

POLEIS

ÎN MAREA NEAGRĂ

RELAȚII INTERPONTICE
ȘI PRODUCȚII LOCALE

EDITORI:
FLORINA PANAIT BÎRZESCU, IULIAN BÎRZESCU,
FLORIAN MATEI-POPESCU, ADRIAN ROBU

HUMANITAS

**POLEIS ÎN MAREA NEAGRĂ:
RELAȚII INTERPONTICE ȘI PRODUCȚII LOCALE**

PONTICA ET MEDITERRANEA

Colecție îngrijită de Victor Cojocaru

Vol. I

EDITORI:

**Florina Panait Bîrzescu, Iulian Bîrzescu,
Florian Matei-Popescu, Adrian Robu**

**POLEIS ÎN MAREA NEAGRĂ:
RELAȚII INTERPONTICE ȘI PRODUCȚII LOCALE**

**POLEIS IN THE BLACK SEA AREA:
INTER-PONTIC RELATIONS AND LOCAL
PRODUCTIONS**

**Actele colocviului organizat de Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan” și de Filiala din Iași a Academiei Române (București,
27–28 septembrie 2012), cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul
Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI,
în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054**

**The Proceedings of the Colloquium organized by the Vasile
Pârvan Institute of Archaeology and the Iași Branch of the
Romanian Academy (Bucharest, September 27th–28th 2012),
supported by a grant of the Romanian National Authority for
Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number
PN-II-ID-PCE-2011-3-0054**

 **HUMANITAS
BUCUREȘTI**

Redactor: Georgeta-Anca Ionescu
Coperta: Ioana Nedelcu
DTP: Andreea Dobreci, Dan Dulgheru

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

© Humanitas, 2013

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale.

Colocviu București, 2012.

Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale.

Actele colocviului organizat de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” și de Filiala din Iași a Academiei Române (București, 27-28 septembrie 2012), cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054 = Poleis in the Black Sea Area: Inter-Pontic Relations and Local Productions. The Proceedings of the Colloquium organized by the Vasile Pârvan Institute of Archaeology and the Iași Branch of the Romanian Academy (Bucharest, September 27th-28th 2012), supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0054 / ed.: Florina Panait Bîrzescu, Iulian Bîrzescu, Florian Matei-Popescu, Adrian Robu. - București: Humanitas, 2013

Bibliogr.

ISBN 978-973-50-4236-3

I. Panait Bîrzescu, Florina (ed.)

II. Bîrzescu, Iulian (ed.)

III. Matei-Popescu, Florian (ed.)

IV. Robu, Adrian (ed.)

902(063)

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0372 743 382; 0723 684 194

Cuprins

Introducere	7-10
Istorie și epigrafie	
Ligia Ruscu, <i>Relațiile apoikiilor vest-pontice cu vecinii lor greci și barbari în epocile elenistică și romană</i>	11-44
Mădălina Dana, <i>Ἐχω δὲ πατριδας vuv δύω (CIRB 134): relații și rețele între cetățile grecești din sudul Mării Negre și vecinii lor pontici</i>	45-86
Victor Cojocaru, <i>Relațiile interpontice ale orașelor grecești de la nordul Mării Negre și contactele acestora cu barbarii din hinterland pe baza izvoarelor epigrafice</i>	87-142
Adrian Robu, <i>Sanctuale și relații între cetăți în lumea elenistică: exemplul cetăților Chalcedon și Byzantion</i>	143-157
Adrian George Dumitru, <i>Câteva considerații despre Byzantion și Hieron în sec. III a. Chr.</i>	158-173
Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, <i>Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice. I</i>	174-202
Florian Matei-Popescu, <i>Statutul juridic și teritoriul Histriei în epoca romană</i>	203-233
Dan Ruscu, <i>Relațiile externe ale Scythiei Minor – coordonata ecleziastică</i>	234-249
Arheologie și numismatică	
Valeriu Banaru, <i>Comerț organizat, sau schimb de mărfuri? Considerații cu privire la modalitățile de difuzare a importurilor grecești în nord-vestul Pontului Euxin</i>	250-277
Costel Chiriac, Sever-Petru Boțan, <i>Sticlăria elenistică și romană din Pontul Euxin. Între producție și import</i>	278-318
Irina Nastasi, <i>Opaițe romane la Tomis: considerații asupra fenomenului de producție locală și difuzare</i>	319-334
Gabriel Talmațchi, <i>Contribuții la cercetarea fenomenului semnelor monetare în contextul lumii grecești vest-pontice (cronologie, forme, penetrație)</i>	335-357
Lucian Munteanu, <i>Legăturile orașelor grecești vest-pontice cu populațiile „barbare” în epoca elenistică. Evidența numismatică</i>	358-392
Florina Panait Bîrzescu, <i>Modele iconografice comune în cetățile pontice din epocile elenistică și romană</i>	393-413
Iulian Bîrzescu, <i>Teracote și vase plastice cu reprezentări zoomorfe din sanctualele cetăților grecești din Marea Neagră</i>	414-427
Abrevieri	428-431
Ilustrații	433-463

Table of Contents

Introduction	7-10
History and Epigraphy	
Ligia Ruscu, <i>The Relations of the Western Pontic Apoikiai with Their Greek and Barbarian Neighbours in the Hellenistic and Roman Periods</i>	11-44
Mădălina Dana, Ἐχω δὲ πατρίδας νῦν δύο (CIRB 134): <i>Relationships and Networks between the Cities from Southern Black Sea and Their Pontic Neighbours</i>	45-86
Victor Cojocaru, <i>The Inter-Pontic Relations of the Greek Cities of the Northern Black Sea Area and Their Contacts with the Hinterland Barbarians according to the Epigraphic Sources</i>	87-142
Adrian Robu, <i>Sanctuaries and Relations between Cities in the Hellenistic World: The Examples of the Cities of Chalcedon and Byzantion</i>	143-157
Adrian George Dumitru, <i>Considerations over Byzantion and Hieron in the Third Century BC</i>	158-173
Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, <i>The Territory of Tomis during the Early Roman Period in the Light of Epigraphic Documents. I.</i>	174-202
Florian Matei-Popescu, <i>The Legal Status of Histria and Its Territory in the Roman Age</i>	203-233
Dan Ruscu, <i>The External Relations of Scythia Minor in Late Antiquity – The Ecclesiastic Dimension</i>	234-249
Archaeology and Numismatics	
Valeriu Banaru, <i>Regular Trade, or Exchange of Goods? Considerations about the Modalities of Disseminating Greek Imports on the Northwestern Coast of the Black Sea</i>	250-277
Costel Chiriac, Sever-Petru Boțan, <i>Hellenistic and Roman Glassware of the Pontic Area. Between Production and Import.</i>	278-318
Irina Nastasi, <i>Roman Lamps from Tomis: Considerations on the Local Production and Diffusion</i>	319-334
Gabriel Talmațchi, <i>Contributions regarding the Research of Monetary Signs in the West Pontic Greek World Context (Chronology, Forms, Penetration)</i>	335-357
Lucian Munteanu, <i>The Relations between Western Pontic Greek Cities and “Barbarian” Populations in the Hellenistic Period. The Numismatic Evidence</i>	358-392
Florina Panait Bîrzescu, <i>Common Iconographic Models from the Black Sea Cities in the Hellenistic and Roman Periods</i>	393-413
Iulian Bîrzescu, <i>Zoomorphic Terracottas and Plastic Vases from the Greek Sanctuaries in the Black Sea Area</i>	414-427
Abbreviations	428-431
Illustrations	433-463

Introducere

Numeroasele cetăți (*poleis*) întemeiate de greci pe coasta Mării Negre începând cu mijlocul secolului al VII-lea a. Chr. pot fi studiate și din perspectiva relațiilor pe care le-au dezvoltat în mod neîntrerupt atât între ele, cât și cu alte cetăți sau regate din afara lumii pontice și, mai ales, cu diversele comunități din hinterland. Colocviul organizat între 27–28 septembrie 2012 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române și-a propus să prezinte stadiul cercetării cu privire la studiul relațiilor externe ale cetăților pontice. Aceasta este de altfel tema unui proiect ce se desfășoară în prezent în cadrul Filialei din Iași a Academiei Române, cu sprijinul financiar al CNCS-UEFISCDI. Colocviul se înscrie, de asemenea, într-o serie de manifestări cu o tematică similară, dintre care două au fost organizate în 2010 și 2013 la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, ambele cu participare internațională.¹

Contribuțiile din acest volum își propun să îmbogățească orizontul istoriografic din România prin aducerea în discuție a unor concepte, problematici sau reflecții de actualitate în plan internațional, dar și prin reunirea și discutarea unor categorii diverse de materiale descoperite în orașele grecești din Marea Neagră (inscripții, monede, ceramică, opaițe, sticlărie, statui, reliefuri, teracote). Deși studiile au fost grupate în două părți distincte: Istorie și Epigrafie, respectiv Arheologie și Numismatică, volumul își păstrează omogenitatea, autorii încercând de fiecare dată să urmărească rolul relațiilor externe în dezvoltarea locală a comunităților. Perioada cronologică avută în vedere de majoritatea contribuțiilor se situează între secolele IV a. Chr. și IV p. Chr., perioadă cunoscută mai bine datorită numeroaselor documente epigrafice păstrate și caracterizată de modificări profunde la nivelul formelor de interacțiune între diferitele comunități pontice, culminând cu integrarea acestei regiuni în Imperiul Roman. Nu mai puțin interesantă pentru tema relațiilor externe este și perspectiva pe care două studii o propun cu privire la circulația unor semne premonetare în epocile arhaică și clasică, respectiv legăturile ecleziastice dezvoltate în Antichitatea târzie.

1. Primul colocviu, organizat între 20 și 24 septembrie 2010, a fost rezultatul unei colaborări româno-germane și a purtat titlul „Relațiile externe ale orașelor pontice și microasiatice în perioada elenistică și romană”. Cea de-a doua manifestare științifică a fost organizată între 8 și 12 iulie 2013 și s-a intitulat „Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods”.

Studiul legăturilor orașelor grecești cu exteriorul ridică problema mobilității și a schimburilor efectuate între numeroasele *poleis* din Pont. Dacă în perioada dinainte de 1989, caracterizată printr-o mobilitate restrânsă a cercetătorilor, era greu de imaginat intensitatea schimburilor și contactelor din Antichitate, astăzi, în lumea Internetului și a globalizării, să vorbești despre mobilitatea persoanelor este în spiritul epocii. Și, într-adevăr, dezbaterea asupra mobilității în Antichitatea greco-romană a cunoscut o înnoire considerabilă în ultimii ani, începând cu cartea lui P. Horden și N. Purcell despre Mediterana antică și până la volumele recente ale lui I. Malkin și M.C. d'Ercole.² Cum Marea Neagră nu poate fi considerată altfel decât o prelungire a Mării Mediterane, integrarea datelor arheologice, literare, epigrafice, iconografice și numismatice din coloniile pontice în ancheta asupra mobilității persoanelor și a bunurilor în lumea antică este cât se poate de firească și bine-venită.

Cu siguranță, dincolo de caracteristicile locale, istoria și arheologia cetăților pontice nu pot fi studiate decât în strânsă legătură cu ceea ce se întâmpla în alte regiuni din lumea greacă. De exemplu, istoria Regatului Bosporan și relațiile acestuia cu orașele nord-pontice nu pot fi examinate fără a ține cont de decretul IG II³ 1258, prin care atenienii îi acordau lui Pharnakes diferite privilegii în schimbul beneficiilor primite de la el. Altfel spus, grecii de pe litoralul Mării Negre nu au constituit comunități izolate, iar antichitățile descoperite în aceste regiuni, fie că vorbim de inscripții, statui sau de produse ceramice etc., nu pot fi studiate convingător decât pe baza paralelelor cu lumea mediteraneeană. Abordarea relațiilor interpontice de către participanții la colocviul organizat la București s-a înscris, trebuie subliniat, în această perspectivă, iar studiile comparative au depășit adesea arealul pontic.

Analiza relațiilor externe ale orașelor grecești în epocile elenistică și romană se desfășoară pe mai multe planuri: politic, religios, economic sau la nivel personal. Dezvoltarea orașelor, trebuie precizat de la bun început, este condiționată de relațiile cu populațiile din hinterland, care pot varia între plata unui tribut și acordarea de onoruri (inclusiv cetățenia) de către greci, protecție militară din partea „barbarilor”, tratate de alianță și, bineînțeles, conflicte militare. Alianțele stabilite între cetăți vizau, cum este firesc, obținerea unei securități colective, de exemplu prin semnarea unor tratate de alianță bilaterale (vezi tratatul dintre Heracleea Pontică și Sinope) sau prin așa-numita „Ligă a Nordului”, în condițiile amenințării reprezentate de triburile barbare sau chiar de regii elenistici, în special seleucizi și bithynieni.

2. Horden, Purcell 2000; Malkin 2011; d'Ercole 2012.

Pe de altă parte, așa cum remarcă Victor Cojocaru, instituția proxeniei ne arată direcțiile principale ale relațiilor externe dezvoltate de orașele pontice și de Regatul Bosporan. Informația despre mobilitatea străinilor în Marea Neagră este completată de inscripțiile funerare, votive și onorifice.

Interpretarea datelor prosopografice permite o mai bună cunoaștere a mobilității ponticilor și a relațiilor privilegiate dintre anumite cetăți. Așa cum reiese din studiul Mădălinei Dana, prezența heracleoților este atestată peste tot în Pont, în mod special la Callatis și la Chersones, lucru ușor de explicat prin faptul că aceste două cetăți au fost întemeiate de Heracleea Pontică. Sinope, în schimb, dezvoltă relații privilegiate cu Regatul Bosporan, inclusiv în virtutea statutului său de capitală a Regatului Pontului. Mai mult, cetățeniile duble sau chiar multiple pe care diverse persoane le dețineau în epoca romană sunt relevante pentru intensitatea rețelelor de ordin comercial, economic sau politic dintre orașele pontice, ele permițându-ne să constatăm și importanța rolului notabililor în acest sistem de relații.

Domeniul religios reflectă, la rândul-i, contactele externe. Avem dovezi ale unor împrumuturi culturale între două orașe vecine: astfel, o divinitate specifică panteonului callatian, Apollo Agyeus, este introdusă la Tomis. Rolul sanctuarelor în relațiile dintre cetăți este evidențiat de cazul Chalcedonului, care, prin intermediul sanctuarului său oracular consacrat lui Apollo, reușește să-și construiască o adevărată rețea de prieteni și aliați în epoca elenistică. Exemplul Hieronului este și el interesant pentru modul în care un loc de cult dotat cu *asyllia* (inviolabilitate) și situat pe o rută comercială importantă, cea care lega Pontul de Egeea, a fost, rând pe rând, ocupat de cetățile din Bosforul tracic, de seleucizi și de bithynieni.

Modificările instituționale influențate de *pax Romana* în lumea greacă din Pontul Euxin sunt exemplificate pe baza unor studii de caz ce privesc unele comunități urbane de pe litoralul vest-pontic – este vorba aici de cazul Tomisului și de cel al Histriei.

Mobilitatea persoanelor nu poate fi disociată de circulația bunurilor, fie că vorbim de obiecte ceramice, de monede, de sticlărie, sau de documente iconografice. În acest sens, trebuie subliniat rolul important pe care-l deține arheologia în cunoașterea istoriei coloniilor pontice. Importurile grecești în hinterland și descoperirile monetare vin să completeze tabloul relațiilor politice și comerciale dintre greci și traci sau sciți documentate pe baza izvoarelor literare și epigrafice. Pe de altă parte, studiul modelelor iconografice, fie că ne referim la statuaria sau la coroplastică, evidențiază dinamica activității artistice din spațiul circumscris Pontului și conexiunea sa cu mediul artistic egeean pe tot parcursul Antichității

greco-romane. Analiza altor categorii de materiale arheologice, precum sticlăria și opaițele, pune în lumină caracterul local al acestor tipuri de producții și difuzarea lor pe arii restrânse în jurul cetăților.

Dorim în final să mulțumim instituțiilor care au făcut posibilă organizarea colocviului *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, respectiv CNCS-UEFISCDI, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Academia Română – Filiala din Iași. Suntem de asemenea recunoscători participanților la acest colocviu, care au reușit să ne trimită într-un timp scurt contribuțiile la volum. Ideea organizării colocviului i-a aparținut lui Victor Cojocaru, căruia ținem să-i mulțumim pe această cale pentru sprijinul necondiționat pe care ni l-a acordat. Corectura rezumatelor în limba engleză a fost asumată de Diana Stah și Martina Minas-Nerpel. Nu în ultimul rând, mulțumim Editurii Humanitas pentru că a acceptat să publice acest volum, inițiind astfel o nouă serie, *Pontica et Mediterranea*, în sprijinul promovării studiilor cu privire la istoria antică, epigrafie, arheologie clasică, numismatică și iconografie.

Bibliografie

- D’Ercole 2012 M. C. d’Ercole, *Histoires méditerranéennes. Aspects de la colonisation grecque de l’Occident à la Mer Noire (VIIIe-IVe siècles av. J.-C.)*, Paris.
- Horde, Purcell 2000 P. Horde, N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Malden (Mass.)–Oxford–Victoria.
- Malkin 2011 I. Malkin, *A Small Greek, Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*, Oxford–New York.

Editorii

Relațiile *apoikiilor* vest-pontice cu vecinii lor greci și barbari în epocile elenistică și romană

LIGIA RUSCU

Spațiu, timp și motivație

Orașele vest-pontice – de la Histria la Apollonia – nu au alcătuit niciodată, nici în Antichitate,¹ nici mai târziu, vreo unitate de sine stătătoare, politică sau de altă natură. Ceea ce le unește – și justifică tratarea lor aici laolaltă – sunt similaritățile mediului, geografic și uman, în care au fost implantate aceste comunități de emigranți și în care până la urmă s-au integrat, modificându-l; similaritățile fundamentale ale evoluției lor istorice, dincolo de distincțiile legate de circumstanțe locale; similaritățile raporturilor lor cu vecinătatea apropiată și cu lumea ce le înconjură de la depărtare.

Documentația de care dispunem este, prin forța împrejurărilor, în covârșitoare măsură epigrafică. La fel ca întregul bazin al Mării Negre, litoralul vest-pontic nu s-a aflat decât la marginile interesului autorilor antici, care s-au aplecat asupra lui doar atunci când evenimentele l-au adus în atenția unuia sau altuia din actorii principali ai istoriei vremii, iar operele autorilor locali, cu excepția unor fragmente dispartate, nu ni s-au păstrat. Aceeași impresie de limitare și izolare o lasă și examinarea cercetărilor moderne asupra antichităților regiunii, care au suferit o perioadă îndelungată de pe urma fragmentării politice și lingvistice în statele limitrofe și de pe urma separării de curentele principale ale cercetării; deși, în această din urmă privință, multe s-au schimbat în ultimii douăzeci de ani.²

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; ligiaruscu@yahoo.com

1. *Koinon*-ul orașelor vest-pontice s-a format în urma intrării acestora sub stăpânire romană și a fost una dintre manifestările integrării lor în lumea romană, iar nu rezultatul inițiativei orașelor însele. Vezi *infra*, nota 12.

2. Exemplele de deschidere a cercetării desfășurate în țările de la Marea Neagră sunt prea numeroase pentru a le înșira aici. Menționez doar câteva: activitățile Danish National Research Foundation's Center for Black Sea Studies de la Aarhus (www.pontos.dk) și ale Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzeerraumes de la Halle/Saale (www.blacksea-archaeology.org), concretizate în numeroase publicații; congresele internaționale cvadriennale dedicate antichităților Mării Negre, care vor ajunge anul acesta la a cincea ediție; implicarea a numeroase echipe internaționale și transnaționale în cercetările arheologice desfășurate în siturile dimprejurul Mării Negre (unul dintre exemplele cele mai elocvente îl constituie cercetările desfășurate la Chersonesos, începând cu 1992, de Institutul de arheologie clasică al University of Texas at Austin (<http://www.utexas.edu/research/ica/chersonesos/index.htm>)).

Drept punct de pornire al perioadei de care ne ocupăm aici putem accepta un moment apropiat începutului epocii elenistice în ansamblul lumii mediteraneene, anume cucerirea de către Lysimachos a satrapiei ce îi fusese atribuită prin acordurile de la Babylon din 323 a. Chr. și din care doar o mică parte se afla la acea dată sub control macedonean efectiv. Aceste evenimente privesc în mod egal întreg litoralul vest-pontic și inaugurează, pentru relațiile externe ale orașelor, o perioadă diferită, din multe puncte de vedere, de cea precedentă, atât în ce privește partenerii lor externi, cât și în ce privește natura raporturilor cu ei. Sfârșitul epocii elenistice și începutul celei romane este definit destul de limpede în cazul orașelor noastre prin integrarea în Imperiul Roman. Data exactă a sosirii Romei este însă mai puțin limpede. Ea trebuie plasată în perioada cuprinsă între campania guvernatorului Macedoniei M. Licinius Crassus împotriva bastarnilor, în 29-27 a. Chr.³, și relegarea lui Ovidiu la Tomis, în anul 8 p. Chr., mai precis în legătură cu reînnoirea tratatului⁴ dintre Roma și Callatis în urma activității notabilului callatian Ariston fiul lui Ariston (tatăl)⁵ și a misiunii *Thracia Macedoniae* a lui P. Vinicius⁶, datată cca 3-2 a. Chr.⁷ Sfârșitul perioadei examinate aici, plasat în epoca lui Dioclețian și Constantin, este dat, pe de o parte, dacă nu de încetarea completă, atunci de reducerea drastică a documentației epigrafice pentru zona în chestiune, iar pe de altă parte, de modificarea statutului orașelor în cadrul Imperiului Roman, de pierderea efectivă a autonomiei și de mutarea centrului de greutate dinspre comunitățile urbane autonome spre alte entități, în primul rând spre cele ecleziastice, ceea ce face ca definirea orașelor vest-pontice drept parteneri de relații externe să devină caducă.

Cele două tipuri de interacțiuni numite în titlu – cu celelalte orașe de la Marea Neagră și cu populațiile barbare învecinate – definesc în bună măsură natura specifică a orașelor pontice și evoluția lor istorică. Le voi examina în cele ce urmează din trei puncte de vedere distincte, dar legate între ele, care sunt cel mai bine ilustrate prin natura documentației epigrafice și literare de care dispunem: cel al relațiilor politice, cel al raporturilor la nivel individual (sau de persoane) și cel al raporturilor de natură religioasă.

3. Cass. Dio 51, 23-27; Pippidi 1971, 153-154, Pippidi 1974 a; CAH X, 80, 174, 550.

4. ISM I 1; Avram 1996; Avram 1999 a; Avram 1999 b, 38-44. Autorul datează încheierea tratatului în ultimii ani ai secolului II a. Chr. și o pune în legătură cu activitățile proconsulilor Macedoniei în nordul Balcanilor. Datarea textului este subiect de controversă: Marin 1948; Suceveanu 1969; Pippidi 1972; Pippidi 1974 a; Pippidi 1974 b; Suceveanu 1980; Lica 1992-1994; Avram 1999 a; Ruscu 2002, 127-141.

5. ISM III 40-42, 44-45; Avram 1999 b, 49-54.

6. Vell. 2, 101, 3; cf. Saddington 2003. Natura exactă a misiunii sale este incertă: proconsul de rang pretorian al Macedoniei (Franke 1991, 301), *legatus pro praetore* pentru Moesia (Syme 1991; cf. Thomasson 1972, 26:016; Thomasson 1991, 42).

7. ISM III 57; ISM III 29; Avram 1998.

I. Relațiile politice cu alte orașe sau cu entități barbare

1. Orașele

Epoca elenistică a fost, între multe altele, o epocă a federațiilor. Pretutindeni în lumea egeeană, regulile jocului erau de-acum făcute de marile puteri – regatele succesoare ale imperiului lui Alexandru cel Mare – și doar foarte puține dintre orașe reușeau să-și mențină o independență reală, fie datorită unei excepționale combinații de circumstanțe și forță proprie (Rhodos), fie datorită poziției geografice izolate (Heraclea Pontică). Majoritatea celorlalte orașe nu putea spera să se sustragă autorității unuia sau altuia dintre regi decât unindu-și forțele cu altele asemenea lor. Principalii actori pe scena politică a epocii elenistice, alături de regate, erau federațiile precum Liga Acheeană sau cea Etoliană, cea din Phokaia sau cea din Lykia.

În Marea Neagră în schimb, nu întâlnim structuri politico-militare de asemenea natură. Există, desigur, apropieri, militare sau politice, între orașe⁸, în vederea atingerii unui scop comun. Cea mai timpurie, pentru epocile care ne interesează, este alianța pe care Callatis și orașele vecine, împreună cu sciții și geții din vecinătate, o opun diadohului Lysimachos în anul 313 a. Chr.⁹ Cea mai complexă este asocierea care aduce laolaltă, într-un context politic încă insuficient de clar de la mijlocul secolului III a. Chr., orașele Histria, Callatis, Apollonia și Mesambria¹⁰; însă în acest caz ceea ce a determinat interacțiunile acestor orașe este în primul rând intervenția, directă sau indirectă, a unor suverani elenistici în afacerile zonei Strâmtoarelor și ale Traciei pontice, iar nu propria lor voință. Iar

8. Decretul onorific votat de Apollonia pentru odessitanul Αἰαντιδῆς ----, în prima jumătate a secolului III a. Chr., menționează o ambasadă apolloniată la Odessos (Avram 2002, 17-19; SEG 52, 658); Apollonia îl onorează pe callatianul Αἰσίτας, în a doua jumătate a secolului III a. Chr.; textul menționează o ambasadă la Callatis (IGB I², 391, cu noile lecturi ale lui Avram 2002, 20-21; cf. SEG 52, 661; BÉ 2003, 386).

Un monument onorific din Callatis pare să se refere la eliberarea unor ostatici histrieni în secolul III a. Chr. (ISM III 106). La o posibilă alianță face trimitere o inscripție fragmentară din Mesambria (IGB I², 316; cf. IGB V 5093) care menționează [Καλλ?] αἰανῶν σωτηρίαν, în împrejurări și la o dată altminteri necunoscute.

9. Diodor 19, 73. Vezi pentru acest episod Saitta 1955, 67-72; Pippidi 1977; Burstein 1986 a; Burstein 1986 b; Lund 1992, 19-50; Oppermann 2004, 140-142; Avram 2001, 597-598.

10. Memnon, *FGrHist* 434 F 13 (21). O amplă reconstituire a evenimentelor se găsește la Avram 2003, cu întreaga bibliografie a problemei. Sursele epigrafice implicate sunt: IGB I², 388 (cf. IGB V 5136), decret de la Apollonia, dar provenind dintr-un oraș dorian, probabil Mesambria, menționându-l pe regele Antiochos (II); decretul callatian în cinstea apolloniaților și a lui Stratonax fiul lui Lygdamis (ISM III 7 = SGDI 3089); decretul histrian în cinstea unui medic care a răscumpărat ostatici histrieni aflați la Tomis (ISM I 4+16; Avram 2000-2001).

legătura cu cea mai frecventă atestare este aceea care unește cele două orașe aflate la cea mai mare distanță – Histria și Apollonia. În nu mai puțin de cinci împrejurări¹¹ pe parcursul secolelor III–II a. Chr. sunt atestate epigrafic circumstanțe în care primul oraș acordă ajutor militar celuilalt sau în care ecurile unor astfel de alianțe se regăsesc în raporturile dintre ele.

Însă nici una dintre aceste alianțe nu pare (în actualul stadiu al cunoștințelor) să fi depășit cadrele unei legături ad-hoc: formate pentru atingerea unui scop anume (înfrângerea lui Lysimachos; respingerea atacului Mesambriei asupra Apolloniei), nici una dintre ele nu supraviețuiește îndeplinirii acestuia. De îndată ce scopul propus a fost atins, alianța se dizolvă. Chiar dacă unele legături, cum este cea dintre Histria și Apollonia, se dovedesc a fi de mai lungă durată, aceasta se datorează doar nevoii recurente de ajutor, militar sau politic, a uneia sau a celeilalte dintre cetăți: nu o singură alianță durabilă, ci o însiruire de colaborări temporare. Nu există indicii pentru existența vreunei alianțe durabile și cu atât mai puțin – cum se credea în literatura mai veche¹² – că *koinon*-ul vest-pontic din timpul Principatului ar fi prefigurat de vreo alianță încheiată între cinci sau șase dintre orașele vest-pontice în epoca elenistică.

Situația se regăsește și pe celelalte țărmuri ale Mării Negre (cu excepția Regatului Bosporan, care nu este o federație). Cea mai coerentă și mai cuprinzătoare dintre alianțe era așa-numita Ligă a Nordului¹³, care grupa mai multe orașe din regiunea Strâmtoarelor, în frunte cu Byzantion și Heraclea, sub semnul unei politici mai întâi anti-seleucide, iar apoi opuse tentativelor regatelor elenistice din Asia Mică de a încălca autonomia sau teritoriile orașelor grecești aflate în preajma lor. Dar chiar și aceasta, care fusese atestată încă la începutul secolului III, nu mai este pomenită de izvoare dincolo de jumătatea aceluiași secol – și asta nu din cauză că ar fi lipsit motivele care stătuseră la baza alianței inițiale.

Această stare de relativă izolare politică a orașelor din bazinul Mării Negre are două cauze principale. Una este de natură geografică. Densitatea de orașe pe aceste țărmuri este mult mai mică decât în Grecia egeeană; distanța medie dintre două orașe vecine de pe litoralul vest-pontic este de

11. Ajutor militar acordat de Histria Apolloniei, secolele III sau II a. Chr. (ISM I 112). Decret onorific apolloniatic pentru un cetățean din Histria, secolele III-II a. Chr. (ISM I 63). Ajutor militar acordat de Histria Apolloniei în războiul cu Mesambria, secolul II a. Chr.: IGB I², 388bis = ISM I 64, cf. IGB V 5137 (vezi pentru acest conflict Pippidi, Popescu 1959; BÉ 1961, 419, Bengtson 1963). Decret histrian pentru un cetățean al Apolloniei, secolul II a. Chr. (ISM I 23). Judecător din Apollonia la Histria, secolul II a. Chr. (ISM I 30).

12. Pippidi 1967 a, 423-424; Pippidi 1960; Pippidi 1975, 230-249, cu bibliografia; Pippidi 1984; Stoian 1965. Cf., pentru *koinon*, cel mai recent Bărbulescu 2007.

13. Vezi pentru ea mai recent Saprykin 1997, 161-178; Bittner 1998, 63-69.

cca 65 km (pe uscat). Singura zonă din bazinul pontic care face excepție – cele două țărmuri ale strâmtoarei Kerki – a și fost cea în care, deja de timpuriu, a luat naștere structura politică greco-barbară cunoscută sub numele de Regatul Bosporan. Distanțele relativ mari dintre orașe, străbătute, fără îndoială, mai ales pe cale maritimă, vor fi contribuit și la izolarea lor politică.

Cealaltă cauză ar fi depărtarea la care bazinul Mării Negre se află de zonele de dominație sau măcar de influență ale marilor puteri ale vremii, regatele elenistice. Dacă în Grecia egeeană unul dintre motivele importante pentru constituirea de federații era dorința orașelor de a se apăra în fața presiunii exercitate de regatele învecinate cu ele, în bazinul pontic nu exista această presiune. Zona s-a aflat, pe tot parcursul epocii elenistice, la periferia sferelor de dominație și interes ale regatelor succesoare ale imperiului lui Alexandru cel Mare și rareori a atras mai mult decât atenția pasageră a vreunuia dintre ele. Excepția o constituie, desigur, regatul circumpontic al lui Mithradates VI Eupator, asupra căruia însă nu mă voi opri aici.¹⁴

Astfel, orașele de pe litoralul vest-pontic și-au menținut independența în raport cu regatele elenistice. Pentru acest cel mai valoros bun al unor poleis însă, prețul plătit a fost teribil de mare. Cât de mare, o arată examinarea raporturilor lor cu barbarii învecinați.

2. Barbarii

a. Epoca elenistică

În epoca elenistică, relațiile dintre orașele vest-pontice și vecinii lor barbari pot fi urmărite într-un arc înscris între sfârșitul secolului IV a. Chr. și începutul secolului I a. Chr. În acest interval de timp, echilibrul de forțe între greci și barbari s-a modificat, treptat, dar constant, în defavoarea grecilor.

La începutul acestei perioade, unele dintre orașele vest-pontice (certitudine avem doar în privința Histriei), sub conducerea Callatidei, au încheiat o alianță cu vecinii lor sciți și traci (τῶν τε Θρακῶν καὶ Σκυθῶν τοὺς ὁμοροῦντας) pentru a se împotrivi împreună politicii percepute ca opresivă a diadohului Lysimachos (313 a. Chr.).¹⁵ Alianța nu a fost încununată de succes, din pricina strategiei superioare a lui Lysimachos, care a reușit să atace forțele aliate rând pe rând, să le înfrângă pe unele (sciții), să le determine pe altele (tracii; Histria; Odessos) să se predea sau să se disperseze, înainte de a trece la un asediu de durată al orașului care inițiasse și condusesse revolta. Asediul Callatidei, întrerupt de „pacea diadohilor” din 311, a fost reluat mai târziu și s-a sfârșit cu capitularea

14. Un studiu dedicat acestui subiect se află sub tipar: Ruscu 2013 b.

15. Vezi *supra*, nota 9.

orașului; o mie dintre locuitorii săi au găsit găzduire în Regatul Bosporan, de unde parte din ei aveau mai târziu să revină în patrie.¹⁶

La celălalt capăt al intervalului se plasează intrarea orașelor vest-pontice sub protecția lui Mithradates VI Eupator, regele Pontului. Dintre cele nouă orașe situate între Olbia și Apollonia, pentru trei¹⁷ ne este atestată epigrafic prezența unor garnizoane pontice. Pentru altele două (Tomis, Mesambria) există indicii indirecte, dar elocvente în sensul că aceste orașe, alături de Histria și Apollonia, s-au bucurat de protectoratul pontic: dintr-o inscripție pe o bază de statuie a unui personaj original din Mesambria, onorat cu privilegii ieșite din comun (între care dreptul de a fi înmormântat în oraș) și cinstit nu doar de orașul său de baștină, ci și de Histria, Tomis și Apollonia, reiese probabilitatea ca acesta să fi intermediat, în favoarea orașului său natal și a celorlalte, pe lângă Mithradates și ca așezarea protectoratului pontic peste ele să fi fost o consecință a acestei intermediieri.¹⁸ Pentru cele patru orașe rămase (Tyras, Kallatis, Dionysopolis, Odessos) nu există suficiente date¹⁹; este însă greu de crezut că protectoratul pontic, sub formă de garnizoane sau nu, se va fi rezumat doar la unele dintre aceste orașe, omițându-le sau ocolindu-le pe celelalte.

Asupra orașelor vest-pontice, mâna lui Mithradates a fost ușoară; nici inscripțiile cu caracter public din această perioadă, puține cum sunt,²⁰ nici monetăria orașelor²¹ nu cuprind indicii privind o modificare de funcționare a instituțiilor poliade, nici privind subordonarea lor formală față de regele

16. Vezi pentru acest episod Avram 1994.

17. Olbia: IOSPE I², 35; Wilhelm 1936 = Wilhelm 2002 (cf. BE 1938, 243); Krapivina, Diatroptov 2005 (cf. BÉ 2006, 293; 2008, 401; SEG LV 855); Histria: Avram, Bounegru 2006 (cf. SEG 56, 845); Apollonia: IGB I², 392.

18. Vezi pentru aceasta în detaliu Ruscu 2000 (cf. SEG 50, 687bis; AE 2000, 1272; BÉ 2003, 385); Oppermann 2004, 233-234.

19. Pentru cele trei orașe vest-pontice, vezi Nawotka 1997, 42-47; pentru Tyras, vezi Šelov 1962; Karyškovskij, Klejman 1994, 176-177.

20. Emisiunile de tetradrahme cu tipuri postume ale lui Alexandru cel Mare bătute de Odessos și Mesambria au fost explicate mai convingător prin nevoia de a plăti tribut sau răscumpărări anumitor grupuri trace decât prin activitățile lui Mithradates în această zonă. Doar parte din emisiunile postume de stateri de tip Lysimachos bătute la Histria, Tomis și Callatis pot fi puse în legătură cu plata mercenarilor lui Mithradates, iar identificarea unora dintre aceste portrete monetare cu Mithradates însuși și cu fiii săi Ariarathes și Pharnakes este improbabilă. Vezi pentru acestea Callataj 1997, 109-119, 139-150; Michels 2009, 209-210.

21. Cinstirea strategului lui Mithradates la Apollonia (IGB I², 392) a fost decisă de Sfat și Popor, la propunerea arhonților; cinstirile pentru necunoscutul din Mesambria (IGB I², 320) – decise de Popor; cele în onoarea strategului lui Mithradates, Diogenes fiul lui Diogenes (SEG 47, 1125) – decise de Poporul histrian; decretul tomitan în cinstea lui Nilos din Tyras (ISM II 5) – votat de Popor, la propunerea arhonților; decretul tomitan pentru paza orașului (ISM II 2) – aprobat de Sfat și Popor, la propunerea arhonților.

Pontului, cum era cazul Regatului Bosporan. Urgența situației militare a orașelor vest-pontice în această perioadă în fața neconținutelor presiuni barbare, precum și precedentul creat de apelurile pentru ajutor către Mithradates lansate de Chersonesos sprijină probabilitatea ca inițiativa instaurării unei forme de protectorat pontic asupra orașelor vest-pontice să fi pornit de la acestea din urmă.

Se încheie astfel un arc în care raporturile dintre greci și barbari cunosc o răsturnare aproape completă. La începutul perioadei, orașele vest-pontice se aliază cu barbarii din vecinătate pentru a organiza o coaliție îndreptată împotriva unuia dintre suveranii elenistici. La sfârșitul ei, aceleași orașe se plasează din proprie inițiativă sub ocrotirea unui rege elenistic pentru a obține ajutor împotriva neîncetatei presiuni barbare ce apăsa asupra lor. Această treptată, dar implacabilă răsturnare de raporturi a reprezentat principala constantă a relațiilor cu barbarii în epoca elenistică.

Etapele intermediare care marchează această evoluție ne sunt incomplet cunoscute. Episoadele atestate epigrafic, mai cu seamă pentru Histria, se încadrează în seria celor definite de descrierea lui Polibiu (4, 38, 4) pentru situația orașului Byzantion în secolul III a. Chr. sau de inscripția lui Protogenes de la Olbia²². În toate aceste cazuri, scenariul este același: orașul este amenințat de mai mulți dușmani deodată, care vizează nu atât existența sa, cât beneficiile pe care le pot obține, fie prădând recoltele cetățenilor, fie determinându-i pe aceștia să și le răscumpere. Riposta orașului merge de la încercări de a se apăra prin recrutarea de mercenari și înarmarea cetățenilor și a locuitorilor teritoriului până la tentative diplomatice (susținute de regulă prin vărsarea unor sume de bani) de a-i determina pe dușmani să se retragă și încercări de a se plasa, în schimbul unui tribut, sub protecția unui „rege” barbar mai puternic decât ceilalți (care însă nu întotdeauna își îndeplinește obligațiile ce-i revin). Toate acestea, pe lângă faptul că provoacă o neconținută scurgere de fonduri în afara orașului, creează un climat de constantă nesiguranță și tensiune.

Căci nu atât faptul existenței unor vecini amenințători este relevant pentru definirea raporturilor între cele două părți, cât instabilitatea acestor raporturi. Câtă vreme partenerul barbar, chiar ostil sau pretențios, are o măsură de durabilitate de la o generație la alta, este posibilă construirea unor raporturi constante, sprijinite pe legături diplomatice, pe plata unui tribut, pe schimburi de daruri, pe căsătorii dinastice. Aceste tipuri de raporturi pot facilita apoi constituirea unui cadru juridic pentru formalizarea raporturilor efective dintre partenerul grec și cel barbar, nu în ultimul rând pentru înlesnirea și asigurarea raporturilor comerciale. Cel mai bun exemplu în acest sens

22. IOSPE I², 32.

il constituie *emporion* Pistiros²³. Acesta, constituit adânc în țară barbară și antrenând greci din Maroneia, Thasos și Apollonia (cel mai probabil Pontică), a beneficiat enorm de pe urma faptului că partenerul său, care îi facilita existența și îi garanta privilegiile, era regatul trac al odrysilor. Acesta, deși nu neapărat un stat în sensul elen al cuvântului, cu o dezvoltată structură instituțională și administrativă, avea suficientă coeziune și durabilitate – în ciuda periodicelor crize ale puterii centrale – pentru a asigura supraviețuirea și buna funcționare ale unei enclave comerciale grecești aflate pe teritoriul său.

Nu aceasta pare să fi fost situația orașelor de pe litoralul vest-pontic. Adevărat, Pistiros este deocamdată un caz unic și până în prezent nu au fost identificate *emporion* similare în hinterlandul tracic. Cu toate acestea, există unele semne care pot indica existența unor raporturi de natură mai stabilă între formațiuni barbare și orașele grecești de pe litoral. Din orașele aflate în partea sudică a acestui segment de litoral provin atestări epigrafice care dovedesc existența unor raporturi diplomatice sau chiar politice mai durabile.

În prima jumătate sau pe la mijlocul secolului III a. Chr., Mesambria a încheiat un acord²⁴ (ὁμολογία) cu Sadalas privind soarta corăbiilor eșuate pe țărmurile lor.²⁵ Acordul este înscris în continuarea unui decret votat în cinstea aceluiași Sadalas, căruia i se acordă cetățenia și proxenia. El este numit binefăcător al orașului, proclamat ca atare în teatru cu prilejul Dionysiilor, și încununat anual cu o cunună de aur în valoare de cincizeci de sestertii. Această încununare anuală nu trebuie înțeleasă ca o formă de tribut față de Sadalas sau ca o expresie a dependenței politice a Mesambriei, la această dată, față de o entitate politică tracă, ci se înscrie între onorurile acordate în epoca elenistică de orașele din partea de nord a lumii grecești (Tracia și zona Mării Negre)²⁶. Textul decretului urma să fie ridicat în sanctuarul lui Apollo, alături de stelele înaintașilor săi Mopsyestis, Taroutinos, Medistas și Kotys. Documentele atestă așadar o relație politico-diplomatică de durată între Mesambria și entitatea condusă de acești principii traci, o relație perpetuată vreme de mai multe generații.

Pe la mijlocul secolului III a. Chr., Apollonia a votat un decret în cinstea lui Rhaiskuporis, fiul lui Kotys, trimis de tatăl său ca ostatic în oraș.²⁷ Din

23. Pentru Pistiros, vezi: Velkov, Domaradzka 1994; Pistiros 1996; vezi Bredow 1997; Avram 1997-1998; Domaradzka, Chankowski 1999; Salviat 1999; Chankowski, Bravo 1999; Bosnakov 1999; Picard 1999; Domaradzka 1999; Loukopoulou 1999; Domaradzka 2000; Pistiros 2000; Pistiros 2007; Pistiros 2010. Pentru inscripția de la Pistiros, vezi și: BÉ 1995, 432; SEG 43, 486; 46, 872; 49, 910-911; 54, 648bis.

24. IGB I², 307 = SEG 45, 869; cf. IGB V 5086.

25. Cf. BÉ 1952, 87a; 1953, 133.

26. Veligianni-Terzi 2003, 29-36.

27. IGB I², 389 = ISE 122.

faptul că apolloniații l-au onorat mai târziu pe acest principe trac rezultă că raporturile dintre cele două părți nu erau, măcar în acel moment, ostile și că prezența lui Rhaiskuporis în oraș nu era rezultatul forței, ci o garanție a menținerii bunelor relații între oraș și suveranul trac.²⁸ Dacă identificarea tatălui său, Kotys, cu tatăl lui Sadalas în inscripția de la Mesambria²⁹ este corectă, avem de-a face cu o succesiune de raporturi de natură diplomatică pe parcursul mai multor generații.³⁰

În secolul II a. Chr., Mesambria vota un decret de proxenie pentru Δε... (.)της Δηζου Αστάς³¹. Este unul din doar două cazuri în care un decret de proxenie din vreunul dintre orașele vest-pontice se referă la un trac. Este de presupus că personajul, deși nu i se dă nici un titlu, făcea parte din elita aștilor. Chiar în lipsa motivației concrete pentru acordarea cinstirii – textul inscripției se rezumă la formulele standard –, însuși faptul că unui trac i se acordă asemenea onoruri poliade denotă familiarizarea partenerului barbar cu maniera greacă de a conduce legăturile dintre ei; or o asemenea familiarizare nu putea fi rodul unor raporturi de moment.

Desigur, forma în care au ajuns aceste dovezi până la noi este cea grecească și nu avem certitudinea că partea barbară privea raporturile cu partenerul grec în același mod formal sau cu aceeași încărcătură de semnificații. Cu toate acestea, simplul fapt că asemenea tipuri de relații existau – spre deosebire de orașele din partea de nord a litoralului vest-pontic, unde ele lipseau cu desăvârșire – arată că orașele din partea de sud a acestui segment de litoral, Mesambria și Apollonia, aveau beneficiul unor parteneri barbari capabili și dornici să-și definească – măcar în parte – raporturile cu ele pe baza instrumentarului politic și diplomatic grecesc. Acest fapt se datorează, la rândul-i, pe de o parte unei mai strânse apropieri a tracilor sudici de lumea greacă, iar pe de altă parte unei mai mari durabilități a structurilor politice de aici, care este unul dintre elementele importante ce fac posibilă elaborarea unor constructe diplomatice precum cele enumerate mai sus.

În acest context se înscriu și raporturile cu reprezentanții suveranilor sciți și, mai târziu, cu cei ai resuscitatului regat odrys, client al Romei.

28. Moretti, *ad* ISE 122.

29. *Ibidem*.

30. Nu este limpede dacă o stelă de marmură fragmentară din Apollonia, datată la sfârșitul secolului III sau în secolul II a. Chr. și care atestă acordarea unor privilegii (de natură incertă) unui personaj pe nume Kotys fiul lui Taroulas (IGB I², 469*bis*), își are locul aici, dat fiind că starea ei de prezervare ne împiedică să ne dăm seama dacă personajul menționat era sau nu străin de oraș și/sau vreo căpetenie politică sau militară tracă. Numele Kotys, deși aparținea dinastiei odryse, a fost purtat și de alții: IGB I², 46 Κοτυς Δερναίου și 51 Κοτυς Χρήστου (Odessos); 466 Κοτυς Μάρκου (Apollonia). *Cf.*, pentru aceste nume, LGPN IV, 199-200.

31. SGDI 3078 = IGB I², 312.

Cei dintâi, atestați prin emisiuni monetare grecești din argint și bronz³² și prin inscripții³³, sunt de găsit în zona de litoral, între Callatis și Odessos. Este vorba, cel mai probabil, de comunități scitice aflate în teritoriile unora dintre orașele de pe litoral³⁴, grupate în jurul unor fortificații cum este cea de la Albești³⁵. Emisiunile monetare au fost datate diferit, între începutul secolului III³⁶, ultimele trei sferturi ale secolului II a. Chr.³⁷, în secolul II³⁸ și la sfârșitul secolului II—începutul secolului I a. Chr.³⁹

În ce privește regatul trac client al Romei⁴⁰, el interacționează cu orașele de pe litoralul vest-pontic și prin intermediul reprezentanților săi, aparținând casei regale sau legați de ea, dar și prin străini. Raporturile de acest gen se întind ceva mai departe spre nord decât în cazul partenerilor Mesambriei și Apollonieii din epoca elenistică timpurie, cuprinzând și o eponimie regală la Callatis în ultimii ani ai domniei lui Augustus.⁴¹ Însă majoritatea relațiilor⁴² atestate de izvoarele noastre îi leagă pe regii odrysi

32. Canarache 1950; Preda 1998, 120-129; Oppermann 2004, 243-244; Talmațchi 2008; Cojocaru 2010; cf. Cojocaru 2011.

33. Tirizis: dedicație pentru Dioscuri din partea lui Αντίγονος Ἡρακλείτου Στυβερραῖος Μακεδών ὑπὲρ βασιλέως Σαριακου, secolul II a. Chr. (IGB V 5003), poate una și aceeași persoană cu prietenul și colaboratorul apropiat al regelui Filip V al Macedoniei, vezi Lazarov 1985; Odessos: decret onorific pentru Ἐρμείος Ασκληπιόδωρου Αντιοχεὺς διατρίβων παρὰ βασιλεῖ Σκυθῶν Κανιται, secolele III-II a. Chr. (IGB I², 41).

34. Vezi pentru aceasta Avram 1991; Avram 1999 b, 19-22; Avram 2006; Avram 2007 a, 248-249.

35. Pentru Albești, cel mai recent: Buzoianu, Bărbulescu 2008.

36. Canarache 1950, 226.

37. Preda 1998, 126.

38. Pippidi 1967b, 151-152.

39. Jurukova 1977; Poenaru Bordea 1979, 98.

40. Vezi pentru el Sullivan 1979; Tačeva 1985; Sullivan 1990, 25-32, 145-151, 323-328; Saprykin 2005.

41. Kotys, fiul lui Rhoimetalkes, cca 12-19 p. Chr. (ISM III 44).

42. La Odessos, un decret onorific pentru Μηρογέννης Ασκληπίδου Ἡραϊίτης καθεσταμένος ὑπὸ βασιλέως Θρακῶν Σαδαλου (II., ?45/44-42 a. Chr.) στρατηγός ἐπὶ τῆς προσχώρου (IGB I², 43). La Tirizis este atestat Φάρσαλος Βιθυος, strateg și [καθεσταμένος] ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τῶν τόπων – al regelui Rhoimetalkes I (cca 16 a. Chr. – 12 p. Chr.) (IGB I², 12; cf. IGB V 5001bis). La Anchialos, Ἀπολλώνιος Ἐπταικενθου din Bizye, strateg al regelui Rhoimetalkes (II., după a. 19 p. Chr.) pentru Anchialos, Selletike și Rysike, aducea ofrandă lui Apollo Karsenos (IGB I², 378; cf. IGB V 2338 = 5928). Aceiași personaje mai apare pe un altar ridicat la Abrittus (IGB II 743; cf. IGB V 5963) și în inscripția ridicată Διὶ πατρίωι, la Apollonia, de soția sa Λεοντῶ Αὐλουζενεος (IGB I², 402). Pentru problema strategiilor în Tracia și pentru acest strateg, vezi Mihailov, ad IGB I², 378, 5140 = 399, 5928 = 2338; Gerov 1980, 229-238. Vezi și Danov 1979, 140-141; Kalojanov 1995. La Apollonia, o inscripție pentru Apollo Ietros (IGB I², 399; cf. IGB V 5140) a fost ridicată în numele lui Ποιμεταλικῆς Κοτυος și al soției sale, Πυθοδωρις. Aceștia au fost identificați fie cu Rhoimetalkes II și soția sa, Pythodoris, fie cu Rhoimetalkes III și soția sa, Pythodoris; vezi pentru discuția în jurul

tot de orașele din sudul acestei fâșii de litoral, cu care și înaintașii lor întreținuseră raporturi.

Altfel stau lucrurile în fâșia de litoral dobrogeană. Aici, nu întâlnim nici raporturi formale de durată, nici indicii că partenerii barbari ar fi acceptat uzanțele politico-diplomatice grecești. Găsim în schimb relații ostile; amenințarea veniturilor orașelor; ostatici dați de către partea greacă; incursiuni barbare în teritoriul orașelor, alternând cu extorcarea unor răscumpărări în schimbul îngăduinței ca cetățenii să-și strângă recoltele în pace; și acceptarea unui protector barbar, tot în schimbul plății unui tribut.⁴³ Toate acestea, atestate cel mai bine pentru Histria, ne îngăduie să constatăm cum sporește treptat presiunea asupra orașelor, fără a permite însă și urmărirea unui partener barbar constant. Formațiunea getică din nordul Dobrogei, ilustrată cel mai limpede prin mormântul princiar de la Agighiol, prin fortificațiile de la Beidaud (secolele VI-III a. Chr.) și Beștepe (secolele IV-III a. Chr.) și prin necropolele de la Enisala (sfârșitul secolului V–mijlocul secolului III a. Chr.), Telița (sfârșitul secolului IV–sfârșitul secolului III a. Chr.) și Murighiol (sfârșitul secolului IV–secolul III a. Chr.),⁴⁴ care poate fi identificată (cu prudență) cu *Histriani* care au luptat împotriva sciților lui Ataias⁴⁵, pare a fi avut, de regulă, bune relații cu Histria, sub a cărei puternică influență regiunea s-a aflat în epocile arhaică și clasică. În schimb, în epoca elenistică, începând cu secolul III a. Chr., nu mai dă decât slabe semne de existență. Este posibil, desigur, ca unii dintre șefii barbari care prădau teritoriul histrian în secolele III-II a. Chr. să fie localizați în această regiune; ce lipsește însă și în acest caz sunt indiciile pentru o formă de continuitate care să îngăduie raporturi, altfel decât sporadice, cu grecii de pe litoral. Un alt centru de putere getic, ilustrat prin mormintele princiare și prin așezarea de la Sboryanovo⁴⁶, pare – în limita cercetărilor actuale – să fi avut o existență de câteva decenii, între mijlocul secolului IV și primele decenii ale secolului III a. Chr.

acestor identificări cel mai recent Cojocar 2012, 124-125, cu bibliografia. Dionysopolis îl onorează pe Mokaporis, strateg al regelui Rhoimetalkes I, care, pe lângă alte binefaceri, a întreprins o campanie victorioasă dincolo de Dunăre, împotriva iazygilor (Lazarenko *et alii* 2010, 36).

43. ISM I 8, secolul III a. Chr., decretul în cinstea ambasadorilor la Zalmodegikos; ISM I 15 = ISE II 131, cca 200 a. Chr., decretul în cinstea lui Agathokles fiul lui Antiphilos; SEG 52, 724, cca 200 a. Chr., decretul (originar din Histria, Odessos sau Tomis) în cinstea lui Meniskos fiul lui Theodoros, care menționează războiul cu scriii.

44. Vezi pentru acestea Irimia 1973; Jordanov 1980; Preda 1982; Irimia 1983; Preda 1991; Irimia 1991; Irimia 2005.

45. Ruscu 2002, 279-287.

46. Vezi Fol *et alii* 1986; Gergova 1992; Chichikova 1992; Balkanska 1998; Delev 2000; Gergova 2006.

b. Epoca romană

Desigur, principala schimbare în raporturile cu barbarii odată cu sosirea Romei o constituie dispariția oricărei forme de interacțiune între orașele vest-pontice și vreo entitate politico-militară barbară (abstracție făcând, desigur, de momente de violență, punctuală sau mai amplă, sub forma invaziilor și atacurilor⁴⁷, care nu pot fi însă calificate drept relații ale orașelor noastre). La fel de semnificativă însă, deși mai puțin dramatică, este o schimbare care privește în primul rând structurile sociale ale orașelor noastre. Este vorba de prezența purtătorilor de nume tracice în documentația epigrafică a orașelor și mai cu seamă în rândul elitelor acestora.

Pentru întreaga epocă a autonomiei, inscripțiile orașelor vest-pontice sunt surprinzător de sărace în nume tracice. Cele mai multe provin din Apollonia, și ele sunt în număr de doar trei, toate din necropola secolelor V-IV a. Chr.⁴⁸ Din orașele mai nordice, Tomis și Callatis, provin nu mai mult de alte patru nume, majoritatea de la sfârșitul epocii elenistice.⁴⁹ În celelalte, asemenea nume lipsesc. Această lipsă de nume contrastează vizibil cu prezența, încă din epoca arhaică, a unui contingent de nume iraniene în onomastica orașelor de la nordul Mării Negre, de la Tyras până în Regatul Bosporan⁵⁰; contrastează de asemenea cu prezența, arheologic atestată, a geților și tracilor în orașele vest-pontice și în teritoriile lor.⁵¹ În schimb, în epoca Principatului întâlnim, în toate orașele, un număr apreciabil de nume tracice atestate epigrafic.⁵² Parte dintre acestea aparțin

47. Aur. Flavius Marcus a fost răpit de barbari și salvat, secolul III p. Chr. (IGB I², 1 Caron limen; probabil din teritoriul callatian, cf. ISM III 242); Mesambria: Ariston a luptat vitejește împotriva bessilor și a fost răsplătit cu încununarea (IGB I², 344; cf. Robert 1959, 219; sfârșitul secolului I a. Chr.). Invaziile din secolul III p. Chr.: năvălire „scitică” (gotică) la 258 p. Chr. (Zosimos 1, 34), prilej cu care a fost respins un atac asupra Tomisului (Zosimos 1, 42); *excidium Histriae* din a. 238 (HA, Maximus et Balbinus, 16, 3); Anchialos a fost cucerit și devastat de goți în 263 (HA Gall. 6; Iordanes Get. 20, 108-109); Tomis a fost asaltat fără succes de goți în 269 (Zosimos 1, 42).

48. IGB I², 430 Παιβινη; IGB I², 438 Απολλωνίς Δισκοτος; IGB I², 440: Δισκορόδη (sic) Βασστακίλεω (sic). Vezi, pentru nume, LGPN IV 267, 39, 109.

49. Tomis: Αντιγόνη Αυλοσσανίς γυνή Σευθη, ISM II 165, secolul I a. Chr.; Callatis: [ῥή δειναί] Κοτυτιωνος, ISM III 168, secolul II a. Chr.; Κοτυτις Θεαρίδα, Διονυσίου γ., ISM III 172, secolul I a. Chr. Vezi Cojocar 2004, 140-149. Numele tracice Kotytion și Kotytis sunt epichorice la Chersonesos și Callatis și constituie o adaptare greacă a unei realități trace: sărbătoarea Kotyt(t)ia și divinitatea Kotytto: vezi Robu 2010-2011, 285-286.

50. Vezi Cojocar 2004, 127-139.

51. Dintr-o mai amplă literatură spicuim: Bucovală 1967, 31-34, 57-59, 115-116; Scorpan 1970, 85-89; Bârlădeanu-Zavatin 1980, 225-226; Lungu, Chera 1986, 93.

52. De exemplu la Histria: ISM I 200; 212; 218; 229; 285; 303; 308 (cu excepția comunităților mixte de *cives Romani* și *Bessi consistentes*, ISM I 324, 326-328, 330, 332, 343-347, 349); Tomis: ISM II 24; 125; 128; 177; 191; 195; 227; 258; 303; 330; 364; 468 (cu excepția comunităților mixte de *cives Romani et Lai consistentes*, ISM II 141); Callatis: ISM III 175; 193; 237; 246; Dionysopolis: IGB I², 14; 27bis; Odessos: IGB I², 47; 53; 94;

unor membri ai elitelor orașelor sau unor persoane în evidentă ascensiune socială⁵³. Unul dintre cele mai bune exemple este Μητοκος Ταρουλου φύσι Δέκμου din Apollonia, care a obținut titlul de „fondator al orașului” și care, poate în urma invaziei costobocilor din anul 170 p. Chr., a dedicat un τρίπυλον și ο βᾶρις pentru Apollo Ietros.⁵⁴ La Odessos, Κοτυς Δεφναιου ocupă locul al treilea în lista preoților eponimi μετὰ τὴν κάθοδον, pentru anul 42/41 a. Chr.⁵⁵ Mai târziu, Ζουραζης a ridicat o inscripție onorifică pentru tatăl său, Μ(ᾶρκος) Αὐρ(ήλιος) Σκοντις, arhonte, agoranom și preot al lui Apollo (secolul III p. Chr.)⁵⁶.

Diferența între cele două seturi de atestări are nevoie de o explicație. În epoca autonomiei, fie că geții/tracii nu pătrund în acea pătură a populației orașelor grecești care se exprimă epigrafic, fie nu o fac sub numele lor specifice – caz în care devin insesizabili epigrafic. În lipsa oricăror indicii, este imposibil de stabilit dacă traci/geții nu pot fi urmăriți epigrafic în epoca autonomiei pentru că nu îi interesa ascensiunea socială în societatea poliadă sau pentru că nu li se îngăduia să o facă atâta vreme cât se identificau în mod evident drept traci/geți. Lucrurile se schimbă abia în vremea sosirii Romei, și doar parțial în legătură cu aceasta. Fenomenul apariției numelor tracice în inscripțiile orașelor vest-pontice, mai cu seamă în rândurile elitei, coincide în timp cu apariția monumentelor cultului Cavalerului Trac în aceeași regiune. Nici unul dintre ele nu este o noutate; ambele reflectă o mai mare permeabilitate a societății trace față de modul de viață urban și față de obiceiurile care țin de acesta, în sine o consecință a îndelungatului contact și a întrepătrunderii dintre cele două culturi; poate

130; 133; 164; 168; 171bis; 172; 184; 203bis; 258; IGB V 5061; 5067; 5074; 5082; Mesambria: IGB I², 354; 354 *quater*; 355; 363; 382; Apollonia: IGB I², 466; 479ter. Lor li se adaugă purtătorii de nume tracice originari din Anchialos recrutați în armata romană sau în gărzile pretoriene, vezi de exemplu CIL VI 32624; CIL VI 32628; CIL VI 32640; CIL VI 32533; CIL VI 32536; AE 2001, 555.

53. Histria: Zipas Diokleous, preot al lui Dionysos, a doua jumătate a secolului II p. Chr. (ISM I 167); Δωτους Δατιζει în lista binefăcătorilor tribului Boreis, secolele I a. Chr.–I p. Chr. (ISM I 191); Κουσιας Διονυσσοδώρου și Διονυσσοδώρος Κουσιου în lista binefăcătorilor gerusiei, a. 138 p. Chr. (ISM I 193); Tomis: Bouteis Heroxenos, preoteasă a unui thiasos, epoca Severilor (ISM II 125); Theadon Kouthiou, binefăcător al unei asociații, epoca Severilor (ISM II 17); Dionysopolis: M. Aur. Koures, *hieronomos* al unei *speira Asianon presbyteron*, domnia lui Severus Alexander (IGB I², 23); Odessos: ---doros Dinios într-o listă de efebi, epoca romană (IGB I², 50, b19); Eptaikenthos Asiatikou, preot, președinte al unei asociații de *thoinatai*, epoca romană (IGB I², 77); Kotys Chrestou într-o listă de efebi, epoca romană (IGB I², 51bis). La Dionysopolis vor mai fi de adăugat câteva nume tracice prezente în inscripții încă nepublicate: Lazarenko *et alii* 2010, 33.

54. IGB I², 400; cf. IGB V 5141.

55. IGB I², 46; cf. IGB V 5021.

56. IGB I², 162; cf. IGB V 5046.

și o mai mare deschidere a societății poliade față de ascensiunea socială a tracilor/geților însoțită de însemnele exterioare ale apartenenței etnice. Integrarea regiunii în Imperiul Roman nu a făcut decât să accentueze și să accelereze un fenomen care era deja în curs de desfășurare.

II. Relații la nivel individual (sau de persoane)

Și pentru legăturile „personale” externe ale orașelor vest-pontice⁵⁷, so sirea Romei constituie un moment de cezură. Proporțiile schimburilor de persoane se modifică. Pentru epoca elenistică sunt înregistrate 139 de raporturi de această natură, în schimb pentru epoca Principatului, doar 93. Această scădere drastică se datorează modificării naturii surselor: decretelile de proxenie dispar odată cu includerea orașelor în Imperiul Roman. În schimb, numărul de persoane implicate în această categorie de relații crește: 153 de persoane în epoca elenistică, 200 în cea romană. Sporirea, în epoca romană, a ușurinței și siguranței comunicațiilor a favorizat deplasarea de persoane, inclusiv în grupuri mai mari, ceea ce se reflectă în documentația epigrafică de care dispunem⁵⁸, a cărei natură s-a modificat simțitor. În epoca romană, odată cu dispariția politicii de sine stătătoare a orașelor, locul ambasadelor către alte state, grecești sau barbare, al misiunilor militare, al arbitrajelor judecătorești și al binefacerilor publice este luat de soliile către autoritățile romane: către guvernatori⁵⁹ sau către împăratul însuși⁶⁰;

57. Reiau aici doar pe scurt o problematică pe care am discutat-o pe larg (și cu indicarea surselor) cu alt prilej: Ruscu 2013 a.

58. De exemplu: o inscripție ridicată la Callatis în a doua jumătate a secolului II p. Chr. pentru Ἡρακλῆς Φαραγγεῖτης de nu mai puțin de 39 de membri ai σύνοδος Ἡρακλεωτῶν τῶν περὶ Σάτυρον Σατύρου (ISM III 72 = SEG 24, 1037); inscripția ridicată în prima jumătate a secolului II p. Chr. la Tomis *Ero et Domno* de douăsprezece persoane originare din Asia Mică și din zona Strâmtorilor (ISM II 129 = CIL III 7532 = ILS 4069); cinstirea, în epoca Severilor, a lui Theokles Satyrou din Olbia de către reprezentanții a nouăsprezece orașe din zona Mării Negre și a Strâmtorilor (IOSPE I² 40); ș. a.

59. Dosarul horotheseiei histriene, ISM I 67-68; ambasada histriană către un guvernator roman, ISM I 66, cf. Avram 2007 a, 94 nr. 66; onorurile acordate de Mesambria lui C. Cornelius C. f. în vremea campaniei lui M. Terentius Varro Lucullus (IGB I², 314; cf. SEG 47, 1137 pentru întregirea funcției îndeplinite de Cornelius la Mesambria ca [δ]ιά[δοχ]ος al lui Varro Lucullus). Vezi și delegația trimisă în 155 p. Chr. de Heraclea Pontică la Tomis, la guvernatorul Moesiei Inferior T. Flavius Longinus Q. Marcus Turbo (ISM II 57).

60. Dionysopolis: M. Aurelius Demetrius Diogenus, preot al celor 12 zei, gimnasiarh, arhon, ἄρχας τὴν πρώτην ἀρχήν, binefăcător al orașului, a fost trimis ambasador la Roma, probabil pe lângă împăratul Caracalla (IGB I², 16; cf. IGB V 5008); un fost *archiereus* și ἄρχας τὴν πρώτην ἀρχήν a fost trimis ambasador la Roma pe lângă împăratul Septimius Severus (sau Severus Alexander) (IGB I², 19). Tomis: P. Aelius Gaius, arhonte, *ekdikos*, a întreprins pe propria cheltuială o ambasadă la Roma, la împăratul Antoninus Pius (ISM II 61).

iar proxeniile sunt înlocuite cu onoruri acordate unor cetățeni romani (de obicei militari) aflați în situația de a aduce servicii orașelor.⁶¹

Direcția generală a relațiilor de natură personală se modifică sensibil în epoca Principatului. Câtă vreme în epoca elenistică aceste relații erau orientate cu precădere de-a lungul principalei căi de comunicație și navigație a vremii – cea care leagă Marea Neagră, prin Strâmători și de-a lungul litoralului de vest al Asiei Mici, de Egipt –, în epoca romană axa majoră a deplasărilor de persoane se reorientează cu aproape nouăzeci de grade, plasându-se acum pe o direcție est-vest: spre răsărit dincolo de mare, în primul rând spre provincia Bithynia et Pontus⁶², dar și mai departe spre interiorul Asiei Mici; și spre interiorul dobrogean, spre linia Dunării și de acolo mai departe spre apus.

Legăturile cu orașele învecinate din regiunea de nord-vest a Mării Negre (Olbia, Tyras) au continuat; ele au cunoscut două perioade mai intense, una în secolele IV-III a. Chr., cealaltă în perioada Severilor. De asemenea, raporturile cu orașele din sudul Mării Negre, Heracleea și Sinope, nu doar că au continuat, dar au cunoscut – mai ales în cazul celei dintâi – și o accentuată intensificare în secolele II-III p. Chr. În schimb, în epoca romană partenerii din Crimeea, Chersonesul Tauric și Regatul Bosporan par să fi dispărut de pe hartă: nici un fel de raporturi nu mai leagă orașele vest-pontice cu ele. Raporturile cu Grecia egeeană, fără a înceta cu totul, au fost reduse drastic, inclusiv relațiile cu Atena însăși, precum și cu sanctuare panhelenice cum sunt cel de la Delphi sau cel din Samothrake, pentru care anterior, în epoca elenistică, legăturile unor orașe precum Callatis sau Odessos sunt bine atestate. În ce privește oracolele, regiunea vest-pontică se reorientează în epoca Principatului spre cel de la Klaros. Singurul oraș care mai întreține relații cu Egiptul este Tomis, și aici este vorba exclusiv de prezențe egiptene în orașul vest-pontic. Scăderea atractivității Egiptului în epoca romană se explică prin profilul oamenilor pe care regatul lagid îi atrăgea în epoca elenistică. Este vorba în principal de

61. Onorurile votate de callatieni (la sfârșitul secolului I a. Chr. sau începutul secolului I p. Chr.) pentru cetățeanul roman Monimos (ISM III 30), probabil un ofițer roman care a acționat în favoarea lor (activitatea sa a fost pusă în legătură cu misiunea lui P. Vinicius în Thracia și Macedonia, vezi Avram 1998 și comentariul la ISM III 30); calitatea de βουλευτής deținută de M. Pompeius Lucius, beneficiar consular din *legio I Italica*, simultan la Dionysopolis, Callatis și Marcianopolis, acordată ca răsplată poate pentru evenimente legate de invazia carpică din 214 p. Chr. (IGB I², 24bis; vezi pentru el Gerov 1980, 251-258); T. Aurelius T. f. Papir(ia) Flavinus, *primus pilus, bouleutes* la Oescus, Tyras, Dionysopolis, Marcianopolis, în *civitas Tungrorum* și la Aquincum, decorat de împăratul Caracalla pentru meritele sale în război (CIL III 14416 = ILS 7178 = ILB 18 = IDRE II 320, cf. și 321); vezi pentru el Doruțiu-Boilă 1973; Gerov 1980, 251-258; Boteva 1999, 515-519.

62. Vezi pentru provincie Marek 2003; Bekker-Nielsen 2008.

mercenari și de oameni de litere, pentru care Egiptul roman nu mai prezenta aceleași perspective promițătoare.⁶³

Două au fost categoriile de cauze care au generat această modificare de sens. Pe de o parte, instaurarea unei păci durabile în bazinul Mării Negre, eradicarea treptată a pirateriei, diminuarea primejdiilor ce amenințau zonele de litoral dinspre interior au permis consolidarea și extinderea contactelor dintre orașele vest-pontice peste mare. Pe de altă parte, deschiderea interiorului Peninsulei Balcanice în urma reorganizării provinciilor de aici de către Traian, fondarea provinciei Dacia, întemeierea a unsprezece noi orașe în Tracia, apariția treptată a orașelor romane pe linia Dunării, extinderea și consolidarea rețelei de drumuri au făcut ca această enormă și anterior puțin penetrabilă zonă să devină interesantă pentru imigranți; iar pentru cei veniți dinspre răsărit, mai cu seamă dinspre Asia Mică, orașele vest-pontice constituiau poarta de intrare.⁶⁴

Spre vest, dincolo de imediata vecinătate a provinciei Moesia Inferior, și prin aceasta spre Dacia, nu mai apar decât relații sporadice. Celălalt capăt, cel răsăritean, al noii axe oferă mai multe raporturi, datorate însă aproape exclusiv puterii de atracție a noii metropole a Pontului Stâng. Tomis devine țelul unor persoane – de regulă parte a elitei urbane – originare din interiorul Asiei Mici și din Siria. Deplasarea acestora era facilitată pe de o parte de extinderea rețelei de drumuri în interiorul Asiei Mici odată cu stăpânirea romană, pe de altă parte de dezvoltarea economică a Tomisului și de extinderea legăturilor sale comerciale în jurul Mării Negre și dincolo de ea.

Însă cea mai notabilă modificare produsă odată cu începutul epocii romane este conturarea unor legături atât de strânse între litoralul vest-pontic, cel de nord-vest (Olbia) și cel al Bithyniei, încât s-a putut vorbi despre o *koine* comercială între aceste regiuni pentru epoca Principatului.⁶⁵ Persoanele de origine microasiatică, mai ales din provincia Bithynia et Pontus, alcătuiesc cel mai numeros grup de străini în orașele vest-pontice în epoca Principatului (23), iar legăturile cu Olbia și Tyras cunosc în epoca Severilor un al doilea moment de ascensiune (după cel pe care îl cunoscuseră în epoca elenistică timpurie). Faptul că relația cu Asia Mică este pronunțat unidirecțională (numărul celor care sosesc pe litoralul vest-pontic e covârșitor mai mare față de al celor care pleacă de aici) subliniază încă o dată cât de mare a fost deschiderea hinterlandului tracic și dacic în timpul Princi-

63. Vezi, pentru raporturile cu Egiptul, Láda 2002; Avram 2007 b; Dana 2011; Dana 2012 b.

64. Vezi, pentru toate acestea, Rostovtzeff 1957, 249-253; Jones 1971, 1-27; Danov 1979; Wolff, Velkov 1990; Wilkes 2000; Sartre 1991, 239-256; Haynes 2011.

65. Bounegru 2000. Pentru raporturile dintre orașele Mării Negre, vezi și Dana 2012 a.

patului și mai cu seamă începând cu epoca lui Traian, precum și funcția de poartă de trecere a orașelor vest-pontice, în primul rând a Tomisului. Faptul că aceste relații se plasează exclusiv în epoca Principatului arată cât de puternică fusese anterior frâna pusă de nesiguranța navigației în calea acestor – altminteri – firești relații între locuri despărțite doar de un braț de mare.

III. Raporturi de natură religioasă

Sosirea Romei constituie în sfera raporturilor cultice ale orașelor vest-pontice în mult mai mică măsură un moment de cezură decât în cazul celorlalte tipuri de raporturi externe examinate mai sus. Avem de-a face aici cu împrumuturi ale unor culte noi sau cu transformări ale unor culte deja existente.

Lesne de explicat sunt împrumuturile între două orașe învecinate. Astfel, la Tomis a fost ridicat, ca urmare a unui oracol, un altar pentru Apollo Agyeus, după 170 p. Chr., când guvernator al Moesiei Inferior era M. Macrinus Avitus Catonius Vindex⁶⁶, iar pontarh pentru a doua oară, P. Flavius Theodorus.⁶⁷ Aceasta este singura atestare a epiclezei Agyeus în acest oraș; ea nu apare altfel în Milet sau în coloniile sale.⁶⁸ Aici este vorba, fără îndoială, de un împrumut din orașul învecinat Kallatis⁶⁹, unde cultul specific dorian al lui Agyeus este atestat prin datarea unui decret onorific într-un an cu eponimatul acestui zeu, chiar la sfârșitul epocii elenistice (ISM III 30 = IGRR I 656). Mai mult decât simpla vecinătate, în cazul unor culte atestate la Anchialos se vede consecința unor raporturi de dominație directă sau măcar de control: este vorba despre cultul Demetrei Malophoros și, din nou, al lui Apollo Agyeus. Aceste culte, specific megariene sau doriene, nu sunt atestate în Milet sau în coloniile sale, iar Anchialos fusese întemeiat, ca *phourion*, dinspre Apollonia. Chiar prezența timpurie a cultului divinităților egiptene aici denotă probabil influența Mesambriei.⁷⁰

Tot vecinătății i se datorează și o mai puțin obișnuită legătură între membrii unor asociații de cult din Histria și Tomis.⁷¹ Într-o dedicație

66. Datarea exactă depinde de stabilirea duratei mandatului lui Catonius Vindex, care a fost plasat rând pe rând: puțin după 170 p. Chr. (Stein 1940, 48-49, 79), înainte de 177 p. Chr. (PIR V1, M22), între 180 și 182 p. Chr. (Fitz 1966), între 169 și 172 p. Chr. (Doruțiu-Boilă 1987, 254-255) și înainte de 172 p. Chr. (Piso 2013, 275-288).

67. ISM II 116 = SEG 37, 633.

68. Ehrhardt 1983, 138 cu n. 471.

69. Vezi *supra*, nota 66.

70. Vezi, pentru toate acestea, Ruscu 2009 a; Ruscu 2009 b; cf. A. Avram, BE 2010, 449.

71. Acest aspect urmează să fie examinat pe larg într-un studiu separat, aflat în pregătire.

imperială ridicată drept mulțumire pentru daruri primite de către o asociație de *dendrophoroi* din Tomis și datată 199-201 p. Chr.⁷², dintre cele 38 de nume ale membrilor săi nu mai puțin de nouă apar în inscripții din vecina Histria datate tot în epoca Severilor.⁷³ Aceste inscripții histriene sunt de asemenea liste de membri ai unor asociații, cele mai importante dintre ele legate de cultul lui Dionysos. La vremea aceea nu era neobișnuit ca o persoană să cumuleze funcții în mai multe culte ale misterelor⁷⁴; de altfel, tendința asociațiilor de a forma în epoca romană un mediu închis este bine atestată.⁷⁵ Prezența atâtor nume de histrieni în inscripția asociației de *dendrophoroi* de la Tomis nu se datorează însă unei apropieri între cele două culte, nici doar vecinătății celor două orașe. Aceștia sunt histrieni care la ei acasă țineau de asociații în cinstea lui Dionysos, însă la Tomis nu apar în asociații dionysiace, ci în unele legate de cultul Kybelei – deoarece cultul Kybelei se bucura la Tomis de aproximativ aceeași importanță de care se bucura cel al lui Dionysos la Histria. Aceasta se referă atât la statutul fiecărui cult în fiecare din cele două orașe (în raport cu cultele altor divinități în același oraș), cât și la statutul social al fiecăreia dintre asociații și al membrilor săi. Așadar, histrienii, căutând o asociație la Tomis echivalentă ca importanță și statut social cu cea căreia îi aparțineau în orașul lor de origine, o găseau nu în vreo asociație de cult tomitană legată de Dionysos, ci în cea de *dendrophoroi*.

În afara litoralului vest-pontic, orașele noastre mai întrețin raporturi de natură religioasă cu o singură regiune: nord-vestul Asiei Mici, din vecinătatea Strâmțitorilor. Un bun exemplu îl constituie o inscripție votivă în limba latină (ISM II 129 = CIL III 7532 = ILS 4069), ridicată *Ero et Domno* în prima jumătate a secolului II p. Chr. de o asociație de persoane care se descriu drept „romani”. Toți poartă *tria nomina*, cei mai mulți – gentilicii neimperiale, care indică cetățenie romană de dată veche. Fără excepție, ei provin din orașe din Asia Mică (mai cu seamă de pe litoralul de nord) și din zona Strâmțitorilor.⁷⁶

Repetate relații s-au încheșat între orașe vest-pontice și orașul Pergamon. *Thiasos*-ul lui Paso din Tomis (ISM II 120, sec. I a. Chr.), legat de misterii extatice ale lui Dionysos, îl adoră pe zeu sub epitelele *Ταυροκέρως*

72. ISM II 83; cf. SEG 27, 399.

73. ISM I 99, 100, 197, 218, 225.

74. Burkert 1987, 48-49; Slavova 2002, 143.

75. Cf. Baslez 2004, mai ales 109-110.

76. *Menia Iuliane Tiana*, *L. Antonius Capito Nicomedia*, *C. Licinius Clemens n(atus) Abonutichu*, *C. Aurelius Alexandrus n(atus) Heraclia*, *Cludius [sic] Secundus n(atus) Abonutichus*, *C. Gabinius Modestus n(atus) Perintho*, [T.?] *Ailius Barbario n(atus) Nicomedia*, *Aurelius Vitus n(atus) Caesaria*, *Vettius Ponticus n(atus) Tio*, *Fabius Paulinus n(atus) Mazaca*, *T. Ailius Pompeius n(atus) Tio*, *Papirius Celer ...*

și Πυρίβορος, care își găsesc paralele la Pergamon.⁷⁷ Σαβεινιανός din Histria i-a închinat în secolul II p. Chr. o inscripție votivă lui Asklepios Pergamēnos.⁷⁸ Tot la Pergamon trimite desemnarea lui Dionysos, tot într-o inscripție tomitană (ISM II 121), cu epitetul Καθηγεμονεύς, răspândit doar în regatul Pergamului și în teritorii dependente de acesta și aflat în legătură cu cultul casei regale attalide; prezența la Tomis a zeului sub această epicleză, care practic nu se întâlnește în afara regatului Pergamului, se explică prin raporturi directe între cele două regiuni.⁷⁹

Tot spre Asia Mică trimite o asociație de cult din teritoriul tomitan⁸⁰, numită *dumus* (Aur(elius) Valeria[nu]s *pater dumi*, Fl(avia) Nona *mater dumi* și *vix(illarius)* (al asociației) Dionus, după 212 p. Chr.). Acest termen (δοῦμος) este folosit în Asia Mică pentru adoratorii Kybelei⁸¹, dar și ai altor divinități, precum Μῆν Τιάμου, Μῆν Τύραννος⁸² sau Artemis–Anaïtis⁸³; are așadar un cadru cultic mai larg. Cultul Anaitei⁸⁴, divinitate iraniană strămutată în Lydia, nu s-a răspândit în epoca imperială în afara Asiei Mici.⁸⁵ Termenul δοῦμος mai apare în Tracia într-o inscripție grecească din Serdica legată de cultul Kybelei⁸⁶, dar forma sa latinească, *dumus*, mai apare, cu excepția textului tomitan, doar într-o inscripție din secolul II p. Chr. de la Novae⁸⁷, în forma *dumopireti*. Această noțiune a fost explicată de Deubner⁸⁸ și, amănunțit din punct de vedere lingvistic și istoric, de Wikander⁸⁹, ca un compus din δοῦμος și πύραιθοι.⁹⁰ Acest din urmă cuvânt apare la Strabo⁹¹ și Eustathios⁹² cu sensul de „adoratori ai focului”, „magi”. Adorarea focului era însă caracteristica principală a cultului Anaitei, preluată mai târziu de zoroastrism. Astfel, inscripția de la Novae

77. Cf. Alexandrescu-Vianu 2007; Ruscu 2010.

78. ISM I 135 = SEG 27, 373; el este poate una și aceeași persoană cu președintele asociației de cântăreți dionysiaci M. Ulpius Sabinianus, SEG 24, 1115 = ISM I 207.

79. Ruscu 2010.

80. Un altar din Mihail Kogălniceanu / *vicus Clementiani*: Vulpe 1964, 411 cu n. 3; ISM II 160.

81. Tacheva-Hitova 1983, 79, cu bibliografia.

82. Maeonia: CIG II 3439 = Sokolowski 1955, 19.

83. Herrmann 1962, 37 nr. 25; cf. BÉ 1963, 225. Vezi, pentru Anaïtis, Wikander 1946; Robert 1989. Cf. Santoro 1974, 19-22.

84. Pentru iconografia zeiței, vezi Reding-Hourcade 1983.

85. BÉ 1968, 131.

86. IGB IV 1925 = CMRDM I D3 = Tacheva-Hitova 1983, 116-118 nr. 101; cf. Slavova 2002, 138, 146.

87. Tacheva-Hitova 1983, 73-74 nr. 4.

88. Deubner 1929.

89. Wikander 1946, 1-8, 219-220.

90. Altfel Vulpe 1964, 418-419.

91. 15, 3, 15 (C 733).

92. Ad Dionysium Periegetem Vs. 970.

atestă legătura în cult dintre două zeități foarte apropiate, care însă nu au fost niciodată sincretizate în Asia Mică.⁹³ În favoarea interpretării asociației de cult din teritoriul tomitan ca fiind închinată zeiței Anaïtis, și nu Kybelei s-a pronunțat D. M. Pippidi.⁹⁴ S-a argumentat că relația cu Kybele ar fi mai probabilă, deoarece pentru zeița iraniană nu ar fi existat în epoca Principatului propagandă și răspândire în afara Asiei Mici. Argumentul este însă insuficient. Nu este exclus ca acest cult să fi fost strămutat din Asia Mică la Tomis cu tot cu purtătorii săi. La Novae, o bună parte dintre locuitorii orașului erau de origine răsăriteană⁹⁵ și imaginea cultelor aici este corespunzător de variată, după cum și la Tomis sunt atestate numeroase persoane de atare origine.⁹⁶

Aceste pronunțate influențe religioase provenind din spațiul microasiatic cel mai apropiat geografic de litoralul vest-pontic vin în completarea raporturilor alcătuite de schimburile de persoane în epoca romană (vezi mai sus). Se conturează astfel imaginea unei strânse apropieri între cele două regiuni de pe țărmuri diferite ale Mării Negre, apropiere care nu era stânjenită de faptul că aceste orașe aparțineau de provincii romane diferite și care se manifesta prin intense raporturi personale.

Însă cea mai importantă înnoire religioasă care însoțește sosirea Romei pe litoralul vest-pontic o constituie ascensiunea cultelor autohtone în panteonul orașelor grecești. Trei divinități pot fi menționate în acest context: Cavalerul Trac, Cavalerii Danubieni și Marele Zeu Derzelas.

Monumentele votive și funerare reprezentându-l pe Cavalerul Trac⁹⁷ sunt prezente pe litoralul vest-pontic începând cu epoca elenistică târzie și își ating apogeul spre sfârșitul secolului II p. Chr. și în prima jumătate a secolului următor. Dintre orașele de pe litoral, cea mai mare concentrare se înregistrează la Odessos, singurul loc în care apar asemenea monumente încă din epoca elenistică. Dincolo de discuțiile privitoare la originea, natura, variile influențe și caracterul sincretic al acestui cult⁹⁸, apariția sa mai întâi în regiunile de litoral – pontic și egeean – și producția de masă a monumentelor începând cu a doua jumătate a secolului II p. Chr. sunt consecințe ale mai marii apropieri geografice și culturale dintre cele două medii, trac și grec, care i-au dat naștere, precum și ale intensificării urbanizării, ale familiarizării cu modul de viață urban, ale acceptării modelelor iconografice grecești în mediul trac, ale apariției și înmulțirii atelierelor

93. Wikander 1946, 219-220.

94. Pippidi 1967 a.

95. Gerov 1980, 99-101, 113-119; Mrozewicz 1981; Press, Sarnowski 1990.

96. Vezi pentru aceasta Ruscu, Ciongradi 2005, cu bibliografia.

97. CCET I; CCET IV.

98. Vezi cel mai recent Oppermann 2006, cu bibliografia. Vezi și Boteva 2011.

de sculptori.⁹⁹ Dedicanții aparțin tuturor straturilor sociale, de la cele mai umile la aristocrația urbană, preponderent însă persoane care au legătură, într-un fel sau altul, cu mediul trac.¹⁰⁰

Dintre monumentele care-l atestă pe Megas Theos (Derzelas)¹⁰¹, cele de la Odessos sunt de departe cele mai numeroase¹⁰², ca și în cazul monumentelor Cavalerului Trac. La Tomis, zeul apare doar pe monede din epoca Principatului.¹⁰³ Nici la Dionysopolis atestările monetare și sculpturale¹⁰⁴ nu precedă epoca romană.¹⁰⁵ În sfârșit, la Histria singura dovadă pusă în legătură cu această divinitate, inscripția micului templu¹⁰⁶ ridicat în secolul III a. Chr. în cinstea Marelui Zeu de către thasianul Peisistratos fiul lui

99. Vezi, pentru acest din urmă subiect, Oppermann 1980; Oppermann 1981, 511; Oppermann 2006, 314-315; pentru reliefurile funerare, vezi Conrad 2004, 63-70.

100. Oppermann 2006, 318-319.

101. Vezi pentru această divinitate: Żelozowski 1992, cu bibliografia; Pippidi 1998; Alexandrescu-Vianu 1999-2001; Oppermann 2002; Peter 2005; Oppermann 2006, 292-293.

102. Trei inscripții (IGB I², 47 [215 p. Chr.], 47bis [221 p. Chr.], 48 [238 p. Chr.]) îl menționează pe Derzelas ca preot eponim al orașului; dețineau această demnitate cel puțin cincisprezece persoane. Sunt atestați trei preoți ai zeului (IGB I², 150 [începutul secolului II p. Chr.: Alexandrescu-Vianu 1985, 63, 75 nr. 104], 186ter [epoca romană], 47bis) și un *neokoros* (IGB I², 230bis, secolul III p. Chr. [Oppermann 2002, 53]); în cazul unui al patrulea preot nu este cert că numele divinității poate într-adevăr fi întregit Theos Megas (IGB I², 67). Statuete de teracotă: cu pateră și cornul abundenței, elenistică timpurie (Mirčev 1956, 8 nr. 33 = J. Żelozowski, LIMC VII 1994, 919 s. v.); două capete cu cunună de iederă, elenistice timpurii (Mirčev 1956, 13 nr. 68; 16 nr. 93); cap cu cunună de viță, elenistic timpuriu (Mirčev 1956, 13 nr. 69); vezi și Oppermann 2006, 192. Greutăți din plumb cu reprezentarea zeului: Minchev 2003, 233, 255. Reprezentări monetare: monede autonome: ultimul sfert al secolului II a. Chr. (Pick, Regling 1910, 2214-2215); coloniale: Traian (Pick, Regling 1910, 2227, 2232), Hadrian (Pick, Regling 1910, 2233, 2239), Pius (Pick, Regling 1910, 2240, 2244-2244a, 2246), Marcus Aurelius (Pick, Regling 1910, 2247), Commodus (Pick, Regling 1910, 2250-2251), Septimius Severus (Pick, Regling 1910, 2259-2264, 2271), Caracalla (Pick, Regling 1910, 2281-2286), Geta (Pick, Regling 1910, 2289-2290), Elagabal (Pick, Regling 1910, 2291-2302), Severus Alexander (Pick, Regling 1910, 2308-2311), Gordian (Pick, Regling 1910, 2314, 2318-2320, 2325-2374). Vezi, pentru iconografie, și Alexandrescu-Vianu 1999-2001, 73-74; Tončeva 1969, 9, 37 nr. 7. Monedele atestă, sub Gordian, și existența unor jocuri numite Darzaleia (Pick, Regling 1910, 2370-2372). Atribuirea unui templu datat în secolul I a. Chr. acestui zeu este incertă (Minchev 2003, 244).

103. Pick, Regling 1910, 2503-2504. În cazul monedelor din epoca elenistică (Pick, Regling 1910, 2407-2424a, 2440-2455, după sfârșitul secolului III a. Chr.), ar putea fi vorba mai degrabă despre Zeus (Oppermann 2002, 52).

104. Monede: Pick 1898, 376 (Septimius Severus); Pick 1898, 381 (Severus Alexander); Pick 1898, 384 (Gordian). Artefacte: Oppermann 2002, 54.

105. Inscripția în cinstea lui Akornion din Dionysopolis (IGB I², 13; cf. IGB V 5006) îl numește deținător al preoțiilor mai multor zei, între care și Theos Megas; însă textul este în pasajul cu pricina atât de lacunar, încât identificarea divinității devine incertă: r. 9-10: ἱερεὺς τε γενόμενος / - ? τοῦ Θεοῦ Μεγάλου.

106. Vezi pentru el Pippidi, Bordenache 1959; pentru arhitectură, Mărgineanu-Cârstoiu 1989; Alexandrescu 1999-2001; Alexandrescu 2005, 123-126, 186.

Mnesistratos¹⁰⁷, se referă, fără îndoială, la o altă divinitate decât Derzelas, de care o despart cinci veacuri și care de altfel nu este aici numită așa.¹⁰⁸

În fine, monumentele puțin numeroase din orașele vest-pontice¹⁰⁹ care atestă cultul Cavalerilor Danubieni se află la periferia răspândirii acestui cult sincretic cu puternice influențe tracic/dacic/moesice, al cărui centru îl constituie provinciile Dacia Inferior și Moesia Superior, mai târziu Pannonia.¹¹⁰

Aceasta constituie, în viața religioasă a orașelor vest-pontice, cea mai radicală înnoire, care se plasează în timp sub stăpânirea romană, dar nu constituie decât parțial o consecință a acesteia. Beneficiile epocii romane: pacificarea și urbanizarea interiorului trac, care, împreună cu extinderea și consolidarea rețelei de drumuri, au asigurat deschiderea mai mare a acestui interior spre influențele culturale grecești și romane; pătrunderea în mediul trac și acceptarea de către acesta a modului de viață urban și, împreună cu el, a obiceiului de a pune inscripții și a modelelor iconografice grecești; intensificarea ascensiunii sociale a tracilor/geților în orașele grecești (v. mai sus); toate acestea se reflectă în domeniul religios prin pătrunderea și apoi extinderea cultului unor divinități cum sunt cele numite aici. Ele însă nu au fost nici create, nici aduse odată cu începutul epocii romane; originile lor merg mai departe în timp, plasându-se în epoca elenistică târzie, și astfel sunt produsul unor evoluții ale societății locale, pe care sosirea Romei le va fi precipitat, dar pe care nu ea le-a făcut să ia ființă.

*

Marea Neagră¹¹¹, chiar în mai mare măsură decât Mediterana, este un spațiu fără centru, sau care își este el însuși centru. Regiunile limitrofe ei își sunt așadar echidistante, altfel decât doar geografic, și se definesc diferit doar în raport cu spațiile exterioare. De exemplu, în raport cu lumea mediteraneană, regiunile pontice se subîmpart în: cele aflate în marginea și adesea adânc implicate în treburile ei politice, militare sau diplomatice, care deseori au făcut parte din structuri politice aparținându-i și care, în consecință, își găsesc mai frecvent și mai consecvent reflectare în izvoarele

107. ISM I 145; cf. SEG 18, 296.

108. Sarapis: Suceveanu 1999; Dionysos: Oppermann 2002. Cf. Alexandrescu-Vianu 1999-2001, pentru utilizarea acestui epitet.

109. Tomis: cinci fragmente și reliefuri de fragmente de marmură (CMRED I 93-97) datate în epoca Severilor; Odessos: două reliefuri de marmură, unul datat în epoca Severilor (CMRED I 92), celălalt, larg în epoca romană (Tončeva 1960, 80 nr. 1); Histria: relief de marmură, epoca Severilor (CMRED 98); Bizone: relief de marmură, epoca Severilor (CMRED I 91).

110. CMRED I-II; Oppermann 1981.

111. Pentru cele ce urmează, vezi: Mitchell 2002; Morris 2005; King 2005, 23-50; Dana 2011.

literare (țărmlul sudic); cele aflate la periferia ei, doar sporadic și la mai mari intervale de timp implicate în afacerile ei (țărmlul apusean); și cele aflate cel mai departe de ea, rareori atrase în evenimentele care afectau lumea mediteraneeană (țărmlul nordic). Unele față de altele însă, neexistând un centru în jurul căruia să graviteze, ele își sunt dacă nu egale, căci diferențe de prosperitate, de strălucire culturală, de intensitate a relațiilor externe, de presiune exercitată sau suferită au existat întotdeauna, atunci măcar la fel de departe sau de aproape de un centru inexistent sau de noțiunea de centru.

În acest sens, regiunile pontice sunt și foarte asemănătoare. Dincolo de deosebiri determinate de diferența de origine – milesiană sau doriană –, de diferențele de mediu – geografic sau uman – în care au fost implantate, de evoluția mai rapidă ori mai lentă sau de deschiderea mai mare sau mai mică spre exterior, orașele au mult mai multe în comun fiecare cu oricare dintre celelalte decât au cu propriul lor hinterland, indiferent de natura acestuia. Alcătuiind o parte a lumii elene, ele sunt în același timp propriul lor centru, un centru cu înfățișare și reguli proprii, aparte.

Însă, dacă privite dinspre Mediterana orașele grecești de la Marea Neagră alcătuiesc o frontieră, privite dinspre ele însele alcătuiesc o poartă de trecere: spre populațiile barbare învecinate și dincolo de acestea, dar și dinspre acestea spre mai largă deschidere a lumii grecești. Ceea ce este, din perspectiva surselor, o mare greacă devine un spațiu al multiplelor interacțiuni. Variile legături cu hinterlandul, cu populațiile care le înconjoară și cu care conviețuiesc le conferă o dimensiune suplimentară față de cea a raporturilor cu alte orașe grecești și nuanțează decisiv înțelegerea funcției și evoluției acestor orașe.

Sosirea Romei constituie pentru orașele noastre momentul de cotitură în multe privințe, inclusiv pentru relațiile lor externe, momentul în care totul pare să fi căpătat o nouă înfățișare. Acest fapt este vizibil mai cu seamă la cel dintâi nivel al percepției: încetarea relațiilor externe la nivel statal ale orașelor, încetarea raporturilor cu entități barbare, reorientarea spre noi direcții, încetarea acelor documente care ilustraseră în perioada anterioară cel mai frecvent relațiile externe ale orașelor – decretele onorifice pentru străini și în primul rând cele de proxenie. Însă în alte privințe, mai puțin expuse luminii surselor noastre, pentru care legăturile religioase și cultice pot constitui un exemplu sau un simptom, sosirea Romei nu constituie nici o cezură, nici o cotitură, ci doar un element de amplificare sau nuanțare a unor procese mai profunde, care începuseră deja.

Abstract

The Relations of the Western Pontic *Apoikiai* with Their Greek and Barbarian Neighbours in the Hellenistic and Roman Periods

Concerning the official, inter-state relations – political, military, or diplomatic – without entering into details of events, I firstly follow the evolution of the general attitude of the cities, firstly towards each other, then towards the Barbarians in their neighbourhood, and especially the shift in the balance of power between Greeks and Barbarians in the course of the Hellenistic period, an issue that was only solved with the coming of Rome. (I exclude the reign of Mithradates VI Eupator, which will be discussed elsewhere.) On the matter of „personal“ relations, I secondly examine how the purely personal relations – the ones that cannot be construed as being linked to connections of the cities – do or do not allow the outline of any pattern or constants. Thirdly, the emergence of new cults in the pantheon of a city or the change of the social or ethnic structure of its believers allows to highlight the influence, which the external relations of a city can wield over its religious life.

Bibliografie

- Alexandrescu 1999-2001 P. Alexandrescu, *Le temple de Théos Mégas d'Is-tros redressé*, Dacia NS 43-45, 79-96.
- Alexandrescu 2005 P. Alexandrescu, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915-1989)*, București.
- Alexandrescu-Vianu 1985 M. Alexandrescu-Vianu, *Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure*, Dacia NS 29, 57-80.
- Alexandrescu-Vianu 1999-2001 M. Alexandrescu-Vianu, *Théos Megas*, Dacia NS 43-44, 73-78.
- Alexandrescu-Vianu 2007 M. Alexandrescu-Vianu, *Sur les mystères di-onysiaques à Tomis*, Dacia NS 51, 221-226.
- Avram 1991 A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, Dacia NS 35, 103-137.
- Avram 1994 A. Avram, *Καλλατιανά (I)*, SCIVA 45, 4, 303-310.
- Avram 1996 A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis (CIL I² 2, 2676)*, în B. Funcke (ed.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9.-14. März 1994 in Berlin, Tübingen*, 493-511.

- Avram 1997-1998 A. Avram, *Notes sur l'inscription de l'emporion de Pistiros en Thrace*, *Il Mar Nero* 3, 37-46.
- Avram 1998 A. Avram, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, în G.R. Tsetschladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 115-129.
- Avram 1999 a A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam.
- Avram 1999 b A. Avram, *Étude introductive*, în ISM III, 1-198.
- Avram 2000-2001 A. Avram, *Autour de quelques décrets d'Istros, Pontica* 33-34, 337-348.
- Avram 2001 A. Avram, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria românilor I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 533-610.
- Avram 2002 A. Avram, *Zu zwei Inschriften aus Agathopolis*, în K. Bošnjakov, D. Boteva (ed.), *Jubilaeus V. Sbornik v čest na prof. Margarita Tačeva*, Sofia, 17-22.
- Avram 2003 A. Avram, *Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphie et la Mer Noire*, CRAI 147, 3, 1181-1213.
- Avram 2006 A. Avram, *The Territories of Istros and Callatis*, în P. Guldager Bilde, V.F. Stolba (ed.), *Surveying the Greek Chora. The Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Aarhus, 59-80.
- Avram 2007 a A. Avram, *Kallatis*, în D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos (ed.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea II.1*, Oxford, 239-286.
- Avram 2007 b A. Avram, *L'Égypte lagide et la Mer Noire: approche prosopographique*, în A. Laronde, J. Leclant (ed.), *La Méditerranée d'une rive à l'autre: culture classique et cultures périphériques*, Paris, 127-153.
- Avram, Bounegru 2006 A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates VI Eupator und die griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, în S. Conrad et alii (ed.), *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*, Langenweißbach.
- Balkanska 1998 A. Balkanska, *The Thracian Sanctuary at Demir Baba Teke*, Sofia.
- Baslez 2004 M.-F. Baslez, *Les notables entre eux. Recherches sur les associations d'Athènes à l'époque romaine*, în S. Follet (ed.), *L'Hellénisme d'époque romaine: nouveaux documents, nouvelles approches (Ier s. a. C.–IIIe s. p. C.)*. Actes du Colloque international à la mémoire de Louis Robert, Paris, 7-8 juillet 2000, Paris, 105-120.
- Bărbulescu 2007 M. Bărbulescu, *De nouveau sur le koinon du Pont Gauche à partir d'une inscription inédite de Tomis*, *Dacia NS* 51, 139-145.

- Bârlădeanu-Zavatin 1980 E. Bârlădeanu-Zavatin, *Noi descoperiri în necropolele callatiene. Partea I*, Pontica 13, 216-240.
- Bekker-Nielsen 2008 T. Bekker-Nielsen, *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia. The Small World of Dion Chrysostomos*, Aarhus.
- Bengtson 1963 H. Bengtson, *Bemerkungen zu einer Ehreninschrift der Stadt Apollonia am Pontos*, Historia 12, 96-104, 241.
- Bittner 1998 A. Bittner, *Gesellschaft und Wirtschaft in Herakleia Pontike. Eine Polis zwischen Tyrannis und Selbstverwaltung*, Bonn.
- Bosnakov 1999 K. Bosnakov, *Identification archéologique et historique de l'emporion de Pistiros en Thrace*, BCH 123, 319-329.
- Boteva 1999 D. Boteva, *Corrigenda 1. IGR I 744 (= IGBulg. 1588), non a. 202 sed a. 194 2. CIL III 14416 (cf. ILBulg. 18), neque C[arpos] neque C[enmos] sed Ge[ltas]*, în XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18-24 settembre 1997, II, Roma, 513-519.
- Boteva 2011 D. Boteva, *The „Thracian Horseman“ Reconsidered*, în Haynes 2011, 84-105.
- Bounegru 2000 O. Bounegru, *Der westliche Pontosraum und seine Handelsbeziehungen in der römischen Kaiserzeit*, MBAH 19, 109-121.
- v. Bredow 1997 I. v. Bredow, *Das Emporion Pistiros in Thrakien*, Orbis Terrarum 3, 109-120.
- Bucovală 1967 M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța.
- Burkert 1987 W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, London.
- Burstein 1986 a S.M. Burstein, *Lysimachus and the Greek Cities: A Problem in Interpretation*, în Ancient Macedonia IV. The 4th International Symposium in Thessaloniki, September 21-25, 1983, Salonic, 133-138.
- Burstein 1986 b S.M. Burstein, *Lysimachus and the Greek Cities: The Early Years*, Ancient World, 19-24.
- Buzoianu, Bărbulescu 2008 L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albești. Monografie arheologică I-II*, Constanța.
- Callataÿ 1997 F. de Callataÿ, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Louvain-la-Neuve.
- Canarache 1950 V. Canarache, *Monedele regilor sciți din Dobrogea*, SCIV 1, 1, 213-257.
- Chankowski, Bravo 1999 A.S. Chankowski, B. Bravo, *Cités et emporia dans le commerce avec les barbares, à la lumière du document dit à tort „inscription de Pistiros“*, BCH 123, 275-317.
- Chichikova 1992 M. Chichikova, *The Thracian tomb near Sveshtari*, Helis 2, 143-163.
- Cojocaru 2004 V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.

- Cojocaru 2010 V. Cojocaru, *Interferențe greco-scitice ca reflecție a circulației monetare la marginea stepii*, în *Cercetări Istorice* 24-26, 87-114.
- Cojocaru 2011 V. Cojocaru, *Von Pfeilspitzen zu „skythischen“ Münzen: zu griechisch-skythischen Beziehungen im Spiegel des Geldumlaufs am Rande der Steppe*, în L. Präger (ed.), *Nomadismus in der „Alten Welt“: Formen der Repräsentation in Vergangenheit und Gegenwart*, Münster, 26-49.
- Cojocaru 2012 V. Cojocaru, *Antonia Tryphaina*, *Pontica* 45, 119-134.
- Conrad 2004 S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig.
- Dana 2011 M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux.
- Dana 2012 a M. Dana, *Pontiques et étrangers dans les cités de la Mer Noire: le rôle des citoyenetés multiples dans l'essor d'une culture régionale*, în A. Heller, A.-V. Pont (ed.), *Patrie d'origine et patries électives: les citoyenetés multiples dans le monde grec d'époque romaine. Actes du colloque international de Tours, 6-7 novembre 2009*, Bordeaux, 249-266.
- Dana 2012 b M. Dana, *Mobilité et destins croisés: les réseaux culturels des cités du Pont-Euxin*, în L. Capdetrey, J. Zurbach (ed.), *Mobilités grecques. Mouvements, réseaux, contacts en Méditerranée, de l'époque archaïque à l'époque hellénistique*, Paris, 199-216.
- Danov 1979 C.M. Danov, *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*, ANRW II.7.1, Berlin-New York, 21-185.
- Delev 2000 P. Delev, *Lysimachus, the Getae, and Archaeology*, *ClassQuart* 50, 2, 384-401.
- Deubner 1929 L. Deubner, *Dumopireti*, *ArchAnz* 44, 132-136.
- Domaradzka 1999 L. Domaradzka, *Monuments épigraphiques de Pistiros*, *BCH* 123, 347-358.
- Domaradzka, Chankowski 1999 L. Domaradzka, V. Chankowski, *Rédition de l'inscription de Pistiros et problèmes d'interprétation*, *BCH* 123, 246-258.
- Domaradzki 2000 M. Domaradzki (ed.), *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la péninsule balkanique aux VIIe- IIe siècles avant J.-C.*, Opole.
- Doruțiu-Boilă 1973 E. Doruțiu-Boilă, *Incursiunea carpilor din anul 214 e. n.*, *SCIVA* 24, 3, 435-441.
- Doruțiu-Boilă 1987 E. Doruțiu-Boilă, *Der Status von Moesia Superior unter Marcus Aurelius*, *ZPE* 68, 247-255.
- Ehrhardt 1983 N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Frankfurt/Main.

- Fitz 1966 J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar.
- Fol et alii 1986 A. Fol, M. Čičikova, T. Ivanov, T. Teofilov, *The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari*, Sofia.
- Franke 1991 T. Franke, *Die Legionslegaten der römischen Armee in der Zeit von Augustus bis Traian*, Bochum.
- Gergova 1992 D. Gergova, *Deset godini proučvanija v „Sborjanovo“*, Helis 1, 9-27.
- Gergova 2006 D. Gergova, *Religions and monuments in the Sbornanovo reserve (în bulgară)*, Helis 5, 25-38.
- Gerov 1980 B. Gerov, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thracien. Gesammelte Aufsätze I*, Amsterdam.
- Haynes 2011 I.P. Haynes (ed.), *Early Roman Thrace. New Evidence from Bulgaria*, Portsmouth.
- Herrmann 1962 P. Herrmann, *Ergebnisse einer Reise in Nordostlykien*, Wien.
- Irimia 1973 M. Irimia, *Descoperiri noi privind populația autohtonă a Dobrogei și legăturile ei cu coloniile grecești (secolele V-I î. e. n.)*, Pontica 6, 7-71.
- Irimia 1983 M. Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 16, 69-148.
- Irimia 1991 M. Irimia, *Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea*, Pontica 24, 97-122.
- Irimia 2005 M. Irimia, *Cu privire la raporturile dintre sciți, geți și coloniile grecești de la Dunărea de jos în secolele VI-IV a. Chr.*, Revista română de studii eurasiatice 1, 51-94.
- Jaccottet 2003 A.-F. Jaccottet, *Chosir Dionysos. Les associations dionysiaques ou La face cachée du Dionysisme I-II*, Zürich.
- Jones 1971 A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces²*, Oxford.
- Jordanov 1980 K. Jordanov, *Les formations d'État gètes de la fin du VIe jusqu'au milieu du IVe siècle avant notre ère*, în R. Vulpe (ed.), *Actes du IIe congrès international de thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976) I. Histoire et archéologie*, București, 331-335.
- Jurukova 1977 J. Jurukova, *Nouvelles données sur la chronologie des rois scythes en Dobrudža*, Thracia 4, 105-121.
- Kalojanov 1995 S. Kalojanov, *Strategs, Dynasts and Kings in Ancient Thrace*, în A. Fol (ed.), *Studia in honorem Georgii Mihailov*, Sofia, 269-272.
- Karyškovskij, Klejman 1994 P.O. Karyškovskij, I.B. Klejman, *The City of Tyras. A Historical and Archaeological Essay*, Odessa.
- King 2005 C. King, *Marea Neagră. O istorie*, Timișoara.

- Krapivina, Diatroptov 2005 V.V. Krapivina, P.D. Diatroptov, *Nadpis' namestnika Mitridata VI Eupatora iz Ol'vii*, VDI 1, 67-73 = V. Krapivina, P. Diatroptov, *An Inscription of Mithridates VI Eupator's Governor from Olbia*, ACSS 11, 3-4, 167-180.
- Láda 2002 C.A. Láda, *Foreign Ethnics in Hellenistic Egypt*, Leuven.
- Lazarenko et alii 2010 I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, N. Shrankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, în E.K. Petropoulos, A.A. Maslennikov (ed.), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Thessaloniki, 13-62.
- Lazarov 1985 M. Lazarov, *Une inscription récemment découverte relative au roi scythe Sariae* (în rusă), VDI 3, 47-50.
- Lica 1992-1994 V. Lica, *Das foedus zwischen Rom und Kallatis*, StCI 28-30, 27-38.
- Loukopoulou 1999 L. Loukopoulou, *Sur le statut et l'importance de l'emporion de Pistiros*, BCH 123, 359-371.
- Lund 1992 H.S. Lund, *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*, London–New York.
- Lungu, Chera 1986 V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug-busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19, 89-114.
- Marek 2003 C. Marek, *Pontus und Bithynien. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Mainz.
- Marin 1948 D.S. Marin, *Il foedus romano con Callatis*, Epigraphica 10, 104-130.
- Mărgineanu-Cârstoiu 1989 M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Der Theos-Megas-Tempel von Histria. Die Architektur*, Dacia NS 33, 98-110.
- Michels 2009 C. Michels, *Kulturtransfer und monarchischer „Philhellenismus”. Bithynien, Pontos und Kappadokien in hellenistischer Zeit*, Göttingen.
- Minchev 2003 A. Minchev, *Odessos (6th century BC to early 1st century AD)*, în D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos (ed.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea I*, Thessaloniki, 209-271.
- Mirčev 1956 M. Mirčev, *La collection de terres-cuites du musée de la ville de Staline*, Izvestija Varna 10, 5-21.
- Mitchell 2002 S. Mitchell, *In Search of the Pontic Community in Antiquity*, în A.K. Bowman et alii (ed.), *Representations of Empire. Rome and the Mediterranean World*, Oxford, 35-64.
- Morris 2005 I. Morris, *Mediterraneanization*, în I. Malkin (ed.), *Mediterranean Paradigms and Classical Antiquity*, London, 30-74.
- Mrozewicz 1981 L. Mrozewicz, *Die Stellung von Novae in der Organisationsstruktur der Provinz Moesia Inferior (1.-3. Jh.)*, Eos 69, 105-118.

- Nawotka 1997 K. Nawotka, *The Western Pontic Cities. History and Political Organization*, Amsterdam.
- Oppermann 1980 M. Oppermann, *Untersuchungen zum Weihrelief in den römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior*, *Klio* 62, 111-125.
- Oppermann 1981 M. Oppermann, *Thrakische und Danubische Reitergötter und ihre Beziehungen zu orientalischen Kulturen*, în M.J. Vermaseren (ed.), *Die orientalischen Religionen im Römerreich*, Leiden, 510-529.
- Oppermann 2002 M. Oppermann, *Überlegungen zum Kult des Theos Me-gas am Westpontus in vorrömischer Zeit*, în *Studia in honorem Ivani Karayotov*, *Izvestija Burgas* 4, 50-58.
- Oppermann 2004 M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach.
- Oppermann 2006 M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweißbach.
- Peter 2005 U. Peter, *Religious-Cultural Identity in Thrace and Moesia Inferior*, în C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett (ed.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 107-114.
- Picard 1999 O. Picard, *Le commerce de l'argent dans la charte de Pistiros*, *BCH* 123, 331-346.
- Pick 1898 B. Pick, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I*, Berlin.
- Pick, Regling 1910 B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, II*, Berlin.
- Pippidi 1967 a D.M. Pippidi, *Cybele ou Anaitis?*, *StCl* 9, 226-228 = *Studii de istorie și epigrafie*, București 1988, 43-45.
- Pippidi 1967 b D.M. Pippidi, *În jurul relațiilor agrare din cetățile pontice înainte de cucerirea romană*, în *Contribuții la istoria veche a României*², București, 120-166.
- Pippidi 1971 D.M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio*, Milano.
- Pippidi 1972 D.M. Pippidi, *Les premiers rapports de Rome avec les cités grecques de l'Euxin*, *Rivista storica dell'antichità* 2, 17-38.
- Pippidi 1974 a D.M. Pippidi, *În jurul alipirii orașelor vest-pontice la Imperiul Roman*, *StCl* 16, 256-260 = *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, 174-178.
- Pippidi 1974 b D.M. Pippidi, *La date du „foedus” Rome–Callatis*, în J.A.S. Evans (ed.), *Polis and Imperium. Studies in Honour of E. T. Salmon*, Toronto, 183-200.
- Pippidi 1975 D. M. Pippidi, *Un nouveau document sur le koinon pontique au IIe siècle. En marge d'un album agonistique d'Istros*, în *Scythica Minora*.

Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire, București–Amsterdam, 230-249.

- Pippidi 1977 D.M. Pippidi, *Les Macédoniens sur le Bas-Danube de Philippe II à Lysimaque*, în *Archaia Makedonia II*, Thessaloniki, 381-391 = *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, București–Paris 1984, 151-163.
- Pippidi 1998 D.M. Pippidi, *Culte și credințe din vechea Histrie. Note pentru o istorie a cultelor dobrogene în epoca elenistică*, în *Studii de istorie a religiilor antice*², București, 61-63.
- Pippidi, Bordenache 1959 D.M. Pippidi, G. Bordenache, *Un temple de Θεός Μέγας à Istros*, BCH 83, 455-465.
- Pippidi, Popescu 1959 D.M. Pippidi, E. Popescu, *Les relations d'Istros et d'Apollonie du Pont à l'époque hellénistique. A propos d'une inscription inédite*, Dacia NS 3, 235-258.
- Piso 2013 I. Piso, *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger*, Antiquitas 60, Bonn.
- Pistiros 1996 J. Bouzek, M. Domaradzki, Z.H. Archibald (ed.), *Pistiros I. Excavations and Studies*, Praga.
- Pistiros 2000 J. Bouzek, M. Domaradzki, Z.H. Archibald (ed.), *Pistiros II. Excavations and Studies*, Praga.
- Pistiros 2007 J. Bouzek, M. Domaradzki, Z.H. Archibald (ed.), *Pistiros III. Excavations and Studies*, Praga.
- Pistiros 2010 J. Bouzek, M. Domaradzki, Z.H. Archibald (ed.), *Pistiros IV: Excavations and Studies. Report of the Joint Project of Excavations and Studies by the Bulgarian Academy of Sciences, Charles University in Prague, University of Liverpool and Archaeological Museum „Prof. Domaradzki“, Septemvri*, Praga.
- Poenaru Bordea 1979 G. Poenaru Bordea, *Les régions balkaniques et le littoral septentrional du Pont Euxin*, în R. Carson, P. Berghaus, N. Lowick (ed.), *A Survey of Numismatic Research 1972-1977*, Bern, 98-105.
- Preda 1982 C. Preda, *Unele considerații privind geții din Dobrogea în secolele VI-IV î. e. n.*, Thraco-Dacica 3, 19-24.
- Preda 1991 C. Preda, *Archäologische und numismatische Zeugnisse für die Beziehungen zwischen Griechen und Geto-Dakern im 6.-4. Jh. v. Chr.*, în J.M. Fossey (ed.), *The Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times I. From Antiquity to 1453*, Amsterdam, 221-228.
- Preda 1998 C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București.
- Press, Sarnowski 1990 L. Press, T. Sarnowski, *Novae. Römischer Legionslager und frühbyzantinische Stadt an der unteren Donau*, Antike Welt 21, 4, 237-239.

- Reding-Hourcade 1983 N. Reding-Hourcade, *Recherches sur l'iconographie de la déesse Anâhitâ*, în R. Donceel, R. Lebrun (ed.), *Archéologie et religions de l'Anatolie ancienne. Mélanges en l'honneur du professeur Paul Naster*, Louvain-la-Neuve, 199-207.
- Robert 1959 L. Robert, *Les inscriptions grecques de Bulgarie*, *RevPhil* 33, 165-236.
- Robert 1989 L. Robert, *Monnaies grecques de l'époque impériale*, în *Opera minora selecta VI*, Amsterdam, 137-160.
- Robu 2010-2011 A. Robu, *Traditions et rapprochements onomastiques dans les cités grecques de la Mer Noire: quelques exemples tirés du «monde mégarien»*, *Il Mar Nero* 8, 279-291.
- Rostovtzeff 1957 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire²*, Oxford.
- Ruscu 2000 L. Ruscu, *Eine Episode der Beziehungen der westpontischen Städte mit Mithradates VI. Eupator*, *Tyche* 15, 119-135.
- Ruscu 2002 L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.
- Ruscu 2009 a L. Ruscu, *Apollo Agyeus in Mesambria*, *Kernos* 22, 81-88.
- Ruscu 2009 b L. Ruscu, *O kul'te Apollona Agiea v zapadnom Pričernomr'e*, în S. Bocharov, V. Cojocar (ed.), *Severnoe i zapadnoe Pričernomr'e v antičnuju epochu i spednevekov'e*, Simferopol, 262-274.
- Ruscu 2010 L. Ruscu, *Pergamenisches an der westpontischen Küste*, în M.A. Angelescu et alii (ed.), *Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 51-58.
- Ruscu 2013 a L. Ruscu, *Die Beziehungen privaten und offiziellen Charakters zwischen Einzelpersonen und Staaten in Bezug auf die westpontischen Griechenstädte in hellenistischer und römischer Zeit*, în V. Cojocar, C. Schuler (ed.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit* (sub tipar).
- Ruscu 2013 b L. Ruscu, *Mithradates Eupator und die Schwarzmeerstädte*, în D. Braund, A. Dan, H.-J. Gehrke (ed.), *The Charisma of the King: New Insights into Mithradates VI Eupator's Rule and Legitimation of Rule* (sub tipar).
- Ruscu, Ciongradi 2005 L. Ruscu, C. Ciongradi, *Die Beziehungen zwischen den Städten in Moesia Inferior und der Provinz Dakien*, în V. Cojocar (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 269-290.
- Saddington 2003 D.B. Saddington, *An Augustan Officer on the Roman Army: Militaria in Velleius Paterculus and Some Inscriptions*, în J.J. Wilkes

- (ed.), *Documenting the Roman Army. Essays in Honour of Margaret Roxan*, London, 19-30.
- Saitta 1955 G. Saitta, *Lisimaco di Tracia*, *Kokalos* 1, 62-154.
- Salviat 1999 F. Salviat, *Le roi Kersobleptès, Maronée, Apollonia, Thasos, Pistiros et l'histoire d'Hérodote*, *BCH* 123, 259-273.
- Santoro 1974 M. Santoro, *Epitheta deorum in Asia graeca cultorum ex auctoribus Graecis et Latinis*, Milano.
- Saprykin 1997 S.J. Saprykin, *Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI.–I. centuries B. C.)*, Amsterdam.
- Saprykin 2005 S. Saprykin, *Thrace and the Bosphorus under the Early Roman Emperors*, în D. Braund (ed.), *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC–first century AD)*, Exeter, 167-175.
- Sartre 1991 M. Sartre, *L'Orient romain*, Paris.
- Scorpan 1970 C. Scorpan, *Prezența și continuitatea getică în Tomis și Callatis*, *SCIV* 21, 1, 65-96.
- Slavova 2002 M. Slavova, *Mystery clubs in Bulgarian lands in antiquity (Greek epigraphical evidence)*, *Opuscula Atheniensi* 27, 137-149.
- Sokolowski 1955 F. Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, Paris.
- Stein 1940 A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest.
- Stoian 1965 I. Stoian, *Sur la communauté des cités grecques du Pont Gauche*, *Latomus* 24, 70-89 = *Études histriennes*, București, 1972, 147-166.
- Suceveanu 1969 A. Suceveanu, *Două note privind istoria Moesiei în secolul I î. e. n.*, *Pontica* 2, 269-274.
- Suceveanu 1980 A. Suceveanu, *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie*, *QCSCM* 2, 4, 469-499.
- Suceveanu 1991 A. Suceveanu, *La Dobroudja aux Ier-IIIe siècles n. è.*, în A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București.
- Suceveanu 1999 A. Suceveanu, *Le « Grand Dieu » d'Histria*, *Ktema* 24, 272-281.
- Sullivan 1979 R.D. Sullivan, *Thrace in the Eastern Dynastic Network*, *ANRW* II.7.1, 186-211.
- Sullivan 1990 R.D. Sullivan, *Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC*, Toronto.
- Syme 1991 R. Syme, *Lentulus on the Danube (without benefit from epigraphy)*, în *Roman Papers VI*, Oxford, 435-440.
- Šelov 1962 D.B. Šelov, *Tira i Mitridat Evpator*, *VDI* 2, 95-102.
- Tačeva 1985 M. Tačeva, *On the Genealogy of the Last Kings of Thracia (100 B.C.–45 A.D.)*, în *Studia in honorem Chr. Danov*, Sofia, 412-417.

- Tacheva-Hitova 1983 M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century BC–4th century AD)*, Leiden.
- Talmațchi, Andreescu 2008 G. Talmațchi, G. Andreescu, *Monede de „tip scitic” aflate într-o colecție particulară din Constanța*, *Pontica* 41, 451-472.
- Thomasson 1972 B.E. Thomasson, *Laterculi praesidium*, Göteborg.
- Thomasson 1991 B.E. Thomasson, *Legatus. Beiträge zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Stockholm.
- Tončeva 1960 G. Tončeva, *Neizdalenii kultovi pametnici vav Varnenskija muzej*, *Izvestija Varna* 11, 79-113.
- Tončeva 1969 G. Tončeva, *Skulpturata v Odesos ot V-I vek pr. n.e.*, *Izvestija Varna* 5, 3-31.
- Veligianni-Terzi 2003 C. Veligianni-Terzi, *Oi ellhniides pólεις kai to basíλειo των Oδρυσών*, în *Ky' Paveλληnio Istorikó Synédrio*, 24-26 Maïou 2002. *Πρακτικά*, Salonic, 21-36.
- Velkov, Domaradzka 1994 V. Velkov, L. Domaradzka, *Kotys I (383/82–359 av. J.-C.) et l'emporion de Pistiros en Thrace*, *BCH* 118, 1-15.
- Vulpe 1964 R. Vulpe, *Inscription latine de Scythie Mineure concernant un dumus de Cybèle*, în *Akten des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 17. bis 22. September 1962, Wien, 411-420.
- Wikander 1946 S. Wikander, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, Lund.
- Wilhelm 1936 A. Wilhelm, *König Mithradates Eupator und Olbia*, *Klio* 29, 50-59.
- Wilhelm 2002 A. Wilhelm, *Kleine Schriften II. Abhandlungen und Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde IV*, Wien, 522-531.
- Wilkes 2000 J.J. Wilkes, *The Danube Provinces*, în A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History*², XI. *The High Empire, AD 70-192*, Cambridge, 577-603.
- Wolff, Velkov 1990 H. Wolff, V. Velkov, *Moesia Inferior und Thrakien*, în F. Vittinghoff (ed.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte I. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 600-616.
- Żelozowski 1992 T. Żelozowski, *Le culte et l'iconographie de Theos Megas sur les territoires pontiques*, *Archeologia (Warszawa)* 43, 35-51.

Ἐχω δὲ πατρίδας νῦν δύο (CIRB 134): relații și rețele între cetățile grecești din sudul Mării Negre și vecinii lor pontici

MĂDĂLINA DANA

Regiunea de care ne vom ocupa este limitată spre interiorul Anato-
liei de un lanț muntos care lasă din loc în loc să apară câmpiile litorale,
pe o porțiune de aproape 1000 de kilometri, între Heracleea, la vest, și
Trapezunt, la est. Este vorba deci de Heracleea, Tiejion, Amastris, Sino-
pe cu cele trei colonii ale ei (Kotyora, Kerasous și Trapezunt), Amisos
(la vest de Trapezunt) și Abonouteichos. Poziția sa geografică face ca
relațiile așezărilor din sudul Pontului Euxin să fie orientate mai degrabă
spre mare, pe care se practica fie cabotajul, fie traversarea directă¹, și mai
puțin spre Anatolia, deși, cum s-a demonstrat recent², în epoca romană
dezvoltarea sistemului rutier continental a dus la diversificarea relațiilor
cu interiorul Asiei Mici.

Sursele de care dispunem sunt literare (mai ales pentru perioada pre-
romană), epigrafice și numismatice. *Anabaza* lui Xenofon (cărțile IV–VI)
sau fragmentele din Memnon din Heracleea păstrate în *Biblioteca* patriar-
hului Photius se adaugă informațiilor lui Herodot, Diodor din Sicilia sau
Strabon. Documentația cea mai importantă o reprezintă sursele epigrafice,
în ciuda caracterului oarecum stereotip al decretelor, de exemplu. Pentru
cetățile din sudul Pontului Euxin, dificultatea de a utiliza aceste surse vine
din faptul că cele mai multe datează din epoca imperială și destul de puține
din epocile anterioare – câteva pentru epoca elenistică, foarte rare pen-
tru epoca clasică. După cum știm, actuala coastă pontică a Turciei nu be-
neficiază de săpături importante (prin aceasta nu dorim să spunem că nu
există deloc săpături!), fie din cauză că anumite cetăți au fost suprapuse de
așezări moderne, fie pentru că interesul pentru coasta egeeană prevalează.

Istoria cetăților este relatată fie în (rarele) monografii dedicate cetăților,
fie în lucrări de sinteză sau articole specifice. Printre acestea, putem men-
ționa lucrările dedicate Heracleei³ și mai ales cetății Sinope: o teză inedită, în

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al
Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul
PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne/Franța; m_firicel@yahoo.com

1. Maksimova 1959.

2. Ruscu 2008; Barat 2009.

3. Burstein 1976; Desideri 1991; Bittner 1998.

curs de apariție⁴, mai multe articole de aceeași autoare⁵, o lucrare despre teritoriu⁶, o contribuție de geografie istorică⁷ și, în fine, un volum colectiv foarte recent, cu contribuții mai ales arheologice⁸. Toate acestea vin să se adauge celor două articole epigrafice vechi, dar încă utile ale lui D.M. Robinson⁹. Pentru Amisos, nu dispunem decât de monografia în turcă a lui S. Atasoy¹⁰, iar pentru celelalte cetăți trebuie recurs la articolele tematice apărute în cele patru volume consacrate Mării Negre editate de D.V. Grammenos și E.K. Petropoulos¹¹. Regatul Pontului și mai ales Mithridates VI Eupator, cel mai cunoscut reprezentant al dinastiei, au reținut de asemenea atenția specialiștilor: mai multe lucrări importante sunt consacrate acestuia din urmă¹², iar un articol recent revine asupra apariției dinastiei în Pont¹³. În fine, există o singură lucrare generală¹⁴ și o sinteză pentru epoca romană¹⁵.

Câteva dintre cetăți, cele mai importante, ca Heracleea Pontică și Sinope, beneficiază, de asemenea, de corpora epigrafice în seria *IK*¹⁶. Pentru Amastris, putem folosi cu succes catalogul epigrafic al lui Christian Marek din lucrarea sa despre provincia Pontus-Bithynia, deja citată¹⁷. Pentru alte cetăți, trebuie să recurgem la volumul al treilea din *Studia Pontica*¹⁸.

În ce privește istoria relațiilor dintre cetăți, dacă pentru nordul Mării Negre dispunem de lucrarea recentă a lui Christel Müller¹⁹, pentru sudul Pontului putem invoca monografia referitoare la Heracleea a lui S.M. Burstein și un articol important de același autor²⁰, volumul lui S.J. Saprykin care revine asupra relațiilor dintre Heracleea și „fiica” sa, Chersones²¹. La acestea se adaugă articolul pe care Ligia Ruscu l-a consacrat relațiilor externe

4. Barat 2006.

5. Barat 2009; Barat 2010, 25-64 (ilustrații 533-636).

6. Doonan 2004.

7. Dan 2009.

8. Kassab Tezgör 2011.

9. Robinson 1906 a; Robinson 1906 b.

10. Atasoy 1997.

11. AGCBS I,1-2; AGCBS II,1-2.

12. Reinach 1899; Mc Ging 1986; Ballesteros Pastor 1996; Burcu Erciyas 2006; Højte 2009.

13. Bosworth & Wheatley 1998.

14. Maksimova 1956.

15. Marek 1993; Marek 2003; Marek 2010.

16. Jonnes 1994; French 2004.

17. Marek 1993, 157-187.

18. Anderson, Cumont & Grégoire 1910.

19. Müller 2010.

20. Burstein 1974, 401-416.

21. Saprykin 1997.

ale cetății Sinope²² și, într-o anumită măsură, monografia mea despre mobilitatea culturală, dar într-un cadru general²³. De altfel, una dintre concluziile la care am ajuns este că relațiile culturale nu pot fi analizate în afara altor tipuri de relații, respectiv politice sau economice. Imaginea de ansamblu care se întrevede, grație mai ales documentației epigrafice, este aceea a unei circulații intra-pontice permanente, care cunoaște o intensificare în epoca elenistică, pentru a atinge apogeul în epoca imperială. Există, astfel, ceea ce putem numi „cetăți deschise”, care primesc alți pontici și ai căror reprezentanți sunt prezenți în alte orașe din Marea Neagră, și cetăți mai mult sau mai puțin „închise”²⁴.

Contribuția de față își propune să pună în evidență fenomenele de mobilitate, și anume circulația persoanelor, a bunurilor materiale și a achizițiilor culturale în cadrul unor rețele care se stabilesc între cetăți la mai multe niveluri: economic, politic și cultural. Putem afirma că avem de-a face cu o rețea în momentul în care o relație sporadică se transformă într-una perenă sau care poate fi urmărită o perioadă îndelungată, între două sau mai multe cetăți. Vom vedea dacă aceste rețele se suprapun sau se influențează reciproc și dacă un anumit tip de mobilitate dă naștere unui alt tip.²⁵ Dacă aceste concepte au început să intereseze comunitatea științifică în ultimele trei decenii, ele au devenit din ce în ce mai actuale începând cu anii 2000. Termenul „rețea”, în special, s-a impus, la început în legătură cu aspectele religioase ale raporturilor dintre cetăți și cu frecventarea sanctualelor panelenice²⁶, pentru a fi aplicat mai apoi la diverse alte tipuri de relații. Aceste relații sunt văzute întotdeauna ca o pânză de păianjen cu diverse puncte nodale²⁷, nu atât între indivizi, cât între comunități civice.

I. Solidarități sud-pontice

Cetățile de pe coasta de sud nu sunt rezultatul unei colonizări unice, căci mai multe metropole își dispută litoralul meridional al Pontului. Avem de-a face, în primul rând, cu o colonizare ioniană – conform uneia dintre cele trei legende de fondare, Sinope a cunoscut chiar două tentative de colonizare, una condusă de milesianul Habron înainte de 657/656 (data invaziei cimeriene), alta în 631, dată oferită de Eusebiu din Cezareea²⁸ –,

22. Ruscu 2008.

23. Dana 2011 a.

24. Dana 2011 a, 382-386.

25. Vezi Dana 2012 b.

26. Malkin 1987; Malkin 2005; Malkin 2011; Rutherford 2009.

27. Pentru conceptul de „pânză de păianjen” aplicat mobilității agonistice, vezi Angeli Bernardini 2005.

28. Ivantchik 1997; Dana 2007; Manoledakis 2010.

cu o intruziune doriană mai tardivă, căci Heracleea este fondată în 560, de către megarieni, cu un aport beoțian.²⁹ Totuși, nu putem vorbi de o concurență vizibilă între colonii clasate drept ioniene și doriene, ci mai degrabă de sfere de influență: pe de o parte, Sinope cu cele trei colonii pe coasta de sud și Amisos (care prezintă și elemente focene), pe de altă parte, Heracleea cu cele patru orașe care aveau să intre mai târziu în componența cetății Amastris. Aceasta din urmă este fondată către 320 a. Chr., purtând numele prințesei persane Amastris, fosta soție a tiranului heracleot Dionysios.³⁰ Sub numele ei sunt reunite Tieion, Kromna, Sesamos și Kytoros (Tieion își va recăpăta de altfel destul de repede independența)³¹. Heracleea fondează la rândul său colonii, respectiv două dintre cele mai importante cetăți în Pont: Callatis pe coasta de vest, Chersonesul Tauric în Crimeea, precum și Kieros (ulterior Prusias ad Hypium) în interiorul Asiei Mici.

Istoria cetăților sud-pontice, cum arată și Claire Barat, este comună, în ciuda unor diferențe politice sau economice. Autoarea punctează chiar o solidaritate pontică, o comunitate de destin: în momentul conflictului dintre Cresus și Cyrus, din care regele lidian iese învins, cetățile de pe coasta de sud sunt supuse puterii persane: Heracleea și Sinope aparțineau, de exemplu, celui de-al treilea district al imperiului persan, și anume satrapiei din Daskyleion sau satrapiei Frigiei helespontice; Amisos și mai târziu Kotyora, Trapezunt și Kerasous, colonii sinopeene, făceau parte din satrapia Capadociei³². De asemenea, cetățile părăsesc împreună dominația persană – sau mai degrabă sunt forțate să o facă în urma expediției pontice a lui Pericle, în orice caz în urma unei puternice presiuni ateniene³³ – și sunt incluse în Liga de la Delos, figurând împreună pe lista cetăților care plătesc tribut în 425/424.³⁴

O imagine punctuală a situației coastei de sud ne este oferită de Xenofon, care se afla în fruntea celor zece mii de mercenari – sau a ce mai rămăsese din ei – la întoarcerea din expediția nefericită în solda lui Cyrus, de-a lungul litoralului pontic, între 401 și 400 a. Chr. În cadrul acestui episod, vedem cum Sinope vine în ajutor coloniei ei Kotyora, în conflict cu mercenarii greci, și aflăm de asemenea că la Kotyora se găseau la acea dată negustori sinopeeni și heracleoți. Aceștia din urmă joacă, în plus, un rol diplomatic, căci ei sunt cei care asigură negocierile între soldații lui Xenofon și principalele cetăți din

29. Pentru tradițiile cu privire la fondarea Heracleei Pontice, vezi Robu 2008, 265-279.

30. Memnon, *FGrHist* 434 F 4.4.

31. Pentru mai multe detalii asupra acestei perioade, vezi Saprykin 1997, 161-178.

32. Barat 2012.

33. Surikov 2001; Braund 2005.

34. ATL I.A9.IV.126 și urm.: [πόλεις] ἐκ τῷ Εὐ[χρεῖνο]; exista loc pentru 50 de cetăți, dintre care 15 nume sunt restituite.

regiune, Sinope și Heracleea³⁵: acestea din urmă le oferă mercenarilor nave pentru a părăsi cât mai repede locul. Putem vorbi și de relații personale între vecini, căci Hekatonymos, șeful delegației sinopeene la mercenarii greci, era proxen al paflagonianului Korylas.³⁶

Mai târziu, într-un context regional instabil, datorat în primul rând tulburărilor din imperiul persan în general și din satrapiile pontice în particular³⁷, o alianță este semnată în 353/352 și 346/345 între Heracleea și Sinope cu acordul regelui persan; urma acestei alianțe se păstrează într-un decret reprodus în traducere în *Anexe* nr. 1. Alianța prevede că cele două regimuri politice în vigoare în fiecare cetate, tirania la Heracleea și democrația la Sinope, vor fi menținute și că fiecare din cele două cetăți îi datorează celeilalte sprijin în cazul unei amenințări externe. Apariția lui Alexandru cel Mare în Asia Mică face ca politica cetăților să fie divergentă: Sinope rămâne fidelă regelui persan, Amisos este eliberată de armatele macedonene, iar Heracleea profită de situație pentru a-și lărgi teritoriul.³⁸

Or, odată cu diadohii, cetățile înțeleg pericolul pe care aceștia îl puteau reprezenta pentru ele. Heracleea, Byzantion și Chalcedon, care vor constitui baza viitoare a „Ligi a Nordului”, se opun lui Seleucos și cer ajutorul lui Mithridates I. Așa intră în scenă fondatorul Regatului Pontului, care le va pune mari probleme cetăților grecești. Nepot al satrapului persan al Chiosului executat din ordinul lui Antigonos Monophthalmos în 302, Mithridates se instalează mai întâi la Kimiata, în Paflagonia, apoi la Amaseia.³⁹ În 279 cucerește Amastris, apoi, înainte de 255, Amisos⁴⁰; de altfel, Mithridates II sau III bate monedă de aur⁴¹, iar Eupator instalează o reședință regală cu un avanpost, Eupatoria⁴². Cetățile împărtășesc, o dată în plus, același destin: beneficiază de o foarte slabă marjă de libertate din partea acestor dinaști, dar sunt înfrumusețate de aceștia⁴³. Sinope, care rezistă în fața lui Mithridates II sau III, în 220⁴⁴, cedează și ea în 183 în fața lui Pharnakes I.⁴⁵ În epocile clasică și elenistică, Sinope este orașul cel mai important în comerțul maritim din Pont, iar timbrele amforice sinopeene, găsite

35. Barat 2012, 225.

36. Xenofon, *Anab.* 5.5.7 și 6.11.

37. Briant 1996, 701-708; Debord 1999, 83-104.

38. Barat 2012, 228-230.

39. Pentru prezența și ascensiunea dinastiei Pontului, vezi Bosworth & Wheatley 1998.

40. Memnon, *FGrHist* 434 F 24.

41. Callataj 2011, 466-472.

42. Pliniu cel Bătrân, *NH* 6.7; Strabon 12.3.14 (C. 547); Appian, *Mithr.* 78 și 112; Memnon, *FGrHist* 434 F 1.30.3.

43. Strabon 12.3.14 (C. 547).

44. Polibiu 4.56.

45. Polibiu 23.9.2; Strabon 12.3.11 (C. 545-546).

peste tot în Pont⁴⁶, atestă vigoarea sa economică în sec. III și la începutul sec. II a. Chr. Mithridates VI s-a născut aici, în jur de 132 a. Chr., transformând ulterior Sinope în capitala regatului său.⁴⁷ Fosta colonie a acesteia, Trapezunt, este de asemenea înglobată în Regatul Pontului. Mithridates ajunge până la urmă să-și instaureze dominația nu numai asupra cetăților sud-pontice, ci și asupra aproape tuturor cetăților din Marea Neagră, fie printr-o înglobare efectivă, cum este cazul pentru Regatul Bosporan, fie prin implantarea unor garnizoane, mai ales pe coasta de vest.⁴⁸

Relațiile de vecinătate și alianțele utile par să conteze chiar mai mult decât raporturile de rudenie, afișate de altfel, în alte circumstanțe, cu mare mândrie: Heracleea, care, în contextul campaniei lui Antiochos II în Tracia, către 255, oferă ajutor aliatei sale, Byzantion, asediată de regele seleucid⁴⁹, se află în fața unei mari dileme când, cam în aceeași perioadă, este solicitată de „fiica” ei, Callatis, împotriva cetății din Bosforul tracic. De fapt, Apollonia, Histria și Callatis (cetăți vecine ele însele, având interese comune) formează o alianță împotriva Byzantionului, pentru controlul asupra Tomisului, care la acea vreme era încă un *emporion*. Heracleoții sunt deci chemați ca mediatori, pe de o parte de către Callatis, de care îi uneau legături de rudenie, dacă rămânem în vocabularul utilizat de cetăți, pe de altă parte de aliata lor, Byzantion.⁵⁰ Heracleoții, ne spune Memnon, „trimiseră mediatori celor două părți în conflict, dar tentativa lor nu fu încununată de succes în acel moment”. Trebuie înțeles că poziția Heracleei nu era deloc comodă: în virtutea *symmachiei* încheiate cu Byzantionul și cu Chalcedonul, datora fidelitate în primul rând aliaților ei politici.⁵¹

În fine, solidaritățile pontice se reflectă uneori și în acte de ordin privat. Este remarcabil cazul unei heracleote, Synthema, căsătorită cu sinopeanul Sophron (poate negustor, cum presupune Ligia Ruscu, sau poate practicând

46. Conovici 1998; Garlan 2004; Garlan 2007, 143-148. Vezi și D. Kassab Tezgör 2010.

47. Strabon 12.3.11 (C. 545-546).

48. **Chersones**: expediția lui Diophantos din Sinope (IOSPE I² 352 = *Syll.*³ 709); vezi Chaniotis 1987 (BE 1990, 558; SEG XXXVII 653); Boffo 1989; Gavrilov 1996; Vinogradov 1997, 526-562; Avram 2004. **Olbia**: IOSPE I² 35; vezi Krapivina & Diatroptov 2005 (strategul și guvernatorul Olbiei, Diogenes, trimis de Mithridates în 79-78 a. Chr.) (BE 2006, 293; 2008, 401; SEG LV 855). **Apollonia**: generalul Epitynchanon, fiul lui Menekrates din Tars (IGB I² 392). Poate **Odessos** (IGB I² 40, o ambasadă către Pharnakes I (185-170/169 a. Chr., care la acea epocă nu era încă rege) și **Mesambria** (IGB I² 320). **Histria**: generalul Diogenes, fiul lui Diogenes, mai degrabă din Amisos decât din Amastris (Avram & Bounegru 1997; SEG XLVII 1125; AÉ 1997, 1316); Avram 2007, 117-118 (Addenda, A.XXVIII); în general, Avram & Bounegru 2006. Vezi de asemenea Heinen 1996, 84.

49. Avram 2003, 1211-1213.

50. Memnon, *FGrHist* 434 F 21 = Photius, *Bibl.*, cod. 224, 228 ab.

51. Robu, sub tipar.

o altă meserie) și stabilită împreună cu soțul său, în epoca elenistică, pe insula Lemnos, unde i s-a găsit epitaful.⁵²

II. Punți peste Marea Neagră

Această panoramă a situației politice permite introducerea părții centrale a contribuției mele, și anume relațiile externe ale cetăților sud-pontice cu vecinele lor. Prima problemă care se ridică este, evident, cea a prosopografiei, ale cărei avantaje nu mai trebuie demonstrate: listele și tabelele prosopografice au avantajul de a permite o privire rapidă și sintetică asupra numelor personajelor, asupra meseriilor practicate sau a statutului social și asupra epocii în care au trăit. Însă, cum reiese din studiul detaliat al Ligiei Ruscu privitor la Sinope, relațiile implică mai mult decât simpla prosopografie. În cadrul relațiilor dintre cetăți, anumite aspecte sunt mai bine tratate decât altele și asupra acestora din urmă îmi propun să atrag atenția: în vreme ce circulația economică și monetară și parțial relațiile politice reprezintă un subiect deja clasic, celelalte tipuri de relații, culturale și culturale, constituie aspecte care merită să fie mai bine exploatare. Trebuie, în orice caz, depășit tratamentul monografic, în favoarea unei metode mai dinamice și de aici decurg toate avantajele studierii mobilității. Ne putem astfel întreba: unde sunt prezenți ponticii din sud și pentru ce motive, sau pe cine atrage această parte a Pontului și din ce cauze?

Analizele individuale, pe cetăți, permit observarea particularităților fiecăreia dintre ele, de unde nevoia realizării unor tabele, care figurează în *Anexe*. Deși identificarea lor este esențială – țin cu această ocazie să subliniez imensul serviciu pe care profesorul Alexandru Avram l-a făcut tuturor celor interesați de Pont prin redactarea Prosopografiei externe a Pontului⁵³, din care două studii de caz au fost publicate individual, Heraclaea și cetățile nord-pontice⁵⁴ –, în această a doua parte, oarecum tehnică, a contribuției mele mă interesează nu atât descrierea în sine a acestor atestări, cât interpretarea datelor. Mă refer mai ales la găsirea unor explicații, acolo unde acest lucru este posibil fără speculații, indispensabile oricărui demers istoric: care ar putea fi motivele prezenței accentuate sau, dimpotrivă, slabe ori foarte slabe, a unuia sau altuia dintre locuitorii Pontului Sud în alte cetăți pontice? Participă aceștia, fie că e vorba de simpli particulari sau de oficiali, la crearea unor rețele, sau, dimpotrivă, prezența lor

52. IG XII.8, 33.

53. Avram 2013.

54. Avram 2008; Avram 2012.

în anumite centre se justifică prin existența prealabilă a unei rețele? Ce îi motivează, ce îi interesează sau ce îi îndepărtează de anumite centre?

Sursele sunt variate: documente publice sau documente private, decrete (uneori simple titluri onorifice, altele decrete care acordă proxenia, cetățenia, *ateleia* etc.) sau epitafuri (simple, sau adevărate epigrame funerare). Un simplu epitaf, conținând doar numele și originea defunctului, este, evident, o sursă mai greu de exploatat decât un lung decret (deși, din păcate, acestea din urmă nu abundă pentru cetățile examinate) sau – și aici informațiile sunt mai abundente – o epigramă funerară redactată după regulile artei. Printre documentele oficiale, putem găsi unele mai aproape de sfera privată, precum simplele titluri onorifice, sau de cea publică, unde un întreg grup de oficiali, de exemplu, este lăudat pentru eforturile depuse în slujba unei alte comunități.

Din **Kromna**, cetate apropiată de Heracleea și aflată în sfera ei de influență, sunt originare două persoane prezente la Pantikapaion, capitala Regatului Bosporan, ambele în secolul V a. Chr., dintre care prima beneficiază de un decret: Hephastios, fiul lui Hippokrates (nr. 1), iar cea de a doua – Kronios, fiul lui Poseidonios – este atestată de un epitaf (nr. 2).

Cetățeni din **Heracleea** însăși sunt prezenți în Regatul Bosporan în aceeași epocă, nu atât la Pantikapaion, unde atestările sunt tardive (sec. III p. Chr.), cât la Nymphaion, Phanagoria, Hermonassa și Gorgippia; este vorba numai despre inscripții funerare, deci de ordin privat. Remarcăm că această cetate importantă are relații pe toate coastele pontice, cu aproape toate cetățile, chiar dacă documentele nu sunt de aceeași natură și datează din epoci diferite. Această din urmă diferență se datorează, cum știm, variației documentelor regăsite în cetăți, dintre care unele au livrat o documentație mai degrabă din perioada clasică, altele, din epoca elenistică și altele, din epoca imperială.

Astfel, nu ne miră numărul relativ mare de heracleoți atestați la Odessos, Mesambria sau Tomis în epoca imperială, aceasta din urmă fiind, de altfel, și capitala *koinon*-ului pontic de vest, deci cu un potențial de atracție ridicat – vom vedea și în cazul altor cetăți că relațiile cu Tomisul sunt, fără excepție, din epoca romană. Un heracleot, Theon fiul lui Aristandros (nr. 3), apare într-un epitaf la Apollonia, la o dată timpurie, ceea ce este de înțeles nu atât pentru că relațiile dintre aceste două cetăți ar fi fost în mod particular strânse în secolele V-IV a. Chr., ci mai ales pentru că cea mai mare parte a documentației furnizate de Apollonia nu depășește epoca elenistică. De asemenea, cei doi heracleoți atestați la Olbia, care primesc proxenia, un anonim (nr. 20) și Aristis, fiul lui Theopompos (nr. 21), apar în documentația acestei cetăți la sfârșitul sec. V și în sec. IV a. Chr., de data

aceasta nu pentru că Olbia nu ar oferi surse mai tardive – ea este una dintre cetățile relativ omogene din punctul acesta de vedere –, ci în virtutea relațiilor politice și economice dintre cele două state în această perioadă.

Nu suntem surprinși să regăsim în epoca imperială mai mulți heracleoți la Callatis, colonia Heracleei, inclusiv o asociație culturală, *synodos*, care face o dedicație către Heracle *Pharangeites*⁵⁵, veche divinitate heracleotă adusă din metropolă de fondatorii Callatidei (nr. 11). Astfel, o „colonie” heracleotă exista fără îndoială în cetatea vest-pontică. Să nu uităm, de asemenea, că la mijlocul sec. III a. Chr., epoca de înflorire a Callatidei, o delegație de callatieni a fost trimisă la Heracleea *epi symmachian*, în legătură cu emporionul Tomis (nr. 91-92), episod deja evocat mai sus, menționat de Memnon din Heracleea. Relației de „rudenie” îi pot fi de asemenea subscrise, cum reiese, de altfel, din textele respective, mai multe decrete de proxenie pentru „foarte pioșii părinți heracleoți” care intervin pentru autonomia cetății în fața lui Antoninus Pius (Herakleidas, fiul lui Menestheus, și Proklos, fiul lui Memnon).⁵⁶ Aceeași cetate este responsabilă de mai multe binefaceri față de orașul tauric prin intermediul unui anonim, fiul lui Demetrios (nr. 22), și al lui Thrasymedes, fiul lui Thrasymedes (nr. 23), douăzeci de ani mai devreme.

Aceste relații intervin în sec. II p. Chr. mai ales, în momentul în care, așa cum explică Louis Robert, cetățile își redescoperă rădăcinile și invocă frecvent înrudirea în relațiile diplomatice.⁵⁷ O relație privilegiată pare să fi existat între Olbia și vecina ei ioniană Tyras, al cărei reprezentant, Nilos, are de altfel și cetățenia tomitană, o altă cetate de origine milesiană fondată în Pont.⁵⁸

Singurele atestări epigrafice de care dispunem pentru **Amastris** datează din epoca imperială. Trebuie menționată în primul rând cetățenia onorifică acordată Iuliei Aquilina de către heracleoți⁵⁹, asupra căreia voi reveni în partea a treia, pentru că merită o atenție specială. Amastris întreține însă o relație privilegiată cu cele două mari cetăți din nordul Pontului, Chersonesul Tauric și Pantikapaion, unde decretele onorifice și epitafurile ne arată o prezență remarcabilă, atât la nivel oficial (de exemplu, trei ambasadori trimiși la regele Tiberius Iulius Rheskouporis⁶⁰), cât și personal. Din Amastris este originar Heliodoros fiul lui Helios, în a cărui epigramă

55. Chiricat 1998.

56. Nr. 25 et 26.

57. Dana 2011 b.

58. ISM II 5 (sfârșitul sec. II a. Chr.).

59. Nr. 52, *Anexe* nr. 2.

60. În 221 p. Chr.: Aurelius, fiul lui Aelianus, Aurelius Dionysios zis și Mammoros, Chrestos fiul lui Chrestos (nr. 49-50).

funerară găsim expresia citată în titlul acestui articol: „acum am două patrii”⁶¹. Tema celor două patrii, una care ți-a dat viață, alta în care îți odihnește trupul după moarte, apare și în alte epigrame, deși fără conotația adusă de cuvântul *patris*, căci în general termenul folosit este *gē*, „pământ” în sensul propriu⁶². În ciuda expresiei poetice, care ne îndeamnă la prudență în a-i atribui personajului o dublă cetățenie, epigrama arată totuși că a avea două patrii era, se pare, un lucru natural pentru cetățenii greci din Imperiul Roman: una în care se nasc, alta pe care o aleg, în pământul căreia li se odihnește trupul și care le este nu mai puțin dragă. De exemplu, Sossios din Comana Pontului, onorat cu o inscripție la Sinope, afirmă că își iubește mai mult patria adoptivă, Sinope: *ἡ Ἰα Κομάνων Σόσσιον ὅς μᾶλλον τήνδε φίλησε πάτραν*⁶³.

Rețelele **Tieionului** se țin în vecinătate (Amastris, Sinope, Amisos, nr. 57-59) și sunt atestate epigrafic doar în epoca imperială. Constatăm, de altfel, că pentru cetățile mai mici din sudul Pontului aceasta este unica documentație de care dispunem. După modelul Amastris și, vom vedea imediat, Sinope, cetatea Tieion pare să fi avut relații mai ales cu nordul Pontului, și anume cu Pantikapaion (nr. 55-56). Prezența unor dedicanti la Tomis (nr. 53-54) se explică, o dată în plus, prin statutul particular de care aceasta din urmă beneficia în epoca romană.

Atestările pentru Sinope – sinopeeni în alte cetăți din Pont – provin, cu excepția Tomisului, din aceleași cetăți din nordul Mării Negre⁶⁴: Olbia (la o epocă timpurie), Chersonesul Tauric, la sfârșitul epocii elenistice și în epoca imperială, și Pantikapaion. Un anume Stratoneikos, fiul lui Eua-restos, având o dublă cetățenie, din Tomis și din Tieion, apare ca dedicant la Sinope pentru Zeus Helios Sarapis (nr. 58)⁶⁵. La Olbia au fost găsite două decrete importante din sec. V a. Chr., mai precis din prima jumătate a acestui secol: unul pentru Ietrokles, fiul lui Hekataios, foarte probabil un negustor important (nr. 61), altul pentru Timesileos, tiranul din Sinope (nr. 62), și fratele său Theopropos (nr. 63)⁶⁶. Pare puțin probabil ca acest ultim decret să fi fost acordat după expulzarea lor de către Pericle, în timpul expediției sale în Pont, căci Olbia nu ar fi putut oferi refugiu

61. Nr. 46, *Anexe* nr. 3.

62. Vezi mai jos epigrama pentru Theodoros fiul lui Epikrates, *grammatikos* originar din Bithynion-Claudiopolis, mort la Byzantion, care vede patria adoptivă ca pe o mamă.

63. I.Sinope 173, r. 4-7; Dana 2007, 521-525.

64. Vezi Ruscu 2008.

65. SEG XLIV 1021 = I. Sinope 115 (epoca imperială), vezi Ruscu 2008, 100; Avram 1998-2000.

66. Vezi *Anexe* nr. 1.

dușmanilor Atenei în momentul în care se pregătea să intre în Liga de la Delos. Prin urmare, decretul trebuie să fi fost promulgat înainte de acest eveniment, în același context, de bune relații între Olbia și „sora” sa milesiană, Sinope.⁶⁷

În ceea ce privește Chersonesul Tauric, decretul cel mai important este acordat generalului lui Mithridates VI Eupator, Diophantos (nr. 65), în contextul alianței între cele două state, la începutul dominației regelui Pontului în Marea Neagră.⁶⁸ Or nu trebuie uitat că în jurul anului 179 a. Chr. (sau 155, după alte opinii) Chersonesul trimisese deja o ambasadă la regele Pontului, Pharnakes, pentru semnarea unui tratat de alianță.⁶⁹ Celelalte inscripții datează din epoca romană, un decret de proxenie fiind acordat unui armator asupra căruia voi reveni în partea a treia a articolului. Cetatea întreține relații și cu Callatida, cum reiese dintr-un decret din sec. IV a. Chr. votat la Callatis pentru un sinopean, Satyros (nr. 93), fără îndoială un negustor, ceea ce nu ne miră, cunoscând rețelele comerciale ale cetății în tot Pontul.

Ca o consecință, fără îndoială, a evenimentelor care îl implică pe Mithridates în nordul Pontului, asistăm la o emigrație importantă de reprezentanți ai cetăților sud-pontice care aparțineau regatului pontic în această regiune, după cum atestă documentele de ordin privat, epitafuri sau epigrame, din Pantikapaion. Unele, mai ales epitaful lui Pharnakes, fiul lui Pharnakes (nr. 71), sau inscripția funerară pentru Theophile, fiica lui Hekataios (nr. 72), merită o atenție specială, căci primul este un specialist al educației, iar Theophile, o „tovarășă a Muzelor”, o tânără cultivată numită ea însăși „a zecea Muză”⁷⁰.

67. IGDOP 5 și comentariul lui L. Dubois, p. 16; Braund 2005, 84. Pentru Ietrokles: IOlb 1; IGDOP 1 (475-450 a. Chr.). Pentru o critică a acestui punct de vedere, vezi recent Cojocaru 2009, 146-147: „Besonders lehrreich ist in dieser Hinsicht ein weiteres Proxenedekret aus Olbia, mit dem Ju.G. Vinogradov, eine Politie und Atelier für die Familie des vertriebenen sinopischen Tyrannen’ identifiziert. Der Erhaltungszustand erlaubt es, nur eines mit Sicherheit festzustellen, dass wir es nämlich mit einem Proxenedekret zu tun haben. Das großartige historische Bild der Verfassung von Olbia, das Vinogradov durch eine Aneinanderreihung von Hypothesen zeichnet, muss leider im Reich der Märchen bleiben. Im beschränkten Rahmen dieses Beitrags kann ich mir natürlich nicht erlauben, mich weiter an der Polemik zu der genannten Inschrift zu beteiligen. Dies überlasse ich den vielen anderen Kritikern von Vinogradovs Methode und Rekonstruktion. Einer von diesen schlägt sogar – mit noch geringerer Berechtigung – eine ganz andere Rekonstruktion des oben erwähnten Proxenedekrets vor“.

68. Gavrilo 1996.

69. IOSPE I² 402. Cele două părți se angajează reciproc să respecte prietenia cu romanii: 155 a. Chr., cf. Ferrary 2007, 319; 179 a. Chr., data tradițională, cf. Heinen 2005, 37-39.

70. Pentru această noțiune și pentru alte exemple de „tovarăși ai Muzelor” în Pont, vezi Dana 2011 a, 145-152.

Astfel, din epigrama găsită la Pantikapaion aflăm despre viața și cariera lui Pharnakes, „cel pe care atotputernicul Hades l-a zdrobit, pe urmele nfericitei sale tinereți. De meserie *paidotrib*, tânăr în ceea ce privește vârsta, el a plecat din patria sa Sinope către Apus. Acum pământul bosporan ascunde urna sa funerară, dar gimnaziul, vărsând în tăcere lacrimi, nu l-a uitat. Prin afecțiunea pe care i-o poartă, tatăl său adoptiv, Chemation, a învins legea firii (στοργᾶι φύσιν ἐπρωτέρησεν), ridicând pe mormântul său un monument de piatră”⁷¹. Expresia „către Apus” poate indica Grecia (chiar Atena, un centru cultural renumit în toată lumea greacă), dar și Asia Mică. După formarea ca *paidotrib*, echivalentul unui antrenor sportiv contemporan, se întoarce în Pont, dar nu în cetatea sa de origine, ci mai departe, în Regatul Bosporan. Deși antrenor sportiv, căruia îi revenea educația fizică a tinerilor din gimnaziu, reliefurile său funerare îl reprezintă ca pe un literat, ținând în mână un sul de papirus, semn al unei profesii intelectuale sau cel puțin al unui anumit gust pentru aspectele literare.⁷² În realitate, distincția pe care noi, modernii, o facem între aspectul sportiv și cel intelectual în formarea unui tânăr nu era operațională pentru antici: pentru Pharnakes, sulul funcționează ca un *symbolon tēs technēs*, un indiciu pentru profesia sa. În ceea ce privește expresia στοργᾶι φύσιν ἐπρωτέρησεν, văzută de A. Tischow ca o referință la moartea prematură a lui Chemation, care suferea în urma dispariției fiului adoptiv, eu înclin să o interpretez ca pe o aluzie la sentimentul filial care-i lega pe cei doi bărbați, chiar dacă nu era vorba de legături de sânge⁷³.

Or schema pe care o putem identifica în inscripția funerară a lui Pharnakes poate fi regăsită, aproape identică, într-o altă epigramă din Pont. Este vorba de epitaful unui *grammatikos*⁷⁴ originar din Bithynion-Claudiopolis (cetate care-i datorează celebritatea ulterioară lui Antinous⁷⁵) care își

71. Nr. 68, *Anexe* nr. 4.

72. În general, Birt 1907. Pentru reprezentarea pe vase, vezi Immerwahr 1964; Immerwahr 1973. Echivalentul iconografic al aluziilor la Muze din text este sulul de papirus (*byblos, volumen*): vezi Zanker 1993, 218-219; Zanker 1995, 188-190; Fabricius 1999, 251; Bielman 2003, 98-99.

73. Pentru o argumentație mai detaliată, vezi Dana 2011, 174-183.

74. Agusta-Boularot 1994, 704-706, nr. 47: „Théodôros, fils de Domitios, par naissance fils d'Épikratos, *grammatikos*, a vécu 36 ans. Et toi, Théodôros, qui, jadis, as élevé la communauté toute entière au son des Muses, tu es venu par l'étroit sentier. Ta patrie d'origine était la Bithynie, c'est ensuite à Athènes que tu as acquis grande renommée dans l'art de lire et d'écrire; tu as obtenu de la gloire dans la ville de Byzance et quand tu étais mourant, ta mère t'a recueilli et posé sur son sein. Lucullus a inscrit ces mots d'amitié sur ton tombeau, sous l'aiguillon incessant (du souvenir) de ton doux esprit”. Pentru corectarea traducerii și un comentariu mai detaliat, vezi Dana 2011 a, 177-183.

75. Pentru numele dinastic Claudiopolis și în special pentru cultul lui Antinous, vezi Robert 1980, 132-138.

sfârșește zilele la Byzantion în secolul II p. Chr. (*Anexe* nr. 5): Theodoros, fiul lui Epikrates, adoptat mai târziu de un anume Domitios, a murit la 36 de ani după ce „s-a distins printre Muze”. Theodoros s-a format la Atena ca *grammatikos* (specialist în exegeza textelor, în special homerice), apoi a profesat la Byzantion, unde un prieten și, fără îndoială, coleg i-a dedicat un epitaf destul de elaborat din punct de vedere stilistic. Remarcăm astfel, ca și în cazul lui Pharnakes, o anumită succesiune: loc de naștere/origine – loc de formare (prestigios, în cazul lui Theodoros) – locul morții. Theodoros a revenit, ca și Pharnakes, în regiunea natală, într-un oraș mai important decât cetatea sa de origine, deși mai mulți intelectuali bitinieni sunt atestați prin inscripții⁷⁶: în epoca respectivă, Byzantion era un centru regional important pentru a Doua Sofistică. La fel ca și Pharnakes, Theodoros este reprezentat cu un sul de papirus în mână. Constatăm astfel o mobilitate regională și o identitate de destin între două personaje cu atribuții culturale semnificative.

Theophile este o tânără „tovarășă a Muzelor”, cum întâlnim și în alte regiuni ale lumii grecești. Legătura femeilor cu Muzele se exprima adesea în aceiași termeni ca și pentru bărbați: Μουσάων θεράπαινα, Μούσαισα φίλα, μουσοπόλος, ἐν Μούσησι ἔξοχος⁷⁷, cu singura deosebire că Theophile era mai mult decât o tovarășă a Muzelor, fiind considerată ca una dintre ele (*Anexe* nr. 6). Se pare totuși că, atunci când este vorba de femei, referința la Muze trebuie pusă în legătură mai degrabă cu cumpătarea,

76. Medici: Acilius Theodoros și ruda sa Theodoros, *archiatros* (I. Klaudiu Polis 72; SEGO II 09/09/03; Samama 2003, nr. 313; sec. I-II p. Chr.); Athenokles din Tiejion, mort la Bithynion-Claudiopolis (I. Klaudiu Polis 80; SEGO II 09/09/06; Samama 2003, nr. 314; epoca imperială); doi alți medici, Prokopios și Helladios, trebuie datați mai târziu (SEGO II 09/09/15). Vezi de asemenea Fernoux 2004, 491-492 și 494, pentru filozoful Iulius Niketes, onorat de tribul Sebaste, în calitatea sa de prieten al împăratului (poate Hadrian; I. Klaudiu Polis 67).

77. Dobias-Lalou 1982, în special 49-50: autoarea recenzează 99 de bărbați „prieteni ai Muzelor” (dintre care 35 în *Antologia Palatină* 7), contra a numai 26 de femei (4 în *Antologia Palatină* 7). Pentru femeile comparate cu Muzele, vezi, de exemplu, GVI 675, 1323, 1989; AP 9.66, 506, 571; AP 13.283. Variante: „a zecea dintre Heliconide” (AP 7.612); „una dintre Muze” (*Antologia lui Planudes* 310), ca în cazul lui Theophile. Activitățile patronate de Muze sunt uneori precizate: 4 poetese (Erinna, AP 7.12, 13, 713; Eugenia, AP 7.593; Sappho, AP 7.14, 17, 407; Nossis, AP 7.718); 2 cântărețe din liră (Ioanna, AP 7.612; Antigona, GVI 479 = I. Beroia 394); o cântăreață din chitară (Philetaira, GVI 909); o femeie mim (GVI 675). Putem presupune o educație literară sau muzicală pentru o anume [M]ουσῶν προφήτης de 15 ani (GVI 963) și pentru Tertia, o „filoloagă” de 10 ani (SEG XXII 355; vezi Robert 1965, 48-54). În Italia, într-o localitate situată între Napoli și Nola, o Cleopatra a primit de la Cypris (Afrodita) frumusețea, de la Atena ἔργα τερπνὰ σωφροσύνης, de la Muză σοφία și harul de a cânta la harpă (GVI 1925). Despre o alta, se spune că Muzele au consolat-o de durerile vieții și de pierderea copiilor încă mici (GVI 733; IGVR III 1311).

sophrosynē, acea formă de înțelepciune care decurge din buna-cuviință și modestia care trebuie să caracterizeze sexul slab. Numai în rare cazuri femeile beneficiază de *sophia*, care este o formă de înțelepciune savantă dată de lectură și de exercițiul intelectual.⁷⁸ O anumită prudență se impune și în analiza stelelor funerare unde femeile sunt reprezentate cu un sul de papyrus în mână sau însoțite de obiecte referitoare la scris sau la citit, în absența unei epigrame sau a unui text scris care să confirme preocuparea pentru activitățile literare. De altfel, cu cât avansăm spre sfârșitul epocii elenistice și spre epoca imperială, această preocupare se înscrie printre calitățile care permit ca educația unei femei să fie considerată desăvârșită, alături de alte însușiri tradiționale⁷⁹: bună soție, bună mamă, harnică țesătoare⁸⁰.

Locurile comune cu privire la moartea prematură care îi răpește pe tineri se regăsesc, cu și mai multă intensitate, în epitafurile fetelor și femeilor tinere, dispărute în pragul căsătoriei sau înainte de a fi cunoscut bucuriile maternității. De exemplu, Oinathe fiica lui Glaukias din Chersones, căreia Muzele i-au oferit farmec (*charis*)⁸¹, este o tânără căsătorită (*nymphē*) dispărută înainte de a deveni mamă. Theophile, în schimb, face parte din categoria tinerelor logodite, al căror sfârșit este deplâns de părinții îndurerăți. În cazul Theophilei, tatăl copleșit de durere îi dedică o epigramă reușită din punct de vedere stilistic, cu multe aluzii mitologice și exemple poetice⁸². Aluzia la Muze, ca și în cazul lui Oinathe, subliniază farmecul și grația tinerei fete, și probabil talentul său muzical.

Cetate vecină cu Sinope, **Amisos** pare să urmeze modele similare: prezența importantă la Pantikapaion, și încă din epoca elenistică, ba chiar din

78. Bielman 2003, 89 insistă, ca și A.-M. Vérilhac 1985, asupra faptului că imaginea publică a femeilor era controlată de bărbați. Majoritatea epigramelor pentru femei limitează calitățile acestora la cumpătare (σωφροσύνη) și pudoare (αἰδώς), arătând în ce măsură aceste femei au fost „devotate în îndeplinirea îndatoririlor lor“ (ἐργάτις, χροστῆν), „iubitoare față de familia lor“ (ἀγαπή, φίλη). În ce privește Muzele, dacă într-un epitaf masculin invocarea lor face aluzie în general la activități ca lectura și deprinderea cunoștințelor intelectuale, Muza feminină are ca domenii muzica, dansul sau arta mimului. Remarcăm, de altfel, că un cuvânt esențial pentru identitatea greacă, *paideia*, lipsește din epitafurile feminine.

79. Zanker 1993, 225, vorbește și el de aceleași valori (vezi Plutarh, *Praec. coniug.* 142, care evocă grația feminină, χάρις). Robert 1964, 160-161, menționează adecvarea între numele Εὐτακτος și statutul de bărbat căsătorit.

80. Dobias-Lalou 1982, 37-53: epigrama funerară pentru Prokla, „bien connue pour [sa] beauté, [son] intelligence et [sa] gaieté, [sa] bonne naissance et [sa] sagesse, les ouvrages magnifiques des femmes (κλυτοῖς τ' ἔργοισι γυναικῶν), métiers et corbeilles, les leçons des Muses savantes (κλυτοῖς τ' ἔργοισι γυναικῶν), la discrétion de [sa] vie, la retenue de [ses] pensées (...)“.

81. IOSPE I² 519; KW 319 (sec. I p. Chr.).

82. *Anexe* nr. 6. Vezi și comentariile lui Małunowiczówna 1970, 147-156, p. 151; Vérilhac 1985, 89.

cea clasică, dacă îl luăm în considerare pe un proxen care poartă etnicul *Peiraeus*: după expediția ateniană în Pont, cetatea a purtat o perioadă de numirea de Pireu⁸³. Chiar și după ce și-a reluat vechiul nume, a păstrat amintirea prezenței ateniene⁸⁴. În epoca imperială, la Pantikapaion este atestată o anume Kleopatra fiica lui Meniskos, numită „cetățeană amiseniană“, [Α]μισοῦ πολιῆτις (nr. 82). Epitetul pe care îl poartă, „Penelopa bitiniană“, pare curios dacă ne gândim că Amisos nu se găsea în Bitinia, dar se clarifică dacă înțelegem prin „Bitinia“ nu regiunea geografică, ci numele dublei provincii, Bithynia-Pontus. Un decret de proxenie votat pentru un strateg al lui Mithridates VI la Histria, originar mai degrabă din Amisos decât din Amastris⁸⁵, se înscrie în același context în care sunt onorați la Chersones și Olbia un strateg și respectiv un comandant de corabie în serviciul regelui Pontului.⁸⁶ Relații de vecinătate sunt atestate cu Amastris și Sinope, în sec. II-III p. Chr. (nr. 84-85).

În fine, **Abonouteichos** este o cetate devenită celebră exclusiv datorită popularității pe care a cunoscut-o în imperiu, în sec. II p. Chr., oracolul șarpelui Glycon, folosit de Alexandru sau „falsul profet“, personaj descris cu atâta umor și indignare de Lucian din Samosata⁸⁷. Reputația oracolului, deși la început regională (Paflagonia, Galația, Ionia și Cilicia), s-a răspândit apoi într-o mare parte din Asia Mică și chiar în Italia, printre personaje de rang înalt (*Alex.* 30 și 35). Printre adversarii cei mai înverșunați împotriva lui Alexandru, Lucian îi amintește pe un anume Lepidus din Amastris și pe partizanii acestuia (*hoi peri Lepidon*), ostili oracolelor, în calitatea lor de adepți ai lui Epicur. Alexandru refuză chiar să dea oracole cetățenilor din Amastris, oraș pe care îl detestă dintre toate celelalte orașe din Pont cu care avea legături (*Alex.* 25). Se pare că falsul profet încercase să îl îndepărteze pe Lepidus de un anume Sacerdos din Tieion, în casa căruia s-ar fi găsit textul unui dialog cu Glycon (*Alex.* 43). Este posibil să-l identificăm pe Lepidus cu un anume Ti. Claudius Lepidus, onorat, la mijlocul sec. II

83. Pentru expediția lui Pericle în Pont, vezi Plutarh, *Pericl.* 20. Cetatea a primit un contingent atenian condus de Athenokles și numele i-a fost schimbat în Pireu (Theopomp, *FGrHist* 115 F 389). Schimbarea numelui este reflectată în numismatică: monede amiseniene emise între cca 400 și 360 a. Chr. prezintă etnicul *Peiraios* (BMCPontus, p. 13-15). Vezi Braund 2005; Surikov 2001.

84. Prezența ateniană la Amisos este atestată și de Arrian, *Per. Pont. Eux.* 15.3: Ἀμισός, πόλις Ἑλληνίς, Ἀθηναίων ἄποικος.

85. Avram & Bounegru 1997 (SEG XLVII 1125; AÉ 1997, 1316).

86. Olbia: nr. 77; Chersones: nr. 78.

87. Vezi Ameling 1985: un mic altar cu dedicația Ἀλεξάνδρου (SEG XXXI 1587), la Bithynion-Claudiopolis. Acest altar găsit în Bitinia, regiune unde cultul lui Glycon s-a răspândit, este foarte probabil dedicat lui Alexandru, eroul opusculului compus de Lucian, mai degrabă decât lui Alexandru cel Mare); Miron 1996; Macris 2006, 316-320.

p. Chr., într-o inscripție din Amastris, în calitate de *archiereus* al *koinon*-ului pontic, *epistates* al cetății sale și ambasador la Roma⁸⁸; o altă inscripție o onorează pe fiica sa, Claudia Lepida⁸⁹. În ciuda acestei opoziții ferme asupra căreia insistă Lucian, un fragment dintr-o statuie reprezentându-l pe șarpele Glycon s-a păstrat și este expus astăzi la muzeul local din Amastra, fosta Amastris.⁹⁰

Relațiile cetății Abonouteichos cu cetățile din Pontul Stâng sau de nord sunt slab documentate: în afară de Bithynion-Claudiopolis și Amastris, singurele atestări pe care le avem sunt la Tomis, în epoca imperială, și sunt de ordin privat (nr. 86 și 87). De altfel, cum am mai avut ocazia să remarcăm, Tomisul este atrăgător în această epocă pentru mai mulți pontici. Locuitorii acestei cetăți par să fi fost receptivi la noul cult propagat de Alexandru în regiune, căci o statuie bine-cunoscută reprezentându-l pe șarpele Glycon a fost descoperită la Tomis împreună cu mai multe fragmente de reprezentări „păgâne” pe care adoratorii lor au dorit să le pună la adăpost în fața adepților noii doctrine dominante a imperiului, creștinismul. Astfel, s-a descoperit aici un lot de 24 de statui și basoreliefuri, ținând de 16 culte diferite, depozitate unele peste altele. Printre acestea, piesa care ne interesează, o reprezentare a lui Glycon, încolăcit (corpul desfășurat măsura 4,67 m), cu un cap de câine, urechi umane și părul lung, cu corpul acoperit de solzi și un smoc de păr în capătul cozii.⁹¹ După cum se pare, cultul său s-a răspândit spre nord, în provinciile danubiene, căci la Apulum apar două dedicații latine, *Glyconi*, a doua fiind făcută *iussu dei*.⁹² Acest fenomen se poate explica prin prezența în Dacia a mai mulți emigranți veniți din Asia Mică, mai cu seamă din Bitinia și Galația.⁹³

*

Ca o concluzie parțială, putem afirma că cetățile din sudul Pontului, în special Sinope, au o relație privilegiată cu Regatul Bosporan, căci nu trebuie uitat că Sinope a avut statutul de capitală a Regatului Pontului

88. CIG III 4149; IGR III 88; I. Amastris 12. Pentru acest personaj, vezi Stein 1899; PIR² C 910; Goulet 2005 (toponimul trebuie corectat în „Amastris”). Vezi și Koch 2005, 57, 182 și 229 (doc. 24), iar despre Alexandru și disputa sa cu epicurienii din Pont, 176-196.

89. CIG III 4150; I. Amastris 13.

90. Marek 1993, pl. 29.4.

91. Robert 1980, 397-399; Oppermann 2007, 77, fig. 59; Alexandrescu-Vianu 2009, 30-31 și fig. 11-12.

92. CIL III 1021-1022 = IDR III.5 85-86.

93. Cei doi dedicații, prezenți la Apulum, au *cognomina* grecești, *Onesas* (M. Ant.) și *Theodotus* (M. Aur.).

sub Mithridates VI Eupator. De altfel, cu mult mai înainte regele bosporan Eumelos se arătase binevoitor față de locuitorii din Byzantion, Sinope, Callatis și față de alți greci care locuiau în Pont.⁹⁴ Șase epitafuri de sinopeeni au fost găsite la Pantikapaion, printre care unul pentru paidotribul Pharnakes fiul lui Pharnakes (CIRB 129, sec. I a. Chr.), un altul pentru Theophile, fiica lui Hekataios (CIRB 130, sfârșitul sec. I a. Chr.–începutul sec. I p. Chr.). Alți pontici de pe coasta meridională ale căror epitafuri au fost găsite în capitala Regatului Bosporan sunt Heliodoros fiul lui Helios, din Amastris (CIRB 134, sec. I p. Chr.), și Kleopatra fiica lui Meniskos, din aceeași epocă, „cetățeană“ (*poliētis*) din Amisos. Mobilitatea îi privește, de altfel, nu numai pe greci, ci și pe indigeni: mai mulți purtători de nume paflagoniene și capadociene sunt atestați în Regatul Bosporan, printre care Maes fiul lui Anoptenis, „tovarăș al Muzelor“⁹⁵ (sfârșitul sec. I p. Chr.–începutul sec. II p. Chr.).

În afară de această relație privilegiată cu Regatul Bosporan (și, în cazul Heracleei, raporturile bune cu fostele sale colonii, Callatis și Chersones, în special în epoca imperială), cetățile din sud par să fi acționat în rețelele de vecinătate. Cel mai interesant este că și relațiile lor exterioare par să fi urmat aceeași direcție: luând ca model cetăți ca Heracleea, Byzantion sau Chalcedon, ai căror reprezentanți frecventează asiduu, în epoca elenistică, școlile de retorică și filozofie de la Atena, tinerii originari din Sinope, Amisos sau Amastris își fac studiile la Atena. Ei calcă astfel pe urmele filozofilor și sofiștilor din Heracleea (Herakleides supranumit „Ponticul“, Clearh, Chion, Chamaileon, Isokrates poate din Apollonia), Chalcedon (Phaleas, Demetrios, Xenokrates, scolarh succesori al lui Speusip, la rândul său nepot și succesori al lui Platon), Byzantion (Leon). Îi putem remarca printre acești tineri pe Apollodoros din Tieion, Dorotheos și Critolaos din Amisos (Academia Mijlocie, sec. III-II a. Chr.).⁹⁶

III. Pontici și sud-pontici

A treia parte a acestei contribuții pune în discuție problema cetățeniilor duble sau chiar multiple. Plecând de la această realitate, încercăm să reflectăm la ceea ce am putea numi „cercuri de apartenență“ și la rolul acestora în definirea unor identități personale și a unei particularități regionale: un prim cerc este evident constituit de propria cetate, al doilea – de celelalte cetăți care îi acordă privilegiul cetățeniei, ce nu este doar onorific, ci

94. Diodor 20.25.1.

95. IOSPE IV 318 = K-W 530 = CIRB 620.

96. Dana 2011 a, 334-335.

poate fi și util⁹⁷, în fine, al treilea cerc este Pontul în general, deși această apartenență nu poate fi măsurată în termeni civici.

Motivele pentru care dubla sau tripla cetățenie erau atractive sunt variate. În general, ele sunt de ordin comercial: nu poate fi negată utilitatea practică pentru un armator sinopean, C. Gaius Eutygianus, de a fi și cetățean al Chersonesului, sub Antoninus Pius (nr. 68); un alt sinopean, L. Cornelius Pontianus, este și el onorat cu cetățenia chersonesită, în aceeași epocă (nr. 69). Cazul acestor armatori ne arată cât de mobilă poate fi categoria socio-profesională căreia îi aparțineau, dar și rolul în regiunea nord-pontică al cetății cu puternice valențe comerciale care era Sinope. Chiar la Sinope, două stele funerare evocă popularitatea acestei meserii în epoca imperială: dacă textul primei inscripții, în amintirea lui Cornelius Arrianus, nu menționează expres meseria acestuia, respectiv cea de armator, două corăbii cu pânze sunt reprezentate pentru a o ilustra, jucând astfel un rol precis, pe care alte obiecte îl au pe stelele cu atribut, și anume rolul de *symbolon tēs technēs*. În schimb, celălalt epitaf, însoțit și el de imaginea unei corăbii cu pânze, precizează meseria beneficiarului stelei, Iulius Kallineikos, care era, evident, *nauklēros*.⁹⁸ Armatorii erau organizați în asociații de tip *oikos*. Asociația nu este atestată la Sinope, deși trebuia să fi existat, dar apare în cetatea vecină Amastris: o inscripție fragmentară îl menționează pe M. Ulpius Rufonianus, membru al unui *oikos tōn nauklērōn*.⁹⁹ Acest tip de asociație, care putea purta diverse nume, apare peste tot în Pont¹⁰⁰: la Olbia, un grup de *nauklēroi* este atestat deja în epoca elenistică, deși nu putem afirma cu siguranță că este vorba de aceeași structură ca în epoca imperială¹⁰¹; la Chersones, expresia κο(ι)νὸν ναυτικῶν este înscrisă pe un *ostrakon*¹⁰²; la Gorgippia, un θεάσοϛ ναυκλήρων face o dedicație către Poseidon, divinitatea tutelară a mării.¹⁰³ Trei asociații sunt atestate la Tomis¹⁰⁴: o asociație de armatori din Tomis, sub Antoninus Pius¹⁰⁵;

97. Dana 2012 a.

98. I. Sinope 169 și pl. 24.

99. Mendel 1901, nr. 184. Amastris a fost, în timpul războaielor partice ale lui Traian, o bază navală romană importantă. O inscripție din Sinope menționează un *praefectus orae maritimae Amastr(ensis) et classis Ponticae* (I. Sinope 126), ceea ce face din această cetate un punct nodal în rutele maritime, comerciale și strategice din Pontul Euxin. Ea se găsește, astfel, la intersecția unei rute care parcurgea coasta de nord a Asiei Mici de la Byzantion până în Colchida, cu rute directe între Anatolia și Crimeea (Bounegru 2006, 50). Vezi de asemenea Dan 2009, 117-119.

100. Bounegru & Bounegru 2007, 191-195.

101. IGDOP 26 (sec. III a. Chr.).

102. SEG XXXVIII 749.8.

103. CIRB 1134, r. 6 (174-211 p. Chr.).

104. Bounegru 2006, 43-52.

105. ISM II 60 (139-161 p. Chr.).

o alta care face o dedicație pentru binefăcătorul ei (*philotimos*) Philokles fiul lui Chrestos¹⁰⁶; în fine, asociația alexandrinilor stabiliți în Pont (οἰκος τῶν Ἀλεξανδρέων), care face o dedicație pentru Sarapis în onoarea lui Antoninus Pius, august, și a lui Marcus Aurelius, cesar.¹⁰⁷

Stratoneikos, fiul lui Euarestos, originar din Tieion, are și cetățenia tomitană, în condițiile în care Tomisul este, în epoca romană, un important centru de comerț, și poate – dat fiind că o dedicație pe care o face lui Zeus Helios Sarapis s-a găsit la Sinope – și cetățenie sinopeană. În orice caz, ca să nu speculăm prea mult, este clar că Stratoneikos are legături cu veritabilul centru economic care este Sinope în epoca imperială (nr. 58). M. Aurelius Artemon, histrian, dacă ținem cont de ordinea în care sunt înscrise cele trei cetățenii pe care le posedă, unde Histria apare în prima poziție, avea de asemenea drept de cetate la Heraclea și la Tyras (nr. 19). Acest personaj, mare negustor, fără îndoială, poate fi considerat un actor important în rețeaua vest-pontică, cetățenia Tyrasului deschizându-i poate porțile spre Olbia, cu care Tyrasul avusese relații privilegiate în epoca elenistică, și poate și mai departe, spre Pantikapaion. În plus, se pare că cetățenia Tyrasului era destul de căutată, de vreme ce cetățenii săi beneficiau de avantaje fiscale din partea romanilor.¹⁰⁸ De altfel, pentru a evita abuzurile, Septimius Severus și Caracalla condiționaseră acordarea cetățeniei de avizul guvernatorului Moesiei Inferioare.¹⁰⁹ Ajungem deci la concluzia că armatorii și negustorii, în primul rând, aveau nevoie înainte de toate de o rețea, într-o cetate sau într-o regiune. Accesul la cetățenie le facilita, fără îndoială, crearea de sau inserția în asemenea rețele.

Alte personaje ies din această logică pragmatică și se înscriu într-o serie de rețele ale notabililor: cazul cel mai elocvent este cel al Iuliei Aquilina, reprezentantă a unei familii ilustre din Amastris, onorată la Heraclea în calitate de *politis*, „cetățeană“ ea însăși, așadar, și nu doar fiică, soră sau mamă de cetățean.¹¹⁰ Acest termen, care nu este totuși rar în epocă,¹¹¹ precum și titlurile și recomandarea de ridicare a unei statui atrag atenția în mod deosebit asupra acestor nobile doamne.

106. ISM II 132 (sec. II p. Chr.); Avram 2006.

107. ISM II 153 (160 p. Chr.).

108. Pentru o explicație mai nuanțată, vezi Cojocar 2011, 72-73, nota 34.

109. IOSPE I²: în 201, Ovinius Tertullus, guvernator al Moesiei Inferioare, a primit copia unei scrisori trimise de împărați lui M. Aurelius Heraclitus, *procurator publici portorii vectigalis Illyrici*. Vezi Nawotka 1993.

110. Nr. 52, *Anexe* nr. 2.

111. Vezi epitaful Kleopatrei, fiica lui Meniskos, decedată la Pantikapaion, care apare ca Ἀμισοῦ πολιῆτις, „cetățeană a Amisosului“ (CIRB 124; sec. I a. Chr.–I p. Chr., nr. 78).

Onorată în propria patrie cu o statuie care trebuia plasată în *to protonikon theatron*, refăcut, fără îndoială, de strămoșii săi mai degrabă decât ridicat,¹¹² ea este o reprezentantă a acelor mari familii în care femeile se pun ele însele în slujba prestigiului ancestral, conform teoriei lui Riet Van Bremen.¹¹³ Ea este soția lui Tiberius Claudius Menios și bunica unui alt personaj important din Amastris, T. Iulius Aquila, onorat de *koinon*-ul Pontului de sud (unul din cele trei, probabil cel care cuprindea partea orientală a dublei provincii Bithynia-Pontus) ca binefăcător *ek protonōn* și *archiereus* al *koinon*-ului.¹¹⁴ În onoarea acestuia, bunica lui, Iulia Aquilina, a finanțat ridicarea unei statui, ἀνδριάς (l. 18). Louis Robert remarca just că termeni ca εὐγενής și εὐγένεια revin mereu în inscripțiile de epocă imperială, ca o caracteristică a structurii sociale proprii acestei epoci: bogăția și influența politică se moștenesc și se transmit într-un grup restrâns de familii. Cel care propune statuia și cel care își asumă sarcina de a o ridica este soțul Iuliei Aquilina. Suntem deci într-un cerc de personalități marcante ale provinciei, în care relația de la cetate la cetate, vecine și legate prin vechi solidarități (Amastris poartă numele soției tiranului Dionysios din Heraclea), este subordonată rețelei provinciale care caracterizează lumea romană de răsărit. În acest sens, atragem atenția asupra faptului că, dacă gimnaziul devine, începând cu epoca elenistică, o a „doua agora”, după expresia binecunoscută a lui Louis Robert, în cazul de față teatrul pare să fie o a „treia agora”, aș zice, care asigură „publicitatea” onorurilor.¹¹⁵ În momentul în care erau proclamați marii binefăcători în acest edificiu în care se derulau, printre altele, sărbătorile *koinon*-ului, membrii acestei familii afirmau, o dată în plus, apartenența lor la elită, nu atât la cea locală, cât la scara întregii provincii.

112. Vezi remarca lui Robert 1937, 260 n. 1: „L’expression est curieuse. Le théâtre a été édifié par les ancêtres d’Aquilina”.

113. Van Bremen 1996.

114. I. Amastris 7; sub Traian (după războaiele dacice, dar înainte de războaiele partice). Vezi și I. Heraclea 3 (sec. II p. Chr.): „Consiliul și Adunarea poporului și *koinon*-ul cetățivilor din Pont, în onoarea lui Aur. Alexandros fiul lui Timotheos, *archiereus* al Pontului” (vezi și Robert 1937, 256, nr. 7). În Pontul de sud existau mai multe *koina* cu diverse configurații: un *koinon* bitinian (regrupând cetățile din fostul regat al Bitiniei, vezi Ferrary 2001, 30-31), un altul pontic (acoperind partea orientală a dublei provincii Bithynia-Pontus), un al treilea paflagonian; se mai adaugă încă două *koina*, Pontul galatic și Pontul polemoniac. Vezi Deininger 1960, 64-66; Marek 1993, 74-81 (în special 80-81); Burrell 2004, 205-211 și 257-259; cel mai recent, Guerber 2009, 92-99.

115. Atestarea teatrului la Amastris: Marek 1993, 9, menționează structura unui teatru roman descoperită în urma săpăturilor arheologice; la p. 94, Marek atrage atenția asupra prezenței unui *Odeion* la Amastris, menționat de o sursă epigrafică: I. Amastris 6, r. 3 (SEG XXXV 1316). În literatură, teatrul apare la Lucian din Samosata, *Toxaris* 57-60.

Nu putem ști în ce măsură titlul *politis* cuprinde o veritabilă implicare politică a Iuliei Aquilina – mai degrabă, ca și în alte cazuri, este o formă prin care este desemnată o persoană de sex feminin de un anumit nivel social –, dar până la urmă toate personajele aparținând acestui cerc familial au calitatea de cetățeni ai imperiului, pe lângă aceea de amastrieni, heracleoți și pontici provinciali. Theokles fiul lui Satyros, onorat de cea mai mare parte a cetăților pontice și chiar propontice, printre care se regăsesc și cele mai importante cetăți din Pontul de sud (Heracleea, Sinope, Amastris, Tieion)¹¹⁶, ilustrează la rândul-i felul în care ponticii se văd pe ei înșiși, ca o entitate comună.

Nu putem să nu evocăm aici cazul bine-cunoscut, discutat recent, al lui Orontas fiul lui Ababos, onorat la Byzantion,¹¹⁷ în a cărei inscripție onorifică îi regăsim pe „toți cei care fac comerț în Pont”, altfel spus, „neamul pontic”. Schimbarea de percepție asupra cetățeniei, văzută mai întâi ca sentiment de apartenență la o cetate anume, iar apoi drept conștiință a unei identități regionale și, în final, pontice, e posibilă în contextul transformării Pontului într-un „lac roman”. Cetățenia multiplă, între altele, sau participarea la o rețea comercială interpontică reprezintă în același timp o sursă de prestigiu personal (căci nu trebuie minimizat acest aspect, mai ales pentru marii notabili) și un pas spre crearea acestei conștiințe regionale pe care putem s-o numim „identitate”, în care ponticii de sud, de vest sau de nord se pot identifica unei categorii informale, și anume „ponticul” pur și simplu.¹¹⁸

Relațiile dintre cetățile din Pont au fost, fără îndoială, influențate de originea comună (Sinope și Olbia), dublate de interesele economice comune (Heracleea și Chersones, Olbia și Heracleea), dar și de vecinătate și alianțe utile, uneori mai importante, într-un context regional tensionat, decât orice altă legătură. Circumstanțele inițial exterioare cetăților, precum constituirea Regatului Pontului și extinderea lui înspre nord, reflectând ambițiile lui Mithridates VI de a face din Pont un lac sub dominația lui, au consolidat relațiile dintre cetățile sud-pontice integrate în Regatul Pontului (Sinope, Amastris, Amisos) și cetățile din nordul Mării Negre¹¹⁹,

116. IOSPE I² 40 și I. Prusias ad Hypium, T 4 (sfârșitul sec. II–începutul sec. III p. Chr.). Pentru o discuție mai detaliată, vezi Heinen 2010, 21-29.

117. I. Byzantion 3 = IOSPE I² 79. Vezi Cojocaru 2010.

118. Pentru crearea identității pontice datorită frecventării aceluiași spațiu, Pontul, și pentru noțiunea de „pontic”, vezi Dana 2011 a, 381-392; pentru o definiție geografică, vezi Dan 2007-2009.

119. Vezi contribuția lui Victor Cojocaru din volumul de față, cu documentația epigrafică.

fie Pantikapaion, capitala Regatului Bosporan, integrat de Mithridates în regatul lui, fie Chersones, care leagă alianțe cu regii din Pont încă dinainte de urcarea lui Mithridates VI pe tron. Pe lângă această relație privilegiată, cetățile sud-pontice par să fi acționat în rețele de vecinătate: Heraclea și Sinope, deși de origine diferită, acționează adesea împreună pe plan politic, iar relațiile personale nu fac decât să confirme această bună înțelegere între vecini. Ca o ultimă constatare, dacă privim tabloul relațiilor interpontice în general, putem spune că este vorba de o rețea pontică întinsă în toată regiunea, chiar dacă intensitatea ei variază de la epocă la epocă.

1) Tratat de alianță între Sinope și familia tiranilor din Heracleea (353/352–346/345 a. Chr.)

I. Sinope 1.

„Iată condițiile în care s-a depus jurământul și s-a semnat alianța între sinopeeni, pe de o parte, și Satyros și fiii lui Clearchos [Timotheos și Dionysios], pe de altă parte. Dacă cineva face o expediție împotriva lui Satyros sau împotriva fiilor lui Clearchos sau împotriva Heracleei sau a teritoriului ei, cu excepția (Marelui) Rege, (trebuie ca) sinopeenii să intervină cu toată forța de care sunt în stare, și dacă cineva ridică o armată împotriva sinopeenilor sau a teritoriului lor, cu excepția Regelui, atunci Satyros și fiii lui Clearchos să intervină cu toată forța de care sunt în stare. Dacă cineva care pune la cale o expediție împotriva lui Satyros sau a fiilor lui Clearchos sau a Heracleei sau a teritoriului acesteia sau cetății Sinope sau a teritoriului ei, afirmă că face expediția în acord cu Regele, atunci și aceștia, și organizatorul expediției să trimită la rege mesageri, cu cerința ca acela (agresorul) să părăsească teritoriul. Iar dacă organizatorul expediției refuză să trimită mesageri împreună cu ei (sinopeeni și heracleoți) sau să părăsească teritoriul, atunci să-și ofere sprijin reciproc cu toată forța de care sunt capabili. Să fie fixată o soldă de un stater și jumătate pentru fiecare soldat; să fie avansată solda pe o lună pentru cei care oferă sprijin. Cei care au făcut apel la ajutor să asigure plata sumei avansate într-un interval de șase luni după încheierea păcii. Tuturor celor care au părăsit Sinope sau Heracleea să le fie permis să se reinstaleze în aceste cetăți cu condiția să nu comită niciun delict. Iar dacă există vreun semn că au comis vreun delict după momentul în care a fost pronunțat jurământul, să fie trimiși mesageri cu misiunea de a-i exila, dacă li se pare sinopeenilor sau lui Satyros sau fiilor lui Clearchos că trebuie să îi exileze. În această alianță să fie acceptați, dacă vor, și locuitorii din Kromna și din Sesamos. Fiecare dintre părți trebuie să garanteze această alianță: dacă, pe de o parte, cineva pornește o expediție în 20 de zile începând cu ziua în care cei care au în grijă afacerile publice au cerut ajutor; dacă, pe de altă parte, cineva din aceste două cetăți urmărește să răstoarne (puterea) poporului sinopean [--] sau uneltește împotriva lui Satyros sau a fiilor lui Clearchos, atunci cele două părți trebuie să-și ofere sprijin reciproc cu toată forța de care sunt în stare,

120. Traducerea textelor aflate în Anexe îmi aparține.

în 10 zile începând cu ziua în care cei care se ocupă de afacerile publice au cerut ajutor [---]. Să li se ofere sinopeenilor și lui Satyros și fiilor lui Clearchos posibilitatea să modifice aceste prevederi după bunul lor plac [---].“

2) Decret heracleot în onoarea Iuliei Aquilina din Amastris (98 p. Chr., anul 168 al erei amastriene)

CIG 4150; I. Amastris 4; I. Heracleea 72.

„Poporul heracleot o cinstește pe Iulia Aquilina, cetățeană a celor două cetăți (*scilicet* Heracleea și Amastris), de viță nobilă, iubitoare de soț și generoasă, în aceeași măsură pentru întreaga sa valoare, ca și pentru speranțele pe care le-a trezit. Patria sa, Amastris, a decis prin vot să i se ridice în teatrul strămoșesc o statuie care să o reprezinte, prin grija lui Tiberius Claudius Menios, soțul său. În anul 168.“

3) Epigrama funerară a lui Heliodoros, fiul lui Helios, din Amastris (sec. I p. Chr.)

CIRB 134; Lifshitz 1968, 26-28, nr. III.

„Heliodoros, fiul lui Helios, în vârstă de 32 de ani.

Eu, regretata sa patrie, Amastris, l-am hrănit și l-am crescut pe Heliodoros, demn de încredere în tot ce făcea și fără prihană față de prieteni; acum, Bosporul este cel care îl acoperă pe tânărul mort în prima tinerețe. Iar eu, Heliodoros, am acum două patrii: una în care am crescut odinioară, alta în care mă odihnesc acum. Frații mei au ridicat această stelă cu evlavie, păstrând un gând pentru fratele lor demn de amintire.“

4) Epigrama funerară pentru Pharnakes, fiul lui Pharnakes, din Sinope (sec. I p. Chr.)

IOSPE II 299; K-W 488; CIRB 129; SEG XXX 983; Fohlen 1946, 90; GVI 1265; Wilhelm 1980, nr. 76; Tischow 2002.

„Pharnakes, fiul lui Pharnakes, salutare!

Privește stela lui Pharnakes, străinule, cel pe care atotputernicul Hades l-a zdrobit, pe urmele nefericitei sale tinereți. De meserie paidotrib, tânăr în ce privește vârsta, el a plecat din patria sa, Sinope, către Apus. Acum pământul bosporan ascunde urna sa funerară, dar gimnaziul, vărsând în

tăcere lacrimi, nu l-a uitat. Prin afecțiunea pe care i-o poartă, tatăl său adoptiv, Chemation, a învins legea firii, ridicând pe mormântul său un monument de piatră.“

5) Epigrama funerară pentru Theodoros, fiul lui Domitios, din Bithynion-Claudiopolis (sec. II p. Chr.)

Kaibel 1878, nr. 534; GVI 1479; GG 342; Robert, 1964, 160; Agusta-Boularot 1994, 704-706, nr. 47; I. Byzantion 120; I. Klaudiu Polis T 21.

„Theodoros, fiul (adoptiv al) lui Domitios, dar prin naștere al lui Epikrates, *grammatikos*, a trăit 36 de ani. Theodoros, tu, care odinioară te-ai distins printre Muze, ai pornit-o acum pe drumul nostru comun, al tuturor. Familia ta se trăgea din Bithynion, dar la Atena ai căpătat un renume important în meseria de *grammatikos*. Ai cunoscut gloria în cetatea lui Byzas, care ca o mamă te-a primit și te-a culcat la sânul ei. Lucullus a înscris aceste cuvinte pentru a comemora prietenia voastră, îmboldit neîncetat de amintirea sufletului tău tandru.“

6) Epigrama funerară pentru Theophile, fiica lui Hekataios, din Sinope (sfârșitul sec. I a. Chr.–începutul sec. I p. Chr.)

GVI 1989; GG 460; Lifshitz 1968, 16-26, nr. 13; CIRB 130.

„Theophile, fiica lui Hekataios, salutare! (Mai mulți) tineri m-au cerut în căsătorie pe mine, fecioara Theophile, fiica lui Hekataios, repede trecătoare (prin viață), dar Hades le-a luat-o înainte răpindu-mă, căci s-a îndrăgostit de mine, în care a văzut o Persefonă mai frumoasă ca Persefona însăși. Inscripția gravată aici pe piatră o deplânge pe tânăra Theophile din Sinope, ale cărei torțe de căsătorie tatăl său le-a pregătit nu pentru nuntă, ci pentru Hades. Nu căsătoria te ține pe tine acum, fecioară Theophile, ci locul fără întoarcere. Nu mai ești logodnica lui Menophilos, ci tovarășa de pat nupțial a Corei. Hekataios nu mai are decât numele nefericitei dispărute; îți contemplă chipul pe piatră, dar Destinul fără de lege a înmormântat speranțele sale neîmplinite. Se întâmplă să fii de o frumusețe invidiată de muritori, Teophile, tu, a zecea Muză, o Grație, gata de căsătorie, un model de sfială. Nu Hades te-a înlănțuit cu mâinile sale sumbre, ci Pluton a aprins torțele pregătite pentru celebrarea nunții atingându-le cu lampa sa, primindu-te pe tine, cea mai dorită soție. (Dragi) părinți, încetați do-liul, puneți capăt suspinelor, căci Theophile împarte acum patul de nuntă cu nemuritorii.“

Tabele cu relațiile între cetăți

– sunt marcate cu un asterisc (*) relațiile oficiale.

– cu caractere bold și capitale apar cetățile din Pontul de sud ai căror cetățeni sunt prezenți în alte cetăți pontice.

– cu caractere bold apar cetățile din Pont ai căror cetățeni sunt atestați în Pontul de sud.

– între paranteze drepte, grupul de 39 de heracleoți care figurează sub un singur număr.

KROMNA	Nume	Data	Sursă	Tip de document/ Calitate
Pantikapaion	1. Hephaistios, fiul lui Hippokrates	349-311	SEG LIII 796	*Decret de <i>politeia</i> , proxenie, <i>ateleia</i>
	2. Kronios, fiul lui Poseidonios	A doua jumătate a sec. IV a. Chr.	CIRB 199	Epitaf

HERACLEEA PONTICĂ	Nume	Data	Sursă	Tip de document
Apollonia Pontica	3. Theon, fiul lui Aristandros	Sfârșitul sec. V–începutul sec. IV a. Chr.	SEG LI 914; LII 690 F; Avram 2008, nr. 48	Epitaf
Mesambria	4. Dionysios, fiul lui Apellas	Epoca imperială	IGB I ² 343 <i>bis</i> ; Avram 2008, nr. 49	Epitaf
Odessos	5. Hadys, fiul lui Herakleon	Epoca imperială	IGB I ² 112; Avram 2008, nr. 50	Epitaf
	6. Dionysios, fiul lui Damosthenes	Epoca imperială	IGB I ² 139; Avram 2008, nr. 51	Epitaf
	7. Zosimion, fiul lui Menandros	Sec. I-II p. Chr.	IGB I ² 223; Avram 2008, nr. 52	Epigramă funerară
	8. Posidios, fiul lui Dionysios	Epoca imperială	IGB I ² 110 <i>bis</i> ; Avram 2008, nr. 54	Epitaf
	9. Chresta, fiica lui Chryson	Epoca imperială	IGB I ² 144; Avram 2008, nr. 55	Epitaf

Callatis	10. Euandros, fiul lui Phronton	Mijlocul sec. II p. Chr.	ISM III 177; Avram 2008, nr. 67	Epitaf
	[11]. Membrii unui <i>synodos Herakleotōn</i> (39 de persoane)	Sfârșitul sec. II p. Chr.	ISM III 72; Avram 2008, nr. 56-95	Dedicație către Heracle <i>Pharangeites</i>
Tomis	12. Dionysios 13. Herakleidas, fiul lui Kleoudikos 14. Philoteimos, fiul lui Hipponeikos	155 p. Chr.	ISM II 57; Avram 2008, nr. 96-98	*Dedicarea unei statui onorifice pentru T. Flavius Longinus
	15. Anonim	Sec. II p. Chr.	ISM II 235; Avram 2008, nr. 99	Epitaf
	16. Anonim (poate Herakleidas)	Sec. II p. Chr.	ISM II 233; Avram 2008, nr. 100	Epitaf
	17. C. Aurelius Alexandros	Sfârșitul sec. II-începutul sec. III p. Chr.	ISM II 129.6; Avram 2008, nr. 101	Dedicant
Histria	18. Diomedes, fiul lui Diomedes	Sec. III p. Chr.	ISM I 130; Avram 2008, nr. 102	Epitaf
Tyras	19. M. Aurelius Artemon, având și cetățenia histriană	222-235	SEG LII 748; Avram 2008, nr. 103	*Decret onorific
Olbia	20. Anonim	Sfârșitul sec. V a. Chr.	I. Olbia 2; Avram 2008, nr. 106	*Decret de proxenie
	21. Aristis, fiul lui Theopompos	cca 340-330	I. Olbia 6; Avram 2008, nr. 104	*Decret de proxenie

Chersonesul Tauric	22. Anonim, fiul lui Demetrios	129/130 p. Chr.	IOSPE I ² 359; Avram 2008, nr. 107	*Decret de proxenie
	23. Thrasymedes, fiul lui Thrasymedes	cca 130 p. Chr.	IOSPE I ² 357; Avram 2008, nr. 110	*Decret de proxenie
	24. Papias, fiul lui Herakleon	130/131	Avram 2008, nr. 113	*Decret de proxenie
	25. Herakleidas, fiul lui Menestheus 26. Proclus, fiul lui Memnon	cca 150 p. Chr.	IOSPE I ² 362; Avram 2008, nr. 108 și 115	*Ambasadori la Antoninus Pius în numele Chersonesului, colonie heracleotă
	27. Herakleon zis și Sisyros, fiul lui Menophon	Epoca imperială	IOSPE I ² 544; Avram 2008, nr. 109	Epitaf
	28. Pontikos, fiul lui Nemerios	Epoca imperială	IOSPE I ² 545; Avram 2008, nr. 114	Epitaf
Pantikapaion	29. Aurelius Celsus, fiul lui Celsus, <i>neōteros</i>	249 p. Chr.	CIRB 58; Avram 2008, nr. 116	Autor al unui monument onorific pentru binefăcătorul Aurelius Rhodôn, fiul lui Lollaios
	30. Iulius Telesinos	250 p. Chr.	CIRB 59; Avram 2008, nr. 118	*Autor al unui monument onorific pentru regele bosporan Ti. Iulius Rheskouporis
	31. Myrsina	A doua jumătate a sec. III p. Chr.	CIRB 246; Avram 2008, nr. 117	Epitaf
Nymphaion	32. Pyrrhos, fiul lui Eorynomos	Sec. IV a. Chr.	CIRB 923; Avram 2008, nr. 119	Epitaf
	33. Anonimă	Sec. IV a. Chr.	CIRB 925; Avram 2008, nr. 120	Epitaf
Phanagoria	34. Agias	Sec. IV a. Chr.	CIRB 973; Avram 2008, nr. 121	Epitaf

Hermonassa	35. Herakleidas	Mijlocul sec. IV a. Chr.	SEG LIII 773; Avram 2008, nr. 122	Dedicant
Gorgippia	36. Mikke, fiica lui Gokon	A doua jumătate a sec. IV a. Chr.	CIRB 1193; Avram 2008, nr. 123	Epitaf
Abonouteichos	37. Herondas, fiul lui Pythis	Epoca elenistică	I. Amastris 2; Avram 2008, nr. 183.	Dedicant
Amastris	38. Aristandros, fiul lui Aristoxenes	Sec. II-III p. Chr.	I. Amastris 114; Avram 2008, nr. 186	Epigramă funerară (gimnaziarh și efebarch)

AMASTRIS	Nume	Data	Sursă	Tip de document/ Calitate
Odessos	39. Cholokalos, fiul lui Pontikos	Sfârșitul sec. II–începutul sec. III p. Chr.	IGB V 5068	Epitaf
Olbia	40. Kale, fiica lui Rufinus	Sec. II p. Chr.	IOSPE I ² 233	Epitaf
Chersonesul tauric	41. Anonim, poate amasian	Mijlocul sec. II a. Chr.	SEG XXVIII 632	*Decret onorific
	42. Publius Servilius	Sec. II p. Chr.	IOSPE I ² 381; NĒPCh II 118 (și AE 2006, 1227)	*Decret de proxenie
	43. Pharnakes, fiul lui Pharnakes	129/130 p. Chr.	IOSPE I ² 358	* Decret de proxenie
	44. Chresime	115 p. Chr.	IOSPE I ² 543	Autoarea unui epitaf pentru soțul său chersonesit
	45. Helis, fiul lui Helitas	Sec. II p. Chr.	IOSPE I ² 542	Epitaf

Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale

Pantikapaion	46. Heliodoros, fiul lui Helios	Sec. I p. Chr.	CIRB 134	Epigramă funerară
	47. Theonas, fiul lui Dionysios	Sfârșitul sec. I– începutul sec. II p. Chr.	CIRB 610	Epitaf
	48. Aurelius, fiul lui Aelianus 49. Aurelius Dionysios, zis și Mammaros 50. Chrestos, fiul lui Chrestos	221 p. Chr.	IOSPE I ² 42; CIRB 54	*Ambasadori ai cetății Amastris la regele bosporan Ti. Iulius Rheskouporis
	51. Pedanius, fiul lui Theophrastos	221 p. Chr.	IOSPE I ² 42; CIRB 54	*Se ocupă de ridicarea unui monument oficial pentru regele Ti. Iulius Rheskouporis
Heracleea Pontică	52. Iulia Aquilina, soția lui Ti. Claudius Menios	98 p. Chr.	I. Amastris 4; I. Heracleea 72	*Onorată public cu o statuie

ȚIEION	Nume	Data	Sursă	Tip de document/ Calitate
Tomis	53. Vettius Ponticus 54. T. Aelius Pompeius	mijlocul sec. II p. Chr.	ISM II 129.11 și 13	Dedicanți
Pantikapaion	55. Severus, fiul lui Sokrates	129 p. Chr.	CIRB 705	Autor al unui epitaf
	56. Tertius, fiul lui Rufus, <i>nauklēros</i>	A doua jumătate a sec. III p. Chr.	CIRB 732	Epitaf
Amastris	57. Sakerdos	mijlocul sec. II p. Chr.	Lucian, <i>Alex.</i> , 43	Prieten al epicureului Lepidus
Sinope	58. Stratoneikos, fiul lui Euarestos, având și cetățenia tomitană	Epoca imperială	I. Sinope 115	Dedicant
Amisos	59. Herakleides, fiul lui Clarus	Epoca imperială	StudPont III 7 a.	Epitaf

SINOPE	Nume	Data	Sursă	Tip de document/ Calitate
Tomis	60. Anonim, fiul lui Polyderos	Sec II-I a. Chr.	ISM II 152	Dedicant
Olbia	61. Ietrokles, fiul lui Hekataios	cca 475-450	I. Olbia 1; IGDOP 1	*Decret de <i>ateleia</i>
	62. Timesileos, tiran la Sinope 63. Fratele lui Timesileos, Theopropos	Înainte de 437/436 a. Chr.	IGDOP 5	*Decret de <i>politeia</i>
	64. Anonim, fiul lui Theodosios	Sec. II p. Chr.	I. Olbia 101	Epitaf
Chersonesul Tauric	65. Diophantos, fiul lui Asklepiodoros	cca 107-104 a. Chr.	IOSPE I ² 352	*Decret onorific pentru generalul lui Mithridates VI
	66. Menophilos, fiul lui Menophilos	Sfârșitul sec. II a. Chr.	IOSPE I ² 351	*Decret de proxenie
	67. Gaius Valerius	106-114	SEG XLVIII 999	*Decret de proxenie
	68. C. Gaius Eutychianus, <i>nauklaros</i>	Sec. II p. Chr.	IOSPE I ² 364	*Decret de proxenie
	69. L. Cornelius Pontianos	Sec. II p. Chr.	IOSPE I ² 697; NĒPCh I 7	*Decret de proxenie
Pantikapaion	70. Metronimos	Sec. IV a. Chr.	CIRB 208	Epitaf
	71. Pharnakes, fiul lui Pharnakes	Sec. I a. Chr.	CIRB 129	Epigramă funerară
	72. Theophile, fiica lui Hekataios	Sfârșitul sec. I a. Chr.– începutul sec. I p. Chr.	CIRB 130	Epigramă funerară
	73. Menodoros, fiul lui Apollonios	Sfârșitul sec. I a. Chr.– începutul sec. I p. Chr.	CIRB 131	Epigramă funerară
	74. P. Ignatius Onesiphoros	124 p. Chr.	CIRB 703 a	Epitaf
	75. Ti. Claudius Menyllion	Sec. III p. Chr.	CIRB 733	Epitaf

Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale

AMISOS	Nume	Data	Sursa	Tip de document/ Calitate
Histria	76. Diogenes, fiul lui Diogenes	cca 90 a. Chr.	SEG XLVII 1125	*Decret onorific pentru strategul lui Mithridates VI
Olbia	77. Anonim, fiul lui Philokrates	cca 100 a. Chr.	IOSPE I ² 35	*Decret onorific pentru un cârmaci de corabie în serviciul lui Mithridates VI
Chersonesul Tauric	78. Anonim, fiul lui Kephalas (?)	Sfârșitul sec. II a. Chr.	IOSPE I ² 349; NĚPCh II 110; SEG LII 735	*Decret de proxenie pentru un strateg al lui Mithridates VI
Pantikapaion	79. Anonim, fiul lui Dionysos, <i>Peiraeus</i>	349-311	CIRB 1	*Decret de proxenie
	80. Sosias, fiul lui Damares	A doua jumătate a sec. III a. Chr.	CIRB 249	Epitaf
	81. Anonim, poate amisenian	Sec. III a. Chr.	CIRB 250	Epitaf
	82. Kleopatra, fiica lui Meniskos	Sec. I p. Chr.	GVI 848; CIRB 124	Epigramă funerară
	83. Philemon, fiul lui Pharmakes	Sec. I p. Chr.	CIRB 530	Epitaf
Amastris	84. Caelius, fiul lui Casperius și al lui Domne	Sec. II p. Chr.	I. Amastris 46	Epigramă funerară
Sinope	85. Reipane	Sec. II-III p. Chr.	I. Sinope 172	Epigramă funerară

ABONOUTEICHOS	Nume	Data	Sursă	Tip de document/ Calitate
Tomis	86. C. Licinius Clemens	Sfârșitul sec. II p. Chr.	ISM II 129.5 și 7	Dedicant
	87. Cludius (<i>sic</i>) Secundus	Începutul sec. III p. Chr.		Dedicant
Bithynion-Claudiopolis	88. Alexandros („falsul profet“)	150-170 p. Chr.	SEG XXXV 1298	Profet (dedicație pe un altar)
Amastris	89. Alexandros („falsul profet“)	150-170 p. Chr.	Lucian, <i>Alex.</i> , 43	Profet

Tomis	Nume	Data	Sursă	Tip de document/ Calitate
Sinope	90. Stratonikos, fiul lui Euaestos, având și cetățenia din Tieion	Epoca imperială	I. Sinope 115	Dedicant

Callatis	Nume	Data	Sursă	Tip de document/ Calitate
Heracleea Pontică	91-92 (cel puțin doi). Delegație de callatieni trimisă <i>epi symmachian</i>	Cca 257/256 a. Chr.	Memnon, <i>FGrHist</i> 434 F 13	*Ambasadori
Sinope	93. Satyros	Sec. IV a. Chr.	I. Sinope 3	*Decret onorific

Chersonesul Tauric	Nume	Data	Sursă	Tip de document/ Calitate
Sinope	94-95 (cel puțin doi). Delegație de chersonesiți trimisă la regele Pontului, Pharnakes	179 a. Chr.	IOSPE I ² 402; Avram 2012, nr. 304 și 305 (Herakleios și Matris)	*Ambasadori
Tieion	96. Papias, <i>archiereus kai philopatris</i>	Sfârșitul sec. II p. Chr.	NĒPCh I 13; Avram 2012, nr. 306	*Monument onorific

Abstract

Ἐχω δὲ πατρίδας νῦν δύο (CIRB 134): Relationships and Networks between the Cities from Southern Black Sea and Their Pontic Neighbours

The fate of the cities located on the southern shore of the Euxine Pontus can be studied from the standpoint of a (possible) concurrency between Ionian and Dorian colonies, or, as proposed in this paper, as a scrutiny of a community of experiences and interests. This type of approach seems more useful for the main purpose of our paper, that is, the identification of various relationships and networks at work between this Pontic region, geographically delimited, from Heraclea of Pontus to Trapezus and the rest of the Pontic world. Even if the memory of the far away metropolis, especially Megara and Miletus, lasts in various identity discourses of the southern Pontic cities, these ones, founded on the Pontic littoral fringe of Asia Minor, generally isolated from the rest of the mainland by mountains, still collaborate or open itself to the sea bounding them to the other colonies, to the west and north of the Pontus, where they can find “sisters” (Sinope and Istros) or can establish their own “daughters” (Heraclea and Chersonesus Taurica). Obviously, the concurrency, the animosities, and even the conflicts are not excluded – the economic or territorial interests may sometimes provoke the overlooking of the common origin or the previously dangers challenged together, the involvement of more Pontic communities in the Northern League being only one example. During the Classical and Hellenistic periods, the relationships vary according to the peculiar changes in every city, but also according to the main Aegean events: the Athenian imperialism, the struggles between the Diadochs, the troubles in the Bithynian and Pergamenian kingdoms. We might note a real transformation at the beginning of 1st c. AD, with the ambitions of the king of Pontus, Mithridates VI Eupator, to unify the Black Sea and especially the two shores: the southern one, where more Greek cities were already under his domination (Sinope even becomes his capital), and the northern one, where the Bosporan kingdom is annexed and given to one of Mithridates’ sons. From this moment on, the personal networks are generally following the evolution of the political networks, as attested by the epigraphic sources, the true unification of the Pontus is accomplished under the Roman domination.

Bibliografie

- Agusta-Boularot 1994 S. Agusta-Boularot, *Les références épigraphiques aux grammatici et γραμματικοί de l'empire romain (Ier s. av. J.-C.–IVe s. ap. J.-C.)*, MEFRA 106, 2, 653-746.
- Alexandrescu-Vianu 2009 M. Alexandrescu-Vianu, *The treasury of sculptures from Tomis. The cult inventory of a temple*, Dacia 53, 27-46.
- Ameling 1985 W. Ameling, *Ein Altar für Alexander von Abonouteichos*, EA 6, 1985, 34-36.
- Anderson, Cumont & Grégoire 1910 J.G.C., Anderson, F. Cumont, H. Grégoire, *Studia Pontica III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie (fascicule I)*, Bruxelles.
- Angeli Bernardini 2005 P. Angeli Bernardini, *Poleis e agoni sportivi nella Grecia antica: una storia da riscrivere*, Nikephoros 18, 137-149.
- Atasoy 1997 S. Atasoy, *Amisos, Karadeniz Kiysinda antik bir Kent*, Istanbul.
- Avram 1998-2000 A. Avram, *Στρατόνεικος Εὐαρέστου Τιανὸς ὁ καὶ Τομείτης*, StCI 34-36, 137-140.
- Avram 2003 A. Avram, *Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphie et la Mer Noire*, CRAI, 1181-1213.
- Avram 2004 A. Avram, *Ein neuer Stratege des Königs Mithridates VI Eupator im Taurischen Chersonesos*, in *Studia in honorem Ivani Karayotov*, Burgas, 69-73.
- Avram 2006 A. Avram, *Une inscription de Tomi redécouverte à Caen*, in L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru (ed.), *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie*, București, 277-283.
- Avram 2007 A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia NS 51, 79-132.
- Avram 2008 A. Avram, *Remarques sur la prosopographie externe des Héracléotes du Pont*, in I. Karayotov (ed.), *Mesemvria Pontica, International Seminar, Nessebar, May 28-31, 2006. Studia in honorem Professoris Vasil Gyselev*, Burgas, 87-114.
- Avram 2012 A. Avram, *Contribution à la prosopographie externe des cités grecques et des peuples indigènes du nord et de l'est du Pont-Euxin*, in A. Hermary, G.R. Tsetschladze (ed.), *From the Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts*, Louvain–Paris–Walpole, 279-313.
- Avram 2013 A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini Externa (PPE)*, Leiden.
- Avram, Bounegru 1997 A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin*, in *jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30, 155-165.

- Avram, Bounegru 2006 A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates VI Eupator und die griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, în S. Conrad et alii, *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des Antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes. Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag*, Langenweißbach, 397-413.
- Ballesteros Pastor 1996 L. Ballesteros Pastor, *Mitridates Eupátor, rey del Ponto*, Grenada.
- Barat 2006 C. Barat, *Sinope dans son environnement pontique (Diss.)*, Bordeaux 3.
- Barat 2009 C. Barat, *Sinope et ses relations avec la péninsule anatolienne: réseaux, échanges des biens et des hommes*, în H. Bru, Fr. Kirbihler, S. Lebreton (ed.), *L'Asie Mineure dans l'Antiquité: Échanges, populations et territoires. Histoire*, Rennes, 351-377.
- Barat 2010 C. Barat, *La ville de Sinope. Réflexions historiques et archéologiques*, în Kassab Tezgör 2010, 25-64, 533-536.
- Barat 2012 C. Barat, *Relations et solidarités entre les cités grecques de la côte sud de la Mer Noire (VIIe-IIIe s. av. J.-C.)*, Pallas 89, 217-244.
- Bielman 2003 A. Bielman, *Une vertu en rouleau ou comment la sagesse vint aux femmes*, în R. Frei-Stolba, A. Bielman, O. Bianchi (ed.), *Les femmes antiques entre sphère privée et sphère publique. Actes du Diplôme d'Études Avancées. Universités de Lausanne et Neuchâtel, 2000-2002*, Berna, 77-107.
- Birt 1907 T. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst. Archäologisch-antiquarische Untersuchung zum antiken Buchwesen*, Leipzig.
- Bittner 1998 A. Bittner, *Gesellschaft und Wirtschaft in Heraclea Pontike. Eine Polis zwischen Tyrannis und Selbstverwaltung*, Bonn.
- Boffo 1989 L. Boffo, *Grecità di frontiera: Chersonasos Taurica e i signori del Ponto Eussino (SIG³ 709)*, Athenaeum NS 67, 211-259, 369-405.
- Bosworth & Wheatley 1998 B. Bosworth, P.V. Wheatley, *The Origins of the Pontic House*, JHS 118, 155-164.
- Bounegru 2006 O. Bounegru, *Trafiquants et navigateurs sur la Bas Danube et dans le Pont-Gauche à l'époque romaine*, Wiesbaden.
- Bounegru, Bounegru 2007 O. Bounegru, A. Bounegru, *Οἶκος τῶν ναυκλήρων. Shipowners Organization in the Pontic and Aegean Area*, în *Acta XII Congressus internationalis epigraphiae graecae et latinae*, I, Barcelona, 191-195.
- Braund 2005 D. Braund, *Pericles, Cleon and the Pontus. The Black Sea in Athens c. 440-421*, în D. Braund (ed.), *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (Sixth Century BC-First Century AD)*, Exeter, 80-99.
- Briant 1996 P. Briant, *Histoire de l'Empire perse de Cyrus à Alexandre*, Paris.

- Burrell 2004 B. Burrell, *Neokoroi. Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden–Boston.
- Burstein 1974 S.M. Burstein, *The War between Heraclea Pontica and Leucon I of Bosporus. The Problem and the Sources*, *Historia* 25, 401-416.
- Burstein 1976 S.M. Burstein, *Outpost of Hellenism. The Emergence of Heraclea Pontica on the Black Sea*, Berkeley.
- Callataÿ 2011 F. Callataÿ, *Productions et circulations monétaires dans le Pont, la Paphlagonie et la Bithynie: deux horizons différents (V-Ier s. av. J.-C.)*, în T. Faucher, M.-C. Marcellesi, O. Picard (ed.), *Nomisma. La circulation monétaire dans le monde grec antique*, BCH Suppl. 53, 455-482.
- Chaniotis 1987 A. Chaniotis, *Das Ehrendekret für Diophantos (IOSPE I² 352) und die Geschichtsschreibung*, în A. Fol, V. Zhivkov, N. Nedjalkov (ed.), *Acta Centri Historiae, Terra Antiqua Balcanica II*, Sofia, 233-235.
- Chiricat 1998 E. Chiricat, *Le culte d'Héraclès Pharangeitès à Héraclée du Pont*, REG 111, 722-731.
- Cojocaru 2009 V. Cojocaru, 'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive, în A. Coşkun, H. Heinen, S. Pfeiffer (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 143-172.
- Cojocaru 2010 V. Cojocaru, *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, *ArhMold* 32, 41-56.
- Cojocaru 2011 V. Cojocaru, *Relațiile externe ale orașelor grecești nord-pontice în epoca elenistică și romană pe baza izvoarelor epigrafice*, *Cercetări Istorice* 27-29, 67-116.
- Conovici 1998 N. Conovici, *Histria VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, București–Paris.
- Dan 2007-2009 A. Dan, Ἐναν καιρόν κι ἔναν ζαμάν... *Remarques sur l'antiquité de l'identité grecque pontique, appuyées sur l'inventaire des noms*, *Il Mar Nero* 7, 9-65 (sub tipar).
- Dan 2009 A. Dan, *Sinope, «capitale» pontique, dans la géographie antique*, în H. Bru, F. Kirbihler, S. Lebreton (ed.), *L'Asie Mineure dans l'Antiquité. Échanges, populations et territoires. Histoire*, Rennes, 67-131.
- Dana 2007 M. Dana, *Traditions de fondation dans l'épigraphie de Sinope*, REG 120, 511-525.
- Dana 2011 a M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux.

- Dana 2011 b M. Dana, *Le renouveau identitaire des colonies grecques à l'époque impériale: Ioniens et Doriens dans le Pont-Euxin*, Cahiers „Mondes anciens” (<http://mondesanciens.revues.org>) 2.
- Dana 2012 a M. Dana, *Pontiques et étrangers dans les cités de la Mer Noire: le rôle des citoyennetés multiples dans l'essor d'une culture régionale*, în A. Heller, A.-V. Pont (ed.), *Patrie d'origine et patries électives: les citoyennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine. Actes du colloque international de Tours, 6-7 novembre 2009*, Bordeaux, 249-266.
- Dana 2012 b M. Dana, *Mobilité et destins croisés: les réseaux culturels des cités du Pont-Euxin*, în L. Capdetrey, J. Zurbach (ed.), *Mobilités grecques. Mouvements, réseaux, contacts en Méditerranée, de l'époque archaïque à l'époque hellénistique*, Bordeaux, 199-217.
- Debord 1999 P. Debord, *L'Asie Mineure au IVe siècle (412-323 a. Chr.). Pouvoirs et jeux politiques*, Bordeaux, 1999.
- Deininger 1960 J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit*, München.
- Desideri 1991 P. Desideri, *Cultura eracleota: da Erodo a Eraclide Pontico*, în B. Rémy (ed.), *Pontica I. Recherches sur l'histoire du Pont dans l'antiquité*, Istanbul, 7-24.
- Dobias-Lalou 1982 C. Dobias-Lalou, *Une épigramme funéraire de Cyrène*, REG 95, 37-53.
- Doonan 2004 O.P. Doonan, *Sinope Landscapes. Exploring Connection in a Black Sea Hinterland*, Philadelphia.
- Erciyas 2006 D.B. Erciyas, *Wealth, Aristocracy, and Royal Propaganda under the Hellenistic Kingdom of the Mithridates in the Central Black Sea Region of Turkey*, Leiden–Boston.
- Fabricius 1999 J. Fabricius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellung in ostgriechischen Städten*, München.
- Fernoux 2004 H.-L. Fernoux, *Notables et élites des cités de Bithynie aux époques hellénistique et romaine (IIIe s. av. J.-C.–IIIe s. ap. J.-C.). Essai d'histoire sociale*, Lyon.
- Ferrary 2001 J.-L. Ferrary, *Rome et la géographie de l'hellénisme: réflexions sur «Hellènes» et «Panhellènes» dans les inscriptions d'époque romaine*, în *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a Colloquium Organised by the Finnish Institute at Athens, May 21 and 22, 1999*, Helsinki, 19-36.
- Ferrary 2007 J.-L. Ferrary, *L'essor de la puissance romaine dans la zone pontique*, în A. Bresson, A. Ivantchik, J.-L. Ferrary (ed.), *Une Koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a. Chr.–IIIe s. p. Chr.)*, Bordeaux, 319-325.

- Fohlen 1946 G. Fohlen, *Quelques professions dans les épitaphes métriques grecques*, Société Toulousaine d'Études Classiques/Mélanges 1, 87-110.
- French 2004 D.H. French, *The Inscriptions of Sinope*, IK 64, Bonn.
- Garlan 2004 Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Paris.
- Garlan 2007 Y. Garlan, *Échanges d'amphores timbrées entre Sinope et la Méditerranée aux époques classique et hellénistique*, în V. Gabrielsen, J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 143-148.
- Gavrilov 1996 A.K. Gavrilov, *Das Diophantosdekret und Strabon*, *Hyperboreus* 2, 151-168.
- Goulet 2005 R. Goulet, s.v. *Lépidus d'Amastrie* (L 47), în R. Goulet (ed.), *Dictionnaire des philosophes antiques*, IV, Paris, 95-96.
- Guerber 2009 E. Guerber, *Les cités grecques dans l'Empire romain. Les privilèges et les titres des cités de l'Orient hellénophone d'Octave Auguste à Dioclétien*, Rennes.
- Heinen 1996 H. Heinen, *Rome et le Bosphore: notes épigraphiques*, CCG 7, 81-101.
- Heinen 2005 H. Heinen, *Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten* (IOSPE I² 402), în A. Coşkun (ed.), *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, Göttingen, 31-54.
- Heinen 2010 H. Heinen, *Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung*, în A. Coşkun, H. Heinen, S. Pfeiffer (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt*, Frankfurt, 9-33.
- Højte 2009 J.M. Højte (ed.), *Mithridates VI Eupator and the Pontic Kingdom*, Aarhus.
- Immerwahr 1964 H.R. Immerwahr, *Book Rolls on Attic Vases*, în C.H. Henderson Jr. (ed.), *Classical, Mediaeval and Renaissance Studies in Honour of Bertold Louis Ullman, I*, Roma, 17-48.
- Immerwahr 1973 H.R. Immerwahr, *More Book Rolls on Attic Vases*, *Antike Kunst* 16, 143-147.
- Ivantchik 1997 A. Ivantchik, *Les légendes de fondation de Sinope du Pont*, REA 99, 33-45.
- Jonnes 1994 L. Jonnes, *The Inscriptions of Heraclea Pontica*, Bonn (IK 47).
- Kaibel 1878 G. Kaibel, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Berlin.
- Kassab Tezgör 2010 D. Kassab Tezgör (ed.), *Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope*, Istanbul-Paris.

- Kassab Tezgör 2011 D. Kassab Tezgör (ed.), *Sinope. Un état de la question après quinze ans de travaux (Actes du Symposium International 7-9 mai 2009)*, Leiden–Boston.
- Koch 2005 R. Koch, *Comment peut-on être dieu? La secte d'Épicure*, Paris.
- Krapivina, Diatroptov 2005 V.V. Krapivina, P.D. Diatroptov, *Nadpis' namestnika Mitradata VI Eupatora iz Ol'vij (Inscripție referitoare la Mithridates VI Eupator la Olbia)*, VDI 1, 67-73.
- Lifshitz 1968 B. Lifshitz, *Épigrammes grecques du Bosphore*, RhM 111, 23-36.
- Macris 2006 C. Macris, *Becoming Divine by Imitating Pythagoras*, Mètis NS 4, 297-329.
- Maksimova 1956 M.I. Maksimova, *Antičnye goroda jugo-vostočnogo Pričernomor'ja*, Moscova–Leningrad.
- Maksimova 1959 M.I. Maksimova, *Der kurze Seeweg über das Schwarze Meer im Altertum*, Klio 37, 101-118.
- Malkin 1987 I. Malkin, *Religion and Colonization in Ancient Greece*, Leyde–New York–Cologne.
- Malkin 2005 I. Malkin, *Networks and the Emergence of Greek Identity*, în I. Malkin (ed.), *Mediterranean Paradigms and Classical Antiquity*, London–New York, 56-74.
- Malkin 2011 I. Malkin, *A Small Greek World. Networks in Ancient Mediterranean*, Oxford.
- Małunowiczówna 1970 L. Małunowiczówna, *Wierszowane epitafia w Corpus Inscriptionum Regni Bosporani (Epitafuri versificate din CIRB)*, Meander 25, 147-156.
- Manoledakis 2010 M. Manoledakis, *On the cults of Sinope and the founders of the city*, în E.K. Petropoulos, A.A. Maslennikov (ed.), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Thessalonica, 563-576.
- Marek 1993 C. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen.
- Marek 2003 C. Marek, *Pontus und Bithynien. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Mainz.
- Marek 2010 C. Marek, *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, München.
- Mc Ging 1986 B.C. Mc Ging, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden.
- Mendel 1901 G. Mendel, *Inscriptions de Bithynie*, BCH 25, 5-92.
- Miron 1996 A.W.B. Miron, *Alexander von Abonuteichos. Zur Geschichte des Orakels des Neos Asklepios Glykon*, în W. Leschhorn, A.W.B. Miron, A. Miron (ed.), *Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte*

- und Numismatik der griechischen Welt. Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag, Saarbrücken, 153-188.
- Müller 2010 C. Müller, *D'Olbia à Tanais. Territoires et réseaux d'échanges dans la Mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique*, Bordeaux.
- Nawotka 1993 K. Nawotka, *Tyras and Roman Rule*, *Antiquitas* 18, 165-174.
- Oppermann 2007 M. Oppermann, *Thraker, Griechen und Römer an der Westküste des Schwarzen Meeres*, Mainz.
- Reinach 1899 T. Reinach, *Mithridate Eupator roi de Pont*, Paris.
- Robert 1937 L. Robert, *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Paris.
- Robert 1964 L. Robert, *Index commenté des noms de personnes*, în N. Firatlı, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par L. Robert*, Paris, 131-189.
- Robert 1965 L. Robert, *Hellenica* 13, Paris.
- Robert 1980 L. Robert, *À travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Paris.
- Robinson 1906 a D.M. Robinson, *Ancient Sinope*, *AJP* 27, 2, 125-153.
- Robinson 1906 b D.M. Robinson, *Ancient Sinope*, *AJP* 27, 3, 107, 245-279.
- Robu 2008 A. Robu, *La cité de Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions mégariennes (Diss.)*, Neuchâtel–Le Mans.
- Robu (sub tipar) A. Robu, *Les relations de Byzance avec les cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique: la guerre pour l'emporion de Tomis*, în V. Cojocaru, C. Schuler (ed.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanta, 20.-24. September 2010*.
- Ruscu 2008 L. Ruscu, *Sinopeans Abroad and Foreigners at Sinope*, *Ancient West and East* 7, 81-106.
- Rutherford 2009 I. Rutherford, *Network Theory and Theoric Networks*, în I. Malkin, C. Constantakopoulou, K. Panagopoulou (ed.), *Greek and Roman Networks in the Mediterranean*, London–New York, 24-38.
- Samama 2003 É. Samama, *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical*, Geneva.
- Saprykin 1997 S. Saprykin, *Heraclea Pontica and Tauric Chersonessus before Roman Domination VI-I Centuries B.C.*, Amsterdam.
- Stein 1899 A. Stein, s.v. *Claudius* (205), *RE*, III.2, col. 2729.
- Surikov 2005 I.E. Surikov, *Historico-Geographical Questions connected with Pericles' Pontic Expedition*, *ACSS* 7, 341-366.

- Tischow 2002 A. Tischow, *Ad Pharnacis elogium* (CIRB 129), *Hyperboreus* 8, 345-348.
- Van Bremen 1996 R. Van Bremen, *The Limits of Participation. Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods*, Amsterdam.
- Vérilhac 1985 A.-M. Vérilhac, *L'image de la femme dans les épigrammes funéraires grecques*, în *Eadem* (ed.), *La femme dans le monde méditerranéen. I. L'antiquité*, Lyon, 85-112.
- Vinogradov 1997 J.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz.
- Wilhelm 1980 A. Wilhelm, *Griechische Epigramme*, Bonn.
- Zanker 1993 P. Zanker, *The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self Image in the Polis*, în A. Bulloch et alii (ed.), *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World*, Berkeley–Los Angeles–London, 212-230.
- Zanker 1995 P. Zanker, *The Mask of Socrates. The Image of the Intellectual in Antiquity*, Berkeley–Los Angeles–Oxford.

Relațiile interpontice ale orașelor grecești de la nordul Mării Negre și contactele acestora cu barbarii din hinterland pe baza izvoarelor epigrafice

VICTOR COJOCARU

Pentru a putea urmări relațiile interpontice ale *apoikiilor* de la nordul Mării Negre în epocile elenistică și romană pe baza izvoarelor epigrafice este firesc să ne întrebăm, mai întâi, asupra punctului de plecare al unui atare demers. Nu este cazul să discutăm aici termenul „elenism” ca o convenție modernă, intrată în literatura istorică și nu numai ca urmare a unei interpretări greșite de către G. Droysen a unui pasaj din „Faptele Apostolilor”¹ unde cuvântul Ἑλληνιστῶν se referă la evreii vorbitori de greacă (deosebiți de evreii vorbitori de ebraică sau aramaică), și nu la „grecii orientali”, cum înțelegea la vremea sa istoricul german². Iar dacă ar fi să apelăm la sensul etimologic, legat de verbul ἐλληνίζω³, respectiv

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Mulțumim și cu acest prilej colegilor Adrian Robu și Ligia Ruscu, precum și referenților *peer review*, care au formulat observații utile în urma lecturării critice a manuscrisului. Pentru eventualele erori rămase întreaga responsabilitate ne revine doar nouă. În absența vreunei precizări, datele menționate în acest studiu sunt a. Chr. Institutul de Arheologie, Iași; victorinstarhia@yahoo.com

1. Actus Apostolorum 6.1, în: *Novum Testamentum Graece et Latine* (Nestle-Aland), 3. neubearbeitete Auflage, Stuttgart, 1994: Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ταύταις πληθυνόντων τῶν μαθητῶν ἐγένετο γογγυσμὸς τῶν Ἑλληνιστῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ὅτι παρεθεωροῦντο ἐν τῇ διακονίᾳ τῇ καθημερινῇ αἱ χῆραι αὐτῶν (In diebus autem illis, crescente numero discipulorum, factus est murmur Graecorum adversus Hebraeos, eo quod neglegerentur in ministerio cotidiano viduae eorum).

2. Vezi Avi-Yonah 1978, 1: „In 1831 John Gustavus Droysen, aged twenty-three, wrote to his Belgian friend W. A. Arendt. The subject of his letter was a passage in the Acts of the Apostles (6:1) in which mention is made of a split in the Christian community of Jerusalem. The ‘Hellenists’ in the community were murmuring against the ‘Hebrews’ because ‘their widows were neglected in the daily distribution’. Droysen understood ‘Hellenists’ to mean ‘Oriental Greeks’, while it is now clear that the author of the Acts contrasted ‘Jews speaking Greek’ with ‘Jews speaking Hebrew’ (or Aramaic, as the case might be). Five years later, Droysen’s *Geschichte des Hellenismus* (1836) made this solecism common property”. Vezi și Bichler 1983. Cf., mai recent, Bugh 2013.

3. „A vorbi în elenă”. Vezi în special Mairs 2013, care discută conceptul de elenizare din diferite perspective. Dintre lucrările anterioare importante amintim aici doar Momigliano 1975.

de substantivul derivat ὀ Ἑλληνιστής⁴, atunci pentru regiunile aflate la periferiile *oikoumenei* începuturile elenismului ar trebui să coincidă cu întemeierea coloniilor grecești. În realitate, pe noi ne interesează perioada cuprinsă între moartea lui Alexandru Macedon (10 iunie 323)⁵ și cea a Cleopatrei a VII-a (12 august 30)⁶. Am semnalat astfel două date valabile, mai mult sau mai puțin, pentru teritoriile cucerite de Alexandru, dar care își pierd relevanța atunci când avem de-a face cu ținuturi situate în afara acestui imperiu.⁷ Ca atare, în cazul arealului nord-pontic istoriografia sovietică a propus termenul „protoelenism”⁸, iar mai nou se insistă pe ideea unei epoci elenistice prelungite în Bosporul Cimmerian până către sfârșitul secolului IV p. Chr.⁹ Suntem de acord cu încercările de a scoate în relief particularitățile evoluției regionale – indiferent de aspectele la care ne referim (politice, sociale, economice, religioase, artistice) –, dar rămâ-

4. „Partizan al limbii sau al obiceiurilor grecești.”

5. Despre Alexandru Macedon, vezi acum Wiemer 2013.

6. Cea mai recentă discuție rezumativă referitoare la poate cea mai cunoscută (și mai controversată, datorită propagandei romane) femeie a Antichității greco-romane o datorăm lui Clauss 2013. Din literatura tot mai numeroasă în ultimele decenii privitoare la epoca elenistică semnalăm aici doar câteva lucrări fundamentale: Préaux 1978, Will 1979-1982, Habicht 1994, Cohen 1995, Funck 1996, Settis 1998, Ogden 2002, Erskine 2004, Archibald *et alii* 2005, Austin 2006, Archibald *et alii* 2011, Erskine, Llewellyn-Jones 2011.

7. Pentru problematica elenismului privită din perspectiva „centrului” și a „periferiei”, vezi Bilde 1996. Chiar dacă mai multe studii din această culegere se referă și la antichitățile din arealul Pontului Euxin (îndeosebi, Skydsgaard 1996), sugestiv ni se pare faptul că în cele două contribuții mai ample (cu referiri la întreaga lume elenistică) – Alcock 1996 și Shipley 1996 – se face abstracție în totalitate de bazinul Mării Negre. Sigur, această omisiune ar putea fi explicată și printr-o anumită suficiență a autorilor, dar o atare viziune, conform căreia regiunea Golfului Persic sau Bactria conținea mai mult ca periferii ale lumii elenistice într-o ecuație care face abstracție de ținuturile pontice, reflectă în bună măsură tradiția antică.

8. Idee dezvoltată pentru prima dată de Blawatsky 1961 (*cf.* Blavatskij 1985). Vezi, mai recent, Šelov-Kovedajev 1985 și Zavoikin 2001. „Fenomenul Regatului Bosporan” a generat o discuție intensă în istoriografia rusă din ultimele două decenii, dacă ar fi să judecăm măcar după rezumatele comunicărilor prezentate la cele 14 simpozioane internaționale organizate la Kertsch începând cu anul 2000 sub genericul „Lecturi bosporane”. S-ar adăuga alte zece simpozioane organizate la Sankt Petersburg, dintre care ultimul poartă un titlu cât se poate de sugestiv – *Bosporskoe carstvo kak istoriko-kul'turnyj fenomen: itogi konferencij 1998-2013* (Regatul Bosporan ca fenomen istorico-cultural: bilanțul simpozioanelor 1998-2013), vezi http://agora.guru.ru/display.php?conf=bospor_fenomen&page. În aceeași ordine de idei, mai amintim aici două studii de sinteză: Vinogradov 2000 și Saprykin 2003.

9. Vezi, de exemplu, Saprykin 2002, 268: „U nas est', sledovatel'no, vse osnovanija nazvat' gosudarstvo rubeža èr i pervych vekov našej èry sugubo èllinističeskim ili postèllinističeskim” (trad. rom.: „avem, ca atare, temei deplin pentru a defini statul de la granița dintre ere și din primele secole p. Chr. drept strict elenistic sau post-elenistic”).

nem reticenți față de preluarea canonică a unei convenții moderne, străină în mare măsură comunităților urbane grecești, a căror rațiune de existență primordială a fost în permanență intermedierea contactelor dintre lumea mediteraneană și stepa asiatică. Chiar dacă pare greu de crezut că moartea lui Alexandru va fi fost comentată în piețele publice de la Tyras sau Karkinitis, cert este că aventura orientală a regelui macedonean a „distras” într-o măsură hotărâtoare atenția lumii elenistice de la evenimentele – devenite pentru mai bine de două secole și mai periferice – la care a participat lumea pontică în general și ținuturile dintre Dunărea de Jos și poalele Caucazului în mod aparte.¹⁰ Dar să nu absolutizăm nici în acest sens. Dacă elenismul, cum se exprima plastic Heinz Heinen într-o discuție recentă legată tocmai de regiunea nord-pontică¹¹, nu este nici pe departe „o cheie universală care să se potrivească la orice ușă”, pentru zona care ne preocupă complexitatea tabloului este sporită de specificul legăturilor cu hinterlandul în cazul fiecărei polis, respectiv în cadrul Regatului Bosporan. Altfel spus, situația fiecărei entități statale din nordul Mării Negre (polis, regat) trebuie examinată separat. Astfel, pentru Tyras, Nikonion și Olbia un reper important în delimitarea unor epoci istorice distincte l-ar putea constitui moartea regelui scit Ateas în 339, urmată de destrămarea „Sciției Mari” și de sfârșitul unui tip de raporturi definibile prin sintagma „pax Scythica”.¹² Pentru Chersones schimbarea este vădită odată cu impunerea unui jurământ – cândva către sfârșitul secolului al IV-lea sau începutul secolului al III-lea –, prin care cetățenii se angajau să nu trădeze „Chersonesul, nici Karkinitis, nici Kalos Limen, nici alte fortificații, nici alte teritorii pe care chersonesiții le stăpânesc sau le-au stăpânit” [CE 17, r. 7-11]¹³. În Regatul Bosporan o epocă nouă și-ar avea începutul sub domnia lui Leukon I (389/388–349/348)¹⁴, mai exact odată cu întitularea acestuia

10. Pentru o privire sintetică cât se poate de relevantă privind legăturile externe ale orașelor grecești nord-pontice în epoca elenistică, vezi Müller 2010. Cf. Cojocaru 2011a; Cojocaru 2013a.

11. Discuție pe care am purtat-o cu istoricul de la Trier în septembrie 2012. Legat de contribuția lui H. Heinen la cercetarea epocii elenistice sau a antichităților nord-pontice am atras atenția cu alte prilejuri – Cojocaru 2007, Cojocaru 2008. Mai semnalăm aici Heinen 1972, lucrare indispensabilă pentru istoria politică a lumii elenistice în secolul III a. Chr.

12. Privitor la Ateas, vezi, mai nou, Peter 1997.

13. Aici și în continuare, abrevierea CE se referă la Catalogul epigrafic, ce se găsește în anexă la acest studiu.

14. În cazul dinastilor bosporani, aici și în continuare, am preluat cronologia propusă de Vinogradov 1993. Mai nou, Anochin 1999, 236-237 vine cu precizări, doar că datele mai exacte stabilite de acesta pe baza evidenței numismatice nouă nu ne inspiră suficientă încredere. La fel de îndoielnică ni se pare și cronologia propusă cel mai recent de Podosinov 2012, 106-107, din cauza caracterului compilativ și plin de

ca ἄρχων Βοσπόρο καὶ Θεοδοσίης καὶ βασιλεύς Σίνδων, Τορετέων, Δανδαρίων, Ψησῶν¹⁵.

Stabilind astfel limite cronologice oarecum stricte de la care pleacă cercetarea noastră, mai rămâne de văzut în ce măsură acestea sunt confirmate de materialul epigrafic disponibil. Or, asumându-ne o trecere în revistă a relațiilor interpontice ale orașelor grecești de la nordul Mării Negre în epocile elenistică și romană, a trebuit să întocmim, mai întâi, un catalog – pe cât posibil exhaustiv – al inscripțiilor publicate până în prezent. Chiar dacă fiecare document luat în parte pare să nu mai poată aduce elemente de noutate, ineditul demersului nostru constă în adunarea pentru prima dată a tuturor epigrafelor care conțin date referitoare într-o măsură mai mare sau mai mică la raporturile dintre comunitățile urbane grecești nord-pontice, ca și la cele întreținute de orașele respective cu alte poleis din arealul Mării Negre sau cu barbarii din hinterland. Este vorba de 117 inscripții, catalogate în diacronie (în măsura în care ne-a permis-o de datarea relativă a celor mai multe documente).¹⁶

I. Relații interpontice în epoca „elenistică“

Tabloul relațiilor externe pe care îl propunem își are începutul odată cu decretul propus de Kanobos, fiul lui Thrasydamas, cândva către jumătatea secolului al IV-lea [CE 1], într-un moment când olbienii permiteau să fie importate și exportate doar monedele de aur și argint, care puteau fi vândute sau cumpărate legal numai pe piatra din piața Adunării poporului ([ἐπι] τοῦ λίθου τοῦ ἐν τῶι ἐκκλησιασ[τη]ρίωι). Mai rămâne de discutat dacă o atare reglementare a pieței monetare interne denotă doar poziția economică specială a Olbiei, fără legătură cu puterea ei politică – așa cum încerca să demonstreze mai recent R. Osborn¹⁷; reținem, deocamdată, ideea unor legături comerciale intense într-un climat de relativă securitate, într-o perioadă când cursul de referință în arealul pontic era încă dictat de staterul de Kyzikos. Dorința de a păstra poziția dominantă în medierea contactelor comerciale cu stepa încă scitică ar fi putut determina încheie-

erori al studiului acestuia. Privitor la complexitatea discuției legate de istoria politică a Regatului Bosporan în a doua jumătate a secolului I a. Chr.–prima jumătate a secolului I p. Chr., vezi Saprykin 2002.

15. CIRB 6, 1037, 1038. Aici ne interesează titlul regal asumat față de populațiile epihorice.

16. Literatura secundară generată de multe dintre aceste inscripții este vastă și menționarea fie și numai a contribuțiilor mai importante ar lungi nepermis de mult lista bibliografică de la sfârșitul studiului nostru. Ca atare, ne limităm la trimiteri impuse strict de logica argumentării discursului.

17. Osborn 2008, 339-342.

rea unui acord cu Satyros, tiranul Heracleei Pontice, căruia comunitatea de pe Hypanis îi acorda cetățenia pe baza proxeniei cu privilegiile adiacente [CE 2].¹⁸ Alte documente databile în secolul al IV-lea depun mărturie că proxenii olbienilor activează în mai multe puncte strategice ale unei rețele configurate în Pont și Propontida încă din veacul anterior¹⁹ – Theodotos, fiul lui Dionysios, la Histria [CE 3]; Theophanes și Aristes, fiii lui Theopropos, la Heracleea [CE 4]; Deloptichos, fiul lui Meniskos, la Byzantion [CE 5]; un anume, fiul lui [...]ikos, la Chalcedon [CE 6]. Către sfârșitul epocii clasice Olbia încă mai deținea controlul asupra sanctuarului lui Ahile de pe insula Leuke, dar continuarea tradiției este condiționată deja de apariția unui *strategos* care să-i omoare sau să-i izgonească pe cei care ocupaseră insula ca să-i jefuiască pe greci. Altfel spus, orașul de pe Hypanis nu-și mai putea asuma în exclusivitate protejarea insulei de pirați [CE 7].

Până în acest moment legăturile polisului de pe Hypanis – judecând pe baza surselor epigrafice – sunt orientate exclusiv către vestul și sudul pontic, iar prezența unor heracleoți și sinopeeni ca proxeni ai olbienilor încă de la finele secolului al V-lea ar putea constitui o dovadă că – pe lângă navigația de cabotaj – era folosită și ruta directă între capul Kriou-Metopon și Karambis.²⁰ Lipsa contactelor către est ar putea fi logic explicată

18. Asupra interpretărilor diferite ale documentului am atras atenția cu alt prilej, vezi Cojocar 2009a, 355-356 [cf. Cojocar, Lițu 2009, 193-194]. Considerăm ipoteza formulată de V.P. Jajlenko (Satyros văzut ca tiran al Heracleei Pontice, și nu ca rege bosporan) mai credibilă decât „reconstrucția istorică” a relațiilor dintre Olbia și Bospor în prima jumătate a secolului al IV-lea propusă de Ju.G. Vinogradov. Speculațiile acestuia din urmă au fost preluate, totuși, de unii specialiști (pentru care autoritatea lui Vinogradov pare să fie mai importantă decât credibilitatea sursei). Vezi Saprykin 1999a, 39 (cf. Saprykin 1999b, 224): „...the tyrants of Bosphorus began a war with Theodosia and Heraclea Pontica – a war which did not pass by city of Tauric Chersonesus, the settlements of the north-western Taurica and even Olbia which at that time could conclude a treaty with Satyrus I and his son Leucon I, politically and economically directed against Heraclea and Chersonesus”. Și mai criticabilă ni se pare siguranța afișată de Müller 2010, 52 (care pare să nu cunoască interpretarea propusă de V.P. Jajlenko): „Au chapitre de la diplomatie pontique d’Olbia dans la première moitié du IVe s. a.C., il convient de rapporter une inscription exceptionnelle, récemment découverte, qui contient en fait deux documents distincts, mais dont on comprend rapidement qu’il sont liés par la généalogie des individus mentionnés: un décret d’Olbia en l’honneur de Satyros I, fils de Spartokos, et un traité d’alliance militaire entre les Olbiopolites et Leucon I”. Cei doi autori fac abstracție inclusiv de faptul că încheierea unui pretins acord cu Regatul Bosporan, aflat în conflict cu Heracleea, ar fi fost în detrimentul Olbiei, care risca astfel să-și compromită relațiile cu orașul sud-pontic, un centru de tranzit pentru legăturile comerciale ale olbienilor cu lumea egeeană tot mai important începând cu secolul V (așa cum o dovedesc și proxeniile acordate unor heracleoți).

19. Cf. *ibidem*, 221-225.

20. Pentru o discuție mai recentă privind această rută directă (cu trimeri la literatura anterioară), vezi Saprykin 1999a [= Saprykin 1999b].

prin concurența dintre Olbia și orașele bosporane, care importau și exportau cam aceleași produse.²¹ De fapt, începând cu Leukon I raporturile oficiale ale bosporanilor cu străinătatea par să devină o prerogativă exclusiv dinastică, cum reiese și din decretul de proxenie²², între care cel mai timpuriu (pentru epoca de care ne ocupăm) ar fi documentul prin care Pairisades I și copiii acestuia au acordat unor chalcedonieni proxenia și, probabil, scutirea de impozite [CE 8]. Absența inscripțiilor onorifice promulgate în numele Sfatului și al demosului constituie o dovadă elocventă în ceea ce privește autonomia redusă a polisului bosporan, inițial sub arhontatul, ulterior sub domnia Spartokizilor.²³ Ca atare, contactele cu exteriorul către începutul epocii elenistice (cât se poate de intense, de altfel)²⁴ sunt documentate – din punct de vedere epigrafic – aproape exclusiv pe baza inscripțiilor funerare.²⁵ La Pantikapaion, de exemplu, au fost înmormântați Kallikrates, fiul lui Eukrites, din Chersones [CE 9] și Metrotimos (?) din Sinope [CE 10]; la Nymphaion – Pyros, fiul lui Eurynomos, din Heraclea [CE 11] și o heracleotă al cărei nume nu s-a păstrat [CE 12]; la Gorgippia – Mikke, soția lui Kokkos și fiica lui Tokon, din Heraclea [CE 13]. Reținem din această listă existența unor contacte interpontice aproape exclusiv cu litoralul sudic. Existența relațiilor cu vestul pontic este dovedită de stela funerară a lui Diphilos, fiul lui Mnesiphon, din Odessos, descoperită în împrejurimile orașului Kertsch [CE 16]. Dar o singură mărturie modifică prea puțin tabloul de ansamblu, completat de inscripția votivă dedicată Afroditei de către [T]eisias, fiul lui Deloptichos, din Byzantion, pentru fratele său [CE 15].²⁶

21. Cercetarea legăturilor comerciale întreținute de *apoikiai* nord-pontice de-a lungul timpului au generat o literatură foarte vastă și continuă să se bucure de o atenție predilectă din partea specialiștilor. Fără a putea insista aici, menționăm doar contribuția noastră anterioară unde citam bibliografia mai importantă: Cojocaru 2009b, 147-148, n. 18-21.

22. Cojocaru 2009a, 351, 353, 364 [cf. Cojocaru, Lițu 2009, 200-201].

23. Acordarea dreptului de proxenie unor cetățeni originari din orașele bosporane ar fi deja o dovadă că exista o autonomie a vieții polisului și în această regiune a oikoumenei. Altfel Müller 2010, 42: „En revanche, on ne trouve aucun ethnique local des cités bosporanes dans les inscriptions du Pont Nord, ni dans celles d'autres cités en général [...]”. Afirmație prea radicală, contrazisă de evidența epigrafică. Într-o proxenie de la Chios din secolul III este menționat Ἡροφάνης Εὐμηλ[ί]δου Παντικαπαίτη[ς] (Vanseveren 1937, 325-332, nr. 6A). Tot în secolul III, la Delos, este atestat Κοίρανος Παντικαπαίτη[ς] (IG XI 4, 609). Iar către sfârșitul secolului II aduce ofrande lui Apollo, la Delos, Εὐτυχος Ἀπολ[λ]ων(ίου) Νυμφαῖτη[ς] (Syll.³ 1126).

24. Cf. Gajdukevič 1971, 97 și urm.

25. Ne referim doar la relațiile intrapontice. Pentru cele extrapontice – care nu intră în sfera de interes a studiului de față – sursele literare sunt mult mai elocvente.

26. Raporturile dintre Regatul Bosporan și Byzantion au fost, în permanență, mult mai intense față de tabloul schițat doar pe baza inscripțiilor lapidare. Doar că pe noi,

Chersonesul apare ca factor activ pe harta raporturilor care ne interesează abia către ultimul sfert al secolului al IV-lea, cum reiese dintr-o inscripție onorifică (posibil, un decret de proxenie) pentru un oarecare, fiul lui [E]utios, olbiopolit [CE 14]. Mult mai elocvent – de data aceasta pentru raporturile cu teritoriul orașului – este documentul, de care aminteam și ceva mai sus, prin care cetățenii jurau pe Zeus, pe Pământ, pe Soare, pe Fecioară, pe zeii și zeițele olimpiene și pe eroii care au în stăpânire orașul și pământul și întăriturile chersonesiților că vor apăra democrația și proprietățile, între care Karkinitis, Kalos Limen și τὰ τεῖχη [CE 17].²⁷ Reținem faptul că jurământul se referă nu doar la teritorii pe care chersonesiții le stăpânesc, ci și la cele pe care le-au stăpânit²⁸, ceea ce oferă un reper cronologic pentru începutul descreșterii statului din sudul Peninsulei Taurice.²⁹ Reducerea teritoriului s-a produs, fără îndoială, sub presiunea sciților de după destrămarea regatului lui Ateas, numiți în contextul documentului prin sintagma οἱ βαρβαροί.³⁰ Motivația căutării unor noi alianțe, pe lângă rațiuni de natură economică, va fi contribuit la strângerea legăturilor cu Regatul Bosporan. Chiar dacă documentele oficiale încă nu ne ajută în acest sens, inscripțiile funerare sunt elocvente. Battas, fiul lui Polydoxes, din Chersones a atins *diem supremum* la Pantikapaion [CE 18], unde erau înmormântați cam în aceeași perioadă Mysine, din Heraclea [CE 19], Sosias, fiul lui Damaros, din Amisos [CE 20] și un alt cetățean din Amisos al cărui nume nu s-a păstrat [CE 21].

în contextul acestui studiu, ne preocupă relațiile externe ale orașelor nord-pontice conform mărturiilor epigrafice, și nu complexitatea acestor legături deductibilă prin coroborarea tuturor categoriilor de izvoare.

27. Deja Latyșev 1892 propunea o discuție temeinică asupra documentului [cf. Latyșev 1900]. Dintre contribuțiile ulterioare, amintim aici doar Žebelev 1953 și Vinogradov, Ščeglov 1997, 443-461.

28. R. 9-11: [...] τὰς ἀλλήλας χώρας ἂν Χερσονασῖται νέμον|ται ἢ ἐνέμοντο [...]. Reținem aici observația formulată pe marginea manuscrisului nostru de Adrian Robu, care consideră că, la fel ca în cazul atenienilor din perioada când Pireul era ocupat de macedoneni, chersonesiții menționează teritoriile pe care le-au stăpânit pentru că speră să le recapete. Pentru situația atenienilor, vezi Knoepfler 2009-2010, 565: „...il est vrai qu'à cette date le port demeurait toujours aux mains des Macédoniens, mais l'espoir de le récupérer était visiblement très grand“. Cf. Knoepfler 2010-2011, 446-449.

29. Cf. Vinogradov, Ščeglov 1997, 443: „Um die Wende vom 4. zum 3. Jh. v. Chr. tritt einer der Wendepunkte in der Geschichte des chersonesischen Staates ein, der – wenn auch spärlich – von einer Serie epigraphischer Dokumente beleuchtet wird. Dem Informationswert nach gehört der erste Platz unter ihnen zweifellos der Perle der Schwarzmeerepigraphik – dem Eid der Chersonesiten [. . .]“.

30. Vezi considerații mai ample, în acest sens, la Saprykin 1997, 180 și urm. Cf., anterior, Chtcheglov 1992, 196-197: „Les premières incursions scythes dans la partie nord de la *chora* chersonésienne datent, nous le supposons, du début du IIIe s. av. n. è. [...] Il ressort du serment de Chersonèse qu'une partie de la *chora* chersonésienne passa aux mains des Scythes dès la première phase des guerres scytho-chersonésiennes“.

O mențiune aparte ar merita *psephisma* prin care olbiopoliții au acordat lui Dionysios, fiul lui Strouthion, histrian, și urmașilor lui dreptul de proxenie, cetățenia, scutirea de impozite la toate mărfurile pe care le-ar importa sau exporta el sau copiii sau slujitorii săi, precum și dreptul de a intra și a ieși din port [CE 22]. Dincolo de faptul că numele celui onorat a fost martelat, piatra a ajuns, nu se știe în ce împrejurări, la Chersones, unde a fost refolosită la construirea unei bazilici creștine.³¹ Asemenea „pietre răătăitoare“ conferă o dimensiune aparte relațiilor interpontice în sensul refacerii *post factum* a unor trasee de schimb anterioare.

Din prima jumătate a secolului al III-lea datează un ostrakon găsit la Olbia și pe care apare numele lui [Ly?]sandros, fiul lui Philokles, din Tyras [CE 23]. Nu încapă îndoială că polisul de la limanul Nistrului va fi jucat în epoca elenistică un rol important ca centru de tranzit, chiar dacă documentația epigrafică ajunsă până la noi ne oferă puține informații.³² Știm, totuși, că Autokles fiul lui Oini(ades?), cândva în primele decenii ale secolului al III-lea, a adus servicii importante inclusiv ca sol la Histria, unde a convins *demos*-ul să trimită hrană la Tyras, penuria alimentară fiind provocată de acceptarea locuitorilor din Nikonion ca refugiați [CE 24].³³ Părăsirea orașului de pe malul stâng al fluviului ar fi de pus în legătură, cel mai probabil, cu expansiunea sarmatică. Dar revenind la Tyras, rolul important deținut în comerțul de tranzit este demonstrat cel mai bine de un monument funerar din al doilea sfert al secolului al III-lea prin care un cetățean al orașului era încununat de centre importante în rețeaua comercială a vremii, precum Olbia, Kyzikos și Rhodos [CE 25].

Pe harta secolului al III-lea Olbia continuă să rămână un punct de referință, chiar dacă influența politică a orașului nu mai este cea de odinioară. Cel puțin așa pare să reiasă din decretul prin care era stabilită încununarea unui binefăcător, al cărui nume nu s-a păstrat, pentru sprijinul acordat aceloră dintre olbieni care sosesc pe insula sfântă Leuke [CE 26]. Înțelegem din această decizie a Sfatului și poporului că polisul de pe Hypanis nu mai deținea controlul asupra sanctuarului lui Ahile.³⁴ Dar amplasarea extrem de avantajoasă a orașului – considerat la vremea sa de Herodot „centrul Sciției“³⁵ – îi menține și în plină epocă elenistică statutul

31. Așa-numitul „Zagorodnyj chram Chersonesa“, construit în secolul VI p. Chr.

32. Vezi și considerațiile rezumative datorate lui P.O. Karyškovskij privind istoria Tyrasului în secolul IV și în prima jumătate a secolului III – Karyškovskij, Klejman 1985, 62-65.

33. Pentru un comentariu mai amplu asupra documentului, vezi Ruscu 2004 (cf. Vinogradov 1999; Cojocaru 2004, 396-398).

34. Cf. Cojocaru 2001a, unde presupuneam că și Tyrasul ar fi putut deține, la un moment dat, controlul asupra sanctuarului lui Ahile de pe insula Leuke.

35. Hdt. IV 17: ἀπὸ τοῦ Βορυσθενεϊτέων ἐμπορίου (τοῦτο γὰρ παραθαλασσίῳν μεσαίτατόν ἐστι πάσης τῆς Σκυθίης) [. . .]. În acest context are prea puțină importanță dacă prin ἐμπόριον Βορυσθενεϊτέων se înțelege așezarea de pe insula Berezan, cea de

de loc de destinație predilect pentru cei angrenați în rețeaua comerțului interpontic, așa cum reiese și din inscripția votivă pusă de trei apolloniați [CE 27] sau din cea funerară în amintirea lui Satyros, fiul lui Dionysios, din Mesambria [CE 28]. Constatăm, astfel, că în stabilirea legăturilor externe ale Olbiei primează considerentele de ordin economic, într-un context în care tradiția întemeierii sau regimul politic adoptat de unul sau altul dintre partenerii de afaceri sunt puțin relevante. De altfel, primul creditor al comunității olbienilor de care avem cunoștință este Apollonios, fiul lui Euphrones, din Chersones, care cândva în prima jumătate a secolului al III-lea a împrumutat orașul cu trei mii de monede de aur [CE 29]. La fel ca în cazul *psephismei* votate de histrieni, cam în aceeași perioadă, în cinstea lui Hephaistion, fiul lui Matris, din Callatis³⁶, olbienii nu au reușit să returneze datoria până la moartea creditorului, ceea ce determina decretarea de onoruri pentru fiii acestuia – Apollodoros, Apollonios și Euphrones, care ar fi moștenit de la tatăl lor bunăvoința față de poporul olbian. Rămâne să înțelegem printre rânduri că, la fel ca în cazul callatianului Hephaistion, fiii lui Apollonios vor fi renunțat la dobândă în ideea de a putea recupera măcar suma pe care orașul o mai datora tatălui la moartea acestuia.³⁷

Printre contemporanii celor trei chersonesiți de care tocmai am amintit, s-ar fi numărat și Syriskos, fiul lui Herakleidas. Ca istoric, acesta ar fi binemeritat din partea comunității nu numai pentru descrierea epifaniilor zeiței Parthenos, ci și pentru relatarea justă a legăturilor cu regii bosporani și cu alte orașe [CE 30].³⁸ Am putea doar presupune care vor fi fost unele

pe malul vestic al fluviului Hypanis (Olbia) sau regiunea Bugului de Jos în general. Privitor la discuția controversată din literatura de specialitate, vezi Dovatur *et alii* 1982, 222-224, n. 197-199. A se adăuga observațiile interesante ale lui Hartog 2001, 140, 145-147, legate de relațiile dintre Olbia și scii, ca și de conceptul de spațiu în viziunea herodoteană – „l'espace concret, l'espace de la langue et l'espace du savoir” (p. 505-524, în special p. 517). În contrast evident cu interpretarea simplistă pe care o dau informațiilor lui Herodot majoritatea promotorilor „culturii materiale” din fostul spațiu sovietic, merită reținută concluzia savantului francez, întemeiată pe o analiză mult mai nuanțată (p. 523): „[...] je crois seulement qu'il y a bien dans le *Histoires* une représentation du monde qui s'organize autour d'un code spatial (le code spatial n'est que le jeu des différents espaces analysés, depuis l'espace concret jusqu'à l'espace du récit). Ce code, qui ne se donne pas sur le mode discursif et qui est largement implicite, est comme l'armature ou la grille de cette représentation du monde et c'est, me semble-t-il, à ce niveau-là et par là que le texte fait effet sur l'imaginaire du destinataire et fait effet par-delà lui-même, ce que traduit, vaille que vaille, la métaphore des lunettes d'Hérodote”.

36. ISM I 9.

37. Cf. Migeotte 1984, 127: „A la demande de la cité (Histria – V. Cojocaru), Héphaistion a renoncé à 400 statères d'intérêts, concession de taille, et octroyé deux années supplémentaires pour le remboursement du capital. Il est probable que cet arrangement fit l'objet d'une convention écrite, *homologia*, dont on a plusieurs exemples ailleurs”.

38. Chaniotis 1988, 300-301 (E 7); adaugă Dana, Dana 2001-2003.

dintre aceste orașe, dar enumerarea lor exactă de către S.Ju. Saprykin ține deja de domeniul ficțiunii.³⁹

Reverind la Olbia, constatăm păstrarea legăturilor cu vestul pontic și în a doua jumătate a secolului al III-lea. Astfel, Nautimos, fiul lui Pasiadas, le-a oferit servicii cu toată sârguința olbienilor ajunși la Callatis, fapt pentru care Sfatul și poporul au acordat, lui și urmașilor, proxenia și cetățenia, ca și dreptul de a intra și a ieși din port în timp de pace și de război, fără confiscarea mărfii și fără încheierea unui acord [CE 31].

În același timp, tot mai grăitoare devin dovezile unor legături cu hinterlandul. Și dacă un prim document olbian, păstrat fragmentar, ne semnalează doar existența unor regi locali, pentru care se pare că erau prevăzute daruri [CE 32], decretul în cinstea lui Protogenes este mai mult decât explicit în acest sens [CE 33].⁴⁰ Darurile puteau fi cerute de Saitapharnes cu ocazia trecerii (τὰ δῶρα τῆς παρόδου), dar orașul avea grijă să fie mulțumiți la timp și numeroșii „purători de sceptru“ și să fie pregătite cu folos pentru comunitate nu puține daruri pentru rege. Trimiterea soliei la reședința regelui era scoasă la licitație, ceea ce ne face să înțelegem că riscurile și cheltuielile pe care le presupunea o atare misiune puteau fi sensibil mai mici în comparație cu beneficiile pe care cel mandatat le putea obține atât din partea cetății, cât și din partea dinastului. Dar într-o perioadă când vistieria publică era goală darurile trimise regelui puteau stârni mânia acestuia, determinându-l să pornească în campanie pentru a obține ceea ce credea că i se cuvine. Faptul că aproape de a doua jumătate a secolului al III-lea cea mai mare parte a orașului dinspre râu încă nu era împrejmuită de zid ar putea fi, în opinia noastră cel puțin, o dovadă a raporturilor mai degrabă pașnice întreținute până atunci cu hinterlandul. Doar că pe vremea lui Protogenes echilibrul de forțe și raporturile bazate pe înțelegeri sunt bulversate de noi etnii „barbare“ ajunse în aceste ținuturi. Este vorba despre galați și skiri, de a căror ferocitate se tem inclusiv thisamații, scitii și saudarații. Orașele vest-pontice încearcă să-și răscumpere pacea și din partea acestora, cum reiese dintr-un decret onorific (cel mai probabil de proveniență histriană) prin care era cinstit Meniskos,

39. Saprykin 1997, 227: „Taking into consideration all said above, we can suppose that ‘the cities’, for which Chersonesus felt sympathy and friendship according to Syricus’ description as it is mentioned in his honorary decree, could be Olbia, Callatis, Istria, Delos, Delphi, Rhodes and highly probable Sinope and Heracleia Pontica. Among the kings of Bosphorus one can number Eumeles, Spartocus III, Paerisades II, among ‘the other kings’ it could be Mithridates II of Pontus and Antigonos Gonatas but as our sources keep silent about that we do not insist on this conclusion“. Asemenea „reconstrucții istorice“, de care abundă istoriografia rusă, îi pot exaspera nu doar pe mulți cercetători occidentali, ci și pe unii care cunosc școala sovietică „din interior“.

40. Asupra acestui document am insistat cu alt prilej – Cojocar 2004, 398-403. Vezi, mai recent, Müller 2010, 183-184, 196-197, 232-233, 391-399; cf. Müller 2011.

fiul lui Theodoros, inclusiv pentru faptul de a fi făcut parte, cu folos, din delegații către „barbarii” războinici [CE 34]. Și mai explicit este decretul histrian pentru Agathokles, fiul lui Antiphilos, dintr-o vreme când orașele grecești din Dobrogea – desemnate ca fiind situate în Scythia – s-ar fi aflat sub oblăduirea regelui Rhemaxos. Acesta, la fel ca și Saitapharnes, trece periodic pentru a încasa tributul, de plata căruia depindea într-o anumită măsură liniștea comunității urbane. În rest, multe relații sunt condiționate de iscusința unor soli precum Agathokles, care, „pornit în țară străină, străbătând pământurile mai multor neamuri și înfruntând primejdii de tot felul, i-a convins pe barbari să cruțe cetatea” [CE 35]. Iar atunci când negocierile nu ajută, populația cetății se retrage *intra muros*, meseria de arhitect devenind tot mai importantă la ridicarea sau refacerea zidurilor de apărare. O dovedește și decretul, cel mai probabil olbian, pentru Epikrates, fiul lui Nikoboulos, care fusese angajat ca arhitect prin intermediul lui Eupolis, fiul lui Philomelos, trimis cu acest scop la Byzantion [CE 36].⁴¹

Dacă la Olbia, pentru această perioadă zbuciumată, documentația epigrafică existentă ne îndreaptă atenția preponderent asupra raporturilor cu hinterlandul barbar, în cazul altor cetăți nord-pontice prevalează legăturile cu orașele vest-pontice. O dovedește, de exemplu, monumentul funerar pentru Demophon, fiul lui Gorgios, din Callatis, ridicat la Pantikapaion [CE 37]. Și mai grăitoare, în acest sens, sunt trei decrete de proxenie promulgate de callatieni pentru Apollonios, fiul lui Parmis, din Chersones [CE 38], pentru Pasiadas, fiul lui Herodotos, din Chersones [CE 39], și pentru un cetățean din Tyras al cărui nume nu s-a păstrat [CE 40]. La rândul-i, Olbia strânge legăturile cu Chersonesul, cum rezultă din inscripția onorifică pentru chersonesitul Dionysios, fiul lui Thagon [CE 41], sau din decretul lui Nikeratos, fiul lui Papias [CE 42]. Ultimul s-a deplasat ca judecător extern la Chersones, unde a potolit conflictele dintre cetățeni și a pacificat orașul, fapt pentru care a și fost cinstit cu o statuie și un „portret”.⁴² Avem astfel o dovadă clară că raporturile dintre poleis nord-pontice nu erau nici pe departe doar de natură economică. Același Nikeratos a binemeritat într-o asemenea măsură în apărarea olbienilor de dușmani (de înțeles tot barbarii din hinterland), încât după ce a fost omorât mișelește de aceștia a avut parte de onoruri nemaîntâlnite la Olbia – între care înmormântarea pe cheltuală publică în zi de doliu pentru întreaga comunitate și o statuie ecvestră

41. Pentru o discuție amplă asupra inscripției (îndeosebi privind locul ei de proveniență), vezi Cojocaru 2010a (cf. Cojocaru 2011b, Cojocaru 2012).

42. Ca paralelă mai apropiată am putea menționa ISM I 30, în măsura în care textul păstrat fragmentar ar putea fi un decret de cinstit a unui judecător extern la Histria. Privitor la categoria profesională a „juriștilor” prin raportare la lumea pontică, vezi Dana 2011, 204-205.

într-un loc ales de rude. Alte câteva documente vin cu nuanțe suplimentare privind relațiile – publice și private – dintre cele două comunități nord-pontice către sfârșitul secolului al III-lea și în veacul următor. Este vorba despre fragmentul unei inscripții onorifice pentru un chersonesit, decretată la Olbia, dar afixată și la Chersones în dialect dorian [CE 43]. S-ar adăuga o dedicație către Parthenos făcută de trei chersonesiți și găsită în împrejurimile Olbiei [CE 44], ca și stela funerară a unui olbiopolit ridicată la Chersones [CE 45]. Cam în aceeași perioadă, un alt olbian, Ariston, fiul lui Sosipolis, era înmormântat la Callatis [CE 46]. Dacă rostul olbienilor în cele două cetăți doriene ne scapă, onorarea chersonesitului Chrestos, fiul lui Arnias, la Odessos ar fi putut fi motivată de interesele comerciale ale polisului vest-pontic [CE 47].⁴³ Aceleași considerente ar fi putut sta și la baza acordării proxeniei unui olbian de către orașul Chalcedon [CE 48].

Patru inscripții votive descoperite la Neapolis adaugă o nouă perspectivă relațiilor externe ale apoikiilor nord-pontice în epoca elenistică. Posideos, fiul lui Posideos, foarte probabil în calitate de consilier și *strategos* la curtea regelui sciților târzii⁴⁴, dedică lui Zeus Atabyrios [CE 49], Atenei Lindia [CE 50], lui Ahile [CE 51] și zeiței Rhodos [CE 52]. Chiar dacă personajul va fi fost originar din Rhodos, așa cum s-a presupus în literatura de specialitate datorită divinităților cărora le aduce ofrande⁴⁵, avem de-a face cu un olbian prin adopție⁴⁶, Olbia fiind de altfel, în secolul al II-lea, în legături strânse cu Skilouros, pentru care bate și monedă⁴⁷. Fiica lui Skilouros, Senamotis, căsătorită cu un grec bosporan înstărit, Herakleides, aduce ofrande zeiței Dithagoia pentru sănătatea regelui Pairisades V [CE 53].

43. În măsura în care am putea fi siguri că avem de-a face cu primele rânduri păstrate ale unui decret de proxenie.

44. Zajcev 2004 ar fi contribuția cea mai completă referitoare la capitala sciților târzii din Peninsula Taurică. Cf. Ivantchik 2004, 70: „On peut donc penser que le royaume scythe qui avait sa capitale à Neapolis, ressemblait beaucoup plus à un état hellénistique dirigé par une dynastie barbare qu'à un royaume des nomades scythes du IVE siècle av. J.-C.”.

45. Ca rhodian, care ar fi obținut cetățenia olbiană, a fost discutat de Latyšev 1887, 133 și urm., cu n. 16 (cf. IOSPE I², p. 504) și Solomonik 1962, 43. În același sens se pronunță, mai nou, Hupe 2003, 292-294 (cf. Hupe 2006b, 163-164), cu trimiteri la discuția anterioară.

46. Originea olbiană a fost postulatată de J. et L. Robert (BÉ 1965, p. 136): „Il nous paraît que l'anthroponymie exclut que Posidéos ait été Rhodien d'origine, et son père non plus. Car le nom Posidéos est bien connu dans l'onomastique d'Olbia. Il ne paraît pas attesté et il ne nous semble pas attendu dans l'anthroponymie rhodienne. Il doit donc s'agir d'un Grec d'Olbia, et son zèle envers les divinités rhodiennes doit venir uniquement de ses relations très actives avec Rhodes”. Asemănător, Vinogradov 1997e, 68: „[...] der Olbiopolite Posideos [...]”. Cf. Vinogradov 1997f, 95, n. 145: „Sofern man nach der Tätigkeit des Rhodiens Posideos urteilt [...], der in Olbia zu einem πολιτης ποιητός wurde [...]”.

47. Legat de monedele regelui Skilouros, lucrarea de referință rămâne Frolova 1964. Anochin 1991 le discută într-un context mai larg, fără alte elemente de noutate.

Dincolo de melanjul etnic pe baza căsătoriilor mixte, avem o primă dovadă epigrafică a unor legături între cele două dinastii elenistice nord-pontice. În acest sens, informații interesante ar putea furniza și un document descoperit la Neapolis, în măsura în care restituirile ipotetice și exprimarea eliptică ar permite recunoașterea unui război între grecii (bosporani?), sprijiniți de sciții târzii, și traciai aliați cu maeoții [CE 54]. Aceste legături își vor afla sfârșitul ca urmare a campaniilor lui Diophantos și odată cu întemeierea de către Mithridates VI Eupator a unei noi dinastii bosporane.⁴⁸

În raporturile stabilite cu orașele grecești există similitudini evidente între regii sciților târzii din Crimeea și dinastia sciți din Dobrogea. Am putea invoca, în acest sens, decretul de la Odessos prin care era cinstit Hermeios, fiul lui Asklepiodoros, din Antiohia, pentru serviciile aduse orașului și unor cetățeni în calitate de consilier al regelui Kanites [CE 55]. S-ar adăuga monedele pe care dinastia respectivă le-au bătut în cetățile de pe litoral. Dar de acest ultim aspect ne-am ocupat cu alt prilej.⁴⁹

Pentru a completa tabloul relațiilor externe interpontice ale polisurilor care ne interesează, către sfârșitul secolului al II-lea/începutul secolului I, mai reținem onorurile decretate de chersonesiți pentru Menophilos, fiul lui Menophilos, din Sinope [CE 56], ca și pe cele hotărâte de cetățenii din Tyras pentru un olbiopolit, al cărui nume nu s-a păstrat [CE 57]. Că orașul de la limanul Nistrului rămâne un centru de tranzit important și în această perioadă reiese din proxenia tomitană pentru Nilos [CE 58]. Ultimul ar fi ajuns atât de influent la Olbia, încât a reușit să propună ca aceleași privilegii pe care olbienii le-au decretat cândva pentru cei din Tyras să le fie acordate și tomitanilor.

Documentația noastră se încheie, în ceea ce privește epoca elenistică, prin câteva epigrame funerare bosporane pentru cetățeni originari din sudul pontic.⁵⁰ Este vorba de Kleopatra, fiica lui Meniskos, din Amisos, supranumită Penelopa Bithyniei [CE 59]; de profesorul de gimnastică Pharnakes, fiul lui Pharnakes, din Sinope [CE 60]; de Theophile, fiica lui Hekataios, din Sinope [CE 61]; de Menodoros, fiul lui Apollonios, din Sinope, care – după ce a tăiat multe armuri dușmane însângerate – a căzut răpus de suliță în pământul bosporan [CE 62].

II. Relații interpontice în epoca „romană“

Pentru a putea surprinde mai adecvat trecerea către o nouă epocă, pe care am putea-o denumi, tot oarecum convențional, romană, ar trebui să

48. IOSPE I² 352; cf. Strab. VII 4, 7. Tradiția dinastică mithridatică promovată de regii bosporani a fost analizată judicios de Heinen 2001.

49. Cojocaru 2010b, 98-102 și pl. VI-IX (cf. Cojocaru 2011c).

50. Unele, discutate mai pe larg de Dana 2011, 174-182, 221-224.

ne ocupăm mai întâi de episodul „Mithridates VI Eupator”. Dar, cum acest aspect se leagă mai degrabă de relațiile extrapontice ale *apoikiilor* de la nordul Mării Negre (care vor fi discutate într-un studiu ulterior), am ales ca punct de plecare pentru demersul de față decretul de la Dionysopolis pentru Akornion, votat curând după anul 48 [CE 63]. Din punctul de vedere al problematicii care ne interesează, documentul este important nu doar pentru menționarea regelui Burebista, care ar fi cucerit teritoriile de „dincoace și dincolo de râu”, ci și pentru a înțelege mai bine politica externă a unei polis din arealul pontic într-o perioadă în care comunitățile grecești erau pe punctul de a schimba „înțelegerile” cu dinastia din hinterland cu *pax Romana*.⁵¹ De fapt, expansiunea romană are etape bine definite, printre care și cea în timpul căreia regii clientelari asigură interimatul către viitoare provincii, inclusiv ca putere tutelară față de orașele grecești de pe litoral.⁵² Astfel, o inscripție de la Dionysopolis îi menționează pe trimișii regelui Kotys ca să stabilească hotarele cetății: Philippos, fiul lui Aristides, din Adramytion; Moschos, fiul lui Dintas, din Bizone; Sadalas, fiul lui Mukaporis, din Odessos; Menandros, fiul lui Promathion; Leokritos, fiul lui Hippagoros, din Callatis; Herakleitos, fiul lui Monimos; Geontidas, fiul lui Seimos [CE 64]. Ceva mai târziu, Lucius Antonius Zenon aducea ofrande la Apollonia lui Apollon Ietros pentru sănătatea și salvarea lui Rhoimetalkes, fiul regelui Kotys și nepotul regelui Rhoimetalkes, și pentru Pythodoris, nepoata regelui Rhoimetalkes și a regelui Polemon [CE 65].

Cetățile situate la nordul Dunării de Jos încă au libertatea de a-și negocia autonomia între înțelegeri cu dinastia din hinterland și ambasade către reprezentanții puterii romane, dacă nu direct către împărat. Olbianul Orontes, onorat de Byzantion către jumătatea secolului I p. Chr., este fiul lui Ababos – bărbat aflat nu doar în fruntea patriei sale, ci a întregului neam pontic și ajuns până la cunoștința auguștilor împărați [CE 66].⁵³ Același Ababos finanța construirea unui portic în cinstea lui Augustus, a lui Tiberius și a demosului olbian.⁵⁴ Dar tot la Olbia, în a doua jumătate a

51. Privitor la expansiunea romană către lumea pontică, ale cărei începuturi s-ar lega de tratatul încheiat între Chersonesul Tauric și regele Pontului Pharnakes I, vezi Heinen 2005. Cf. Højte 2005, Ferrary 2007. Müller 2010, 93-95 încearcă neconvincător să aducă noi argumente pentru datarea acestui tratat în jur de 155, în loc de 179, cum susține, printre alții, H. Heinen. Lui Ferrary 1988 îi datorăm o lucrare importantă referitoare la implicațiile ideologice ale cuceririi romane a lumii elenistice. Bernhardt 1971 rămâne contribuția de referință privitor la politica romană față de orașele Orientului grec. Dintre alte lucrări de sinteză mai recente, interesante și pentru expansiunea puterii romane în arealul Pontului Euxin, amintim aici doar Gruen 1984, Sherwin-White 1984, Quass 1993, Potter 2006.

52. Vezi Braund 1984, Sullivan 1992; cf. Erskine 2010.

53. IK 58, 3. Cf. Cojocaru 2010c, 45-46.

54. IOSPE I² 181.

secolului, erau bătute monedele de aur, respectiv de argint ale dinaștilor sarmați Pharzoios și Inismeus.⁵⁵

Aprofundarea aspectelor care țin de prezența romană la nordul Mării Negre, ca și discutarea raporturilor regilor bosporani cu puterea tutelară romană nu intră în sfera sintagmei „relații interpontice”, urmând a fi discutate într-un alt studiu. Aceasta reduce momentan baza documentară a tabloului schițat pentru secolul I p. Chr. la un număr de inscripții funerare care atestă tradiționalele legături cu sudul pontic, dar surprind și schimburile dintre orașele bosporane, care vor fi fost mult mai intense față de ceea ce ne furnizează informația epigrafică. Astfel, la Pantikapaion au fost înmormântați Polemokrates, fiul lui Kalous, din Hermonassa [CE 67], dar și o femeie din Ἀζαρα πόλις [CE 68], situată, conform lui *Ptolemaeus* 5.8.3, pe țărmul de est al Maeotidei, la jumătatea drumului dintre Tanais și Tyrambe. Originari din sudul pontic sunt Heliodoros, fiul lui Helios, din Amastris [CE 69]; Philemon, fiul lui Pharnakes, din Amisos [CE 70]; Theona, fiica lui Dionysios, din Amastris [CE 71]; un anume Dindianos, posibil din Amisos [CE 72].

În secolul al II-lea, urmărind proveniența străinilor înmormântați la Pantikapaion, situația rămâne neschimbată, dacă facem abstracție de romanizarea onomastică: Publius Ignatius Onesiphoros, din Sinope [CE 73]; Seueros, fiul lui Sokrates, din Tiana [CE 74]; Timotheos, fiul lui Atta, Σίνδαξ [CE 75]. Un element de noutate ar fi bosporanii atestați la Olbia, posibil ca militari, dacă judecăm după nume.⁵⁶ Lui Titus Flavius Achaimenos, fiul lui Achimenos, din Bospor, i-a ridicat stelă funerară Adoes, fiul lui Delphos, ca amintire [CE 76]. Lui Marcus Ulpius Parthenokles, numit și Mastunos (?), bosporan, i-a pus stelă ca amintire Dados, fiul lui Sosibios, numit și Adosthos (?) [CE 77]. Lui Adosthos, fiul lui Arsakes, ca unui compatriot, i-a ridicat monument ca amintire Zenon, fiul lui Stratoneikos, bosporan [CE 78]. Iar la Chersones au fost descoperite fragmente ale unui sarcofag cu inscripție funerară pentru un olbian [CE 79].

De altfel, Chersonesul este singura cetate doriană în care instituția proxeniei funcționează și în secolul al II-lea p. Chr.⁵⁷ O dovedesc decretele pentru Thrasymedes, fiul lui Thrasymedes, fiul lui Satyros, cetățean din naștere al metropolei Heracleea [CE 80]; pentru Gaius Valerius din Sinope [CE 81]; pentru Pharnakes, fiul lui Pharnakes, din Amastris [CE 83]; pentru Dia[...], fiul lui Demetrios, din Heracleea [CE 84]; pentru Papios, fiul lui Herakleon, din Heracleea [CE 85]; pentru un cetățean din Amastris, al cărui nume

55. De acest aspect ne-am ocupat cu alt prilej – Cojocaru 2001b, cu trimeri la literatura anterioară.

56. Cf. Vinogradov 1997g; Zubar' 1998, 70-75.

57. Cojocaru 2009a, 358-359 [cf. Cojocaru, Lițu 2009, 196, 202; Cojocaru 2013b, 5608].

nu s-a păstrat [CE 86]; pentru L. Cornelius Pontianos, din Sinope [CE 87]; pentru C. Gaius Eutyhianos, proprietar de nave (ναύκλαρος), din Sinope [CE 89]; pentru P. [Ser?]uilius, din Amastris [CE 90]. Iar pe fiul lui Papias, din Chersones, mare preot și iubitor de patrie, orașul Tiana l-a cinstit ca pe proxenul său [CE 91]. Pe lângă documentele oficiale, epigrafele private chersonesite din secolul al II-lea p. Chr. demonstrează legături externe tot exclusiv cu sudul pontic. În anul 115 Chresime, din Amastris, a pus o stelă spre amintire tovarășului de viață, Aristonikos [CE 82]. Și tot un amastrian, Elis, fiul lui Elita, a pus altar și osuar pentru el însuși și pentru soția lui [CE 92]. S-ar adăuga Herakleon, fiul lui Menophon, numit și Sisyros, din Heracleea, care a trăit 39 de ani [CE 93]. Relația parcă mai strânsă ca niciodată cu Heracleea este motivată nu atât de legăturile de *syngeneia*, cât de rațiunea pragmatică de a avea un avocat de încredere la curtea imperială în strădania chersonesiților de a-și păstra independența față de Regatul Bosporan. O inscripție onorifică de la jumătatea secolului al II-lea este cât se poate de explicită în acest sens: „[...] preacredincioșii părinți heracleoți s-au îngrijit ca niște rude de salvarea noastră, neprecupețind niciun efort și cu toată dragostea sinceră, au trimis la zeul și stăpânul nostru, împăratul Titus Aelius Hadrianus Antoninus, o solie care să-l roage pentru noi, fără a neglija nimic, iar răspunsurile divine și binefacerile acordate cu bunăvoință au găsit de cuvânt să ni le facă cunoscute prin preaslăviții bărbați Herakleides, fiul lui Menesthes, și Proklos, fiul lui Memnon [...]” [CE 88].⁵⁸

Dacă chersonesiții par să mizeze exclusiv pe protecția romană, olbienii sunt nevoiți să mai trimită solii și către regii din hinterland, cum aflăm dintr-o inscripție databilă în secolul al II-lea p. Chr., în care noi reconstituim, ținând cont de data târzie a documentului, [καὶ τοὺς Σαρματῶν βασιλεῖς, spre deosebire de V.V. Latyshev, care propunea [καὶ τοὺς Σκυθῶν βασιλεῖς [CE 94]. Unul dintre cei care au făcut parte din asemenea delegații a fost Karzoazos, fiul lui Attalos. Acesta nu numai că a îndeplinit fără zăbavă cele încredințate în timpul soliilor către regii din vecinătate, dar a devenit vestit și până la marginile pământului, supunându-se pericolelor din cauza prieteniei și ajutându-și amicii chiar până la interpelarea auguștilor împărați [CE 95]. Tabloul de cetățean model și de prieten al străinilor amintește îndeaproape de portretul ideal al lui Theokles, fiul lui Satyros, pe care, cândva sub domnia lui Septimius Severus, îl omagiau nu mai puțin de 19 poleis: Olbia, Heracleea, Tyana, Tomis, Milet, Chersones, Nikomedia, Byzantion, Prusa, Histria, Kyzikos, Bosporos (de înțeles Pantikapaion), Niceea, Amastris, Odessos, Callatis, Apameea, Tyras, Sinope [CE 100]. Zece dintre aceste orașe apar menționate într-o altă inscripție

58. Privitor la această inscripție, ca și pentru relațiile dintre Heracleea și Chersones, vezi și contribuția Mădălinei Dana în acest volum.

onorifică, databilă în aceeași perioadă [CE 101] din care datează și un document în care sunt enumerați doar heracleoți, byzantinieni și prusieni [CE 102]. Epigrafele private vin cu detalii în ceea ce privește numele sau preocupările unora dintre acești străini. Este vorba despre inscripția funerară pentru fiul lui Theodosios, din Sinope [CE 96], de cea pentru Kale, fiica lui Rufinus, din Amastris [CE 97], sau de inscripția de construcție în care apare menționat un arhitect, fiul lui cutare, din Nicomedia, tot el și tomitan [CE 99]. Legăturile cu Tomisul sunt documentate și de monumentul funerar ridicat în metropola Pontului Stâng de olbianul Pontikos, fiul lui Neikias, fiului său Satyros, spre amintire [CE 98]. Unul dintre străinii de la Olbia, Πόπλιος Αἰλίος Ἀργαμηλῶν, făcea parte din colegiul de strategi care aducea ofrande lui Apollon Prostates [CE 103].

În comparație cu Olbia, Tyrasul este, în secolul al II-lea, mai bine ancorat în realitățile romane, în primul rând ca punct strategic important la nord de gurile Dunării.⁵⁹ Și dacă într-o inscripție fragmentară apar în context neclar οἱ βάρβαροι, οἱ στρατιῶται, οἱ ξένοι [CE 104], monumente funerare externe ne aduc informații noi cu privire la melanjul etnic și onomastic din comunitatea de la limanul Nistrului. La Tomis, Irastamos, Adiagos și Abragos au pus stelă funerară pentru tatăl lor, Attas, din Tyras [CE 105]. La Odessos, Aur(elius) Phordigalos, din Tyras, și Madini, fiica lui Artemidoros, au ridicat monument ca amintire fiicei lor Aurelia Abri-
nia [CE 106]. Și tot dintr-o inscripție funerară de la Odessos aflăm că pământul îl ține prizonier pe Domninos, fiul lui Herakleides, din Tyras, nobil din străbuni, care a trăit 20 de ani. Stela au pus-o Aurelius, fiul lui Herakleides, și Madagaua, mama, ca amintire [CE 107]. În secolul al III-lea un cetățean de la Tyras pare să fi fost înmormântat la Chersones [CE 108]. Iar din anii 222-235 datează o inscripție onorifică pentru Severus Alexander, pusă de Marcus Aurelius Artemon, probabil originar din Histria, dar care a obținut cetățenia și calitatea de *bouleutes* la Heracleea și Tyras [CE 109].

Catalogul epigrafic pe care l-am întocmit din perspectiva problematicei abordate se încheie cu câteva inscripții funerare, relevante pentru relațiile interpontice ale orașelor Pantikapaion și Chersones. Tertius, fiul lui Rufus, din Tiana, proprietar de nave (ναύκλη|ρος), a trăit 62 de ani, iar piatra funerară au trimis-o la Pantikapaion rudele, în semn de amintire [CE 110]. Tot aici a fost înmormântat Tiberius Claudius Menyllion, din Sinope, în vârstă de 25 de ani [CE 111]. De la Chersones provine stela unei oarecare, supranumită γυνή Ταυρικῆ [CE 112].⁶⁰ Ca și monumentele mai multor

59. Cf. Sarnowski 1987, 66; Zubar' 1998, 67-75.

60. Ταυρικῆ ar putea fi aici atât antroponim, cât și etnonim. În cea de-a doua situație am avea de-a face cu un apelativ derivat fie de la taūri, fie de la orașul grecesc Chersonesos Taurike – vezi Strab. VII 4.1: Χερσόνησος ἢ Ταυρικῆ sau Χερσόνησος ἢ Σκυθικῆ.

heracleoți – Pontikos, fiul lui Nemerios [CE 113]; Markianos, fiul lui Gaius [CE 114]; Valerianos, fiul lui Gaius [CE 115]. Că legăturile cu sudul pontic aveau să rămână pentru cetatea taurică la fel de importante și în epoca bizantină o dovedește cel puțin monumentul funerar de la Sinope pentru Kylita, soția lui Anastasios, administrator al episcopului Chersonului, datat cu indictionul al 9-lea [CE 116]. Documentul este datat la fel de nesigur ca și inscripția votivă dintr-o epocă anterioară, găsită pe limba de nisip Tendra, prin care cutare, fiul lui cutare, corăbier din Bospor, îi aducea ofrande lui Ahile, pe când preot era cutare, fiul lui Hieroson [CE 117].

Aceasta ar fi dimensiunea reală, reconstituibilă pe baza surselor epigrafice, a relațiilor externe interpontice⁶¹ (inclusiv a contactelor cu hinterlandul barbar) întreținute de *apoikiile* de la nordul Mării Negre în epocile elenistică și romană. Interpretarea lor modernă – mai cu seamă în istoriografia rusă – a generat o dimensiune fictivă cu mult mai amplă, pe care (din rațiuni de spațiu) am încercat să o conturăm doar în unele note de subsol. Totodată să ne mai fie permisă și o observație finală de ansamblu. În sinteza sa celebră *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, Fernand Braudel intitula sugestiv unul dintre capitole „Lumea mediteraneană în afara istoriei majore”. Este vorba de perioada de la sfârșitul domniei lui Filip II, mai exact de anii de după 1580. Parafrazându-l pe Braudel, noi am vedea drept principală trăsătură a elenismului în regiunea care ne interesează faptul că lumea pontică s-a aflat, mai mult ca niciodată, în afara istoriei majore, cu excepția unor episoade din lunga și zbuciumata domnie a lui Mithridates VI Eupator. Relevanța aserțiunii devine și mai evidentă dacă ne gândim că în compendiul lui G.M. Cohen despre așezările elenistice din Europa, insulele egeene și Asia Minor⁶² nu apare menționată nici o așezare din arealul Mării Negre. În această parte a *oikoumenei* vechilor poleis aveau să li se adauge noi ctitorii abia odată cu stăpânirea romană. Dar acesta ar fi deja subiectul unui alt studiu⁶³, în care ar urma să surprindem mai adecvat particularitățile lumii nord-pontice în primele secole p. Chr.

61. Deosebite de relațiile externe extrapontice (întreținute cu orașe și regiuni din afara bazinului Pontului Euxin).

62. Cohen 1995.

63. Este vorba de lucrarea cu titlul „Die Beziehungen der nord-pontischen Griechen zu den außer-pontischen Regionen und Dynastien, einschließlich der römischen Hegemonialmacht: Historiographische Übersicht”, ce urmează să apară în actele simpozionului internațional *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods* (Constanța, July 8-12, 2013).

CATALOGUL EPIGRAFIC⁶⁴

1. Decret propus de Kanobos privind reglementarea pieței monetare la Olbia. LD: Anadolu Kavak (Chalcedon), în partea asiatică a Bosporului; jum. (?) sec. IV⁶⁵; ed.: IK 20, 16 [cf. IOSPE I² 24; Syll.³ 218; IGDOP 14; Müller 2010, 387-389].

[Εἰς Βο]ρυσσθένη εἰσπλεῖν τὸν βου[λόμ]ενον κατὰ τάδε· ἔδοξε βουλῆι | [καὶ δῆ]μμωι, Κάνωβος Θρασυδάμαντος |⁴ εἶ]πε· εἶναι παντὸς χρυσοῦ ἐπισήμῳ | [κ]αὶ ἀργυροῦ ἐπισήμου εἰσσαγωγῆν | [κα]ὶ ἐξαγωγῆν· ὁ δὲ θέλων πωλεῖν [ἢ | ὦν]εῖσθαι χρυσοῖον ἐπίσημον ἢ ἀργύριον⁸ [ρι]ον ἐπίσημον πωλείτω καὶ ὠνεῖσθ[ω | ἐπ]ί τοῦ λίθου τοῦ ἐν τῷ ἐκκλησιασ[τη]ρίῳ | ὅ[ς] δ' ἂν ἄλλοθι ἀποδῶται ἢ πρίη[ται | ... φευ]ξίται ὁ μὲν ἀποδόμενος τῷ [πω]λουμένου ἀργυροῦ, ὁ δὲ πριάμενος τῆ[ς | τιμῆ]ς ὅσου ἐπρίατο· πωλεῖν δὲ καὶ ὠνεῖσθαι πάντα πρὸς τὸ νόμισμα τὸ τῆς | [πό]λεως, πρὸς τὸν χαλκὸν καὶ τὸ ἀργύριον¹⁶ τὸ Ὀλβιοπολιτικόν· ὅς δ' ἂν πρὸς ἄλλο [τι | ἀπο]δῶται ἢ πρίηται, στερήσεται ὁ μὲν [ἀ]ποδόμενος δ' ἂν ἀποδῶται, ὁ δὲ πριάμ[ε]νος ὅσου ἂν πρίηται· πράξονται δὲ το[ῦ] πα[ρὰ] τὸ ψήφισμά τι παρανομόντας | οἱ ἂν τὴν ὠνὴν πρίωνται τῶν παρανομήσαντων δίκη καταλαβόντες· | τὸ δὲ χρυσοῖον πωλεῖν καὶ ὠνεῖσθαι τὸ²⁴ μὲν στατήρα τὸν Κυζικηνὸν εἰνά | τὸ ἡμιστατήρῳ καὶ μήτε ἀξιώτερο[μ]μή | τε τιμιώτερον, τὸ δ' ἄλλο χρυσοῖον τὸ ἐπίσημον ἅπαν καὶ ἀργύριον τὸ ἐπίσημον²⁸ πωλεῖν καὶ ὠνεῖσθαι ὡς ἂν ἀλλήλους | πείθωσι· τέλος δὲ μηδὲν [πράττειν μήτε | χρ]υσοῦ ἐπισήμου μήτ' ἀργυροῦ ἐπισήμου μήτε πωλῶντα μήτ' [ὠνούμενον· - - -].

2. Decret de proxenie pentru Satyros. LD: Olbia; 352-345; ed.: Jajlenko 2000/2001, 228/29, r. 1-11 [cf. ed. pr. Vinogradov, Krapivina 1995; SEG 45, 1000 & 51, 971; Vinogradov 1997a, pl. 35/1-2; Müller 2010, 386].

Ὀλβιοπολίται Σάτυρο[ν] πρόξενον⁶⁶, πολίτην ποοῦνται κ[αὶ αὐτὸν καὶ] | ἐγγόνους καὶ εὐεργ[έτην καὶ ἀτέ]λειαν διδοῦσι πάντων χρημάτων | καὶ αὐτῷ καὶ ἐγγόν[οις καὶ ἐσπλεῖν] | καὶ ἐκπλεῖν καὶ πολ[έμου καὶ εἰ]ρήνης ἀσυλὲ κα[ὶ ἀσπονδέ] vacat |⁸ Τύχηι ἀγαθῆι. ὁ[μολογεῖ] Ὀλβιο[ι] πολίταις κατὰ ε[ὐνοίαν] (?) Σάτυρος⁶⁷ | φίλους εἶναι ἀλλήλους. ἐάν τις | ἢ Ἑλλῆν ἐ[ὼν ἢ βάρβαρος - - -].

64. În cazul fiecărei inscripții catalogate, lemma conține următoarele date: locul descoperirii (LD), locul de păstrare (LP – doar acolo unde acesta ne este cunoscut), data documentului, ediția (ed.) după care a fost preluat textul (cu trimiteri la reeditări ulterioare în cazul inscripțiilor mai importante).

65. IGDOP 14: 375-350 a. Chr.; Vinogradov, Karyškovskij 1997, 255: 340-330 a. Chr.

66. R. 1: Σάτυρο[ν] Σπαρτόκο] – Vinogradov; Σάτυρο[ν] πρόξενον καὶ] – Jajlenko; noi nu credem că ar fi loc pe piatră pentru conjuncție.

67. Am preluat restituirea propusă de Jajlenko; Vinogradov propunea Ὀ[μολογία Ὀλβιο]/πολίταις καὶ Λεύ[κωνι Σατύρο].

3. Decret de proxenie pentru Theodotos din Histria. LD: incert; LP: originalul este considerat pierdut; sec. IV; ed.: NO 7 [cf. IGDOF 19].

Ἀγαθῆι τύχηι. | Ὀλβιοπολίται ἔδωκαν | [Θ]εοδότῳ Διον[υ]σίου |⁴
Ἰστριανῶι αὐτ[ῶ]ι καὶ | ἐγγόνοις προ[ξ]ενίαν, | πολιτείαν, προεδρίαν,
| ἀτέλειαν πάντων χρη[η]μ[ά]των ὧν ἂν [α]ὐτὸς [εἰ]σάγηι ἢ] ἐξά[γ]ηι,
ἢ π[αῖ]δες, ἢ ἀδελφοὶ] οἷς κοι[νὰ | τὰ πατρῶια - - -].

4. Decret de proxenie pentru Theophanes și Aristes din Heracleea. LD: Olbia; LP: Muzeul Ermitage; 340-330; ed.: NO 6 [cf. IGDOF 20].

Ἀγαθῆι τύχηι. | Ὀλβιοπολίται ἔδωκαν | τοῖς Θεοπρόπου παισὶν |⁴
Θεοφάνει καὶ Ἀρίστῃ | Ἡρακλεώταις, αὐτοῖς | καὶ ἐγγόνοις προξενίαν,
πολιτείαν, |⁸ ἀτέλειαν πάντων | χρημάτων ὧν ἂν αὐτοὶ | εἰσάγωσιν
ἢ ἐξά[γ]ωσιν, ἢ θεράποντες, |¹² καὶ εἰσπλουν καὶ | ἔκπλουν καὶ ἐμ
πολίεμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ | ἀσυλεῖ καὶ ἀσπονδεῖ.

5. Decret de proxenie pentru Deloptichos din Byzantion. LD: Olbia; LP: Filiala din St. Petersburg a Institutului de Arheologie; 340-330; ed.: NO 9 [cf. IGDOF 18].

Ἀγαθῆι τύχηι. | Ὀλβιοπολίται ἔδωκαν | Δημοπτόχῳ Μενίσ[κου] |⁴
Βυζαντίῳ αὐτ[ῶ]ι καὶ | ἐγγόνοις [προξενίαν] | πολιτείαν, ἀτέλειαν |
π[άντων] χρημάτων - - -].

6. Decret de proxenie pentru un cetățean din Chalcedon. LD: Olbia; LP: Muzeul rezervației arheologice „Ol'vija”; a doua jumătate a sec. IV; ed.: SEG 53, 785 [cf. ed. pr.: Rusjaeva, Odrin 2003, 41].

[Ἀγαθῆι τύχηι. | Ὀλβιοπολίται ἔδωκαν | - - -]ίκου Καλχη| [δόνιῳ]
αὐτῶι καὶ ἐγγό[νοις] προξενίαν [καὶ] πολ[ι]τείαν, ἀτέλειαν [πά|ν]των
χρη[μ]ά[των] | [ῶ]ν ἂν [αὐτοὶ εἰσάγωσιν κτλ.].

7. Decret onorific. LD: Insula Șerpilor (Leuke); LP: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, inv. L 350; sec. IV; ed.: IOSPE I² 325 [cf. Vinogradov 1989, 165; Hupe 2006a, 79, pl. 7, 1-2].

[- - -] ἐν Ὀλβιοπόλει (?) [- - -] | [- - -]αν καὶ τοὺς τε καταλαβόντας
| τὴν ἱεράν νῆσον (?) | ἀπ[έ]κτειν[εν] καὶ
τοὺς μεθ' αὐτῶν ἐκ τῆς νήσου | ἐξέβαλεν καὶ παραγενόμενος εἰς
τὴν πόλιν | [πο]λλὰ καὶ μεγάλα χρήσιμος γέγονεν τῷ δή[μ]ῳ
Ὀλβιοπολιτῶν καὶ διὰ ταῦτα ὁ δῆμος |⁸ [αὐτ]ὸν καὶ ζῶντα ἐτίμησεν
δωρεᾶι | [καὶ] τελευτήσαντα ἔθαψεν δημοσίαι | [ἔδοξε]ν τῷ δήμῳ
τῷ Ὀλβιοπολιτῶν | [στήσαι] αὐτοῦ εἰκόνα, ὅπως ἂν αἱ τε πράξεις |¹²
αὐτοῦ μνημονεύωνται καὶ ἡ πόλις φανερόν | ποιήσῃ τοῖς Ἑλλήσιν,
ὅτι καὶ τῆς νήσου πολ[λ]ήν | ἐπιμέλειαν] ποιεῖται κατὰ τὰ πάτρια καὶ
τοὺς φι[λο]τιμουμένους εἰς αὐτὴν καὶ ζῶντας τιμ[αῖ] |¹⁶ καὶ τελευτήσα]-
σιν αὐτοῖς ἀ[ξ]ίας ἀποδίδωσι | [χάριτας].

8. Decret de proxenie pentru doi cetățeni din Chalcedon. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul Ermitage, inv. Π. 1870.138; 344/43-311/10; ed.: CIRB 2 [cf. Album CIRB 2].

[Παιρισάδης καὶ παῖδες | ἔδωσαν τοῖς Χαλκ]ηδονίοις | [τῶ δεῖνι καὶ Μεν]υλλίῳνι (?)¹⁴ [καὶ ἐγγόνους προξενί]αν καὶ | [ἀτέλειαν - - -].

9. Inscripție funerară pentru Kallikrates din Chersones. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. ΚΛ-32; a doua jumătate a sec. IV; ed.: CIRB 194 [cf. Album CIRB 194].

Καλλικράτης Εὐκρίτο Χερσονη|σίτης.

10. Inscripție funerară pentru Metrotimos (?) din Sinope. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: originalul este considerat pierdut; sec. IV; ed.: CIRB 208 [cf. Album CIRB 208].

[Μ]ητ[ρότιμ?]|ος Σ[ινω|π]εύς.

11. Inscripție funerară pentru Pyros din Heracleea. LD: în apropiere de Eltegen (astăzi Geroevka); LP: originalul este considerat pierdut; sec. IV; ed.: CIRB 923 [cf. Album CIRB 923].

Πύρρος | Εὐρυνόμο | Ἡρακλειώτας.

12. Inscripție funerară pentru o cetățeană din Heracleea. LD: în apropiere de Eltegen (astăzi Geroevka); LP: originalul este considerat pierdut; sec. IV; ed.: CIRB 925 [cf. Album CIRB 925].

[Ἡ δεῖνα] | Ἡρακλειώ|τις.

13. Inscripție funerară pentru Mikke din Heracleea. LD: Anapa (Gorgippia); LP: Muzeul din Anapa, inv. AM-9894, KM 8365/3540 [A-3540]; a doua jumătate a sec. IV; ed.: SEG 32, 791 [cf. CIRB 1193; Album CIRB 1193].

Μίκκη Κόκκ[ου] | γυνή, Γόκων[ος] | θυγάτηρ, Ἡρακλε[ώ]τις.

14. Decret onorific pentru un cetățean din Olbia. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; cca 325-300; ed.: IOSPE I² 345.

[Ὁ δεῖνα Ἀθ]αναίου εἶπε· ἐπ[ειδὴ ὁ δεῖνα | Ε]ὐθίου [Ὀλ]βιοπολίτ[ας ἀνὴρ ἀγαθός ἐστι | - - - κ]αὶ εὖν[ουν ἑαυτὸν παρ]έ[¹⁴χ]εῖκα[- - - | τῶν] πολιτᾶν παρ' αὐτο[ίς] *sive* παρ' αὐτο[ν - - -].

15. Inscripție votivă pusă de [T]eisias din Byzantion. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul Ermitage, inv. Π. 1829.7; sf. sec. IV/inc. sec. III; ed.: CIRB 17 [cf. Album CIRB 17].

[Τ]εισίας Δηλοπτίχου Βυζάντιος | [ύ]πὲρ τοῦ ἀδελφοῦ Φρασιδήμου Αφροδίτη.

16. Inscripție funerară pentru Diphilos din Odessos. LD: în apropiere de Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. Κ1-709; sf. sec. IV/înc. sec. III; ed.: CIRB 237 [cf. Album CIRB 237].

Δίφιλος | Μνησιφώντος | Ὀδησίτης.

17. Jurământul chersonesitilor. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; înc. sec. III; ed.: IOSPE I² 401 [cf. Latyšev 1909a, 143-145; Müller 2010, 370-373].

Ὠμνύω Δία, Γᾶν, Ἄλιον, Παρθένον, | [θ]εοὺς Ὀλυμπίους καὶ Ὀλυμπίας | [κ]αὶ ἤρωας ὅσοι πόλιν καὶ χώραν |⁴ καὶ τείχη ἔχοντι τὰ Χερσονασιτᾶν ὁμοιοῦσῶ ὑπὲρ σωτηρίας | καὶ ἐλευτηρίας πόλεος καὶ πολίτᾶν καὶ οὐ προδωσῶ Χερσόνασον |⁸ οὐδὲ Κερκινίτιν οὐδὲ Καλὸν λιμένα οὐδὲ τᾶλλα τείχη οὐδὲ τὰς ἄλλιας χώρας ἂν Χερσονασίται νέμονται ἢ ἐνέμοντο οὐθενὶ οὐθέν οὔτε Ἑλ¹²λανι οὔτε βαρβάρω, ἀλλὰ διαφυλαξῶ τῷ δάμω τῷ Χερσονασιτᾶν οὐδὲ καταλυσῶ τὰν δαμοκρατίαν, οὐδὲ τῷ προδιδόντι καὶ καταλύοντι ἐ¹⁶πιτρεψῶ οὐδὲ συγκρουσῶ, ἀλλὰ ἐξαγγελῶ τοῖς δαμοργοῖς τοῖς κατὰ πόλιν καὶ πολέμιος ἐσσοῦμαι τῷ | ἐπιβουλεύοντι καὶ προδιδόντι ἢ ἀφί²⁰στάντι Χερσόνασον ἢ Κερκινίτιν ἢ | Καλὸν λιμένα ἢ τὰ τείχη καὶ χώραν | τὰν Χερσονασιτᾶν καὶ δαμορογησῶ καὶ βουλευσῶ τὰ ἄριστα καὶ δικαιοῦτα²⁴ πόλει καὶ πολίταις καὶ τὸν ΣΑΣΤΗΠΑ τῷ δάμω διαφυλαξῶ καὶ οὐκ ἐ²⁸χφερομυθησῶ τῶν ἀπορρήτων οὐθέν οὔτε ποτὶ Ἑλλανα οὔτε ποτὶ βά[ρ]³²βαρον, ὃ μέλλει τὰμ πόλιν βλάπτειν | οὐδὲ δωρεὰν δωσῶ οὐδὲ δεξοῦμαι | ἐπὶ βλάβαι πόλεος καὶ πολιτᾶν οὐδὲ | ἐπιβουλευσῶ ἄδικον πρᾶγμα οὐθε³⁶νι οὐθέν τῶμ πολιτᾶν τῶμ μὴ ἀφειστακότων, οὐδὲ τῷ ἐπιβουλεύοντι | ἐπιτρεψῶ οὐδὲ συγκρουσῶ οὐθέν οὐθε(?)⁴⁰νι, ἀλλ' εἰσαγγελῶ καὶ κρινῶ ψά[φω] |⁴⁴ κατὰ τοὺς νόμους οὐδὲ συνωμοσί⁴⁸αν συνομοῦμαι οὔτε κατὰ τοῦ κοιν[οῦ] | τοῦ Χερσονασιτᾶν οὔτε κατὰ τῶμ [πο]λιτᾶν οὐδενὸς ὅς μὴ ἀποδέδεκται |⁵² π⁵⁶ολέμιος τῷ δάμω· εἰ δὲ τι συνώ[μο]σα καὶ εἰ τι καταλέλαμαι ὄρ[κω] | ἢ ἐ⁶⁰πευχᾶι, δι[α]λυσάμενω μὲν ἄ⁶⁴μει⁶⁸νον εἶη καὶ ἐμοὶ καὶ τοῖς ἐμοῖς, ἐμ⁷²μέ⁷⁶νοντι δὲ τὰ ἐναντία καὶ εἰ τινὰ κ⁸⁰α⁸⁴σ⁸⁸υνωμοσίαν αἰσ⁹²θ⁹⁶ωμαι ἐοῦσαν [ἢ γι]νομένην, ἐξ¹⁰⁰α¹⁰⁴γγελῶ τοῖς δαμ¹⁰⁸ιορ¹¹²γ¹¹⁶οῖς οὐδὲ σίτον ἀπὸ τοῦ πεδίου ἀ¹²⁰πα¹²⁴γ¹²⁸ώγ¹³²μιον ἀποδωσοῦμαι οὐδὲ ἐξ¹³⁶α¹⁴⁰ξ¹⁴⁴ ἄλλαι ἀπὸ τοῦ πεδίου, ἀλλ' [ἢ εἰς] | Χερσόνασον. Ζεῦ καὶ Γᾶ καὶ Ἄλιε [καὶ] | Παρθένε καὶ θεοὶ Ὀλύμπιοι, ἐμ¹⁴⁸μένο¹⁵²νι μὲμ¹⁵⁶μοι εὐ εἶη ἐν τούτοις καὶ αὐ¹⁶⁰τῷ | καὶ γένει καὶ τοῖς ἐμοῖς, μὴ ἐμ¹⁶⁴μέν¹⁶⁸οντι δὲ κακῶς καὶ αὐ¹⁷²τῷ καὶ γένει καὶ [τοῖς] | ἐμοῖς, καὶ μήτε γὰ μοι μήτε θά¹⁷⁶λασ¹⁸⁰σα¹⁸⁴ καρπὸν φέροι, μήτε γυν¹⁸⁸αἰ¹⁹²κες εὐτε κ¹⁹⁶νοῖεν, μήτε [- -] θανα²⁰⁰τ²⁰⁴ [- -].

18. Inscripție funerară pentru Battas din Chersones. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. ΚΛ-755; prima jumătate a sec. III; ed.: CIRB 243 [cf. Album CIRB 243].

Βάττας | Πολυδόξου | Χερσονησίτης |⁴ γένος.

19. Inscripție funerară pentru Myrsine din Heracleea. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: originalul este considerat pierdut; prima jumătate a sec. III; ed.: CIRB 246 [cf. Album CIRB 246].

Μυρσίνη | Ἡρακλειῶ | τις.

20. Inscripție funerară pentru Sosias din Amisos. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Istorie din Moscova, inv. 17452[3], Б-1778; prima jumătate a sec. III; ed.: CIRB 249 [cf. Album CIRB 249].

[Σ]ωσίας Δαμάρου | Ἀμισηνός, | Μανία γυνή Σωσία.

21. Inscripție funerară pentru un cetățean din Amisos. LD: incert; LP: Muzeul Ermitage, inv. Π. 1884.45; sec. III; ed.: CIRB 250 [cf. Album CIRB 250].

[- - - αια - - | - -] νι.δα | [- - -]ης Ἀμι(ση)νός (?).

22. Decret de proxenie pentru Dionysios din Histria. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; prima jumătate a sec. III; ed.: IOSPE I² 21 [cf. NO 15].

Ἀγαθῆι τύχηι. [Ο]λ[β]ιολοπλίται [ἔ]δωκ[α]ν | Δι[ο]νυσίωι Σ[τ]ρου-
|⁴[θίω]ν[ο]ς⁶⁸ [Ι]σ[τρι]ανῶ[ι] | αὐτ[ῶ]ι [κ]α[ι] ἐ[κ]γ[ό]ν[οι]ς | προξενίαν,
πολ[ε]ι[τε]ίαν⁶⁹, ἀτέλειαν |⁸ πάντων χρημάτων, ὧν ἂν αὐτὸς | εισάγηι
ἢ ἐξάγει, ἢ παῖδες, ἢ θερά¹²ποντες, καὶ εἰσ[τ] [πλου]ν - - -].

23. Ostrakon cu numele lui [Ly?]sandros din Tyras. LD: Olbia; LP: Muzeul de Arheologie din Nikolaev, inv. A 764 (192); prima jumătate a sec. III⁷⁰; ed. pr.: Ruban 1980 = SEG 30, 970 [cf. Jajlenko 1980, 82-83, nr. 80 = SEG 30, 923 și 970; Jajlenko 1995a, 247-248, nr. 5 = SEG 45, 1026].

[Λύ?]σανδρος⁷¹ Φιλοκλέος | Τυρανός.

68. Patronimic reconstituit de Pippidi 1970, 176; în schimb editorii NO propuneau: Σ[ύ]ρου | ν[ο]ς.

69. Cf. Boltunova, în: SA 1971 (4) [recenzie la NO], p. 286 – πολ(ε)ιτείαν.

70. Dată ceva mai strânsă propusă de V.V. Ruban; V.P. Jajlenko datează *graffito* în secolul III.

71. La Jajlenko 1995a apare [- -] ανδροθ (de înțeles [- -] ανδρος, θ urmând a fi explicat printr-o greșeală de tipar); iar numele este întregit, e.g., Κλέανδρος. Publicația lui Ruban 1980, inclusiv datarea inscripției propusă de acesta, este ignorată.

24. Decret onorific pentru Autokles. LD: Tyras; LP: Muzeul de Arheologie din Odessa; cca 280-270⁷²; ed. pr.: Vinogradov 1999, 54, fig. 1 = SEG 49, 1051, r. 2-8 [cf. Vinogradov 1994, 72 = BÉ 1996, 289].

Partea A:

[- -] | [- -] ἐπειδὴ Αὐτοκ<λ>ῆς Οἰνι[άδου (?) ἀνὴρ ἀγαθὸς ὑπάρχων παρέχεται τῶι δῆμ<ω>ι πολλάς καὶ μεγάλας χρείας εἰς μίστην (sic) ἀσφάλειαν καὶ σωτηρίαν | [τῆς πόλεως κοινῆι καὶ ἰδίαι τὰ ἀξιούμενα τοῖς πολίταις μετὰ πάσης εὐνοίας, εἰς ἃ ἂν παρακαλῆται, προθύμως ὑπα[⁴κούει, ὡς δὲ e.g. ἠναγκάσθησαν ἡμῖν συνεπιφά]νθαι κατοικοῦντες τὸ Νικῶνεον ἐγλιπόντες τὸν τόπον διὰ τὴν | [e.g. εἰς/ἐμ/ἐπιβολὴν τῶν δεινῶν - -] ἀποστα[λείς] πρεσβευτῆς εἰς Ἴστρον ὑπὲρ ἀναστάσεως καὶ ἐνοι[κῆσεως αὐτῶν σῖτον ἱκανὸν διδόναι συνέ]πεισε τὸν δῆμον τὸν Ἴστριανῶν, καὶ οὐκ οὔσης ἀπαγωγῆς εἰς τροφήν ἀπα[¹γωγίμου σίτου (?) - - - κατ]άγειν κατὰ θάλασσαν οὐ δυνηθεὶς δόμα τὸ κατειληφέν<α>ι |⁸ [ἐνδέον (?) - - - δι]ασώσας, ἕως μ[ό]νον | [- -] .

25. Decret onorific pentru un cetățean din Tyras. LD: Tyras; LP: Muzeul de Arheologie din Odessa; 275-250⁷³; ed. pr.: Furmanskaja 1960, 174, fig. 1 = BÉ 1964, 309 [cf. Karyškovskij, Klejman 1985, 64 și urm.].

ὑπὸ Ὀλβιοπολιτῶν | ὑπὸ Κυζικηνῶν | ὑπὸ Ῥοδίων.

26. Decret onorific. LD: Olbia (?); LP: Muzeul de Istorie din Moscova; sec. III; ed.: IOSPE I² 26, r. 4-10.

[- -] |⁴ [- -] Ἐπειδὴ [- -] | ρας εὐεργ[ετειν ἀπαγγέλλε] | ται τοῦ δ[ήμου] | Ὀλβιοπολιτῶ] | ν τοὺς κα[ταπλέοντας εἰς] |⁸ τὴν ἱερά[ν νῆσον τὴν Λευ] | κίην, δεδό[χθαι βουλήι καὶ δῆ] | μωι σ[τεφανῶσαι αὐτὸν κτλ.]

27. Inscripție votivă pusă de trei cetățeni din Apollonia. LD: Olbia; LP: Muzeul de Istorie din Kiev; sec. III; ed.: NO 99.

[- -] Ε Τελεσεικλῆς Κωνίσ[κος | - - - Απο]λλωνιάται.

28. Inscripție funerară pentru Satyros din Mesambria. LD: în apropiere de Olbia; LP: Muzeul rezervației arheologice „Ol'vija”; sec. III; ed.: IOSPE I² 688.

72. Sekerskaja 2001, 135 se pronunță, pe baza evidenței arheologice, pentru o dată mai timpurie a inscripției: „It is worth mentioning, however, that available archaeological material from Nikonion provides no evidence of havoc in the city in the first quarter of the 3rd c. BC. They indicate a stable situation there from the end of the 4th c. to the mid-3rd c. BC. It is possible that further investigation will permit to define more accurately the date of the inscription and relate the events it describes to the 30s of the 4th c. BC when Nikonion witnessed a disaster that destroyed its defensive wall and burned many residential houses”.

73. A.I. Furmanskaja data inscripția între jumătatea secolului III și începutul secolului II.

Σάτυρος | Διονυσίου | Μεσημβριανός.

29. Decret onorific pentru Apollodoros, Apollonios și Euphrones din Chersones. LD: Olbia; LP: Filiala din St. Petersburg a Institutului de Arheologie; jum. sec. III; ed.: SEG 39, 702 = NO 28 + 29 + 123 + IOSPE P 240 [text reunit de Jajlenko 1989; cf. Vinogradov 1989, 215-216].

Ἐδοξε βουλήι καὶ δήμωι, οἱ σύνεδροι εἶπαν· ἐπειδὴ Ἀπ[ολλώνιος] | Εὐφρόνεος Χερσονησίτης πολλὰ καὶ μεγάλα εὐεργ[έτηκε τὴν] | πόλιν, ὑπὲρ ὧν ὁ δῆμος ἀποδιδούς χάριν εἰκόνι καὶ ταί[ς] ἄλλαις] |⁴ | τιμαῖς ἐστεφάνωκεν αὐτόν, οἳ τε υἱεῖς οἱ ἐκείνου Ἀπ[ολλόδωρος] | καὶ Ἀπολλώνιος καὶ Εὐφρόνης διαδεξάμενο[ι παρὰ τοῦ πατρὸς] | προαίρεσιν, πᾶσαν εὐνοίαν εἰς τὰ συμφέρον[τα πρὸς τὸν δῆμον] | ἀποδεικνύμενοι διατελοῦσιν καὶ ὀφει[λομένων παρὰ τῆι πόλει] |⁸ | χρυσῶν τρισχιλίων, οὓς ὁ πατήρ συμ[βαλὼν --- ἐτῶν τῆς] | ἀποδόσεως τάξεις ἐποίησατο, τοὺς [μὲν τόκους γενομένους ἀφεί]κασιν τῆι πόλει, τῶν δὲ καταλειπομένων ἀποδόσει ἐμπεποιήκασιν] | χρόνος καὶ διὰ τὴν κοινήν | ἀσθέν[ειαν ἀτοκον τοῦ ἀρχαίου (?) κομ] |¹² δὴν συντεταγμένοι εἰσι δεδόχθ[αι βουλήι καὶ δήμωι ἐπαινέσαι] | τοὺς Ἀπολλωνίου υἱεῖς καὶ στε[φανῶσαι αὐτοὺς χρυσῶι στεφάνωι], | τὸν δὲ στέφανον ἀναγορευθῆ[ναι ὑπὸ τοῦ κήρυκος τῆς βουλῆς ἐν] | τῆι ἐκκλησίαι, ἀναγγελθῆναι δ[ὲ] καὶ ἐν τοῖς Διονυσίοις ἐν τῶι |¹⁶ θεά]- τρωι ὅπως δὲ καὶ ἡ ἀπόδοσις τῶν αὐτοῖς ὀφειλομένων χρημά[των γί]νηται, ὑποκείσθαι αὐτ[οὺς τὰ κοινὰ τῆς πόλεως πάντα ὡς]περ ἐψηφί[σαμεν ἐπι] τοῦ βίου [τοῦ πατρὸς αὐτῶν - - -] [- - -] | [- - - ἀπεμ]ίσθωσαν μετὰ τῶ[ν - - - |²⁰ - - -] | ἵνα δὲ καὶ ὁ δῆμος φ[αί]νηται | ἄξιός τῶν αὐτῶν εὐεργετού[ντων καὶ ἡ κοινή συντη]ρήσον[τα πάντα καταλειπομένα τῶ]ν αὐτῶν προσόδων, ἀποδοθῆ[ναι αὐτοῖς ταῦτα διὰ τοῦ πρὸς τὴν εἰκόνα τὴν Ἀπολλωνίου |²⁴ ἀνασταθῆναι καὶ τοὺς υἱεῖς τ]οὺς ἐκείνου ὅπως καὶ πιστο[τέραν οἱ ἄλλοι ἔχωσι τὴν προθυμί]αν τὴν πρὸς τὴν πόλιν ἰδόντες, ὅτι ὁ δῆμος τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν καὶ εἰς αὐτὸν φιλο[τιμουμένοις ἀξίας χάριτας ἀ]ποδιδῶσι μείζους ὧν ἂν εὖ πά[²⁸θ]ηι ὑπ' αὐτῶν, καλέσαι αὐτοὺς ἐ]πὶ ξένια πρὸς τὸν ἱερέα τοῦ Ἀπόλλ[ωνος ὧν ἐπιμεληταὶ (?) εἰρή]θησαν Ἀγαθῖνος Δημάχου, Κόνων | [τοῦ δεινός, ὁ δεινά - - ο]υ· ἀναγράψαι δὲ καὶ τὸ ψή[φισμα εἰς στήλην λιθίνην ἐπιμελούντ]ων τ[ῶν] ἀρχόντων, τῆ[ν] δὲ |³² στήλην τήνδε ἀνασταθῆναι ἐν τῶι Ἀπόλλ[ωνος] ἱερῶι παρὰ τὴν [εἰ]κόνα].

30. Decret onorific pentru Syriskos. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; a doua jumătate a sec. III; ed.: IOSPE P 344, r. 1-25 [cf. Müller 2010, 378-379].

[Ἡρακλε]ίδας Παρμένοντος εἶπ[ε· | ἐπειδὴ] Συρίσκος Ἡρακλεῖδα τὰς | ἐπιφαν]είας τὰς Πια[ρ]θένου φιλο[π]όνως] γράψας ἀ[νέ]γνω καὶ τ[ὰ] | ποτὶ τ]οὺς Βοσ[π]όρου [β]ασιλεῖς | διηγῆσα]το, τὰ [θ' ὑ]πάρ- ξαντα φ[ι]λάνθρωπα ποτὶ τὰς πόλεις ἰστ[ό]ρησεν ἐπιεικ[έως τῶι

<δ>άμω[ι, | ίνα λάβοι τιμά]ς ἀξίας, δεδόχθ[αι | τῆ βουλαῖ καὶ τῶ δάμω
 ἐ]παινέσα[ι | τε αὐτὸν ἐπὶ τούτοις καὶ στεφ]αν[ῶ]¹²σαι τοὺς συμμνά-
 μ]ονας [χρυσέωι στε|φάνωι τῶν Διονυ]σίωιν μιᾷ ἐφ' ἰκ[άδι | καὶ τὸ
 ἀνάγγ]ελμα γενέσθαι· Ὁ δ[ᾶ]μος στεφ]αν[οῖ Συρίσκον Ἡρακλε]ί¹⁶δα,
 ὅτι τὰ]ς ἐπιφανείας τὰς Π[αρ]θένου ἔγρα]ψε καὶ τὰ ποτὶ τὰς [πό]λεις
 καὶ τοὺς] βασιλεῖς ὑπάρξ[αν]τα φιλάνθρωπα] ἰστόρησε ἀλαθιν[ῶς] |²⁰
 [καὶ ἐπιεικέως] τῆ πόλει· ἀνα[γρά]ψαι δὲ τοὺς συμμ]νάμονας εἰς<ς>
 στ[άλαν | λιθίναν τὸ ψ]άφισμα καὶ θέμε[ν ἐν] τὸς τοῦ προ]νάου τὰς
 Παρθέν[ου· τὸ δὲ |²⁴γενόμενον ἀνά]λωμα δόμ[εν κατὰ τὰ | δόξαντα
 (?) τὸν τα]μίαν τῶν [ιερῶν] | [- - -].

31. Decret de proxenie pentru Nautimos din Callatis. LD: Olbia; LP: Muzeul de Istorie din Moscova; a doua jumătate a sec. III; ed.: IOSPE I² 27, r. 3-16.

[- - -] | [Ἐ]πειδὴ Ναύτιμος [Π]ασιάδα [Κ]αλλατιανὸς |⁴ εὖνους
 ὦν διατελεῖ τῆ πόλει καὶ τοῖς | ἀφικνο[υ]μένοις τῶν πολιτῶν εἰς
 Κάλλα]τιν χρεῖας παρέχεται μετὰ πάσης φι]λοτιμίας, δεδόχθαι τῆ
 βουλή καὶ τῶι δῆ⁸μωι ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις Ναύτιμον | Πασιάδα
 Καλλατια[ν]ὸν ἀρετῆς ἔνεκεν | καὶ εὐνοίας τῆς εἰς τ[ὸν] δῆμον,
 δεδό[σ]θαι δὲ αὐτῶι καὶ ἐκγόν[οις προ]ξενία[ν καὶ |¹²π]ολιτείαν κ(α)ὶ
 εἰσπ[λουν καὶ ἔκπλο]ιυν ἐμ πολέμωι κα[ὶ ἐν] εἰρήνῃ ἀσυλεῖ | καὶ
 ἀ]σπονδεῖ· τὸ [δὲ ψήφισμα τοῦτο | ἀναγ]ράψαι εἰς [στήλην λευκοῦ
 λίθου |¹⁶ καὶ στῆ]σαι ἐ[ν - - -].

32. Decret onorific. LD: Olbia (?); LP: Muzeul de Arheologie din Odessa; sec. III; ed.: IOSPE I² 30, r. 4-7.

[- - -] |⁴ [- - -] ἐξ ὧν αἶ τε κοι[ναὶ] θυσίαι (?) - - -]η θύονται καὶ τὰ |
 [δῶρα λαμβάνουσιν οἱ τ]ῆς χώρας βασιλεῖς | [εὐκαίρως - - -]⁷⁴.

33. Decret onorific pentru Protogenes. LD: Olbia; a doua jumătate a sec. III; ed.: IOSPE I² 32 [cf. Müller 2010, 391-399].

Latura A, r. 9-13, 32-58 & 82-93:

[- - -] καὶ πρῶτομ μὲν παραγενομέ]νου Σαῖταφάρνου τοῦ βασιλέως
 εἰς Κάγκυ]τον καὶ ἀπαιτοῦντος τὰ δῶρα τῆς παρόδου, |¹² τῶν δὲ
 κοινῶν ἐξεπορημένων, ἐπικληθεῖς | ὑπὸ τοῦ δήμου ἔδωκε χρυσοῦς
 τετρακοσίου[ς]: [- - -] |³² [- - -] ἐ]πι τε τοῦ αὐτοῦ ἰέρω ἀθρῶων
 παραγενο]μένων Σαῖων ἐπὶ τὴν τῶν δῶρων κομ]ιδὴν, οὐ δυναμένου
 δὲ τοῦ δήμου δοῦ³⁶ναι αὐτοῖς, ἀξιώσαντος δὲ Πρωτογένην | βοηθῆσαι
 τοῖς καιροῖς, παρελθῶν ἐπηγγε[ί]λατο χρυσοῦς τετρακοσίους
 αἰρεθεῖς τε | τῆς τῶν ἐννέα ἀρχῆς οὐκ ἐλαττόνωμ |⁴⁰ μὲν ἠχιλίωιν καὶ
 πεντακοσίων χρυσῶν | πρόθεσιν ἐποιήσατο ἐπὶ ταῖς μελλούσαις |

74. R. 4-7: [- - -] ἐξ ὧν αἶ τε κοι[ναὶ] πρόσοδοι συμπλ]ηθύνονται [- - -] – Vinogradov 1996, 431, n. 17.

προσόδους, ἐξ ὧμ πολλοὶ μὲν σκηπτούχοι | ἔθεραπεύθησαν εὐκαίρως,
οὐκ ὀλίγα δὲ ¹⁴⁴ δῶρα παρασκευάσθη τῷ βασιλεῖ λυσιτελῶ[ς] |
παραθέντος τε τοῦ στόλου εἰς βασιλεία | κατὰ τὸ ψήφισμα, ἐν ᾧ
ἔδει τοὺς ἀγοράσαντας λαβεῖν παρὰ τῆς πόλεως χρυσο[ῦς] ¹⁴⁸
τριακοσίους, καὶ ἀγοράσαντος Κόνωνος, διὰ τὸ δὲ τὰ χρήματα μὴ
δύνασθαι | δοῦναι τοὺς ἄρχοντας, ἀλλ' εἶναι παρὰ τοῖς τελῶναις,
δια[λ]υσσαμένων τὴν ᾧ⁵²νὴν πρὸς τὴν πόλιν, καὶ διὰ ταῦτα τρι[ς]
| ἀναπραθείσης τῆς ὠνῆς καὶ τὸ τρίτον | ἀγοράσαντος Φορμίωνος,
συνιδῶν | Πρωτογένης διότι μεγάλοις διαπτῶ¹⁵⁶μασι περιπεσεῖται ἡ
πόλις, αὐτὸς παρελθὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἔδωκε τοὺς τριακοσίους
χρυσοῦς [- - -] τοῦ τε | βασιλέως Σαῖταφάρνου παραγε(νομέ)¹⁸⁴νου
εἰς τὸ πέραν ἐπὶ θεραπείαν, τῶν δὲ ἀρχόντων συναγαγόντων
ἐκκλησίαν καὶ τὴν τε παρουσίαν ἐμφανισάντων τοῦ βασιλέως καὶ
διότι ἐν ταῖς προσόδοις ἐστὶν οὐδέν, παρελθὼν ¹⁸⁸Πρωτογένης ἔδωκε
χρυσοῦς ἑνακοσίους τῶ[ν] | δὲ πρεσβευτῶν λαβόντων τὰ χρήματα
καὶ ἀπαντησάντων βασιλεῖ, Πρωτογένους καὶ | [Α]ριστοκράτους, τοῦ δὲ
βασιλέως τὰ μὲν δῶρα¹⁹² δεξ[α]μένους, εἰς ὄργην δὲ καταστάνας κα[ὶ |
τὴν] ἀνάξευξιν ποιησαμέν[ου, - - -].

Latura B, r. 1-27:

Ἐτι δὲ τοῦ πλείστου μέρους τοῦ πρὸς τὸν ποτ[α]μὸν τῆς πόλεως
ἀτειχίστου ὄντος, τοῦ τε κα[τὰ] | τὸν λιμένα παντὸς καὶ τοῦ κατὰ τὸ
πρότερον] ¹⁴ ὑπάρχον ἰχθυοπώλιον, ἕως οὗ ὁ ἦρως ὁ Σωσίας, | τῶν
δὲ αὐτομόλων ἐπαγγελλόντων Γαλάτας καὶ Σκύρους πεποιῆσθαι
συμμαχίαν καὶ δύναμιν συνήχθαι μεγάλην καὶ ταύτην τοῦ χει¹⁶μῶνος
ἦξειν ἐπαγγελλόντων, πρὸς δὲ τοῖς Θισαμάτας καὶ Σκύθας καὶ
Σαυδαράτας ἐπιθυμῆναι τοῦ ὀχυρώματος, δεδιότας ὡσαύτως καὶ | αὐτοὺς
τὴν τῶν Γαλατῶν ὠμότητα, καὶ διὰ ¹² ταῦτα πολλῶν ἐχόντων ἀθύμως
καὶ παρεσκελασμένων ἐγλείπειν τὴν πόλιν, ἅμα δὲ τῷ καὶ | ἄλλα
γεγενῆσθαι ἐλαττώματα πολλὰ | κατὰ τὴν χώραν, ἐφθάρθαι μὲν τὴν
οἰκετεῖ¹⁶αν ἅπασαν καὶ τοὺς τὴν παρῶρειαν οἰκοῦντας Μιξέλληνας,
οὐκ ἐλάττους ὄντας τὸν ἀριθμὸν χιλίων καὶ πεντακοσίων, | τοὺς ἐν
τῷ προτέρῳ πολέμῳ συμμαχήσαντας ²⁰ ἐν τῇ πόλει, ἐγλελοιπέναι
δὲ πολλοὺς μὲν | τῶν ξένων, οὐκ ὀλίγους δὲ τῶν πολιτῶν, ὧν ἔνεκεν
συνελθὼν ὁ δῆμος διηγωνιακῶς καὶ τῶν | κίνδυνον τὸν μέλλοντα καὶ τὰ
δεινὰ πρὸ ὀ²⁴φθαλμῶν ποιούμενος παρεκάλει πάντας | τοὺς ἰσχύοντας
βοηθῆσαι καὶ μὴ περιδεῖν τὴν ἐκ | πολλῶν ἐτῶν τετηρημένην πατριδα
ὑποχείριον γενομένην τοῖς πολεμίοις [- - -].

34. Decret onorific pentru Meniskos. LD: necropola medievală de la Pliska; LP: Universitatea „Sv. Kliment Ochridski” din Sofia; sf. sec. III; ed.: SEG 52, 724, r. 14-17 [cf. Avram 2012⁷⁵].

75. Între timp, autorul a avut amabilitatea să ne trimită întregul dosar legat de această inscripție sub forma unui studiu amplu ce urmează să apară în B. Virgilio (ed.), *Studi ellenistici*, fapt pentru care îi adresăm și cu acest prilej cele mai călduroase mulțumiri.

[- - -] | συγκεκ[λειμέν]ων τε τῶμ πολιτῶν ἀ[πο]σταλεις π[άλ]ιν διὰ πολεμίας πρὸς Αθην [καὶ τοὺς] ¹¹⁶ Σκίρους οὐθένα κίνδυνον ὑπολογισάμενος πολλὰ | ἔπραξε συμφέροντα τῶι δήμῳ [- - -].

35. Decret onorific pentru Agathocles. LD: Histria; LP: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“, inv. L 565; cca 200; ed.: ISM I 15, r. 14-57.

[...] | [...] Θραικῶν τε τῶν πε[ρὶ] Ζ[ολτην με]τὰ στρατοπέδου μείζον[ος] | παραγ[ιν]ομ[ένων] εἰς τε τὴν ¹¹⁶ Σκυθίαν καὶ τὰς [Ε]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένας] ὑπ[ὸ] βασι[λ]έα Ῥημαξον, α[ί]ρεθεις ἀ[π]ε[δ]ημήσεν [διὰ τῆς] | πολεμίας ἔθνη πλείονα διελθὼν οὐδένα κίνδυνον ὑπολογισάμενος⁷⁶ καὶ ἔπεισε τοὺς βαρβάρους μὴ μόνον [μὴ βιά] ¹²⁰σασθαι τὴν πόλιν ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ [τὰ κτή]ν[η] τὰ πρότε[ρο]ν ὑπ[ὸ] πει[ρα]τῶν σ[υν]απηγμένα τῶι δήμῳ ἀποδοῦναι [- - -] [ὑπὸ Ζο]λ[την] τε | ταγμένων ἀναζητήσα[ν]τας [ἀνασῶσαι] πάντα. [κα]ὶ μετὰ | τούτων ἔσπευσεν αὐτοὺς [- - -] ¹²⁴τὴν πόλιν δοῦναι πέντε [T ὦ]στ[ε] συνθέσαι πρὸς τὴν [πό]λιν ὑπὲρ [β]ίου μετὰ δὲ ταῦτα, ἐμβ[αλόν]ων αὐτῶν εἰς τὴν χ[ώρ]αν καὶ Βιζώνην μὲν πολιορκούντων τὴν τε χῶραν πορθο[ύν]των, τῶν δὲ θερῶν ἡμῖν ὄντων ὑπογύων, αἰρεθῆ[ς] ¹²⁸πρεζβευτῆς καὶ ἀπο[ι]δημήσας ἐπὶ τὸ στρα[τό]πεδον, τῶν πολιτῶν αὐτῶι πρόσταγμα δόντων [κα]τὰ τρόπον ἐξαγοράζειν τὴν χῶραν καὶ τὰ θέρη, ἔπεισε | Ζολτην καὶ τοὺς Θράικας, [ἀ]πὸ χρυσῶν ἑξ[ακ]οσίων μὴ ἐμ[³²βα]λεῖν εἰς τὴν χῶραν μήτε ἐγγίσει τῆς πόλεως, δι' ὅ συνέβη τοὺς | πολίτας [κ]υριεῦσαι πάντων [τ]ῶν ἀπὸ τῆς χῶρας κα[ρ]πῶν. ἀ[π]ὸ δὲ αἰρεθεις π[ρ]εζβευτῆς εἰς τὴν Θράικην κ[αὶ] πρὸς | τὸν ἄρχοντα αὐτῶν Ζ[ολ]την, ἀ[νε]νεώσα[το] μὲν τὰς γε[³⁶γε]νημένας ὁμολογίας καὶ συνθή[κας] πρὸς αὐτοὺς αἰσθόμεν[ος] δὲ συναγωγὴν τινα γινομένην [π]ειρατῶν πλειόνων, ἐν[έ]δειξε μ[ὲν] τῶι Ζολτη, ἐνεφάνισεν δ' ἀνε[λ]θῶν καὶ τοῖς πολ[ί]ταις, δι' ὅ συνέβη τὴν ἐπιβουλήν αὐτῶν ἀ[π]ρακτον [γ]ενέσθαι. ¹⁴⁰[παραβά]ν[των] δὲ τῶν Θρ[αι]κῶν τοὺς ὄρ[κ]ους καὶ τὰς ὁμολογίας | καὶ π[ο]ιο[υ]μένων ἐπιδρομ[ᾶς] συνεχε[ῖς], αἰρεθεις ὑπὸ τοῦ [δή]μο[υ] στρα[τη]γὸς ἐπὶ τῆς [χ]ώρας [αὐ]τοκράτωρ, λαβὼν τῶν τε | πολιτῶν ἐ[θελ]οντὰς στρατιώτας καὶ τῶν συμφευγόντων ¹⁴⁴βαρβάρων εἰς τὴν πόλιν, διετήρησεν ἀσφαλῶς τὴν τε χῶραν | καὶ τὰ κτήν[η] καὶ τὰ θέρη μέχρι τῆς διαβάσεως τῆς τοῦ | βασιλέως Ῥημαξου] διαβάντος τε τοῦ βασιλέως εἰς τὸ [πέ]ρα, φυλακὴν δὲ διὰ τὸ δέος οὐ καταλιπόντος, ἀποστείλ[αν] ¹⁴⁸το[ς] δὲ ἀγγέλους καὶ ἀπ[αι]τοῦντος τὸν φόρον, τῆς χῶρας | οὐσης ἐμ πολέμῳ, αἰρεθεις πρεζβευτῆς καὶ ἀποδημήσας | κατὰ πλοῦν, ἔπεισε τὸν [βασι]λέα Ῥημαξον δοῦναι εἰς [προ]φυλακὴν ἵππεις ἑκα[τ]τόν. ἐφόδου δὲ μείζονος τῶν Θραικῶν προσ[¹⁵²πεσο]ύσης το[ῖς] προφύλαξι κ[αὶ] ἀναχωρησάντων αὐτῶν | [εἰς τὸ π]έραν διὰ τὸμ [φό]βον, τῆς τε

76. Astfel Avram 2007, 84, cu trimitere la ISM I 12, r. 10-11. D.M. Pippidi propunea ὑποστειλάμενος.

χώρας οὔσης ἀφυλάκτου, αἶρι | [εθεῖς] πρεζβευτῆς πρὸς τὸν ὑ[ἰὸν] τοῦ βασιλέως Φραδ[μονα, | ἔπεισεν αὐτὸν δοῦναι προφυλακῆ]ν ἰπ[πέ]ων ἑξακοσίων οὔ[τοι | ⁵⁶ δὲ ὑπερέχο]ντες τῶν στρατοπ[έδ]ω[ν κατεν]ίκων τὸν τε [ἄρχον]τα αὐτῶν Ζο[λ]την κα[ῖ] π[ι] [- - -] Θραικῶν [- - -].

36. Decret onorific pentru Epikrates. LD/LP: Încastrată între dalele pardoselii din pridvorul bisericii mari a mănăstirii Dragomirna (loc de proveniență cel mai probabil – Olbia); a doua jumătate a sec. III (prima jumătate a sec. III – Pippidi, sau sf. sec. II – Dittenberger, Pârvan, Rostovtzeff, Maier); ed.: ISM I 65, r. 2-24.

[- - -] | [- - - ἐ] / πειδῆ πρεσβευτῆς ἀποστ[αλεις] | ⁴ Εὐπολις Φιλομήλου εἰς Βυζ[άν]τιον καὶ προσταχῆν λαβῶν ἐπ[ά]γειν ἀρχιτέκτονα ἐμισθῶσ[α] | το Ἐπικράτην, ὃς παραγενόμε[ε] | ⁸ νος πολλὰ καὶ λυσιτελῆ συντε[ε] | λέσατο παρὰ τὰς ἐγδόσεις τῶν | ἔργων, τοῖς τε καιροῖς συμπερι[φερόμενος τοῖς κατὰ τὴμ πόλιν | ¹² τοὺς μιστοὺς ἐλάμβανεν | οὓς ὁ δῆμος ἡξίου, πολέμου τε | προσαγγελθέντος Ὀλατικοῦ | τὰ πρὸς τὸν καιρὸν ἐμπείρωσ καὶ | ¹⁶ προθύμως παρεσκεύασεν, ὧν ἦν | χρεῖα, εἰς τε τὸμ μετὰ ταῦτα | χρόνον ἐπιμελητὰς ἐλομένου | τοῦ δήμου τῶν τειχῶν εἰς ἔτη | ²⁰ δύο, ἐπικληθεῖς ὑπὸ τῶν συνέδρων | ἐπεστάτησε συμφερόντως, πα[ρ]επιδημῶν τε ἔτη πλείω ἀνέγκλη | τος ὧν διετέλεσεν, καὶ τὰ λοιπὰ εὐ | ²⁴ νους ὧν διατελεῖ τῷ δήμῳ [- - -].

37. Inscripție funerară pentru Demophon din Callatis. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: originalul este considerat pierdut; jum. sec. III/înc. sec. II; ed.: CIRB 252 [cf. Album CIRB 252].

Δημοφῶ | Γοργίου | Καλλατιανός.

38. Decret de proxenie pentru Apollonios din Chersones. LD: incert; LP: Muzeul Brăilei, inv. 13853; cca. 230-215; ed.: ISM III 12, r. 5-15.

[- - -] | [- - - ἐπειδῆ] Ἀπολλώνιος Πάρι[μιος] [Χερσονασίτας] εὐνοὺς καὶ πρόθυ[μ]ός ἐστι περὶ τὰμ πόλιν καὶ κοινᾶ καὶ ἰδία | ⁸ [τοῖς ἀφικνουμένοις τῶ]μ πολιτᾶν παρέ[χ]εται χρεῖας· δεδόχθ[αι τᾶι βουλᾶι καὶ | [τῷ δάμῳ ἐπαινεῖσαι μὲν ἐπὶ τούτοις | [Ἀπολλώνιον Πάρμιος Χε]ρσονασίταν | ¹² [ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ προθυμίας τᾶς εἰς | [τὸν δάμον τὸν Καλλατιανῶν]· δεδόσθ[αι δὲ] | [αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις προξ]ενί[αν πολιτεί]αν ἰσοτέλειαν κτλ.].

39. Decret de proxenie pentru Pasiadas din Chersones. LD: incert; LP: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“, inv. 1434; cca 230-215; ed.: ISM III 13.

[- - - ἐπεῖ] | Πασιάδας Ἡροδό[του] | Χερσονασίτας εὐνο[υ]ς | ⁴ ὦμ καὶ πρόθυμος διατ[ε] | λει περὶ τὰμ πόλιν καὶ κ[οι] | νᾶ τε τῷ δάμῳ καὶ ἰδία[ι] | τοῖς ἐντυγχάνουσι τῷ[μ] | ⁸ πολιτᾶν παρέχεται χρ[εῖ] | α[ς]· δεδόχθ[αι τᾶι βουλᾶι [καὶ | τῷ] δάμῳ ἐπαινεῖσαι μὲν | [ἐπὶ] τούτοις

Πασιάδαν· δε |¹²[δόσ]θαι δὲ αὐτῶι καὶ ἐγγό[ν]οις προξενίαν πολιτεί[αν
| ἰ]σοτέλειαν καὶ εἴσπ[λ]ου[ν] καὶ ἔκπλουν καὶ εἰ[ρά] ¹⁶νας καὶ πολέμου
ἀσυλεῖ καὶ | ἀσπονδεῖ· κτλ.].

40. Decret de proxenie pentru un cetățean din Tyras. LD: Mangalia (Callatis); LP: Muzeul din Mangalia, inv. 268; a doua jumătate a sec. III; ed.: ISM III 10, r. 3-13.

[- - -] | [- - - ἐπει⁴[δὴ ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος] Τυρανὸς εὐνοὺς ἐσ[τι] καὶ
πρόθυμος περὶ τὰ μ πόλιν καὶ κοινᾶ καὶ ἰ | [δῖαι τοῖς ἀφικνουμένοις τῶν
πολιτᾶν παρέ | χεται χρείας· δεδόχθαι τᾶι β]ουλᾶι καὶ τῶι δά ⁸[μωι
ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις | [τὸν δεῖνα ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ προθυμίας
τᾶς εἰς | [τὸν δᾶμον τὸν Καλλατιανῶν· δεδ]όσθαι αὐ[τῶι καὶ ἐκγόνοις
προξενίαν] πολιτεί |¹²[αν ἰσοτέλειαν καὶ εἴσπλουν καὶ ἔκπλ]ου[ν] [κα]ῖ |
[πολέμου καὶ εἰράνας ἀσυλεῖ καὶ ἀσπονδεῖ].

41. Decret onorific pentru Dionysios din Chersones. LD: Olbia; LP: Institutul de Arheologie din Kiev; cca 215-200⁷⁷; ed.: NO 26, r. 4-11.

[- - -] ¹⁴ [- - -] Ἐπειδὴ | Διονύσιος Θάγωνος Χερ|σονησίτης κοινῆι
τε εὐνοὺς καὶ φίλος ὢν τυγχά ⁸νει τῶι δήμωι καὶ ἰδῖαι | τοῖς
ἀφικνουμένοις τῶι | πολιτῶν εἰς Χερσόνησ[ον] | χρ[ε]ῖ[α]ς παρέχεται - - -].

42. Decret onorific pentru Nikeratos. LD: Olbia; LP: Muzeul de Istorie din Moscova; sf. sec. III/inc. sec. II; ed.: IOSPE I² 34, r. 6-34.

[- - -] ἐν γὰρ [π]ρο [- - -] Χερρο | νησ - - - ἐπεὶ εἶδε συνεχέσι πολέμοις
καταβυθισθ[ε]ῖ[σαν] τὴν πόλιν, διέλυ]σεν μὲν τὴν μεταξὺ α[ὐ] ⁸τῶν
διαφορὰν, κατέσ]τησεν δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην, ἐφ' οἷς ἀνδριάντος
[άν]αστά[σε]ι καὶ εἰκόνας ἀ | νναθέσει ἐτιμήθη ὑπ' α]υτῶν, [- - -]
τούς τε διὰ παντὸς ἐπεγει[ρ]ομ[έ]νους ἐπὶ τὴν πόλιν πολεμίους |
ἀμυνόμενος καὶ σωτήριος ὢν τοῖς πολεῖταις [κ]ατὰ τὸ πλεῖστον ἐν
ἀσ[φ]αλ[ε]ῖα τὰ τῆς πατρίδο[ς] πρά ¹²[γματα κατέστησε, σωφρό]νως
μὲν βουλευόμενος ἕκαστα, ἄμεινον δὲ ἐπιτ[ε]λῶν τὰ δοχθέντα. | [τὸ
δὲ τελευταῖον, διαβ]άντων εἰς τὴν Ὑλαίαν τῶν πολειτῶν οὐδ' ἐν το[ύ]-
τοις τοῦ προνοεῖν τῆς | [πόλεως ἀπελείφθη οἰόμενος] γὰρ τῆι ἑαυτοῦ
παρουσία τοὺς ὄχλους εὐφυλακτοτέ[ρου]ς ἔσσει | [θαι, ἄνευ - - - κ]αὶ τῆς
καθηκούσης ἀκολουθίας παραγενόμενος αὐτόθι προεφύλασεν· ¹⁶
[ιδῶν δὲ τὴν τῶν πολεμίων ἔφοδον τοὺς μὲν πολεῖτας ἐξέστειλεν εἰς
τὴν πόλιν, αὐτὸς δ' ὑ]π[έ]με[ι]νε τὴν εἰσβολὴν αὐτῶν ἐγ[δ]εξόμενος·
νε[μ]εσητὸν γὰρ ἠγείτο [κα]ῖ κοινῆ μὲν τῆς πόλεως προυνόει, | [ἰδῖαι
δὲ - - - φρ]οντίσειεν. διὸ καὶ οἱ πολέμοιοι, τὸ ἀνυπόστατον αὐτοῦ τῆς
ἀρετῆς δεῖσα[ν]ι τες, ἐκ μὲν τοῦ φανεροῦ] οὐκ [ἔθ]άρρησαν ἐπιβαλεῖν,

77. Dată precizată de Kac 1994, 93, nr. 39; editorii corpusului NO propuneau o dată mai largă – sf. sec. III/sec. II.

ἐνεδρεύσαντες δὲ αὐτὸν νύκτ(ω)ρ ἔδο[λοφ]όνη|²⁰[σαν ὥστε ἐπὶ τούτοις ὁ δῆμος, αἰφνίδιον σ(υ)μφορὰν θεασάμενος, τῆς πόλεως ἀποβεβλημένης ἀ]γαθὸν | [πολείτην, χαλεπῶς μὲν ἤνενκεν τὸ πένθος αὐτοῦ διὰ τὴν χρηστότητα, ἐπαχθῶς δὲ διὰ τῆν | τοῦ θανάτου ὠμότητα· δεδόχ]θαι οὖν τῆ βουλῆ καὶ τῶι δήμωι, ὅπως ἐπιφανεστέρας τύχη παρὰ τῆς | τιμῆς, τὸ μὲν σῶμα εἰσκ[ο]μισθῆναι εἰς τὴν πόλιν πρὸς τὴν καθήκουσαν κηδείαν, κλεισθῆνα[ι] |²⁴ [δὲ τὰ ἐν τῆι πόλει ἐργαστ]ήρια, μελανειμονῆσαι τε τοὺς πολεῖτας καὶ παρέπεσθαι τῆι ἐκφορᾷ ἅ | [παντας ἐν τάξει, στεφανωθ]ῆναι τε αὐτὸν ὑπὸ τοῦ δήμου ἐπὶ τῆς ἐκκομιδῆς χρυσῶ στε | [φάνω· ἀνασταθῆναι τε αὐ]τοῦ καὶ ἀνδριάντα ἔφιππον ἐν ῶ ἂν τόπω οἱ προσήκοντες αὐτοῦ | [βούλωνται καὶ ἐπιγραφὴν δ]οῦναι τήνδε· «Ὁ δῆμος Νεικίηρατον Παπίου, τὸν ἀ[π]ὸ προγόνων εὐερ|²⁸[γέτην ὄντα καὶ πλεῖστα τ]ῆι πόλει κατορθωσάμενον ἀγαθὰ, ἀρετῆς ἔ[ν]εκα καὶ εὐεργεσίας | [τῆς εἰς αὐτὸν»· στεφα]-νοῦσθαι δὲ αὐτὸν καὶ καθ' ἕκαστον ἐν τῆι ἀρχαιρετικῆι ἐκ[λη]σία καὶ ἐν τῶι - - - ἀ]γῶνι τὰχιλλεῖ κατὰ τὸ πυθόχρηστον τῆς ἵπποδρομίας, τοῦ κήρυκος ἀν[α]γορευόντος καθὼς ἢ ἐπ[ι]γραφῆ<υ> τοῦ ἀνδριάντος περιέχει· | ἀναγράψαι δὲ καὶ τὸ ψήφισμα εἰς τε|³²[λαμῶνα λευκόλιθον κα]ἰ ἀναθεῖναι ἐν ῶ ἂν τόπω οἱ προσήκοντες αὐτοῦ βού[λ]ωντ(α)ι, ὅπως καὶ οἱ λ[οι]ποὶ πολεῖται προθυμότεροι γ[ε]ίνωνται εὐ ποιεῖν τὴν πατρίδα, τοὺς εὐεργέτας ταῖς καθηκο[ύ]σαις τιμαῖς κοσμουμέν]ους ὀρῶντες.

43. Decret onorific pentru un cetățean din Chersones. LD: Chersones; LP: Muzeul de Istorie din Moscova, inv. 41100; sec. III/II; ed.: ΝΕΡCh II 109 [cf. Vinogradov 1975, 170-171].

ὁ δᾶμος	[Ο]λβιοπ[ο]λι-
[Ο]λβι[ο](πο)λιτ[ῶν]	[τῶν ὁ δ]ᾶμος

44. Inscripție votivă pusă de trei cetățeni din Chersones. LD: în apropiere de Olbia; sec. II⁷⁸; ed. pr.: Beleckij 1975, 115-117, nr. 17 [cf. Vinogradov 1997b, 370].

[Διον]υσοφάνη[ς | - - -]ξ, Ἀρίστων | [Χερσο]νασῖται |⁴ [Παρθ]ένωι.

45. Inscripție funerară pentru un cetățean din Olbia. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; sec. II; ed.: IOSPE I² 546.

[- - -]λβιοπ[ολ - - - | - - -]πας | [- - - ἔχ]ει φθί[μενον?].

46. Inscripție funerară pentru Ariston din Olbia. LD: incert; Muzeul din Mangalia, inv. 1674; sec. II; ed.: ISM III 166.

Ἀρίστων | [Σωσι]πόλ[ι]ος | Ὀλ[β]ιοπολίτης.

78. Beleckij data inscripția în secolul II p. Chr.

47. Decret onorific pentru Chrestos din Chersones. LD: Varna (Odessos); LP: Muzeul de Arheologie din Odessa, inv. 50497; sec. III/II⁷⁹; ed.: IGBulg I² 39, r. 3-7.

[- - -] | [εἰσηγη]σαμένων τῶν συνέδρων | ⁴Σωκράτη[ς] Ἐπικράτους
ὁ κα[ι] | Παπίας ε[ἰ]πεν *vacat* ἐπειδὴ Χρῆσ | [τος Α]ρνίου Χερσονησεΐτης
ἀνή[ρ] | ἀγαθὸς καὶ χρή[σ]ιμος παρὰ πᾶσι τοῖς [- - -].

48. Decret de proxenie pentru un cetățean din Olbia. LD: Chalcedon; LP: originalul se consideră pierdut; ep. elenistică; ed.: IK 20, 4.

[τοῖς προ]ξένοις οὓς { ους} κα ποιήσεται | [ὁ δᾶ]μο[ς] δεδ[ό]σθαι
πολιτείαν καὶ ἰσο[τέ]λ[ει]α[ν καὶ] εἰσπλουν καὶ ἔκπλουν κ[αὶ] πο⁴λέμου
κα[ι] ἐκί>ράνας <ἀσ>υλεὶ καὶ ἀσπο[ν]δεῖ | καὶ τ[ὸ]ν ἱερ[ο]μνάμον[α] τοὺς
προξένου[ς] | τοὺς γενομ]ένους ἀναγρά[φε]ιν [ε]ἰστά[λαν | λιθίναν] τό
τε ὄνομα αὐτο[ῦ καὶ] τοῦ [πα⁸τρ]ῶς [καὶ τᾶ]ς πόλιο[ς· τὸ δὲ ἀν]ά[λωμα
δι]δόμεν τοὺς οἰκο[νόμ]ου[ς] κᾶ[τ τὸ]ν [νόμον]. | πρό[ξε]νοι· | [- - -] |¹²
[- - -]πεοαυσι[- - -] | [Ὀλβιανὸς τῶν πρὸς] Ἵπανιν | [- - -].

49. Inscripție votivă dedicată de Posideos lui Zeus Atabyrios. LD: Neapolis Skythica; LP: Muzeul de Arheologie din Odessa, inv. 50604; sec. II; ed.: IOSPE I² 670 [cf. Solomonik 1962, 36, fig. 3-4; Hupe 2006b, 163, n. 12].

Δι Ἀταβυρίω Ποσίδεος Ποσιδέου | χαριστήριον.

50. Inscripție votivă dedicată de Posideos Atenei Lindia. LD: Neapolis Skythica; LP: Muzeul de Arheologie din Odessa, inv. 50384; sec. II; ed.: IOSPE I² 671 [cf. Solomonik 1962, 37, fig. 5; Hupe 2006b, 163, n. 13].

[Αθη]νᾶι Λινδίαι | [Ποσίδ]εος Ποσιδέου | χαριστήριον.

51. Inscripție votivă dedicată de Posideos lui Ahile. LD: Neapolis Skythica; LP: Muzeul de Istorie din Moscova; sec. II; ed.: IOSPE I² 672 [cf. Solomonik 1962, 38/9; Hupe 2006b, 161].

Ἀχιλλεῖ νήσου [μεδέοντι] | Ποσίδεος Ποσι[δέου] τοῦς | Σαταρχαίους
[νικήσας] | ⁴πειρατεύσαντ[ας ἀνέθη]κεν (?).

52. Inscripție votivă dedicată de Posideos zeiței Rhodos. LD: Neapolis Skythica; LP: Muzeul de Istorie din Moscova; sec. II; ed. pr.: Daševskaja 1960, 261, fig. 2 [cf. Solomonik 1962, 41/3, fig. 8; Hupe, 2006b, 163, n. 14].

Ῥ[ό]δωι | Ποσίδε[ο]ς Ποσιδέου | χαρι[σ]τήρι[ο]ν.

53. Inscripție votivă dedicată de Senamotis zeiței Dithagoia. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul Puškin din Moscova; 140-111; ed.:

79. Cf. Mihailov, ad IGBulg I² 39: „Latyshev, qui titulum vidit, litteras saec. II^a esse dicit“.

SEG 37, 674 [ed. pr. Vinogradov 1987, 58 = Vinogradov 1997c, pl. 35/3-4; cf. Müller 2010, 369-370).

Ὑπὲρ [τοῦ (?) βασιλέως [τρι]ς [Πα]ρισάδου [το]ῦ (vel [υίο]ῦ) βασιλέως
| [Βοσπόρου (?)] Πάρισάδου Συναμωτῆς Ἡρακλείδου γυνῆ, | βασιλέως
δὲ Σκυλοῦρ[ο]υ θυγάτηρ *vacat* ἀνέθηκε(ν) τὴν τράπεζαν *vacat* Διθαγοῖαι.

54. Epigramă funerară pentru Argotas. LD: Neapolis Scythica; înc. ultimei treimi a sec. II; ed.: SEG 53, 775 [cf. Müller 2010, 400].

Λαῖνεον τόδε σῆμα μεγαυχ[ήτοι]ο ἔ[στη]σεν | Ἀργότου ὁ Σκυθίης
κοῖρανος ἰπποβό[του]· | αἰ]ζηοῖς δὲ λιπόντα ποθὴν προσ[ήκοντα] ἄγευς
|⁴ [εἶ]νεκεν Ἑλλάνων στέργε φιλο[φροσύνης]· | πολλὰ δὲ κ[αἰ] ἰ[σχυ]ρῶσι
[προ]καμῶ[ν] πάτρης ἐπὶ πλήθει | Θραϊκῶν Μαιω[τῶν] τ' Ἄρει | ὅπιν
κίδα[σεν]· | υἱεῖς δ[ὲ] ἐξήκοντα κόρας ἴσας τε [ἔ]φυσεν |⁸ θ[ρ]έψα[ς] δ' ἀν-
τί]νυ τοῦ παιδὸς Ἰδ[ανθ]εμίδος (?)].

55. Decret onorific pentru Hermeios din Antiochia. LD: Varna (Odessos); LP: originalul se consideră pierdut; sec. II; ed.: IGBulg I² 41, r. 3-10.

[- - -] | [- - -] ἐπειδὴ Ἑρμεῖος Ἀσκληπιοδώρου |⁴ Ἀντιοχεὺς διατρίβων
παρὰ βασιλεῖ | Σκυθῶν Κανῖται εὖνουν καὶ πρόθυμον | ἑαυτὸν τῶι
δήμωι διατελεῖ [παρεχόμενος] | καὶ ἰδία τοῖς ἐντυγχάνουσιν αὐτῶι
|⁸ τῶν πολιτῶν συμπαρίσταται | σπουδῆς οὐθὲν ἐπιλείπων ἐν πᾶσι |
τοῖς ἀξιουμένοις· [- - -].

56. Decret onorific pentru Menophilos din Sinope. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavricheskij“ (?); sf. sec. II; ed.: IOSPE I² 351, r. 4-19.

[- - -] |⁴ [- - -] ἐπειδὴ | Μηνόφιλος Μηνοφίλου Σινωπεῦς ἀνὴρ |
ἀγαθὸς καὶ φιλότιμὸς ἐστὶ ποτὶ τὸν δᾶ|μον τὸν Χερσονασοιτᾶν, διὰ
παντὸς γνη|⁸σίως ἑατὸν ἐπιδιδούς, καὶ κοινῆ καὶ κατ' ἰδίαν | τοῖς
ἐντυγχάνουσι τῶν πολιτῶν εὖνουν | ἑαυτὸν καὶ ἐκτενῆ παρέχεται,
πειρώμενος | διὰ παντὸς ἀγαθοῦ τινος παραίτιος γίνεσθαι |¹² θαι, τάν τε
παρεπιδαμίαν εὐσχάμονα καὶ συμ[φ]έρουσαν τῶι δάμωι πεποιῆται,
σπου|[δᾶς] καὶ φιλοτιμίας οὐδὲν ἐνλείπων, ἐπαγλ|[γέλλεται δ]ὲ καὶ
εἰς τὸ λοιπὸν ἀγαθοῦ τινος |¹⁶ εἶναι παραίτιος, ὅπως οὖν ὁ δᾶμος
| [φαίνεται ἀξιος] τῶν ἀνδρῶν εἰς τὸ βέλτιον | [σπουδαζόντων,
δ]εδόχθαι τᾷ βουλᾷ καὶ τῶ | [δάμωι - - -].

57. Decret onorific pentru un cetățean din Olbia. LD: Olbia (?); LP: Muzeul de Arheologie din Odessa, inv. 50374; a doua jumătate a sec. II/ prima jumătate a sec. I; ed.: IOSPE I² 207 [cf. Vinogradov 1997d, 336 & pl. 10/1].

[- - -] Τυρ<α>ν[οί,] | [- - -] Ἀπολλ[ων]ιάται πρὸς Ῥύ[νδα] | κον τῶι δεῖνι-
- - - ο]ῦ μνήμης χάρι[ν].

58. Decret de proxenie pentru Nilos din Tyras. LD: Constanța (Tomis); LP: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“, inv. L 793; înc. sec. I; ed.: ISM II 5, r. 2-35.

[- -] Ἐπειδὴ Νίλος τοῦ δεῖνος | Τυρανός, ἀνὴρ καλὸς καὶ [ἀγαθὸς
γεγονῶς] |⁴ καὶ ἐκ προγόνων ἀγαθῶν ὧν, παρεπιδημή]σας καὶ
πρότερον ἐν τῇ [πόλει ἡμῶν τήν] | τε ἀναστροφὴν εὐτακτ[ο]ν καὶ
σώφρονα | καὶ ἀξίαν ἀμφοτέρων ἐπ[οιήσατο τῶν πό] |⁸λεων, χωρισθεὶς
τε εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρί]δα εὖνουν καὶ πρόθυμο[ν εἰς πράγματα] | τῆς
πόλεως παρέσχε]το ἑαυτὸν πανταχῆ]ι | καὶ λέγων ἀεὶ καὶ πράσ[ων
τὰ βέλτιστα] |¹² δατελεῖ εὐαποδεικν[ύμενος ἑαυτοῦ] | τῆ[ι]ν εὖνοϊαν
καὶ κατ' ἰ[δίαν τοῖς ἐντυγ] | χάνουσι τῶν πολει[τῶν καὶ καθόλως τῆ]ι
| πόλει πάντων τε τῆς πόλεως ἐμπόρων] |¹⁶ τῶν εἰς Ὀλβίαν πόλιν
π[λεόντων προνοῶν] | καὶ προστατῶν διατελ[εῖ σπουδῆς καὶ] | φιλοτ[ε]ι-
μιά[ς] οὐθὲν ἐ[νλείπων αὐτοῖς, εἰ] | γραφ[εν δὲ [ἄς πο]τ[ε τοῖς Τυρανοῖς
ἔδοξε νέ] |²⁰μειν, τὰς αὐτὰς τιμὰς τοῖς Τομίταις διδόσ] | θαι ὅπως
[οὔ]ν κ[αὶ ὁ] δῆμ[ος φαίνεται ἀεὶ] | τιμῶν τοὺς καλοὺς καὶ ἀγ[αθοὺς
ἀνδρας] | καὶ γνησίαν εὖνοϊαν προσφ[ερομένους] |²⁴ εἰς τὰ τῆς πόλεως
πράγματ[α τύχη ἀγα] | θῆ, δεδόσθαι τῶι δῆμω[ι ἐπιτηνῆσθαι] | μὲν
ἐπὶ τούτοις Νίλ[ον τοῦ δεῖνος], | δεδόσθαι δὲ αὐτῶι καὶ [ἐκγόνοις
προξεί] |²⁸νίαν, πολιτείαν, ἰσοτ[έλειαν, ἔνκτησιν] | ἐνγαίω, δίκας π[ρ]ο-
[δ]ί[κους, εἰσπλοῦν καὶ] | ἔκπλοῦν πολέμου καὶ [εἰρήνης ἀσυλεῖ] | καὶ
ἀσπονδεῖ· εἶναι δὲ αὐ[τῶι ἔφοδον] |³² ἐπὶ τὴν βουλήν καὶ τὸν δ[ῆμον
πρώτῳ με] | τὰ τὰ ἱερά· ἐνγράψαι [δὲ τὸ ψήφισμα τοῦτο] | εἰς τελαμῶνα
λευκοῦ λίθο[υ καὶ ἀναστῆσαι] | ἐν τῇ ἀγορᾷ τὸ δὲ ἀνάλω[μα - -] .

59. Epigramă funerară pentru Kleopatra din Amisos. LD: incert; LP: British Museum, inv. GR 1856.7-10.44; sec. I; ed.: CIRB 124 [cf. Album CIRB 124].

[Κλεοπάτ]ρα Μηνίσ[κου], | χαῖρε. | [Α]μισοῦ πολίτην, ἀρίζαλον
Κλεο[πάτραν, |⁴ Β]ιθυνὰν ἀρετᾶς ἵνεκα Πανελόπα[ν, | ἄρπασε]
δυσπενθῆς Αἴδας, σεμνὸν δὲ τὸ [κούρας | σκᾶν]ος ὑπὸ στάλαι
κρύπτεται αἰενάω[ν | τὰν ἀπα]λάν κεύθει μορφᾶν τάφος, ἀλλ'
ἀμά[ραντον |⁸ πνεῦμ]α μένει κείνας ἐς φάος ἀθάνατ[ον].

60. Epigramă funerară pentru Pharnakes din Sinope. LD: în apropiere de Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul Ermitage, inv. Π. 1860.39; sec. I; ed.: CIRB 129 [cf. Album CIRB 129].

Φαρνάκη Φαρνάκου, | χαῖρε. | Φαρνάκεω στάλαν δέρκευ, ξένε,
τὸν βαρὺς Ἄδης |⁴ ἔκλασεν, ἀγρεύσας δύσμορον ἠλικίην, | τέχνη
παιδοτρίβαν, ἔτεσιν νέον, ἐγ δὲ Σινώπας | πατριδος ἐξ ἀρετ(ᾶ)ς πρὸς
δύσιν οἰχόμενον· | οὐ κάλπιν κρύ(π)τει γῆ Βοσπορίς οὐδὲ λέλθηεν |⁸
γυμνάσιον κωφοῖς δάκρουσι μυρόμενον. | Αἰρετίσας δὲ πατὲρ στοργαῖ
φύσιν ἐμπροτέρησεν | Χηματίων, τύμβωι σᾶμα λίθου θέμενος.

61. Epigramă funerară pentru Theophile din Sinope. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. ΚΛ-441; a doua jumătate a sec. I a.Chr./prima jumătate a sec. I p. Chr.; ed.: CIRB 130 [cf. Album CIRB 130].

Θεοφίλη Ἐκαταίου, | χαῖρε. | Θειοφίλην με θύγατρα μινυνθαδίην
Ἐκαταίου |⁴ ἐμνώνοντο, γάμωι παρθένον ἠῖθειοι, | ἔφθασε δ' ἀρπάξας
Αἴδης, ἠράσσατο γάρ μευ, | Φερσεφόνας ἐσιδὼν κρέσσονα Φερσεφόναν.
| Καὶ γράμμα πέτρης ἐκγλυφὲν στηλίτιδος |⁸ κόρην δακρῦει Θειοφίλην
Σινωπίδα | τὰς μελλονύμφους ἧς πατὴρ δαιδουχίας | Ἐκαταῖος Αἴδη
καὶ οὐ γάμωι συνάρμοσεν. | Παρθένε Θεοφίλα, σὲ μὲν οὐ γάμος, ἀλλ'
ἀδιάνυλος |¹² χῶρος ἔχει νύμφη δ' οὐκέτι Μηνοφίλου, | [ἀ]λλὰ Κόρης
σύλλεκτρος· ὁ δὲ σπείρας Ἐκαταῖος | οὖνομα δυστήνου μῦνον ἔχει
φθιμένης, | [μ]ορφὰν δ' ἐν πέτραι λεύ(σ)σει σέο τὰς δ' ἀτελέστους
|¹⁶ ἐλπίδας οὐχ ὀσίη Μοῖρα κατεχθόνισεν. | Τὴν κάλλος ζηλωτὸν ἐνὶ
θνατοῖσι λαχοῦσαν | Θειοφίλην, Μουσῶν τὴν δεκάτην, Χάριτα, | πρὸς
γάμον ὠραίαν, τὴν σωφροσύνης ὑπόδειγμα, |²⁰ οὐκ Αἴδας ζοφεραῖς
ἀμφέβαλεν παλάμαις, | Πλούτων δ' εἰς θαλάμους τὰ γαμήλια λαμπάδι
φέγγη | ἄψε, ποθεινοτάτην δεξάμενος γαμέτιν. | [Ω γ]ονέες, θρήνων
νῦν λήξατε, παύετ' ὄδυρμῶν· |²⁴ Θεοφίλη λέκτρων ἀθανάτων ἔτυχεν.

62. Epigramă funerară pentru Menodoros din Sinope. LD: inscripție cumpărată la Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch (?); a doua jumătate a sec. I a. Chr./inc. I p. Chr.; ed.: CIRB 131 [cf. Album CIRB 131].

Μηνόδωρε Απολλωνίου, χαῖρε. | Φράζε τειὴν πάτρην, τὸν
οὖνομα καὶ μόρον αὐδα, |⁴ καὶ ποσέτης, λίπεις δ' εἴ τι παρ' ἀμερίοις; |
Πατρίς ἀλιστέφανός με γοναῖς ἔσπιρε Σινώπη, | οὖνομα δ' οἰχομένου
Μηνεόδωρος ἔφν· | πολλὰ δὲ δυσμενέων ἔναρα βροτόεντα δαΐξας
|⁸ κείμαι δουριτυπῆς ἐν χθονὶ Βοσπορίδι. | ἔξ δεκάδας λυκάβας
κεκορώνικ(ε), τέκνα δὲ λίπω | καὶ τὴν ἐν λέκτροις στεργομένην
γαμέτιν. | Εὐσεβέων ναῖοις ἱερὸν δόμον· ἦσθα γὰρ αἰεὶ |¹² καὶ φθίμενος
καὶ ζῶν πᾶσι ποθεινότατος.

63. Decret onorific pentru Akornion. LD: Balčik (Dionysopolis); LP: Muzeul din Sofia, inv. 1200; curând după 48; ed.: IGBulg I² 13, r. 22-26.

[- - - νεωστ]εῖ τε τοῦ βασιλέως Βυρεβιστα πρώτου καὶ με|γίστου
γεγ]ενότος τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων καὶ πᾶσα[ν |²⁴ τὴν πέρ]αν τοῦ
ποταμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατειοχη|[κότος γ]ενόμενος καὶ πρὸς τοῦτον
ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με|[γίστη φ]ιλία τὰ βέλτιστὰ κατεργάζεται τῇ πατρίδι
[- - -].

64. Decret de hotărnicie. LD: Balčik (Dionysopolis); LP: Muzeul din Sofia; 12/14-19 p. Chr.; ed.: IGBulg V 5011, r. 4-14 [cf. SEG 37, 607].

[- - -] ¹⁴ [- - -] οἱ ἀποσταλέντες ὀριοθέ|ται ὑπὸ βασιλέως Κοτυοῦ Φίλιπ|πος Ἀριστείδου Ἀδραμυτηνός, | Μόσχος Διντα Βιζυηνός, Σαδά|⁸λας Μοκαπορεως ὁ καταστάμε|νος στρατηγός ἐν Ἀρσηῶ, καὶ ἀπὸ | τῶν δῆμων· ἐξ Ὀδεσοῦ (sic) Μένανδρος | Προμαθίωνος, Λεόκριτος Ἴππαγόρου, | ¹² ἐγ δὲ Καλλάτειδος· Ἡράκλειτος Μονί| [μο]ν, Γεροντίδας Σεῖμου, οἵτινες μαθόν| [τες ἐ]κ τῶν ἀρχαίων γραμμάτων [- - -].

65. Inscripție votivă dedicată de Lucius Antonius Zenon lui Apollon Ietros. LD: Sozopol (Apollonia); LP: Muzeul din Burgas; după 19 p. Chr.; ed.: IGBulg I² 399 [cf. Grakov 1939, nr. 44; Saprykin 1993, 33].

[Ἀπόλλ]ωνι Ἰητρῶι | ὑπὲρ τῆς Ροιμ[η]ταλκου] βασι[λέ]ω¹⁴ς Κοτ]υ-
ος κα[ί] | βασιλ]έως Ροιμ[η]ταλκου] υἱ[ω]νοῦ κ]αὶ Πυθο[δω]ρίδος
β]ασιλέω[ς] | [Ροιμ[η]ταλκου] | [βασιλέ]ω¹⁴ς Πολ[έ]μωνος δ]ὲ θυγατρ[ι] ¹²δῆς
ὕ]γιας καὶ σ[ω]τηρία[ς] εὐξάμ[ε]νος Λ]ούκιος | Ἀ[ν]τώνιος Ζ]ήνων.

66. Decret onorific pentru Orontes din Olbia. LD: Olbia (?); LP: originalul este considerat dispărut; către jum. sec. I p. Chr.; ed.: IK 58, 3, r. 3-10 [cf. IOSPE I² 79].

[- - -] Ἐπει Ὀρόντας Ὀλβιοπολείτας Ἀβάβου ¹⁴υἱός, ἀνδρὸς οὐ μόνον τὰς πατρίδος, ἀλλὰ καὶ | σύνπαντος τοῦ Ποντικοῦ πρατιστεύσαντος | ἔθνεος καὶ μέχρι τὰς τῶν Σεβαστῶν γνώσεως προκό[ψ]αντος, πολλὰ δὲ καὶ Βυζαν ¹⁸τίων πόλει κατὰ τε τὰς δαμοσίας χρήας καὶ | τῶν εἰς τὸ ἐνπόριον πλεόντων προστα|σίας γενομένου ὠφελίμου, [- - -].

67. Inscripție funerară pentru Polemokrates din Hermonassa. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. Κ1-432; sec. I p. Chr.; ed.: CIRB 495 [cf. Album CIRB 495].

Πολ(ε)μοκ|ράτη υἱὲ Κα|λοῦνος Ἐρ|¹⁴μωνασει|του, χαῖρε.

68. Inscripție funerară pentru o femeie din Ἄζαρα πόλις. LD: Kertsch (Pantikapaion); sec. I p. Chr.; ed.: SEG 45, 1012 [ed. pr.: Jajlenko 1995b, 204-209].

Εἰπέ, τίνος πάτρης ἐλ[αά]|σατον; Ἄζαρα χῶρος⁸⁰ [ὄνο(?)]|μ[ά] μοι [e.g. Μίον]ν εἰ βλέψ[ειας] ¹⁴ [π]αῖδα, [ε]ιδεί<τρ>ς ὥ[ς] μοῦ|νον (?) τὰς δεκάδα[ς] δύο ἔσ|χεν ἦδη δύ|σμορο[ς] - - -].

69. Epigramă funerară pentru Heliodoros din Amastris. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. Κ1-446; sec. I p. Chr.; ed.: CIRB 134 [cf. Album CIRB 134].

80. Cf. SEG 45, 1012: „Ἄζαρα πόλις is on record in Ptolemaeus 5.8.3, on the east bank of the Maiotis, half-way between Tanais and Tyrambe“.

Text B (sub scena banchetului funebru):

Τὸν πιστὸν ἔργοις πᾶσι καὶ ἄμεμπτον φίλοις | πατρὶς μὲν ἐξέθρεψεν
ἢ ποθουμένη | Ἀμαστρίς Ἡλιοδώρον, ἀποθανόντα δὲ |⁴ Βοόσπορος
ἔθαψεν ἀρτίχουν νεανίαν | ἔχω δὲ πατρίδας νῦν δύο τὴν μὲν πάλαι
| ἐν ἡ τέθραμμαί τὴν δὲ νῦν ἐν ἡ μένω. | Στήλην δὲ ἀδελφοὶ τήνδε
ἔθηκαν εὐσεβῶς |⁸ μνήμην ἔχοντες εἰς ἀδελφὸν ἄξιον.

70. Inscripție funerară pentru Philemon din Amisos. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. ΚΛ-423; sec. I p. Chr.; ed.: CIRB 530 [cf. Album CIRB 530].

Φιλῆμων Φαρνάκου | Ἀμιστηνὲ καὶ γυνὴ Νίκη, | χαίρετε.

71. Inscripție funerară pentru Theona din Amastris. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. ΚΛ-155; a doua jumătate a sec. I/prima jumătate a sec. II p. Chr.; ed.: CIRB 610 [cf. Album CIRB 610].

Θεονᾶ, υἱὲ | Διονυσίου | Ἀμαστριανέ, |⁴ χαίρε.

72. Epigramă funerară pentru Dindianos din Amisos (?). LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch; sf. sec. I a. Chr./prima jumătate a sec. II p. Chr.; ed.: SEG 26, 849 [ed. pr.: Boltunova 1973, 125; cf. Merkelbach 1976].

Ὀνομα Δινδιανός μοι ἔχων | δ' ἔτι κούριον ἄνθος πρωθῆ|βης ἱερῆς
ἔπλεον ἐξ Ἀλύβης, |⁴ τυτθῆς ἐμπορίης πειρώμε|νος· ἀμφὶ δὲ γαῖαν
Κιμμερίην Μοιρῶν ἐξετέλεσσα μί|τους ἄχνοος. Οὐδέ τι σῆ|⁸μα κατ'
ἀνθήσαντος ἰούλου, | οὐ τι δὲ γὰ μάτηρ οὔτε θαι|νόντος ἔχει. Πλείτε
νέοι, | πλείτ' ἄνδρες ὅπου μόνον |¹² ἡελίου φῶς· ἐν τέλος ἀν|θρώποις
πᾶσι βίου, θάνατος.

73. Inscripție funerară pentru Publius Ignatius Onesiphoros din Sinope. LD: inscripție cumpărată la Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. ΚΛ-778; 124 p. Chr.; ed.: CIRB 703a [cf. Album CIRB 703a].

Πόπλιος Ἰγνά|τιος Ὀνησιφό|ρος Σινωπεύς, |⁴ ἐτῶν με', χαίρε. | Ἐν
τῷ ακυ' ἔτ(ε)ι.

74. Inscripție funerară pentru Seueros din Tiana. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul Ermitage, inv. Π. 1830.1; 129 p. Chr.; ed.: CIRB 705 [cf. Album CIRB 705].

Σευῆρος Σωκράτου Τια|νὸς σὺν γυναικὸς Με|λιτίνης τῷ ἰδίῳ
τροφίμ[ω] |⁴ Μέννονι υἱῷ Ἀμεινία μ[νῆ] | μῆς χάριν ἐν τῷ σκυ' Ἐαν[δικῶ].

75. Inscripție funerară pentru Timotheos, fiul lui Atta, Σίνδαξ. LD: Kertsch (Pantikapaion); LP: originalul este considerat pierdut; sec. II p. Chr.; ed.: CIRB 709 [cf. Album CIRB 709].

Τειμόθεος | Ἄττα Σίνδαξ κραι(β)άτριος σὺν γυ⁴ναϊκὸς Καλλι-
στρατείας θυγατρὸς | Ἀχαιμέν(ου) καὶ υἱοῦ | Τειμοθέου οἰκο⁸δόμησα
αὐτῷ τὸ | μνημεῖον.

76. Inscripție funerară pentru Titus Flavius Achaimenos din Bospor.
LD: Olbia; înc. sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 202.

Text A:

Τίτωι Φλαουίωι | Ἀχαιμένει Ἀχαιμένους Βοσπορε⁴ανῶι Ἀδόης
Δελφο(ῦ) | τὴν στήλλην ἀνέστησεν μνήμης | χάριν.

77. Inscripție funerară pentru Marcus Ulpius Parthenokles din Bospor.
LD: Olbia; LP: Muzeul Universității din Kiev; sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 203.

[Ραδ]αμψῶ[ν υἱέ] | [τοῦ δεινος,] χαίρω[ε]. | [Μ]ά[ρκω] Οὐλπίω
Παρθη[ε⁴]νοκλεῖ, τῷ καὶ Μαστο[ύ]λνω (?), [Β]οσπορανῶ Δ[ά]ιδ[ος]
Σωσιβίου ὁ καὶ [Ἀ]δ[σο]σ[θ]ος (?) τὴν στήλ[λ]ην ἀ[νέ]σ[τη]σεν μνήμης
χάριν.

78. Inscripție funerară pentru Adosthos din Bospor. LD: Olbia; LP:
Muzeul din Odessa; ep. romană; ed.: IOSPE I² 204.

Ἀδόσθω υἱῷ Ἀρσάκου τῷ | ὁμωνύμω ⁴ Ζήνων Σ[τ]ρατον(ε)ί-
[κ]ιοῦ Βοσπο[ρ]εανὸς μ⁸[νήμης χάριν].

79. Inscripție funerară pentru un cetățean din Olbia. LD: Chersones;
LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”, inv. 23/36504;
prima jumătate a sec. II p. Chr.; ed.: SEG 28, 638 (ed. pr.: Solomonik 1978,
76-78, nr. 8).

Ἄθ[λιος Νά]λων Οὐ[λπίου - - -] | Ε[- - -]μόρος ΚΑ[- - - | - - - Ὀλβιοπ]ο-
<λ>εῖτης Ο[- - - | ⁴- - -]ε χαίροις ΟΑ[- - -] | γνουῖς [- - -].

80. Decret de proxenie pentru Thrasymedes din Heracleea. LD: Cherso-
nes; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; sf. sec. I/
înc. sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 357, r. 3-22.

[- - - ἐ]πειδὴ Θρασυμήδης Θρασυμήδους τοῦ Σατύρου ἀνὴρ ⁴ τὰς
ματροπόλιος Ἡρακλέ(α)ς φύσει πολεΐτας σεμνὰν | [τ]ὰν ποθ' ἀμὲς
ἀναστ[ρο]φ[ά]ν τὰς ἐπιδαμίας πεπόατα[ι | κα]ῖ, οἷα πατέρων ἀγαθῶν
πρὸς υἱοὺς φιλοστόργους | [εἰ]χεν(ε)ῦνοϊαν, [εἰ]τις τὰν κα[λ]οκαγαθίαν
δείξας σε⁸[μ]νοτάτοις θύμ[ασιν ἤ]δε[τ]ο, καθότι εὐγενεΐαι διασά[μ]ωι
κεκοσμημένος [πάντας εὐγετε]ῖν δεδίδακται, ἀνθ' ὧν τὸν ἄδρ[α]
πα[ν]τὸς ἐπαινῶν ἄξιον ὄντα καὶ διὰ | τὰν ματέρα ἀμῶν [πατρίδα δὲ
α]ὐτοῦ Ἡράκλειαν | ¹²ισοπολείταν ἔδοξε γενέσθαι] διὸ δεδόχθαι τὰ[ι]
| βουλαῖ καὶ τῷ δάμ[ωι ἐπαινε]σαι μὲν ἐπὶ τούτοις | Θρασυμήδην
Θρασυμήδους τοῦ Σατύρου Ἡρακλεῖώταν, δόμεν δὲ αὐτῷ προξενίας
πολιτεῖ[αν,] | ¹⁶[ἐ]σπλουν τε καὶ ἔκπλουν ἐν εἰράναι καὶ πολέ[μ]ωι
ἀ]συλειασπονδει αὐτῷ τε καὶ ἐγγόνις καὶ χρά[μ]ασιν] αὐτοῦ, μετοχάν

τε πάντων τῶν ἐν [τ]ᾱί πό[λει, ὦν καὶ Χερσονασεΐταις μέτεστι· τὸ δὲ ψάφισ²⁰[μα τοῦτο ἀνα]γραφᾶμεν λευκολίθου στάλα καὶ | [θέμεν ἐν τῷ ἐπι]σαμ[ο]τάτω[ι τᾶ]ς ἀκροπόλιος | [τόπωι - - -].

81. Decret de proxenie pentru Gaius Valerius din Sinope. LD: Chersones; LP: Institutul de Arheologie din Moscova; 106-114 p. Chr.; ed.: SEG 48, 999 (cf. Saprykin 1998, 43).

[- - -] |⁴ Ἐπειδὴ Γάϊος Οὐα[λέριος - - - Σινωπεὺς πεπό]ιαι[ι - - -] | [- - -] | [- - - ἀμ]ᾶν [καὶ] δ[ιὰ τὰν ἐπιδ]αμίαν εἰαυ[τοῦ] |⁸ πέφανεν ἐφ' ἀμ[εῖν πρόθυμόν - - - ἀν]ήρ ὦν ἀγα[θ]ὸς ἐμφυ[ομένην αὐτῷ - - - σεμν] | σάτοισ κε[χρα]μένος ἄθεσιν τὰν τε καλο[κ]αγαθίαν δε[ίξας - - -] |¹² πολλοῦ κατὰ [τὰν πόλιν (?) - - -] | πολειτᾶν ἀμᾶν[- - -], νῦν [δ]ὲ διὰ | τὰν αὐτοῦ παρε[πιδαμίαν - - -] τᾶς κα[λο]καγαθίας καὶ [- - - τ]ῷ δά[μ]ωι, ὁ¹⁶ φίλος παντὸς δά[μου γεγεννα]μέν[ος πο]λειτ[α]ίς ὃ τὰς ἀμείν ἐργα[σίας τὰ συμφέροντα πράττων· | δι' ὃ] δ[εδόχ]θαι τᾷ [βουλαῖ καὶ τῷ δάμωι ἐπαινέ]σαι μὲν ἐπὶ τούτοις [Γάϊον Οὐ]αλέρι- ο[ν - - -] |²⁰ Σινωπέα, δόμεν δὲ [αὐτῷ] προξενί[αν, πολει] | τείαν, ἔσπλουν τε καὶ ἔκπλουν ἐν εἰράναι καὶ [ἐμ] | πολέμωι ἀσυλεῖ ἀσπονδεῖ αὐτῷ [καὶ τοῖς] ἐκ[γόν]οις καὶ χρήμασιν αὐτοῦ, μετοχάν [τε] πάν²⁴των τῶν ἐν τᾷ πόλει ὦν καὶ Χερσο[νασί]ταις μέτεστιν· τὸ δὲ ψάφισμα τοῦ[το ἀν]αγραφῆναι λευκολίθου στάλαι καὶ [θέμεν ἐ]ν τῷ[ι] | ἐπισαμοτάτω τᾶς ἀκροπό[λι]ος [τό]πωι. ταῦτ²⁸ α ἔδοξεν β(ο)υλαῖ δάμωι κτλ.

82. Inscripție funerară pentru Aristonikos pusă de Chresime din Amastris. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij“ (?); 115 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 543.

Χρησ[ίμ]η | Αμαστ[ρι]ανῆ | συμβίω Ἀριστονί[κ]ω |⁴ μνή[μης] χάριν ἀνέστη | σεν β[ι]οῦς ἐτ[ῶν] λ'. Ἐτους | ροθ', μην(ὸς) Λῶου γ'.

83. Decret de proxenie pentru Pharnakes din Amastris. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij“; 129-130 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 358, r. 3-11.

[- - -] δεδόχθαι τᾷ βουλαῖ καὶ τῷ δάμωι ἐπαιν[ῆ]⁴σθαι μὲν ἐπὶ τούτοις Φαρνάκην Φαρνάκου Αμαστριανόν, δόμεν δὲ | [αὐτῷ προξενίας] πολειτείαν, ἔσπλουν τε καὶ ἔκπλουν ἐν εἰ[ρά]ναι καὶ πολέμωι ἀ[συ]λεῖ ἀσπονδεῖ αὐτῷ τε καὶ ἐκγόνοις καὶ χρά[μ]ασιν, μετοχ[άν] τε πάντων ὦν καὶ Χερσονασεΐταις· τὸ |⁸ [δὲ ψάφισμ]α τοῦτο ἀναγραφᾶμεν λευκολίθου | [στάλαι καὶ θέμεν] ἐν τῷ ἐπισαμοτάτω τᾶς ἀκροπόλιος | τόπωι· ταῦτ' ἔδοξε] βουλαῖ δάμωι βασιλευούσας Παρ[θέ] | νου κτλ.]

84. Decret de proxenie pentru Dia[...], fiul lui Demetrios, din Heraclea. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij“; 129-130 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 359, r. 3-19 [cf. Latyšev 1909 b].

[- - - 'Επειδὴ Δια- - - Δημητρίου Ἀρακλεώτας ¹⁴ [πρότερόν τε - - - σεμνώϊ κεχ]ραμένος ἄθει τὰν καλο|[κάγαθίαν τὰς ἐπιδαμί]-
 - - - εὐχραστον πέφανε[ν | καὶ νῦν ποτὶ τοὺς πολεῖτ]ας ἀγάπα[ν]
 γνασίαν ἐνδείκν[υ]ται - - - φιλ]ικῶι καὶ ἰσαδέλφωι εὐνοίαι τα[- - - ¹⁸- - -
 γ]εγνναμέν[ο]ς πολεΐτας ἄριστα σε|[- - - πράττων τὰ συμφ]έροντα
 ἀμείν διατελεῖ· δι' ὃ δεδό|[χθαι τᾶ βουλαῖ καὶ τ]ῷ δάμῳ ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ
 τούτοις Δια|[- - - Δημη]τρίου Ἀρακλεώταν, δόμεν δὲ αὐτῷ προξε|¹²νίας
 πολειτεΐαν], ἔσπλουν τε καὶ ἔκπλουν ἐν εἰράναι καὶ πολέ|[μωι ἀσυλεῖ
 ἀσ]πονδεὶ αὐτῷ τε καὶ ἐγγόνοις αὐτοῦ καὶ χράμα|[σι, μετοχ]άν τε
 πάντων τῶν ἐν τᾷ πόλειῶν καὶ τοῖς ἐν φύ[τ]λοις τ]ῶν ἀστῶ(ν) μέτεστιν
 τὸ δὲ ψάφισμα τοῦτο ἀναγρα|¹⁶[φῆ]μεν λευκολίθου στάλαι καὶ θέμεν
 ἐν τῷ ἐπισαμοτάτῳ | [τ]ᾶς ἀκροπόλιος τόπῳ· ταῦτ' ἔδοξε βουλαῖ δάμῳ
 βασιλεού|σας Παρ[θέ]λου κτλ.

85. Decret de proxenie pentru Papios din Heracleea. LD: Chersones;
 LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; 130-131
 p. Chr.; ed.: Lifshitz 1964, 357-359, r. 4-16 (cf. Hainsworth 1972, 56, nr. 86).

[- - -] ¹⁴ 'Επειδὴ Παπίας Ἡρακλέωνος Ἀρακλεώτας ἀνὴρ χρασίμωι
 | ἄθει κεχραμένος σεμνότατον τὰς ἐπιδαμίας παρ' ἀμῆς | πεπόατ(α)
 χρόνον πάντας τ(ῶ)ν ἀμῶν εὐπαντήτως | στέρξας καὶ τειμῶν καθάπερ
 ἀγαθὸς καὶ ἐκ φύσιος ¹⁸ πολειτας ἀνθ' ὧν τὸν ἀνδρ' ἀμοιβαίως
 ἀντιτεμα|θῆνα(ι) καθᾶκον εἶμεν· δεδόχθαι τᾶ βουλαῖ καὶ | τῷ δάμῳ
 ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις Παπίαν | Ἡρακλέωνος Ἀρακλεώτ(α)ν δόμεν
 δὲ αὐτῷ προξενίαν, πολ|¹²λειτεΐαν, ἔσπλουν τε καὶ ἔκπλουν ἐν εἰράνα
 καὶ πολέμωι ἀσυ(λ)ε(ι)τ' ἀσ|πονδεὶ αὐτῷ τε καὶ ἐγγόνοις καὶ χράμασιν
 αὐτοῦ μετοχάν | τε πάντων τῶν ἐν τᾷ πόλει ὧν κ(α)ῖ Χερσονασεΐταις
 μέτεστι· | τὸ δὲ ψάφισμα τοῦτο ἀναγραφᾶμεν (ἐν) λευκολίθου στάλα
 καὶ θέ|¹⁶μεν ἐν ἐπισαμοτάτῳ τὰς ἀκροπόλιος τόπῳ [- - -].

86. Decret de proxenie pentru un cetățean din Amastris. LD: Chersones;
 LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; 130-140
 p. Chr.; ed. pr.: Solomonik 1978, 79 [cf. SEG 28, 632].

[- - -] | [- - - ἐπειδὴ ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος - - -]ος Ἀμ[αστρι]ανός (?) - - -
 ἀγαθὸς ἐστὶ ἀ|νήρ *vacat* [- - - ¹⁴- - - εὐνους ὧν διατελεῖ περὶ τ]ὰν πό[λιν
 | ἀμῶν - - -].

87. Decret de proxenie pentru L. Cornelius Pontianos din Sinope. LD:
 Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”,
 inv. 20310 & 1/36504; prima jumătate a sec. II p. Chr.; ed.: NĒPCh I 7.

[- - -] δεδόχθαι τᾶ(ι) βου[λαῖ(ι) καὶ τῷ(ι) δάμ]ωι ἐ[παινέ]σαι μὲν ἐπὶ
 τού[τ]οις Λ. [Κορ]νήλιον Πο[ντι]λιανὸν Σινωπέ[α], δόμεν δὲ αὐτῷ(ι)
 π[ροξε]ί¹⁴νίας πολειτεΐαν, εἴσ]πλουν τε καὶ [ἐκπ]λουν | ἐν] εἰράνα(ι) καὶ
 [πολέμ]ω(ι) ἀσ]υλεῖ, ἀσ[πονδε]ὶ | αὐτῷ(ι) τε καὶ ἐγγόνοις καὶ χράμασιν
 αὐτοῦ] [- - -].

88. Decret onorific pentru Herakleides și Proklos din Heracleea. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; cca 150 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 362.

[- - -] | [- - -] Ἐπειδὴ τοὶ εὐσεβέστατοι πα¹⁴τέρες Ἡρακλεῶται οἰκείῳ πάθει τὰν ὑπὲρ | τὰς ἀμέτερας σωτηρίας ἐποάσαντο φρονι¹τίδα, πάσαι σπουδαὶ καὶ πάσα φιλοστοργία | κεχραμένοι γνασί(α)ι, πρεσβείαν τε ποτὶ τὸν θ[ε]¹⁸ὸν ἀμῶν καὶ δεσπότην Αὐτοκράτορα Τίτον Αἰλι[ον] | Ἀδριανὸν Ἀντωνεῖνον ἰκετεύουσαν ἐξέ¹πεμψαν ὑπὲρ ἀμῆς ἐν οὐδενὶ ὀλιγωρή¹σαντες, τὰς τε θείας ἀποκρίσεις καὶ τὰς |¹² εὐμεναθείσας εὐεργεσίας ἠξίωσαν | δι' ἀνδρῶν ἐπισαμοτάτων Ἡρακλείδου | Μενεσθέος καὶ Πρόκλου Μέμνονος, διαπεμψάμενοι δά<λ>λους ποάσασθαι εἰς τὸ φανε¹⁶ρὰν αὐτῶν τὰν καλοκάγαθίαν γενέσθαι, ἀμῆς | πασσυδι ταῖς πρεπούσαις ἀμοιβαῖς ἀμείψασθαι καθᾶκον ἐσαφισάμεθα δι' ἃ δεδόχθαι τᾶ | [βουλᾱ] καὶ τῷ δάμῳ ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις |²⁰ τὰν πρόγονον ἀ[μῶν ματροπό]λιν⁸¹ καὶ πράτῃν | [τᾶν ἐν τῷ Πόντῳ (?)]

89. Decret de proxenie pentru G. Caius Eutyhianos din Sinope. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij” (?); sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 364.

[- - -] | Ἐπειδὴ Γ. Κάιος Εὐτυχ[ι]αν[ὸς ναύκλα]ρος Σ[ι] ¹⁴νωπεὺς ἀνὴρ μαρτυρόμενος μ[ὲν δ]ιὰ τρόπ[ων] | καλοκάγαθίαν παρὰ τοῖς [έ]οις πολεί[ται]ς διὰ τε [τὸ] | σεμνὸν ἄθος καὶ διὰ τὴν [εἰ]ς πάντα, ἐξαι[ρ]έ[ε]τως διέ | περὶ τὰν πόλιν ἀμῶν φιλοσ[το]ργίαν ἡ(δ)η κ[αὶ παρ'] ἀ⁸μῆς καλῶς ἐπιδαμήσας κ[αὶ] ἄλλοτε πλεισ[τά]κις, | ἔναγχος δὲ ἐξ(α)ιρέτῳ φι[λ]ο[τ]ειμία τᾶ πρὸς τὸν δ[ᾱ] | μον κεχραμένος ἄξιον [ά]γάσατο καὶ αὐτὸς τῶν | παρ' ἀμῆς γεινομένων ἔργ[ων] (?) μετασχεῖν καὶ γενέ[σ] |¹²θαι τῆς πόλιος ἀμῶν κ[αὶ] αὐτὸς φιλότιμος, κα[ὶ] ἐ[π]αινεσάντων τῶν πρου[χ]όντων τὴν τάνδρὸς [ἀρε] | τὰν κατὰ ἕνα ἕκαστον τῶ[ν] πολειτᾶν καὶ τὰν π[ο]τι | τὰν πόλιν σπουδάν τε κ[αὶ] εὐνοον φιλοστοργία[ν], |¹⁶ ἀνθ' ὧν τὸν ἄνδρα φιλοφ[ρ]όνως φιλοτειμησάμ[ε] | νον δεδόχθαι τᾶ βουλᾱ κ[αὶ] τῷ δάμῳ ἐπαινέσα[μ] ἐν | ἐπὶ τούτοις πρότερον τ[ὸ]ν ἄνδρα Γ. Κάιον Εὐ[τυ]χια | νὸν ναύκλαρον Σινω[πέα], δόμεν δὲ αὐτῷ προξενί |²⁰ας πολειτείαν, ἔσπ[λου]ν τε] καὶ ἔκπλου ἐν εἰράνα | καὶ πολέμῳ ἀσ[υ]λεῖ ἀσπονδ[εῖ] (α)ὐτῷ τε κ[αὶ] ἐκ[γ]ό | νοις κ[αὶ] χράμασιν αὐτοῦ, μετοχ(ά)ν τε πάντων ὧ[ν] περ μέτεστι καὶ τοῖς Χερσονασ[ε]ίταις κατὰ γένους |²⁴ [πολειτάς τὸ δὲ ψάφισμα τοῦ]το ἀναγραφᾶμεν λευ | κολίθου στάλα κτλ.]

90. Decret de proxenie pentru P. [Ser?]julius din Amastris. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”, inv. 35032 + 76/37286; sec. II p. Chr.; ed.: SEG 56, 874, r. 3-8 [ed. pr.: Makarov 2006, 90, fig. 3, 3a (tit. ined. + IOSPE I² 381 = NĒPCh 118)].

81. R. 20: [μεγαλόπο]λιν (Latyšev); propunem [ματροπό]λιν cf. IOSPE I2 357.

[- - - δ]εδόχθαι τᾶι βουλᾶι *vacat* [καὶ τῶι δάμωι ἐπαινέσαι |⁴ μὲν ἐπὶ] τούτοις Π. [Σερ?)]ουείλιον [- - - | - - -] Ἀμαστρια[νό]ν δόμεν [δὲ αὐτῶι προξενίας πολιτεί|αν] ἔσπλουν [τε καὶ] ἔκπλο[υ]ν ἐν εἰράναι καὶ πολέμωι ἄσυ|λ]εῖ, ἄσπονδ[εῖ, αὐτῶι τε καὶ ἐγγόνοις καὶ χράμασιν αὐτοῦ |⁸ με]τοχάν [τε πάντων τῶν ἐν τᾷ πόλει - - -].

91. Decret de proxenie pentru fiul lui Papias din Chersones. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”, inv. 36432; sf. sec. II p. Chr.; ed.: NĒPCh 13.

[τὸν δεῖνα] | τοῦ Παπίου τὸν ἀρχιχερέα καὶ φιλόπα|⁴τριν ἢ Τιανῶν πόλις | τὸν ἑαυτῆς πρόξενον τιμῆς χάριν.

92. Inscripție funerară pusă de Elis din Amastris. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 542.

Ἦλις Ἠλίτα Ἀμαστ|ριανὸς ἔθηκα τὸ|ν βωμὸν κὲ τὴν ὄσ|⁴τοθήκην, ἔμαυτῶ | κὲ τῆ γυνεκί μου.

93. Inscripție funerară pentru Herakleon, numit și Siszyros, din Heraclea. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; ep. romană; ed.: IOSPE I² 544.

Ἡρακλέων Μηνο|φῶντος ὀ κ(α)| Ἰσίσυρος Ἡρ(α)κ|⁴λεώτης, ἐτῶν | λθ'. χαῖρε.

94. Decret onorific pentru Posideos, fiul lui Satyros. LD: Olbia; LP: Muzeul de Istorie din Moscova; sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 51.

[- - -], ὑπα[ντιάσας | καὶ τοὺς Σαρματῶ]ν βασιλεῖς ἀόκνως κα[ῖ | ἐν πᾶσι τὰ συ]μφέροντα τῇ πατρίδι |⁴ [διαπράξας, σ]τρατηγήσας τε καὶ ἄρξας | [τὰς λαμπρο]τάτας ἀρχὰς καὶ τὰς ἄλλας | [λειτουργίας π]άσας ἐπιφανῶς καὶ δικαί|[ως ἐκτελέσα]ς [- - -].

95. Decret onorific pentru Karzoazos, fiul lui Attalos. LD: Olbia; sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 39.

Ἐπὶ ἀρχόντων τῶν περὶ Ὀμφάλακον Εὐρησι|βίου, μηνὸς Πανήμου β', ἔδοξεν τῇ βουλῇ | καὶ τῶ δῆμῳ (ἐπαινέσαι) Καρζόαζον Ἀττάλου ἄνδρα κα|⁴λῶς ἐπιβεβηκότα τοῖς τῆς πολιτείας ἰχνε|σικαὶ ζηλώσαντα βίον ἀλοιδόρητον. Ἐδοκί|μασεν αὐτοῦ ἡ πείρα τοὺς κόπους· ἐν τε γὰρ ταῖς | κοιναῖς χρεῖαις αὐθαιρέτως λειτουργῶν ἀνε|⁸πιζήτητον πόνον εἰσέφε(ρε) καὶ φθάνων τὰς ἐ|πιταγὰς πάσης χειροτονίας ὀλοκληρίαν ἐπε|δείκνυτο· προαιρέσεως μὲν οὖν ἦν τοιαύτης· ε[ῖ] | δέ ποτε καὶ τὸ πρόθυμον αὐτοῦ ἢ πατρὶς ὑπομνή|¹²σει συνεχέστερον ἐπεσπᾶτο, μειμούμενο[ς] | τῶν ἄριστα πολιτευομένων τὸν βίον ὑπόδειγμα τοῖ[ς] | νέοις ἐγείνετο τῆς τῶν καλῶν ὁμοιότητος, ἐν τε ταῖς | ἀρχαῖς πιστῶς καὶ πονικῶς ὑπηρετῶν καὶ ἀόκνως τὰ ἐπ[ι]|¹⁶τασσόμενα

κατορθούμενος ἐν ταῖς πρὸς τοὺς γειννιῶντας βασιλέας πρεσβείαις, ὦν ἰς τὴν ἀκρείβειαν | τῆς ἔρμηνείας στενοχωρεῖ ὁ λόγος· οὐ μὴν ἦττ(ο)ν | ἐπειράζετο ἐν ταῖς πρὸς ἓνα ἕκαστον ὑπαντή|²⁰σεσι, ἀλλὰ κἀκεῖ τελείως ἐπεγεινώσκετο ἀ|νὴρ· φιλ[α]νθρωπία μὲν ἀπαγόμενος τοὺς ξείνους καὶ χρηστοῖς ἦθεσι φιλοξενῶν συνγενικὸν | πάθος ἐπεδείκνυτο, πολειτῶν δὲ εἰτις αὐτῶ |²⁴συνέμειξεν ἡ κατὰ συναλλαγῆς ἀφορμὴν ἢ κατὰ συμβιώσεως συνήθειαν, οὐδὲ λόγος χωρη|σαι δύναται τὴν εἰς αὐτὸν εὐνοίαν· ἀλλὰ καὶ (μέχρι) πει|ράτων γῆς ἐμαρτυρήθη τοὺς ὑπὲρ φιλίας κινδύνους |²⁸μέχρι Σεβαστῶν συμμαχία παραβολευσάμενος· | δι' ὃ δὴ ἐπὶ τούτοις ἦ <τε> πατρις χαλεπῶς ἐνένκαισα τὴν ἐπ' αὐτῶ συμφορὰν καὶ τὴν με(τα)λλαγῆν τοῦ βί|ου | βαρυνομένη ἐψηφίσαστο ἐπαίνοις καὶ ταῖς πρεπού|³²σαις μαρτυρίαις παρηγορησαι τὸ ἐπ' αὐτῶ σύμπτ[ω]|μα, ἵνα καὶ τεθνώσ ἢ παρὰ τοῖς ζῶσιν ἐντειμος, σ[τε]|φανωθῆναι δὲ αὐτὸν (χρυσῶ στεφάνῳ καὶ τὸν κήρυκα ἀναγορεῦσαι) ἐπὶ τῆς ἐ(κ)κομιδῆς, ὅτι ὁ δῆ|μος στεφανοῖ Καρζ(ό)αζον Ἀττάλου ζήσαντα κα|³⁶λῶς καὶ δημωφελῶς, ἀνατεθῆναι δὲ τὸ ψηφισ|μα ἐν ἐπισήμῳ τόπῳ, ἵνα οἱ ἀναγεινώσκοντε[ς] | προτροπήν ἔχωσιν εἰς τὸ μειμῆσθαι βίον / ἐπαινούμενον. – Ζώρσανος Νεικηράτου τὸ ψή|⁴⁰φισμα ἀνέστησε Καρζοάζῳ Ἀττάλου μνήμης | χάριν.

96. Inscriptie funerară pentru Theodosios, din Sinope. LD: Olbia; LP: originalul este considerat pierdut; cca 125-175 p. Chr.; ed.: NO 101.

[- - - Θεοδ(?)]οσίου | Σινωπ<π>εύ[ς] | [χαί]ρε.

97. Inscriptie funerară pentru Kale din Amastris. LD: Olbia; LP: Muzeul de Arheologie din Odessa (?); cca sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 233.

Ἐνθάδε | κεῖτ(αι) Κα|λῆ Ρουφεί/⁴νο[υ] Ἀμα|[στρι]ανί, | [ζήσα]σα [- - -].

98. Inscriptie funerară pusă de Pontikos din Olbia fiului Satyros. LD: Constanța (Tomis); LP: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“, inv. L 199; jum. sec. II/inc. sec. III p. Chr.; ed.: ISM II 279.

Ποντικὸς | Νεικίου Ὀλ|βιοπολεί/⁴της τῷ ἰδίῳ νιώ Σατύ|ρω, μνήμης | χάριν.

99. Inscriptie de construcție cu menționarea unui arhitect din Nicomedia. LD: Olbia; curând după 198 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 174.

[- - -] | [- - -] ἡ Ὀλβιοπολειτῶν πόλις τὸ βα[λανεῖον ἐποί|η]σεν σὺν καὶ τῇ σκουτλώσει ἐκ τῶν δημο[σίων καὶ κα|⁸θ]ιέρωσαν, διέποντος τὴν ἐπάρχειον Κο[σκωνίου Γεντια|ν]οῦ, πατρὸς δὲ πόλεως Καλλισθέ-νου Κ[αλλισθένου, ἐπὶ | ἀρ]χόντων τῶν περὶ Καλλισθένην Δάδου· [τοῦ δεινὸς Καλλι|σθένου, Μαρκιανοῦ Δομνίνωνος, Ρουφεί|νου

Φιλα¹²δέλ]φου, Κονκορδίου Ἄττα, ἀρχιτεκτονοῦν[τος τοῦ δεῖνος, | τοῦ δεῖνος (υἱοῦ)] Νεικομ[ηδέως] τοῦ καὶ Τομείτ[ου - - -].

100. Decret onorific pentru Theokles. LD: Olbia; a doua jumătate a sec. II/Inc. sec. III p. Chr.; ed.: IOSPE I² 40 [cf. Heinen 2009, 22-23, cu fotografie la p. 30].

Ὅσαι πόλεις ἐστεφάν[ω]σαν [Θ]εοκλέα Σατύρου ἤρωα χρυσεῖς στεφάνοις | Ὀλβιοπολεῖται, Ἡρακλεῶται, Τιανοί, Τομεῖται, Μείλητος, Χερσόνησος, | Νεικο[μ]ηδεῖς, Βυζάντιοι, Προυσεῖς, Ἰστριανοί, Κύζικος, Βόσπορος, |⁴ Νεικαιεῖς, Ἀμαστ[ρ]ιανοί, Ὀδησεῖται, Καλλατιανοί, Ἀπάμεια, Τύρα, Σινώπη. | Ἐπὶ ἀρχόντων τῶν περὶ Θεοκλέα Σατύρου τὸ δ', | μὴνός Βοηδρομιῶνος εἰ, ἐκκλησίας γενομένης | πανδήμου, εἰσηγησαμένου Ἀντι[φ]ώντος Ἀναξιμέ¹⁸λους, οἱ ἄρχοντες εἶπαν· Ἐπ(ε)ὶ Θεοκλῆς Σατύρου, ἀνὴρ γενόμενος ἐκ προγόνων λαμπρῶν κ(α)ὶ πολλὰ | τῇ πατρίδι ἡμῶν κατανουσαμένων (ἀγαθὰ) ἔν τε πρεσβείας καὶ (ἀ)ρχαῖς πάσαις καὶ εὐεργεσίαις τῶν καθ' ἓνα πολειτῶν τε |¹² καὶ τῶν ἐπιδημούντων παρ' ἡμᾶς ξένων, κατηκολούθησεν | ὁ ἀνὴρ τῶ τῶν προγόνων ἀξιῶματι καὶ τὸ λαμπρὸν καὶ εὐ|νον πρὸς τὴν πατρίδα διε[δ]είξατο, ὡς καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, | ἔν τε ἤθει χρηστῶ καὶ τρόπῳ ἀγαθῶ καὶ εὐνοίᾳ τῇ κοινῇ πε¹⁶ρὶ πάντα πᾶσιν διαφερούση, ὡς διὰ τὸ μέτριον αὐτοῦ καὶ περὶ | τὴν πατρίδα φιλόστοργον καὶ περὶ τοὺς Ἑλληνας φιλόξενον νεικῆ| [σα] μὲν τοὺς προγόνους τοὺς ἑαυτοῦ, ἰσὸρ(ρ)οπον δὲ καταστή| ναι τοῖς τὰ μέγαρα τὴν πατρίδα ἡμῶν εὐεργετηκόσιν, εἰς τε πρεσ|²⁰βείας αὐτὸς ἑαυτὸν ἑκόντην παρέχων ἄοκνον, ἔργων τε ἐπιμε| λείας καὶ κατασκευ(α)ῖς ἐνεκοπίασεν, ὡς δι' αὐτὸν περικαλλε| στέραν καὶ ἐνδοξοτέραν τὴν πόλιν ἡμῶν γενέσθαι, ἀρχαῖς τε | αἷς ἤρξεν καὶ ἱερατεία καὶ στρατηγί(α)ς καὶ λειτουργίαις ἀπάσαις ἑαυτοῦ|²⁴ ἀφελῶς τῇ πατρίδι εἰς ἅπαντα ἐπεδίδου, ἡρεμόν τε ἑαυτὸν παρέχων | καὶ ἴσον πᾶσιν, καθαρῶς ἅπαντα καὶ δικαίως διοικῶν, ἄρχων | τε τὴν μεγίστην ἀρχὴν τὸ τετράκις – καθότι τοιούτων | ἀνδρῶν χρεια ἦν ἄρχειν καὶ πλειστάκις –, πᾶσαν ὁμόνοιαν |²⁸ πολειτευόμενος, τοῖς μὲν ἡλικιώταις προσφερό| μενος ὡς ἀδελφός, τοῖς δὲ πρεσβυτέροις ὡς υἱός, | τοῖς δὲ παισὶν ὡς πατήρ, πάση ἀρετῇ κεκοσμημένος, | ὑπὸ τοῦ βασκάνου δαίμονος ἀφηρέθη, μὴ διατελέσας |³² τὴν ἀρχὴν, ὥστε ἐπὶ τούτοις τοὺς πολεῖτας καὶ τοὺς ξένους | διὰ τὸ ἀφηρῆσθαι τοῦ προεστῶτος τῆς πόλεως ἀνδρὸς λελυ| πῆσθαι ἀξιῶσαί τε τὴν τε βουλήν καὶ τὸν δῆμον καὶ τὰς πόλεις, ὧν | ἐπεδήμουν οἱ (ξ)ένοι, στεφανωθῆναι τὸν Θεοκλέα χρυσῶ στεφά|³⁶νῳ καὶ ἀναγορευθῆναι ὑπὸ τοῦ κήρυκος, ὅτι ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος | καὶ αἱ πόλεις τῶν παρεπιδημούντων ξένων στεφανοῦσιν Θεο| κλέα Σατύρου, νεικητὴν γενόμενον τῶν ἀπ' αἰῶνος περὶ τῶν κοινῇ | πᾶσιν διαφερόντων καὶ τῶν τῇ πόλει συμφερόντων, καὶ ἀνατεθῆναι αὐ|⁴⁰ τοῦ εἰκόνα ἔνοπλον | δημοσίᾳ ἐν τῷ γυμνασίῳ, οὐ τῆς κατασκευ| ῆς τὴν ἐπιμέλειαν αὐτὸς πεποίητο· τὸ δὲ ψήφισμα τοῦτο ἀναγραφῆ| ναι εἰς στήλην λευκολίθου καὶ ἀνατεθῆναι ἐν τῷ

ἐπισημοτάτῳ τῆ[ς] | πόλεως τόπῳ εἰς τὸ μαθεῖν πάντας τὸν ἄνδρα
πρὸς ἀνδρεί(α)ν μὲν |⁴⁴ εὐτολμον καὶ πρὸς ἀρετὴν δὲ ἄοκνον καὶ πρὸ(ς)
πολείτας σωτή|ριον καὶ πρὸς ξένους φιλάνθρωπον, ἧ (ε)ἰς προτροπὴν
τῶν τῆν πό|λιν φιλεῖν καὶ εὐεργετεῖν δυνομένων.

101. Decret onorific pentru un cetățean din Olbia. LD: Olbia; 193-211
p. Chr.; ed.: IOSPE I² 41.

Ἵσσαι πόλει[ς] ἐστε[φάνωσαν τὸν δεῖνα - - -] | Ὀλβιοπολείται,
Μειλί[σσοι - - -] | Ἀπαμείς, Νεικομηδεῖς, [- - -, Νει] |⁴καιεῖς, Β[υ]ζάντιοι,
Προ[υ]σεῖς, - - -,] | (Η)ρακλεῶται, Ἀμαστ[ριανοί, - - - Καλλατι]/ανοί (?) [- - -].

102. Decret onorific pentru un cetățean din Olbia (?). LD: Olbia; LP:
originalul este considerat pierdut; 193-211 p. Chr.; ed.: NO 51.

[Ηρα]κλεῶτα[ι | Βυ]ζάντιο[ι | Προ]ουσεῖς].

103. Inscripție votivă dedicată de Πόπλιος Αἴλιος Ἀργαμη|νός lui
Apollon Prostates. LD: Olbia (?); LP: Muzeul de Arheologie din Odessa;
193-211 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 96.

Ἀπόλλ[ωνι Προστάτη] | οἱ περὶ Παπί[αν Οὐμβη] | ουάρου στρα-
τη[γοί: Ἀγα] |⁴θοκλῆς Στράτωνος, Φλεί|μναγος Θρασυβούλου,
| Πόπλιος Αἴλιος Ἀργαμη|νός, Καζίνας Φαρνάγου, |⁸ Μανίαγος
Ποσειδίου ἀνέθηκαν Νείκην χρύσειον | ὑπὲρ τῆς πόλεως εὐστα | [θίας
καὶ τῆ]ς ἐ[αυ]τῶν ὑγεί |¹²[ας].

104. Decret onorific pentru un cetățean din Tyras (?). LD: Tyras; LP:
Muzeul de Arheologie din Odessa; sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 3.

[- - -] |⁴ [- - -] ν οἱ βάρβαροι φορτία | [- - - κατ]ακλείσαι ἐπὶ τὸ αὐ | [ριον
(?) - - -] οἱ στρατιῶται ὑπὲρ | [- - - κατ]ατιθέσθωσαν οἱ τρα |⁸[πειζίται
(?) - - -] ὡσαν χαρακτῆρα ἔχον | [τ - - - χα]λκοῦν ἢ σιδηροῦν ἢ | [- - -]
ποιήσαντα ὁ ἑκατον | [τάρχης (?) - - - οἱ ξ]ένοι αὐθημερὸν ἐκκα |¹²[- - -
ἡμέ]ραις | εἰ δὲ εἶεν ξένοι ἐκ [- - -].

105. Inscripție funerară pentru Attas din Tyras. LD: Constanța (Tomis);
LP: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, inv. 226; sec.
II/III p. Chr.; ed.: ISM II 313.

Τελαμῶνα ἀ|νέστησαν Ἰρασι|ταμος καὶ Αδια|⁴γος καὶ Αβραγος |
πατρὶ ἰδίῳ Αττα | [Τυ]ρανῶ τε τε | [λευτηκ]ότι | [ἐν τῷ - - - ἔ]τει.

106. Inscricție funerară pentru Aurelia Abrinia din Tyras. LD: Varna (Odessos); LP: Odessos, în resturile de construcție ale termelor romane, inv. 4205; ep. romană; ed.: IGBulg I² 228 bis.

Αὐρηλία Αβρινια Φωρδιγαλλου Τυρανῆ. Τὴν ἀπὸ προηγόνων εὐγενίδα – συμ¹⁴βίωσαν ἀνδρὶ παρθενικῶ | Αὐρ(ηλίω) Πίστω εὐκόσμως καὶ | ἀμέμπτως ὄν συνιέζησαν ἐνιαυτοὺς (δύο), ¹⁸ τούτου τέλος βίотου. | Αὐρ(ήλιος) Φωρδιγαλος καὶ Μαδιני | Ἀρτεμιδώρου τῆ ἑαυτῶν | θυγατρὶ τὴν στήλην ἀ¹²νέστησαν μνίας χάριν. | Χαίρε, παρ(ο)δεῖτα.

107. Inscricție funerară pentru Domninos, fiul lui Herakleides, din Tyras. LD: Varna (Odessos); LP: Muzeul din Sofia, inv. 3519; ep. romană; ed.: IGBulg I² 229.

Ἐνθάδε γαῖα κατέχει Δο¹μνεῖνον υἱὸν Ἡρακλείδου | Τυρανὸν ἀπὸ προγόνων εὐ¹⁴γενῆ, ζῆσαντα ἔτη εἴκοσι. | τὴν στήλην ἀνέστησαν | Αὐρήλιος Ἡρακλείδης πατήρ | καὶ Μαδαγαυα μήτηρ ¹⁸μνήμης χάριν.

108. Inscricție funerară pentru un cetățean de la Tyras (?). LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”, inv. 6/36504; sec. III p. Chr.; ed.: NÉPCh 76.

[- - -] ΚΙΑΘ [- - -] | [ἐν (?)] Τύρα τ[ᾶ πόλει].

109. Inscricție onorifică pentru Severus Alexander pusă de Marcus Aurelius Artemon. LD: Tyras; 222-235 p. Chr.; ed.: SEG 52, 748.

[- - -] ¹⁴ [- - -] Μ(ἄρκος) Αὐρ(ήλιος) Ἀρτέμων ΙΙ [στριανός, Ethnicum?, Ἡ]ρακλεώτης, Τυ¹|ρανός, πολίτης, καὶ (?) β¹ουλευτῆς δόγμ(ατι) | [τῆς ἱερωτάτης β(ουλή)ς κα]ῖ τοῦ λαμ¹προ⁸[τάτου δήμου].

110. Inscricție funerară pentru Tertius, fiul lui Rufus, din Tiana. LD: în apropiere de Kertsch (Pantikapaion); LP: originalul este considerat pierdut; prima jumătate a sec. III p. Chr.; ed.: CIRB 732 [cf. Album CIRB 732].

Τέρτιος Ρούφου | Τιανὸς ναύκλη|ρος ἐτῶν ξβ'. Τὴν ¹⁴δὲ στήλην ἔπεμψαν οἱ συγενεῖς | [μνήμης χά]ριν.

111. Inscricție funerară pentru Tiberius Claudius Menyllion din Sinope. LD: în apropiere de Kertsch (Pantikapaion); LP: Muzeul de Arheologie din Kertsch, inv. Κ1-360; sec. III p. Chr.; ed.: CIRB 733 [cf. Album CIRB 733].

Τι(βέριος) Κλαύδιος Μελνυλλίων ¹⁴Σινωπεὺς | ἐτῶν κε' | ἐνθάδε κεῖ|ται, χαίρετε.

112. Inscricție funerară pentru o gynḗ Ταυρικῆ. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; ep. romană; ed.: IOSPE I² 528 (cf. SEG 46, 935).

[Ἡ δεῖνα τοῦ δεῖνος] | γυνή Ταυρικῆ.

113. Inscripție funerară pentru Pontikos din Heracleea. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; ep. romană; ed.: IOSPE I² 545.

Ποντικὸς | Νεμερίλου Ἡρακλεώτης ἐ|τ[ῶ]ν [Ξ'].

114. Inscripție funerară pentru Markianos din Heracleea. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; perioada creștină; ed.: IOSPE I² 445.

Ἀγαθῆ τύχη. | Μαρκιανὸς Γαλί[ο]ν Ἡρακλεώτης I⁴ φιλο-
τ[ε]μῆσάμενος | εἰς το[---]κείονα[---].

115. Inscripție funerară pentru Valerianos din Heracleea. LD: Chersones; LP: Muzeul rezervației arheologice „Chersones Tavričeskij”; perioada creștină; ed.: IOSPE I² 446.

[Ἀγα]θῆ τύχη. | [Οὐ]αλεριανὸς | [Γα]ίου φ[ιλ]στει⁴[μησάμε]νος εἰς
| [τοὺς κεί]ονας | [δηνά]ρια φ'.

116. Inscripție funerară pentru Kylita. LD: Sinope; LP: originalul este considerat pierdut; perioada creștină; ed.: IK 64, 184 (cf. Grakov 1939, nr. 69).

[---] | [---] Ἀνακτασί(ο) | †Θέσις - Κυλίτα I⁴ε τις συνβίου Ἀνακτασίου
το(ῦ) μ(ε)ιζοτ[ε]ρου τοῦ ἐπικό[π]ου Χέρκονος ιν(δ) θ'.

117. Inscripție votivă dedicată de un bosporan lui Ahile. LD: limba de nisip Tendra (Cursus Achillis); dată incertă; ed.: IOSPE I² 332.

Ἐπὶ [ιερῶς Ἰ] | εροσῶ[ντος Ἀχιλλεῖ (?) | ε]ὐχαριστήριον [ὁ δεῖνα τοῦ
I⁴δεῖνος] ἀπὸ Βοσπ[ό]ρου[---] | [---]να]ύτης [---].

Abstract

The Inter-Pontic Relations of the Greek Cities of the Northern Black Sea Area and Their Contacts with the Hinterland Barbarians according to the Epigraphic Sources

We suggest to approach the external relations of the Northern Pontic *apoikiai* by dissociating more clearly the overall evidence, which forms the basis for modern, sometimes fanciful, interpretations from the epigraphic data. After some general considerations about the peculiarities of the Hellenistic history of the Black Sea area, we propose a review – as comprehensive as possible – of the interrelations of the Greek cities of the Northern

Black Sea area in the Hellenistic and Roman periods. An important aspect considered in the present study is the relation of each urban community with the Northern Pontic *apoikiai* and the hinterland barbarians. Such an approach allows us to outline a comparative picture of the relations each of those cities had during the two historical periods, as well as to emphasize the similarities and differences. We should mention, however, that the 'episode Mithridates VI Eupator' and the relations with the Romans will be investigated in a separate study, which will be dedicated to the relations with the extra-Pontic regions and dynasties.

Bibliografie

- Alcock 1996 S.E. Alcock, *Surveying the Peripheries of the Hellenistic World*, în Bilde 1996, 162-175.
- Anochin 1991 A.A. Anochin, *Die Münzen der scythischen und sarmatischen Könige*, HBA 18, 141-150.
- Anochin 1999 V.A. Anochin, *Istoriija Bospora Kimmerijskogo*, Kiev.
- Archibald et alii 2005 Z.H. Archibald, J.K. Davies, V. Gabrielsen (ed.), *Making, Moving and Managing. The New World of Ancient Economies 323-31 BC*, Oxford.
- Archibald et alii 2011 Z.H. Archibald, V. Gabrielsen, J.K. Davies (ed.), *The Economies of Hellenic Societies. Third to First centuries BCE*, Oxford.
- Austin 2006 M.M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation²*, Cambridge.
- Avram 2007 A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia NS 51, 79-132.
- Avi-Yonah 1978 M. Avi-Yonah, *Hellenism and the East. Contacts and Inter-relations from Alexander to the Roman Conquest*, Jerusalem-Michigan.
- Avram 2012 A. Avram, *Revision eines Ehrendekrets der Stadt Istros* (comunicare prezentată la Congresul XIV de epigrafie greacă și latină de la Berlin).
- Beleckij 1975 A.A. Beleckij, *Grečeskie nadpisi Ol'vii iz raskopok 1950-1967 gg., chranjajušiesja v Kieve*, în S.N. Bibikov et alii (ed.), *Ol'vija*, Kiev, 92-117.
- Bernhardt 1971 R. Bernhardt, *Imperium und Eleutheria: Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*, Hamburg.
- Bichler 1983 R. Bichler, „Hellenismus“: *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs*, Darmstadt.
- Bilde 1996 P. Bilde et alii (ed.), *Centre and Periphery in the Hellenistic World*, Aarhus.

- Blawatsky 1961 W.D. Blawatsky, *Il period del Protoellenismo sul Bosporo*, în *Atti del settimo congresso internazionale di archeologia classica*, III, Roma, 49-66.
- Blavatskij 1985 V.D. Blavatskij, *O periode protoëlinizma v Severnom Pričernomor'e*, în V.D. Blavatskij, *Antičnaja archeologija i istorija*, Moscova, 123-132.
- Boltunova 1973 A.I. Boltunova, *Nadgrobnaja nadpis' Dindiana*, StCl 15, 125-130.
- Braund 1984 D. Braund, *Rome and the Friendly King. The Character of the Client Kingship*, London.
- Bugh 2013 G.R. Bugh, *Hellenistic period (concept of)*, în EAH, col. 3120-3122.
- Chaniotis 1988 A. Chaniotis, *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften*, Stuttgart.
- Chtcheglov 1992 A. Chtcheglov, *Polis et chora. Cité et territoire dans le Pont-Euxin*, Besançon.
- Clauss 2013 M. Clauss, *Cleopatra VII*, în EAH, col. 1569-1571.
- Cojocaru 2001 a V. Cojocaru, *Achilleus in Tyras*, Tyche 15, 55-62.
- Cojocaru 2001 b V. Cojocaru, *Zwei Pharzoios-Goldstateren aus einer ukrainischen Privatsammlung*, Thraco-Dacica 20, 383-386.
- Cojocaru 2004 V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.
- Cojocaru 2007 V. Cojocaru, *Recenzie la Heinz Heinen, Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe*, Stuttgart, 2006, Tyragetia SN 1, 381-385.
- Cojocaru 2008 V. Cojocaru, *Din estul elenistic în vestul roman. Observații pe marginea unui volum de studii recent apărut*, ArhMold 30, 307-321.
- Cojocaru 2009 a V. Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raums*, Pontica 42, 349-374.
- Cojocaru 2009 b V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive*, în Coșkun et alii 2009, 143-172.
- Cojocaru 2010 a V. Cojocaru, *Inscripția greacă de la Dragomirna*, Pontica 43, 323-345.
- Cojocaru 2010 b V. Cojocaru, *Interferențe greco-scitice ca reflecție a circulației monetare la marginea stepei*, Cercetări Istorice 24-26, 87-114.
- Cojocaru 2010 c V. Cojocaru, *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, ArhMold 32, 41-56.
- Cojocaru 2011 a V. Cojocaru, *Relațiile externe ale orașelor grecești nord-pontice în epoca elenistică și romană pe baza izvoarelor epigrafice*, Cercetări Istorice 27-29, 67-116.

- Cojocaru 2011 b V. Cojocaru, «Vozvraščenie» Ėpikrata, ALP 7,1, 297-318.
- Cojocaru 2011 c Cojocaru, V., *Von Pfeilspitzen zu „skythischen“ Münzen: zu griechisch-skythischen Beziehungen im Spiegel des Geldumlaufs am Rande der Steppe*, în L. Präger (ed.), *Nomadismus in der „Alten Welt“: Formen der Repräsentation in Vergangenheit und Gegenwart*, Münster–Berlin–Wien–Zürich–London, 26-49.
- Cojocaru 2012 V. Cojocaru, *Noch einmal zur Herkunft des Ehrenbeschlusses für Epikrates, Sohn des Nikobulos (Syll.³ 707 = ISM I 65)*, AMV 8, 2, 267-291.
- Cojocaru 2013 a V. Cojocaru, *Die Außenbeziehungen der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeerküste in hellenistischer und römischer Zeit auf Grundlage der epigraphischen Quellen*, în V. Cojocaru, C. Schuler (ed.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanta, 20-24. September 2010* (sub tipar).
- Cojocaru 2013 b V. Cojocaru, *Proxenia*, în EAH, col. 5606-5608.
- Cojocaru, Lițu 2009 V. Cojocaru, A. Lițu, *Prokseničeskie dekrety kak instrument vzaimootnošenij s čužezemcami v pontijskich grečeskich obščestvach i na ostrove Kos: predvaritel'nye itogi sravnitel'nogo issledovanija*, în S. Bocharov, V. Cojocaru (ed.), *North and West Black Sea Area during Antiquity and the Middle Ages*, Simferopol, 186-216.
- Cohen 1995 G.M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkeley.
- Coşkun et alii 2009 A. Coşkun, H. Heinen, S. Pfeiffer (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main.
- Dana 2011 M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux.
- Dana, Dana 2001-2003 M. Dana, D. Dana, *Histoires locales dans le Pont Euxin ouest et nord. Identité grecque et construction du passé*, Il Mar Nero 5, 91-111.
- Daševskaja 1960 O.D. Daševskaja, *Četvertaja nadpis' Posideja iz Neapolja Skifskogo*, SovArh 1, 261-265.
- Dovatur et alii 1982 A.I. Dovatur, D.P. Kallistov, I.A. Šišova, *Narody našej strany v «Istorii» Gerodota: teksty, perevod, kommentarij*, Moscova.
- Erskine 2004 A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Malden–Oxford–Carlton.
- Erskine 2010 A. Erskine, *Roman Imperialism*, Edinburgh.
- Erskine, Llewellyn-Jones 2011 A. Erskine, L. Llewellyn-Jones (ed.), *Creating a Hellenistic World*, Swansea.

- Ferrary 1988 J.-L. Ferrary, *Philhellénisme et impérialisme: Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de Macédoine à la guerre contre Mithridate*, Roma.
- Ferrary 2007 J.-L. Ferrary, *L'essor de la puissance romaine dans la zone pontique*, în A. Bresson et alii (ed.), *Une Koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C.–IIIe s. p.C.)*, Bordeaux, 319-325.
- Frolova 1964 N.A. Frolova, *Monety skifskogo carja Skilura*, *SovArh* 1, 44-55.
- Funck 1996 B. von Funck (ed.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9.–14. März 1994 in Berlin*, Tübingen.
- Furmanskaja 1960 A.I. Furmanskaja, *Novyj épigrafičeskij pamjatnik iz Tiry*, *SovArh* 4, 173-179.
- Gajdukevič 1971 V.F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich²*, Berlin.
- Grakov 1939 B.N. Grakov, *Materialy po istorii Skifii v grečeskich nadpisjach Balkanskogo poluoostrova i Maloj Azii*, *VDI* 3, 231-315.
- Gruen 1984 E.S. Gruen, *The Coming of Rome, I-II*, Berkeley–Los Angeles–London.
- Habicht 1994 C. Habicht, *Athen in hellenistischer Zeit*, München.
- Hainsworth 1972 J.B. Hainsworth, *Tituli ad dialectos Graecas illustrandas selecti, II. Tituli dorici et ionicis*, Leiden.
- Hartog 2001 F. Hartog, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre³*, Paris.
- Heinen 1972 H. Heinen, *Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrhunderts v. Chr.: Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keraunos und zum Chremonidischen Krieg*, Wiesbaden.
- Heinen 2001 H. Heinen, *Die mithridatische Tradition der bosporanischen Könige – ein mißverstandener Befund*, în K. Geus, K. Zimmermann (ed.), *Punica-Libya-Ptolemaica. Festschrift für Werner Huß zum 65. Geburtstag dargebracht von Schülern, Freunden und Kollegen*, Löwen–Paris–Sterling, 355-370.
- Heinen 2005 H. Heinen, *Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE I² 402)*, în A. Coşkun (ed.): *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, Göttingen, 31-54.
- Heinen 2009 H. Heinen, *Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung. 3. Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremden*, în Coşkun et alii 2009, 21-33.
- Højte 2005 J.M. Højte, *The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE I² 402) and Its Implications*, în V.F. Stolba, L. Hannestad

- (ed.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400–100 BC*, Aarhus, 137-152.
- Hupe 2003 J. Hupe, *Überlegungen zu den Statuenweihungen des Posideos an Achilleus und rhodische Gottheiten aus Neapolis Scythica (Krim)*, *Eurasia Antiqua* 9, 281-301.
- Hupe 2006 a J. Hupe (ed.), *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*, Rahden/Westf.
- Hupe 2006 b J. Hupe, *Die Statuenstiftung des Posideos aus Neapolis Skythike*, în Hupe 2006 a, 161-164.
- Ivantchik 2004 A. Ivantchik, *Le royaume scythe et ses relations avec les cités grecques de la Mer Noire au IIe siècle av. J.-C.*, *MediterrAnt* 7, 1, 61-71.
- Jajlenko 1980 V.P. Jajlenko, *Graffiti Levki, Berezani i Ol'vii*, *VDI* 2, 72-99; 3, 75-116.
- Jajlenko 1989 V.P. Jajlenko, *Ol'vijskij dekret v čest' synovej chersonesita Apollonija*, *VistD* 20, 252-267.
- Jajlenko 1995 a V.P. Jajlenko, *Graffiti Tiry (v sobranijach Odesskogo archeologičeskogo i Belgorod-Dnestrovskogo kraevedčeskogo muzeja)*, în A. Fol et alii (ed.), *Studia in honorem Gheorghii Mihailov*, Sofia, 245-260.
- Jajlenko 1995 b V.P. Jajlenko, *Ženščiny, Afrodita i žrica Spartokidov v novych bosporskich nadpisjach*, în L.P. Marinovič, S.J. Saprykin (ed.), *Ženščina v antičnom mire*, Moscova, 204-272.
- Jajlenko 2000-2001 V.P. Jajlenko, *Über den Umgang mit pontischen Inschriften*, *Altertum* 46, 223-232.
- Kac 1994 V.I. Kac, *Keramičeskie klejma Chersonesa Tavričeskogo (katalog opredelitel')*, Saratov.
- Karyškovskij, Klejman 1985 P.O. Karyškovskij, I.B. Klejman, *Drevnij gorod Tira. Istoriko-arheologičeskij očerk*, Kiev.
- Knoepfler 2009-2010 D. Knoepfler, *Cours: «Athènes hellénistique» (1e partie): nouveaux développements sur l'histoire, les institutions et les cultes de la cité*, în *Cours et travaux du Collège de France. Résumés 2009-2010*, *Annuaire* 110e année, 543-568.
- Knoepfler 2010-2011 D. Knoepfler, *Cours: «Athènes hellénistique» (2e partie): Nouveaux développements sur l'histoire, les institutions et les cultes de la cité*, în *Cours et travaux du Collège de France. Résumés 2010-2011*, *Annuaire* 111e année, 435-459.
- Latyšev 1887 V.V. Latyšev, *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, St. Petersburg.
- Latyšev 1892 V.V. Latyšev, *Bürgereid der Chersonesiten*, *SPAW*, 479-494.
- Latyšev 1900 V.V. Latyšev, *Prisjaga graždan goroda Chersonesa Tavričeskogo*, St. Petersburg.

- Latyšev 1909 a V.V. Latyšev, *Graždanskaia prisjaga Chersonescev*, în *Pontika*, 142-160.
- Latyšev 1909 b V.V. Latyšev, *Èpigrafičeskie èt judy: IX. Chersonesskij početnyj dekret (s tabl. 4)*, în *Pontika*, 314-331.
- Lifshitz 1964 B. Lifshitz, *Notes d'épigraphie grecque, I. Un nouveau décret de proxénie de Chersonésos*, *ParPass* 19, 357-360.
- Mairs 2013 R. Mairs, *Hellenization*, în *EAH*, 3122-3125.
- Makarov 2006 I.A. Makarov, *Novye nadpisi iz Chersonesa Tavričeskogo*, *VDI* 4, 83-97.
- Merkelbach 1976 R. Merkelbach, *Epigramm aus Pantikapaion*, *ZPE* 20, 80.
- Migeotte 1984 L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique*, Paris.
- Momigliano 1975 A.D. Momigliano, *Alien wisdom: The limits of Hellenisation*, London.
- Müller 2010 C. Müller, *D'Olbia à Tanais. Territoires et réseaux d'échanges dans la mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique*, Bordeaux.
- Müller 2011 C. Müller, *Autopsy of a crisis: wealth, Protogenes and the city of Olbia in c. 200 B.C.*, în Z.H. Archibald, V. Gabrielsen, J.K. Davies (ed.), *The Economies of Hellenic Societies. Third to First centuries BCE*, Oxford, 324-344.
- Ogden 2002 D. Ogden (ed.), *The Hellenistic World. New Perspectives*, Swansea.
- Osborn 2008 R. Osborn, *Reciprocal Strategies: Imperialism, Barbarism and Trade in Archaic and Classical Olbia*, în P.G. Bilde, J.H. Petersen (ed.), *Meetings of Cultures between Conflicts and Coexistence*, Aarhus, 333-346.
- Peter 1997 U. Peter, *Ateas*, în *DNP*, II, 149.
- Pippidi 1970 D.M. Pippidi, *Note de lectură*, 27. *Din nou despre decretul în cinstea lui Dionysios*, *StCl* 12, 175-178.
- Podosinov 2012 A.V. Podosinov, *Le royaume du Bosphore Cimmérien aux époques grecque et romaine: un aperçu*, în P. Burgunder (ed.), *Etudes pontiques. Histoires, bibliographie et sites archéologiques du bassin de la Mer Noire*, Lausanne, 87-109.
- Potter 2006 D.S. Potter (ed.), *A Companion to the Roman Empire*, Malden-Oxford-Carlton.
- Préaux 1978 C. Préaux, *Le monde hellénistique*, vol. I-II, Paris.
- Quass 1993 F. Quass, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens: Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart.

- Ruban 1980 V.V. Ruban, *Iz istorii vzaimootnošenij Tiry i Ol'vii*, în V.A. Anochin (ed.), *Issledovanija po antičnoj archeologii jugo-zapada Ukrainskoj SSR. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, 103-106.
- Ruscu 2004 L. Ruscu, *On the Decree of Autokles and the Status of Nikoneon*, *Epigraphica* (Debrecen) 2, 33-41.
- Rusjaeva, Odrin 2003 A.S. Rusiayeva [Rusjaeva], A.V. Odrin, *Ol'vijs'kij dekret na čest' kalchedoncja i dejaki pitannja ol'vijs'ko-kalchedons'kich vzaemovidnosin*, *Archeologija* (Kiev) 3, 41-49.
- Saprykin 1993 S.J. Saprykin, *Iz istorii pontijskogo carstva Polemonidov (po dannym épigrafiki)*, *VDI* 1993 (2), 25-49.
- Saprykin 1997 S.J. Saprykin, *Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI–I Centuries B.C.)*, Amsterdam.
- Saprykin 1998 S.J. Saprykin, *Chersonesskaja proksenija sinopejcu*, *VDI* 4, 41-65.
- Saprykin 1999 a S. Saprykin, *Proxenic Decrees of Tauric Chersonesos and the Sea-Routes in Pontus Euxeinus*, *Orbis Terrarum* 5, 31-41 [= Saprykin 1999 b].
- Saprykin 1999 b S.J. Saprykin, *Chersonesskie proksenii i puti plavanija po Pontu*, *PIFK* 8, 217-229.
- Saprykin 2002 S.J. Saprykin, *Bosporskoe carstvo na rubeže dvuch epoch*, Moscova.
- Saprykin 2003 S.J. Saprykin, *Bosporskoe carstvo: ot tiranii k èllinističeskoj monarchii*, *VDI* 1, 11-35.
- Sarnowski 1987 T. Sarnowski, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres*, *ArchWarszawa* 38, 61-98.
- Sekerskaja 2001 N.M. Sekerskaia [Sekerskaja], *Nikonij/Nikonion*, în T.L. Samojlova (ed.), *Antičnye pamjatniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja – Ancient Greek Sites on the Northwest Coast of the Black Sea*, Kiev.
- Settis 1998 S. Settis (ed.), *I Greci: storia cultura arte società. 2, Una storia greca. III, Trasformazioni*, Torino.
- Sherwin-White 1984 A.N. Sherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C.–A.D. I*, Oklahoma.
- Shiple 1996 G. Shipley, *World-Systems Analysis and the 'Hellenistic' World*, în *Bilde* 1996, 271-284.
- Skydsgaard 1996 J.E. Skydsgaard, *The Greek in Southern Russia – a Tale of Two Cities*, în *Bilde* 1996, 124-131.
- Solomonik 1962 È.I. Solomonik, *Èpigráficoeskie pamjatniki Neapolja skifskogo*, *NÈ* 3, 32-44.
- Solomonik 1978 È.I. Solomonik, *Neskol'ko novych nadpisej Chersonesskogo muzeja*, *VDI* 3, 66-81.

- Sullivan 1992 R. Sullivan, *Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 B.C.*, Toronto, London.
- Šelov-Kovedjajev 1985 T.V. Šelov-Kovedjajev, *O periode „protoëlinizma“ na grečeskoj periferii (na primere Bospora)*, în O. Lordkipanidze (ed.), *Pričernomor'e v èpochu èllinizma. Materialy III Vsesojuznogo Simpoziuma po drevnej istorii Pričernomor'ja*, Tbilisi, 320-333, 701-702.
- Vanseveren 1937 J. Vanseveren, *Inscriptions d' Amorgos et de Chios*, *RevPhil* 63, 313-347.
- Vinogradov 2000 J.A. Vinogradov, *Fenomen Bosporskogo gosudarstva v otečestvennoj literature*, *Stratum* 3, 98-128.
- Vinogradov 1975 J.G. Vinogradov, *Recenzie la NO*, *VDI* 1, 169-176.
- Vinogradov 1987 J.G. Vinogradov, *Votivnaja nadpis' dočeri carja Skilura iz Pantikapeja i problemy istorii Skifii i Bospora vo II v. do n.è.*, *VDI* 1, 55-86 [=Vinogradov 1997 c].
- Vinogradov 1989 J.G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n.è. Istoriko-èpigrafičeskoe issledovanie*, Moscova.
- Vinogradov 1993 J.G. Vinogradov, *Die bosporanischen Herrscher*, în M.I. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus. Vol. II: Wiederentdeckte Kapitel und Verwandtes*, auf der Grundlage der russischen Edition von V.Ju. Zuev, übersetzt und herausgegeben von H. Heinen in Verbindung mit G.M. Bongard-Levin und Ju.G. Vinogradov, Stuttgart, 223-224.
- Vinogradov 1994 Y.G. Vinogradov, *Greek Epigraphy on the North Black Coast, the Caucasus and Central Asia (1985-1990)*, *ACSS* 1, 1, 63-74.
- Vinogradov 1996 J.G. Vinogradov, *Zur Klassifizierung der griechisch-barbarischen Abhängigkeitsverhältnisse der vorrömischen Zeit im pontischen Raum*, în Funck 1996, 427-437.
- Vinogradov 1997 a J.G. Vinogradov, *Olbia und Bosporos im frühen 4. Jh. v.Chr. im Lichte eines neugefundenen Aktendossiers*, în PS, 515-525.
- Vinogradov 1997 b J.G. Vinogradov, *Zur Bearbeitungsmethodik griechischer epigraphischer Denkmäler (nach olbischen Materialien)*, în PS, 355-376.
- Vinogradov 1997 c J.G. Vinogradov, *Die Motivinschrift der Tochter des Königs Skiluros aus Pantikapaion und die Probleme der Geschichte Skythiens und des Bosporus im 2. Jh. v.Chr.*, în PS, 526-562.
- Vinogradov 1997 d J.G. Vinogradov, *Vom Rhyndakos zum Borysthenes*, în PS, 336-340.
- Vinogradov 1997 e J.G. Vinogradov, *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, în PS, 1-73.
- Vinogradov 1997 f J.G. Vinogradov, *Griechische Epigraphik und Geschichte des nördlichen Pontosgebietes*, în PS, 74-99.
- Vinogradov 1997 g J.G. Vinogradov, *Olbia und Traian*, în PS, 341-345.

- Vinogradov 1999 J.G. Vinogradov, *Istria, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždenyj*, NĖ 16, 50-71.
- Vinogradov, Karyškovskij 1997 J.G. Vinogradov, P.O. Karyškovskij, *Das obbische Münzdekret des Kanobos und der Wert der Edelmetalle am Pontos im 4. Jh. v.Chr.*, în PS, 250-275.
- Vinogradov, Ščeglov 1997 J.G. Vinogradov, A.N. Ščeglov, *Die Entstehung des chersonesischen Territorialstaates*, în PS, 420-483.
- Vinogradov, Krapivina 1995 J.G. Vinogradov, V.V. Krapivina, *Ol'vija i Bospor v rannem IV v. do n.é.*, în S.D. Kryžickij et alii (ed.), *Antičnye polisy i mestnoe naselenie Pričernomor'ja*, Sevastopol, 69-78 [= Vinogradov 1997 a].
- Wiemer 2013 H.-U. Wiemer, *Alexander III, the Great*, în EAH, 290–297.
- Will 1979-1982 É. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)*, I-II, Nancy.
- Zajcev 2004 Y. Zaytsev [Zajcev], *The Scythian Neapolis (2nd century BC to 3rd century AD): Investigations into the Graeco-Barbarian City on the northern Black Sea Coast*, Oxford.
- Zavoikin 2001 A.A. Zavoikin, „Bosporskij fenomen“ ili psevdò-èllinizm na Bospore, în A.A. Maslennikov (ed.), *Drevnosti Bospora. Sbornik naučnyh trudov*, Moscova, 150-181.
- Zubar' 1998 V.M. Zubar', *Severnyj Pont i Rimskaja Imperija (seredina I v. do n.é. – pervaja polovina VI v.)*, Kiev.
- Žebelev 1953 S.A. Žebelev, *Chersonesskaja prisjaga*, în S.D. Žebelev, *Severnoe Pričernomor'je. Issledovanija i stat'i po istorii Severnogo Pričernomor'ja antičnoj èpochi*, Moscova–Leningrad, 217-247.

Sanctuare și relații între cetăți în lumea elenistică: exemplul cetăților Chalcedon și Byzantion

ADRIAN ROBU

Este bine cunoscut faptul că elementul religios e omniprezent în viața cetății grecești (*polis*), fie că vorbim de sfera publică sau privată, de instituții politice sau sociale.¹ Știm de exemplu că „cetățenii” (*politai*) puteau, în momente dificile, să-și însușească bunurile funciare care-i aparțineau divinității. Astfel, în *Economia* lui Pseudo-Aristotel, aflăm că byzantinii, aflați într-o situație de criză, pentru a obține rapid noi fonduri, au fost nevoiți să vândă terenurile sacre gestionate de cetate (acesta pare a fi aici, după L. Migeotte, sensul expresiei *temene demosia*), precum și pe cele administrate de asociații religioase (*thiasoi*) și de grupuri gentilice (*patriai*).²

Amintesc, de asemenea, că preoții care se ocupau de diferitele culte publice erau magistrați civici. O inscripție onorifică din Chalcedon atestă că în epoca elenistică *prophetas*, cel mai probabil preotul lui Apollo *Chrestorios*, ocupa poziția a treia printre magistrații cetății (după *basileus* eponim și *hieromnamon*).³

Ținând cont de legătura strânsă existentă între sacru și public într-o *polis*, apariția sanctuarelor și a divinităților cetății în relațiile acesteia cu exteriorul nu este surprinzătoare. În această privință, Chalcedon și Byzantion reprezintă două cazuri de studiu interesante pentru modul în care anumite sanctuare din teritoriu capătă relevanță și sunt invocate în contactele pe care aceste cetăți le stabilesc în secolele III–II a. Chr. cu alte entități statale (confederații, cetăți). Examineate în detaliu în paginile ce urmează, aceste două cazuri sunt elocvente pentru complexitatea „rețelelor” care uneau cetățile grecești în epoca elenistică.⁴

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Labex DynamiTe (Paris), ANHIMA/EPHE; adrianrobu@yahoo.com

1. Vernant 2001, 14-15.

2. Ps.-Aristotel, *Economia*, II, 2, 3a, 1346b 13-20; cf. Migeotte 2006, 187-195; Velissaropoulos-Karakostas 2011, II, 31-36.

3. I.Kalchedon 7, r. 3; cf. Fascher 1927, 48; Hanell 1934, 150.

4. Pentru utilizarea noțiunii de „rețele” (care traduce termenul englezesc „networks”) în relațiile dintre cetăți, vezi Malkin 2011, 3-64.

Sursele epigrafice, literare și numismatice atestă că Apollo este divinitatea tutelară a chalcedonienilor. Lucru care nu este deloc întâmplător, dat fiind că la Megara, metropola Chalcedonului, Apollo avea funcția de *archegetes* sau fondator. Conform mitologiei locale, Apollo îl ajută pe eroul Alkathoos să construiască zidurile cetății Megara.⁵ Însă, spre deosebire de Megara, pe malul asiatic al Bosforului tracic Apollo este un zeu oracular. Această particularitate este atestată în secolul III a. Chr. de sursele numismatice și epigrafice. Astfel, chalcedonienii aleg să reprezinte pe reversul monedelor emise în comun cu byzantinii (cca 260-220 a. Chr.) un Apollo așezat pe un omphalos, o aluzie la puterea de divinație a zeului lor.⁶ Inscricțiunile confirmă că Apollo era o divinitate oraculară la Chalcedon, celebrată într-un sanctuar din teritoriul cetății cu epiclezele *Pythaios* și *Chrestorios*. În epoca elenistică acest loc de cult cunoaște o anumită importanță pe coasta de sud a Pontului. O dovadă în acest sens este faptul că Histria alege să consulte oracolul chalcedonian cu privire la introducerea cultului lui Sarapis în cetatea lor. Un decret histrian atestă, în secolul III a. Chr., trimiterea unei delegații de ambasadori sacri (*theoroi*) pentru consultarea „Zeului” din Chalcedon.⁷ Numele zeului nu este menționat, un indiciu că Apollo din Chalcedon reușise să se impună drept divinitate oraculară în regiunea din Pontul Stâng.

Pe de altă parte, trebuie spus că, atât la Megara, cât și la Chalcedon, Apollo este adorat ca Apollo *Pythios*, iar megarienii și chalcedonienii organizau concursuri pythice.⁸ Epicleza locală atestată la Chalcedon pentru Apollo, *Pythaios*, arată că *Apollonion* era perceput în această cetate drept o filială a sanctuarului lui Apollo *Pythios* din Delfi, lucru întărit și de faptul că ambele locuri de cult erau sanctuare oraculare. Existența unei legături între cele două sanctuare este confirmată în secolul III a. Chr., când chalcedonienii solicită la Delfi recunoașterea sanctuarului lor drept loc de refugiu inviolabil (ἄσολος καὶ φύκτιμος). Acest privilegiu este recunoscut de delfieni printr-un decret.⁹ În text se precizează că sanctuarul este situat

5. Theognis, v. 773-782; Pausanias, I, 42, 1-2. Pentru cultul lui Apollo la Megara și Chalcedon, vezi Hanell 1934, 84-91, 164-165; Rigsby 1987, 93-102; Antonetti 1999, 17-24; Robu 2007, 138-143.

6. Seyrig 1968, 185-186. Pentru data acestor emisiuni monetare, vezi Marinescu 2000, 333-337.

7. ISM I 5; cf. Avram 2007, 82-83.

8. Concursurile pythice din Megara sunt atestate în epocile elenistică și imperială, iar cele din Chalcedon, în epoca imperială. Vezi, pentru atestări, Robu 2007, 140-141, 152; Dana 2011, 127-130. De adăugat o nouă mențiune pentru *Pythia* megariene într-un catalog agonistic din epoca imperială descoperit la Messina și publicat de Themelis 2011, 143, vezi col. A, r. 4: Πύθια τ[ὰ] ἐν Μεγάροις.

9. Syll.³ 550; F.Delphes III 4 372; Rigsby 1996, 168-169, nr. 62; Jacquemin, Mulliez, Rougemont 2012, 149-150, nr. 75.

în teritoriul Chalcedonului (*Kalchadonia*), pentru că astfel trebuie înțeleasă expresia din rândurile 4-6: τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος το[ῦ] | Πυθαίου τὸ ἐν ταῖ Καλχαδο|νίαι.

După recunoașterea oficială primită la Delfi, chalcedonienii trimit ambasadori în diferite cetăți, care, invocând oracole date de Apollo, cer, de această dată, recunoașterea inviolabilității cetății Chalcedon. Altfel spus, se urmărește extinderea caracterului sacru al unei părți din teritoriul chalcedonian, sanctuarul oracular al lui Apollo, la întreaga cetate.

Două decrete de la sfârșitul secolului al III-lea sau începutul secolului al II-lea a. Chr. confirmă că cel puțin două cetăți, Focea și Tenedos, au recunoscut caracterul „sacru și inviolabil” al Chalcedonului.¹⁰ Copii ale decretelor votate de foceeni și tenedieni au fost descoperite la Chalcedon inscripționate pe aceeași piatră. Remarcăm că foceenii recunosc „cetatea Chalcedon drept sacră și inviolabilă, conform oracolelor zeului” (r. 8-9: ἀποδείξει τῆμ πόλιν τὴν Καλχηδ[ονίω]ν | ἱερόν καὶ ἄ]συλον κατὰ τὰς τοῦ θεοῦ μαντείας). Aflăm că oracolele au fost aduse la cunoștința foceenilor și tenedienilor de ambasadori chalcedonieni: Antikrates și Demylos la Focea, Demylos la Tenedos. Decretul focean, singurul conservat în întregime, atestă că zeul care a emis oracolele este Apollo *Chresterios* (r. 5: [χρησ]μῶν αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Χρηστηρ[ίου] δεδομένων)). Recunoașterea se face nu numai în virtutea oracolelor, ci și pe baza bunelor relații existente între chalcedonieni, pe de o parte, foceeni, respectiv tenedieni, pe de altă parte. Astfel, în decretul din Tenedos se precizează că decizia a fost luată ținându-se cont de faptul că chalcedonienii „sunt din cele mai vechi timpuri prietenii (*philoî*), apropiații (*oikeioi*) și aliații (*symmachoi*) cetății tenedienilor” (r. 19-21: ἐπειδὴ Κα[λχαδό]νιοι φίλ]οι ἔοντες κ[αὶ] οἰκ]ειοὶ καὶ σύμμαχοι ἐκ παλαιῶν χρόνων τ[αῖς πόλι]ος ταῖς Τ]ενεδίων).

Deși Apollo apare cu două epicleze în documente, *Pythaios* în decretul din Delfi, *Chresterios* în cel din Focea, acest lucru nu sprijină opinia lui K. Rigsby, conform căreia existau două sanctuare ale lui Apollo la Chalcedon: un sanctuar oracular *intra muros*, consacrat lui Apollo *Chresterios*, și un altul situat în teritoriu, în care era celebrat Apollo *Pythaios*.¹¹ Așa cum am arătat în altă parte, pe baza documentelor disponibile, cel mai probabil avem de-a face cu un singur sanctuar oracular, localizat în teritoriu, în care erau celebrați Apollo *Pythaios* și Apollo *Chresterios*.¹²

10. I. Kalchedon 5; Rigsby 1996, 169-171, nr. 63-64.

11. Rigsby 1987, 93-102; Rigsby 1996, 165-166. Cf. Jacquemin, Mulliez, Rougemont 2012, 150.

12. Robu 2007, 137-155.

Decretele din Delfi, Focea și Tenedos ne arată modul în care Chalcedonul folosește sanctuarul din teritoriul său pentru a obține statutul de cetate sacră și inviolabilă. Procedura pare a fi următoarea: într-o primă fază, se urmărește obținerea recunoașterii inviolabilității sanctuarului la Delfi. În a doua fază, Apollo oracular din Chalcedon – respectiv persoana sau persoanele însărcinate cu divinația – oferă oracole prin care inviolabilitatea și sacralitatea sanctuarului sunt extinse la nivelul întregii cetăți. Apoi, folosindu-se de relații preexistente, cetatea trimite ambasadori (*presbeutai*) care, invocând oracolele lui Apollo din Chalcedon, solicită recunoașterea statutului de cetate sacră și inviolabilă. Aflată sub protecția divinității, cetatea obține *asylia* și face apoi demersuri pentru ca acest privilegiu să fie recunoscut *de iure*, prin decrete, de diverse cetăți prietene. Ceea ce mi se pare important de remarcat este relația strânsă existentă între sacru și public în tot acest demers de recunoaștere a asylierii, demers ce ține de domeniul relațiilor externe ale cetății.

Putem să ne întrebăm dacă nu cumva existența unor noi amenințări în epoca elenistică a putut să-i determine pe chalcedonieni să solicite obținerea statutului de cetate sacră și inviolabilă. În această privință nu cred că demersurile chalcedonienilor se datorează amenințării populațiilor barbare, fie că este vorba de bitinieni sau de galații instalați după 278 în Asia Mică. Căci aceste populații nu recunoșteau instituția asylierii, cum ne arată jefuirea Hieronului, loc de cult inviolabil, atât de către galați, cât și de către bitinieni (vezi *infra*).

Pe de altă parte, J. Pouilloux sugera că amenințarea reprezentată de regele macedonean Filip V i-a incitat pe chalcedonieni să ceară recunoașterea drepturilor și privilegiilor lor tradiționale.¹³ Această amenințare este reală la sfârșitul secolului al III-lea a. Chr. pentru mai multe cetăți din Propontida, printre care și Chalcedon. Un pasaj din Polibiu atestă că regele macedonean a obligat Lysimacheia, Chalcedonul și Ciosul să renunțe la alianța cu Confederația etoliană și să devină aliatele sale.¹⁴ Remarc în trecere că acest pasaj poate constitui un argument pentru teza lui A. Dumitru conform căreia regele Filip care asediază Byzantionul (conform unor pasaje din Dionysios din Byzantion și din Frontinus) este regele Filip V, și nu Filip II.¹⁵ Admițând că trupele lui Filip V au ajuns la Chalcedon, este foarte probabil că ele au amenințat și cetatea Byzantion.

13. J. Pouilloux, *ad* F.Delphes III 4 372, 52.

14. Polibiu, XV, 23, 8-9.

15. Dumitru 2006, 139-156. Asediarea Byzantionului de către un rege macedonean Filip este menționată de Dionysios din Byzantion, *Anapulus Bospori*, 14, p. 6 (ed. R. Gün-gerich), și Frontinus, *Strat.*, I, 3.

Trebuie totuși spus că datarea incertă a decretelor referitoare la Chalcedon și la sanctuarul său face problematică încercarea de a pune aceste documente în legătură cu un eveniment istoric precis, respectiv amenințarea macedoneană asupra cetăților din Propontida. Toate aceste decrete se datează în special după criteriile paleografice: decretul din Delfi este plasat în al treilea sfert al secolului al III-lea a. Chr., sau chiar mai devreme, pe baza vocabularului și a formularului, în jur de 250¹⁶ sau, cum s-a propus recent, la sfârșitul secolului al IV-lea/începutul secolului al III-lea a. Chr.¹⁷ Decretele din Focea și Tenedos au fost datate după scriere la sfârșitul secolului al III-lea/începutul secolului al II-lea a. Chr.¹⁸ Mai mult, aceste inscripții indică faptul că acțiunea chalcedonienilor trebuie plasată într-un sistem de relații între cetăți, inviolabilitatea Chalcedonului fiind recunoscută de cetățile aliate și prietene. Ne putem astfel întreba dacă, prin cererea de recunoaștere a inviolabilității cetății lor, chalcedonienii nu urmăreau mai degrabă obținerea unei recunoașteri sporite, de unui anumit prestigiu, pe plan internațional. Căci, după cum remarcă K. Rigsby, *asylia* nu proteja de război și principalul beneficiu adus de acest privilegiu era acela de a oferi prestigiu cetății, și nu securitate militară sau profit financiar.¹⁹ Este sigur, în același timp, că aceste demersuri erau pentru cetate o posibilitate de a întări relațiile de prietenie și alianță cu cetățile care îi recunoșteau *asylia*. În plus, este foarte probabil că dosarul *asyliei* a permis Chalcedonului afirmarea unei politici proprii, diferită de cea a cetății vecine și surori, Byzantion.

Trebuie spus că istoriile celor două cetăți de pe malul Bosforului tragic sunt strâns legate: fondate amândouă de Megara în prima jumătate a secolului al VII-lea a. Chr., Byzantion și Chalcedon au fost adesea aliate, inclusiv în epoca elenistică.²⁰ Asistăm însă și la conflicte sau divergențe între aceste două cetăți. De exemplu, Polyainos menționează în epoca imperială un război între chalcedonieni și byzantini, fără însă a preciza o dată.²¹ Avem cunoștință, de asemenea, despre existența unui conflict între cele două cetăți cu privire la posesiunea Hieronului, loc de cult ocupat cu puțin timp înainte de anul 220 a. Chr. de byzantini în dauna chalcedonienilor (vezi *infra*). Este interesant de remarcat că Byzantion și Chalcedon încetează să mai emită tetradahme comune tot pe la 220,²² nu cu mult timp

16. Rigsby 1996, 167.

17. Jacquemin, Mulliez, Rougemont 2012, 150.

18. Laurent 1928, 38-39, 42; Klaffenbach 1958, 13; Rigsby 1996, 167.

19. Rigsby 1996, 22-25.

20. Hanell 1934, 122-128; Merle 1916, 5-9, 43; Robu a, sub tipar.

21. Polyainos, VI, 25.

22. Marinescu 2000, 333-337.

înainte de demersul Chalcedonului de a obține statutul de cetate sacră și inviolabilă. Această concordanță cronologică mă face să cred că dosarul *asyliei* Chalcedonului trebuie inclus într-un cadru istoric și cronologic mult mai larg. El se înscrie într-un șir de acțiuni prin care chalcedonienii urmăreau să se distanțeze de vecinii lor din Byzantion și să găsească noi alianțe. După cum vom vedea mai jos, alte două inscripții arată că locuitorii de pe coasta asiatică a Bosforului sunt activi pe planul relațiilor externe în secolul al III-lea a. Chr. și au legături cu cetăți de pe coasta egeeană a Asiei Mici.

Se impune însă, mai întâi, o observație cu privire la inscripțiile evocate până aici. Constatăm că, în toate documentele care au legătură cu oracolul lui Apollo din Chalcedon, alături de zeu apar numele notabililor desemnați de cetate ca ambascadori sau, în decretul *Syll.*³ 550, că responsabili de relația cu Chalcedonul la Delfi. Aceștia sunt actorii propriu-ziși, cei care reprezintă cetatea și adesea se folosesc de relațiile personale sau de influența de care dispun pentru a obține avantaje în folosul cetății. Astfel, histrienii desemnează o ambasadă formată din mai multe persoane pentru a merge la Chalcedon și a cere ajutorul oracolului local într-o problemă internă. E foarte probabil ca numele ambascadorilor sacri să fi apărut în partea inferioară a inscripției, care nu s-a păstrat. Chalcedonienii trimit, la rândul lor, ca ambascadori pe Antikrates și Demylos la Focea și pe Demylos singur la Tenedos, aceștia fiind însărcinați să prezinte oracolele lui Apollo prin care se certifică caracterul sacru și inviolabil al cetății Chalcedon.

Decretul de la Delfi este și el fragmentar, ceea ce ne împiedică să aflăm numele trimisului sau trimișilor chalcedonieni. Ultimele două rânduri ale inscripției conservă însă numele celui care a avut responsabilitatea acestei „afaceri” la Delfi; aflăm astfel că cel care s-a ocupat de *asylia* sanctuarului lui Apollo *Pythaios* din Chalcedon a fost beoțianul Rhodokles, fiul lui Herodoros (r. 12-13: Ῥοδοκλῆς Ἡροδώρο Βοιωτίας | ἐπεμελήθη). Un specialist al epigrafiei delfiene, H. Pomtow, nu excludea ideea că aceste două rânduri ar fi fost adăugate ulterior.²³ Am putut însă examina în colecția Muzeului Arheologic din Delfi această inscripție și pot afirma că, din punct de vedere paleografic, nu există nicio diferență între rândurile 12-13 și restul decretului. Literele ultimelor două rânduri sunt doar ceva mai mici decât cele din restul decretului (cca 0,2 cm diferență).²⁴

23. H. Pomtow, *ad Syll.*³ 550, 38, n. 6: „neglegentius incisus, sed eadem manu postea additus”. Cf. Jacquemin, Mulliez, Rougemont 2012, 150, pentru o opinie în același sens.

24. Doresc să mulțumesc domnului profesor Dominique Mulliez și responsabililor Muzeului Arheologic din Delfi pentru posibilitatea de a examina această inscripție. Vezi F.Delphes III 4 372, pl. 8, A, pentru o fotografie a inscripției.

Pe de altă parte, trebuie spus că decretul din Delfi a fost datat de J. Pouilloux în al treilea sfert al secolului al III-lea a. Chr., în epoca în care este atestată alianța dintre Chalcedon și Liga etoliană, statul care controla Delfi. Această dată pare a fi confirmată și de paleografie. Însă apariția unui beoțian într-un decret emis de cetatea Delfi, și nu de Amphyctionia pylaio-delfiană, liga de state care administra sanctuarul lui Apollo din Delfi, este surprinzătoare și a fost folosită de Pouilloux pentru o datare mai precisă a textului. Astfel, acesta sugera că decretul ar trebui datat între 217–212 a. Chr., singura perioadă cuprinsă între „războiul aliaților” și primul război macedonean, în timpul căreia beoțienii au trimis reprezentanți în Amphyctionia pylaio-delfiană.²⁵ Știm, în această privință, că Amphyctionia, prin consiliul său, putea desemna pe unul dintre membrii săi pentru a se ocupa de inscripționarea unui text.²⁶ Trebuie subliniat însă că nu suntem în această situație, dat fiind că decretul a fost emis de cetatea din Delfi, și nu de Amphyctionie. Este deci mai prudent să analizăm documentul făcând abstracție de situația politică existentă la Delfi în epoca elenistică. Fiindcă, așa cum s-a sugerat deja, Rhodokles putea acționa ca simplu particular, în calitate de prieten al chalcedonienilor și al delfienilor.²⁷

Această opinie mi se pare a fi coroborată de relațiile existente între beoțieni și coloniile megariene din Propontida și Pont. Beoțienii sunt menționați de autorii antici drept fondatori, alături de megarieni, ai cetăților Byzantion și Heracleea Pontică.²⁸ De asemenea, întâlnim chiar la Chalcedon tradiții beoțiene: una dintre subdiviziunile civice ale acestei cetăți, în speță „suta” (*hekatostys*) Asopodorea, are drept erou eponim pe Asopos, râu celebrat ca zeu în Beoția.²⁹ Eroii beoțieni sunt atestați și la Byzantion (Herakles, Amphiaros și auriga aflat în serviciul său, Schoiniklos), precum și la Heracleea Pontică și în coloniile sale (Herakles).³⁰ Este, de altfel, elocvent faptul că în timpul războiului peloponesiac, în 411 a. Chr., Sparta sprijină revolta Byzantionului împotriva Atenei, trimițând o escadrilă de corăbii sub conducerea strategului Helixos din Megara.³¹ Apoi întâlnim în 408 a. Chr., în Byzantionul asediat de atenienii lui Alcibiade, pe Klearchos, *harmostes* din Sparta, împreună cu trupe din Megara și din Beoția, conduse de Helixos, respectiv de Koiratadas.³² Or Megarida

25. J. Pouilloux, *ad* F.Delphes III 4 372, 52.

26. Vezi ca exemplu Rigsby 1996, 65, nr. 3, r. 16-17.

27. J. Pouilloux, *ad* F.Delphes III 4 372, 53; Rigsby 1996, 169.

28. Pentru analiza tradițiilor de fondare ale Byzantionului și Heracleei Pontice, vezi Hanell 1934, p. 128-129; Robu a, sub tipar.

29. I.Kalchedon 7, r. 16.

30. Hanell 1934, 189-190, 202-203; Burstein 1974, 17.

31. Tucidide, VIII, 80, 3.

32. Xenophon, *Hellenika*, 1, 1, 35; 3, 15-21; cf. Legon 1981, p. 255.

și Beoția sunt două regiuni din care au plecat fondatorii Byzantionului.³³ Fără îndoială, prezența megarienilor și a beoțienilor era destinată a întări alianța dintre Byzantion și Liga peloponesiacă, mizându-se în acest sens pe legăturile de „rudenie” (*syngeneia*) existente între byzantini, megarieni și beoțieni. Amintim în trecere că o altă dovadă a importanței legăturilor de *syngeneia* în relațiile dintre Megara și coloniile sale este oferită de Tucidide, care menționează durerea soldaților megarieni (exilați din Megara) nevoiți să lupte alături de atenieni, în timpul expediției din Sicilia din 415 a. Chr., împotriva selinuntinilor, descendenți ai coloniștilor lor de odinioară.³⁴

Pe scurt, este foarte probabil ca delfienii să fi decis să-l aleagă pe beoțianul Rhodokles pentru a se ocupa de relația cu Chalcedonul în virtutea legăturilor de *syngeneia* care-i uneau pe beoțieni cu locuitorii cetăților de pe malurile Bosforului tracic.³⁵ Acest lucru ne arată rolul legăturilor de „rudenie” în relațiile externe ale cetăților, în cazul de față în relațiile dintre chalcedonieni, beoțieni și delfieni.

Dar să ne întoarcem la Chalcedon, pentru a aminti că cetatea de pe malul asiatic al Bosforului a făcut parte în secolul al III-lea a. Chr. din Confederația Atenei *Ilias*. Atestată doar pe baza documentelor epigrafice și numismatice, această asociație a cetăților din Troada avea drept scop organizarea sacrificiilor, a concursului și a sărbătorilor panatenaice care aveau loc în onoarea Atenei *Ilias*. Sanctuarul zeiței se afla la Ilion, iar fiecare membru al confederației trimitea delegații (*syndroi*) la Ilion, în timp ce un colegiu de *agonethetai* (originari din diferite orașe membre ale confederației) se ocupa de administrarea sanctuarului și de organizarea sărbătorii și a concursului.³⁶ Or este interesant de observat că cea mai nord-estică cetate care a făcut parte din Confederația Atenei *Ilias* este Chalcedonul. O inscripție arată că Myrlea (cetate situată la est de Cizic) și Chalcedonul se achitau în mod neregulat de obligațiile care le reveneau în calitate de membre ale confederației, netrimțând la Ilion delegația (*syndreia*), contribuția financiară și „vaca” ce urma a fi sacrificată Atenei *Ilias* în timpul Panateneelor. Lista de amenzi date de Confederație acestor două cetăți se datează la sfârșitul secolului al III-lea a. Chr. (și nu în anul 77 a. Chr., cum apare, eronat, în corpusul de inscripții din Chalcedon publicat de Merkelbach).³⁷

33. Constantin Porphyrogenetes, *De thematibus*, II, p. 46 (ed. I. Bekker): τὸ Βυζάντιον Μεγαρέων καὶ Λακεδαιμονίων καὶ Βοιωτῶν ἐστὶν ἀποικία, τῶν ἀρχαιοτάτων Ἑλλήνων.

34. Tucidide, VII, 57, 8.

35. Robu a, sub tipar.

36. Robert 1966, 18-46; Knoepfler 2010, 33-62.

37. Robert 1966, 30-34; cf. Merkelbach, în I. Chalcedon, 96, 116; Knoepfler 2010, 46.

Neglijența în îndeplinirea obligațiilor poate fi pusă pe seama statutului periferic pe care îl aveau Chalcedonul și Myrlea în această confederație sau, poate, pe seama presiunii exercitate asupra acestor cetăți de trupele lui Filip V. În ciuda existenței unor neregularități în achitarea obligațiilor federale, apartenența Chalcedonului la Confederația Atenei *Ilias* indică intenția acestei cetăți de a stabili în secolul al III-lea a. Chr. legături cu cetățile din zona Troadei și de a aparține de o comunitate religioasă din care vecina sa, Byzantionul, nu făcea parte.

Pe de altă parte, o inscripție recent publicată atestă existența unor bune relații între Chalcedon și Cos. În corpusul inscripțiilor din Cos a fost inclus și un decret chalcedonian gravat pe la 242 a. Chr. pe o piatră alături de alte cinci decrete prin care se recunoștea *asylia* sanctuarului lui Asklepios din Cos. Ordinea gravării decretelor pe piatră arată că teoriile din Cos au urmat un itinerar bine stabilit, vizitând mai multe cetăți într-o ordine geografică, respectiv Chalcedon, Chios și, probabil, Cizic.³⁸ În decretul chalcedonian este menționată relația de prietenie existentă de mult timp între cele două cetăți (r. 18-19: ἐπει[δὴ] Κῶιοι φίλοι εὐόντες τῶι δά[μ]ωι ἐκ πα[λαιῶν χρόν]ω.ν). Aflăm și că *theoria* sau ambasada sacră din Cos era compusă din trei persoane: doi *theoroi* – Aischron, fiul lui Theodotos, și Epikles, fiul lui Agorakritos –, precum și un *architheoros*, termen prin care este denumit șeful delegației, Ippotas, fiul lui Ippokritos.

De asemenea, decretul oferă informații importante cu privire la instituțiile Chalcedonului. Aflăm, astfel, pentru prima dată că magistratul *hieromnamon* este cel căruia îi revenea responsabilitatea de a introduce propunerea de decret în ședința Consiliului (*boula*) din Chalcedon. Un alt decret chalcedonian informează că ulterior, în secolul al II-lea a. Chr., această atribuție le revenea strategilor.³⁹ Numele *hieromnamon*-ului nu este precizat, e vorba de cel care s-a aflat în exercițiu „sub Diodoros”, iar procedura a avut loc în luna Artemisios (r. 26-28: τὸν ἐ[ι] [ρομνάμονα τὸν ἐπὶ [Δι]οδώρου εἰσα[γγεῖλ]αι εἰς τὰμ [β]ουλ[άν] ἐν τῶι Ἀρ[ταμιτίω] μηνὶ κ[α]τ τ[ὸ]ν νόμον). Pentru prima dată este menționată luna Artemisios în calendarul chalcedonian, lună specifică calendarului megarian care corespunde lunii *Aprilis* în calendarul roman.⁴⁰ Diodoros este magistratul eponim, cel care dă numele anului: e vorba, fără nici o îndoială, de *basileus*. Căci știm că magistratul denumit *basileus* deținea la Chalcedon, și în general în lumea megariană, funcția de eponim.⁴¹ În plus, decretul atestă pentru prima dată

38. IG XII 4 1, 226; cf. Hallof 2008, 309-311.

39. I.Kalchedon 1, r. 71-75.

40. Hanell 1934, 190-191; Trümpy 1997, 147-155; Avram 1999, 25-31; Avram, în: ISM III, 110-115.

41. Hanell 1934, 150-159; Robu a, sub tipar.

faptul că *basileus* era magistratul care îi invita pe *theoroi* să primească darurile de ospitalitate (*xenia*), r. 29-30: [κ]αλέσαι δὲ τὸ[ν βα]σιλῆ[ι] καὶ ἐπιξένια το[ῦ]ς θεα[ι]ο[ῦ]ς[.]

Noua inscripție descoperită la Cos confirmă bunele relații pe care Chalcedonul le-a avut cu cetățile de pe coasta Asiei Mici. În secolul al III-lea a. Chr. chalcedonienii sunt activi pe planul relațiilor externe: fac parte din Confederația Atenei *Ilias* și au raporturi directe cu Delfi, Focea, Tenedos, Cos. De asemenea, chalcedonienii trimit pe la 200 a. Chr. ambasadori în diferite cetăți pentru obținerea statutului de cetate sacră și inviolabilă. După cum am sugerat, este foarte probabil ca la originea acestui demers să fi stat dorința locuitorilor de pe malul asiatic al Bosforului de a se distanța de vecinii lor din Byzantion. Altfel spus, el se plasează într-un context de rivalitate între cetățile din Bosforul tracic.

Constatăm, pe de altă parte, că sursele antice atestă intenția byzantinilor de a duce o politică hegemonică în secolul al III-lea a. Chr. Aceștia intervin puțin înainte de mijlocul secolului într-un conflict pontic, împiedicându-i pe callatieni, sprijiniți de histrieni, să ocupe *emporion*-ul Tomis.⁴² Apoi, Polibiu ne informează că, fiind obligați să plătească tribut galaților, byzantinii impun pe la 220 a. Chr. o taxă a navelor ce tranzitau prin Bosforul tracic. Această măsură va declanșa un război cu rhodienii și cu Prusias I, regele Bitiniei, în urma căruia măsura avea să fie abandonată.⁴³ Byzantion reușește însă să păstreze Hieronul, precum și alte posesiuni pe care le avea în Asia Mică (în Mysia), ocupate temporar de bitinieni în timpul războiului.⁴⁴ La încheierea ostilităților, tratatul de pace stipula cedarea de către Prusias I a teritoriilor byzantine ocupate de acesta; în plus, spune Polibiu, bitinienii trebuiau să restituie „lemnele (ξύλα), piatra de construcție (λιθία) și țigla (κέραμος) luate de la locul Hieron”.⁴⁵ Această prevedere arată că bitinienii au dăruit la Hieron mai multe clădiri pentru a-și însuși materialele de construcție.

Situat pe malul asiatic al Bosforului tracic, Hieron era în acea zonă punctul de oprire principal al navigatorilor care călătoreau înspre și dinspre Pont, precum și un important punct de control al traficului comercial în regiune. Cu privire la istoria Hieronului în epoca elenistică, se știe că localitatea a fost jefuită de galații ajunși în 278 în Asia Mică, iar apoi a fost ocupată de seleucizi.⁴⁶ Puțin înainte de anul 220, ne spune Polibiu,

42. Memnon, *FGrHist* 434 F 13 (21); cf. Avram 2003, 1181–1213; Robu b, sub tipar.

43. Polibiu, IV, 46-52; cf. Merle 1916, 56–59; Jefremow 2005, 51–98.

44. Cu privire la *chora* byzantină în Mysia, vezi Avram 2004, 828-833.

45. Polibiu, IV, 52, 8.

46. Vezi, cu privire la localizarea și istoria Hieronului, recenta sinteză a lui Moreno 2008, 655–799. Pentru importanța acestei localități pe ruta comercială care lega Marea Egee și Pontul Euxin, vezi și Gabrielsen 2007, 303-317; Gabrielsen 2011, 223–227.

byzantinii au decis să răscumpere Hieronul.⁴⁷ Iar grație unui pasaj din Dionysios din Byzantion aflăm că aceștia i-au plătit o sumă importantă lui Kallimedes, un comandant al lui Seleukos (*Callimede, Seleuci exercitus duce*), fie regele Seleukos II (246-226 a. Chr.), fie urmașul său, Seleukos III (226-223 a. Chr.).⁴⁸

Amintim că în Antichitate Hieronul beneficia de privilegiul de inviolabilitate (*asylia*), localitatea fiind celebră pentru sanctuarele consacrate lui Poseidon, celor Doisprezece Zei și lui Zeus *Ourios*.⁴⁹ Ocupând Hieronul, byzantinii obțineau nu doar avantaje economice, dar și prestigiu pe planul relațiilor externe: integrau în teritoriul lor un loc dotat cu *asylia*. Prezent în legenda argonauților, Hieronul beneficia de un prestigiu similar sanctuarului oracular din teritoriul Chalcedonului.⁵⁰ Dar această nouă posesiune byzantină era și o sursă de conflict cu chalcedonienii. Căci, ne spune Dionysios din Byzantion, chalcedonienii revendicau, în virtutea tradiției și înaintea tuturor celorlalți pretendenți, posesiunea Hieronului.⁵¹ Astfel, este foarte probabil ca ocuparea Hieronului de către Byzantion să fi fost considerată o acțiune ostilă la Chalcedon. Locuitorii acestei cetăți au fost astfel convinși de utilitatea unei politici de distanțare față de vecinii lor și de necesitatea de a găsi prieteni și aliați în alte regiuni. Cum am putut constata, la scurt timp după acest eveniment chalcedonienii au făcut demersuri în vederea extinderii *asyliei* sanctuarului oracular al lui Apollo la nivelul întregii cetăți.

*

Documentele examinate până aici ne permit să formulăm câteva concluzii. Trebuie remarcată, mai întâi, abilitatea de care dă dovadă Chalcedonul în secolul al III-lea a. Chr. în stabilirea unor legături și încheierea unor alianțe cu cetăți și confederații din Grecia și de pe coasta egeeană a Asiei Mici. Cetatea reușește să obțină recunoașterea la Delfi a sanctuarului oracular al lui Apollo drept loc de refugiu inviolabil. Iar prestigiul acestui loc de cult este evidențiat de decizia histrienilor de a consulta „Zeul” din Chalcedon cu privire la introducerea cultului lui Sarapis în cetatea lor.

47. Polibiu, IV, 50, 2-3.

48. Dionysios din Byzantion, *Anaplys Bospori*, 92, p. 29-30 (ed. R. Güngerich). Cu privire la identitatea regelui Seleukos, vezi articolul lui A. Dumitru în acest volum, unde se optează pentru Seleukos II.

49. Moreno 2008, 668-669.

50. Pindar, *Pythice*, IV, 203-207, atribuie argonauților construirea sanctuarului lui Poseidon de la Hieron. Iar Polibiu, IV, 39, 6, precizează că Iason ar fi fost primul care a adus sacrificii celor Doisprezece Zei la Hieron.

51. Dionysios din Byzantion, *Anaplys Bospori*, 92, p. 29-30 (ed. R. Güngerich).

Aflându-se în vecinătatea Byzantionului, cetate cu tendințe hegemonice în epoca elenistică, chalcedonienii au fost nevoiți să încheie alianțe cu alte cetăți și confederații. În acest context, atât alianța cu Liga etoliană, încheiată spre sfârșitul secolului al III-lea a. Chr., cât și apropierea de cetăți din Asia Mică, fie printr-o politică de recunoaștere a asyliei, fie în cadrul Confederației Atenei *Ilias*, răspund nevoii chalcedonienilor de a obține protecție, securitate, dar și prestigiu. În ceea ce-i privește pe byzantini, ei duc în secolul al III-lea a. Chr. o politică de consolidare a pozițiilor lor în zona Bosforului (ocupând Hieronul) și în Marea Neagră (a se vedea războiul pentru apărarea autonomiei Tomisului). Ascensiunea lui Filip V va pune însă la sfârșitul secolului al III-lea a. Chr. cele două cetăți surori de pe malurile Bosforului tracic în fața unei amenințări mult mai importante decât propria lor rivalitate – amenințarea macedoneană, căreia reușesc să-i facă față doar datorită intervenției Romei.⁵²

Abstract

Sanctuaries and Relations between Cities in the Hellenistic World: The Examples of the Cities of Chalcedon and Byzantion

The external relations of the Greek cities in the Hellenistic period are often illustrated by documents concerning the religious life. In this study, I try to show the role of sanctuaries in the creation of the ties which the cities of Byzantion and Chalcedon established with other cities in the 3rd and 2nd centuries BC. For instance, the inscriptions attesting the acknowledgement by different Greek cities of the inviolability (*asyllia*) of the oracular sanctuary of Apollo at Chalcedon, as well as the inviolability of the city of Chalcedon indicate particularly the networks and the external relations of the chalcedonians. In this context, I also comment on the membership of Chalcedon to the Confederation of Athena *Ilias* and the recently published chalcedonian decree, which acknowledges the inviolability of the sanctuary of Asklepios at Kos. Besides, the occupation of the sanctuary of Hieron, an inviolable place, in the second part of the 3rd century BC by Byzantion is also examined in this study. I stress the fact that Hieron offered honour and economic advantage to Byzantium, but this

52. Pentru situația Byzantionului și Chalcedonului în timpul celui de-al doilea război macedonean, vezi Merle 1916, 60-62; Dumitru 2006, 139-156.

new Byzantine possession was considered an aggressive act at Chalcedon and reinforced the rivalry between the two cities of Bosphorus.

Bibliografie

- Antonetti 1999 C. Antonetti, *Le culte d'Apollon entre Mégare et ses colonies du Pont*, în O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (ed.), *Religions du Pont-Euxin, Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide)-1997*, Besançon–Paris, 17-24.
- Avram 1999 A. Avram, *Les calendriers de Mégare et de ses colonies pontiques*, în O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (ed.), *Religions du Pont-Euxin, Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide)-1997*, Besançon–Paris, 25-31.
- Avram 2003 A. Avram, *Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphie et la Mer Noire*, CRAI 3, 1181-1213.
- Avram 2004 A. Avram, *Sur la date de la divinisation de Ptolémée II Philadelphie à Byzance*, în L. Ruscu et alii (ed.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj, 828-833.
- Avram 2007 A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia 51, 79-132.
- Dana 2011 M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin*, Bordeaux.
- Dumitru 2006 A. Dumitru, *Byzance et les Philippe de Macédoine*, REG 119, 139-156.
- Fascher 1927 E. Fascher, *Προφήτης. Eine sprach- und religionsgeschichtliche Untersuchung*, Gießen.
- Gabrielsen 2007 V. Gabrielsen, *Trade and Tribute: Byzantion and the Black Sea Straits*, în V. Gabrielsen, J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Black Sea Studies 6, Aarhus, 287-324.
- Gabrielsen 2011 V. Gabrielsen, *Profitable Partnerships: Monopolies, Traders, Kings, and Cities*, în Z.H. Archibald et alii (ed.), *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries B.C.*, Oxford, 216-250.
- Hallof 2008 K. Hallof, *Ein Dekret aus Kyzikos?*, în E. Winter et alii (ed.), *Vom Euphrat bis zum Bosphorus: Kleinasien in der Antike. Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag*, Asia Minor Studien 65, Bonn, 309-311.
- Hanell 1934 K. Hanell, *Megarische Studien*, Lund.
- Jacquemin, Mulliez, Rougemont 2012 A. Jacquemin, D. Mulliez, D. Rougemont, *Choix d'inscriptions de Delphes traduites et comentées*, Paris.
- Jefremow 2005 N. Jefremow, *Der rhodisch-byzantische Krieg von 220 v. Chr.: ein Handelskrieg im Hellenismus?*, MBAH 24, 1, 51-98.
- Klaffenbach 1958 G. Klaffenbach, *Varia epigraphica*, AbhBerl 2, Berlin.

- Knoepfler 2010 D. Knoepfler, *Les agonothètes de la Confédération d'Athéna Ilias. Une interprétation nouvelle des données épigraphiques et ses conséquences pour la chronologie des émissions monétaires du Koinon*, *Studi eleanistici*, 24, 33-62.
- Laurent 1928 V. Laurent, *Une nouvelle inscription grecque de Chalcédoine*, *Echos d'Orient*, 27, 24-44.
- Legon 1981 R.P. Legon, *Megara. The Political History of a Greek City-State to 336 B.C.*, Ithaca-London.
- Malkin 2011 I. Malkin, *A Small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean*, Oxford.
- Marinescu 2000 C.A. Marinescu, *The posthumous Lysimachi Coinage and the dual monetary system at Byzantium and Chalcedon in the third century BC*, în XII. *Internationaler Numismatischer Kongreß (Berlin 1997)*, Berlin, 333-337.
- Merle 1916 H. Merle, *Die Geschichte der Städte Byzantion und Chalcedon von ihrer Gründung bis zum Eingreifen der Römer in die Verhältnisse des Ostens*, Kiel.
- Migeotte 2006 L. Migeotte, *Temene demosia*, în P. Brillet-Dubois, É. Parmentier (ed.), *Φιλολογία. Mélanges offerts à Michel Casevitz*, Lyon, 187-195.
- Moreno 2008 A. Moreno, *Hieron: The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea*, *Hesperia* 77, 655-799.
- Rigsby 1987 K.J. Rigsby, *Megara and Tripodiscus*, *GRBS* 28, 93-102.
- Rigsby 1996 K.J. Rigsby, *Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, Berkeley, Los Angeles, London.
- Robert 1966 L. Robert, *Monnaies antiques en Troade*, Geneva, Paris.
- Robu 2007 A. Robu, *Réflexions sur le culte d'Apollon à Chalcédoine*, *LEC* 75, 1-2, 137-155.
- Robu a, sub tipar A. Robu, *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions*, Berna.
- Robu b, sub tipar A. Robu, *Les relations de Byzance avec les cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique: la guerre pour l'emporion de Tomis*, în V. Cojocaru, C. Schuler (ed.), *Actele colocviului Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit (Constanța, 20-24 septembrie 2010)*.
- Seyrig 1968 H. Seyrig, *Monnaies hellénistiques de Byzance et de Calcédoine*, în C.M. Kraay, G.K. Jenkins (ed.), *Essays in Greek Coinage presented to Stanley Robinson*, Oxford, 183-200 (= *Scripta Numismatica*, Paris, 1986, 215-235).

- Themelis 2011 P. Themelis, *Μεσσήνιοι αθλητές*, în A. Delivorrias, G. Despini, A. Zarkadas (ed.), *Ἐπαινος Luigi Beschi*, Mouseio Benaki, Suppl. 7, Athena, 141-149.
- Trümper 1997 C. Trümper, *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Heidelberg.
- Velissaropoulos-Karakostas 2011 J. Velissaropoulos-Karakostas, *Droit grec d'Alexandre à Auguste (323 av. J.-C.–14 ap. J.-C.). Personnes–Biens–Justices*, vol. I-II, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 66, Athena.
- Vernant 2001 J.-P. Vernant, *Introducere*, în J.-P. Vernant (ed.), *Omul grec*, Iași, 7-25.

Câteva considerații despre Byzantion și Hieron în sec. III a. Chr.

ADRIAN GEORGE DUMITRU

În rândurile ce urmează, ne propunem să investigăm o problemă care ține de istoria teritoriului Byzantionului în epoca elenistică, în speță raportul cetății cu localitatea de la Hieron la finele secolului al IV-lea a. Chr. cât și data la care aceasta a intrat sub controlul orașului de pe Bosfor, prin prisma a două repere importante pentru istoria politică elenistică, primul fiind războiul dintre Lisimah și Antigonos Monophtalmos, iar al doilea, situația regatului seleucid la începutul celui de-al treilea război syrian.

Războiul din 315-311 a. Chr.¹, numit adesea „cel de-al treilea război al succesorilor” în literatura secundară, a fost declanșat de către o coalitiție formată din Lisimah, Casandru și Ptolemeu împotriva lui Antigonos Monophtalmos, care devenise prea puternic și prea amenințător în ochii celorlalți diadohi. Acesta este contextul revoltei cetăților din Pontul de vest și al lungului asediu al Callatisului pe care Lisimah s-a văzut nevoit să îl întreprindă în 313 a. Chr.² Istoriografia modernă continuă să dezbată cronologia anilor 313-311 între o variantă „clasică”³ (cu o datare mai „înaltă”, care își are originea în opiniile lui Karl Julius Beloch) și o datare „recentă”⁴ (care coboară datele unor evenimente cu un an) – însă toate aceste amănunte au puțină importanță în dezbateră pe care o propunem.

În vreme ce Lisimah era ocupat cu asediul cetății Callatis, a primit vestea că Antigonos (adevărat campion al libertății cetăților grecești care se găseau sub dominația celorlalți diadohi) „le trimisese callatienilor două forțe armate, una pe uscat, alta pe mare, și că o flotă aflată sub comanda strategului Lykon se îndrepta spre Pont, iar Pausanias se afla lângă locul numit Hieron nu cu puțină oșteni”⁵. Este mai puțin interesant să dezbatem

Biblioteca Metropolitană București; seleukosnikator@yahoo.com

1. Tarn 1933, 484-492; Will 1979², 54-65; Will 1984, 46-52; Hammond, Walbank 1988, 151-162; Billows 1997, 109-134; Delev 2003, 63-70; Braund 2005, 24-30.

2. Diodor, XIX, 73; Saitta 1955, 109-116; Lund 1992, 40 sqq., Avram 1997, 22 sqq., Avram 2001, 597 sq.

3. Cloché 1957, 130-139 (în mod special pentru condițiile și realitățile păcii din 311).

4. Hauben 1973, 256-267.

5. Diodor, XIX, 73, 6: „ὅτι δύο δυνάμεις ἀπέσταλκεν Ἀντίγονος ἐπὶ βοήθειαν τοῖς Καλλαντιανοῖς, τὴν μὲν πεζῆν, τὴν δὲ κατὰ θάλασσαν, καὶ διότι τῷ μὲν στόλῳ Λύκων ὁ στρατηγὸς παραπέπλευκεν εἰς τὸν Πόντον, Πausanias δ' ἔχων οὐκ ὀλίγους στρατιώτας περὶ τὸ καλούμενον Ἱερόν κατεστρατοπέδευσεν”.

aici detaliile marșului fulger pe care l-a întreprins Lisimah pentru a face față cu celeritate acestei situații, întrucât ea privește mai degrabă realitățile istoriei cetăților vest-pontice decât pe cele ale Byzantionului,⁶ însă ne vom opri asupra acțiunilor lui Antigonos, întrucât ele sunt în măsură să ne dea un indiciu asupra situației politice din Strâmțori.

Așa cum reiese din textul lui Diodor, el a trimis o flotă „spre Pont“ și o armată care a campat în apropierea Hieronului, pe țărmul asiatic din vecinătatea Byzantionului. Nu știm care va fi fost reacția byzantinilor în acest context ori de vor fi întreprins ceva pentru a opri înaintarea navelor lui Lycon. Cel mai probabil, nu au făcut nimic să le oprească, fie pentru a menține neutralitatea pe care doreau să o păstreze în raport cu cei doi diadohi, fie pentru a nu pierde prietenia lui Antigonos Monophthalmos.⁷ Dacă flota sa a trecut sau nu dincolo de Bosfor, aceasta este o realitate care – în opinia noastră – rămâne în continuare de demonstrat. E adevărat, cei mai mulți istorici moderni⁸ admit că flota lui Antigonos va fi ajuns până la Callatis, însă această opinie nu se sprijină decât pe presupunerea că lucrurile vor fi stat așa, întrucât cum altfel s-ar putea explica rezistența prelungită a callatișienilor, dacă nu vor fi primit ajutoare din exterior? Și ce altceva ar fi putut transporta flota lui Antigonos, dacă nu ajutoare pentru Callatis? Însă Diodor nu ne spune că acesta a fost și scopul flotei lui Lycon și nici că intenția lui Monophthalmos a fost să-i sprijine în mod direct pe callatișieni. Or trebuie să ținem seama de un detaliu deloc lipsit de importanță, și anume că navigația de cabotaj era încă dominantă, iar Lycon și flota sa ar fi

6. Pentru o expunere recentă a faptelor, vezi Lund 1992, 41 sq.; Delev 2003, 67 sq.

7. Pentru o analiză recentă a raporturilor dintre cei din Byzantion, Lisimah și Antigonos Monophthalmos, vezi Dumitru 2013.

8. De exemplu, Droysen 1836, 590: «Lysimaque se hâta de retourner au siège de Callatis, qui, soutenue par la flotte d'Antigone et par le prince du Bosphore Cimmérien, résista longtemps » sau, mai recent, Billows 1997, 122: „Antigonos' fleet under Lycon presumably reached Kallatis safely and aided the city; the siege there continued for several years (still on in 310; Diod. XX, 25,1) and the outcome is not recorded, though doubtless Lysimachus eventually won“, dar și Avram 2001, 597, mai prudent: „susținută viguros de traci și de sciți, izbucnirea acestei revolte pare să fi fost încurajată de Antigonos Monophthalmos, despre care se știa că, în timpul ostilităților, avea să trimită o escadră comandată de Lycon, în sprijinul callatișienilor asediați“. Pentru o clipă a fost posibilă ipoteza conform căreia flota lui Lycon ar fi lăsat urme epigrafice la Callatis, și anume un *graffito* pentru *syssites* și pentru un oarecare *Ναυκασαμας* (sau *Ναυκοσαμας*), acest din urmă nume, în orice caz, un *hapax*. Ipoteza a fost lansată de Ștefan 1977, 25-32 (cf. Ștefan 1984, 331) și a fost respinsă mai întâi de Calder III 1979, 313 și mai apoi de Avram în ISM III 24, n. 104 și p. 551 sq., no. 255. Se vădea astfel că *graffito* era mult mai vechi și că ținea de un context simpotic: *syssites* îi oferă o cupă lui Naukasamas, iar acesta le mulțumește. Nu poate fi vorba de niciun *Ναυκασαμας*, ofițer în marina antigonidă, de origine semitică și mort la Callatis, acolo unde camarazii lui, *syssites*, i-ar fi adus acel omagiu postum, conform ipotezei Alexandrei Ștefan.

întâmpinat mari dificultăți dacă s-ar fi îndreptat spre Callatis fără să fi dispus de o bază navală în vecinătatea teatrului de operațiuni. În plus, ținând cont de faptul că armata de uscat de sub comanda lui Pausanias se concentrase la Hieron, pe celălalt mal al Bosforului, rostul flotei lui Lycon trebuie să fi fost în primul rând acela de a asigura trecerea în Europa a trupelor de uscat. Sigur, era și aceasta o manieră eficientă de a-i ajuta pe callatieni, prin crearea unei presiuni indirecte asupra lui Lisimah care să-l forțeze pe acesta să ridice asediul. Acest gen de strategie indirectă era destul de obișnuit în epoca elenistică⁹ și a dat roade în cazul de față – Lisimah a abandonat pentru moment asediul, lăsând doar un cordon – probabil subțire – de trupe în fața Callatidei.¹⁰

În ce privește armata lui Pausanias, textul lui Diodor este suficient de limpede. Aceasta se găsea „în apropierea Hieronului” în momentul în care Lisimah a părăsit Callatida pentru a se îndrepta spre sud. Aici, înainte de trecerea Balcanilor, s-a lovit de oastea lui Seutes, „regele tracilor, care trecuse de partea lui Antigonos”¹¹, pe care l-a înfrânt, nu fără a suferi pierderi grele. După care, ajuns la miazăzi de munții Balcani, Lisimah „s-a năpustit peste oamenii lui Pausanias, care se refugiaseră în locuri greu de ajuns, și i-a asediat cu succes. Pausanias a fost ucis, iar în ce-i privește pe soldații săi, Lisimah i-a eliberat pe unii prin răscumpărare, iar pe alții i-a vărsat în rândurile trupelor sale”¹². Deși Diodor nu precizează *expressis verbis* locul unde s-au desfășurat luptele, lucrurile par să fie destul de clare dacă ținem seama de câteva fapte. Mai întâi, în condițiile în care nu știm care va fi fost soarta flotei lui Lycon, dar fără să fie informați că ea ar fi fost înfrântă ori atacată, e greu de crezut că Lisimah a putut trece în Anatolia în anul 313

9. Cel mai ilustru exemplu fiind stratagema marșului lui Hanibal asupra Romei din anul 211 a. Chr., menit să îi determine pe romani să renunțe la asediul orașului Capua. Întreaga manevră este expusă de Polibiu, IX, 3,1-9, 11, și Titus Livius, XXVI, 4 – 14, 20, 7-11. Pentru o analiză a acestei stratageme, vezi – între multe altele – Dodge 1891, 482 sqq.; De Sanctis 1917, 301 sqq.; Giannelli 1938, 220 sq.; Walbank 1967, 121 sqq. („the chances of success against Rome were small [...]. The real hope, as Polybius goes on to say, was to divert troops from Capua”); Lazenby 1978, 121-123, 158-181; Briscoe 1989, 54; Leidl 1993, 456-457; Seibert 1993a, 238-241; Seibert 1993b, 304-311; Goldsworthy 2000, 235; Hoyos 2003, 136.

10. Diodor, XIX, 73, 7: „ἐφ’ οἷς ὁ Λυσιμαχος διαταραχθεὶς ἐπὶ μὲν τῆς πολιορκίας ἀπέλιπεν τοὺς ἱκανοὺς στρατιώτας, τὸ δὲ χράτιστον τῆς δυνάμεως ἀναλαβὼν αὐτὸς ἠπέιγετο, σπεύδων συνάψαι τοῖς πολεμίοις” („Acestea l-au îngrijorat pe Lisimah, care a lăsat oștenii trebuincioși pentru asediu și a plecat în grabă cu cea mai mare parte a oastei sale, cu gândul de a se lupta cât mai repede cu dușmanii”).

11. Diodor, XIX, 73, 8: „Σεύθην τὸν βασιλέα τῶν Θρακῶν ἀφεστηκότα πρὸς Ἀντίγονον.”

12. Diodor, XIX, 73, 10: „ἐπιφανεὶς δὲ καὶ τοῖς περὶ τὸν Πausανίαν καὶ καταλαβὼν αὐτοὺς εἰς δυσχωρίας συμπεφευγότας ταύτας τ’ ἐξεπολιόρκησε καὶ Πausανίαν ἀνελὼν τῶν στρατιωτῶν οὓς μὲν ἐλύτρωσεν, οὓς δὲ εἰς τὰς ἰδίας τάξεις διένειμεν.”

a. Chr. Mai departe, știind că Antigonos trimisese trupe pentru a sprijini cetățile grecești vest-pontice (fie direct, fie indirect), că își asigurase sprijinul lui Seutes și că înfrângerea armatei sale de uscat este narată de Diodor dintr-o suflare imediat după înfrângerea lui Seutes, nu ne rămâne decât să presupunem că Pausanias reușise să treacă netulburat în Europa și mărșăluise împotriva lui Lisimah doar pentru a se lăsa surprins de acesta într-un loc accidentat undeva între Byzantion și munții Haemus. În plus, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că Lisimah nu deținea încă nicio posesiune în Anatolia (acest lucru survenind de-abia după înfrângerea lui Antigonos Monophtalmos la Ipsos, în 301 a. Chr., când regatul său a fost împărțit între diadohi, lui Lisimah revenindu-i Asia Mică¹³) – prin urmare, singurul loc unde Pausanias ar fi putut exercita o presiune evidentă asupra lui Lisimah era malul european, amenințând, în cooperare cu Seutes, fortărețele acestuia din Tracia.

Or această traversare a Bosforului de către armata lui Pausanias este de neconceput fără asistența unei flote – și ce altă escadră ar fi putut opera debarcarea, dacă nu aceea a lui Lycon? Ocupate cu transbordarea trupelor lui Pausanias, navele lui Antigonos nu ar fi avut cum să ajungă la Callatis în această fază a ostilităților. Nu este însă imposibil ca, după înfrângerea dezastruoasă a lui Pausanias, Lycon să fi încercat să se îndrepte spre Callatis cu scopul de a oferi asistență, însă acest lucru va fi fost destul de riscant în condițiile navigației de cabotaj în fața unui țărnm redevenit ostil și fără o bază de operare.

Mai important pentru noi este să observăm tăcerea lui Diodor în ce privește rolul Byzantionului în această afacere, însă poziția inițială a armatei lui Pausanias (care se concentrează în deplină securitate în apropierea Hieronului, așadar înspre ieșirea nordică din Bosfor) ne sugerează că trecerea sa în Europa s-a făcut tocmai dintr-un punct care nu era revendicat de nicio putere majoră într-un loc care se va fi aflat în zona de operațiuni, altfel spus, fie sub controlul lui Lisimah (iar acesta nu putea revendica, în 313, nimic mai mult decât partea europeană a Strâmtoarelor), fie sub controlul lui Seutes. Or, după cum am arătat cu altă ocazie, Byzantionul a căutat să rămână neutru în conflictele dintre diadohi.¹⁴ Dacă este așa, atunci prima consecință care se poate desprinde din analiza acestor fapte este că fațada nordică a Bosforului (și în mod sigur în partea asiatică) nu se afla sub autoritatea Byzantionului.

Asta dacă nu cumva Hieronul se afla în posesia byzantinilor în anul 313 a. Chr., lucru care, deși nu este – din punct de vedere conjectural –,

13. Will 1979, 80 sqq.; Will 1984, 110; Lund 1992, 81 sq. și 226, n. 4.

14. Miller 1897, 1136; Dumitru 2013.

imposibil, este însă destul de greu de acceptat. Dacă ar fi să îl credem pe autorul din secolul II p. Chr. Dionysios din Byzantion, „sanctuarul de la Hieron”¹⁵ a aparținut dintotdeauna byzantinilor (chiar dacă, uneori, l-au mai stăpânit și chalcedonienii sau alte – nenumite – puteri navale). Iată ce spune Dionysios: „locul numit Hieron [adică Sanctuarul] [...], în orice caz, este controlat de byzantini, însă este un loc de refugiu pentru toți care navighează până aici. Deasupra templului se găsește un zid care înconjoară locul, înăuntrul căruia se află o cetate întărită pe care galatii au jefuit-o, așa cum au făcut și în alte părți ale Asiei. Într-adevăr, controlul asupra Hieronului a fost obiect de dispută, mulți venind să spună că ar fi al lor în vreme ce stăpâneau mările, dar cel mai mult dintre toți [au făcut-o] chalcedonienii, spunând că le aparținea din străbuni. Cu toate acestea, stăpânirea Hieronului a rămas dintotdeauna în mâinile byzantinilor, mai dintâi pentru întâietatea și puterea lor – căci ei controlau marea, având multe corăbii –, iar mai apoi pentru că l-au cumpărat de la Callimedes, generalul lui Seleucos”¹⁶. Sigur, atât Dionysios din Byzantion, cât și comentatorul său în latină din sec. al XVI-lea, francezul Pierre Gilles din Albi, scriu sub imperiul gloriei Byzantionului care le era contemporan, deși realitățile fiecăruia dintre ei erau diferite, Dionysios referindu-se la cetatea greacă din epoca romană, în plină splendoare și putere, înainte de a fi distrusă de Septimius Severus, în vreme ce Pierre Gilles avea în fața ochilor un cu totul alt „Byzantion”, și anume Constantinopolul, pe punctul de a-și desăvârși metamorfozarea în Istanbul. Nici Dionysios, nici Pierre Gilles nu erau decât prea puțin interesați să înfățișeze puterea trecută a altor cetăți și regi care dominaseră altădată regiunea Strâmtorilor. De pildă, Dionysios (la fel și Gilles) nu amintește mai nimic despre rolul atenienilor la Hieron în sec. V–IV¹⁷, după cum nu ne spune prea multe nici despre autoritatea acelorași

15. Pentru divinitățile onorate la Hieron, vezi Lehmann 1921, 173-176; Moreno 2008, 669.

16. Dionysios din Byzantion, *Anaplys Bospori*, fr. 92-92, p. 30, 3: „Hieron, hoc est fanum [...] a Byzantiis quem possessum, sed commune receptaculum omnium navigantium. Supra templum est murus in orbem procedens; in hoc est arx munita, quam Galatae populi sunt ut alia pleraque Asiae. Possessio autem Fani controversia fuit, multis ipsam sibi vindicantibus ad tempus mari imperantibus, sed maxime omnium Chalcedonii hunc locum sibi haereditarium asserere conabantur; veruntatem possessio semper remansit Byzantiis olim quidem ob principatum et domesticum robur – multis enim navibus mare possidebant –, rursus vero cum emissent a Callimede, Seleuci exercitus duce” (ed. Güngerich; textul grecesc fiind pierdut, tot ceea ce a supraviețuit este traducerea latinească a lui Pierre Gilles, *De Bosporo Thracio Libri III*, Lyon 1561, vol. II 5, p. 75)

17. Moreno 2008, 667 sq., insistând totuși asupra aspectului de neutralitate sacră al acestuia: „Hieron [...] was the possession of everyone and no one”.

asupra Byzantionului însuși.¹⁸ Ceea ce rezultă însă din textul lui Dionysios este că Byzantion a prevalat la un moment dat asupra Chalcedonului în ce privește forța revendicărilor asupra Hieronului, însă în mod decisiv de-abia odată cu achiziționarea sa de la Callimedes, generalul lui Seleucos. Iată unul dintre regii de altădată despre care Dionysios nu ne-ar fi spus nimic, de nu ar fi existat această tranzacție ce a sporit puterea byzantinilor și a consacrat triumful lor asupra rivalilor din Chalcedon. Cum anume ajunseseră seleucizii să stăpânească Hieronul? Și despre care Seleucos este vorba?

Tăcerea lui Dionysios și a lui Pierre Gilles îngreunează răspunsul la prima întrebare, însă un pasaj din Polibiu ne poate ajuta în privința celei de-a doua. Acesta ne spune că, în contextul anului 220 a. Chr., în vremea războiului lor cu rhodienii și bitinienii lui Prusias¹⁹, byzantinii au pierdut Hieronul în fața acestuia din urmă, însă „și-l însușiseră cu puțin timp înainte, cumpărându-l cu mulți bani pentru poziția sa favorabilă. Ei voiau să nu lase nimănui nicio bază de sprijin de la care s-ar fi putut porni împotriva neguțătorilor care navigau înspre Pont etc.”²⁰. Prin urmare, în ciuda presiunii exercitate de celți și a greului tribut pe care trebuiau să li-l plătească, byzantinii au găsit totuși resursele pentru a-și procura o fortăreață de importanță majoră, contra unei mari sume de bani, exact în epoca în care același Polibiu ne spune că erau foarte strâmtorați (motiv pentru care au introdus o taxă abuzivă asupra navigației prin Bosfor, taxă pe care este foarte probabil că nu ar fi putut-o introduce dacă nu ar fi stăpânit Hieronul²¹). Cum anume au reușit acest lucru, Polibiu nu ne spune, și nici nu

18. Gabrielsen 2007, 290 sqq.

19. Pentru acest război, Polibiu, IV, 52; Miller 1897, 1137; Merle 1916, 56-59; Vitucci 1953, 37-42; Newskaja 1955, 153-157; Will 1982², 45 sq.; Davies 1984, 273; Heinen 1984, 431 și 440; Jefremow 2005, 51-98; Robu sub tipar.

20. Polibiu, IV, 50, 3: „Ἰερόν, ὁ Βυζάντιοι μικροῖς ἀνώτερον χρόνοις μεγάλων ὠνησάμενοι χρημάτων ἐσφετερίσαντο διὰ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ τόπου, βουλόμενοι μηδεμίαν ἀφορμὴν μηδενὶ καταλιπεῖν μήτε κατὰ τῶν εἰς τὸν Πόντον πλεόντων ἐμπόρων“), tr. rom. de V. Popescu, *Polybios, Istorii*, vol. I, București, 1966. În ce privește sensul exact al sintagmei lui Polibiu, „bază de sprijin de unde s-ar putea porni împotriva neguțătorilor care navigau înspre Pont“ („ἀφορμὴν μηδενὶ καταλιπεῖν μήτε κατὰ τῶν εἰς τὸν Πόντον πλεόντων ἐμπόρων“), vezi analiza lui Gabrielsen (2007, 314): „I agree [...] that *aphorme* means ‘an operative base from which one can sail out’. However, my rendering of the clauses [sc. – *din tratatul de pace între Byzantion și Rhodos*] explaining the use of that base allows for the possibility that the one who possessed Hieron did not necessarily attack merchants [...] but quite the contrary he was mindful of all of these [...]. At any rate, what Polybius probably reports is that from their newly-acquired base, Hieron, the Byzantians provided to traders an old kind of service: naval escort“.

21. Despre cât de strâmtorați erau byzantinii în a doua jumătate a secolului al III-lea a. Chr., Polibiu, IV, 45-46 și mai ales 45, 10 și 46, 3-6. Despre traficul în Bosfor și taxele pe navigație, vezi Gabrielsen 2007.

pare foarte preocupat de contradicția la care se expune. Au făcut byzantinii apel la un împrumut intern ori extern (și dacă da, atunci de la cine? Este puțin probabil să fi găsit sprijin extern, întrucât știm de la Polibiu că byzantinii au solicitat ajutorul financiar al celorlalți greci, cu un succes foarte limitat²² – însă nu știm dacă ajutorul solicitat viza mijloacele bănești necesare pentru achiziționarea Hieronului), la taxe suplimentare ori la o subscripție publică. Vor fi întârziat cu plata tributului pentru galati, expunându-se la riscul represaliilor, risc asumat în contul beneficiilor ulterioare scontate de pe urma tranzacției cu Callimedes? Au dispus cumva de rezerve „bugetare” (cuvântul în sine este anacronic, întrucât e știut că cetățile grecești nu operau cu „bugete” în sensul modern al cuvântului) – și, dacă da, cum au procedat? E dificil de răspuns la această problemă, dacă nu chiar de-a dreptul imposibil, în lumina documentației de care dispunem. Simpla trecere în revistă a variantelor posibile pare să sugereze mai degrabă fie că Polibiu a exagerat în descrierea condiției economice a Byzantionului (ale cărui dificultăți financiare nu vor fi fost, poate, chiar așa de mari pe cât le vede istoricul din Megalopolis), fie că byzantinii vor fi făcut apel – cu succes – la resurse interne (un împrumut, o subscripție publică ori taxe suplimentare, sau toate la un loc), și nu ne rămâne decât să sperăm că descoperiri arheologice ulterioare vor putea aduce indicii suplimentare în acest sens.

Aparent, atât Polibiu, cât și Dionysios se referă la același eveniment, însă aici intervine o problemă: despre care Callimedes ar putea fi vorba? El era strategul unui suveran seleucid²³ pe nume Seleucos, dar – încă o dată – al cărui Seleucos? Dacă am căuta o sugestie în monumentalul comentariu istoric al lui Walbank, am găsi următoarele rânduri: „which Seleucus is meant, and what date to be assigned to the transaction, is not however clear, for μικροῖς ἀνώτερον χρόνοις is an elastic phrase”²⁴.

22. Polibiu, IV, 46, 3-6: „τέλος δ' ἠναγκάσθησαν ὀδοῦκοντα τάλαντα συγχωρεῖσθαι φόρον τελεῖν κατ' ἐνιαυτὸν ἕως εἰς Καύραρον, ἐφ' οὗ κατελύθη μὲν ἡ βασιλεία, τὸ δὲ γένος αὐτῶν ἐξεφθάρη πᾶν, ὑπὸ Θρακῶν ἐκ μεταβολῆς ἐπικρατηθέν. ἐν οἷς καιροῖς ὑπὸ τῶν φόρων πιεζοῦμενοι τὸ μὲν πρῶτον ἐπρέσβευον πρὸς τοὺς Ἕλληνας, δεόμενοι σφίσι βοηθεῖν καὶ συγχωρηγεῖν εἰς τοὺς περιεστῶτας καιροῦς· τῶν δὲ πλείστων παρολιγοῦντων, ἐνεχείρησαν ἀπαναγκασθέντες παραγωγιάζειν τοὺς εἰς τὸν Πόντον πλέοντας” („În cele din urmă au fost siliți să plătească un tribut de optzeci de talanți până la domnia lui Cavaros, în timpul căruia regatul a fost distrus și gallii, învinși de către traci, au fost nimicți până la unul. În acest timp, bizanții, apăsați de impozite, trimiseră întâi o delegație către eleni, ca să ceară să le dea ajutor și sprijin bănesc în acele împrejurări. Fiindcă cei mai mulți eleni le-au nesocotit cererea, ei au fost siliți să pună să plătească taxă de trecere pe cei care navigau spre Pont”, tr. rom. de V. Popescu, *Polybios, Istorii*, vol. I, București, 1966).

23. Bengtson 1944, 118.

24. Walbank 1957, 505.

În ce ne privește, credem că o examinare mai atentă a situației posesiunilor europene și anatoliene ale Regatului Seleucid ne poate permite să datăm momentul în care sanctuarul de la Hieron a încăput pe mâinile byzantinilor. Nu există decât trei monarhi dintre care să putem alege personajul la care se referă Dionysios din Byzantion: Seleucos I, Seleucos II și Seleucos III (întrucât ceilalți regi care au purtat acest nume au domnit după pacea de la Apameia, din 188 a. Chr., când Regatul Seleucid a pierdut Asia Mică pentru totdeauna).

Seleucos I ar fi o alegere potrivită, dacă ne gândim la faptul că el a reușit să cucerească cea mai mare parte a regatului lui Lisimah în 281 și a trecut în Europa, anexând Tracia Hellespontică. Hieronul – de va fi fost totuși ocupat militar de către Seleucos, în pofida statutului său sacru și neutral – ar fi putut fi vândut de către ofițerul său Callimedes în momentul în care Seleucos I a fost asasinat de Ptolemaios Keraunos (281 a. Chr.), iar majoritatea posesiunilor sale din zona Hellespontului au fost pierdute.²⁵ Conjectural, ipoteza este posibilă – însă aici intervine un impediment major: 281 este o dată destul de îndepărtată de 220 a. Chr. pentru a fi în acord cu sintagma μικροῖς ἀνώτερον χρόνοις – „cu puțin timp înainte” – (chiar dacă, în același loc, Polibiu narează cu dezinvoltură și rapiditate o istorie à la *longue durée*, care începe înainte de venirea galatilor în Asia, așadar înainte de 279, și se termină la momentul în care Byzantionul intră în conflict cu Rhodosul și Prusias, deci în 220²⁶).

Rămân așadar Seleucos II și Seleucos III, care, într-adevăr, se potrivesc destul de bine, fiecare, cu „elastica frază” a lui Polibiu care este singurul nostru indiciu de natură cronologică. Unii istorici moderni îl preferă pe Seleucos II²⁷, câțiva, pe Seleucos III²⁸, în vreme ce alții evită să se

25. Imediat după asasinarea lui Seleucos I, o parte din trupele sale au fost încorporate în armata lui Keraunos, fiind convinse fie cu amenințări, fie cu promisiunea unor sume de bani. Era, așadar, un bun moment pentru ca un ofițer credincios lui Seleucos și derutat de turnura luată de evenimente să fie ispitit să vândă forțul care îi fusese încredințat, decât să i-l predea celui ce-i asasinase stăpânul. Pentru circumstanțele tulburi ale morții lui Seleucos I, vezi Grainger 1990, 190-210.

26. Pentru analiza textului polibian în cauză, în afară de Walbank 1957, *ad loc.*, vezi și Dumitru 2013, 82-84.

27. Miller 1897, 1137: „Von einem (sonst nicht genannten) Kallimedes, Feldherrn des Seleukos II, erkaufte sich die Byzantier den Fortbesitz des Hieron am Eingange des Bosphoros, Dion. Byz. 92 [59]. Polyb. IV, 50, 3”; Capdetrey 2007, 237: «peut-être sous le règne de Séleucos II».

28. Moreno 2008, 669: „the sanctuary [sc. *Hieron*], having been converted decisively into a fortified customs point, later fell under Seleukid control, since it was sold to the Byzantines ‘for a considerable sum of money’ by Seleukos II or III” și n. 56, „probably the latter [sc. *Seleucos III*] given the indication in Polybios μικροῖς ἀνώτερον χρόνοις”.

pronunțe.²⁹ Cu toate acestea, în lumina informației care ne este disponibilă la ora actuală, putem stabili identitatea regelui seleucid în vremea căruia byzantinii au devenit stăpânii Hieronului, cu o marjă de eroare relativ redusă.

Astfel, știm de la Polibiu că Seleucos III, „îndată ce luă domnia, aflând că Attalos supusese toată țara de dincoace de Taurus, se grăbi să vină în ajutorul regiunilor sale. După ce a trecut peste Taurus cu o mare armată, muri asasinat prin vicleșug de Apaturos Gallul și de Nicanor”.³⁰ Iar cu un paragraf înainte aflăm că Achaios, un înalt demnitar seleucid care avea să uzurpe și el, mai târziu, domnia Asiei Mici, ca și Antiochos Hierax, „împreună cu acesta [sc. *Seleucos III*], ca rudă, a trecut peste Taurus cu doi ani mai înainte de evenimentele despre care vorbesc acum [sc. *războiul dintre Byzantion, Rhodos și Prusias*]”.³¹ Prin urmare, e clar că Seleucos III Keraunos nu a izbutit să reinstaureze dominația seleucidă în Asia Mică, fiind ucis chiar la începutul campaniei prin care încerca să recupereze tot ceea ce pierduse tatăl său.³² Izvoarele antice nu ne permit să stabilim cu certitudine cât de mult a reușit Seleucos III să înainteze cu armata în Anatolia. Este adevărat că unele indicii ne sugerează că expediția regală în cursul căreia a fost asasinat Seleucos III a fost precedată de cel puțin una, condusă de Andromachos, tatăl lui Achaios. Știm că în momentul războiului dintre rhodieni și byzantini Andromachos se găsea prizonier la Alexandria, la Ptolemeu III, însă nu cunoaștem modul în care ajunsese acolo, în această stare, întrucât Polibiu ne spune că rhodienii au trimis o delegație pentru a cere eliberarea sa, astfel încât să își creeze o datorie de recunoștință față

29. Newskaja 1955, 155: „Später wurde Hieron von Seleukos erobert, und erst kurz vor dem Kriege mit Rhodos hatte Byzanz den Ort von einem Kommandanten des Seleukos, Kallimedes, für eine hohe Summe losgekauft“; Grainger 1997, 99 (fără mențiune cronologică); Gabrielsen 2007, 314: „Before it was aquired by Byzantion, Hieron had been in the hands of the Seleucid kings. [...] Neither Polybios vague time indication [...], nor the named Seleukid official helps us to establish the date of Byzantion's takeover of Hieron“.

30. Polibiu, IV, 48, 7-8: „Σέλευκος γὰρ ὁ νέος ὡς θάττον παρέλαβε τὴν βασιλείαν, πυνθανόμενος Ἄτταλον πᾶσαν ἤδη τὴν ἐπὶ τὰδε τοῦ Ταύρου δυναστείαν ὑφ' αὐτὸν πεποιθῆσθαι, παρωρμήθη βοηθεῖν τοῖς σφετέροις πράγμασιν. ὑπερβαλὼν δὲ μεγάλη δυνάμει τὸν Ταῦρον, καὶ δολοφονηθεὶς ὑπὸ τ' Ἀπατουρίου τοῦ Γαλάτου καὶ Νικάνορος, μετέλλαξε τὸν βίον“, tr. rom. de V. Popescu, *Polybios, Istorii*, vol. I, București, 1966.

31. Polibiu, IV, 48, 6: „ἄμα τούτῳ διὰ τὴν οἰκειότητα συνυπερέβαλε τὸν Ταῦρον, δυοὶ μάλιστα πῶς ἔτεσι πρότερον τῶν νῦν λεγομένων καιρῶν“ (tr. rom. de V. Popescu, *Polybios, Istorii*, vol. I, București, 1966).

32. Pentru domnia lui Seleucos III, vezi Porphyrios–Eusebios (ed. Schoene) F 32.9; Eusebius, *Chron.* I, 40, 11; Appian, *Syr.*, 68; Polibiu, IV, 48, V, 40 5; XXXII, 71, 4; Ieronim, *In Dan.*, III, 11, 10. Pentru literatura secundară: Bouché-Leclercq 1913, 120-122; Will 1979², 313 sq.; Grainger 1997, 63; Houghton, Lorber 2002, 328 sq.

de Achaios, care era înclinat să intervină în război de partea byzantinilor.³³ Cum nu cunoaștem nici un conflict cu Egiptul care să fi survenit după încheierea celui de-al treilea război laodiceic și în urma căruia Andromachos să fi putut cădea prizonier în mâinile lagizilor, Bouché-Leclercq a propus «la solution qui [...] paraît la meilleure [n.n. – *car*] la plus simple. Andromachos a dû prendre le commandement dans une première campagne dirigée contre Attale. Il y fut vaincu et fait prisonnier»³⁴. Această conjectură este destul de fragilă, și ea a fost atacată ulterior.³⁵ Pe de altă parte, însuși faptul că Seleucos III era numit de către soldații săi „Keraunos”³⁶, cât și relativ rapida recucerire a celei mai mari părți din fostul domeniu seleucid din Anatolia în primii ani ai lui Antiochos III (domeniu ce avea să fie foarte repede uzurpat de Achaios, care se proclamase rege înainte de izbucnirea războiului între Rhodos și Byzantion, deci între 223 și 220 a. Chr.) sugerează că Seleucos III a repurtat cu rapiditate unele succese în Anatolia (de ce nu, poate chiar prin intermediul lui Andromachos), care trebuie să fi fost destul de durabile – însă e greu de crezut și de acceptat că a putut ajunge de la Taurus până la Bosfor. Evidența numismatică ne arată că Seleucos III a bătut monedă în Asia Mică, însă nu se poate stabili cu exactitate în ce loc. Autorii celui mai recent catalog de monede seleucide, Arthur Houghton și Catharine Lorber, atribuie un singur tip monetar de argint³⁷ așa-numitei „Uncertain Mint 49”, pe care o localizează – cu un grad mare de probabilitate – lângă Apameia Frigiei, acolo unde a fost descoperit principalul tezaur care conținea acest gen de monede.³⁸ Or de la Apameia Frigiei până la Bosfor e o cale destul de lungă, nu foarte ușor de străbătut în campania unui singur an, astfel încât Seleucos III să își fi putut infiltra un strateg la Hieron care să fi vândut fortul și sanctuarul byzantinilor. Nu ne rămâne de făcut decât să restrângem cercul la un singur Seleucos.

Situația este foarte diferită în ce-l privește pe Seleucos II. El a moștenit la urcarea pe tron un regat care se întindea din Tracia până în Iran. Această realitate geopolitică nu avea să dureze prea mult, întrucât războiul cu Egiptul lagid – așa numitul „război laodiceic” sau „al treilea război

33. Polibiu, IV, 51.

34. Bouché-Leclercq 1913, 121.

35. Huss 1977, 187 sqq. Huss presupunea că Andromachos căzuse prizonier luptând nu cu Attalos, ci cu Ptolemeu III, într-un moment care se plasează între moartea lui Seleucos III și moartea lui Ptolemeu III, în urma unei expediții lagide în Asia Mică conduse de Magas, fiul lui Ptolemeu, în baza interpretării pe care o dădea papirului no. 6 din colecția Papyri Haunienses (editată și publicată de T. Larsen, la Copenhaga, în 1942). Vezi și Will 1979, 314.

36. Porphyrios–Eusebios (ed. Schoene) F 32.9; Eusebius, *Chron.*, I, 40, 11.

37. Houghton, Lorber 2002, 331, no. 915.

38. Tezaur descoperit în 1963: I.G.C.H. no. 1411.

syrian” – bătea la ușă, și odată cu el aveau să survină problemele secesiunilor satrapiilor orientale (Parthia și Bactria), dar și ale Asiei Mici, aflată sub autoritatea viceregelui Antiochos Hierax, fratele mai mic al lui Seleucos II. Cronologia tuturor acestor evenimente ne scapă³⁹, însă un lucru este cert – în 246 a. Chr., la urcarea sa pe tron, Seleucos II era suveranul Asiei Mici și al Traciei Hellespontice,⁴⁰ domenii pe care le moștenise de la tatăl său, Antiochos II Theos,⁴¹ așa cum o atestă activitatea monetară, în mod special cea a atelierului „Uncertain Mint 34”, care a emis monede în numele lui Seleucos II în zona Hellespontului (poate chiar la Abydos).⁴² Aflate sub o dublă (dacă nu chiar triplă) presiune reflectând ambițiile și acțiunile unor dinastați precum Attalos I și Ptolemeu III, posesiunile lui Seleucos II în Asia Mică au fost repede pierdute ca urmare a acțiunilor uzurpatoare ale fratelui său mai mic, Antiochos Hierax, în mod sigur între anii 239 și 230 – un reper cronologic foarte apropiat de informațiile furnizate de Dionysios din Byzantion și de Polibiu. Putem presupune că, aflat în fața opțiunii de a-și preda garnizoana în mâinile uzurpatorului Antiochos Hierax ori chiar ale lui Ptolemeu III, și el foarte activ în Tracia în acei ani, strategul Callimedes va fi găsit mai onorabil să vândă Hieronul cetății Byzantion. Pentru strategul seleucid, era un mod eficient de a ieși dintr-o dilemă de loialitate. Pentru byzantini, era un mod la fel de eficient de a compensa pierderile financiare create de tributul impus de celții de la Tylis. Rămâne în continuare o enigmă modul în care a fost posibil ca byzantinii, atât de strâmtorați de tributul plătit celților, să fi putut strânge o sumă mare cu care să cumpere Hieronul.

39. Pentru literatura secundară: Bouché-Leclercq 1913, 95-119; Heinen 1984, 420 sq.; Grainger 1997, 60-63; Houghton, Lorber 2002, 229-233, și, mai recent și mai radical, Coşkun 2013.

40. Vezi Bouché-Leclercq 1897, 1-63, pentru o excelentă analiză atât a circumstanțelor domniei lui Seleucos II, cât și (mai ales) a felului în care a fost reconstruită de istoriografia modernă, începând cu Niebuhr. Mai recent, Will 1979², 255 sq. Nu este lipsit de importanță să amintim aici că pentru scurta perioadă în care Antiochos Hierax a fost viceregele fratelui său, înainte de a uzurpa diadema regală pe care nici fratele lui, nici cronograful, nici istoricii moderni nu i-au recunoscut-o (spre deosebire de supușii săi care îi plăteau taxe ori de suveranii cu care întreținea relații diplomatice, ca să nu mai vorbim de magistrații monetari care au bătut monedă în numele și cu chipul său ori de propria-i cancelarie), autoritatea regală seleucidă a funcționat în Asia Mică în condiții (cvasi) normale. Altfel spus, actele și monedele emise de autoritatea seleucidă au fost făcute în numele lui Seleucos II.

41. Despre activitatea lui Antiochos II în Tracia, vezi, mai recent, Avram 2003 (în special p. 1209, pentru opinia – pe care o împărtășim – că Antiochos II și-a putut păstra domeniul tracic după eșecul suferit în fața Byzantionului).

42. Houghton, Lorber 2002, 235-249 – pentru atelierele regale seleucide din Asia Mică ce au emis monedă în numele lui Seleucos II, fie înainte de revolta lui Antiochos Hierax, fie înainte de cucerirea ptolemeică, după caz.

Prin urmare, ipoteza care ni se pare cea mai plauzibilă este că Hieronul a fost cumpărat de Byzantion de la Callimedes, strategul regelui Seleucos II, în jurul anilor 246-236, în contextul acțiunii uzurpatoare a lui Antiochos Hierax și al ofensivei victorioase a lui Ptolemeu III în regiunea Traciei Hellespontice. Singura obiecție care s-ar putea aduce acestei ipoteze este aceea că nu știm cum și cât anume din cuceririle trace ale lui Antiochos II au persistat până la începutul domniei lui Seleucos II,⁴³ după cum nu știm nici cum și nici când va fi intrat Hieronul sub control seleucid (însă, în mod sigur, nu în vremea lui Seleucos II). Cum însă este greu de acceptat că va fi fost soluție de continuitate între monetele emise la Lisimahia atât pentru Antiochos II, cât și pentru Antiochos Hierax⁴⁴ și cum am văzut că există indicii numismatice care atestă autoritatea lui Seleucos II în zona de nord-vest a Asiei Mici, nu ne rămâne decât să presupunem continuitatea prezenței seleucide în zona Traciei Hellespontice de la Antiochos I până la Antiochos Hierax (când va fi dezlocuită de Ptolemeu III, creatorul satrapiei lagide a Traciei), inclusiv – pentru o scurtă vreme – în epoca lui Seleucos II.

Cum anume se va fi acomodat Byzantionul cu această prezență rămâne în continuare o enigmă. Cert este că cetatea a căutat – și a găsit – soluții de supraviețuire care au mers de la neutralitate și joc de balans între marile puteri până la rezistența fățișă.

Abstract

Considerations over Byzantion and Hieron in the Third Century BC

The goal of the present article is to examine some passages in Polybius, Diodorus, and Dionysius of Byzantion dealing with the situation of Byzantion in the 3rd century B.C. in respect to the settlement of Hieron and its status in relation to Byzantium. Two set of events are being examined: the first one is the combined expedition sent by Antigonus Monophtalmos and lead by Patroclus and Lykon to bring relief to the city of Callatis, which was besieged by Lysimachus sometime around 315–313 BC. Since Pausanias was gathering his land forces near Hieron, under the protection

43. Vezi, de pildă, îndoielile lui Bengtson 1944, 118: „so noch mehr die Persönlichkeit des ‚Seleucus‘; denn gesetzt den Fall, es wäre damit Seleucos II gemeint, so ist die Charakteristik einfach als ‚Seleucus‘ sehr mißverständlich“ (la fel și tabelul de la p. 408, no. 16: „Datum: Seleukos II (?)“).

44. Houghton, Lorber 2002, 173 sq., 304 sq. – 3 tipuri monetare atribuite domniei lui Antiochos II (cu 14 variațiuni, semnalate de diverse combinări ale mărcilor de control) și încă 3 atribuite domniei uzurpatorului Antiochos Hierax.

of the fleet of Lykon, the implication is that Hieron was not a Byzantine dependency by that time and was conserving his neutral status.

The second set of events follows from Dionysius and Polybius informing us that, under a king Seleucus, an official of the Seleucid kingdom has sold Hieron to Byzantium. So far, there has been no attempt to identify which Seleucus was meant, and after the consideration of the particularities of the reigns of the first three kings bearing the name of Seleucus and their (possible) rule over northern Asia Minor and Thrace, our conclusion is that, with the data currently available, the purchase of Hieron must have taken place in the first part of the reign of Seleucus II, just before the rebellion of his brother Antiochus Hierax, that is sometime between 246 and 236 BC.

Bibliografie

- Avram 2001 A. Avram, G. Poenaru-Bordea, *Coloniile grecești din Dobrogea, în Istoria Românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 553-634.
- Avram 2003 A. Avram, *Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphie et la Mer Noire*, CRAI 97, 1181-1213.
- Bengtson 1944 H. Bengtson, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit. Ein Beitrag zum antiken Staatsrecht*, München.
- Billows 1997 R.A. Billows, *Antigonos the One-Eyed and the Creation of a Hellenistic State*, Berkeley.
- Bouché-Leclercq 1897 A. Bouché-Leclercq, *Le règne de Séleucus II Callinicus et la critique historique*, RUM, 3/2, 1-63.
- Bouché-Leclercq 1913-1914 A. Bouché-Leclercq, *Histoire des Séleucides*, Paris.
- Braund 2005 D. Braund, *After Alexander: the Emergence of the Hellenistic World*, în A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell, 19-34.
- Briscoe 1989 J. Briscoe, *The Second Punic War*, în A.E. Astin, F.W. Walbank, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie (ed.), *Cambridge Ancient History*², VIII, Cambridge, 44-80.
- Calder III 1979 W.M. Calder III, *A note on the fourth century graffito from Callatis*, Dacia NS, 23, 313.
- Capdetrey 2007 L. Capdetrey, *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique*, Rennes.

- Cloché 1957 P. Cloché, *La coalition de 315-311 av. J.-C. contre Antigone le Borgne*, CRAI, 130-139.
- Coşkun 2013 A. Coşkun, *The War of Brothers, the Third Syrian War, and the Battle of Ancyra: a Re-Appraisal*, în *Celtic Conference of Classics, Bordeaux, 5-8 septembrie 2012*.
- Davies 1984 J.K. Davies, *Cultural, social and economic features of the Hellenistic world*, în F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie (ed.), *Cambridge Ancient History*², VII, Cambridge, 1, 257-320.
- Delev 2003 P. Delev, *Lysimachus and the Third War of the Successors, Thracia Pontica*, 6/2, 63-70.
- De Sanctis 1917 G. De Sanctis, *Storia dei Romani. III. L'età delle guerre puniche. Parte II*, Torino.
- Dodge 1891 T.A. Dodge, *Hannibal. A history of the arte of war among the Carthaginians and the Romans down to the battle of Pydna, 168 B.C., with a detailed account of the second punic war*, Boston–New York.
- Droysen 1836 J.G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus. II. Geschichte der Diadochen*, Gotha–Paris 2003.
- Dumitru 2013 A. Dumitru, *Byzance, son territoire et les Barbares au début du IIIe siècle av. J.-C.: quelques notes sur un passage de Polybe*, în H. Bru (ed.), *L'Anatolie des peuples, cités et cultures (Ile millénaire av. J.-C. Ve siècle ap. J.-C.)*, Besançon, 81-96.
- Gabrielsen 2007 V. Gabrielsen, *Trade and tribute: Byzantion and the Black Sea Straits*, în V. Gabrielsen, J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 287-324.
- Giannelli 1938 G. Giannelli, *Roma nell'età delle guerre puniche*, Bologna.
- Goldsworthy 2000 A. Goldsworthy, *The Fall of Carthage. The Punic Wars, 265-146 B.C.*, London.
- Grainger 1990 J.D. Grainger, *Seleukos Nikator. Constructing a Hellenistic Kingdom*, London–New York.
- Grainger 1997 J.D. Grainger, *A Seleukid Prosopography and Gazetteer*, Leiden–New York–Köln.
- Hammond, Walbank 1988 N.G.L. Hammond, F.W. Walbank, *A History of Macedonia, III*, Oxford.
- Hauben 1973 H. Hauben, *On the Chronology of the years 313-11*, AJP, 94, 256-267.
- Heinen 1984 H. Heinen, *The Syrian-Egyptian Wars and the New Kingdoms of Asia Minor*, în F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie (ed.), *Cambridge Ancient History*², VII, Cambridge, 1, 412-445.
- Houghton, Lorber 2002 A. Houghton, C. Lorber, *Seleucid Coins. A Comprehensive Catalogue*, New York & Lancaster.

- Hoyos 2003 D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty. Power and Politics in the Western Mediterranean, 247-183 B.C.*, London–New York.
- Huss 1977 W. Huss, *Eine ptolemäische Expedition nach Kleinasien*, *AncSoc*, 8, 187-194.
- Jefremow 2005 N. Jefremow, *Der rhodisch-byzantinische Krieg von 220 v.Chr.: ein Handelskrieg im Hellenismus?*, *MBAH*, 24 (1), 51-98.
- Lazenby 1978 J.F. Lazenby, *Hannibal's war. A military history of the Second Punic War*, Warminster.
- Leidl 1993 G. Leidl, *Appians 'Annibaikē'*, în H. Temporini et alii (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 34.1, Berlin–New York, 428–462.
- Lehmann 1921 K. Lehmann, *Das Kap Hieron und die Sperrung des Bosphorus*, în K. Regling, H. Reich (ed.), *Festschrift zu C.F. Lehmann-Haupt's sechzigsten Geburtstage*, Viena–Leipzig, 168-181.
- Lund 1992 H.S. Lund, *Lysimachus. A study in early Hellenistic kingship*, London–New York.
- Merle 1916 H. Merle, *Die Geschichte der Städte Byzantion und Kalchedon von ihrer Gründung bis zum Eingreifen der Römer in die Verhältnisse des Ostens*, Kiel.
- Miller 1897 J. Miller, s.v. *Byzantion*, în *RE* III.1, col. 1116-1150.
- Moreno 2008 A. Moreno, *Hieron: The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea*, *Hesperia*, 77, 655-799.
- Newskaja 1955 W.P. Newskaja, *Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche*, Leipzig.
- Robu 2013 A. Robu, *Les relations de Byzance avec les cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique: la guerre pour l'emporium de Tomis*, în V. Cojocaru, C. Schuler (ed.), *Die Aussenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischen und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20-24 September 2010* (sub tipar).
- Saitta 1955 G. Saitta, *Lisimaco di Tracia*, *Kokalos*, 1, 62-153.
- Seibert 1993 a J. Seibert, *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt.
- Seibert 1993 b J. Seibert, *Hannibal*, Darmstadt.
- Ștefan 1977 A. Ștefan, *Graffite callatien du IVe siècle avant notre ère*, în D.M. Pippidi, E. Popescu (ed.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza, 9–15 septembre 1977*, Bucarest, 25-32.
- Ștefan 1984 A. Ștefan, *Relations étrangères des cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique*, în J. Harmatta (ed.), *Actes du VIIe Congrès de la Fédération internationale des associations d'études classiques, I*, Budapest, 329-338.

- Tarn 1933 W.W. Tarn, *The Heritage of Alexander*, în J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock (ed.), *Cambridge Ancient History*, VI, Cambridge, 461-504.
- Vitucci 1953 G. Vitucci, *Il regno di Bitinia*, Roma.
- Walbank 1957–1967 F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, I-II, Oxford, 1957–1967.
- Will 1979-1982² E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*², Nancy.
- Will 1984 É. Will, *The succession to Alexander*, în F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie (ed.), *Cambridge Ancient History*², VII.1, Cambridge, 23-61.

Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice. I.

MARIA BĂRBULESCU

LIVIA BUZOIANU

Tema teritoriului rural al Tomisului a fost cercetată în mai mică măsură pentru perioada autonomă a cetății, fără să lipsească totuși precizări privind mărimea sa în epoca elenistică.¹ În schimb, interesul pentru perioada Principatului a fost exprimat în mai multe rânduri, începând cu statutul juridic al Tomisului, mărimea (aproximativă) a teritoriului, structurile rurale atestate, regimul solului, populația, cultele – toate aceste aspecte fiind abordate în lucrări din ultimele decenii.²

Fără a relua în totalitate această discuție, în studiul de față ne-am propus să analizăm întregul fond epigrafic din teritoriul tomitan, cuprins în principal în ISM II, dar adăugând și inscripțiile apărute în ultimele trei decenii, după alcătuirea corpusului.³ Am avut astfel prilejul să facem unele observații în legătură cu structurile rurale menționate epigrafic (toponimie, statut, locuitori), asupra populației rurale, mai ales în lumina onomasticii, a cultelor și precizări privind limbajul epigrafic în inscripțiile grecești și latinești.

Primele două probleme – sursele epigrafice provenite din teritoriu și structurile rurale atestate epigrafic – stau mai întâi în atenția noastră în rândurile de față.

I. Sursele epigrafice

„Circulația” inscripțiilor, bine cunoscută de altfel,⁴ a fost favorizată în cazul Tomisului⁵ de calea rutieră a litoralului, dar și de cea dintre Dunăre

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Maria Bărbulescu – Universitatea „Ovidius” Constanța; mariabarbulescu@yahoo.fr

Livia Buzoianu – Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; liviabuzoianu@yahoo.com

1. Irimia 2003, 57-67; Irimia 2006, 51-74.

2. Suceveanu 1977 și 1988; Bărbulescu 2001; Băltâc 2011; asupra altor contribuții privind satul dobrogean, vezi Suceveanu 2001-2002, 157-172 = Suceveanu 2009, 209-224.

3. Volumul semnat de Iorgu Stoian – ISM II – a apărut postum în 1987, cu o documentare încheiată cu un deceniu înainte. Inscripțiile descoperite ulterior au fost publicate, în general, în revista *Pontica*.

4. Pippidi 1988, 166-172.

5. Bărbulescu 1988, 244-245; Băltâc 2011, 173, n. 378.

și Mare, pe valea Carasu, amplificată totodată de diverse amenajări antice (valurile) și moderne (calea ferată Cernavodă–Constanța sau portul Constanța).

Se constată, astfel, prezența mai multor inscripții în preajma acestor amenajări, la Cumpăna, Lazu, „în valul de piatră”, Valea Seacă – Valul lui Traian, Poarta Albă sau, firesc, în apropiere de Tomis, în cartierele Anadachioi, Palazu Mare, ori în cimitire moderne (Techirghiol).

Exemplele de monumente tomitane găsite în teritoriu sunt numeroase (Tabelul I, coloana 12), uneori descoperite la distanțe mari spre nord-vest (Ulmetum, ISM V 91) și lângă Carsium (ISM V 111), spre vest (Poarta Albă – ISM II 43, 106) și spre sud (Tuzla – ISM II 390 = IGLR 86, în perioada târzie, sec. V p. Chr.).

S-a impus, astfel, în funcție de conținut, o selecție a acestor monumente, detașând piesele care au aparținut evident Tomisului, deoarece amintesc instituții ale orașului, magistrați în funcție, asociații religioase existente mai degrabă în cetate, guvernatori ai provinciei Moesia Inferior și militari activi; tot de proveniență tomitană sunt și fragmentele arhitectonice – arhitrave, capiteluri –, inscripțiile monumentale, stâlpii miliari puși de autoritățile romane/municipale,⁶ ca să amintim monumentele mai importante care au fost excluse din comentariul de față (47 de inscripții din totalul celor 118+1? descoperite în teritoriul tomitan).

Selecția rămâne dificilă mai ales în cazul unor inscripții funerare, care pot aparține unor κληρουχοι tomitani ori civili romani sau veterani stabiliți în teritoriu;⁷ unele dintre aceste monumente pot proveni însă din necropola Tomisului;⁸ aceeași dificultate o ridică și inscripțiile fragmentare (neîntregite), de aceea credem că trebuie păstrată o categorie de monumente a căror proveniență din teritoriu este nesigură (21+1? – Tabelul I, coloana 10).

Revenind la sursele epigrafice, am inclus în repertoriu și câteva inscripții descoperite la Constanța și în împrejurimi, care amintesc un sat – κώμη Απολλωνίου⁹ – și pe unii proprietari rurali (numărul acestora fiind cu siguranță mai mare, dacă ținem seama de veteranii destul de numeroși atestați la Tomis¹⁰); în sfârșit, am adăugat și câteva monumente cu loc de descoperire necunoscut, care, după textul păstrat, par să provină din mediul rural.

6. Fără a discuta aici importanța miliarelor în stabilirea căilor rutiere și chiar a așezărilor rurale.

7. *Supra*, n. 2.

8. Ne referim mai ales la inscripțiile funerare grecești în versuri.

9. Asupra toponimului, vezi Tabelul I, 3 și Tabelul II A_y, 5; *infra*, n. 66, 68.

10. Privitor la veteranii din Tomis, vezi ISM II, p. 425, s.v. *veteranus*; Matei-Popescu 2010, 27, n. 70, 73-74 și în alte locuri; vezi discuția și mai jos.

Am inclus, așadar, în analiza întreprinsă 71+1? inscripții din teritoriul tomitan, dintre care 41 sunt în limba greacă/2 bilingve (respectiv 29/1 funerare și 12/1 votive) și 30 +1? în limba latină (22+1? funerare și 8 votive) (Tabelul I, total general).

În mod firesc, în ambele grupe de limbă inscripțiile funerare sunt mai numeroase (peste 2/3); cele votive în limba greacă provin în general din locuri unde existau probabil sanctuare¹¹ (cu legături evidente și cu orașul (orașele) vest-pontic(e)), iar cele votive latinești au fost puse mai ales de autoritățile sătești, cum vom avea prilejul să detaliem în partea a II-a a contribuției noastre.

II. Structuri rurale atestate epigrafic în teritoriul tomitan

Fără să ne ocupăm aici de etapele de instaurare a autorității romane în Dobrogea,¹² reținem din scrierile lui Ovidiu două informații:

– regiunea intrase foarte de curând sub autoritatea romană (*haec Ausonio sub jure novissima*; Ovidiu, *Tristia*, II, v. 199-200);

– organizarea la Tomis de *ludi* pentru a celebra *dies natalis Augusti*, la puțin timp după moartea împăratului (Ovidiu, *Ex Ponto*, IV, 9, 115-116).

Prima mențiune, deși vagă, o raportăm la anul relegării poetului la Tomis (8 p. Chr.) și constituie un *terminus ante quem* de instaurare a unei forme de autoritate romană. Termenul *novissima* ne obligă să luăm în considerare o dată foarte apropiată de anul 8 p. Chr. Cum expediția lui Licinius Crassus (din 29-28 p. Chr.), considerată *terminus post quem* de instaurare a autorității romane, deși constituie un reper valabil, pare oarecum îndepărtată de ceea ce presupune superlativul *novissima*, un reper mai apropiat ar fi misiunea ca legat imperial cu puteri pretoriene a lui P. Vinicius în Thracia și Macedonia (din anii 3-2 a. Chr.), inclusiv de acordare, tot lui, a titlului de patron și everget al orașului Callatis (ISM III 57).¹³

A doua mențiune din Ovidiu are deja valoarea unei prime mărturii de manifestare a cultului imperial la Tomis; ea este în acord cu alte forme de consacrare a cultului pentru Augustus, prezente la Histria (ISM I 146) și Callatis (ISM III 58).

Nesiguranța sistemului, reflectată de mărturiile poetului, a vizat evident întreaga regiune: geții „nu se tem de armele soldatului roman” (*nec Ausonii militis arma timet* [*Ex Ponto*, I, 2, 48]); pacea devine nesigură (*pacis fiducia numquam* [*Trist.*, II, 5, 17]); nenumăratele neamuri din jur (*circa*

11. Vezi, în acest sens, unele inscripții descoperite la Mihail Kogălniceanu (ISM II 160; Bărbulescu, Câteia, Wisošenschi 2009, 411-414), Biruința (ISM II 292) și Târgușor (ISM I 374-377; *infra*, n. 100-107).

12. Asupra perioadei, vezi Vulpe, *DID II*, 27-48; Suceveanu 1977, 14-20; Avram, ISM III, p. 44-54.

13. Vezi și Avram 1998, 115-129.

innumerae gentes) „amenință cu războaie crude“ (*fera bella minantur*), ca să ne oprim numai la aceste exemple, care ilustrează că orașul și teritoriul rural erau deopotrivă amenințate.¹⁴

Pericolele trebuie să se fi diminuat după crearea provinciei Moesia¹⁵ și mai ales după cuprinderea întregii regiuni de la Dunărea de Jos în aceasta (urmare a constituirii provinciei Thracia în anul 46 p. Chr.)¹⁶ și datorită întăririi apărării liniei Dunării începând cu Vespasian.¹⁷

Deși nu cunoaștem forma juridică pe care va fi avut-o Tomisul sub autoritatea romană stabilită definitiv, este de presupus la început statutul de *civitas libera*,¹⁸ ținând seama de relativa întâietate a acestuia în prima jumătate a sec. I p. Chr. față de orașele vest-pontice din zonă; este primul centru care își reia emisiunile monetare în timpul lui Augustus¹⁹ și, spre mijlocul secolului, devine locul de întâlnire al guvernatorului Moesiei, Tullius Geminus, cu solii histrieni²⁰, fie pentru a rezolva problemele de hotar ale acestora, fie ca urmare a faptului că își avea sediul chiar în această cetate liberă.²¹

Prezența romană la Tomis și în teritoriul său poate fi ilustrată în a doua jumătate a sec. I p. Chr. și începutul secolului următor. Într-adevăr, sunt atestați la Tomis veterani veniți din cele mai diverse locuri: din ținutul ligur, de la Aquae Statellae (ISM II 8),²² din Pannonia (ISM II 170),²³ din Frigia, de la Pessinus (ISM II 169).²⁴

Posibila instalare la Tomis a unei garnizoane romane, dedusă din inscripțiile unor militari activi, începând din vremea lui Vespasian,²⁵ reflectă,

14. Asupra statutului poeziei pontice a lui Ovidiu ca sursă de informație istorică, vezi Lascu 1957, 119-191; Franga 1990, 225-238; Franga, Franga 2004-2005, 215-222; Podossinov 1987, *passim*.

15. Syme 1971, 40-72; Vulpe, *DID II*, 40-46; Avram, ISM III, 54-56.

16. Vulpe, *DID II*, 48-49; vezi și Băltăc 2011, 49-52.

17. Suceveanu 1971, 105-123; Suceveanu 1980, 469-499 (= 2009, 77-95); Suceveanu 1991, 255-276 (= 2009, 97-114); Suceveanu 1977, 22 susține că reorganizarea Moesiei, „în care Dobrogea pare să fie încadrată definitiv măcar din punct de vedere militar“, se petrece în vremea lui Vespasian.

18. Doruțiu-Boilă 1975a, 152: *civitas foederata sive libera*; Suceveanu 1977, 47: *civitas sine foedere libera*; Suceveanu 1975, 115-118. În legătură cu statutul juridic al orașelor vest-pontice în Imperiul Roman, vezi discuția la Matei-Popescu, în acest volum.

19. Iacob 2003, 283; Ardevan 2010, 587-591.

20. ISM I 67-68, r. 54 și p. 210; Thomasson, *LP*, 20:17:47-53 (cca 50/53).

21. Suceveanu 1977, 47, n. 185.

22. Diplomă militară din 2 decembrie 76 p. Chr. aparținând unui pretorian – L. Ennius Ferox.

23. Inscripția funerară a lui T. Flavius Capito, decurion, veteran „*alae Pannoniorum/ donis donato ab [i]mp(eratore) Vespasiano ob vir/tutem*“ (69-79 p. Chr.); Conrad 2004, 158, nr. 126; Matei-Popescu 2010, 191, n. 1602.

24. Placa funerară a lui T. Valerius Germanus, portdrapel al legiunii a VII-a Claudia Pia fidelis; Conrad 2004, 159, nr. 128 (perioada flaviană târzie).

25. Suceveanu 1975, 120-121; vezi o părere diferită la Matei-Popescu 2001-2002, 204-205; 210-211; 235-236; Matei-Popescu 2010, 213 și 242, care admite doar ipotetic

se pare, pierderea temporară a statutului de *civitas libera* și aplicarea celui de *civitas stipendiaria*, Tomisului sporindu-i, în noua sa calitate, obligațiile față de Roma.²⁶

Două inscripții tomitane atrag în chip deosebit atenția în această privință: prima este o dedicație, care amintește titlul de Ἐλευθ[έριος] acordat probabil lui Hadrian (ISM II 47)²⁷, titlu legat de redarea libertății unui oraș, în cazul de față de redarea statutului de *civitas libera* cetății Tomis;²⁸ cea de a doua epigrafă, descoperită mai de curând la Topraisar (dar care trebuie atribuită cetății Tomis), menționează realizarea unei construcții cu ocazia „restabilirii libertății” (ἀποκαθ[ε]σαμένης τῆς ἐλευθερίας ἢ[μῶν?]), fiind vorba de anumite privilegii acordate orașului de către Hadrian.²⁹

Rămânând la perioada discutată, sfârșitul sec. I–începutul sec. II p. Chr. este momentul când, conform statutului cetății, va fi fost posibilă atribuirea unor terenuri în teritoriul tomitan;³⁰ este cazul veteranului, fost decurion și consilier tomitan, M. Ulpius Longinus, posesorul unui *praedium* (probabil *ager viritim adsignatus*), personaj stabilit aici împreună cu soția sa, Ulpia Aquilina, în prima jumătate a sec. II p. Chr., poate în vremea lui Traian (ISM II 180)³¹; este una dintre primele dovezi ale prezenței romane în teritoriu în această perioadă³². Constatăm, așadar, constituirea în teritoriu, într-o primă etapă, a unor proprietăți, nuclee ale unor viitoare așezări, cum observăm mai târziu din denumirea acestora.

În ce măsură putem vorbi, pentru teritoriul tomitan, de existența unei formațiuni preromane regăsite apoi într-o structură de tip *locus*, pe baza inscripției lui M. Atius Firmus, *loci princeps*, atestat împreună cu soția sa, Cocceia Iulia, într-o inscripție funerară din sec. I–începutul sec. II p. Chr., nu putem răspunde definitiv, deoarece locul de descoperire al epigrafei și, într-o mică măsură, textul, sunt indicate diferit; inscripția a fost semnalată mai întâi în cimitirul turcesc de la Seimenii Mari (ISM V 4)³³ și apoi în cimitirul musulman de la Techirghiol, cu o mică diferență de lectură (ISM II 183)³⁴.

prezența *coh. I Flavia Commagenorum* și *coh. VII Gallorum* la Tomis; asupra prezenței militare la Tomis, vezi și Buzoianu, Bărbulescu 2012, 54-57.

26. Suceveanu, Barnea 1991, 30 și 31.

27. În ISM II 47 apar și titluri imperiale: Ὀλύμπ[ιος] (primit în anul 129) și [Σ]ωτήρ.

28. Cf. Suceveanu 1975, 115-124; Suceveanu 1977, 47.

29. Cf. Avram 2010, nr. 2; construcția a fost realizată de *triakostologoi* (*hapax*) în fața altarului unui *heroon*.

30. Suceveanu 1998, 122.

31. Ruscu 2005, 152: veteran din războiul dacic; soția sa probabil libertă.

32. Vezi totuși mențiunea unor veterani la Tomis începând cu Vespasian (*supra*, n. 22-24).

33. ISM V 4: *M(arcus) Attius / M(arci) f(ilius) Firmus / ... se vi/vo fecit...*

34. ISM II 183 (= CIL III 772): *M(arcus) Atius, / T(iti) f(ilius), Firmus....; se vivo* lipsește în versiunea CIL și aici.

Formularea asemănătoare cu cea din inscripția lui C. Iulius Quadratus (*loci princeps quinquenn/alis territo[r]ii / Capidavensis*, ISM V 77)³⁵ a făcut să se presupună că inscripția a fost luată de la Capidava;³⁶ posibil, așadar, ca inscripția să provină de undeva din interiorul regiunii, desemnându-l prin titlul de *princeps loci* pe șeful unei comunități indigene, care dobândise cetățenia romană³⁷ (și soția sa poartă nume roman).³⁸

Potrivit statutului său juridic de oraș liber, Tomis a avut o posesiune efectivă asupra propriului teritoriu, fără să putem vorbi de o delimitare între $\chi\omega\sigma\alpha$ și *regio* (ca la Histria).³⁹ În absența unei hotărnicii, aprecierile privind mărimea teritoriului sunt aproximative, ținând seama pe de o parte de importanța metropolei Pontului Stâng în sec. II-III p. Chr.,⁴⁰ iar pe de altă parte de datele oferite de orașele vest-pontice apropiate, Histria și Callatis; ne referim în primul rând la horothesia, cea histriană (din anul 100 p. Chr.)⁴¹, completată de alte știri epigrafice din *regio Histriae*, ar permite stabilirea unei linii de demarcație între cele două *territoria*, pe râul *Calabaeus* (Casimcea) și eventual pe lacul Tașaul, așadar pe granițe naturale. E posibil ca linia de hotar spre sud să fi atins zona lacului Techirghiol⁴², dacă nu cumva teritoriul era chiar mai extins în această direcție,⁴³ dacă luăm în considerare că unele inscripții din Tomis au ajuns până la Tuzla și Schitu. Ansamblul descoperirilor din Tomis a permis și trasarea unei linii ipotetice spre vest (spre limitele teritoriilor centrelor de la Dunăre), pe direcția Medgidia, Valea Dacilor, până în zona comunei Cobadin, dacă nu cumva teritoriul rural al metropolei cuprindea o suprafață chiar mai mare.⁴⁴

35. Vezi, tot acolo, discuția asupra sintagmei *loci princeps*; adaugă Avram 1984, 159-161; Bărbulescu 2001, 106-107, n. 787-797.

36. Cf. Gostar 1972, 259-261.

37. Suceveanu 1998, 127 și 111; Suceveanu 2001-2002, 169, consideră că la Seimeni a fost găsit un alt exemplar al aceleiași inscripții și menține aprecierea aflării *locus*-ului condus de un *princeps* la Techirghiol.

38. Coccea Iulia provenea din familia unui încetățenit prin constituțiile imperiale din anul 97. Vezi, tot la Tomis, alți Cocceii din prima jumătate a sec. II (ISM II 181, 182) și din a doua jumătate a aceluiași secol (ISM II 260).

39. Asupra acestor entități, vezi Suceveanu 2001-2002, 170, care apreciază că reorganizarea romană a teritoriului tomitan datează din perioada stipendiariatului (Vespasian–Traian inclusiv), când este posibil să fi existat o $\chi\omega\sigma\alpha$ și, separat, o *regio Tomitana* ca la Histria; Avram 2007, 99 crede că, deși o *regio Tomitana* nu este atestată în mod explicit, prezența mai multor *vici* cu populație romană în împrejurimi ne-ar îndreptăți să presupunem o soluție analoagă Histriei.

40. Vezi Buzoianu, Bărbulescu 2012, 45-48 și 62-64 (bibliografia).

41. ISM I 67-68; Avram 1990, 11-14; Suceveanu 1998, 158-159; Bărbulescu 2001, 32-34.

42. Avram 1991, 130-132 și fig. 4 (epoca elenistică); Bărbulescu 2001, 63 și fig. 2.

43. Vulpe, *DID* II, harta II; Suceveanu 1977, 51-52, 127 și fig. 1; Suceveanu 1998, 127 includ *Stratonis (turris)* (Capul Tuzla) și *Parthenopolis* (Costinești) în teritoriul tomitan; tot astfel, Băltăc 2011, 88, consideră limita între teritoriul tomitan și cel callatian, la sud de localitățile Osmancea, Topraisar și Costinești; v. și hărțile 2-4.

44. Bărbulescu 2001, 57; Băltăc 2011, 80-81, n. 946-947, apreciază, pe baza documentelor limitele teritoriilor cetăților grecești în medie la 35/40-45/50 km; vezi și p. 107;

Inscripțiile în care sunt consemnate sate din teritoriul tomitan datează din a doua jumătate a sec. II (începând, se pare, cu domnia lui Marcus Aurelius) și până în deceniul patru al sec. III p. Chr. (perioada lui Maximinus Thrax); acestea provin toate din descoperiri întâmplătoare, ceea ce face ca localizarea așezărilor să rămână ipotetică, inclusiv modul de administrare a teritoriului. Toponimele derivă de la nume de persoane (ilustrând procesul de formare a unor comunități/sate pe lângă unele proprietăți); denumirile sunt romane (*vicus Narcissiani*, *vicus Clementianensis*); un toponim este grecesc (κώμη Ἀπολλωνίου), aparținând unui sat din preajma cetății, și un altul este tracic (*vicus Turris Muca...*), urmare a prezenței lailor în regiune; în sfârșit, un alt toponim rămâne nesigur (*vicus Sc...ia*) (vezi Tabelul II, A₁-A₃, nr. 1-5).

În a doua jumătate a sec. II p. Chr. sunt cunoscute sate cu o organizare simplă, având în frunte un *magister* (cel care ținea legătura cu organele citadine), situație întâlnită în mai multe rânduri în Moesia Inferior⁴⁵. Între primele se înscrie *v. Narcissiani*, atestat într-o inscripție găsită „în ținutul de țară al orașului Tomi”, datând probabil din timpul lui Marcus Aurelius (ISM II 133); denumirea provine poate de la un *actor praedii, Narcissianus*⁴⁶, așezarea având oricum o vechime mai mare. Altarul a fost pus din partea primarului Pontianus Valens, care poartă doar *nomen* și *cognomen*, cum se obișnuia în epocă, mai ales în sate, drept dovadă a cetățeniei deja dobândite.⁴⁷ Localizarea ipotetică a satului la Cocoșu⁴⁸ (azi Poiana – după locul presupus al descoperirii epigrafice amintite) își poate găsi confirmarea prin identificarea unei așezări în zonă și mai ales prin existența unei necropole romane (sec. II-III p. Chr.), investigate recent în apropierea acestei localități, cu descoperiri semnificative pentru lumea rurală.⁴⁹

Nesigură rămâne denumirea *v. Sc...ia*, păstrată trunchiat pe o stelă găsită între Palazu Mare și Anadalchioi (ISM II 137)⁵⁰; toponimul a fost completat mai întâi *Sc[apt]ia*⁵¹, ceea ce presupune de la început prezența

granița de vest a teritoriului tomitan este fixată ipotetic pe linia comunei Cheia până la satul Ciobănița.

45. Băltăc 2011, Tabelul I. 4.

46. Tudor 1962, 119-120, nr. 3.

47. Barnea 1998, 220, amintește primarul „printre romani”; Băltăc 2011, Tabel I 12, 183: C.R.

48. Suceveanu 1977, 51, n. 223; Suceveanu 2009, 221, n. 71: Cocoșu?

49. Aria cercetată se află la cca 3,5 km vest de satul Poiana. Necropola birituală, din care au fost cercetate 181 de morminte grupate în arii funerare delimitate prin șanțuri, contribuie la cunoașterea riturilor și ritualurilor funerare din mediul rural. Informație C. Băjenaru, căruia îi mulțumim.

50. Satul a fost plasat ipotetic la Palazu Mare (unde nu lipsesc și alte descoperiri epigrafice și arheologice), deoarece la Anadalchioi este atestat *v. Turris Muca...* (vezi mai jos).

51. Tocilescu 1900, 108, nr. 1; CIL III 7536; Vulpe, *HAD*, 194; Suceveanu, Barnea 1991, 42; Aparaschivei 2010, 241.

elementelor romane în așezare; întregirea trebuie privită cu rezervă⁵², dacă ținem cont de numele greco-indigen al primarului [Ap]olloniu[s Dada?]e, ales dintre peregrinii din *vicus* (sec. II–III p. Chr.).⁵³

Singurul sat care apare menționat în mai multe inscripții – în trei – este *v. Clementianensis*, fără ca aceste inscripții să poată susține localizarea sigură a așezării. Ne referim mai întâi la două inscripții votive, dedicate de primarii din anul 195 p. Chr., Aelius Aelianus,⁵⁴ și din 196, Flavius Ianuarius, altare reutilizate în zidul de incintă al cetății Ulmetum, fapt care a dus la presupunerea că satul se afla în apropierea acestei fortificații.⁵⁵ O altă localizare presupusă se bazează pe a treia inscripție în care apare toponimul: stela funerară a lui Castus Mucapori din *vicus Clementian(i)*, ridicată de familia sa; pe baza inscripției fragmentare descoperite la Mihail Kogălniceanu (jud. Constanța), de mai multă vreme, satul antic a fost, de cele mai multe ori, localizat aici.⁵⁶

Cum bine se știe, se indica proveniența când personajul nu era originar din locul unde se stabilea/deceda, situație care impune lămuriri și în cazul satului de față. Întrucât pe raza localității M. Kogălniceanu și în împrejurimi au fost descoperite importante monumente arheologice – piese sculpturale, arhitectonice (capiteluri, fragmente de coloană), ustensile litice, ceramică, monede romane și coloniale, inscripții, inclusiv un stâlp miliar din perioada Tetrarhiei – și s-au identificat puncte de locuire, de exemplu așezarea de la 3-4 km sud de localitate, dar și în altă parte⁵⁷, este evidentă existența în zonă a unui *vicus*, posibil *v. Clementianensis*; în acest caz ar trebui să admitem/presupunem că stela a fost pusă într-un loc diferit de acest sat antic.

Pare, așadar, mai firesc ca *v. Clementianensis* să se fi aflat în teritoriul tomitan, dacă ținem seama de structura populației; aici *cives Romani* apar individual, și nu în *conventus* în sec. II p. Chr.⁵⁸ O singură dată sunt menționați *cives Romani consistentes* alături de lai, în *v. Turris Muca...*, într-o inscripție care datează probabil din prima jumătate a sec. III p. Chr.⁵⁹

52. Stoian, ISM II 137; Bărbulescu 2001, 49 și 154; Bounegru 2003, 143; Suceveanu 2009, 221; Băltăc 2011, 146-147 și Tabel I. 4, 18.

53. Suceveanu 1998, 124; asupra numelui *Dada*, v. Dana 2003, 174; Dana, Matei-Popescu 2009, 214 și 224 (nume popular cu aspect de *Lallname*); Dana 2011, 81 și 83 (frecvența numelui pe coasta orientală a Moesiei Inferior).

54. ISM II 134 (= ISM V 92).

55. ISM II 136 (= ISM V 93 și p. 117, localizarea satului în apropiere de Ulmetum; vezi în acest sens și Bounegru 2003, 134, n. 17-18; Aparaschivei 2010, 238).

56. ISM II 191 (= CIL III 7565); pentru localizarea satului la M. Kogălniceanu, vezi Pârvan 1914, 368-371, nr. 17; vezi și *supra*, n. 2.

57. Suceveanu 1977, 51, n. 222; Bărbulescu 2001, 52, 153-154; adaugă Bărbulescu, Câteia, Wișoșenschi 2009, 409-417.

58. Tabelul II, limitându-ne aici la inscripțiile care atestă numele satului.

59. Asupra acestei comunități, *infra*, n. 69-80.

Reutilizarea pieselor în zidul cetății Ulmetum este un fapt obișnuit (aminteam inscripția metropolei Tomis ajunsă aici, ISM V 91 = ISM II 108); locul de descoperire al pieselor nu implică automat, în asemenea circumstanțe, și localizarea *vicus*-ului în apropiere; rămânând în zona vest-pontică, dintre numeroasele exemple „de circulație” a pieselor din sate, le reținem doar pe cele din *vici Quintionis, Secundini, Celeris (1), ...stro, Arcidava și Buteridava(1)*, apărute, majoritatea, la Histria,⁶⁰ satele plasându-se mai degrabă în *regio Histriae* decât aproape de cetate.⁶¹

Revenind la așezarea prezentată, toponimul a fost completat *v. Clementian(i), -us, -um*, pe baza inscripției funerare,⁶² și restituit apoi, *v. Clementianensis*, după forma păstrată pe una din epigrafele „oficiale” din 196 p. Chr.; numele așezării derivă, ca de obicei, de la cel al primului împrumutat – *Clemens* sau *Clementianus* (sufixul *-ianus, -a, -um* fiind obișnuit pentru unele proprietăți).⁶³

Onomastica primarilor din așezare ne arată o cetățenie dobândită în sec. II p. Chr. (*nomen*-ul *Aelius* al primului) sau câștigată nu de prea multă vreme (*cognomen*-ul *Ianuaris* al celui de al doilea *magister*). Oprindu-ne doar la a treia inscripție, care provine, cu siguranță, din acest *vicus*, avem dovada romanizării numelui lui *Castus Mucapori* (ISM II 191); patronimicul său și eventual numele soției sale, *Sedida Reti[...]tis*⁶⁴, ne arată existența unei componente trace (locale) în acest sat, iar cele ale fiilor, toate romane – *Longinus, Martia, Valerius*⁶⁵ –, ilustrează un proces de schimbare a antroponimelor și uneori și a statutului social frecventă și în așezările din teritoriul tomitan. Ne atrage atenția, deopotrivă, apariția numelui trac Σουρις pe o placă pusă pentru Μήτηρ θεών găsită la Mihail Kogălniceanu, nume care confirmă, între altele, prezența tracică în zonă.⁶⁶

O dedicație în limba greacă apărută la Constanța (reutilizată la o casă modernă) „Pentru izbânda împăratului și pentru mântuirea satului lui Apollonios (Ἦπερ [τοῦ Ἀὐ]τοκράτορος/ νείκης καὶ ὑπέρ σωτηρίας κώμης Ἀπολλωνίου)”, probabil din epoca Severilor⁶⁷, interesează în chip deosebit pentru aflarea unei κώμη în preajma Tomisului; ea se alătură, astfel,

60. ISM I 324-332, 341; 342-347; 349; 351; 138; 358; 360.

61. Suceveanu 1998, 163-168.

62. ISM II 191; vezi și nota următoare.

63. ISM V 93 și p. 118.

64. *Sedida* (*hapax*), probabil nume tracic; *Reti...tis* a fost completat *Reti[cin]tis*, vezi Detschew 1976, 428; vezi și ISM V 116.

65. Nume preferate de militari, vezi Dana 2011, 84, 55-57. Nomenclatura lui *Castus Mucapori* rămâne de factură peregrină: nume personal latin + patronimic trac în genitiv; posibil veteran, vezi și Băltăc 2011, 146, și Tabel I 12, nr. 174-178.

66. Bărbulescu, Câteia, Wisošenschi 2009, 411-414, nr. I, 1; BE 2010, nr. 453. Pentru numele Σουρις, vezi și BE 2010, nr. 421, 2.

67. Bărbulescu, Rădulescu 1994, 168-170, nr. 6 (AE 1995, 1334); Bărbulescu 2001, 58.

structurilor de acest tip menționate epigrafic în spațiul vest-pontic.⁶⁸ Toponimul de față arată mai degrabă integrarea satelor mai vechi grecești în forma administrativă romană decât o eventuală distincție între $\chi\omega\upsilon\alpha$ și *regio Tomitana* (neatestate), deoarece în teritoriul tomitan nu sunt cunoscute până acum comunități de *veterani consistentes*, ceea ce rămâne un argument de bază în favoarea unui regim superior al cetății în epoca romană.⁶⁹

În sfârșit, o situație deosebită întâlnim în privința lui *v. Turris Muca...*, consemnat într-o inscripție votivă descoperită în apropierea orașului (în cartierul Anadalchioi din Constanța); piesa este pusă de locuitorii satului – *c]ives Roman[i / e]t Lae consi[s]t]entes*, prin magistrații C.? Ianuarius și Herculanus, probabil în vremea lui Maximinus Thrax (ISM II 141).⁷⁰

Toponimul fragmentar, *vicus Turris Muca...*⁷¹, amintește de unul dintre „întemeietori”, probabil dintre laii. Prezența acestor traci sudici⁷², colonizați la o dată neprecizată, poate în scopuri defensive⁷³, este oricum mai timpurie, din moment ce sunt consemnați „cei din așa-numitul Turn al lailor” ($\omicron[\acute{\iota}] \epsilon\kappa \tau\omicron\upsilon \lambda\epsilon\gamma\omicron/\mu\acute{\epsilon}\nu[\omicron]\nu \Lambda\alpha\acute{\iota}\kappa\omicron\upsilon \Pi\acute{\upsilon}\rho\gamma\omicron\upsilon$), aflați unde pornea drumul public (ISM I 378)⁷⁴, probabil cel al litoralului, în teritoriul histrian, înaintând o reclamație guvernatorului Antonius Hiberus (137-140/1).⁷⁵ Tot în *regio Histriae* se va fi aflat *v. Secundini*, unde laii sunt menționați în câteva inscripții alături de *cives Romani consistentes*, înainte și după edictul lui Caracalla.⁷⁶

Pe lângă $\pi\acute{\upsilon}\rho\gamma\omicron\iota$, realități mai vechi în zona vest-pontică,⁷⁷ unul figurând în textul hotărâniciei callatiene din epoca lui Traian (ISM III 55), s-au constituit cu timpul comunități agrare, cum trebuie să fi existat în *Laikos Pyrgos*, și administrative, ca în *v. Turris Muca...* și probabil *Stratonis (turris)*, însă nu ne-am propus să urmărim aici integrarea lor într-un sistem defensiv al litoralului vest-pontic.⁷⁸

68. ISM I 363, r. 9-10; 378 A, r. 5-6, 8-12; C, r. 12-13; ISM III 51, r. 2; pentru alte exemple din Moesia Inferior, vezi Băltăc 2011, 141-143.

69. Vezi și Suceveanu 2001-2002, 170.

70. Asupra datei, Russu 1959, 139-140, nr. 1; ISM II 141; Avram 2007, 109, nr. 34.

71. Vezi propuneri de întregire a toponimului la Pârvan 1915, 432-433: *Muca[poreos]*, *Muca[traleos]*; Vulpe 1976, 277, n. 1: *Muca[poris]* sau *Muca[tralis]*; sunt posibile și alte forme, vezi Dana 2011, 69, care amintește frecvența în spațiul tracic a numelor indigene cu radicalul *Muca-* (în jur de 20 de nume diferite).

72. Vulpe 1976, 277-288; Stoian, ISM II, 174.

73. Avram 1984, 162-166; Bounegru 2003, 139, 147-149.

74. ISM I 378 B, r. 11-14: $\omicron/\theta\epsilon\nu \acute{\omega}\delta\epsilon\upsilon\epsilon\tau\omicron \alpha\upsilon\tau\eta \eta \delta\eta/\mu\omicron\sigma\acute{\iota}\alpha \acute{\omicron}\delta\omicron\varsigma \tau\omicron \pi\rho\acute{\omega}\tau\omicron\nu$; Suceveanu 1977, 45, 119.

75. ISM I 378 B, r. 19; Thomasson, LP, 20: 150, 79 (A 138).

76. ISM I 343-347; 349; Bărbulescu 2001, 146-147; Suceveanu 1998, 166, n. 237; condiția juridică a lailor ar fi mai curând aceea de *dediticii*; vezi și *infra*, 79.

77. Doruțiu-Boilă 1975b, 219-224; Avram, Nistor 1982, 365-376.

78. Suceveanu 1981, 605-614; Suceveanu 1992, 195-223; Ionescu, Papuc 2005; vezi o opinie diferită la Matei-Popescu 2010, 27-28.

C. Romani din *v. Turris Muca...* pot avea drepturi teritoriale, din moment ce alcătuiesc o comunitate *sine iure civitatis*, ceea ce ar face ca localizarea satului atât de aproape de oraș – la Anadalchioi, la circa 3 km – să ridice unele semne de întrebare; dar vor fi avut și preocupări comerciale,⁷⁹ ceea ce ar explica stabilirea lor în vecinătatea cetății Tomis (pentru înlesnirea unor schimburi cu așezările rurale din zonă).

Structura cvasi-municipală a organizării administrative din *v. Turris Muca...*, în frunte cu doi *magistri*, reflectă, cu siguranță, importanța așezării, dar și dubla comunitate din *vicus*. Laii de aici (ca și cei din *v. Secundini*) sunt menționați distinct de *cives Romani* și după *Constitutio Antoniniana*, care nu excludea păstrarea drepturilor locale.⁸⁰ Cei doi magistrați poartă nume romane, primul – Gaius Ianuarius, *praenomen* și *cognomen* (dacă numele se citește așa),⁸¹ iar al doilea, Herculanus, numai *cognomen*, structură care trădează și ea proaspăta cetățenie.

Informațiile epigrafice din teritoriul tomitan ne fac cunoscute două sate aflate în altă parte (Tabelul II B); este vorba mai întâi de *v. Amlaidina*, amintit ca loc de proveniență al lui Aurelius Dalenis, fost pretorian, cum aflăm din inscripția funerară pusă de soția sa, Aurelia Uthis – ambii sunt traci romanizați stabiliți probabil la Urluchioi (la sud-vest de Techirghiol, unde a apărut stela (ISM II 266 = ISM III 237).⁸² După datele păstrate pe *Scutum Durae Europi repertum*, 11, *Amlaidyna* (sic) se afla pe litoral, între *Callatis* și *Stratonis (turris)*, localizându-se probabil la 23 August (vechiul Tatlageac), în teritoriul callatian, unde pe un stâlp miliar din 163 p. Chr., găsit, se pare, *in situ*, figurează: *A Callaltide [m(ilia)] p(assuum)]/ VII*.⁸³

Menționăm în același sens și *v. Celeris*, cunoscut dintr-o inscripție votivă găsită la Histria, pusă de primarul satului din 177 p. Chr. (ISM I 351),

79. Suceveanu 1977, 126; Bounegru 2002, 116-117. Privitor la drepturile juridice în *vici*, vezi discuția la Suceveanu 2001-2002, 157 și urm.

80. Vezi discuția la Boilă, Doruțiu-Boilă 1972, 188-191; Bărbulescu 2001, 155; Suceveanu 1998, 123-124: se poate ca laii să fi constituit o comunitate de coloni asemenea celor din Laikos pyrgos; Avram 2007, 100-101 presupune că menținerea formulei *cives Romani et Lai consistentes* (după *Constitutio Antoniniana*) nu evocă decât tradiția locală, fiind lipsită de încărcătură juridică, sau ascunde o diferență de tratament în ce privește regimul solului, deci și în ce privește impozitele funciare.

81. Russu 1959, 139-140 citea numele primului *magister* (în acuzativ în inscripție): [*Aeli*]um Ianuarium; în ISM II 141, r. 13-14: *Cai*]um Ianuarium / [*et*] Herculanu[m]; vezi și Băltăc 2011, Tabel I. 12, nr. 185-186.

82. Asupra stelei, vezi CCET IV nr. 117; Conrad 2004, 157, nr. 123: prima jumătate a sec. III (după 212). Numele fostului pretorian (în dativ în inscripție) a fost citit în ISM II 266 = ISM III 237: *Aurelius Daleni* (cu patronimicul trac în genitiv); Aricescu 1977, 74, 196: *Aurelius Dalenis* (ceea ce presupune transcrierea cognomenului în dativ în inscripția amintită); Suceveanu 1998, 126: *Aurelius Dalenus*. În privința numelui *Uthis (hapax)*, reținem apartenența sa la grupa numelor trace în *-this* și *-tis*; lectura ar putea fi și [*J*]uthis (cum ne sugerează acum Fl. Matei-Popescu).

83. ISM III 195; vezi și comentariul de la p. 539, 362 asupra toponimului *Amlaidina*.

iar a doua, descoperită, se pare, nu la Vadu, cum s-a notat inițial, ci la Sibioara (ISM II 371=ISM I 352). Pe *titulum* „preabunei Diana” se amintește mai întâi celebrarea sărbătorii trandafirilor – *Rosalia* – și obligația cercetării mormântului în fiecare an la 29 mai „cu primarii din anul respectiv” (*per mag(istros) qui tunc erunt*), iar apoi dăruirea sumei de 75 de denari, în aceleași condiții, către satul lui Celer „ca să serbeze acolo hramul în ziua de 31 mai”. Avertizarea din final adresată satelor, să facă aceste jerfe, și consecința nerespectării ei (*quod si q[ui]/ex eis vicis non feceri[nt]*)... (ISM I 352) ne arată că suntem în fața a cel puțin două sate: unul anonim (pomenit poate la începutul inscripției, care lipsește) și, tot acolo, locul acestui donator, eventual în zona Sibioarei, unde a apărut altarul de marmură, și cel de al doilea, *v. Celeris*, aflat în altă parte – s-a propus Vadu, în teritoriul histrian, ținând cont de însemnătatea descoperirilor de acolo.⁸⁴

În sfârșit, ne oprim asupra ultimei categorii de informații epigrafice, care pot arăta/sugera existența unor proprietăți (*villae*), pe lângă cea a numirii directe a unui *praedium*, menționată mai sus. Ne referim la consemnarea în două rânduri a unor *πραγματευταί* = *actores*, mai întâi a lui *Καστορήσιος* (cu nume romanizat), intendent al fostului primipilar Iulius Fronto (posesor, probabil, al unei moșii însemnate). Funcția de *πραγματευτής* este consemnată în două rânduri; pe fețele *a* și *b* ale sarcofagului ridicat de acesta (expresie a situației sale materiale bune), pentru sine și pentru soția sa, *Εὐφροσύνη* (care își păstrează numele grecesc), probabil libertă ca și el (ISM II 289).⁸⁵ O astfel de proprietate trebuie să fi existat și în zona localității Ovidiu, unde apare consemnat un alt *πραγματευτής* (pe o inscripție încă inedită).⁸⁶ De altfel, numărul mare de libertți (*ἀπελευθεροί*) atestați la Tomis, consecință a unui context social și economic favorabil metropolei Pontului Stâng,⁸⁷ ar putea privi și teritoriul, urmare a utilizării muncii servile pe proprietățile veteranilor. Reținem aici doar epitaful pus de libertul Catonius „pentru distinsul său patron, potrivit cu suma fixată prin testament (*patrono sin(g)u[l]l[ari ex summa]/testamento taxa[ta]*), prin libertul Catonius Epaphroditus, stelă găsită la Basarabi (ISM II 297). Monumentul a fost raportat la un altul, tomitan, care i-a aparținut lui „Sex(tus) Catonius Termi[nalis]”, eventual veteran al legiunii a V-a Macedonica (ISM II 466)⁸⁸;

84. Vezi Suceveanu 1998, 166; Bărbulescu 2001, 45-46, n. 157-167.

85. Băltăc 2011, Tabel I. 13, nr. 46-48 (statutul juridic al personajului); Ruscu 2005, 151-152, n. 98-102 (Iulii în elita de la Tomis).

86. Piesă aflată un timp la Școala nr. 2 din Ovidiu (jud. Constanța), cunoscută de noi doar dintr-o fotografie.

87. Aduagă Bărbulescu, Buzoianu 2009, 393-394, nr. 2, n. 38-39; BE 2010, nr. 452, 2.

88. Matei-Popescu 2010, 74, n. 493: soldat activ (posibil chiar centurion) sau veteran; data inscripției: prima jumătate a sec. II p. Chr.; Conrad 2004, 205, nr. 295: după forma stelei, piesa datează din a doua jumătate a sec. II p. Chr.

ne-am putea gândi și aici la o exploatare agricolă supravegheată de intențenți (*actores*) de origine servilă.

C. Antonius Fronto, veteran al legiunii a XIII-a Gemina, fost beneficiar consular, care va fi funcționat în zona Tomisului, amenajează pentru sine și ai săi *lucum et sepulchrum* / τὸ σύν/δενδρον καὶ / τὸ μνημῖον“ (ISM II 190 = IDRE II 344); (sec. II–a doua jumătate sau sec. II-III p. Chr.).⁸⁹

Prezența foștilor militari nu trebuie să ne mire, deoarece de prin secolul al II-lea clauza intangibilității teritoriilor orașelor libere căzuse în desuetudine,⁹⁰ probabil continuă și în sec. III, din moment ce este menționat un posibil veteran al legiunii a V-a Macedonica din colonia Oescus, din perioada de după 271 (Aurelian), când legiunea revenise în acest loc; militarul, rămas anonim, este atestat într-o inscripție greacă de la Sibioara (ISM II 442)⁹¹.

O evidență a tuturor persoanelor din teritoriul tomitan⁹² ne arată și alți veterani stabiliți în mediul rural (pe propriile moșii, uneori în sate deja constituite): la Anadalchioi (ISM II 214), la Cumpăna – Aemilius..., părințele unui *lib(rarius)* – se pare, mort de timpuriu (ISM II 184; sec. II p. Chr.)⁹³; tot acolo, Q. Baebius Proculus *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae)* (ISM II 296; sfârșitul sec. II–începutul sec. III p. Chr.)⁹⁴ și în aceeași perioadă un alt veteran rămas necunoscut (ISM II 264). La Agigea, un fost signifer al legiunii a XIII-a Gemina [σημα]ιοφόρος λεγ(εώνος) ἰγ' διδύμης, poate veteran, este amintit pe un sarcofag închinat fiului său, Annius Superus, decedat și el de timpuriu (sec. III p. Chr.), fără a fi exclusă proveniența din Tomis a monumentului (ISM II 363).⁹⁵

Ar mai fi de discutat măsura în care consilierii tomitani dețineau terenuri în teritoriu (întrucât unii sunt atestați acolo). Pe mulți dintre ei îi vedem antrenați în mod firesc în activitățile din metropola Comunității

89. Asupra datei inscripției și asupra personajului, vezi Barnea 1975, 255-256; Aricescu 1977, 45, 206-207; Ruscu, Ciongradi 2005, 276, n. 28; Alexianu 2005, 307, nr. 3 și p. 310-312; Matei-Popescu 2010, 28, n. 80. Petolescu IDRE II, 351: *luci* sunt grădini sacre de pe lângă unele complexe funerare de oarecare importanță; în cazul de față „pădurea sacră” era plasată fie în necropola orașului, fie pe o proprietate personală, în împrejurimi.

90. Cf. Suceveanu 1998, 122.

91. Matei-Popescu 2010, 75, n. 504: membru al leg. V Macedonica *bis fortis* din colonia Oescus.

92. În partea a II-a a studiului de față.

93. În ISM II 184 s-a completat: *lib(rario) leg(ati) (?) / leg(ionis) V Mac(edonicae)*; vezi și Aricescu 1977, 221, nr. 66: „*lib(rario) leg(ionis)*”; 208-209 (sec. II-III – *legio incerta*).

94. Aricescu 1977, 206-207; Suceveanu 1977, 91, n. 167; Băltăc 2011, Tabel I. 20, nr. 636.

95. Bărbulescu 2001, 59, n. 305; Suceveanu 1998, 123; Băltăc 2011, Tabel I. 20, nr. 615 (menționează inscripția la Agigea). Tot din sec. III, adaugă inscripția de la Sibioara (*supra*, n. 90).

Pontice (ISM II 96, 97, 204; toate inscripțiile au apărut la Tomis).⁹⁶ În schimb alții, precum M. Ulpius Longinus, posesorul unui *praedium*, după cum am văzut mai sus (ISM II 180), s-au putut retrage pe asemenea proprietăți; între aceștia se poate număra și un anonim [*e]lque(s)tribus / hon(oratus) mil(itii)s et bul(euta) / Tomi(tanorum)*, care și-a pus în timpul vieții statuie; inscripția i-a fost gravată însă de moștenitori (la sfârșitul sec. II–începutul sec. III p. Chr.), piesa fiind descoperită la Cumpăna (ISM II 249)⁹⁷; tot de acolo provine epigrama unui ἀστὸς βουλ[ευτῆς Ἀσκλη/]πιάδης, despre care aflăm că era ὑδροπότ[ης], expresie care sublinia „respectabilitatea” acestui posibil proprietar funciar.⁹⁸

Posesorii unor terenuri proveneau nu numai dintre *c. Romani*, veterani, peregrini greci (având în posesie diferite categorii de terenuri),⁹⁹ ci și dintre autohtonii înstăriți, cum pare să fi fost Ti(berius) Claudius Mucasius, care îi închină lui Heros o inscripție bilingvă, descoperită la Poarta Albă (ISM II 128), dar care este atestat și într-o altă epigrafă tomitană (ISM II 227) și într-o a treia găsită la Dumbrăveni în teritoriul tropaeens,¹⁰⁰ căci deținea, se pare, loturi în teritorii diferite, iar averea îi înlesnise probabil câștigarea cetățeniei romane.¹⁰¹

Ar mai fi de semnalat existența unor sanctuare (care ar fi avut și ele proprietăți); fără să discutăm aici în mod special despre divinitățile adorate și ierarhia religioasă, reținem doar precizările care ar dovedi existența unor lăcașuri. Ne referim la inscripția funerară de la Biruința pusă pentru Ροῦφος Πρεῖσκου de către Ἰουλιανὸς Ἀλέξανδρος, συνιερεῦς; cele două persoane s-au aflat în serviciul zeului Dolichenus (ISM II 292, sec. II-III p. Chr.).¹⁰²

Expresia ἐν ἰδίῳ τόπῳ μνήμης χάριν din inscripția amintită se referă cel mai probabil la o proprietate funerară aflată pe lângă un sanctuar (sau pe lângă o *villa*).¹⁰³

Un altar închinat probabil Mamei zeilor a fost găsit în localitatea Mihail Kogălniceanu; structura colegiului (*dumus*) menționat în inscripție indică

96. Vezi și Buzoianu, Bărbulescu 2012, 42-44 (Comunitatea Pontică – bibliografia).

97. Pentru alți membri ai ordinului ecvestru, vezi și ISM II 273 (Palazu Mare) și 465 (piesă datând după 212 p. Chr.); pentru alt consilier, vezi și ISM II 299 (Techirghiol; inscripție provenită mai degrabă din Tomis).

98. Comentariul la ISM II 245.

99. Suceveanu 1998, 121-127; Bărbulescu 2001, 48-61; 151-158.

100. Russu 1959, 141-142, nr. 4 (Dumbrăveni).

101. Suceveanu 1998, 125, n. 57; Barnea 1998, 223; Petolescu 1991, 92, nr. 526; Alexianu 2005, 307, nr. 1 și p. 310-312; Dana 2011, 66, n. 108.

102. Conrad 2004, 175-176, nr. 190 datează piesa la sfârșitul sec. II p. Chr.; Bărbulescu 2001, 270, n. 338.

103. Suceveanu 1998, 123 (sanctuar, Filimon Sârbu = Biruința); Băltăc 2011, Tabel I. 1, nr. 82 (*villa*); Tabel I. 13, nr. 42-43.

funcționarea unui loc de cult de plasat mai degrabă la Tomis (ISM II 160; sec. II-III p. Chr.).

Descoperirea recentă tot la Mihail Kogălniceanu a unei plăci închinată Cybelei, pusă de Σουρις, nu exclude însă existența unui sanctuar chiar în această zonă rurală a Tomisului, în care aflăm prezența unor orientali romanizați și localnici traci.¹⁰⁴

În sfârșit, cel mai cunoscut loc de închinare rămâne în zona Târgușor,¹⁰⁵ unde este direct dovedită prezența unor greco-orientali (icoana a fost săpată de Phoibos din Nicomedia).¹⁰⁶ Reținem aici doar calitatea lui Flavius Horimos de intendent (οικονόμος) al lui Flavius Macedo.¹⁰⁷ Acesta închină (relieful) nebiruitului Mithra, după poruncă, într-o pădure tăinuită (εις ἄλσος ἀπόκρυφον), fapt care ar pleda pentru existența, încă de la început, a sanctuarului într-o zonă ferită de la Târgușor. Peștera Adam, unde a fost găsită piesa (ISM I 374) împreună cu alte trei monumente închinată lui Mithras de același personaj (ISM I 375-377)¹⁰⁸, constituie mai degrabă un loc de cult impovizat, într-o vreme în care practicarea cultului devenise ilicită (sec. IV), dacă nu este vorba doar de ascunderea pieselor (ca în cazul tezaurului din Tomis).¹⁰⁹

Teritoriul Tomisului oferă, așadar, cunoașterea unor structuri rurale diferite: nesigur un *locus*; proprietăți – *praedia* = *villae* (neconsemnate astfel), de la sfârșitul sec. I, dar mai ales din sec. II-III; *vici* și o κώμη în perioada de prosperitate a metropolei,¹¹⁰ din a doua jumătate a sec. II – până la începutul aceluși îndelung *bellum Scythicum*. Viața rurală în ansamblul ei capătă, ca în întreaga regiune, forme romane; ca o caracteristică, notăm o mai strânsă dependență a teritoriului față de cetate (unii dintre proprietari avându-și rezidența, poate, în oraș).

Ar rezulta de aici numărul nu prea mare de structuri rurale atestate și, poate, apariția a mai multe inscripții grecești (cu toată rezerva pe care o păstrăm în legătură cu posibila proveniență tomitană a unora dintre ele).

104. *Supra*, n. 65.

105. Din zona Târgușor provine și o stelă votivă închinată Demetrei și Korei (sec. I-II p. Chr.), pe care o vom analiza în partea a II-a a contribuției noastre.

106. V. Avram, *Les Bithyniens*, catalog 59; vezi și *infra*, n. 107.

107. Asupra numelor, vezi Pippidi 1969, 308-309, n. 78; Dana 2011, 70-71, nr. 19 – *Macedo*.

108. Se adaugă și un al doilea relief, în total cinci piese (vezi n. următoare).

109. Pippidi 1969, 284-310; Alexandrescu Vianu, *Histria IX*, 137-138, nr. 191 și pl. 77a, datează ISM I 374 în sec. II-III p. Chr.

110. Buzoianu, Bărbulescu 2012, 42-74.

Abstract

The Territory of Tomis during the Early Roman Period in the Light of Epigraphic Documents. I

The epigraphic sources from the Tomis territory are considered from a double perspective. They are analyzed from the point of view of their content and place of discovery, stating the intense “circulation” of inscriptions in the city neighbourhood which was favoured, on one hand, by the ancient connection routes from the seaside and the Carasu valley, as well as by the subsequent improvements (the rock wall) and by the modern ones (the Cernavodă–Constanța railway, the port of Constanța) on the other hand. This explains the appearance of many inscriptions in places close to these areas – at Cumpăna, Lazu, Valul lui Traian, Poarta Albă. Judging by the preserved texts, parts of the epigraphs originate in Tomis. The list is continued by the inscriptions discovered in Tomis (Constanța) and in the city neighbourhood (the Anadolchioi district, Palazu Mare) that mention villages or veterans settled in this territory. Thus, about 120 epigraphs are analyzed, of which more than one third originate in Tomis (not included in the commentary). The inscriptions from the area (over 70) are grouped by category: Greek and Latin (two are bilingual), votive and funerary, the latter being more numerous.

The study reveals a chronological approach to the epigraphically attested rural structures, their toponyms and nature, the magistrates' names (generally Roman), other new data regarding these rural entities. The present work also focuses on problems related to the legal status of Tomis, city – territory relations, territory size (roughly estimated given the lack of boundary delimitation) and property regime. The early presence of lot owners was noticed (suggested by the discoveries in Tomis from the second half of the 1st century AD), but attested in Trajan's period and later in the 2nd–3rd centuries AD.

The rural settlements (*vici*) appear in records in the second half of the 2nd century AD (though some might be of an earlier date), namely *vicus Narcissiani* (Cocoșu = Poiana?) (here and further on locations remain hypothetical), *vicus Clementianensis* (Mihail Kogălniceanu), later in the 2nd–3rd centuries AD, *vicus Sc...ia* (Palazu Mare), all of them simple villages ruled by a *magister*. It could also be the case of *kome Apolloniou* (location not known), from the age of the Severi. In the 3rd century AD (probably in the time of Maximinus Thrax), *vicus Turris Muca...* (Anadolchioi) was headed by two *magisters* (a quasi-municipal organization), which was probably a consequence of the composition of the population.

These observations complete the examples defining the full integration of this territory in the West-Pontic area in the Roman Period.

Bibliografie

- Alexianu 2005 M. Alexianu, *Les inscriptions bilingues privées de Tomi et de Histria*, în V. Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 305-312.
- Aparaschivei 2010 D. Aparaschivei, *Orașele romane la Dunărea Inferioară (secolele I-III p. Chr.)*, Iași.
- Ardevan 2010 R. Ardevan, *Tomis sous Auguste – une approche numismatique*, în M.V. Angelescu et alii (ed.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj, 587-591.
- Aricescu 1977 A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București.
- Avram 1984 A. Avram, *Observații cu privire la autonomiile rurale din Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)*, SCIVA 35, 2, 158-169.
- Avram 1990 A. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit*, în P. Alexandrescu, W. Schuller (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Xenia 25, Konstantz, 9-45.
- Avram 1991 A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, Dacia N.S. 35, 103-137.
- Avram 1998 A. Avram, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, în G.R. Tsetskhladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Historia. Einzelschriften, 121, Stuttgart, 115-129.
- Avram 2007 A. Avram, *Les cives Romani consistentes de Scythie mineure: État de la question*, în *Étrangers dans la cité romaine. Actes du Colloque de Vallenciennes (14-15 octobre 2005) „Habiter une autre patrie“: des incolae de la République aux peuples fédérés du Bas-Empire*, 91-109.
- Avram 2010 A. Avram, *Drei griechische Inschriften aus Tomis*, comunicare la Colocviul româno-german de epigrafie și istorie, *Relații externe ale orașelor pontice și microasiatice în perioada elenistică și romană/Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, 20-24 septembrie, Constanța, 2010.
- Avram (în curs de apariție) A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie Inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, în H. Bru, G. Labarre (ed.), *L'Anatolie des peuples, cités et cultures. Actes du Colloque international de Besançon, 26-27 novembre 2010*, Besançon.
- Avram, Nistor 1982 A. Avram, G.V. Nistor, *Apărarea teritoriului în cetățile grecești și problemele zonei pontice*, SCIVA 33, 4, 365-376.

- Barnea 1975 A. Barnea, *Contributions épigraphiques à l'histoire de la ville de Noviodunum*, Dacia N.S. 19, 255-262.
- Barnea 1998 A. Barnea, *Aspects ethniques dans la vie rurale de la Dobroudja romaine (Mésie Inférieure)*, în V.H. Baumann (ed.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse. La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea, 8-15 octobre 1995)*, Tulcea, 213-228.
- Bărbulescu 1988 M. Bărbulescu, *Compte rendu: Iorgu Stoian, Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine, IIe tome: Tomis și teritoriul său*, Dacia NS 32, 244-245.
- Bărbulescu 1990 M. Bărbulescu, *Numele Dekebalos pe o inscripție descoperită în Dobrogea*, Thraco-Dacica 11, 5-9.
- Bărbulescu 2001 M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța.
- Bărbulescu, Buzoianu 2010a M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, comunicare la Colocviul româno-german de epigrafie și istorie, 20-24 septembrie, Constanța, 2010.
- Bărbulescu, Buzoianu 2010b M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza*, II, Pontica 43, 347-376.
- Bărbulescu, Buzoianu 2009 M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constantza*, I., Pontica 42, 389-407.
- Bărbulescu, Buzoianu, Cliante 2011 M. Bărbulescu, L. Buzoianu, T. Cliante, *Inscriptions inédites de la Dobroudja romaine*, Pontica 44, 141-156.
- Bărbulescu, Câteia 1998 M. Bărbulescu, A. Câteia, *Drumurile din Dobrogea romană, pe baza stâlpilor miliari din sec. II-III p. Chr.*, Pontica 31, 119-129.
- Bărbulescu, Câteia 2006 M. Bărbulescu, A. Câteia, *Inscripții inedite din Dobrogea*, Pontica 39, 205-218.
- Bărbulescu, Câteia, Wișoșenschi 2009 M. Bărbulescu, A. Câteia, W. Wișoșenschi, *Piese epigrafice și sculpturale din teritoriul rural*, Pontica 42, 409-427.
- Bărbulescu, Rădulescu 1998 M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *O nouă inscripție din vremea lui Decius în Dobrogea*, Pontica 31, 131-138.
- Bărbulescu, Rădulescu 1994 M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Tomis și împrejurimi*, Pontica 27, 157-171.
- Băltâc 2011 A. Băltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (sec. I-III p. Chr.)*, București.

- Boilă, Doruțiu-Boilă 1972 A. Boilă, E. Doruțiu-Boilă, *Discuții recente cu privire la Constitutio Antoniniana*, StCls 14, 179-194.
- Bounegru 2002 O. Bounegru, *Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos (sec. I-III p. Chr.)*, Iași.
- Bounegru 2003 O. Bounegru, *Economie și societate în spațiul ponto-egeean (sec. II a. C.-III p. C.)*, Iași.
- Buzoianu, Bărbulescu 2012 L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic / Tomis. Historical and archaeological commentary*, Constanța.
- Conrad 2004 S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior, Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig.
- Dana 2003 D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert Oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces*, ZPE 143, 166-186.
- Dana 2011 D. Dana, *L'impact de l'onomastique latine sur les onomastiques indigènes dans l'espace thrace*, în M. Dondin-Payre (ed.), *Les noms de personnes dans l'Empire romain. Transformations, adaptation, evolution*, Ausonius Éditions 36, Bordeaux, 37-87.
- Dana, Matei-Popescu 2009 D. Dana, F. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron 39, 209-256.
- Doruțiu-Boilă 1975a E. Doruțiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, Dacia N.S. 19, 151-160.
- Doruțiu-Boilă 1975b E. Doruțiu-Boilă, *Πυργοί – Turres*, SCIVA, 26, 2, 219-224.
- Detschew 1976 D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*², Wien.
- Franga 1990 L. Franga, *Ovidius și spațiul danubiano-pontic*, Thraco-Dacica 11, 1-2, 225-238.
- Franga, Franga, 2004-2005 L. Franga, M. Franga, *Ovidiana Pontica. Sur les deux mondes réels du poète*, StCls 40-41, 215-222.
- Gostar 1972 N. Gostar, *Studii epigrafice*, III, ArhMold 7, 1972, 259-266.
- Iacob 2003 M. Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce SN 1 (14), 283-340.
- Ionescu, Papuc 2005 M. Ionescu, G. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Constanța.
- Irimia 2003 M. Irimia, *Considerații privind teritoriul rural al Tomisului în perioada elenistică*, în V. Ciorbea (ed.), *Studii istorice dobrogene*, Constanța, 2003, 37-67.
- Irimia 2006 M. Irimia, *Überlegungen über das Hinterland von Tomis in hellenistischer Zeit*, în V. Lica, D. Nedu (ed.), *Historiae diversitas. Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag*, Galați, 51-74.

- Lascu 1957 N. Lascu, *Pământul și vechii locuitori ai țării noastre în opera de exil a lui Ovidiu*, în *Publius Ovidius Naso*, București, 119-191.
- Matei 1988 C. Matei, *Heros Irsaios*, *Thraco-Dacica* 9, 219-223.
- Matei-Popescu 2001-2002 F. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*, *SCIVA* 52-53, 173-242.
- Matei-Popescu 2010 F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Râmnicu-Vâlcea.
- Pârvan 1914 V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. II/1 și 2, Descoperirile campaniilor a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, *AARMSI*, 36, 245-238, 329-420.
- Pârvan 1915 V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, *AARMSI*, s. 2, t. 37, București.
- Petolescu 1991 C.C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (IX, 1989)*, *SCIVA* 42, 1-2, 92, nr. 526.
- Pippidi 1988 D.M. Pippidi, *Pietre călătoare*, în *Studii de istorie și epigrafie*, București, 166-172.
- Pippidi 1969 D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București 1969.
- Podossinov 1987 A. Podossinov, *Ovids Dichtung als Quelle für Geschichte des Schwarzmeergebiets*, Konstanz.
- Ruscu 2005 L. Ruscu, *Die Struktur der Eliten der west-pontischen Griechenstädte während des Prinzipats im Rahmen ihres rechtlichen Status*, *Antiquitas* 28, 141-169.
- Ruscu, Ciongradi 2005 L. Ruscu, C. Ciongradi, *Die Beziehungen zwischen den Städten in Moesia Inferior und der Provinz Dakien*, în V. Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 269-290.
- Russu 1959 I.I. Russu, *Note epigrafice – Seria IV*, *SCIV* 10, 1, 139-144.
- Stoian 1962 I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București.
- Suceveanu 1971 A. Suceveanu, *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani*, *Pontica* 4, 105-123.
- Suceveanu 1975 A. Suceveanu, *În legătură cu statutul juridic al orașului Tomis în epoca romană*, *Pontica* 8, 115-124.
- Suceveanu 1977 A. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană secolele I-III e.n.*, București.
- Suceveanu 1980 A. Suceveanu, *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie*, *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali* 2, 4, 469-499.
- Suceveanu 1981 A. Suceveanu, *Encore sur la question de la défense du littoral en Dobroudja à l'époque romaine*, *RRH* 20, 4, 605-614.

- Suceveanu 1991 A. Suceveanu, *M. Arruntius Claudianus et l'annexion romaine de la Dobroudja*, *Ancient Society* 22, 255-276.
- Suceveanu 1992 A. Suceveanu, *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, *BJ* 192, 195-223.
- Suceveanu 1998 A. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București.
- Suceveanu 2001-2002 A. Suceveanu, *Contribuții la cunoașterea satului dobrogean din epoca romană*, *SCIVA* 52-53, 157-172.
- Suceveanu 2009 A. Suceveanu, *Opuscula Scythica. Grecs et Romains au Bas-Danube*, București.
- Suceveanu, Barnea 1991 A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București.
- Syme 1971 R. Syme, *Danubian Papers*, București.
- Tocilescu 1900 G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest.
- Tudor 1962 D. Tudor, *Comunicări epigrafice I*, *SCIV* 13, 1, 115-124.
- Vulpe 1976 R. Vulpe, *Le problème des Lai*, în *Studia Thracologica*, București, 277-288.

TABELUL I¹

Nr. ctr.	Localitatea/ denumirea antică	Inscripții funerare grecești	Inscripții votive grecești	Total inscripții grecești	Inscripții funerare latinești	Inscripții votive latinești	Total inscripții latinești	Total inscripții sigure din teritoriul	Total inscripții nesigure din teritoriul	Sec.	Inscripții provenite din Tomis	Total inscripții descoperite în localitate	Bibliografia (pieselor luate în calcul)
1.	Agigea	1	-	1	-	-	-	-	1 ^x	III p. Chr.	-	1	ISM II 363 ¹ .
2.	Anadolchioi / Vicus Turris Muca... (localizare ipotetică)	1	-	1	2	1	3	1	3	II-III p. Chr.	5 (ISM II 12,22, 46,56, 60)	9	ISM II 141, 214 ¹ , 223 ¹ , 426 ¹ .
3.	Κώμη Απολλωνίου (nelocalizată)	-	1	1	-	-	-	1	-	II-III p. Chr.	-	1	Bărbulescu, Rădulescu 1994, 168-170, nr. 6; AE 1995, 1334.
4.	Basarabi	-	-	-	1	-	1	1	-	II-III p. Chr.	-	1	ISM II 297.
5 ² .	Biruința	1	-	1	-	-	-	1	-	II-III p. Chr.	-	1	ISM II 292.
6.	Castelu	1	-	1	-	-	-	-	1	II p. Chr.	-	1	Bărbulescu, Buzoianu 2009, 389-393, nr.1 ¹ .

1. Indicii marchează:

x Inscricție trecută la localitatea rurală menționată în alte publicații.

¹ Inscricție nesigură din teritoriul sau din Tomis.

2. Numerele 5, 7, 17, 23 sunt trecute de Bărbulescu 2001 în teritoriul callatian, iar de Suceveanu 1977 și Băltăc 2011, în teritoriul tomitan. Le-am inclus în acesta din urmă deoarece inscripțiile par să provină din Tomis și din teritoriul său.

3. Piesă din Tomis, găsită la Cuza-Vodă, dar adusă acolo probabil de la Poarta Albă.

7 ² .	Credința	-	1	1	-	-	-	-	1	II p. Chr.	-	1	ISM II 150'.
8.	Cumpăna	8	-	8	6	1	7	13	2 ^x	II-III p. Chr.	9 (ISM II 6, 17, 62, 120, 129, 216, 369 ^x , 398 ^x , 403 ^x)	24	ISM II 161, 184, 203, 210, 224, 234, 245, 249, 264, 280, 296, 351, 376', 397'; inv. 47480 MINAC (inedită).
9.	M. Kogălniceanu/ vicus Clementia- nensis/-ni	2	1	3	1	3	4	6	1 ^x	II-III p. Chr.	-	7	ISM II 134 = ISM V 92; ISM II 136 = ISM V 93; ISM II 160'; 191; 331; 381; Bărbulescu, Câteia, Wisogenschi 2009, 411-414, nr. 1.
10.	Lazu	1	-	1	2	-	2	1	2	II-III p. Chr.	5 (ISM II 24 ^x , 74, 80, 241 ^x , 263 ^x).	8	ISM II 355', 399', Bărbulescu, Buzoianu 2010, 355-356, nr. 4.
11.	Vicus Narcissiani (Cocoșu – azi Poiana?) (localizare ipotetică).	-	-	-	-	1	1	1	-	II p. Chr.	-	1	ISM II 133.
12.	Oituz	-	1	1	-	-	-	1	-	II p. Chr.	-	1	Matei 1988, 219-223.
13.	Ovidiu	1?	-	1	-	-	-	-	-	?	-	1	Inscripție inedită aflată un timp la școala nr. 2 din Ovidiu (jud. Constanța).
14.	Palazu Mare (zona)/ vicus Sc...ia (localizare ipotetică).	1	-	1	-	1	1 (între Palazu și Ana- dolchioi).	1	1 ^x	II-III p. Chr.	4 (ISM II 10, 86, 205, 340 ^x).	6	ISM II 137, 273'.

15.	Poarta Albă ³	-	1 bilingvă	1 bilingvă	-	-	-	1	-	II p. Chr.	3 (ISM II 43, 106; Bărbulescu, Rădulescu 1998, 131-138.	4	ISM II 128 (bilingvă).
16.	Satu Nou (lângă Medgidia)	-	-	-	-	1	1	1	-	II p. Chr.	-	1	Bărbulescu, Buzoianu, Cliante 2011, 149-151, nr. 3.
17 ² .	Schitu- Costinești / Parthenopolis?	1	-	1	-	-	-	-	1	II-III p. Chr.	-	1	ISM II 328 ¹ .
18.	Sibioara	1	-	1	1	-	1	2	-	III p. Chr.	1 (ISM II 57).	3	ISM II 371 = ISM I 352, ISM II 442.
19.	Târgușor	-	5	5	1	-	1	6	-	II-III / IV p. Chr.	-	6	ISM I 374-377; Bărbulescu, Buzoianu 2010b, 348-351, nr. 1; Bărbulescu, Buzoianu 2010a, inscripția nr. 2.
20.	Techirghiol	1	-	1	?1	-	?1	1	?1	II-III p. Chr.	2(ISM II 69, 299 ^x).	3+?1	ISM II 183; 272.
21.	Urluchioi (3 km SV de Techirghiol)	1	-	1	1	-	1	1	1	II-III p. Chr.	1 (ISM II 339 ^x)	3	ISM II 266 = ISM III 237; ISMII 283 ¹ (două fragmente găsite la Tuzla și Urluchioi).
22.	Topraisar	1	-	1	-	-	-	1	-	III p. Chr.	1 (Avram 2010, nr. 2).	2	Bărbulescu, 1990, 5-9 = IDRE II 348.
23 ²	Tuzla	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (ISM II 390 = IGLR 86); sec. IV p. Chr.	1	Vezi și ISM II 283 (supra, nr. 21)

24.	Valea-Seacă – Valul lui Traian	3	–	3	–	–	–	–	3	II-III p. Chr.	4 (ISM II 55, 115, 329; Bărbulescu, Buzoianu 2010b, 361- 366, nr. 7).	7	ISM II 233', 307', 357'.
25.	În „valul de piatră al lui Traian” (diverse puncte)	2	–	2	2	–	2	2	2	I-III p. Chr.	7 (ISM II 81, 93, 189 ^x , 285, 366, 372, 388)	11	ISM II 178, 352; Bărbulescu, Câteia, 2006, 207-209, nr. 2-3'
26.	Inscripții descoperite în apropiere de Constanța sau cu loc de descoperire necunoscut	–	2	2	4	–	4	5	1	II-III p. Chr.	4 (ISM II 119, 302, 126; Bărbulescu, Rădulescu, 1994, 161-166).	10	ISM II 146, 182, 370, 303, 451', 466.
27.	Proprietari în teritoriu	1+1 bilingvă	–	2 (1 bilingvă)	1	–	1	3	–	II-III p. Chr.	–	3	ISM II 180, 190, 289.
Total General		29/1 bilingvă	12/1 bilingvă	41/2 bilingve 71+1? (nesigură din teritoriu)	22+1?	8	30+1?	50	21+1?		47	118+1? (nesigură din teritoriul tomitan).	

TABELUL II A₁
Așezări rurale atestate epigrafic în teritoriul tomitan: vici conduși de un magister (cu organizare simplă).

Nr.ctr.	Numele antic al așezării; forme păstrate ale toponimului; originea denumirii.	Locul de descoperire al inscripției; propuneri de localizare a așezării.	Categoria inscripției; date.	Funcția și numele magistratului; factura numelui.	Alte persoane înregistrate în inscripție; factura numelor.	Statutul social al persoanelor menționate.	Referiri la așezare sau locuitori în text; alte precizări.	Bibliografia (alte mențiuni se regăsesc la note).
1.	Vicus Narcissiani(-us); vico Narcissiano; toponim format de la un nume (cognomen) roman.	loc necunoscut în „ținutul de țară al orașului Tomi“, Cocoșu (?) (astăzi Poiana); localizare ipotetică.	– votivă (IOM); – Marcus Aurelius (161-180); poate după atacul costoboc (172-180). Alte propuneri de datare: Caracalla sau Elagabal.	Magister: Pontianus Valens; nume roman.	–	civis Romanus (c.R.).	ara pos[lu/it] de suo et de/[dj]it“ in vico Nar/ci[ss]iano	ISM II 133.
2.	Vicus Sc...ia; vicus Sc[apt]ia(?); toponim nesigur („mutilat“); propuneri: toponim roman(?), tracic(?)	între Palazu și Anadalchio; Palazu Mare (localizare ipotetică).	votivă (IOM); sec. II-III p. Chr.	[Ap]olloniu[s/Dada?]e magis/[ter] vici Sc[...]/ia; nume greco-indigen.	–	peregrinus(P)	pro sa[lu/t]e vici et [s/Jua et suoru[m]/aram de suo/posuit.	ISM II 137.
3.a	Vicus Clementianensis; vici Clementia / nesces; toponim de la un nume (cognomen) roman.	Ulmetum; sat localizat lângă Ulmetum sau la Mihail Kogălniceanu pe baza CIL III 7565. (vezi mai jos – 3 c).	votivă (IOM); 195 p. Chr. (numele consulilor).	Aelius/ Aelianus m(a)/gistratus vi/ci; nume roman.	–	c.R.	ara/de su(o) p(o)suit.	ISM II 134 = ISM V 92.

3b.	vi[ci] Cle/ mentianen/[sis]	-/-	votivă (IOM) 196, p. Chr. (numele consulilor).	Fl(avius) Ianu/[a]rius mag(ister) vi[ci]; nume roman.	-	c.R.	de suo posu/[i]t.	ISM II 136 = ISM V 93.
3c.	Vicus Clementian(i); (-us); (-um). a vico C[l]e[m]- [en]ti<a>n[o]	Mihail Kogălniceanu (localizarea rămâne ipotetică).	funerară; sec. II-III p. Chr.	-	[C]astus Muca<p>/ [o]ri; nume traco- roman; Sedida Reti/...tis <uc>ssor;[Reti[cin] tis (?); nomen incertum; Longin[us], [M] artia, Valeri[us], [filii]; cognomina romane.	c.R. (?) c.R.(?) c.R.(?) c.R.(?)	-	ISM II 191 (= CIL III 7565).

II A₂ Vicus condus de doi magistri (cu organizare cvasi-municipală).

4.	Vicus Turris Muca... vico/ [T]urre Muca...; toponim tracic.	Anadolchioi (cartier al Constanței), localizare ipotetică.	Votivă; [IOM e] t Iuno Regina. Data probabilă a inscripției: Maximinus Thrax (235-238).	Magistri: Caius Ianuarius (sau Aelius Ianuarius); Herculanus; nume romane.	-	c.R. și Lai.	[ci]ves Roman[i]/ e]t Lae consi[s/t] entes vico [T]urre Muca...	ISM II 141 = CIL III 7533.
----	--	--	--	--	---	--------------	---	----------------------------

II A₃ Structură rurală de tip κώμη.

5.	Κώμη Απολλωνίου; κώμη Απολλωνίου toponim grecesc	Tomis; localizarea satului necunoscută (în preajma cetății).	dedicație din epoca Severilor.	sat organizat probabil în manieră romană.	toponim derivat de la Απολλώνιος, nume grecesc.	P.	-	Bărbulescu, Rădulescu 1994, 168-170, nr. 6 (= AE 1995, 1334).
----	--	--	-----------------------------------	--	--	----	---	---

II B. Sate (vici) localizate în afara teritoriului tomitan (1.2) sau aflate nesigur în acesta (2a).

	2	3	4	5	6	7	8	9	Obs.
1.	Vicus Amlaidina; ex vico A[m/I] aidina; toponim tracic.	loc de descoperire al inscripției: Urluchioi (la SV de Teghirghiol). Localizare: 23 August (fost Tatlageac), în teritoriul callatian (vezi ISM III 237).	funerară; începutul sec. III p. Chr.	–	Aurelius Dalenis (-us) Aurelia Uthis [u]/xor eius; nume trace romanizate.	veteran, fost pretorian: q(uondam) prae/torianorum	–	ISM II 266 = ISM III 237.	satul este amintit ca loc de proveniență.
2.	Vicus Celeris vico Ce(l)eris.	loc de descoperire: Sibioara. Localizare ipotetică a satului: la Vadu (în teritoriul histrian); vezi și ISM I 351 (din anul 177, un magister).	funerară; (Rosalia); sec. II sau sec. III p. Chr.	–	–	civili romani	Quod si/[qui]/ ex eis vicis non fecer(i)[nt]	ISM I 352 = ISM II 371	două așezări vicane (vezi mai jos 2a).
2a.	Sat anonim (sediul fundației funerare).	--/	--/	„per mag(istros) qui tunc erunt“	Diana (ISM I 352). ...dianes (ISM II 371), (gen.); nume nou în onomastica provinciei.	–	–	--/	–

II C. Structura rurală de tip locus cu localizare nesigură

1.	Locus	Seimenii Mari (ISM V 4); Techirghiol (ISM II, 183). Localizare: Techirghiol (?), Seimeni (?), Capidava (?).	funerară; sec. I începutul sec. II sau sec. II p. Chr.	loci princeps; M(arcus) Atius,/ T(iti) [f(i)lius], Firmus (ISM II, 183) M(arcus)Attius/M(arci) f(i)lius Firmus (ISM V 4); nume romane.	Cocceia Iulia, coniu	c.R.	–	ISM V, 4; ISM II, 183.	inscripția transmisă ușor diferit (vezi bibliografia).
----	-------	---	--	--	----------------------	------	---	------------------------	--

II D. Proprietăți rurale atestate epigrafic la Tomis și în teritoriul său rural

Nr. ctr.	Numele proprietarului/ intendentului.	Calitatea sa; statutul social.	Definirea epigrafică a proprietății.	Încadrarea juridico-administrativă a proprietății, modul de administrare.	Alți membri ai familiei atestați în inscripție; statutul social.	Locul descoperirii inscripției; date.	Bibliografie.
1.	M(arcus) Ulpius Longimus	fost decurion, veteran, consilier tomitan; ex dec(urione) vet(erano) bul(euta) Tomitan(orum); c. R.	praedium; in praedio suo.	probabil ager viritim adsignatus administrat cu un intendent (neatestat). [Villa].	U[lpia] Aquilina, coniuș; probabil libertă.	Constanța; prima jumătate a sec. II (poate în vremea lui Traian).	ISM II 180 (= CIL III 770).
2.	C(aius) Antonius Fronto/ Γάιος Ἀντώνιος/ Φρόντων.	vete(ranus)/leg(ionis) XIII Gem(inae)/ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis); c.R.	lucum/ et sepulchrum... exornavit... τὸ σύν/δενδρον καί/τὸ μνημιον... ἐξήρτισεν	[Villa]; (luci = grădini sacre pe lângă unele complexe funerare de oarecare importanță; vezi IDRE II 344, p. 351.	membrii familiei neprecizați nominal: vivus sibi et sui[s], ζῶν ἑαυτῷ καὶ τοῖς ἰδίοις.	Constanța; sec. II (sau puțin după mijlocul sec. II); sec. II-III p. Chr.	ISM II 190 (= CIL III 7545); IDRE II 344).
3.	Ιούλιος Φρόντων; -Καστρήσιος	primipilaris; c. R. intendent; probabil libert; Καστρήσιος Ιουλίου/ Φρόντωνος πρεμποτε/ λαρίου πραγματευτής...	–	πραγματευτής (amintit în două rânduri în inscripție: fața a, r. 5; b. r. 1); probabil ager viritim adsignatus; [villa].	Εὐφροσύνη οὐμβιος; probabil libertă.	sarcofag de calcar găsit la construirea căii ferate, între Constanța și Cernavodă, sec. II-III p. Chr.	ISM II 289.
4.		πραγματευτής	–	proprietate administrată cu un intendent (πραγματευτής).	–	Ovidiu?	inscripție inedită aflată un timp la Șc. nr. 2 din Ovidiu (jud. Constanța).
5.	Ρούφος Πρεῖσκου; -Ιουλιανός Ἀλεξάνδρου	ἱερεὺς ἱερεὺς θεοῦ Δολοχῆνου	τόπος; ἐν ἰδίῳ τόπῳ/ μνήμης χάριν	proprietate funerară; [sanctuar]; [villa].	–	Biruința (jud. Constanța), sec. II-III p. Chr.	ISM II 292.

I. Introducere

Coasta de vest a Mării Negre a devenit parte a Imperiului Roman la o dată ce trebuie căutată între campania lui M. Licinius Crassus la Dunărea de Jos și exilul lui Ovidiu la Tomis în anul 8 p. Chr.,¹ cel mai probabil cândva în timpul legațiilor lui P. Vinicius² sau Cn. Cornelius Lentulus Augur³ sau poate chiar puțin mai devreme, în timpul legației lui L. Calpurnius Piso pontifex din anii 13-11 a. Chr., imediat după înăbușirea răscoalei tracilor.⁴ Reorganizarea administrativă a spațiului Dunării de Jos care a urmat acestui moment a fost mult mai profundă. Din acel moment se poate vorbi, din perspectiva romană, despre regatul tracic aflat sub stăpânirea lui Rhoemetalces I, chiar dacă începuturile sale sunt de căutat în activitatea tatălui acestuia, Cotys VII⁵, și tot din acel moment armata Macedoniei a fost încredințată unui *legatus Augusti pro praetore*, primul pas spre crearea provinciei Moesia.⁶

Din momentul formării provinciei Moesia, la începutul domniei lui Tiberius (de fapt, tot o reformă mai largă, prin unificarea provinciilor Moesia, Macedonia și Achaia⁷), Pontul Stâng a intrat sub autoritatea guvernatorului acesteia. La acea dată nu exista o legătură terestră directă între arealul originar al provinciei, de căutat în zona viitoarei provincii

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Pentru observații și sugestii mulțumesc lui Alexandru Avram, Florinei Panait-Bîrzescu, lui Iulian Bîrzescu, Cristian Găzdac, Ioan Piso și Ovidiu Țentea.
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“, florian.matei@gmail.com.

1. Pippidi 1974; Pippidi 1975, 142-143; Suceveanu 2009, 77-95, dar care propune ca moment al integrării campania lui M. Licinius Crassus. Totuși, acest moment nu poate fi decât un *terminus post quem*, așa cum relegarea lui Ovidiu la Tomis este un *terminus ante quem*.

2. Avram 1998.

3. Avram, Ionescu 2013.

4. Cassius Dio, 54, 34, 5-7; Velleius Paterculus, II, 98, 1. Despre comanda acestuia din Galatia et Pamphylia din anii 14-13 a. Chr., vezi Sherk 1980, 964-965.

5. Dessau 1913, 696; IGB II 74; Danov 1979, 127-138; Sullivan 1979, 196-200.

6. Syme 1999, 205: „Piso might be claimed as the first imperial commander of the army in Macedonia and Thrace“. Vezi și Papazoglou 1979, 326-327; Thomasson 1991, 44-46.

7. Appian, *Illyr.*, 30; Groag 1939, 25; Stein 1940, 7-19; Ehrenberg 1965; Thomasson 1991, 43.

Moesia Superior,⁸ și orașele grecești din Pontul Stâng. Legătura se putea face pe Dunăre sau prin teritoriul controlat de regii odrysi. Se pare că numele pe care acest organism, poate o *praefectura civitatum*⁹, îl avea în acea perioadă era *Pontus*, după cum apare pe o inscripție de la Dionysopolis.¹⁰ Numele din sursele literare, *laevus Pontus / Pontus sinister*¹¹, nume sub care va fi cunoscută mai târziu și comunitatea grecilor din această zonă a Imperiului,¹² pare să confirme această supoziție. Evident, avem de a face cu o denumire generică, ce se referă la așezarea acestor orașe pe coasta vestică a Mării Negre. Dacă această denumire a fost și oficială, măcar până la formarea provinciei Thracia,¹³ este o cu totul altă discuție, care însă trebuie făcută separat.

Statutul juridic al orașelor grecești vest-pontice a fost, fără îndoială, diferit, cel puțin înainte de Traian sau Hadrian și de constituirea *koinon*-ului. Callatis a fost singura *civitas foederata*.¹⁴ Tratatul de alianță cu Republica romană a fost reînnoit cândva spre finalul domniei lui Augustus. Histria a primit probabil un statut de *civitas libera et immunis* începând cu anul 46, după cum pare să reiasă din analiza horotheseiei histriene.¹⁵ Pentru statutul celorlalte orașe, informațiile directe lipsesc și ne putem baza doar pe surse indirecte, de cele mai multe ori greu de datat și dificil de interpretat. A afirma că toate orașele au primit un statut de *civitates foederatae* sau *civitates liberae et immunes* este o modalitate facilă de a rezolva problemele.¹⁶ Diferența dintre diversele tipuri de comunități este importantă până în timpul domniei lui Caracalla, când practic toți oamenii liberi din Imperiul Roman au devenit cetățeni romani. Astfel, deosebirile de statut juridic devin mai puțin importante, atâta timp cât locuitorii se bucurau de toate avantajele cetățeniei romane, fără însă ca respectivele comunități să fi devenit orașe romane propriu-zise.¹⁷ Cu toate acestea, cetățile grecești vest-pontice

8. Mirković 2008.

9. Ideea mai veche a lui A. von Domaszewski (*non vidi*), reluată de Al. Avram, ISM III 55.

10. IGB V 5011; Slavova 1998.

11. Doruțiu-Boilă 1975, 152; Ovidiu, *Trist.* II, 197: *Hactenus Euxini pars est Romana sinistri*; III, 8, 27: *Ut tetigi Pontum...*; IV, 1, 19: *Me quoque Musa levat Ponti loca iussa petentem*; V, 10, 1: *Ut sumus in Ponto, ter frigore constitit Hister*; *Ex Ponto*, IV, 9, 119-120: *Is quoque, quo laevus fuerat sub praeside Pontus, / audierit frater forsitan ista tuus*; Strabo, *Geogr.*, VII, 11; Plinius, *NH* 3, 26; Troguș Pompeius, *Prol.* XVI: *Ut Lysimachus in Ponto captus ac missus a Dromichaites*.

12. Doruțiu-Boilă 1975, 152-157; Mihailov 1979; Nawotka 1993.

13. Stein 1920, 1-7.

14. Avram 1999.

15. ISM I 67, 68. O inscripție inedită, care va fi publicată în curând de Maria Bărbulescu și Livia Buzoianu, pare a confirma acordarea unui statut favorabil încă din timpul lui Augustus.

16. Vezi de exemplu Pippidi 1975, 143-145; Doruțiu-Boilă 1975, 152.

17. Doruțiu-Boilă 1975, 160.

se confruntau cu diverse constrângeri din partea autorităților romane, întrucât din epoca severiană datează cele două copii ale horothesiei histriene ajunse până la noi. După cum se va vedea mai jos, este vorba doar de un conflict vamal, și nu de încălcări propriu-zise ale libertății orașului de către autoritățile romane. În același context, trebuie amintită și scrisoarea lui Septimius Severus către (Aurelius) Heraclitus, arendașul vămii¹⁸, referitoare la imunitatea locuitorilor din Tyras, reconfirmată pe când guvernator al Moesiei Inferior era *Antonius Hiberus*, la începutul domniei lui Antoninus Pius, dar și la începutul domniei comune a lui Marcus Aurelius și Lucius Verus.¹⁹ De altfel, din acest document reiese foarte clar că astfel de reconfirmări se petreceau la începutul domniei unui împărat, întrucât este sigur acum că *Antonius Hiberus* a fost guvernator al Moesiei Inferior încă din 136 și a rămas în funcție cel mai probabil până la sfârșitul lui 138 sau chiar până în 139,²⁰ adică exact până în momentul urcării pe tron a lui Antoninus Pius. La fel trebuie să fi stat lucrurile și pe durata domniei comune a lui Marcus Aurelius și Lucius Verus. Situația din timpul lui Septimius Severus este însă mai specială, avem de a face cu un conflict spontan, mai ales că e vorba de acordarea cetățeniei Tyrasului doar cu acceptul guvernatorului.²¹ Reamintesc că reconfirmarea drepturilor histrienilor la gurile Dunării datează tot de la începutul domniei lui Traian, ceea ce confirmă existența și în Moesia Inferior a unei practici cunoscute și din alte zone ale lumii romane:²² reconfirmarea sau încercările de îmbunătățire a statutelor juridice în momentul schimbărilor de domnie.

Dintre orașele grecești din Imperiul Roman, doar o mică parte erau *civitates foederatae*. Acestea încheiaseră încă din epoca republicană tratate cu Roma și multe dintre acestea au fost recunoscute sau reînnoite în epoca lui Augustus, statutul fiind practic irevocabil.²³ O parte mai însemnată erau *civitates sine foedere liberae et immunes*, beneficiind practic de toate avantajele unei *civitas foederata*, obținute însă prin bunăvoința poporului

18. Despre cariera și activitatea acestuia, vezi, cel mai recent, Piso 2013, 312-316, nr. 217, cu întreaga bibliografie anterioară.

19. CIL III 781 = ILS 423 = IOSPE I² 4.

20. Thomasson 1984, 146, no. 150; Doruțiu-Boilă 1989, 159-160. Este atestat acum sigur în anul 136 de o diplomă militară, Schindel 2010.

21. Nörr 1966, 14.

22. Vezi de exemplu scrisoarea lui Hadrian către Aphrodisias din anul 119, Reynolds 1982, 115-118, nr. 15, r. 5-7, în care se amintește că libertatea, autonomia și celelalte privilegii acordate de Senat sau de împărați fuseseră deja reconfirmate: τὴν ἐλευθερίαν καὶ αὐτονομίαν καὶ τὰ ἄλλα / τὰ ὑπάρξαντα ὑμῖν παρὰ τε τῆς συνκλήτου καὶ / τῶν πρὸ ἐμοῦ Αὐτοκρατόρων ἐβεβαίωσα πρόσθεν. Astfel de confirmări au loc chiar și spre mijlocul secolului al III-lea, după cum arată scrisoarea lui Gordianus III trimisă Aphrodisiei în anul 239, Reynolds 1982, 131-133, nr. 20, și scrisoarea lui Decius și a lui Herennius Etruscus din anul 250, Reynolds 1982, 140-143, nr. 25, în care se afirmă că drepturile cetății vor fi apărate (φυλάττω, cu sensul verbului latinesc *custodio*).

23. Avram 1999, 144-147.

roman, în timpul Republicii, respectiv din partea împăratului, în perioada Principatului.²⁴ După cum am amintit deja, teoretic statutul acesta era însă revocabil, putând fi retras însă de către împărat în numele poporului roman.²⁵ Ambele statute garantau dreptul de folosire neîngrădită a propriului teritoriu *ex iure peregrino*²⁶, autonomia și păstrarea tuturor organismelor specifice sistemului de organizare al unei *polis* – ἐλευθερία καὶ αὐτονομία²⁷, la care se adaugă interdicția aplicată oricărui magistrat sau promagistrat roman și a oricărui militar roman de a intra în cetate sau în teritoriul cetății, precum și interdicția de a se efectua recrutări din teritoriu.²⁸ Se putea merge până la acordarea unui regim de extrateritorialitate, cum este cazul bine cunoscut al orașului Aphrodisia, din Caria.²⁹ De altfel, în timp, nu avea să mai existe practic nicio distincție de natură juridică între aceste orașe și *coloniae civium Romanorum* (care poartă, de altfel, numele de *poleis*) din Grecia, Asia Mică și Orientul Apropiat.³⁰ În acest context, nu

24. Langhammer 1973, 23-24.

25. Mai mult decât atât, chiar statutul de *polis* putea fi revocat de împărat, aceasta putând fi transformată într-o *kome* și atribuită teritoriului unei alte *polis*, Nörr 1966, 10-11, cu menționarea exemplului cunoscut al Byzantiumului, care își pierde statutul de *polis* ca urmare a sprijinirii lui Pescennius Niger în fața lui Septimius Severus, Cassius Dio, 75, 14, 3; Herodian, 3, 6, 9; SHA, *Sept. Sev.*, 9, 5, statut pe care îl va recâștiga apoi în timpul lui Caracalla. De altfel, Byzantium experimentase diverse schimbări de statut juridic și în secolul I, după cum informează pe larg Tacitus, *Ann.*, XII, 62; Stein 1920, 4. Nu avem informații ca astfel de lucruri să se fi întâmplat și în zona Pontului Stâng, cu excepția orașului Bizone, care a fost distrus de un cutremur, dar se pare că a fost refăcut, vezi întreaga discuție la Avram 1991, 107-108. Trebuie amintit că existau și orașe fără o organizare de tip *polis*, cazul cel mai cunoscut fiind al Alexandriei romane, unde cetățenia orașului era acordată de către împărat, Nörr 1966, 12.

26. Bleicken 1974, 361.

27. Nörr 1966, 6, cu trimitere la Cicero, *Ad Att.*, VI, 2, 4: *omnes (sc. civitates) suis legibus et iudiciis usae αὐτονομίαν adeptae revixerunt.*

28. Vezi de exemplu unul dintre documentele din arhiva de la Aphrodisias, care datează din perioada triumvirală și care exprimă foarte clar interdicțiile aplicate magistraților și militarilor romani de a intra în teritoriul cetății fără acordul acesteia, precum și interdicția de a face recrutări și rechiziționări de bunuri fără acordul cetății Reynolds 1982, 92-96, nr. 9, r. 1-5: Εἶδος ἐκ τῶν δεδομένων φιλανθρώπων ὑπό τε Αὐτοκρατόρων καὶ συνκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων· / μίτε μὴν ἄρχοντα τινα ἢ ἀντάρχοντα δήμου Ῥωμαίων ἕτερόν τε τινα εἰς τὴν πόλιν ἢ καὶ τὴν χώραν ἢ καὶ τοὺς ὄρους τοὺς Πλαρασέων καὶ Ἀφροδισιέων στρατιώτην καὶ ἀντιστρατιώτην, ἰππέα, / ἕτερόν τινα εἰς παραχειμασίαν πρὸς αὐτοὺς δίδοσθαι μηδὲ καταθέσθαι κελεύειν μίτε χρήματα / μίτε στρατιώτας μίτε πλοῖα μίτε σείτον μίτε ὄπλα μίτε σχεδίας μίτε μὴν ἕτερον τι πρᾶγμα.

29. Reynolds 1982, 113-115, nr. 14, în care Traian trimite o scrisoare orașului Smyrna, reamintind că Aphrodisias a fost scoasă din *formula provinciae* / ὁ τύπος τῆς ἐπαρχείας și că nu poate fi obligată să participe la „liturgiile” din templul de la Smyrna (probabil templul zeiței Roma și al împăratului) și nici la cele provinciale. Aceeași formulă apare și într-o scrisoare trimisă de Hadrian în anul 119, Reynolds 1982, 115-118, nr. 15. Vezi și Pont 2012.

30. Nörr 1966, 5-6.

trebuie uitat faptul că Traian, pe lângă că a fondat *coloniae civium Romanorum* în zona Dunării de Jos, la *Ratiaria* și *Oescus*, fondează și două orașe grecești, *Nicopolis ad Istrum* și *Marcianopolis*, ca parte a politicii sale generale de urbanizare a spațiului traco-moesic. Aici trebuie, evident, amintită și redimensionarea teritoriilor orașelor din Thracia, în defavoarea strategiilor (în număr de aproximativ 50 pe vremea lui Nero, dar care scad apoi progresiv până la 14, dacă admitem mărturia lui Ptolemeu,³¹ și la care se va și renunța pe vremea lui Hadrian³²), precum și a teritoriilor orașelor din Pontul Stâng – acțiune atestată direct doar la *Callatis*³³ și *Histria*³⁴. Dacă redimensionarea acestor teritorii a avut sau nu de a face, ca în Thracia, cu nevoia de a avea o masă de recrutare permanentă rămâne o problemă deschisă³⁵ – după știința mea, în afară de soldatul din gărzile pretoriene din *vicus Amlaidina*, dacă lectura numelui localității este corectă³⁶, nu mai este atestat până acum niciun militar roman care să fie originar din zona cetăților vest-pontice, cum se întâmpla în orașele din Thracia sau în cele două fondate de Traian în zona de graniță a Moesiei Inferior și a Thraciei.³⁷ Trebuie amintit în acest loc că este foarte posibil ca și teritoriul din jurul orașelor grecești care făceau parte din provincia Moesia să fi fost împărțit în strategii. Exemplific în acest sens atestarea din timpul regelui Sadalas, 45/44-42 a. Chr., la Odessos, unde apare un στρατηγὸς ἐπὶ τῆς προσχώρου, care trebuie să se fi numit în mod oficial: στρατηγία περὶ τῶν Ὀδησσὸν τόπων³⁸ – situație atestată până acum doar pe malul

31. Gerov 1980, 231-232 (Plinius, *NH*, IV, 40, și inscripția de la Topiros care amintește 33 de strategii, SEG 16, 415 = BE 1956, 162; Ptolemeu, III, 11, 8-10).

32. Gerov 1980, 229-238; Gerov 1988, 36-41. Pentru introducerea sistemului strategiilor și istoria acestora, vezi Parissaki 2009.

33. ISM III 51-55; Avram 1991, 108-117.

34. ISM I 67, 68; Pippidi 1967, 349-385.

35. Totuși, trebuie admis că fondarea comunităților rurale din zona Dobrogei are legătură evidentă cu mutarea centrului de greutate al frontierei danubiene în această zonă în timpul domniei lui Traian, mai ales mutarea legiunii V Macedonica la Troesmis, Matei-Popescu 2010, 31-32, 46-49. Vezi, în acest sens, și observațiile lui Poulter 1980, 733-737 și 738: „Their presence seems difficult to explain without acknowledging direct intervention by the Roman authorities and an explanation can be sought in the need to supply the garrisons stationed along the Danube and in the need to secure internal communications behind the *limes*“.

36. CIL III 13743 = ISM II 266 = ISM III 237; Bărbulescu 2001, 60 și 157 consideră că nu s-a reîntors în satul de origine, care se va fi aflat pe teritoriul callatian la 23 August (Bărbulescu 2001, 65 și 159), ci la Urluchioi, în teritoriul tomitan, unde a fost găsită inscripția.

37. Pentru recrutările din zona provinciilor Thracia și Moesia Inferior a soldaților de origine tracă, vezi concluziile lui Zahariade 2009, 73-82, legate însă numai de recrutările pentru trupele auxiliare. Pentru recrutările în trupele ce staționau la Roma, mai ales în secolul al III-lea, vezi Ricci 1993.

38. IGB I² 43; Parissaki 2009, 321-322. Numele este propus pe baza analogiei cu inscripția de la Byzie a lui Apollonios, fiul lui Eptaikenthos, în care apare στρατηγὸς περὶ τῶν Ἀνχίαλον τόπων, Parissaki 2009, 325, nota 18, cu întreaga bibliografie.

Dunării, unde funcționa strategia din jurul orașului Axiopolis (forma atestată în inscripție: Ἀψιοῦπολις), încă din vremea lui Rhoemetalces I, când *Mokaporis*, fiul lui *Auloporis*, este atestat strateg într-o inscripție inedită de la Dionysopolis.³⁹ În momentul introducerii administrației romane directe strategiile au fost cel mai probabil dizolvate. Nu există informații că în zona moesică a fostului regat tracic strategiile ar fi continuat să funcționeze,⁴⁰ cum s-a întâmplat în provincia Thracia. Explicația acestui fapt ar putea avea legătură cu prezența autorității militare romane, care nu mai permitea existența unor strategii ce vor fi avut la origine și funcții militare, pe lângă cele administrative, părți ale teritoriilor acestora fiind probabil împărțite între orașele din zonă. Doar așa se poate explica existența la Histria, dar probabil și în alte zone, a două unități distincte: *chora* și *regio*, unde *regio* este foarte probabil o fostă strategie din timpul regatului odrys.

Cea mai mare parte a orașelor grecești aveau un statut juridic inferior, de *civitates stipendiariae*, beneficiind de o largă autonomie politică internă, dar fiind nevoite să plătească un impozit direct, *stipendium / tributum*. Teritoriul cetății era de fapt *ager publicus populi Romani*, acesta fiind confiscat și apoi redat cetății cu titlu de *possessio* sau fiind supus direct la tribut⁴¹. Autoritățile romane aveau dreptul să facă recrutări în aceste teritorii. Roma se obliga să protejeze aceste comunități (la baza raporturilor juridice stătea însă, indiferent de statutul comunității, *deditio*⁴²), solicitând în schimb plata impozitului. Practic, din acel moment, deși independente, comunitățile respective nu mai aveau mijloacele necesare unei politici independente.⁴³ Acest sistem, pus în practică în epoca republicană în spațiul

39. Lazarenko, Mircheva, Encheva, Sharankov 2010, 36 (N. Sharankov). Personajul era (sau fusese) și strateg al strategiei *Daotike*, strategie pusă de N. Sharankov în legătură cu o prezență a dacilor în zona de sud a Dobrogei (pe baza informației din Strabo, VII, 3, 12, conform căreia Δάοι ar fi numele mai vechi folosit pentru Δάκoi). Totuși, cel mai probabil această strategie ar trebui căutată în jurul toponimului *Daousdava*, menționat de Ptolemeu, III, 10, 5. Trebuie menționat, în acest context, și strategul Pharsalos, fiul lui Bithus, care se afla în fruntea unei strategii necunoscute, în vremea regelui Rhoemetalces I, după cum atestă o inscripție fragmentară descoperită la Tirizis (Capul Caliacra), IGB I² 12.

40. Poate cu excepția dedicației de la Topiros, pusă în cinstea guvernatorului Moesiei, *T. Flavius Sabinus*, de un număr necunoscut de strategii ai unor strategii rămase necunoscute, dar care apar totuși ca fiind *strategoī Thrakes*, iar primul strateg este identic cu cel din lista de 33 de strategii deja menționată, AE 1937, 169; Gerov 1980, 237-238.

41. Accame 1946, 28-45; Suceveanu 1998, 96-97.

42. Dahlheim 1968, 5-67.

43. Mann 1996, 102: „By this one stroke, it was made impossible for any city to pursue an independent foreign policy. Nothing further was necessary. The city could then be left to run itself virtually in any way that it wished, provided that it paid its due regularly to Rome. The city remained technically independent. In fact of course it was impotent.“ Vezi și Nörr 1979, 4: „Es war vielleicht der wichtige Grundsatz der römischen Provinzialpolitik, die Städte als Bauglieder des Imperiums zu verwenden“.

mediteranean, mai ales în relație cu cetățile grecești, a fost apoi extins și în provinciile vestice ale Imperiului, fiind create *civitates* chiar și acolo unde astfel de comunități nu existau anterior.⁴⁴

În practică, autoritatea romană putea interveni, indiferent de statutul orașului, ori de câte ori situația o cerea, mai ales când era vorba de probleme de ordin financiar. Începând cu domnia lui Traian, dar mai ales în a doua jumătate a secolului al II-lea și în cursul secolului al III-lea, sunt atestați *curatores* independenți de autoritățile citadine, care erau însărcinați de guvernatorii provinciilor cu verificarea situației financiare a orașelor.⁴⁵ Astfel de *curatores* / λογισταί sunt atestați și în Pontul Stâng, la Histria⁴⁶ și Callatis⁴⁷.

II. Statutul juridic

Două inscripții descoperite la Histria par a transmite o schimbare esențială a statutului orașului, la o dată care nu poate fi stabilită cu exactitate. Prima este un *album* cu binefăcătorii unui trib, probabil *Boreis*, dispus pe două coloane conținând numele a 107 persoane, active după „a doua întemeiere a orașului”.⁴⁸ A doua inscripție este tot un *album* cu membrii de onoare ai gerusiei din Histria, unde apare aceeași mențiune, lipsind însă genitivul τῆς πόλεως. Acest fapt l-a determinat pe primul editor al inscripției să creadă că poate fi vorba de o a doua întemeiere a gerusiei, și nu neapărat a orașului.⁴⁹ În realitate, în lumina primei inscripții, se poate observa că și în această inscripție este vorba de a doua întemeiere a orașului.⁵⁰ Totuși, întrucât pe piatră există încă loc suficient, mă întreb ce l-ar fi putut determina pe laticid să nu noteze și specificația τῆς πόλεως, dacă va fi fost într-adevăr vorba de a doua întemeiere a cetății, un eveniment cu totul și cu totul excepțional în viața unei cetăți grecești. Astfel, interpretarea lui V. Pârvan nu poate fi cu totul exclusă, existând posibilitatea să avem de a face cu o a doua întemeiere a gerusiei în epoca romană.⁵¹

44. Nörr 1966, 9; Mann 1996.

45. Macro 1979, 668-670.

46. ISM I 178-179; IGR IV 1213 = ILS 8853, cu noua lectură a lui Petolescu 1996.

47. IGR III 581.

48. ISM I 191, r. 1-2: Τύχη ἀγαθῆ. Οἶδε / [τῆ]ς Βορέων φυλῆς ἐνεργέται μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν τῆς πόλεως; Pippidi 1967a; Pippidi 1967, 534-546.

49. ISM I 193, r. 7: Γερουσίας φιλότιμοι οἱ μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν; Pârvan 1916, 602.

50. Pippidi 1967, 544-546; Pippidi 1967a, 165-166.

51. Pippidi 1967a, 165, exprima totuși prudent: „Fără să putem pretinde în această privință la o certitudine absolută, socot că ultima interpretare [a doua întemeiere a cetății] se apropie mai mult de adevăr, dacă se ține seamă de faptul că deprinderea de a vorbi de reclădirea orașului, după catastrofa pricinuită de geți, ca de «a doua întemeiere a cetății» e dovedită cu prisosință de documentul al cărui cuprins îl analizăm [lista binefăcătorilor tribului]”.

Chiar dacă excludem însă inscripția din anul 138, mențiunea din lista binefăcătorilor tribului este clară și sigură. D.M. Pippidi pune această mențiune în legătură cu distrugerea Histriei pe la jumătatea secolului I a. Chr. de către geții lui Burebista.⁵² Personajul central al acestei reconstituiri istorice este evergetul Aristagoras fiul lui Apaturios, considerat un adevărat reîntemeietor al orașului.⁵³ Totuși, dacă ar fi să admitem demonstrația lui Pippidi, mă întreb de ce titlul de al doilea întemeietor al orașului nu apare în decretul menționat, din care ni s-a păstrat cea mai mare parte a motivației. Îl vedem aici eponim pentru a patra oară, și ne este înfățișată o activitate ce pare să se fi întins pe parcursul mai multor ani. Activitatea pentru care Pippidi credea că i s-ar fi putut acorda titlul de al doilea întemeietor al cetății este construcția de ziduri care a permis întoarcerea cetățenilor în patrie. Dar aceasta este o activitate pe care Aristagoras se pare că a efectuat-o în prima tinerețe. Era deci normal să primească titlul de „întemeietor al orașului”, pe care urma apoi să-l poarte pe tot parcursul vieții. Inscripția este mai târzie, când deja Aristagoras era preot eponim pentru a patra oară, nu însă și „întemeietor al orașului”.⁵⁴ Astfel, cred că această a doua întemeiere a orașului nu trebuie pusă neapărat în legătură cu activitatea lui Burebista în zona Pontului Stâng, cu atât mai puțin cu cât, chiar dacă pustiirea din jumătatea secolului I a. Chr. a fost fără seamăn, fapt ce mai rămâne însă a fi și dovedit,⁵⁵ epigrafic și mai ales arheologic, reîntoarcerea în patrie nu putea fi considerată o a doua întemeiere.⁵⁶

52. Pippidi 1967, 542.

53. ISM I 54; Pippidi 1967, 270-286. O încercare de a identifica un alt personaj care va fi purtat titlul de „de două ori întemeietor al orașului” aparține lui Morretti 1986, 74-75, nr. 3. Totuși restituirea nu este deloc sigură.

54. ISM I 54, r. 1: Ἱερωμένου Ἀρισταγόρου τοῦ Ἀπατουρίου τὸ τετάρτον; r. 3-4: Ἐπειδὴ Ἀρισταγόρας Ἀπατουρίου πατρὸς γεγινώς ἀγαθοῦ καὶ ...

55. Dovezile arheologice ale distrugerii Zonei Sacre de la Histria au fost prezentate de Alexandrescu 1994 și reluate pe scurt în Alexandrescu 2007. Totuși, cronologia absolută și, mai ales, contextul istoric nu sunt, după părerea mea, încă complet lămurite. Distrugerea ar putea fi pusă și pe seama unui accident oarecare sau pe seama unei calamități naturale, cum ar fi un cutremur, de genul celui care a distrus integral, cândva în epoca elenistică, orașul Bizone. Vezi Alexandrescu 2007, reluând discuția în jurul carierei lui Aristagoras, fiul lui Apaturios, și încercând să coreleze cronologia internă a decretului cu observațiile arheologice din Zona Sacră. De fapt, săpăturile arheologice din Zona Sacră au fost orientate spre eventuala surprindere a unor urme din perioada de criză de la mijlocul secolului I a. Chr., Alexandrescu 2007, 214: „En 1971, nous avons adapté notre méthode de fouille des dernières couches grecques à la stratigraphie particulière de la Zone Sacrée, afin de surprendre les traces de cette formidable crise”.

56. Vezi o inscripție de la Odessos care a fost interpretată ca referindu-se la distrugerea din timpul lui Burebista și la întoarcerea cetățenilor în patrie: οἶδε ἰέρηται τῷ Θεῷ μετὰ τὴν κάθοδον. Catalogul a fost datat între anii 44-43 a. Chr. și 2-3 p. Chr., IGB I² 46. Dacă într-adevăr este vorba de Burebista, nu se amintește că a avut loc o a doua întemeiere a cetății.

Când s-ar fi putut „reîntemeia” cetatea histrienilor? Analiza internă a celor două inscripții permite stabilirea unei cronologii relative destul de largi. Prima inscripție, lista binefăcătorilor tribului, a fost datată, pe baza caracteristicilor lingvistice și paleografice, în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului I a. Chr. și începutul secolului I p. Chr.⁵⁷ De asemenea, trebuie reliefat faptul că nu apare nici un cetățean roman – în r. 5, apare la nominativ un nume ce se termină în $-\alpha\upsilon\epsilon\iota\upsilon\omicron\varsigma$, acolo unde în mod normal așteptam un patronimic grec. Judecând după lungimea rândului, nu se poate exclude cu totul posibilitatea de a avea un *cognomen* sau mai degrabă un *nomen* roman de tipul *-aninius*, așa cum propune Pippidi. Pe baza acestor elemente, inscripția s-ar putea data în prima jumătate a secolului I p. Chr., cândva în timpul domniilor lui Tiberius, Gaius sau Claudius – dacă s-ar dori neapărat legarea „reîntemeierii” de venirea romanilor în Pontul Stâng.

Revăzând fotografiile inscripțiilor histriene, care se pot data la începutul stăpânirii romane în Pontul Stâng, mai ales inscripția care atestă construcția unui templu dedicat lui Augustus înainte de anul 14,⁵⁸ am observat o particularitate paleografică ce pare să nu fi fost luată în considerare. În documentul menționat hastele laterale ale literei *pi* au aceleași dimensiuni – la fel și în decretul unde a fost restituit ipotetic numele celui care a dedicat templul lui Augustus, Papas, fiul lui Theopompos⁵⁹ –, în timp ce în lista binefăcătorilor tribului hasta din dreapta este mai mică, ceea ce ar putea indica faptul că inscripția datează dintr-o perioadă mai timpurie. De altfel, hastele au aceleași dimensiuni și în inscripția lui Aristagoras, fiul lui Apaturios⁶⁰, foarte apropiată, din punctul de vedere al formei literelor, de inscripția din timpul lui Augustus, deși pare totuși să fie puțin mai veche. Astfel, ar exista indicii paleografice – am putea adăuga aici și forma literei *omega*, asemănătoare mai degrabă cu cea din scrierea din perioada elenistică, precum și observațiile lui Pippidi legate de alternarea $\upsilon/\epsilon\iota$, care pare să se fi generalizat la Histria în secolul I a. Chr., dar care este o caracteristică mai veche⁶¹ – că lista binefăcătorilor tribului poate fi mai veche în comparație cu decretul în cinstea lui Aristagoras, decret care este, la rândul lui, puțin mai vechi în comparație cu inscripția din timpul lui Augustus. Dacă admitem că inscripția pentru Aristagoras se poate data în jurul anilor 35-30 a. Chr.⁶², atunci inscripția cu lista binefăcătorilor tribului s-ar putea data cândva pe la jumătatea secolului I a. Chr. Ar exista, astfel, posibilitatea ca „a doua întemeiere a orașului” să se poată lega de

57. Pippidi 1967a, 160-161.

58. ISM I 146.

59. ISM I 55.

60. ISM I 54.

61. Pippidi 1967, 277-282; Pippidi 1967a, 161.

62. Avram 2000, 151-170.

un eveniment mult mai timpuriu, și anume din prima jumătate a secolului I a. Chr. sau chiar de la sfârșitul secolului al II-lea. În aceste condiții, chiar dacă consecințele unei astfel de observații pot fi extrem de importante pentru istoria Histriei la sfârșitul secolului al II-lea a. Chr. și în prima jumătate a secolului I a. Chr.,⁶³ relevanța inscripției pentru discuția de față nu mai este atât de evidentă.

A doua inscripție se poate data precis în anul 138 p. Chr., pe baza menționării asocierii la domnie a lui Antoninus Pius de către Hadrian. Evident, acesta este anul în care a fost ridicată inscripția. Ne putem aștepta însă să fie înregistrate și persoane a căror activitate s-ar fi putut desfășura cu mult timp înainte de anul 138. De altfel, M. Musielak l-a identificat pe Καλλίστρατος Δημητρίου, primul *synagogeus* al gerusiei, cu omonimul care apare ca ambasador al Histriei la Ti. Plautius Silvanus Aelianus, între anii 60 și 67.⁶⁴ Deci fondarea (sau refondarea) gerusiei histriene coboară în timp spre mijlocul secolului I p. Chr. Totuși, dacă ar fi fost vorba de a doua întemeiere a orașului, în sensul obținerii unui statut favorabil al Histriei în cadrul provincial roman, lucru care s-ar fi putut petrece mai degrabă sub Augustus (momentul integrării orașelor grecești vest-pontice în Imperiul Roman) sau sub Tiberius (constituirea provinciei Moesia, în jurul anului 15 p. Chr.), atunci primul *synagogeus* ar fi activat în acea perioadă, și nu spre mijlocul secolului I. Indicația din inscripția cu binefăcătorii gerusiei se referă, în aceste condiții, la a doua întemeiere a acestei instituții. De altfel, ar mai fi fost loc suficient pe piatră pentru a face precizarea, importantă, că era vorba de a doua întemeiere a orașului.

Din păcate, cele două inscripții nu pot oferi indicii clare că a doua întemeiere a orașului ar fi avut legătură cu obținerea unui statut favorabil al Histriei în momentul integrării sale în Imperiul Roman. Lista binefăcătorilor tribului pare să dateze de pe la mijlocul secolului I a. Chr., iar lista binefăcătorilor gerusiei se poate referi, după cum sugerase și Vasile Pârvan, la a doua întemeiere a acestei instituții.

Singura dovadă directă despre statutul juridic al Histriei trebuie, așadar, căutată în horothesia Histriei din 25 octombrie 100 p. Chr. În afara hotărniciei propriu-zise, sub acest nume sunt adunate mai multe documente care amintesc vechile drepturi ale histrienilor în privința pescuitului pe brațul Peuce. Includerea în dosarul horothesiei a scrisorilor legate de problema scutirii de la taxa vamală a peștelui pescuit de histrieni pe brațul Peuce, cred că este mai degrabă o dovadă a faptului că teritoriul

63. Mă întreb, fără a avea posibilitatea să dezvolt aici, dacă nu cumva ar putea avea legătură cu includerea Histriei în „imperiul” pontic al lui Mithridates, având în vedere inscripția care atestă prezența unui strateg al acestuia la Histria. Vezi Avram, Bounegru 1997.

64. Musielak 1993, 101-102. Despre limitele cronologice ale prezenței în Moesia a lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, vezi Thomasson 1984, col. 124, nr. 20.

histrian nu se întindea până la brațul amintit. Dacă admitem că încă din timpul lui Augustus sau Tiberius cetatea va fi beneficiat de un statut favorabil și că ieșirea la brațul Peuce se afla pe teritoriul cetății, atunci încă din jurul anului 46 p. Chr., anul primei atestări a vămii malului trac, se va fi vorbit nu de scutirea de taxe a histrienilor pentru pescuitul pe acest braț, ci de drepturile histrienilor, în virtutea statutului de *civitas libera et immunis*, de a poseda și utiliza fără opreliști propriul teritoriu. Or, aici se pare că se face o excepție, care are la bază drepturile mai vechi ale histrienilor recunoscute, înainte de anul 46 p. Chr., și de regii odrysi, care stăpâneau zona de nord a Dobrogei și Delta Dunării, împreună cu flota romană ce patrula pe fluviu⁶⁵ (probabil că inscripția ISM I 66, unde sunt menționați un rege Rhoemetalces și o vamă, se referă la aceeași problemă). După includerea ripei Thraciei în provincia Moesia, în jurul aceluiași an 46, Delta Dunării intră sub autoritate romană, aflându-se sub administrarea și supravegherea directă a prefectului flotei (așa înțelegem mai bine de ce este nevoie ca drepturile histrienilor să fie aduse la cunoștința lui Asiaticus și a lui Arruntius Flamma, prefecti ai flotei, după cum a demonstrat T. Sarnowski⁶⁶). De fapt, trebuie să observăm că exprimarea din diversele scrisori nu este deloc clară. Într-un loc pare mai degrabă să fi fost vorba de Peuce și de gurile de vărsare ale Dunării: ISM I 68, r. 59: *περὶ δὲ Πεύκης καὶ τῶν στομ[άτων]*, înțelegându-se că Peuce nu era de fapt brațul Dunării, ci probabil insula cu același nume. Dacă ar fi fost vorba de Peuce, braț al Dunării, formularea corectă ar fi fost: *περὶ δὲ Πεύκης καὶ τῶν (ἄλλων) στομ[άτων]*. Dacă Peuce nu este brațul Dunării, ci mai degrabă insula, atunci care sunt gurile Dunării despre care se vorbește în acest loc? Dacă luăm exprimarea *ad litteram*, atunci reiese că histrienii aveau drepturi legate de Peuce și de brațele Dunării, adică de fapt de întreaga Deltă, pentru că Tullius Geminus hotărâse ca histrienii să-și păstreze hotarele „strămoșilor”, fără a se specifica însă care anume erau acestea: ISM I 68, r. 60-61: *ἐδικαίωσα τηρεῖσθαι ὑμ[εῖν τὰ τῶν προ]γόνων ὑμῶν ὄρια*. Evident, o astfel de interpretare este forțată, întrucât din text aflăm doar că guvernatorul provinciei înțelese mai bine care erau problemele histrienilor legate de Peuce și de gurile Dunării, nu că automat hotarele strămoșilor cuprindeau și acel teritoriu. În alte locuri din textul păstrat se vorbește de „drepturile legate de Peuce”, fără ca acestea să fie specificate, ISM I 68, r. 10, dar spre sfârșitul scrisorii lui Flavius Sabinus (cos. suff. în 44, guvernator al Moesiei între 53 și 60⁶⁷) apare menționat clar brațul Peuce, ISM I 68, r. 23-24, în legătură cu veniturile din pescuit ale histrienilor. Chiar dacă

65. Probabil că inscripția ISM I 66, unde sunt menționați un rege Rhoemetalces și o vamă, se referă la aceeași problemă, fiind copia unei scrisori a unui guvernator al Moesiei.

66. Sarnowski 1988, 214; Matei-Popescu 2010, 246.

67. Thomasson 1984, col. 124, nr. 18.

este vorba de brațul Peuce, din nou nu reiese faptul că ieșirea la acest braț se află pe teritoriul histrienilor. Continuarea scrisorii lui Flavius Sabinus este elocventă în acest sens. Astfel, deși vama malului trac avea dreptul să perceapă taxe până la mare, iar orașul histrienilor se afla la o distanță destul de mare de gurile fluviului, se face o excepție întrucât guvernatorul aflase, atât de la trimișii histrienilor, cât și de la Asiaticus, prefectul flotei, că peștele sărat era singurul venit al cetății și că dreptul de a pescui în zona gurilor Dunării era unul vechi. Sabinus a decis, astfel, să permită în continuare pescuitul în acea zonă și, mai mult, aducerea lemnului pentru facle din aceeași zonă. Când vine vorba însă de o anumită pădure, Sabinus spune clar: *περὶ γὰρ τῶν τῆς ὕλης χρείων ἀναμφισβήτητα ἔχετε ὄρια καὶ τὴν ἐξ ἐκείνων χρῆσιν πᾶσαν τῷ τέλει ἀνυπεύθυνον* (trad. D.M. Pippidi: „În ceea ce privește folosința pădurii, aveți hotare necontestate și tot dreptul de a vă bucura de ele nesupuși unei taxe”).

Concluzia ar fi că histrienii posedau un anume teritoriu, care nu avea ieșire la Delta, dar, în virtutea unor drepturi câștigate în vechime, fără a cunoaște circumstanțele, puteau pescui pe brațul Peuce și în lacul Halmyris și puteau transporta peștele la Histria fără să plătească vreo taxă. Odată cu întinderea districtului vama până la mare, arendașii au încercat să taxeze transportul peștelui din zona gurilor Dunării spre Histria, întrucât acea zonă se afla în afara teritoriului cetății. Ultima frază din scrisoarea lui Flavius Sabinus este o confirmare clară a statutului de *civitas libera et immunis*, histrienii având dreptul de a poseda și folosi fără taxe propriul teritoriu. Totuși, aceste drepturi vechi ne pot duce cu gândul la faptul că histrienii avuseseră cândva, în vechime, ieșire la gurile Dunării,⁶⁸ dar în noile condiții – și aici e vorba în primul rând de posesiunile regilor odrysi din zona Deltei și apoi de includerea acestui teritoriu în Imperiul Roman – teritoriul histrian a fost, sub o formă sau alta, micșorat. Fără a se menționa direct,⁶⁹ este vorba, evident, de apariția *regio Histriae* (având în vedere starea precară de conservare a celor două copii ale horothesiei, nu se poate totuși, afirma că *regio Histriae* nu este menționată în document; totuși, analizând sursele epigrafice, se poate considera că horothesia este doar un *terminus post quem* al apariției *regio Histriae*, întrucât nu există elemente care pot fi datate înainte de epoca lui Traian⁷⁰), continuatoarea unei posibile strategii Histria din timpul regatului odrys. Oricum, se pare că încă

68. Avram 1990, 11-12. Totuși, autorul consideră că brațul Peuce constituie limita nordică a teritoriului histrian, ceea ce este, evident, o interpretare forțată a textului horothesiei. Pentru teritoriul Histriei în epocile arhaică, clasică și elenistică, vezi Avram 2006, 59-67.

69. Panaite 2010, 373, afirmă că: „The boundaries of the *territorium* (*Regio* and *chora*) were established by the *chorothesia* (sic!) of governor Laberius Maximus”. Aceasta este, în mod evident, o interpretare forțată a textului epigrafic.

70. Avram 2007a, 100.

din secolele IV-III a. Chr., în momentul apariției centrelor de putere getice, arheologic sesizabile prin fortificațiile de la Beidaud și Beștepe⁷¹, precum și prin mormântul de la Agighiol⁷², accesul histrienilor la gurile Dunării a rămas doar un deziderat, putându-se vorbi aici de o „mobile Grenze“, cum a definit-o Al. Avram⁷³.

Prin reluarea analizei acestui document am dorit repunerea în discuție a unor chestiuni care păreau a fi definitiv închise. Dezbateră capătă sens în momentul în care se încearcă demonstrarea unui statut inferior al Histriei, *civitas stipendiaria*, plecând tocmai de la textul horothesiei și de la pasajele referitoare la drepturile legate de Delta Dunării, teritoriu situat, după cum am văzut, în afara hotarelor cetății.

Lăsând la o parte mențiunile legate de o posibilă a doua întemeiere a cetății, cred că pe baza mențiunii din scrisoarea lui Flavius Sabinus despre folosirea fără niciun fel de taxe a teritoriului se poate trage concluzia că în momentul respectiv, dar și în vremea lui Traian și apoi pe tot parcursul secolului al II-lea, Histria a avut un statut de *civitas libera et immunis*.

III. Teritoriul Histriei

După cum s-a văzut mai sus, la Histria este atestată dualitatea *chora-regio*,⁷⁴ explicabilă, cel mai probabil, prin includerea mai vechiului teritoriu, dependent de Histria (eventual acea *proschoros Thraike*⁷⁵), în regatul odrys⁷⁶ și apoi redarea acestui teritoriu cetății după anul 46, când regatul odrys și-a încheiat existența. Dacă într-o primă fază vechile posesiuni regale au devenit parte a domeniului imperial rămâne doar o ipoteză de lucru, care în stadiul actual al documentării nu poate fi demonstrată. Mai

71. Irimia 2007, 161-162.

72. Berciu 1969, 33-76, 94-122 și 166-167; Alexandrescu 1974; Alexandrescu 1999.

73. Avram 1990, 26.

74. Despre *regio Histriae*, vezi Avram 1981-1982 și Avram 2007 a, 99. Pentru teritoriul Histriei, vezi Bărbulescu 2001, 31-47.

75. ISM I 18; Avram 1990, 12; Avram 2006, 67, unde acest teritoriu este înțeles ca „dominio di influenza“, și nu ca parte efectivă a teritoriului histrian.

76. Informația lui Tacitus, *Ann.*, II, 64, 2 (*in ea divisione arva et urbes et vicina Graecis Cotyi*), despre vecinătatea dintre posesiunile regale odryse și teritoriile orașelor grecești vest-pontice este foarte clară, fiind confirmată de așa-numita horothesie de la Dionysopolis, IGB V 5011, unde regele este parte a retrăsării hotarelor orașului, alături de vecinii de la nord și sud, Callatis și Odessos, ceea ce ne permite să tragem concluzia că posesiunile regale se învecinau la vest cu teritoriul orașului (despre horothesia de la Dionysopolis, vezi întreaga discuție la Slavova 1998). Strategiile odryse se învecinau nemijlocit cu teritoriile orașelor grecești, iar această vecinătate era reflectată de numele strategiilor, care puteau prelua numele orașului din vecinătate, mai ales în absența unor centre în teritoriu; vezi Parissaki 2009, 321-322.

degrabă, acest teritoriu a devenit *ager publicus populi Romani*, urmând a fi dat în posesie, fără drept de proprietate, diverselor comunități din zonă.

Având în vedere numărul important de veterani și *cives Romani* care s-au așezat în *regio Histriae*, acest organism și-a creat propriile forme de guvernare. Existența unor *arch(ontes) regionis Histriae* este amintită în două inscripții.⁷⁷ La începutul stăpânirii romane, în lipsa unor comunități capabile să se autoguverneze, *regio Histriae* se va fi aflat sub controlul armatei romane.⁷⁸ Instituțiile de autogovernare ale *regio Histriae* sunt atestate puțin mai târziu, cel mai devreme începând cu domnia lui Antoninus Pius.⁷⁹ De altfel, niciuna dintre atestările de *vici* din *regio Histriae* nu este anterioară începutului domniei lui Antoninus Pius, fenomen valabil și pentru așezările rurale atestate în afara *regio Histriae* (primul în ordine cronologică este *vicus Ulmetum*, atestat în anul 140).⁸⁰ Armata romană a continuat să controleze *regio Histriae* și, mai ales, drumurile din această zonă, prin intermediul beneficiarilor, și în a doua jumătate a secolului al II-lea și în secolul al III-lea. Astfel, *Aelius Ingenuus, beneficiarius consularis legionis XI Claudiae*, este atestat la Râmnicu de Jos, în apropiere de limita vestică a *regio Histriae*.⁸¹ Din păcate, nu se poate stabili dacă la Râmnicu de Jos va fi fost în funcție o *statio*.⁸²

Chiar dacă cele două organisme sunt separate, poate fi admisă o anumită legătură între ele. Două dedicații din *regio Histriae* sunt ridicate *pro salute Imperatoris Augusti civitatis et regionis Histriae*.⁸³ Aici trebuie adăugată

77. ISM V 123-124.

78. ISM I 67, r. 74; Sarnowski 1988, 101-102, nr. 5.

79. ISM V 123, vezi în nota următoare textul inscripției, care se poate data cel mai devreme în timpul lui Hadrian, dacă nu chiar în epoca lui Antoninus Pius. Cealaltă atestare, ISM V 124, datează din timpul domniei lui Philippus Arabs. Eventual *archontes regionis Histriae* pot fi identificați și în ISM I 329 (vezi textul în nota următoare), întrucât întregirile propuse pentru partea pierdută a inscripției au luat în calcul atestarea lui *Claudius Ianuarius* în ISM I 327 când îndeplinea funcția de *quaestor* în *vicus Quintionis*, în anul 167. Totuși, acest monument este mult mai apropiat ca structură de ISM V 123, unde cei care se ocupaseră de ridicarea inscripției erau *archontes regionis*.

80. Avram 2007a, 99-100. Comunitatea atestată în *vicus Ulmetum* este compusă din *cives Romani et Bessi consistentes* (ISM V 62-63), lipsind *veterani*, atestați în *vicus Quintionis* (ISM I 324-332). De altfel, ca formă de organizare, *vicus Ulmetum* era o comunitate care avea în frunte un singur *magister* (sat roman cu organizare primară, după clasificarea propusă de Bâltâc 2011, 145), spre deosebire de *vicus Quintionis*, unde sunt atestați doi *magistri* și un *quaestor*, având deci o organizare cvasi-municipală (Bâltâc 2011, 144).

81. Alexandrescu 2008; Matei-Popescu 2010, 152.

82. Alexandrescu 2008, 260. Pentru drumurile din zona Histriei, vezi, cel mai recent, Panaite 2010.

83. ISM V 123: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Iunoni Reg(inae) [p]ro salu(te) Imp(eratoris) Au(gusti) / civit(atis) et reg(ionis) His(tr)iae) cura agent(ibus) / Cl(audio) Amando et Ulp(io) / Hectore et Aelio / ...ge arch(ontibus) reg(ionis)*; ISM I 329: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Iunoni Re(g)inae) pro sa(lute) Imp(eratoris) / Aug(usti) civit(atis) / et reg(ionis) His(tr)iae) cur/agen(tibus) Cl(audio) Ia(n)uar(io) et Lupo T[...] / [magi(stris) et quaest(ore)] / [...]*, pentru întregirea ultimului rând, vezi și discuția de la nota precedentă.

în discuție și inscripția lui L. Pompeius Valens, așezat în *regio Histriae* și care a îndeplinit *munera* la Histria, în *oppidum*.⁸⁴ Dacă nu am fi avut alte elemente la dispoziție, pe baza acestei inscripții am fi considerat că *regio* este echivalent cu *territorium*, iar L. Pompeius Valens, având statut de *incola*, era obligat să îndeplinească magistraturi în oraș. Totuși, chiar dacă cele două organisme sunt separate, Histria este *oppidum*⁸⁵, deci centrul urban, și pentru *regio Histriae*. Implicațiile juridice ale acestei realități nu sunt însă cunoscute. Cel mai probabil, în epoca elenistică Histria și-a extins influența și în viitoarea *regio Histriae (proschoros)*. În momentul integrării Histriei în Imperiul Roman, acest teritoriu a fost atribuit domeniilor regale odryse. După desființarea regatului odrys, *regio Histriae* a devenit *ager publicus* și a fost atribuită Histriei, însă numai nominal, spre deosebire de teritoriul propriu-zis al cetății, care se afla în deplina posesie a histrienilor, conform statutului de *civitas libera et immunis*. Treptat, un număr tot mai mare de veterani și cetățeni romani s-au așezat în zonă, întrucât exista destul pământ ce le putea fi atribuit – din punct de vedere demografic, această zonă trebuie să fi fost slab dezvoltată înainte de epoca romană, o problemă de care autoritatea romană s-a lovit peste tot în Moesia.⁸⁶ Aceștia nu aveau drept de proprietate, ci doar de folosință, urmând a plăti tribut fiscului imperial și cetății. Veteranii se bucurau însă de imunitate, măcar în privința obligațiilor față de fiscul imperial.

Limitele teritoriului histrian (*finis Histrianorum*) sunt definite de *horrothesia* lui M'. Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferior în perioada 100–102.⁸⁷ Situatia lor exactă pe teren este încă subiect de dispută, deși toate variantele propuse iau în considerare o suprapunere perfectă a

84. CIL III 12489 = ILS 7182 = ISM I 373, Nistorești: D. I. M. / L. Pompeius Vale(n)s na(t)us / Fabia Anquira / consist(it) r(egione) Hist(ri) / muneraque fel(cit) Histro in / oppido arcon/tium et aedilicium(m) / et sacerdotium / at Liber[um] et sepul/crum se vivo me (sic!) / ipse sibi fecit et ara(m) / posuit cum fuit ann(orum) / LXXXVI et Man/suetae coniugli suae / p(iae) bene merenti que / vixit ann(os) L et Dolnato filio suo qui nu(n)c / est ann(orum) XX et d(ierum) m(inus) pl(us) V. M(arcus) malio(rarius) rerum supr[a] s(cripti) e[lt] supra [scrip]t(a) puosuit (sic!) quem com(m)en(do) .../tus cum libert(i)s me(i)s. Scrip[tum] XIII Octob(ribus) Barbaro co(n)s(ule) (anul 157).

85. Pentru *oppidum* în epoca romană, vezi definiția lui Isidor, *Etym.*, 9, 4, 42: *Urbani vocabantur, qui Romae habitabant. Qui vero in ceteris locis, oppidani. Nam sola urbs Roma, cetera oppida.* Distincția are și valoare juridică încă din epoca republicană, după cum înțelegem din *lex municipii Tarentini*, FIRA P, nr. 18, r. 26-29: *Quei decurio municipi Tarentine est erit queive in municipio Tarenti[no in] senatu sententiam deixerit, is in oppido Tarente aut intra eius muni[cipi] / fineis aedificium quod non minu[s] MD tegularum tectum sit habeto [sine] / d(olo) m(alo).* Vezi întreaga discuție la Licandro 2007, 50-51.

86. A se vedea în primul rând inscripția lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, unde sunt amintiți cei 100.000 de transdanubieni așezați în Moesia *ad praestanda tributa*, CIL XIV 3608 = ILS 986 = IDRE I 113, o confirmare indirectă a slabei populări a Moesiei în secolul I.

87. Thomasson 1984, col. 131, nr. 66.

limitelor Histriei cu limitele *regio Histriae*.⁸⁸ O asemenea interpretare nu ține însă cont de al doilea rând al horothesiei (exemplarul B), unde se vorbește clar de *finis Histrianorum*. Astfel, limitele propriu-zise ale teritoriului histrian rămân în continuare a fi identificate, ele confundându-se, cel mai probabil, cu limita dintre acesta și *regio Histriae*. Această limită este probabil marcată de așezările de la Sinoe, Fântânele, Tariverde sau Cogeaalac, Corbu și Vadu.⁸⁹ La Sinoe a fost localizat *vicus Quintionis* din *regio Histriae*⁹⁰, situat pe drumul care ducea dinspre Histria spre Slava Rusă⁹¹, dar apar și două inscripții care menționează două triburi histriene⁹². Așezările de la Fântânele (unde a fost identificată și una dintre sursele de apă cele mai importante ale cetății în epoca romană⁹³), Cogeaalac⁹⁴ și Vadu (localizarea *vicus Celeris* în acest punct nu este sigură)⁹⁵ sunt parte a teritoriului cetății. Așezarea de la Corbu se află și ea de-a lungul drumului care, plecând de la Histria, trecea prin Săcele, apoi prin Corbu și intra în teritoriul tomitan.⁹⁶ Prezența pretorianului Aelius Aurelius Aelii f. Atticus, originar din Dorylaeum și lăsat la vatră în anul 233 în zona Fântânele⁹⁷, indică destul de clar faptul că ne aflăm în zona de hotar dintre teritoriul cetății, unde se afla și *caput aquae* al apeductului, și *regio Histriae*, unde se așezase pretorianul.

Limitele *regio Histriae* se pot stabili, în linii generale, prin fixarea în teren a numeroaselor sate romane atestate. Cele mai îndepărtate inscripții sunt de pe linia Dunării, dar acestea sunt fără îndoială refolosite în epoca târzie în fortificația de la Cius.⁹⁸ Cel mai probabil limita vestică nu depășea teritoriul *vicus*-ului de la Ulmetum, locuit de o comunitate dublă de cetățeni romani și Bessi.⁹⁹ Dacă acesta se afla în *regio Histriae* sau în *territorium Capidavense*¹⁰⁰ este destul de dificil de stabilit; oricum, ne aflăm la limita

88. Pârvan 1916, 582-583; P. Nicorescu, *Contribuțiuni la istoria Histriei* (inedit), în Pippidi 1967, 364-365; Avram 1990, 12-14; Suceveanu 1998, 158-159.

89. Bărbulescu 2001, 39.

90. ISM I 324-332.

91. CIL III 12513 = ISM I 317; CIL III 12514 = ISM I 318; CIL III 12515 = ISM I 322.

92. ISM I 333-334.

93. Suceveanu 1998, 15-21.

94. Bărbulescu 2001, 41-42.

95. Bărbulescu 2001, 45-46.

96. CIL III 14462 = ISM I 321.

97. CIL XVI 145 = ISM I 323; Suceveanu 1998, 175-179, nr. 1. Acesta a fost recrutat în jurul anului 217, adică exact în momentul în care Caracalla era plecat în expediția parthică, unde și-a găsit sfârșitul. O parte din cohortele pretoriene, în frunte cu M. Oppelius Macrinus, prefectul pretoriului și viitorul împărat, l-au urmat pe împărat; astfel putem explica recrutarea acestui soldat dintr-o zonă mai puțin obișnuită pentru recrutarea pretorienilor, mai ales în epoca Severilor.

98. ISM V 123-124; Bărbulescu 2001, 34.

99. CIL III 14214²⁶ = ILS 7181 = ISM V 62.

100. CIL III 12491 = ILS 7181 = ISM V 76. Pentru limitele teritoriului capidavens, vezi Munteanu 1970.

dintre cele două organisme, după cum am putea înțelege din inscripția care amintește fixarea hotarelor prin grija centurionului Iulius Vitales și din ordinul guvernatorului Mantennius Sabinus, în anul 229.¹⁰¹ În același loc se aflau și limitele posesiunilor deținute de Ti. Claudius Firminus, aflate la marginea vestică a *regio Histriae*.¹⁰² Prezența unor inscripții în limba greacă sugerează și ele întinderea *regio Histriae* până la Ulmetum¹⁰³, deși am văzut că populație vorbitoare de limba greacă se poate întâlni în Dobrogea și în afara arealului pontic și fără a avea direct legătură cu acesta (cazul teritoriului de la Tropaeum Traiani). Pe lângă prezența *Bessi consistentes*, la fel ca în *vicus Quintionis*, cel mai important argument că *vicus Ulmetum* se afla mai degrabă în *regio Histriae* este prezența în acea zonă a lui [...] *Aelius L[...]*, *buleuta Histriae*.¹⁰⁴ Astfel, putem considera că limita vestică a *regio Histriae* – nu însă și a *chorei* histriene – o constituia râul Casimcea,¹⁰⁵ cele mai vestice puncte fiind *vicus Ulmetum* și domeniul lui *L. Pompeius Valens* de la Nistorești.¹⁰⁶

Teritoriul propriu-zis al cetății era probabil împărțit, ca în epoca anterioară, pe triburi.¹⁰⁷ Astfel, au fost descoperite două dedicații ale acestora, una la Sinoe (Casapchioi) și alta refolosită în zidul cetății, dar care provine, fără umbră de îndoială, din teritoriu – D.M. Pippidi susține că ar fi fost adusă tot de la Sinoe – *vicus Quintionis*. Astfel, avem de a face cu un altar ridicat nimfelor de tribul Aigikoreis¹⁰⁸, prin grija lui Skapoulas, fiul lui Nicolaos, care se afla la conducerea tribului cândva la începutul secolului al III-lea, și cu o dedicație pentru Zeus *Ombrimos* ridicată de tribul Argadeis¹⁰⁹. Problemele ridicate de prezența acestor altare la Sinoe, dacă într-adevăr locul de descoperire este sigur, sunt numeroase. Din inscripțiile

101. ISM V 57 a, b.

102. ISM V 59: *Fines / pertinentes ad Ti. Cl(audium) Firmilnum*.

103. ISM V 78, mai ales că unul din personaje poartă un nume frecvent în Asia Mică, *Attas* – același personaj este atestat și la Dulgheru, ISM V 128; ISM V 87, dar aceasta pare a fi fost adusă de la Histria, întrucât este o listă de nume ce s-ar putea data în secolul I a. Chr. Totuși, dacă ar proveni de la Ulmetum (informațiile privind condițiile de descoperire sunt neclare: „găsită în valea din sud-vestul cetății”), atunci ne-am putea gândi că limita *chorei* histriene, sau mai degrabă a *proschorei*, va fi fost, în epoca elenistică, chiar Ulmetum; ISM V 88; ISM V 89; ISM V 91, dar care provine de la Tomis.

104. ISM V 90.

105. Avram 1990, 11-12, consideră că limitele indicate de horothesis cuprind și *regio Histriae*, arătând că limita vestică a teritoriului se confundă cu limita vestică a *regio Histriae* de pe râul Casimcea, identificat cu râul *Calabaeus*, menționat în horothesis Histriei.

106. CIL III 12489 = ILS 7182 = ISM I 373.

107. Suceveanu 1977a, 99-100.

108. ISM I 333: Ἀγαθῆι Τύχηι / Φυλῆι Αἰγικο/ρέων τὸν βω/μὸν ταῖς Νύ[μ/φ]αις ἀνέστησ[εν] / ἐκ τῶν ιδίωv / [ἐ]πι ἀρχῆς / Σκαπούλα Ν[ι/κ]ολάου.

109. ISM I 334: Ἀγαθῆι Τύχηι / Διὸς Ὀμβρίμου / φυλῆς Ἀργαδέων.

pe care le cunoaștem, în *vicus Quintionis* este atestată o comunitate dublă de veterani și cetățeni romani și Bessi.¹¹⁰ Prezența unor cetățeni ai Histriei în zona acestei comunități rurale este, bineînțeles, de presupus, dar statutul lor era, în mod evident, diferit, depinzând direct de autoritățile cetății. Singura explicație care poate fi luată în calcul este că ne aflăm la limita între *regio Histriae* și teritoriul histrian, precum și, în cadrul acestuia, la limita între posesiunile celor două triburi. Că ne aflăm la limita între cele două organisme se poate deduce și din dedicația către *civitas* și *regio Histriae* ridicată de *archontes regionis Histriae*, cândva în jurul anilor 170-174.¹¹¹

Totuși, eventuala împărțire pe triburi care s-a menținut în epoca romană a fost, fără îndoială, alterată de așezarea coloniștilor romani, mai ales veterani, chiar și în imediata apropiere a cetății. De asemenea, apariția unor noi așezări rurale a alterat și ea vechea împărțire a teritoriului, fiind atestate și limite între așezările rurale, fără să putem ști dacă acestea se vor fi aflat în teritoriu sau în *regio Histriae*.¹¹²

Cum va fi arătat împărțirea pe triburi a teritoriului este greu de precizat. Parcelele erau, fără îndoială, delimitate, exemplul callatian fiind elocvent în acest sens, dar modul de parcelare și limitele exacte nu se cunosc. De asemenea, este destul de neclară relația dintre împărțirea pe triburi a teritoriului și atestarea în imediata apropiere a cetății – în satul Istria (Caranasuf) – a unui sat grecesc (*kome*) condus, după model roman, de magistrați.¹¹³ Dacă celelalte două sate grecești, *Chora Dagei* și *Laikos Pyrgos*, ar putea fi teoretic localizate în afara teritoriului histrian, în *regio Histriae*,¹¹⁴ acest sat este situat în imediata apropiere a cetății. Singura posibilitate pe

110. ISM I 324-328; 330-332.

111. ISM I 329.

112. ISM I 350; Bărbulescu 2001, 150; piatră de hotar între doi *vici*, scrisă pe ambele fețe, înregistrând pe fiecare față limita teritorială a respectivelor comunități. Statutul juridic al acestora este, din păcate, greu de precizat, cel mai probabil fiind vorba de două comunități așezate pe *ager publicus*, în *regio Histriae*.

113. ISM I 363: Διονύσιος και Ἡρόδοτος οἱ / Σατυρίωνος / και Ἀρτεμίδωρος Διονυσίου / τὸ ἔργον τοῦ / ἀβιτωρίου κατασκευασαν ἐκ / τῶν ἰδίων τῆ κώμῃ ὑπὲρ μαγιστρά/της. Organizarea era, evident, romană, iar unul dintre cei trei va fi fost fără îndoială, *quaestor*. Cuvântul ἀβιτωρίον este un latinism. Dacă el este o transcriere fidelă a lui *abitorium* (latrină) sau o transcriere coruptă a cuvântului *auditorium* (casă obștească) rămâne încă neclar – vezi întreaga discuție la ISM I, 476 și Băltăc 2011, 247. Însă cel mai probabil este vorba de latrinele publice care vor fi funcționat în imediata apropiere a unor terme, dar neatestare epigrafic. Bărbulescu 2001, 150, consideră firească prezența unor elemente grecești în teritoriul orașului, fără a atrage însă atenția că nefirească este de fapt organizarea lor sub forma unei comunități rurale specific romane. Vezi și Suceveanu 1998, 162 și Bărbulescu 2001, 42. Din punct de vedere arheologic, în zonă, în punctul Histria β, a fost identificată o așezare datată în epoca romană – vezi Lungu, Avram, Bounegru 1984; Băltăc 2001, 440-441, nr. I.6.

114. Bărbulescu 2001, 47, consideră că cele două așezări rurale ar trebui localizate la marginea sudică a teritoriului histrian.

care o vedem este că ne aflăm în fața unui sat format din elemente grecești, dar care nu sunt cetățeni ai Histriei, aceștia așezându-se în zonă, în epoca romană, pentru a lucra ca arendași pe pământurile histrienilor (*ager vectigalis civitatis*), la fel ca acele așezări rurale din teritoriul callatian atestate de *limitatio* din vremea lui Traian.¹¹⁵ Întrucât Callatis beneficia de un statut privilegiat de *civitas foederata*, așezarea unor locuitori în teritoriul orașului și formarea unor comunități rurale se puteau face numai cu acceptul autorităților callatiene. Având nevoie de mână de lucru pentru întinsul teritoriu al orașului, aceste comunități au primit în arendă părți din terenul arabil. Aceeași situație trebuie să fi fost și în *κώμη Ἀπολλωνίου*, din teritoriul tomitan.¹¹⁶ În general, s-a presupus că, în epoca romană, în zona cetăților vest-pontice ar fi fost prevalente mica proprietate și, eventual, existența unor obști ale comunităților rurale.¹¹⁷ Chiar dacă această formă de proprietate nu poate fi cu totul exclusă, mai ales în *regio Histriae*, unde pământul avea regim de *ager publicus*, fiind dat în posesiune diverselor comunități în schimbul plății unui impozit, era nevoie totuși de o mână de lucru care să cultive pământurile acordate veteranilor romani (*agri viritim adsignati*) sau pământurile elitei histriene, acumulate mai ales în teritoriul propriu-zis al cetății.¹¹⁸ Familiile histriene, cum ar fi cea a binefăcătoarei Aba, fiica lui Hekataios¹¹⁹, sau a lui M. Ulpius Artemidoros (fiul lui Herodoros)¹²⁰, își

115. ISM III 51-55.

116. Bărbulescu, Rădulescu 1994, 168-170, nr. 6 (AE 1995, 1344). Vezi în acest volum studiul lui Bărbulescu, Buzoianu.

117. Bărbulescu 2001, 216-218.

118. Pippidi 1967, 414.

119. ISM I 57. Pentru alți evergeți ai Histriei romane, vezi Suceveanu 1998, 156; Anghel 2001.

120. ISM I 137, r. 10 (pontarh); ISM I 207, r. 2-4 (prim pontarh și fiu al orașului). Pentru reconstituirea arborelui genealogic al acestei familii, vezi Pippidi 1967, 396-400. Rămâne de explicat absența numelui roman în inscripția gerusiei din 138. Dacă la acea dată nu era cetățean roman, atunci, dacă va fi primit cetățenia după acel moment, ne-am fi așteptat să fi fost un *T. Aelius*, și nu un *M. Ulpius*. Este, de asemenea, posibil ca cele două personaje să nu aibă nimic în comun, iar M. Ulpius Artemidoros să fie urmașul unui alt histrian, care a primit cetățenia în timpul lui Traian, după cum a și fost propus recent, vezi Musielak 1993a = AE 1993, 1378 și întreaga discuție la Avram 2007, 98-99. Nawotka 1993, 346-348, merge prea departe când consideră că personajele omonime din ISM I 137 și ISM I 207 sunt diferite, plecând de la funcțiile diferite, pontarh și prim pontarh, înțelese în sens cronologic absolut. Este clar acum că M. Ulpius Artemidoros a fost mai întâi pontarh și apoi, după o anumită perioadă, prim pontarh, în sensul că s-a aflat în fruntea sfatului (*boule*) al comunității pontice – vezi Doruțiu-Boilă 1975, 154-155; Bărbulescu 2007. Dacă admitem în continuare că prim pontarh are sensul cronologic restrâns de primul pontarh din orașul respectiv, atunci cele două personaje omonime ar fi diferite, după cum propunea Nawotka, ceea ce este însă puțin probabil. M. Ulpius Artemidoros trebuie căutat în grupul compus din M. Ulpius Euxenides, fiul lui Artemidoros, M. Ulpius Demetrios, fiul lui Artemidoros, ISM I 193, col. A, r. 73-74, și M. Ulpius Artemidoros, fiul lui Euxenides, ISM I 193, col. A, r. 76. M. Ulpius

aveau baza economică în terenurile arabile achiziționate de-a lungul timpului de la concetățenii care se confruntaseră cu probleme economice și financiare. După modelul general, autoritățile romane mai degrabă au încurajat concentrarea terenurilor și crearea unei aristocrații, care va fi fost, astfel, evident filoromană. Or, după cum am amintit mai sus, aceste terenuri trebuiau lucrate, iar mâna de lucru servilă este slab atestată în această zonă a imperiului, intrată destul de târziu pe orbita Romei. Pământurile erau, astfel, date în arendă diverselor comunități rurale, fie că era vorba de *latifundia* unor familii histriene ori de *ager vectigalis civitatis Histriae*.

Eventuala implicare a „indigenilor semidependenți”¹²¹ nu este atestată epigrafic. Implicarea comunităților de Bessi și Lai din *vicus Quintionis* și din *vicus Secundini* în activitățile agricole, poate chiar pe pământurile aflate în folosința cetățenilor romani din aceleași comunități rurale sau pe pământurile cetății, este probabilă¹²², dar un contract de arendă nu înseamnă automat o situație de semidependență. La fel va fi fost, la nivel teoretic, și situația locuitorilor din *vicus Buteridava*, care vor fi lucrat în arendă o parte din pământurile deținute de Messia Pudentilla: conflictul teritorial¹²³ a pornit probabil tocmai din pricina situației neclare a limitelor teritoriului propriu-zis al acestui *vicus* – poate organizat sub forma unei obști teritoriale, dar despre care nu se știe dacă formase obiectul unei *adtributio*¹²⁴ în favoarea Histriei sau a *regio Histriae* – și a limitelor terenurilor luate în arendă de unii dintre *vicani* de la Messia Pudentilla. Din nou,

Artemidoros, fiul lui Euxenides, pontarhul și prim pontarhul, este așadar fiul lui M. Ulpius Euxenides, fiul lui Artemidoros. Activitatea sa, care se poate data mai degrabă începând cu domnia lui Marcus Aurelius, este în favoarea acestei ultime identificări. În concluzie, M. Ulpius Artemidoros, pontarhul din ISM I 137 și prim pontarhul din ISM I 207, este fiul lui M. Ulpius Euxenides, fiul lui Artemidoros, din lista cu binefăcătorii gerusiei. Cel mai probabil cei doi M. Ulpii sunt fiii lui Artemidoros, fiul lui Euxenides (ISM I 193, col. A. r. 9), a cărui activitate trebuie plasată înaintea domniei lui Traian – vezi Musielak 1993, 104 și Musielak 1993b.

121. Formula îi aparține lui Suceveanu 1998, 163. Vezi și Bărbulescu 2001, 213-214, care imaginează existența unei populații autohtone reduse la starea de dependență, adică „țărani liberi legați de propriul sat”.

122. În afară de implicarea acestor comunități în exploatarea zăcămintelor de fier, neatestată însă epigrafic, dar presupusă, vezi Suceveanu 1998, 165; Bărbulescu 2001, 141-142. Vezi, cu oarecare scepticism, și Irimia 2000, 108. Totuși, în favoarea unei exploatare a fierului în teritoriul histrian se pot aduce în discuție numeroasele ateliere de prelucrat minereul descoperite în cursul săpăturilor de la Histria (Rusu-Bolindeț, Bădescu 2003-2005, 125-127). Dacă admitem implicarea țăranilor în exploatarea resurselor de fier, atunci trebuie să admitem că aceștia au fost aduși probabil în timpul mandatului regilor odrysi, iar o parte a *regio Histriae* era un domeniu imperial, întrucât exploatarea bogățiilor subsolului era apanajul exclusiv al împăratului.

123. ISM I 359-360.

124. Despre *adtributio*, vezi Laffi 1966, 71-74, 89; Hermon 2007, 25-26. Pentru situația din Moesia Inferior, vezi Băltăc 2011, 154, unde se respinge posibilitatea existenței unor comunități *adtributae*.

se observă că nu era vorba de o situație de semidependență, ci eventual de una contractuală, specifică dreptului roman.

În lumina celor prezentate mai sus, prezența unei comunități rurale în imediata apropiere a cetății, adică pe teritoriul propriu-zis al cetății, poate fi înțeleasă doar sub aspectul implicării acesteia în exploatarea agricolă sub formă de arendă a teritoriului histrian.

Prezența unei comunități grecești în epoca romană, compusă din rezidenți, și nu din cetățeni ai Histriei, nu trebuie să ne mire; astfel de comunități sunt atestate și pe lângă centrele romane, exemplul cel mai important în această zonă fiind Tropaeum Traiani, unde în secolul al III-lea este atestată epigrafic o comunitate vorbitoare de limba greacă.¹²⁵ Comunitatea își avea propriile forme de organizare, fiind atestat un anume Protogenes, *magister vici*¹²⁶; un alt *magistratos* necunoscut (numele este greu de reconstituit, dar ar putea fi un nume daco-moesic, *Diernais*) apare pe o inscripție fragmentară de la Urluia.¹²⁷ Această comunitate trebuie să fi fost implicată în exploatarea terenurilor agricole ale proprietarilor din Tropaeum Traiani, unele dintre acestea fiind destul de întinse – de exemplu cele aflate în posesia senatorului *L. Aelius Marcianus*.¹²⁸

Deși situată, cel mai probabil, în *regio Histriae*, cazul comunității rurale *Chora Dagei* nu este mai puțin interesant. Și aici avem de a face cu o comunitate cu o puternică componentă grecească, formată tot în epoca romană – este condusă, după model roman, de doi magistrați.¹²⁹ Locuitorii sunt numiți *κατοικοῦντες* (*consistentes*), ceea ce presupune lipsa dreptului de proprietate asupra pământului. Cel mai probabil, după cum a fost deja observat¹³⁰, avem de a face și aici cu o comunitate folosită ca forță de muncă pe terenul arabil aflat în proprietatea altcuiva – cei doi autori citați se gândeau la un domeniu imperial, un *saltus*¹³¹. Dacă admitem că ne aflăm în *regio Histriae*, atunci ne putem gândi că, probabil, țăranii lucrau pământurile unui mare proprietar funciar rămas din păcate necunoscut – prezența unor mari proprietari funciari în *regio Histriae* este pe deplin atestată de

125. Bărbulescu 2001, 120-121; AE 2009, 1206-1207. Vezi și Avram 2012, 490-494, nr. 3, o epigramă funerară a unei femei originare din Bitinia, descoperită la Ion Corvin, situat la 10 km nord-vest de Adamclisi.

126. Barnea 1969, 599, nr. 2 = AE 2009, 1207, din timpul domniei lui Maximinus Thrax.

127. IGRR I 596; Pârvan 1912, 52-54.

128. CIL III 12463.

129. ISM I 378, din anii 159-160.

130. Suceveanu 1998, 167; Bărbulescu 2001, 144 și 218.

131. Contrar a ceea ce se credea până de curând, nici măcar atestarea epigrafică a unui *saltus* nu mai poate fi o certitudine a existenței unui domeniu imperial. Astfel, la Oescus, funcția de *praefectus saltus*, atestată de două inscripții, AE 2005, 1325 și CIL III 14211² = ILBulg 16, este o magistratură municipală, fiind vorba de un *saltus* al coloniei (cel mai probabil pășune și pădure), și nu de un domeniu imperial – vezi Bartels 2008.

evidența epigrafică¹³² –, fără a exclude cu totul nici varianta unui domeniu imperial, încă neatestat.

S-a presupus că locuitorii din *Chora Dagei* vor fi fost autohtoni – greci și traci – sau chiar transdanubieni.¹³³ Puținele informații pe care le deținem nu permit însă formularea unor astfel de concluzii. Și această comunitate are o puternică amprentă grecească, fiind vorba, la fel ca și în cazul celorlalte comunități grecești din Moesia Inferior (rurale, dar mai ales urbane – Marcianopolis și Nicopolis ad Istrum), de coloniști veniți cel mai probabil din Asia Mică, mai ales din zona Bitiniei.¹³⁴

Un alt caz extrem de interesant este cel al lui T. Manius Bassianus, *buleuta Histriae*, al cărui monument funerar a fost descoperit la Vadu.¹³⁵ Acesta era cetățean roman, dar nu provenea în mod evident din vechea aristocrație histriană, astfel că prezența sa în teritoriul Histriei este mai greu de explicat. Se poate imagina însă următorul scenariu. Bassianus a putut fi într-o primă fază împrumutat în *regio Histriae*. Posedând *ius domicilii*, putea exercita magistraturi în oraș, devenind membru al sfatului, la fel ca L. Pompeius Valens, atestat la Nistorești (fără a fi fost totuși membru al sfatului).¹³⁶ Între timp, acesta primește și cetățenia Histriei, având, în consecință, dreptul de a achiziționa pământ pe teritoriul cetății. Evident, întreaga demonstrație are în vedere includerea așezării de la Vadu în teritoriul propriu-zis histrian, și nu în *regio Histriae*, totul depinzând de localizarea *vicus Celeris*.¹³⁷ Totuși, chiar dacă lucrurile nu au stat așa, observăm că procesul de integrare a Histriei în structurile romane este mult mai complex decât ar fi putut părea la o primă vedere. Chiar dacă cetatea își păstrează forma de organizare tradițională și are un statut privilegiat de *civitas libera et immunis*, treptat, prin transformarea relațiilor sociale și prin schimbarea tipului de exploatare a teritoriului agricol, aceasta devine o comunitate pe deplin integrată în lumea romană. O parte a aristocrației tradiționale histriene va primi treptat cetățenia romană, dar se amestecă deja cu un număr tot mai mare de cetățeni romani care s-au așezat mai întâi în *regio Histriae*, dar care ajung să dețină din ce în ce mai multe funcții în cetate.¹³⁸

132. Suceveanu 1998, 163-164.

133. Suceveanu 1998, 166-167; Bărbulescu 2001, 143-144.

134. Vezi și observațiile lui Avram 2012, 492-494.

135. CIL III 14449 = ISM I 339; Mihăilescu-Bîrliba 2012, 94-95.

136. CIL III 12489 = ILS 7182 = ISM I 373.

137. ISM I 351; ISM I 352 = ISM II 371. Cealaltă localizare propusă este Sibioara, pe teritoriul Tomisului, de fapt în presupusa *regio Tomitana* (Avram 2007a, 99). Vezi întreaga discuție la Băltăc 2011, 248.

138. Despre cetățenii romani de la Histria, vezi cel mai recent Mihăilescu-Bîrliba 2012. Alexandrescu-Vianu 1990, 198-199, observa că, din cele 43 de stele funerare din epoca romană cunoscute la acea dată, 24 au fost scrise în limba latină și 19 au fost scrise în limba greacă, iar în marea lor majoritate sunt de tradiție romană, având legături

Este momentul să revenim acum la cele mai interesante atestări de sate romane în *regio Histriae*, și anume *vicus Quintionis* și *vicus Secundini*. Comunitatea primului sat era formată din *veterani et cives Romani et Bessi consistentes*,¹³⁹ pe când cea din *vicus Secundini* era compusă din *cives Romani et Lai consistentes*¹⁴⁰. În afara *regio Histriae*, o comunitate de *cives Romani et Bessi consistentes* se mai întâlnește în *vicus Ulmetum*¹⁴¹, o comunitate de *cives Romani et Lai consistentes* se mai găsește în *vicus Turris Muca[...]*, din *regio Tomitana*.¹⁴²

Două cazuri aparte sunt *vicus V[...]*, atestat de o inscripție descoperită la Râmnicul de Jos¹⁴³, și *vicus [...]STRO[...]*, atestat de o inscripție refolosită în zidul de incintă târziu (lectura nu este însă deloc sigură)¹⁴⁴. Comunitățile par a fi compuse numai din *veterani et cives Romani*, colonizați în această zonă începând cu domnia lui Traian sau chiar mai devreme. Aceste colonizări fac parte dintr-o politică mai amplă, despre care suntem în chip fericit informați prin descoperirea unor documente epigrafice. Spre exemplu, o diplomă militară descoperită la Mihai Bravu confirmă prezența veteranilor în această zonă, poate chiar din timpul lui Vespasian¹⁴⁵ sau, cel mai târziu, din vremea lui Domitian (diploma de la Cataloi¹⁴⁶), Nerva (diploma de la Salsovia¹⁴⁷ și destul de numeroșii *M. Cocceii*) și Traian (diploma militară de la Telița din 112¹⁴⁸). Veteranii lăsați la vatră în zona Mihai Bravu au format un *vicus* împreună cu alți cetățeni romani (*veterani et cives Romani consistentes*), cu un nume păstrat incomplet: *Bad[...]*.¹⁴⁹ Dacă adăugăm aici apariția tot pe timpul lui Traian a așezării de la Slava Rusă, la marginea *regio Histriae*, cel mai probabil centrul unui district minier,

puternice, din punct de vedere stilistic, cu provinciile dunărene. Astfel, Histria, alături de Tomis, este legată mai mult de provinciile romane de la Dunărea de Jos, dar și de Thracia și Macedonia, și în mai mică măsură de cetățile grecești de la sud și nord, care își păstrează, din punct de vedere artistic, un caracter grecesc mai pregnant, menținând legături strânse cu Asia Minor (201-202).

139. ISM I 324-332; Avram 2007a, 107-108, nr. 21-27.

140. ISM I 343-349; Avram 2007a, 108-109, nr. 33.

141. ISM V 62-63; Avram 2007a, 107, nr. 19-20.

142. CIL III 7533 = ISM II 141; Avram 2007a, 109, nr. 34.

143. CIL III 14442: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / sacrum pro sallute Imp(eratoris) Ael(ii) An(tonini) Hadr(iani) A(lug(usti) P(ii) et Ver(i) Caels(aris) veter(ani) et c(ives) R(omani) / vico V[...]*.

144. ISM I 138.

145. Petolescu, Popescu 2007, 147-149, nr. 1. Vezi și Chiriac, Mihăilescu-Bîrliba, Matei 2004. Este vorba despre două fragmente din aceeași diplomă militară, copiată după o constituție imperială din 5 aprilie 71, acordată marinarilor din flota de la Ravenna. Diploma a aparținut fostului *tesserarius* de origine tracă, *Tarsa Duzi filius*.

146. Petolescu, Popescu 2004.

147. CIL XVI 41.

148. RMD V 344.

149. Avram 2007a, 97 și 107, nr. 17.

parte a domeniului imperial, care controla exploatarea minelor de fier și cupru de la Altîn Tepe¹⁵⁰ (zonă care aparținuse Histriei în epoca greacă)¹⁵¹, dar, poate, și eventualele cariere de piatră de la Camena, *vicus Petra*¹⁵², se poate observa o coerentă politică de ocupare a teritoriului, care pare să fi început încă din vremea lui Vespasian și să fi fost continuată de Domitian și desăvârșită de Traian. În acest context trebuie discutată și înțeleasă colonizarea teritoriului histrian.

IV. Concluzii

Histria s-a bucurat în epoca romană de un statut privilegiat de *civitas libera et immunis*, indirect atestat de informațiile din horotheseie, mai ales din scrisoarea guvernatorului Flavius Sabinus. În acest context trebuie înțeleasă împărțirea teritoriului histrian, în epoca romană, între *chora*, aflată în imediata apropiere a cetății, și *regio Histriae*, o zonă de colonizare romană. În *chora*, Histria avea control total asupra teritoriului, *ex iure peregrino*. *Regio Histriae* era parte a *ager publicus populi Romani* și fusese dată în folosință diverselor comunități formate în acea zonă, începând cu domnia lui Traian. Se pare însă că, în lipsa unui centru urban, Histria era și centrul (*oppidum*) acestui organism, după cum înțelegem din inscripția, atât de des menționată, a lui L. Pompeius Valens, dar și din dedicațiile *pro salute Imperatoris Augusti civitatis et regionis Histriae*.¹⁵³ *Regio Histriae* dispunea totuși de magistraturi proprii (sunt atestați *archontes regionis Histriae*)¹⁵⁴, ceea ce se constituie într-o nouă dovadă că era un organism independent de autoritățile orașului. Momentul apariției acestei dualități este greu de precizat, fiind atestat cu siguranță începând cu domnia lui Traian. Includerea teritoriului dobrogean în provincia Moesia, în jurul anului 46, este, probabil, momentul în care s-a petrecut redimensionarea teritoriilor orașelor grecești din acea zonă. Baza teritorială a *regio Histriae* ar fi putut fi posesiunile regilor odrysi din zona Histriei, grupate, cel mai probabil, într-o strategie. Dacă în teritoriul propriu-zis al cetății sunt atestate aproape numai comunități grecești, care lucrau probabil pământurile aristocrației histriene, în *regio*

150. Vezi cel mai recent Mihăilescu-Bîrliba 2011, cu întregul dosar epigrafic. Numai așa putem explica prezența în număr destul de mare a militarilor romani în activitate la o distanță destul de mare de linia Dunării.

151. Avram 2006, 67, consideră că minele de la Altîn Tepe constituiau limita vestică a teritoriului histrian. Exploatarea încă din epocile arhaică și clasică este atestată prin folosirea cuprului din aceste mine la confecționarea semnelor premonetare în formă de vârfuri de săgeți, dar și la baterea emisiunilor monetare histriene de bronz.

152. ISM V 222.

153. ISM V 123; ISM I 329.

154. ISM V 123, 124.

Histriae sunt atestate comunități romane, de diferite categorii, unele dintre ele compuse chiar din veterani și cetățeni romani, alături de coloniști din zona Thraciei (*Lai* și *Bessi*). Această dualitate, care va fi apărut și în alte părți din Pontul Stâng (e foarte probabil să fi existat și o *regio Tomitana*), este atestată pe parcursul secolelor II-III. Explicația trebuie căutată în colonizarea importantă care a avut loc în această zonă a provinciei Moesia Inferior după așezarea legiunii V Macedonica la Troesmis și fortificarea sectorului dobrogean al Dunării în perioada din timpul războiului dacic al împăratului Traian. O parte din veteranii din legiunea V Macedonica, din trupele auxiliare ale Moesiei Inferior și din *classis Flavia Moesica* s-au așezat în această zonă, creându-se astfel premisele dezvoltării unor comunități. Dacă această colonizare va fi fost legată, la fel ca în cazul Daciei, mai degrabă de exploatarea bogățiilor subsolului și mai puțin de activitatea agricolă este o problemă ce cred că merită luată în considerare în viitor. Activitatea minieră din zona minelor de la Altîn Tepe este atestată încă din epoca greacă și o exploatare masivă în epoca romană nu poate fi nici ea exclusă, deși încă există puține elemente care să o dovedească direct.

Abstract

The Legal Status of Histria and Its Territory in the Roman Age

The present paper is focused on the consequences regarding the legal status of a Greek community and its territory from the Western-Pontic area following the integration into the Roman Empire. As the so-called Histrian *horothesia* indirectly attests – especially the letter sent to the Histrians by the governor Flavius Sabinus (AD 53-60) – during the Roman administration, the Greek city of Histria was a *civitas libera et immunis*. Only in this context one can understand the division of the hinterland into the *chora* and the *regio Histriae*, a Roman colonisation area.

While the *chora* was integrated within the city limits and inhabited only by Greek communities – that most likely worked the plots of the Histrian aristocracy – the *regio Histriae* was part of the *ager publicus populi Romani*, given to the various communities from that area starting with Trajan's reign. As the *regio Histriae* had no urban centre (*oppidum*), it seems that the city of Histria has played this role, too. When exactly this duality appeared is still a matter under debates, since it is certainly attested only from the reign of Trajan. This type of duality, which, probably, was not an isolated case within the West-Pontic area (e.g. the *regio Tomitana*, although not directly documented), is attested for the 2nd and 3rd centuries AD. The explanation lies in the massive colonization that followed the

fortification of the Dobroudja limes during the Dacian war and the garrisoned of the *V Macedonica* legion at Troesmis. In the aftermath of these events the veterans of this legion, the auxiliary regiments and the *classis Flavia Moesica* were settled in the region. It became the core of the future Roman communities of various kinds, together with the Roman citizens and even the colonists from the mainland Thrace (the *Lai* and the *Bessi*). If this massive colonization was related – as it was the case of the province of Dacia – with the exploitation of the subsoil resources, and not so much with the development of the regional agriculture, still remains an aspect for further research. The mining activities on the Altîn Tepe region are attested from the Archaic and Classical periods, and, probably, have continued during the Roman period, despite the poor evidence.

Bibliografie

- Alexandrescu 1974 P. Alexandrescu, *Un art thraco-gète?*, Dacia, N. S. 18, 274-281 = *L'Aigle et le Dauphin. Études d'archéologie pontique*, București, 1999, 183-196.
- Alexandrescu 1994 P. Alexandrescu, *La destruction d'Istros par les Gètes. 1. Dossier archéologique*, Il Mar Nero 1, 179-214.
- Alexandrescu 1999 P. Alexandrescu, *Le groupe de trésors thraces du nord des Balkans*, în *L'Aigle et le Dauphin. Études d'archéologie pontique*, București, 1999, 197-279.
- Alexandrescu 2007 P. Alexandrescu, *La fin de la Zone Sacrée d'époque grecque d'Istros*, Dacia NS 51, 211-219.
- Alexandrescu 2008 C.-G. Alexandrescu, *Der Grabaltar eines beneficiarius consularis aus Moesia inferior*, ZPE 164, 259-262.
- Alexandrescu-Vianu 1990 M. Alexandrescu-Vianu, *Die Steinskulptur von Histria*, în P. Alexandrescu, W. Schuller (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 179-232.
- Anghel 2001 S. Anghel, *Euergetai in the Greek cities in the Black Sea during the Hellenistic age*, Il Mar Nero 4, 1999-2000 (2001), 89-115.
- Avram 1990 A. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch – römischer Zeit*, în P. Alexandrescu, W. Schuller (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 9-43.
- Avram 1991 A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, Dacia, N. S. 35, 103-137.
- Avram 1998 A. Avram, *Publius Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, în G.R. Tsetschladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black*

- Sea Area. *Historical Interpretation of Archaeology*, Historia Einzelschriften 121, Stuttgart, 115-129.
- Avram 1999 A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam.
- Avram 2000 A. Avram, *Wohltäter des Volkes (εὐεργέται τοῦ δήμου) in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit*, în M. Dreher (ed.), *Bürgersinn und staatliche Macht. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag*, Konstanz, 151-170.
- Avram 2006 A. Avram, *The Territories of Istros and Kallatis*, în P. Guldager-Bilde, V.I. Stolba (ed.), *Surveying the Greek Chora. Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Aarhus, Black Sea Studies 4, 59-80.
- Avram 2007 A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia, N. S. 51, 79-132.
- Avram 2012 A. Avram, *Notes épigraphiques (II)*, Pontica 45, 489-501.
- Avram, Bounegru 1997 A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30, 155-165.
- Avram, Ionescu 2007-2009 [2013] A. Avram, M. Ionescu, *Un nuovo patronus della città di Callatis: Cn. Cornelius Lentulus Augur*, Il Mar Nero, 7, 167-177.
- Barnea 1969 A. Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, SCIV 20, 4, 595-609.
- Bartels 2008 J. Bartels, *Was tat der „praefectus saltus“? Städtischer Grundbesitz und seine Verwaltung in der römischen Kolonie Oescus*, ZPE 167, 276-282.
- Bărbulescu 2001 M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța.
- Bărbulescu 2007 M. Bărbulescu, *De nouveau sur le koinon du Pont Gauche à partir d'une inscription inedite de Tomis*, Dacia N. S. 51, 139-145.
- Băltăc 2011 A. Băltăc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (secolele I-III p. Chr.)*, București.
- Berciu 1969 D. Berciu, *Arta traco-getică*, București.
- Bleicken 1974 J. Bleicken, *In provinciali solo dominium populi Romani est vel Caesaris*, Chiron 4, 359-414.
- Buzoianu, Bărbulescu 2012 L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comențariu istoric și arheologic / Tomis. Historical and Archaeological Commentary*, Constanța (Bibliotheca Tomitana 9).
- Chiriac, Mihăilescu-Bîrliba, Matei 2004 C. Chiriac, L. Mihăilescu-Bîrliba, I. Matei, *Ein neues Militärdiplom aus Moesien*, ZPE 150, 265-269.
- Dahlheim 1968 W. Dahlheim, *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jahrhundert v. Chr.*, München (Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 8).

- Danov 1979 Chr.M. Danov, *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*, în H. Temporini (ed.), ANRW 7, 1, 21-185.
- Dessau 1913 H. Dessau, *Miscellanea epigraphica*, *EphemEpigr* 9, 691-706.
- Doruțiu-Boilă 1975 E. Doruțiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, *Dacia NS* 19, 151-160.
- Gerov 1980 B. Gerov, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze I*, Amsterdam.
- Gerov 1988 B. Gerov, *Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st-3rd century)*, Amsterdam.
- Groag 1939 E. Groag, *Die römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian*, Viena-Leipzig (Schriften der Balkan Kommission, Antiquarische Abteilung 9).
- Ehrenberg 1965 V. Ehrenberg, *Legatus Augusti et Tiberii?*, în *Idem, Polis und Imperium. Beiträge zur alten Geschichte*, Zürich-Stuttgart, 607-613.
- Hermon 2007 E. Hermon, *Des communautés distinctes sur le même territoire: quelle fut la réalité des incolae*, în R. Compatangelo-Soussignan, Chr.-G. Schwentzel (ed.), *Étrangers dans la cité romaine. Actes du Colloque de Valenciennes (14-15 octobre 2005)* „*Habiter une autre patrie*»: des incolae de la République aux peuples fédérés du Bas-Empire”, Rennes, 25-42.
- Irimia 2000 M. Irimia, *Outils de fer du site gète fortifié d'Adâncata (commune d'Aliman, dép. de Constanța)*, în M. Babeș, A. Avram (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, București, 102-110.
- Irimia 2007 M. Irimia, *Considerații privind așezările getice din Dobrogea și problema existenței unor emporia în zona Dunării inferioare*, *Pontica* 40, 137-225.
- Ivanov 1961 T. Ivanov, *Die thrakisch-römischen politischen Beziehungen am Vorabend der römischen Herrschaft in Thrakien*, *StCl* 3, 93-98.
- Laffi 1966 U. Laffi, *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa.
- Langhammer 1973 W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2.-4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Wiesbaden.
- Licandro 2007 O. Licandro, *Domicilium e incolae tra repubblica e principato*, în R. Compatangelo-Soussignan, Chr.-G. Schwentzel (ed.), *Étrangers dans le cité romaine. Actes du Colloque de Valenciennes (14-15 octobre 2005)* „*Habiter une autre patrie*»: des incolae de la République aux peuples fédérés du Bas-Empire”, Rennes, 43-76.
- Lungu, Avram, Bounegru 1984 V. Lungu, Al. Avram, O. Bounegru, *Așezarea rurală romană de la Istria-sat, punctul „β”*, *Pontica* 17, 85-100.

- Macro 1980 A. D. Macro, *The cities of Asia Minor under the Roman Imperium*, în H. Temporini (ed.), ANRW 7, 2, 658-697.
- Mann 1996 J. C. Mann, *The Cities of the Roman Empire*, în *Idem, Britain and the Roman Empire* (Variorum Collected Studies Series), 101-122.
- Mihăilescu-Bîrliba 2011 L. Mihăilescu-Bîrliba, *La cité romaine du Haut-Empire d'Ibida (Mésie inférieure). Considérations historiques selon le dossier épigraphique*, *Studia antiqua et archaeologica* 17, 83-143.
- Mihăilescu-Bîrliba 2012 L. Mihăilescu-Bîrliba, *Les „Romains“ dans la cité d'Istros sous le Haut-Empire*, *Dacia NS* 56, 91-98.
- Mihailov 1979 G. Mihailov, *The Western Pontic Koinon*, *Epigraphica* 41, 7-42.
- Moretti 1986 L. Moretti, *Su alcune iscrizioni greche di Histria*, *StCl* 24, 71-75.
- Munteanu 1970 M. Munteanu, *Cu privire la organizarea administrativă a teritoriului capidavens (sec. I-III)*, *Pontica* 3, 211-222.
- Musielak 1993 M. Musielak, *Histria, Tomis und Callatis: Möglichkeiten der prosopographische Forschung: Kataloge*, în L. Mrozewicz, K. Ilski (ed.), *Prosopographica*, Poznan, 97-108.
- Musielak 1993a M. Musielak, *Prosopographia Histriaca im 2. Jh.: Artemidoros, der Sohn des Herodoros, und M. Ulpius Artemidoros, der Pontarch*, în L. Mrozewicz, K. Ilski (ed.), *Prosopographica*, Poznan, 109-114.
- Nawotka 1993 K. Nawotka, *The „First Pontarch“ and the Date of the Establishment of the Western Pontic KOINON*, *Klio* 75, 342-350.
- Nörr 1966 D. Nörr, *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit*, München (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 50).
- Nörr 1979 D. Nörr, *Zur Herrschaftstruktur des römischen Reiches: Die Städte des Ostens und das Imperium*, în H. Temporini (ed.), ANRW 7, 1, 3-20.
- Panaite 2010 A. Panaite, *Roman Roads in the Territory of Histria (1st-3rd Centuries AD)*, în M.-V. Angelescu, I. Achim, A. Băltăc, V. Rusu-Bolindelț, V. Bottez (ed.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 373-380.
- Papazoglou 1979 F. Papazoglou, *Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine*, în H. Temporini (ed.), ANRW 7, 1, 302-369.
- Parissaki 2009 M.-G.G. Parissaki, *Étude sur l'organisation administrative de la Thrace à l'époque romaine: l'histoire des strategies*, *REG* 122, 2, 319-357.
- Pârvan 1912 V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Considerații istorice*, București.
- Pârvan 1916 V. Pârvan, *Histria IV. Inscricții găsite în 1914 și 1915*, *AARMSI* 38, 531-732.
- Pârvan 1923 V. Pârvan, *Histria VII. Inscricții găsite în 1916, 1921 și 1922*, București (Extras din AARMSI seria 3, tomul 2).
- Pârvan 1925 V. Pârvan, *Fouilles d'Histria. Inscriptions: troisième série: 1923-1925*, *Dacia* 2, 198-248.

- Petolescu 1996 C.C. Petolescu, *Nouvelles remarques sur la carrière militaire équestre de T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus*, ZPE 110, 253-258.
- Petolescu, Popescu 2004 C.C. Petolescu, A.-T. Popescu, *Ein neues Militärdiplome für die Provinz Moesia inferior*, ZPE 148, 269-276.
- Petolescu, Popescu 2007 C.C. Petolescu, A.-T. Popescu, *Trois fragments de diplômes militaires de Dobroudja*, Dacia NS 51, 147-151.
- Pippidi 1967 D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București.
- Pippidi 1967a D.M. Pippidi, „A doua întemeiere“ a Histriei, în lumina unui document inedit, StCl 9, 153-166.
- Pippidi 1974 D.M. Pippidi, *În jurul alipirii orașelor vest-pontice la Imperiul Roman*, StCl 16, 256-260.
- Pippidi 1975 D.M. Pippidi, *Histria aux Ier-IIIe siècles*, Dacia, N. S. 19, 141-150.
- Piso 2013 I. Piso, *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amsträger*, Bonn (Antiquitas. Reihe 1. Abhandlungen zur Alten Geschichte Band 60).
- Pont 2012 A.-V. Pont, *Aphrodisias, presque une île: la cite et ses réseaux d'Auguste à 249/250*, Chiron 42, 319-346.
- Poulter 1980 A.G. Poulter, *Rural communities (vici and komai) and their role in the organization of the limes of Moesia inferior*, în W.S. Hanson, L.J.F. Keppie (ed.), *Roman Frontier Studies, XII, 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxford (BAR IntSer 71), 729-744.
- Reynolds 1982 J. Reynolds, *Aphrodisias and Rome. Documents from the excavation of the theatre at Aphrodisias conducted by Professor Kenan T. Erim, together with some related texts*, London (Journal of Roman Studies Monographs 1).
- Ricci 1993 C. Ricci, *Balkanici e danubiani a Roma. Attestazioni di abitanti delle province Rezia, Norico, Pannonia, Dacia, Dalmazia, Mesia, Macedonia, Tracia (I-III secolo). II. I militari*, în L. Mrozewicz, K. Iłski (ed.), *Prosopographica*, Poznan, 175-208.
- Rusu-Bolindeț, Bădescu 2003-2005 V. Rusu-Bolindeț, Al. Bădescu, *Histria. Sectorul Basilica extra muros*, SCIVA 54-56, 103-130.
- Sarnowski 1988 T. Sarnowski, *Quellenkritische Bemerkungen zu den Polizeikräften in Niedermoesien*, Eos 76, 99-104.
- Schindel 2010 N. Schindel, *Ein Militärdiplomfragment aus Moesia inferior (136 n. Chr.)*, ZPE 174, 259-263.
- Sherk 1980 R.K. Sherk, *Roman Galatia: The governors from 25 B.C. to A.D. 114*, în H. Temporini (ed.), ANRW 7, 2, 954-1052.
- Slavova 1998 M. Slavova, *Lines 26-32 of the Horothesis of Dionysopolis (IGBulg V, 5011)*, ZPE 120, 99-106.
- Stein 1940 A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta (Dissertationes Pannonicae, Ser. I, Fasc. 11).

- Suceveanu 1977 A. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană (secolele I-III e. n.)*, București.
- Suceveanu 1977a A. Suceveanu, *Contribuții la tipologia juridică a exploa-
tărilor agricole din orașele vest-pontice (secolele II-III e. n.)*, Pontica 10,
97-116.
- Suceveanu 1998 A. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale
în Dobrogea romană*, București.
- Sullivan 1979 R.D. Sullivan, *Thrace in the eastern dynastic network*, în
H. Temporini (ed.), ANRW 7, 1, 186-211.
- Syme 1971 R. Syme, *Danubian Papers*, București.
- Syme 1999 R. Syme, *The Early History of Moesia*, în A.R. Birley (ed.), *The
Provincial at Rome and Rome and the Balkans 80BC-AD 14*, Exeter, 193-220.
- Thomasson 1984 B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum I*, Götteborg.
- Thomasson 1991 B.E. Thomasson, *Legatus. Beiträge zur römischen Verwal-
tungsgeschichte*, Stockholm.
- Zah, Suceveanu 1971 E. Zah, A. Suceveanu, *Bessi consistentes*, SCIV 22,
4, 567-578.
- Zahariade 2009 M. Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army
(from the first to the third century A.D.)*. I. *Auxilia*, Cluj-Napoca.

Relațiile externe ale Scythiei Minor – coordonata ecleziastică

DAN RUSCU

Odată cu rearticularea Imperiului Roman în Antichitatea târzie, Dobrogea a fost integrată ca provincie separată într-un sistem centralizat, în care autogovernarea din epoca Principatului avea să dispară treptat.¹ Ca urmare, aveau să dispară și inițiativele în plan extern ale orașelor din nou alcătuita provincie Scythia Minor. În noul cadru, inițiativa la nivel local a fost preluată adesea de autoritățile ecleziastice, care începeau să se substituie celor urbane în întreg imperiul. Ele urmau să devină reprezentanții vizibili ai Scythiei atât în relațiile cu alte structuri ecleziastice, cât și cu autoritatea imperială. De aceea, merită analizată prezența acestora în contextul evoluțiilor ecleziastice din Antichitatea târzie.

Cadrul în care urma să evolueze provincia ecleziastică a Scythiei Minor a fost constituirea Bisericii imperiale, care își cristaliza structurile în contextul Imperiului creștin. Încadrarea canonică a eparhiei Scythiei înainte de sec. V nu poate fi stabilită cu precizie, dar există unele indicii care ne permit cel puțin o presupunere. Într-o istorie ecleziastică anonimă, redactată la sfârșitul sec. V și atribuită multă vreme lui Gelasius din Kyzikos, apare informația, după toate aparențele preluată dintr-un document oficial al sinodului de la Niceea (325), că arhiepiscopul de Salonic fusese însărcinat cu comunicarea hotărârilor sinodale în zona Dunării de Jos și în Balcani.² Scythia apare în acest context în domeniul de influență, dacă nu cumva de competență al arhiepiscopului de Salonic.

La jumătatea sec. V, ca urmare a constituirii provinciei ecleziastice constantinopolitane prin deciziile sinodului ecumenic de la Chalcedon, Scythia intra în subordinea tronului patriarhal al capitalei, ca arhiepiscopie autocefală, apoi ca mitropolie.³ În acest cadru, în relațiile externe este reprezentată

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Facultatea de Teologie Greco-Catolică;
dan.ruscu@ubbcluj.ro.

1. Cf. Suceveanu, Barnea 1991, 178-208; Zahariade 2006, 39-96; Poulter 2007, 15-17; 27-46.

2. Gelasius, *Hist. eccl.* II, 28, 1-14 (p. 284-286 Hansen); 38, 1-14 (p. 356-359 Hansen); pentru discuția asupra surselor, cf. Ruscu, *Gelasius* 2010a, 31-33. Supoziția lui E. Popescu 1994, 204, preluată de Zahariade 2006, 205, că eparhia Scythiei a depins inițial de scaunul mitropolitan din Heraclea nu are, din păcate, nici o bază documentară.

3. *Not. episcop. eccl. Cpol.* 1, 40 (p. 205 Darrouzès), 2, 43 (p. 217 Darrouzès), 4, 41 (p. 250 Darrouzès); Popescu 1994, 139-156; Zugravu 1997, Zugravu în FHDRC 74-106. Provincia, cuprinzând Pontus, Asia și Thracia, a fost stabilită abia prin can. 28 de la Chalcedon: Alberigo 1994, 226; Evagrius, *Hist. eccl.* II, 4 (p. 50 Bidez, Parmentier).

în general provincia ca entitate, nu orașele. Excepție face Tomisul, menționat pentru că este sediul episcopului eparhial. Ierarhii sunt întotdeauna amintiți cu precizarea provinciei și doar uneori a sediului de reședință.⁴

Dependența canonică explică adesea orientarea provinciei ecleziastice Scythia Minor în relațiile sale externe, însă ele urmau să fie influențate și de alți factori.

Dincolo de structurile administrative, ceea ce dă identitate unei Biserici este modul în care își exprimă credința – adică teologia. Antichitatea târzie este perioada în care creștinismul și-a definit dogmele de bază: trinitară și cristologică, în cursul unei evoluții deloc lipsite de controversă. Acestea au afectat întreaga societate a vremii, scindând-o nu de puține ori în tabere rivale, iar împărații au fost cei cărora le-a revenit mereu sarcina de a încerca să refacă unitatea comunității creștine – ceea ce a dus de multe ori la noi dificultăți.⁵

În cadrul acestor confruntări teologice, reprezentanții Scythiei Minor sunt și ei prezenți.

Primul episod în care unul dintre ei apare menționat se situează în contextul controverselor de după conciliul de la Niceea, care nu reușise să pună definitiv capăt crizei ariene. Încercând pacificarea Imperiului, Constantius II a impus în cele din urmă în 359/360 o formulă de compromis: teologia homoiană, care recunoștea asemănarea dintre Dumnezeu Tatăl și Logos (ὁμοῖος τῷ Πατρὶ), ocolind însă problema controversată a esenței divine (οὐσία). Linia aceasta a fost continuată în Răsărit de Valens, care a reușit să impună formula homoiană în întreaga prefectură a Orientului, implicit cu ajutorul episcopilor constantinopolitani instalați de el.⁶ Ajuns la Dunărea de Jos în 369, în contextul războaielor cu goții, Valens, încercând să impună și aici orientarea teologică oficială a imperiului, a întâmpinat opoziția episcopului Tomisului, Bretanion, adept al teologiei niceene.⁷ În opoziția sa față de autoritatea supremă – inclusiv pe plan

4. Bretanion/Vetranio (AD 369): Sozomenos, *Hist. eccl.* VI, 21, 2-6 (p. 591-592 Hussey, II); Theodoret, *Hist. eccl.* IV, 35 (p. 273 Parmentier); Gerontius/Terennius (AD 381): Mansi III, 572B; *Cod. Theod.* XVI, 1, 3 (p. 834 Mommsen, Meyer); Sozomenos, *Hist. eccl.* VII, 9, 6 (p. 702 Hussey, II); Theotimos I (AD 402): Palladios, *V. Chrys.*, XIII, 152-153 (p. 274 Malingrey, Leclercq I); Socrates, *Hist. eccl.* VI, 12, 4 (p. 696 Hussey, I); Sozomenos, *Hist. eccl.* VIII, 14, 8 (p. 829 Hussey, II); Timotheos (AD 431): Mansi IV, 1224C; 1368A; Alexandru (AD 448 și 451): Mansi VI, 755A; 1094D; Valentinianus: Labbe, Cossart, *Concilia* 5, 422.

5. Anatolios 2007, 431-459; Uthemann 2007, 460-500; Friend 1972; Meyendorff 1989.

6. Baus 1985, 63.

7. Pentru campania lui Valens la Dunăre: Amm. Marc. XXVII, 5 (p. 28-34 Rolfe); Themistius, *Or.* X, 132-140 (p. 157-167 Dindorf); pentru episodul Bretanion: Sozomenos, *Hist. eccl.* VI, 21, 2-6 (p. 591-592 Hussey, II); Theodoret, *Hist. eccl.* IV, 35 (p. 273 Parmentier).

ecleziastic – pe care o reprezenta împăratul, ierarhul tomitan se ralia mai degrabă evoluției din zona dunăreană, unde, în ciuda prezenței capilor partidei homoiene (Ursacius din Singidunum și Valens din Mursa, care, de altfel, urmau să dispară în același an), corespondența lui Athanasios al Alexandriei arată că multe eparhii reveniseră la confesiunea niceeană.⁸ Dacă în cazul eparhiei Scythiei a avut vreo influență și autoritatea arhiepiscopului de Salonic pomenit mai sus rămâne o ipoteză. Oricum, în acest caz, cu toate că eparhia sa aparținea din punct de vedere civil prefecturii Orientului,⁹ episcopul Tomisului nu s-a raliat orientării teologice a acesteia, ci și-a apărat propriile opțiuni doctrinare, chiar împotriva autorității superioare a împăratului.

Linia pro-niceeană urmată de Bretanion a fost continuată și în perioada următoare, episcopul Gerontius de Tomis regăsindu-se printre semnatarii hotărârilor sinodului al doilea ecumenic, de la Constantinopol (381), care punea capăt crizei ariene.¹⁰ Mai mult, actele oficiale îl menționează – sub numele de Terennius/Terentius – alături de episcopul de Marcianopolis, drept garant al ortodoxiei niceene la Dunărea de Jos.¹¹

Conciliul din 381 a constituit în același timp și punctul de pornire al unei alte evoluții, prin care Constantinopolul, ridicat acum la rangul de al doilea centru ecleziastic al imperiului – fără a-i fi fost stabilit însă un domeniu clar de jurisdicție –, urma să-și afirme primatul în Răsărit.¹² Pretențiile de supremație ale scaunului constantinopolitan aveau să îl aducă în curând în opoziție cu deținătoarea primatului onorific în Orient – Alexandria.

În această evoluție a fost implicat și episcopul Theotimos I al Scythiei Minor, care participa în anul 400 la sinodul local convocat la Constantinopol de arhiepiscopul Ioan Chrysostomul, având drept scop stabilirea

8. *Ep. ad Afros episcopos* 1 (PG 26, 1029A-B); *ad Iovianum* 2 (PG 26, 816C); Theodoret, *Hist. eccl.* IV, 3, 8 (p. 214 Parmentier); cf. Zeiller 1918, 303; Gryson 1980, 104.

9. Jones 1964, vol. 1, 139.

10. Mansi III, 572B.

11. *Cod. Theod.* XVI, 1, 3 (p. 834 Mommsen, Meyer). Sozomenos, *Hist. eccl.* VII, 9, 6 (p. 702 Hussey, II), care preia documentul foarte îndeaproape. Celor doi le-au fost încredințate și bisericile confiscate de autoritatea imperială de la susținătorii arianismului.

12. Constituirea domeniului de competență al Constantinopolului a fost rodul unui proces: la sinodul din 381, prin can. 3 (Alberigo 1994, 88) se stabilește într-adevăr primatul acestui scaun în Orient, după cel al Romei, dar se pare că a rămas o vreme încă integrat provinciei mitropolitane a Heracleei, cf. Frank 1996, 318; can. 2 al aceluiași sinod încă subliniază autonomia în administrație tocmai a provinciilor Pontus, Asia și Thracia, cf. Maraval 1997, 200-201. Arhiepiscopii constantinopolitani urmau să intervină mereu în drepturile celorlalte eparhii, generând conflicte precum cele dintre Theophilus din Alexandria și Ioan Chrysostomul sau dintre Chiril din Alexandria și Nestorios, cf. Maraval 1997, 201; Maraval 2000, 857-861.

jurisdicției în eparhia Efesului.¹³ În felul acesta ierarhul constantinopolitan își extindea prin intervenție directă prerogativele, dincolo de hotărârile sinodului al doilea ecumenic,¹⁴ ceea ce avea să îl aducă într-o confruntare directă cu arhiepiscopul Alexandriei, Theophilos.¹⁵ Prezența în sine a lui Theotimos în acest sinod nu indică încă o subordonare a eparhiei Scythiei față de arhiepiscopia constantinopolitană.¹⁶ Palladios din Hellenopolis relatează într-adevăr că Theotimos a participat la sinod pentru că era prezent, împreună cu alți episcopi, în capitală,¹⁷ ceea ce indică o apropiere de scaunul arhiepiscopal. Faptul că episcopul scit a votat favorabil într-un context care îl favoriza pe Ioan Chrysostomul, cu toate că nu corespundea canoanelor sinodale, susține de asemenea această apropiere. Despre o jurisdicție superioară *de facto* a scaunului constantinopolitan asupra Scythiei nu se poate însă vorbi înainte de sinodul de la Chalcedon, prin care i-a fost stabilită aria de competență.¹⁸

Atașamentul lui Theotimos față de scaunul constantinopolitan a fost bănuț și în cazul implicării sale în prima controversă origenistă. Este vorba de răspunsul pe care i l-a dat lui Epiphanius al Salaminei, care, la instigarea lui Theophilos al Alexandriei și în urma unui sinod local ținut în Cipru în 402, cerea tuturor episcopilor din Răsărit condamnarea lui Origen¹⁹. E drept că în această controversă a fost implicat și Ioan Chrysostomul²⁰, dar răspunsul lui Theotimos se referă la Origen și nu rezultă de

13. Palladios, *V. Chrys.* XIII, 152-153 (p. 274 Malingrey, Leclercq, I).

14. Maraval 2000, 859-860.

15. Ioan fusese, de altfel, ales de partida constantinopolitană, sub influența lui Eutropius, *praepositus sacri cubiculi*, împotriva partidei alexandrine, cf. Pietri, Brottier 2000, 457; Liebeschuetz 1990, 164; Liebeschuetz 2011, 224-225.

16. Așa Zugravu 1997, 241-243.

17. Palladios, *V. Chrys.* XIII, 152-153 (p. 274 Malingrey, Leclercq I): *παρόντων καὶ ἐτέρων ἐπισκόπων, τῶν τε ἀπὸ Σκυθίας, Θεοτίμου λέγω ...* Adunarea consultativă a arhiepiscopilor constantinopolitani, care avea să devină sinodul permanent, întrunea ierarhii prezenți în momentul respectiv în capitala imperiului, după cum arăta arhiepiscopul Anatolius la sinodul de la Chalcedon, cf. Mansi VII, 92C. Cf. Hajjar 1962, 52-79.

18. Nici Theodoret, *Hist. eccl.* V, 28, 2 (p. 329 Parmentier), nu vorbește de jurisdicția lui Ioan Chrysostomul asupra provinciilor din Thracia, Asia și Pont – așa Zugravu 1997, 241-243 –, ci doar despre faptul că arhiepiscopul constantinopolitan a intervenit de-a lungul timpului în aceste circumscipții. E vorba de un proces care va duce la stabilirea domeniului de jurisdicție al Constantinopolului, așa cum urma el să fie legiferat de către sinodul de la Chalcedon. În cadrul acestui proces, Scythia a intrat, fără îndoială, în aria de influență a scaunului constantinopolitan, dar până în 451 nu se poate încă vorbi de o dependență canonică.

19. Socrates, *Hist. eccl.* VI, 12, 4-6 (p. 696-697 Hussey, I); Sozomenos, *Hist. eccl.* VIII 14, 8 (p. 829 Hussey, II). Pentru aspectele concrete ale problemei, cf. Liebeschuetz 1990, 204-205; Liebeschuetz 2011, 235-238.

20. Ioan îi primise pe așa-numiții „frați lungi”, un grup de călugări egipteni pro-origeniști, dar motivul real al conflictului a fost concurența cu Theophilos al Alexandriei.

niciunde că îi lua apărarea ierarhului constantinopolitan.²¹ Un eventual indiciu că am avea de-a face și cu o dovadă de atașament față de întâi-stă-tătorul capitalei imperiale ar putea fi obținut doar prin corelarea acestui episod cu cel pomenit mai sus, însă totul trebuie păstrat la nivel de ipoteză. Controversa, care avea să se sfârșească cu sinodul de la Stejar și cu primul exil al lui Ioan, a fost tot expresia concurenței – în care a fost implicat, prin curtea imperială, și factorul politic – dintre scaunele arhiepiscopale ale Constantinopolului și Alexandriei pentru primatul în Orient.

Începând cu secolul al V-lea Biserica a fost afectată de o nouă controversă, născută în jurul naturii umane și divine în persoana lui Cristos și care a implicat cele două mari școli teologice ale vremii – Antiohia și Alexandria. Opiniile diferite și uneori contradictorii exprimate în contextul controverselor cristologice de reprezentanții celor două tabere nu întruchipau încă, în acel moment, erezia și ortodoxia, ci două curente teologice pur și simplu,²² și în această perspectivă trebuie văzută evoluția ulterioară. Cu prilejul primei confruntări dintre cele două școli teologice, la conciliul ecumenic de la Efes (431), îl găsim pe episcopul Timotheus al Scythiei în tabăra potrivnică arhiepiscopului constantinopolitan Nestorios. Timotheus nu numai că a semnat în sesiunea a VI-a a sinodului decretul de credință impus de arhiepiscopul Chiril al Alexandriei,²³ ci avea să semneze și decretul de condamnare a lui Nestorios.²⁴ Poziția episcopului tomitan poate fi circumscrisă unei problematici mai complexe decât simplul atașament față de una sau alta dintre opiniile teologice ale vremii: deja în prima sesiune a sinodului, controlată de Chiril, în tabăra sa se găseau două grupuri ostile lui Nestorios și din alte motive decât cele doctrinare: ierarhii din Asia Mică, în jurul lui Memnon din Efes, și cei din Illyricum, în jurul lui Flavian din Philippi, reprezentant al vicarului de Salonic și în ultimă instanță al arhiepiscopului Romei – ambele partide coalizate de tentativele Constantinopolului de a-și impune în același timp jurisdicția în Asia Mică și în Illyricumul oriental.²⁵ Ralierea acestor ierarhi în jurul lui Chiril este de înțeles în contextul în care el era principalul oponent în fața tendințelor primațiale ale scaunului constantinopolitan în Orient. De partea lui Nestorios s-au raliat o seamă de episcopi din Asia Mică, dar și din estul Peninsulei Balcanice, printre care și episcopul de Marcianopolis și mitropolit al Moesiei Secunda, Dorotheus, cum rezultă nu numai din documentele sinodale, ci și dintr-o seamă de scrisori în care ierarhii din Moesia II

21. Așa însă Popescu 1994, 118; Zugravu 1997, 241.

22. Fraisse-Coué 2000, 493.

23. Mansi IV, 1368A.

24. Mansi IV, 1224C.

25. Fraisse-Coué 2000, 495-496. Se adăugau reprezentanții scaunului arhiepiscopal hierosolymitan, aflați în concurență cu Antiohia.

se situau de partea ierarhului constantinopolitan și a școlii antiohiene.²⁶ În evoluția confruntării dintre Chiril și Nestorios, problema depășise astfel, la un moment dat, aspectul doctrinar și rămăsese, mai înainte de toate, una de prestigiu și concurență în asumarea primatului în Răsărit,²⁷ iar pozițiile asumate de diverșii ierarhi din zona Dunării de Jos trebuie privite și din această perspectivă.

Finalul indecis al sinodului de la Efes și mai cu seamă uniunea de la Antiohia (433), care urma învățătura lui Theodoret din Cyrhus, au dus la o radicalizare a teologiei alexandrine, dând naștere monofizismului, condamnat oficial pentru prima dată în persoana arhimandritului Eutyches, în anul 448, de către sinodul permanent al arhiepiscopului constantinopolitan Flavian. Acesta a supus adunării cu destulă reticență cazul lui Eutyches, care se bucura de o susținere importantă, nu doar în Biserică, din partea lui Dioscorus al Alexandriei, ci și în plan politic, prin influențatul *praepositus sacri cubiculi* Chrysaphius. Acuzatorii erau însă și ei personaje influente: arhiepiscopul Antiohiei, Domnus, și Theodoret din Cyrhus.²⁸ Sinodul arhiepiscopal l-a condamnat pe Eutyches, însă împăratul Theodosius II a dispus reanalizarea cazului în anul următor. Actele acestei a doua întruniri, care a confirmat condamnarea arhimandritului constantinopolitan, au fost semnate, între alții, și de episcopul Alexandru al Tomisului.²⁹ Prezența sa în sinodul permanent demonstrează – dacă luăm în calcul și legăturile anterioare, din vremea lui Ioan Chrysostomul – orientarea Bisericii Scythiei înspre centrul patriarhal pe cale să se cristalizeze în capitala imperiului.

Episcopul Alexandru a reprezentat eparhia și la sinodul de la Chalcedon (451), care a constituit, mai ales prin urmări, un punct crucial în evoluția controverselor cristologice. Chiar dacă participarea efectivă a ierarhului scit la lucrările sinodului poate fi pusă sub semnul întrebării,³⁰

26. Hefele, Leclercq, vol. 2/1, 1913, 313-314. Dorotheus a participat la toate acțiunile lui Nestorios împotriva lui Chiril, după cum rezultă din documentele sinodale Mansi IV, 1236B; 1270A; 1323C; pentru articularea partidelor, cf. Zeiller 1918, 353-7; McGuckin 1994, 37-38; 59-60.

27. Cele două poziții teologice, a lui Nestorios și a lui Chiril, fuseseră lămurite în urma schimbului de corespondență din 430, care a constituit baza deciziilor luate de adunarea din 22 iunie, dar nici anatematismele lui Chiril, nici predicile lui Nestorios, care apropiau mult cele două teologii, nu au mai fost citite, cf. Fraisse-Coué 2000, 497, nota 168.

28. Frend 1972, 29-33; Eutyches s-a prezentat în fața sinodului însoțit de un *silentarius* al împăratului Theodosius II, care a însărcinat un *patrikios* să asiste la lucrări: Mansi VI, 731B-C; Fraisse-Coué 2002, 58-61.

29. Mansi VI, 756A.

30. Despre probabilitatea ca Alexandru să fi semnat actele abia ulterior, în 452 sau mai târziu, cf. Laurent 1945.

este cert că semnătura sa apare pe actul de condamnare a acestuia ca eretic, act adoptat la sfârșitul sinodului.³¹

Conciliul de la Chalcedon nu a reprezentat, după cum este cunoscut, o rezolvare a problemei monofizite, ci dimpotrivă, avea să constituie motivul de separație între multe dintre comunitățile răsăritene și Biserica imperială. La dificultățile dogmatice se adăuga și faptul că prin canonul 28 al sinodului din 451 era confirmat primatul scaunului patriarhal al Constantinopolului în Răsărit, în dauna Alexandriei.³² Un pas important pe calea separării a fost constituirea, în timp, a unei ierarhii monofizite, mai cu seamă în zonele de frontieră ale imperiului, acolo unde existau tendințe centrifuge: Egiptul și Siria. În acest context, în anul 457, la moartea împăratului Marcian, o revoltă populară îl impunea pe tronul patriarhal al Alexandriei pe unul dintre reprezentanții partidei monofizite: Timotheos Ailuros.³³ Ca urmare, nou înscăunatul împărat, Leon I, a recurs la consultarea episcopatului imperiului cu privire la corectitudinea dogmatică a patriarhului alexandrin.³⁴ Între răspunsurile primite se păstrează și cel al episcopului Scythiei, Theotimos II,³⁵ care se situa pe poziții similare cu restul episcopilor și cu o parte însemnată a monahilor din Răsărit.³⁶ Acuza de erezie urma să ducă la exilul ierarhului alexandrin.³⁷

Un moment aparte al prezenței reprezentanților Scythiei Minor pe scena ecleziastică a Antichității târzii a fost prilejuit de acutizarea controverselor dogmatice din timpul domniei lui Anastasius. Ca urmare a schismei akakiene, generată de *Henotikon*-ul lui Zeno (482), conducătorii eparhiilor de la Dunăre au trebuit să facă o alegere între cele două tabere, în contextul în care statutul de erezie nu fusese aplicat în mod decisiv, printr-o hotărâre a întregii Biserici, niciuneia dintre ele. În momentul în care împăratul Anastasius, care își începuse domnia sub semnul *Henotikon*-ului, a început să favorizeze deschis partida monofizită – numindu-l pe Severos patriarh la Antiohia și pe un alt pro-monofizit, Timotheos, patriarh la Constantinopol, în 512 –, ierarhii unora dintre provinciile de la Dunăre (Illyricum, Dardania și cele două Dacii) au protestat într-o scrisoare adresată papei Symmachus.³⁸ Episcopii din Scythia și Moesia Secunda par să fi rămas într-o primă

31. Mansi VI, 1094D.

32. Alberigo 1994, 226.

33. Beck 1980, 8; Meyendorff 1989, 189.

34. Mansi VII, 521-524A.

35. Mansi VII, 545.

36. La fel au răspuns și ierarhii din Moesia Secunda: Mansi VII, 546. În ce privește monahismul, exemplul cel mai elocvent este răspunsul dat de Simeon Stilitul: Evagrius, *Hist. eccl.* II, 10 (p. 62 Bidez, Parmentier).

37. Meyendorff 1989, 190; Maraval 2002, 124-125.

38. Thiel 12 (p. 709-717); răspunsul papei: *Coll. Avell.* 104 (p. 487-489); Theod. Anagnostes 512 (p. 150 Hansen).

fază alături de împărat, nu pentru foarte multă vreme însă, după cum rezultă dintr-un schimb de corespondență între papa Hormisdas și episcopii din Gallia: cel târziu în 515 ierarhii de la Dunărea de Jos au condamnat monofizismul și au intrat în comuniune cu scaunul apostolic roman.³⁹

În același context, pe scena politică și-a făcut apariția un reprezentant mai puțin obișnuit al Scythiei – comandantul *foederati*-lor de la Dunăre, Vitalianus. Pornind o revoltă aparent în numele trupelor sale, pentru recâștigarea unor subsidii, în momentul în care a ajuns la tratative cu autoritățile imperiale a început să pună condiții cu conținut religios, care-l depășeau, desigur: revenirea la ortodoxia chalcedoniană și reluarea comuniunii cu scaunul roman printr-un sinod general, la care să participe și patriarhul Apusului.⁴⁰ Abia mai târziu, când, odată cu urcarea pe tron a lui Iustin (518), relațiile dintre patriarhatul constantinopolitan și cel roman au fost reluate, s-a dovedit că revendicările religioase ale lui Vitalian fuseseră de fapt gândite de un grup de călugări din provincia sa de baștină, cu care el avea inclusiv relații de rudenie, după cum arată rapoartele clericilor trimiși de papa Hormisdas în Răsărit în 519 pentru a relua comuniunea cu Constantinopolul.⁴¹ Opiniile teologice îi aduseseră pe monahii sciți în opoziție inclusiv cu ierarhul locului, episcopul Paternus al Tomisului,⁴² și ele urmau să fie cunoscute în curând în întreaga Biserică. Delegații papali sosiți la Constantinopol în 519 veneau cu opinia apuseană despre Chalcedon, accentuând cele două naturi și ignorând practic teologia lui Chiril din Alexandria, care în Răsărit continua să fie privit drept unul dintre cei mai de seamă teologi. Călugării din Scythia apar și ei în acest context la Constantinopol, propunând o soluție teologică menită să împace spiritul Chalcedonului – care era, în multe medii teologice răsăritene, suspect de nestorianism – cu teologia chiriliană:⁴³ formula theopaschită *unus ex Trinitate Christus, qui pro nobis est carne passus*.⁴⁴ Atunci când nu au reușit să

39. La 11 septembrie 515 papa Hormisdas îi scria episcopului Caesarius din Arelate că Dardania, Illyricumul și Scythia au condamnat monofizismul și au intrat în comuniune cu scaunul apostolic: Thiel 9. Răspunsul episcopului Avitus din Vienne, dat în 516 unei scrisori similare a papei, confirmă același lucru: *Coll. Avell.* 136; Thiel 21.

40. Ioannes Antiochenus, frg. 214e, 1 (FHG, V, p. 32); Zacharias Rhetor, VII, 13 (p. 185 Hamilton, Brooks); Theod. Anagnostes, *Epitome* 503 (p. 143 Hansen); Malalas 16, 16 (p. 402, 3-5 Dindorf); Victor Tunnunensis 91 (a. 510; p. 91 Cardelle de Hartmann); Ioan de Nikiu 89, 71 (p. 130 Charles); Theophanes, AM 6005 (p. 157 de Boor). Pentru principalele surse și implicațiile religioase ale revoltei, cf. Ruscu 2008.

41. *Coll. Avell.* 216, 5.

42. *Coll. Avell.* 217.

43. Corespondența delegaților papali cu papa Hormisdas cu privire la călugării sciți: *Coll. Avell.* 216; 217; 224; 227; 231.

44. Acceptarea suferinței în trup a Mântuitorului însemna evidențierea uniunii celor două naturi din teologia chiriliană și păstrarea delimitării chalcedoniene. Formula, deși revendicată în primul rând de la teologia lui Chiril și ca atare suspectată de unii de monofizism, fusese folosită înainte de patriarhul Proklos al Constantinopolului și

obțină aprobarea teologiei lor în capitala imperiului, s-au îndreptat către Roma, celălalt mare centru ecleziastic, unde au fost primiți cu sentimente amestecate, în ciuda recomandărilor pe care le aveau de la Iustinian.⁴⁵ Prezența lor la Roma, care a generat un vast schimb de corespondență între diferiți prelați apuseni, arată că opinia lor teologică a fost obiectul unei atenții deosebite și al unor discuții pe măsură.⁴⁶

Cel care a văzut avantajele realizării mult doritei uniuni cu monofiziții a fost viitorul împărat Iustinian. Odată ajuns pe tron, el a preluat theopaschismul sciților pentru „pacea sfințelor Biserici”, după cum spune într-o scrisoare trimisă în iunie 519 papei.⁴⁷ Fiind, la rândul său, un bun teolog, împăratul a sesizat destul de repede că formula theopaschită, vehiculată și de alți teologi ai vremii, precum Leontios din Ierusalim⁴⁸, făcea legătura nu doar între cele două mari opinii teologice ale Răsăritului, cea chalcedoniană și cea chiriliană, ci și cu Apusul, din moment ce apărea inclusiv în *Tomus Leonis*.⁴⁹ Soluția teologică propusă de monahii dobrogeni în plan dogmatic corespundea astfel și uneia dintre ideile de bază ale acțiunilor de politică ecleziastică ale lui Iustinian: refacerea unității Bisericii.⁵⁰

Este important de precizat că, deși formula theopaschită a fost vehiculată în epocile anterioare de personalități de seamă ale Bisericii bizantine, ca Proklos al Constantinopolului și Leontios din Ierusalim, Iustinian a cunoscut-o prin intermediul călugărilor sciți și, drept urmare, aplicarea ei în marea politică ecleziastică li se datorează. Iustinian a favorizat așadar theopaschismul și l-a folosit ca formulă de compromis, mai întâi în discuțiile din 532 cu monofiziții,⁵¹ apoi în cele două decrete din martie 533, prin care această opinie teologică era declarată a reflecta dreapta credință.⁵²

de călugării din Palestina, în sec. V, împotriva nestorienilor, cf. Schurr 1935, 143-145. Pentru implicarea călugărilor din Scythia în politica ecleziastică a Imperiului Bizantin între Anastasius și Iustinian, cf. Ruscu 2010 b.

45. Călătoria la Roma: *Coll. Avell.* 216; recomandarea lui Iustinian: *Coll. Avell.* 187-189; 191; Thiel 99.

46. Papa Hormisdas, avertizat de delegații trimiși la Constantinopol, îi acuza pe călugări – în spiritul teologiei apusene – de pro-monofizism: *Coll. Avell.* 231. Pentru fragmentele esențiale care descriu punctul de vedere teologic al călugărilor sciți în fața papei și a episcopilor occidentali, cf. Zugravu 2007, 20; FHDRCh 548-573.

47. *Coll. Avell.* 191. Formula apare deja în *Codex Iustinianus* I, 1, 5, 2 (p. 6 Kruger), datând probabil de la începutul domniei sale, cf. Maraval 2002a, 385.

48. Meyendorff 1969, 50-59.

49. *Tomus Leonis*, V (PL 54, 755-782): *Filius Dei crucifixus dicitur et sepultus*; cf. Meyendorff 1968, 58; Meyendorff 1969, 59.

50. Meyendorff 1969, 59.

51. Innocentius Maroniae, *De collatione cum Severianis habita* (Mansi VIII, 815); Schurr 1935, 164-166.

52. *Cod. Iust.* I, 1, 6-7 (p. 7-10 Kruger). Ideea a fost introdusă inclusiv în liturghie, prin troparul Ὁ μονογενής; Theophan, *Chronographia* AM 6028 (p. 216 de Boor), 314; Meyendorff 1989, 224.

Poziția Bisericii din Dobrogea între Apus și Răsărit la începutul sec. VI este indicată și de documentele din contextul controverselor celor Trei Capitoale, prin care Iustinian dorea să aplaneze o dată în plus conflictele dintre chalcedonieni și monofiziți. Condamnând scrierile unor teologi care se opuseseră la vremea lor lui Chiril din Alexandria (toată opera lui Theodor din Mopsuestia, scrierile anti-chiriliene ale lui Theodoret din Cyrhus și o scrisoare a lui Ibas din Edessa), împăratul spera să înlăture suspiciunea de nestorianism care plana în Răsărit asupra teologiei chalcedoniene. Demersul, care mergea împotriva deciziilor Chalcedonului (Theodoret și Ibas, condamnați la Efes în 449, fuseseră reabilitați în 451), a fost tratat cu ezitare de majoritatea episcopilor din Răsărit și a generat proteste vii în Apus. Drept urmare, papa Vigilius, deși își datora tronul Theodorei, a refuzat într-o primă fază semnătura de confirmare și abia după ce a fost convocat la Constantinopol a acceptat să condamne cele trei categorii de scrieri teologice, prin așa-numitul *Iudicatum* din 11 aprilie 548⁵³, cu condiția păstrării neștirbite a hotărârilor dogmatice ale Chalcedonului. A urmat un val de proteste ale episcopilor din Italia, Africa, Dalmatia, Illyricum și Gallia⁵⁴, între care îl găsim și pe Valentinianus al Scythiei⁵⁵. Vigilius s-a grăbit să îl asigure pe ierarhul tomitan, ca și pe ceilalți ierarhi, că niciunul dintre adevărurile de credință stabilite de sinoadele ecumenice nu fusese nesocotit, luându-i drept martori pe apocrisiarii episcopiei de Tomis în capitala imperiului cu privire la informațiile false răspândite pe seama *Iudicatum*-ului.⁵⁶ Epistola pontificală menționează în acest context un aspect

53. Coll. Avell. 83.

54. Meyendorff 1989, 239; Maraval 2002a, 398.

55. Din schimbul de corespondență dintre cei doi ierarhi s-a păstrat doar epistola pontifului roman către Valentinian: Mansi IX, 359C-361C; PL 69, 51A-53B. Ceva mai târziu, în sesiunea întâi a sinodului al cincilea ecumenic, un trimis al lui Iustinian a prezentat sinodului o seamă de documente prin care arăta că Vigilius a fost favorabil condamnării celor Trei Capitoale: papa îi excomunicase pe unii dintre opozanți și îi îndemnase pe episcopii Aurelian de Arelate și Valentinian al Scythiei să nu întreprindă nimic împotriva *Iudicatum*-ului: Labbe, Cossart, *Concilia* 5, 422. Pentru întreg episodul: Beck 1980, 27-29; Maraval 2002a, 398.

56. Scrisoarea menționează, împreună cu delegații sciți, pe un oarecare Basinianus (cf. PLRE IIIA, 172, sub numele de Basilianus), despre care E. Popescu 2007, 410, 411, presupune că ar fi fost reprezentantul papei la Constantinopol și „ucenic al său”. Din păcate, textul scrisorii nu permite asemenea interpretări amănunțite: PL 69, 51D: *Et quoniam Basinianus illustris et magnificus vir, filius noster, cum his qui pro actibus tuae fraternitatis Ecclesiae in Constantinopoli observant, pari ratione dixisse noscuntur, etiam hoc Dei inimicos fuisse mentitos ...* Expresia *filius noster* nu indică nicidecum în mod obligatoriu un cleric sau un ucenic al papei, ea fiind folosită de Vigilius ca apelativ pentru o seamă de personaje mergând de la împăratul Iustinian: PL 69, 21 D: *Gloriosissimo et clementissimo filio Iustiniano Augusto* până la funcționari publici: PL 69, 21D: ... *litteris clementiae vestrae, glorioso filio nostro Dominico exconsule atque patricio deferente...* sau la regele Childebert al francilor: PL 69, 27D: ...*pro gloriosissimi filii nostri regis Childeberti;*

important pentru relațiile pe care eparhia Scythiei le avea cu conducerea Bisericii imperiale: amintiții apocrisari de la Constantinopol, care nu este exclus să fi constituit o reprezentanță permanentă.⁵⁷ În ce-l privește pe Valentinian, atitudinea sa în problema *Iudicatum*-ului îl plasează în tabăra apărătorilor tradiției sinodale și, implicit, împotriva autorității ecleziastice superioare a împăratului,⁵⁸ subliniind primatul motivației dogmatice și poziția sa de echilibru între Apus și Răsărit.

Relațiile externe ale provinciei ecleziastice Scythia Minor în Antichitatea târzie s-au derulat, așadar, în contextul structurilor administrative ale Bisericii imperiale, de care nu putea face abstracție. Ierarhii tomitani s-au opus uneori autorității ecleziastice superioare, fie că aceasta era reprezentată de împărat, ca în cazul lui Bretanion sau Valentinian, sau de arhiepiscopul Constantinopolului, ca în cazul episcopului Timotheos la sinodul de la Efes. Ridicarea și cristalizarea patriarhatului constantinopolitan au determinat însă, în cele din urmă, orientarea Bisericii Scythiei către el.

Dincolo de acest cadru, observăm că discuțiile și controversele teologice din secolele IV-VII au prilejuit uneori ierarhilor sciți exprimarea unor poziții teologice sau de politică ecleziastică proprii.

Pe de altă parte, Scythia Minor nu a fost reprezentată în perioada discutată numai de către ierarhia ecleziastică. Un grup destul de influent au fost călugării, care și-au manifestat propriile orientări teologice, uneori chiar în opoziție cu ierarhia locală sau centrală. Respectivul optiuni ilustrează implicit poziția între Apus și Răsărit a provinciei, inclusiv din punct de vedere teologic.

PL 69, 29C ... *sub regno vel potestate gloriosissimi filii nostri Childeberti regis Francorum*. Din textul scrisorii pare că Basinianus este asociat mai degrabă cu delegații sciți decât cu papa, ei fiind luați împreună ca martori împotriva informațiilor false răspândite cu privire la *Iudicatum*. Afirmarea lui Popescu 2007, 410, 411, cum că Basinianus, ca delegat al papei, i-ar fi informat pe delegații sciți cu privire la evoluția discuțiilor teologice nu are nicio susținere în text.

57. Popescu 2007, 411-413; instituția apocrisariilor fusese reglementată de Iustinian printr-o seamă de legi: *Cod. Iust.* I, 3, 42 (p. 28-29 Kruger, II), *Nov.* VI, 2; 3 (p. 40-42 Schoell, Kroll, III), cf. Pargoire 1907, 2547-2550; 2553-2555; Beck 1959, 103.

58. Demersul lui Iustinian avea și aprobarea patriarhului constantinopolitan, Euphanios, cf. Maraval 2002a, 386.

Abstract

The External Relations of Scythia Minor in Late Antiquity – The Ecclesiastic Dimension

A characteristic evolution generated by the transformation of the Roman Empire in Late Antiquity can be observed in the case of the Dobrudja, namely a reorientation of their external relations on different coordinates. Firstly, the cities are less and less frequently mentioned in the sources as individual entities, but rather as part of the – civil or ecclesiastical – province Scythia Minor. Secondly, the external communication initiatives and directions are proceeding along different coordinates. This evolution can be explained by the change of status of the urban communities in Late Antiquity and, as a consequence, of their external relations. The cities were integrated in a centralized system that gradually effaced their self-government. In this context, the local initiative was taken over by the emerging ecclesiastic authorities.

As a consequence, one can observe different motivations for the presence of the representatives of Scythia Minor abroad. The communication occurs mainly at a doctrinal and disciplinary level, by attending the local or general ecclesiastical councils of the time. In this context, the delegates of Scythia did not represent one or the other of its cities, but rather the entire eparchy, as it is the case of the participation of the bishops in synods, or a specific doctrinal orientation, as was the case with the implication of the Scythian hierarchy and monks in the Trinitarian (Arian) or Christological (Monophysite) controversies. The geographic direction of the external relations of Scythia is also given in an important measure by the ecclesiastic context – the contacts with Asia Minor are maintained from the previous period, but at some moments one can observe a new orientation toward the Danube provinces or the Balkans, motivated by doctrinal affinities. The representatives of the Scythian community are also different: bishops or, in the 5th–6th centuries, monastic influence groups.

Abrevieri

Izvoare⁵⁹

Alberigo 1994 *Les conciles œcuméniques. II.1. Les décrets*, G. Alberigo (ed.), Paris.

Amm. Marc. Ammianus Marcellinus, *History III*, J.C. Rolfe (ed.), Cambridge (Mass.), 1939.

59. Majoritatea surselor folosite în acest articol pot fi consultate și în colecția FHDRCh, inclusiv cu traduceri în limba română.

- Cod. Theod. *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, I.2, T. Mommsen, P.M. Meyer (ed.), Berlin, 1905.
- Cod. Iust. *Corpus iuris civilis. II. Codex Iustinianus*, P. Kruger (ed.), Berlin, 1892.
- Coll. Avell. *Epistulae Imperatorum, pontificum, aliorum, inde ab a. 367 usque ad a. 553 datate, Avellana quae dicitur collectio, I-II*, O. Günther (ed.), Wien, 1895–1898.
- Evagrius, *Hist. eccl. The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, J. Bidez, L. Parmentier (ed.), London, 1898.
- FHDRCh *Izvoarele istoriei creștinismului românesc / Fontes historiae Daco-Romanae christianitatis*, N. Zugravu (ed.), Iași, 2008.
- Gelasius, *Hist. Eccl. Gelasius, Historia ecclesiastica: Anonyme Kirchengeschichte* (Gelasius Cyzicenus, CPG 6034), G.C. Hansen (ed.), New York, 2002.
- Ioan de Nikiu *The Chronicle of John (c. 690 A.D.), Coptic Bishop of Nikiu*, R.H. Charles (ed.), London, 1911 (reprint Amsterdam 1979).
- Ioannes Antiochenus *Ioannes Antiochenus, Fragmenta Historicorum Graecorum, V*, C. Müller (ed.), Paris, 1870, 32-35.
- Labbe, Cossart, *Concilia Sacrosancta concilia ad Regiam editionem exacta, 1-16*, P. Labbe, G. Cossart (ed.), Lutetiae Parisiorum, 1671-1672.
- Malalas *Ioannis Malalas, Chronographia*, L. Dindorf (ed.), Bonn, 1891.
- Mansi *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 1-53, J.D. Mansi (ed.), Florentiae-Venetiae, 1759-1827.
- Not. episcop. eccl. Cpol. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, J. Darrouzès (ed.), Paris, 1981.
- Nov. *Corpus iuris civilis. III. Novellae*, R. Schoell, W. Kroll (ed.), Berlin, 1895.
- Palladios, V. Chrys. *Palladios, Dialogus de vita Ioannis Chrysostomi: Dialogue sur la vie de Jean Chrysostome, I-II*, A.-M. Malingrey, P. Leclercq (ed.), SC 341-342, Paris, 1988.
- PG *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, J.P. Migne (ed.), Paris, 1857–1866.
- PL *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, J.P. Migne (ed.), Paris, 1857–1866.
- Socrates, *Hist. eccl. Socrates, Historia ecclesiastica: Socratis Scholastici ecclesiastica historia, I-III*, R. Hussey (ed.), Oxford, 1853.
- Sozomenos, *Hist. eccl. Sozomeni, Ecclesiastica historia, I-II*, R. Hussey (ed.), Oxford, 1860.
- Themistius, *Or. Themistii, Orationes*, W. Dindorf (ed.), Leipzig, 1832.
- Theodoret, *Hist. eccl. Theodoret, Kirchengeschichte*, L. Parmentier (ed.), Leipzig, 1911.

- Theodoros Anagnostes Theodoros Anagnostes, *Kirchengeschichte*, G.C. Hansen (ed.), Berlin, 1971.
- Theophanes Theophanis, *Chronographia, I-II*, C. de Boor (ed.), Leipzig, 1883-1885.
- Thiel *Epistolae romanorum pontificum genuinae et quae ad eos scriptae sunt a S. Hilario usque ad Pelagium II*, tom I, A. Thiel (ed.), Braunsberg, 1867.
- Victor Tunnunensis *Victoris Tunnunensis Chronicon cum reliquiis ex Consularibus Caesaraugustanis et Iohannis Biclarensis Chronicon*, C. Cardelle (ed.), Turnhout, 2001.
- Zacharias Rhetor *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, F.J. Hamilton, E.W. Brooks (ed.), London, 1899.

Bibliografie

- Achelis 1900 H. Achelis, *Die Martyrologien, ihre Geschichte und ihr Wert*, Berlin.
- Anatolios 2007 K. Anatolios, *Discourse on the Trinity*, în A. Casiday, F.W. Norris (ed.), *The Cambridge History of Christianity, vol. 2. Constantine to c. 600*, 431-459.
- Baus 1985 K. Baus, *Handbuch der Kirchengeschichte. I. Bd. Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Großkirche*, Freiburg–Basel–Wien.
- Beck 1959 H.-G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München.
- Beck 1980 H.-G. Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen.
- Fraisse-Coué 2000 C. Fraisse-Coué, *Il dibattito teologico nell'età di Teodosio II: Nestorio*, în J.-M. Mayeur et alii (ed.), *Storia del cristianesimo. 2. La nascita di una cristianità*, Roma, 468-520.
- Fraisse-Coué 2002 C. Fraisse-Coué, *Da Efeso a Calcedonia: „la pace illusoria” (433-451)*, în J.-M. Mayeur et alii (ed.), *Storia del cristianesimo. Vol. 3. Le Chiese d'Oriente e d'Occidente*, Roma, 29-92.
- Frank 1996 K.S. Frank, *Lehrbuch der Geschichte der alten Kirche*, Paderborn–München–Zürich.
- Frend 1972 W.H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge.
- Gryson 1980 *Scolies ariennes sur le concile d'Aquilée*, R. Gryson (ed.), Sources chrétiennes 267, Paris.
- Hefele, Leclercq 1913 K.J. Hefele, H. Leclercq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, 2/1, Paris.
- Hajjar 1962 J. Hajjar, *Le synode permanent dans l'Église byzantine des origines au XIe siècle*, Roma.

- Jones 1964 A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, 1-3, Oxford.
- Laurent 1945 V. Laurent, *Note d'histoire ecclésiastique: La Scythie mineure fut-elle représentée au concile de Chalcedoine?*, *Etudes byzantines* 3, 115-123.
- Liebeschuetz 1990 J.H.W.G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford.
- Liebeschuetz 2011 J.H.W.G. Liebeschuetz, *Ambrose and Chrysostom: Clerics between Desert and Empire*, Oxford.
- LThK³ *Lexikon für Theologie und Kirche*³, 1-11, Freiburg–Basel–Rome–Wien, 1993-2001.
- Maraval 1997 P. Maraval, *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, Paris.
- Maraval 2000 P. Maraval, *Costantinopoli, l'Illyricum e l'Asia Minore*, în J.-M. Mayeur et alii (ed.), *Storia del cristianesimo. 2. La nascita di una cristianità*, Roma, 855-869.
- Maraval 2002 P. Maraval, *La ricezione di Calcedonia nell'impero d'Oriente*, în J.-M. Mayeur et alii (ed.), *Storia del cristianesimo. 3. Le Chiese d'Oriente e d'Occidente*, Roma, 119-153.
- Maraval 2002 a P. Maraval, *La politica religiosa di Giustiniano*, în J.-M. Mayeur et alii (ed.), *Storia del cristianesimo. 3. Le Chiese d'Oriente e d'Occidente*, Roma, 373-406.
- Mayeur 2000 J.-M. Mayeur et alii (ed.), *Storia del cristianesimo. 2: La nascita di una cristianità*, Roma.
- Mayeur 2002 J.-M. Mayeur et alii (ed.), *Storia del cristianesimo. 3: Le Chiese d'Oriente e d'Occidente*, Roma.
- McGuckin 1994 J.A. McGuckin, *Saint Cyril of Alexandria and the Christological Controversy. Its History, Theology and Texts*, Leiden–New York–Köln.
- Meyendorff 1968 J. Meyendorff, *Justinian, the Empire and the Church*, *DOP* 22, 43-60.
- Meyendorff 1969 J. Meyendorff, *Christ in Eastern Christian Thought*, Washington–Cleveland.
- Meyendorff 1989 J. Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Divisions*, Crestwood N.Y.
- Pargoire 1907 J. Pargoire, s. v. *apocrisiaire*, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 1/2, Paris, 2537-2555.
- Pietri, Brottier 2000 L. Pietri, L. Brottier, *Il prezzo dell'unità: Giovanni Crisostomo e il sistema "teodosiano"*, în J.-M. Mayeur et alii (ed.), *Storia del cristianesimo. 2: La nascita di una cristianità*, Roma, 453-467.
- PLRE IIIA J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, IIIA: AD 527-641, Cambridge, 1992.

- Popescu 1994 E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București.
- Popescu 2007 E. Popescu, *Biserica Tomisului în vremea mitropolitului Valentinian. Ambasada (apocrisiarul) de la Constantinopol*, Pontica 40, 407-414 (= *L'Eglise de Tomis au temps du Métropolitain Valentinien. L'ambassade (l'apocrisiariat) de Constantinople*, Dacia NS, 51, 251-255).
- Poulter 2007 A.G. Poulter, *The Transition to Late Antiquity on the lower Danube: the city, a fort and the countryside*, în A.G. Poulter (ed.), *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, Oxford, 1-50.
- Ruscu 2008 D. Ruscu, *The Revolt of Vitalianus and the „Scythian Controversy“*, Byzantinische Zeitschrift 101, 2, 773-785.
- Ruscu 2010 a D. Ruscu, *Eusebius' „Scythian“ Bishop and the Ecclesiastical History of „Gelasius“ of Cyzicus*, Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica, 55, 4, 27-33.
- Ruscu 2010 b D. Ruscu, *Die skythischen Mönche in der Kirchenpolitik des Oströmischen Reiches zwischen Anastasius und Justinian*, în M.V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltăc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (ed.), *Antiquitas istropontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 185-191.
- SC *Sources chrétiennes*.
- Schurr 1935 V. Schurr, *Die Trinitätslehre des Boethius im Lichte der „skythischen Kontroversen“*, Paderborn.
- Suceveanu, Barnea 1991 A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobruđja romaine*, București.
- Uthemann 2007 K.-H. Uthemann, *History of Christology to the seventh century*, în A. Casiday, F.W. Norris (ed.), *The Cambridge History of Christianity, vol. 2. Constantine to c. 600*, 460-500.
- Zahariade 2006 M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Late Roman Province (284-681)*, Amsterdam.
- Zeiller 1918 J. Zeiller, *Les originès chretiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris.
- Zugravu 1997 N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București.
- Zugravu 2007 N. Zugravu, *Itineraria ecclesiastica în Scythia Minor*, Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia catholica, 52, 3, 9-29.

Comerț organizat, sau schimb de mărfuri? Considerații cu privire la modalitățile de difuzare a importurilor grecești în nord-vestul Pontului Euxin

VALERIU BANARU

Importurile grecești ca repere importante pentru studiul interferențelor dintre lumea elenă și diversele populații indigene din teritoriile colonizate au fost intens studiate în literatura de specialitate.¹ În acest sens, deosebit de interesantă este situația din nordul și nord-vestul Pontului Euxin, regiune care a constituit de-a lungul timpului, datorită amplasării sale geografice și a diversității etno-demografice, o placă turnantă și o filieră importantă pentru difuzarea influențelor culturale răsăritene și occidentale.²

Conform stadiului actual al cercetării, în momentul colonizării grecești aceste teritorii erau locuite, preponderent, de triburi sedentare de origine tracică³ și, într-o măsură mai mică (cel puțin așa cum depun mărturie descoperirile arheologice de până acum), de populații nomade de origine iraniană,⁴ cunoscute în literatura de specialitate sub numele generic de

Landesdenkmalamt Karlsruhe/Germania; valaeribanu@hotmai.com.

1. Prin modul de abordare a problemei date, rămâne în continuare foarte folositor studiul semnat de J. Boardman (Boardman 1988). În traducerea românească a acestei lucrări P. Alexandrescu vine cu o contribuție specială privind documentația arheologică și realitățile istorice din spațiul pontic (Alexandrescu 1988, 409-428), tablou completat și prin numeroase note și observații critice pe marginea capitolului dedicat teritoriilor limitrofe Mării Negre (Boardman 1988, 308-348).

2. Brătianu 1969; Papacostea, Ciocîltan 2007.

3. Vulpe 1970, 115-213; cf. Alexandrescu 1974, 209-216; Sîrbu 1985, 15-24; Niculiță 1987, 18-29; Marčenko 1988; Mihăilescu-Bîrliiba 1990, 18 și nota 9, 32-33; Marčenko 1991, 209-212; Marčenko 1992, 41-42; Brujako 1993, 60-79; Levițki 1998, 28-59; Arnăut, Ursu-Naniu 1996; Arnăut 2003; Levinschi 2005, 63-70.

4. Dacă ținem cont de materialul arheologic care ne stă momentan la dispoziție pentru întregirea tabloului demografic din spațiul nord-vest-pontic în ajunul și în faza timpurie a colonizării grecești, atunci avem aici semnalate până în prezent doar puține monumente scitice datate între sfârșitul secolului al VII-lea și secolul al VI-lea a. Chr. (Il'inskaja, Terenožkin 1983, 89-118; Skifskie pamjatniki 1986, 7-29, harta 1; Niculiță 1992, 107-108; Brijako 1993, 61). Prin urmare, este lipsită de temeii ipoteza unei prezențe masive a populațiilor scitice în acest spațiu în secolele VIII-VI a. Chr., așa cum s-a dorit – și se mai dorește încă – să se vadă în istoriografia ex- și post-sovietică. Un exemplu recent ne oferă, în acest sens, afirmațiile din nota introductivă din catalogul expoziției organizate de Muzeul Ermitaj din St. Petersburg, cu prilejul împlinirii a 120 de ani de la începutul cercetării arheologice a așezării grecești de pe insula Berezan. Astfel, vorbind despre importanța factorului local în procesul de colonizare, S.L. Solov'ev, autorul textului și promotorul expoziției respective, susține că vasele ceramice de lux

sciți. Chiar dacă conjunctura etnică și demografică a cunoscut în acest spațiu diverse modificări, cele două componente etno-culturale s-au prezentat și pe parcursul secolelor următoare ca vectori principali în relațiile cu lumea greacă pontică și mediteraneeană.

La fel ca în alte regiuni de la marginea oikoumenei, importurile grecești descoperite în mediul tracic și scitic din arealul nord-vest-pontic s-au bucurat de o largă atenție din partea arheologilor și istoricilor.⁵ Stimulați, nu în ultimul rând, de cantitatea însemnată de exemplare aflate aici, numeroși cercetători s-au ocupat de difuzarea amforelor de transport⁶ și de vasele ceramice grecești de lux sau de uz comun⁷, proprii celor mai diverse centre de producție din spațiul egeo-mediteraneean sau pontic. Nu au fost trecute cu vederea – chiar dacă într-un cadru mai limitat – nici piesele mai rar întâlnite în mediul indigen, cum ar fi cele de paradă⁸, toreutică⁹ sau

de origine microasiatică descoperite la Berezan trebuie interpretate drept daruri oferite de coloniștii greci *vârfurilor aristocrației nomade scitice* (s. n. – V. B.) (Borisfen-Berezan' 2005, 15; cf. Banaru 2008, 287-296). – Pentru arheologia problemei, vezi Meljukova 1958, 5-102; Meljukova 1965, 32-41; Meljukova 1967, 22-24; Meljukova 1969, 61-80; Meljukova 1976, 106-127; Meljukova 1979; Meljukova 1988, 8-27; Meljukova 1989, 51-67; Arnăut, Ursu-Naniu 1996; Arnăut 2003; recent Sinika 2007.

5. Minns 1913; Onajko 1966; Gavriljuk 1999; Banari 2003; Oppermann 2004; Gavriljuk 2007, 60-70; Teleagă 2008; Măndescu 2010.

6. Tudor 1954, 81-88; Tudor 1967, 37-79; Eftimie 1959, 195-216; Baumann 1973-1974, 29-60; Sîrbu 1979, 123-144; Sîrbu 1982, 99-124; Sîrbu 1983, 43-67; Sîrbu 1985, 243-271; Serova 1989, 149-163; Lungu 1994, 133-155; Samojlova 1997, 220-223; Banari 2003, 88-174.

7. De cele mai multe ori, vasele ceramice de lux pun la dispoziție repere sigure pentru încadrarea complexelor tracice și scitice în limite cronologice restrânse, cuprinse uneori între câțiva ani (dintre contribuțiile mai vechi cu privire la datarea importurilor ceramice din unele așezări și complexe funerare tracice și scitice din Dobrogea și din regiunea Nistrului inferior, a se vedea, de exemplu, Alexandrescu 1976, 117-126; Alexandrescu 1978; iar pentru unele datări recente – Bouzek 1990; Lungu 1993, 159-190; Martynenko 1997, 55-60; Teleagă 1999, 33-44; Oppermann 2002, 109-124; Banari 2003, 175-200; Oppermann 2004; Bouzek 2005, 63-76; Oppermann 2005, 83-89; Banaru 2007, 63-87; Teleagă 2008; Măndescu 2010). Totodată, luând în considerare un posibil decalaj cronologic între fabricarea, comercializarea și ieșirea din uzul cotidian printr-o spargere ireparabilă sau plasarea într-un mormânt, dorim să atragem atenția asupra faptului că vasele ceramice de import descoperite în complexele funerare negrecești pot ajuta, deseori, doar la stabilirea unui *terminus post quem* pentru încadrarea cronologică a acestora. Cu privire la această problemă în alte regiuni ale colonizării grecești, a se vedea Dehn, Frey 1962, 197-208; Kimmig 1985, 215, n. 2 („...Nach heutigen Erfahrungen ist freilich das Problem der «Laufzeit» und der Zeitpunkt der Grablege zu gering eingeschätzt worden”) și Kimmig 1992, 325 și urm., cu referire la încadrarea cronologică a complexului funerar de la Vix, unde a fost descoperit și bine-cunoscutul crater din bronz.

8. Gumă 1991, 85-103; Banari 2003, 205-206.

9. Alexandrescu 1966 b, 207-210; Popilian 1981, 45-52; Banari 2003, 206-211.

podoabă¹⁰, multe dintre ele căzând pradă lăcomiei și actelor de vandalism comise din Antichitate până în zilele noastre. Având tot respectul față de contribuțiile predecesorilor, nu putem trece cu vederea faptul că, în evaluarea intensității relațiilor comerciale dintre greci și băștinași într-o anumită regiune și perioadă, atenția preferențială acordată produselor grecești a determinat, uneori, neglijarea altor aspecte ale cercetării. Astfel, cartografiate și combinate cu alte descoperiri arheologice, îndeosebi monetare¹¹, ele au fost folosite, deseori, ca sursă primară pentru reconstituirea întregii game și a produselor importate și exportate (precum și a originii acestora), pentru identificarea căilor de pătrundere, de difuzare și de redistribuire peste hotarele ariei lor de producție, pentru stabilirea sistemelor de transport și a echivalentelor de schimb utilizate, pentru identificarea originii negustorilor, a sferei de activitate și a razei lor de acțiune etc. Evident, abordarea tuturor acestor fațete certifică, o dată în plus, importanța deosebită a comerțului în stabilirea și, mai ales, în perpetuarea întregului sistem de raporturi între greci și indigeni. Totodată, deși nu încapă nici o îndoială că cele mai multe dintre produsele de origine greacă au ajuns în mediul indigen anume pe această cale, punerea în evidență a semnificației comerciale duce, chiar dacă involuntar, la atenuarea altor aspecte informaționale, pe care le poate scoate la iveală o tratare aprofundată a lor. Prin urmare, pornind de la premisa că nu fiecare piesă de origine mediteraneeană descoperită în afara ariei ei de producție poate fi luată drept mărturie a relațiilor comerciale dintre greci și băștinași (și deci nu poate fi folosită, fără rezervele de rigoare, la reconstituirea acestora), scopul demersului nostru este de a încerca, pe baza unor exemple din spațiul nostru de cercetare¹², să identificăm și alte modalități, pe care le-am putea numi *non-comerciale*, prin intermediul cărora produsele grecești ar fi putut să ajungă la consumatorii negreci, fie că aceștia erau traci, sciți sau de altă origine etnică.

La o primă vedere, abordarea unui atare subiect ar putea părea lipsită de noutate, ținând cont de multitudinea de aspecte studiate (fie și tangențial) în cele mai diverse contexte ale cercetării relațiilor greco-indigene la nordul și nord-vestul Pontului Euxin. Mai ales analiza meticuloasă a informațiilor literare și epigrafice, la care s-a încercat corelarea datelor arheologice, a scos în evidență o diversitate mare a raporturilor dintre coloniștii greci și populațiile indigene din zonele de contact.¹³ Completând

10. Irimia 1977, 73-77; Zirra 1994, 71-90; Banari 2003, 211-215.

11. Mitrea 1961, 83-88; Mitrea 1984, 111-121; Mihăilescu-Bîrliba 1990.

12. Privitor la cadrul geografic aferent cercetării noastre, vezi Banari 2003, 9-11; Banaru 2007, 65, n. 1.

13. A se vedea, de exemplu, Ol'chovskij 1981, 52-65; Podossinov 1984, 8-178; Podossinov 1987; Avram 1989, 70-93; Vinogradov, Domanskij, Marčenko 1990, 75-98; Bouzek,

tabloul printr-o analiză comparativă a informațiilor referitoare la alte regiuni ale colonizării grecești,¹⁴ dar luând în considerare rezultatele obținute în urma anchetelor cu caracter etnografic și sociologic din perioada modernă,¹⁵ se poate susține cu fermitate că, pe lângă comerțul greco-indigen perpetuat la diferite niveluri, un rol important în difuzarea produselor grecești l-au avut și oferirea și/ori acceptarea darurilor de ospitalitate (așa-numitul „schimb de daruri”, private și colective, cu tradiție veche atât la băștinași, cât și în lumea greacă); tributurile sau, exprimându-ne în termeni moderni, acele taxe de protecție plătite sau oferite de către cetățile pontice unor dinastii locale drept recompensă pentru serviciile și facilitățile acordate; atacurile de pradă și jaf, soldate cu capturarea de bunuri materiale și luarea de ostateci; relațiile matrimoniale la diferite niveluri sociale (printre care un rol aparte l-au jucat căsătoriile mixte între greci și indigeni sau cele dintre reprezentanții diferitelor grupuri etnice); practicarea mercenariatului, caracteristic pentru lumea greacă, dar și pentru cea barbară; mișcările de populație, individuale și în grup, sau de trupe militare; mobilitatea meșteșugarilor; lucrările și produsele realizate la comandă; misiunile și serviciile de însoțire a persoanelor, dar și a bunurilor materiale etc. Astfel stând lucrurile, întrebarea pe care o readucem în discuție cu prilejul demersului nostru se referă la măsura în care materialul arheologic disponibil ne oferă suportul documentar necesar pentru a putea surprinde credibil măcar unele dintre numeroasele modalități de contacte greco-indigene enumerate mai sus. Dintr-o asemenea perspectivă, această problemă, din câte cunoaștem noi cel puțin, nu a constituit încă un subiect aparte de cercetare. Mai cu seamă dacă ținem cont și de faptul că, așa cum vom încerca să dovedim în continuare, cercetarea vizează atât obiectele grecești descoperite în cantități neînsemnate (a căror difuzare, datorită calității artistice înalte, dar și metalului din care erau lucrate, nu ar trebui pusă neapărat pe seama comerțului), cât și unele categorii de importuri omniprezente în mediul indigen, cum ar fi amforele de transport, care sunt deseori studiate tocmai în contextul relațiilor comerciale.¹⁶

Wasowicz 1991, 431-444; Skrżinskaja 1991; Avram 1991 a, 19-30; Avram 1996, 241-251; Podossinov 1996, 415-426; Vinogradov 1996, 427-437; Skrżinskaja 2001; Cojocar 2004; Băbler 2005, 49-62; Greki i varvary 2005; Cojocar 2007, 109-120; Cojocar 2009, 1-20.

14. Pentru situația din diferite regiuni ale colonizării grecești, inclusiv din spațiul pontic, vezi recent Tsetskhladze 2010, 41-61.

15. Köhler 1985, 13-55; Mauss 1990; Stegbauer 2002; Adloff, Mau 2005.

16. Cf. Brašinskij 1984, 22: „[...] Kogda že rec' idet o massovyh nachodkach, v častnosti o massovyh nachodkach keramičeskoj tary, to my, bez somnenija, vprave govorit' ob ich importe v rezul'tate torgovli” (Când vine vorba de descoperirile în masă, în special de descoperirile în masă ale recipientelor ceramice, atunci suntem în drept să vorbim, fără echivoc, despre importul lor prin intermediul comerțului) (trad.

Este evident că pentru tratarea acestui subiect invocarea surselor scrise – care sunt mai elocvente – ar fi mai potrivită decât interpretarea datelor arheologice. Oricum, obiectele de origine greacă ajunse până la cunoștința noastră reflectă doar hazardul descoperirilor, constituind doar o frântură rămasă în urma curgerii implacabile a timpului. Ca atare, dacă am lua ca bază de discuție doar importurile cunoscute până la un moment dat, atunci s-ar impune impresia deformată a unor relații greco-indigene unilaterale, care s-ar fi derulat doar într-o singură direcție – dinspre greci către indigeni. Din aceste considerente, pentru a reduce gradul de subiectivitate inerent oricărei interpretări bazate pe sursa arheologică, am crezut necesar să acordăm atenția cuvenită și unor criterii-indicatoare cum ar fi materialul din care au fost lucrate produsele grecești (avându-le în vedere mai ales pe cele din metale costisitoare); frecvența cantitativă a descoperirilor; aria geografică și spațiul temporal de difuzare; locul și contextul de descoperire; cauzele, motivele și intențiile depunerii; apartenența etnică a subiecților care au stat în spatele procesului de acumulare și depunere; materialele însoțitoare din contextul de descoperire; caracterul lor funcțional etc.

Pentru început ne vom referi la *schimbul de daruri*, una dintre formele de contact care au stat la baza întregului sistem de relații greco-barbare. Ca și în alte regiuni colonizate, începutul acestei practici trebuie pus în legătură directă cu activitatea navigatorilor greci în faza de tatonare, acțiuni care, într-un fel, au precedat și au pregătit așezarea temeinică a coloniștilor în diverse puncte de pe litoralul pontic. Deoarece sursele literare sunt mai puțin elocvente în această privință, ne putem face o imagine despre paleta produselor care ar putea fi calificate ca daruri (cel puțin despre cele oferite de către greci băștinașilor) pe baza materialului arheologic. O importanță aparte în elucidarea acestei probleme o au descoperirile de importuri grecești timpurii din nordul Mării Negre, semnalate uneori la o distanță apreciabilă, de până la 350 km, de litoral. Astfel, materialele apărute în diverse contexte la Nemirov, Boltyška, Trachtemirov, Bel'skoe, Chopersk, Žabotin, Pastyrskoe, Krivoroz'je etc. ne arată că printre bunurile date în dar unor căpetenii locale se găseau, probabil, obiecte de ceramică de lux (în special de factură est-grecească), vase de metal, cât și diverse obiecte de port și podoabă.¹⁷ Fără îndoială, sortimentul pieselor care ar putea fi

noastră – V.B.); Gras 1987, 41-50; Ochotnikov 1990, 51, pl. 4 și fig. 9-10; Lawall 1998, 75-101; Monachov 1999; Dupont 1999, 143-162; Morel 1999, 281-286; Garlan 1999, 131-142; Gras 2000, 332-344; Mănuclu-Adameșteanu 2000-2001, 211-218; Mateevici 2005, 71-80; Mateevici 2007; Bîrzescu 2012.

17. Onajko 1960, 25-41, fig. 1; Onajko 1966, 14-16; Alexandrescu 1972, 165-174; Alexandrescu 1975, 65-72; Ostroverchov 1980, 23-39; Boardman 1988, 316, fig. 283 și

interpretate ca daruri a fost, în Antichitate, mult mai variat față de cel pe care-l putem noi reconstitui pe baza surselor arheologice și a inclus, cu siguranță, obiecte din lemn, stofă sau alte materiale perisabile. Dar, dincolo de această realitate, putem stabili cu certitudine că obiectele-daruri au fost nu doar instrumente ale relațiilor politice, ci au avut și un rol important în propagarea calității artistice a produselor mediteraneene, iar prin aceasta, și a stilului de viață grecesc în mediul indigen. O reconstrucție grafică a actului de înmânare a vasului-hydrie descoperit la Graechwill, în Elveția, unui aristocrat de origine locală (fig. 1) sau cea a unei afaceri de comerț dintre un grec și un scit undeva la nordul Mării Negre (fig. 2) vizualizează, chiar dacă într-o formă subiectivă, cum ar fi putut decurge lucrurile în diferite regiuni ale oikoumenei. Acumulate inițial ca bunuri de prestigiu, aceste obiecte au fost dăruite sau schimbate mai departe în contextul relațiilor intertribale. Astfel s-ar putea explica și apariția lor în unele regiuni departe de litoral, într-o vreme când încă nu putea fi vorba, nici pe departe, de un comerț greco-indigen dezvoltat.

În arealul supus cercetării noastre, pentru faza inițială a contactelor greco-indigene, relevante sunt materialele arheologice semnalate de curând în sudul Republicii Moldova, la o distanță de aproximativ 60 km de țărmul Mării Negre. Conform informațiilor de care dispunem, acestea au fost descoperite în timpul unor lucrări de amenajare efectuate în împrejurimile satului Ciobruți, raionul Ștefan Vodă, lucrări care, după estimarea noastră, s-au soldat cu distrugerea completă a unui mormânt tumular, ridicat aici, după toate probabilitățile, de o populație nomadă. Deși, după datele neconfirmate ale sătenilor, printre obiectele descoperite s-ar fi aflat, de asemenea, piese de toreutică și podoabă, din presupusul inventar funerar au fost recuperate doar fragmente ceramice de la cel puțin trei vase de lux de origine est-grecescă. În această etapă incipientă a investigației noastre¹⁸ remarcăm anumite afinități între aceste descoperiri și cele din unele complexe funerare deja menționate din nordul Mării Negre. Frapeante sunt, de exemplu, similitudinile din contextul funcțional al monumentelor și categoriile de inventar semnalate în ambele regiuni. Astfel, trecând peste celelalte piese ale inventarului funerar, asemănări izbitoare pot fi remarcate în prezența ceramicii de lux, în special a celei fabricate la

284; Vachtina 1981, 108-109; Vachtina 1989, 74-88; Vachtina 1993, 53-55; Vachtina 1996, 83-93; Vachtina 2004, 204-211; recent Rusjaeva 1999, 84-97, cu bibliografia mai veche a problemei.

18. Materialele inedite de la Ciobruți, prezentate succint cu prilejul simpozionului ale cărui materiale sunt publicate în volumul de față, vor constitui subiectul unui studiu aparte. Mulțumim dlui dr. Iulian Bîrzescu pentru sugestiile pertinente și observațiile critice formulate pe marginea contribuției noastre.

Milet, metropola celor mai multe colonii pontice.¹⁹ Totodată, materialele de la Ciobruți par să probeze o situație înregistrată anterior în spațiul nord-pontic, unde se presupune că importurile grecești ar fi pătruns în interiorul continentului anterior stabilirii definitive a coloniștilor pe litoral. Având analogii în materialul descoperit la Histria²⁰ și Orgame²¹, în Dobrogea, și la Berezan²², în nordul Mării Negre, fragmentele noastre ceramice datează din ultima treime a secolului al VII-lea a. Chr., fiind astfel mai timpurii decât data fondării coloniilor Tyras²³ și Nikonion²⁴, în cazul de față, cele mai apropiate situri grecești localizate în regiunea Nistrului inferior.

19. În general, tradiția antică indică un număr impunător de colonii fondate de Milet. Așa, în timp ce Seneca ne relatează despre 75 de colonii milesiene [*Dialogorum liber XII, Ad Helviam matrem de consolatione*, VII, 1-2], numărul acestora ar ajunge, după Plinius, la nouăzeci [NH V 112]; cf. Strabon [XVI 1, 6]. Cu privire la activitatea de colonizare a Miletului în regiunile egeo-mediteraneeană și pontică, a se vedea Ehrhardt 1983; Ehrhardt 1985, 88; Alexandrescu 1988, 416-418. – O conștientizare a faptului de a fi fost orașul-mamă a mai multe colonii se desprinde mai târziu dintr-o inscripție milesiană din sec. II a. Chr. (Robert 1937, 248; Seibert 1963, 199, n. 1).

20. Alexandrescu 1966 a, pl. 1/4; Alexandrescu 1978, 38-42, pl. 2-5; Dupont 1983, 34-36, fig. 10; Oppermann 2002, 109-110; Domăneanțu 2006, 77, pl. II/2; Oppermann 2007, fig. 7/5.

21. Mănucu-Adameșteanu 1996, 101-109, fig. 7/1; Mănucu-Adameșteanu 2000, 195-204, fig. 1/1-2; cf. Kerschner 2006 a, 233, fig. 7.

22. Posamentir 2006, fig. 8, fig. 9 stânga; Il'ina 2000, 201-209, fig. 4; cf. Kerschner 2006 a, 232, fig. 6; Kerschner 2006 b, 129-156.

23. Așa cum arătam și în altă parte (Banari 2003, 64-67, 78-83, cu bibliografia mai veche a problemei), caracterul lapidar al surselor scrise și arheologice lasă în umbră istoria timpurie a coloniei Tyras, fapt care a făcut ca data fondării acesteia să fie vehiculată într-un interval de timp destul de larg, cuprins între sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al V-lea a. Chr. Cum cele mai vechi contexte arheologice înregistrate până acum la Tyras datează doar de la sfârșitul secolului al V-lea a. Chr. (Samojlova 1988, 15, 18, 22, 24-26), unicele puncte de reper pentru o dată mai timpurie decât aceasta ar putea să le ofere, ca și în cazul altor colonii pontice, materialul ceramic. Astfel, dacă nu luăm în considerare informațiile rămase până acum neconfirmate despre unele descoperiri de vase și teracote care ar fi provenit încă din secolul al VII-lea a. Chr. (Banari 2003, 65, n. 304), printre cele mai vechi categorii ceramice se numără vasele de origine est-grecească și cele atice cu firnis negru, care datează din secolul al VI-lea și, respectiv, de la sfârșitul aceluiași secol și începutul celui următor. Totuși, deși ultimul interval de timp a întrunit până acum consensul celor mai mulți cercetători ca perioadă plauzibilă în care ar fi fost fondată cetatea Tyras, pentru clarificarea definitivă a acestei probleme rămân importante în continuare, după părerea noastră, două aspecte, și anume cel ce ține de relația Ophiussa-Tyras ca indiciu al unei fondări timpurii, care s-ar fi petrecut în două etape, precum și cel ce ține de probabilitatea întemeierii mai târzii a Tyrasului de către Histria, ca în cazul Nikonionului și al altor posibile factorii histriene la nord-est de Dunăre.

24. Atât materialele ceramice (Ochotnikov 1990, nota de la p. 66; recent Dupont 1995-1996, 89) și numismatice (Zaginajlo 1966, 100-130; Alexandrescu 1970, 149-151; recent Dobroljubskij 1999, 241-259) timpurii descoperite la Nikonion, cât și unele surse epigrafice mai târzii (Karyškovskij 1988, 56-58) oferă argumente importante pentru includerea acestei așezări grecești în șirul fundațiilor histriene din regiunea Nistrului

Intensificarea relațiilor greco-indigene în secolele următoare, dedusă pe baza sporirii continue a cantității și sortimentului produselor grecești, implică, totodată, extinderea și diversificarea modalităților de pătrundere (altele decât comerțul) a acestora în hinterland. Rolul deloc neglijabil al schimburilor de daruri în acest proces, mai ales în secolele IV-II a. Chr., reiese nu doar din creșterea fluxului de informații literare și epigrafice (care explicitează această practică în mod concret), ci și din datele arheologice. În comparație cu perioada precedentă, este vădită creșterea numărului obiectelor grecești cu caracter exclusivist. Avem în vedere vasele de metal, armele de paradă, obiectele de podoabă ori vasele ceramice pictate care, prin calitatea artistică și valoarea materialului din care au fost confecționate, se detașează vizibil de mulțimea produselor de masă. În favoarea statutului excepțional al multora dintre aceste obiecte pledează și contextul descoperirilor. Astfel, în timp ce unele dintre piese se regăsesc frecvent în inventarul unor complexe funerare ieșite din comun (atribuite, de obicei, reprezentanților elitelor locale), altele sunt atestate în așezări din hinterland, deseori fortificate, cărora, datorită poziției strategice, în literatura de specialitate li se atribuie rolul de reședințe ale unor formațiuni politico-militare locale. Dacă ținem cont de luxul pe care-l sugerează și circumstanțele în care sunt descoperite aceste obiecte, este evident că mai multe dintre ele au jucat, în calitate de simboluri ale statutului social, un rol substanțial în construirea identității indivizilor care intrau în posesia lor, constituind elemente importante și pentru manifestarea acestei identități peste hotarele comunității din care făceau parte. Prin urmare, circulația unor asemenea obiecte părea să răspundă cererii crescânde din partea vârfurilor aristocrației locale pentru produsele grecești de lux, care, și din aceste considerente, a concentrat în mâinile sale atât prerogativele de recepționare, cât și pe cele de redistribuire a bunurilor materiale de origine sud-mediteraneeană. Avem convingerea că anume din această perspectivă ar trebui tratate, cu titlu de exemplu, două piese de podoabă semnalate în arealul supus cercetării noastre și care, în opinia noastră, ar contribui substanțial la întregirea imaginii despre instrumentarul folosit în menținerea relațiilor dintre greci și indigeni.

inferior, aceasta fiind întemeiată cel mai probabil pe la sfârșitul secolului al VI-lea a. Chr. sau la începutul secolului următor (Banari 2003, 67-70, 78-83, aici 68, n. 325, cu referințe la bibliografia mai veche a problemei). Astfel, cu excepția unui *kylix rhodian* care poate fi plasat cronologic între sfârșitul secolului al VII-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea, majoritatea ceramicii timpurii de la Nikonion se concentrează spre sfârșitul acestui secol și începutul secolului al V-lea a. Chr. (Sekerskaja 1976, 84-95), perioadă în care se înscriu și cele mai vechi contexte arheologice semnalate la Nikonion (Zaginajlo 1972, 199; Sekerskaja 1976, 84; Sekerskaja 1987, 28).

Mai întâi, amintim *torques*-ul de aur descoperit acum câteva decenii în tumulul scitic nr. V din preajma orașelului Dubăsari, Republica Moldova (fig. 3/1). Atât prin greutatea impresionantă (814,9 grame), cât și prin realizarea artistică, această bijuterie poate fi inclusă, pe bună dreptate, în rândul pieselor excepționale ale orfevrăriei antice din întregul spațiu pontic²⁵. Fiind executat pe la începutul secolului al IV-lea a. Chr., după toate probabilitățile într-un atelier din regiunea Bosporului asiatic²⁶, colierul de formă ovală are capetele modelate în manieră zoomorfă stilizată în formă de lei, unite, la rândul lor, cu o placă pe care sunt amplasate două rățuște (fig. 3/2-3)²⁷. Numeroasele urme de lipire și de modificări ulterioare ale elementelor decorative denotă nu numai folosirea îndelungată a acestei piese de podoabă, ci și pasiunea deosebită pentru ea din partea foștilor posesori, care, așa cum presupuneau și cercetătorii tumulului, erau dintre cei care dețineau supremația politică în acea regiune. Asupra poziției sociale deosebite și a rolului important pe care l-au deținut aceștia în cadrul comunității scitice care a ridicat monumentele funerare de lângă Dubăsari atrag atenția și alte particularități ale contextului arheologic.²⁸

Astfel, tumulul nr. V deține o poziție centrală în cadrul unui grup compact alcătuit din cinci complexe funerare scitice, dintre care acesta se distinge ca mărime, tip de amenajare funerară și, nu în cele din urmă – așa cum o dovedește și *torques*-ul de aur –, prin obiectele care l-au însoțit pe ultimul drum pe defunct. Având un diametru de 38 m și o înălțime de 1,5 m, mantaua din pământ a movilei, inițial placată în întregime cu piatră, acoperea, în momentul dezvelirii, resturile unei camere funerare incendiate, care, așa cum se poate judeca pe baza bârnelor de stejar carbonizate și a bucăților de lipitură arsă cu urme de nuiele sau stâlpi de lemn, fusese inițial o construcție din lemn întărită cu lut. Dincolo de fragmentele de amfore grecești de Heraclea Pontică și Cos semnalate printre pietrele din mantaua tumulului (care, de altfel, în calitate de urme ale banchetului funerar, constituia un element indispensabil oricărui complex aristocratic de origine scitică), un interes deosebit prezintă o sculptură antropomorfă

25. În momentul descoperirii (anul 1980) piesa a fost evaluată la 1,5 milioane de ruble. – Pentru descoperirile cu piese ale orfevrăriei antice din spațiul nord-pontic, a se vedea Petrenko 1978.

26. Deși pentru piesa discutată aici nu au fost semnalate analogii perfecte în teritoriile limitrofe, prin motivele folosite și prin tehnica executării artistice ea se apropie de produsele lucrate în atelierelor de orfevrărie bosporane (Chetaru, Serova 2001, 40-53).

27. Chetaru, Serova 1987, 115, fig. 4.

28. Privitor la cercetările arheologice din complexele tumulare de la Dubăsari, vezi Chetaru, Serova 1987, 107-131; Chetaru, Serova 1990, 120-132; Chetaru, Serova 1992, 141-171; Chetaru, Serova 2001.

de piatră de dimensiuni impresionante (3,25×0,8×0,65 m), scoasă din umplutura șanțului săpat, unde ar fi putut ajunge încă din Antichitate, cu prilejul jefuirii mormântului. Nu încapă îndoială că această statuie originală, cu contururi de o manieră stângace ale unui luptător scit, fără analogii directe în spațiul pruto-nistean, îndeplinea odinioară (așa cum ne arată alte exemple din lumea scitică) funcția unei stele funerare ridicate pe tumul. În ceea ce privește componența inventarului funerar recuperat din cenușa rugului funerar – din care făceau parte diverse piese de armură și harnașament de argint, bronz sau fier, vârfuri de săgeți de bronz, un cuțit și un vârf de lance de fier, fragmente de amfore grecești și vase lucrate cu mâna, precum și alte obiecte de o destinație mai puțin clară –, semnificativă este și prezența ceramicii grecești de lux. Exceptând vasele cu firnis negru, reprezentate aici printr-un *kantharos* și două cupe de tipul *skyphos* (de altfel, destul de frecvente printre descoperirile din hinterland), un caz excepțional îl reprezintă craterul de tip clopot decorat cu scene dionisiace și cotidiene în stilul figurilor roșii, din care au fost recuperate 151 de fragmente.²⁹ Așa cum arătam și cu altă ocazie³⁰, ca atribut important în cadrul *symposion*-ului grecesc, craterul-clopot este o formă extrem de rar întâlnită în mediul negresc din spațiul nostru de cercetare. Astfel, craterul de la Dubăsari și cel descoperit în așezarea fortificată de la Košary, situată în apropierea litoralului pontic, ar fi unicele descoperiri de acest gen, fapt care ar pleda pentru proveniența lor mai degrabă în calitate de daruri (sau ca făcând parte din tributul plătit de coloniile grecești) decât ca urmare a relațiilor comerciale.

O situație similară, de data aceasta din mediul getic, ne oferă contextul arheologic din așezarea fortificată din punctul „Dealul Bobului” de la Bunești-Averești, județul Vaslui, unde pe parcursul mai multor campanii arheologice au fost cercetate 69 de locuințe, unele dintre ele cu două încăperi, diverse gropi menajere și urmele mai multor ateliere specializate în producerea armelor și a altor obiecte.³¹ Pe lângă numărul mare de fragmente ceramice de import, provenind din amfore de Chios, Thasos, Sinope, Heraclea Pontică, Cos, Rhodos și din câteva vase de lux cu firnis negru, un interes deosebit prezintă numeroasele piese de podoabă descoperite izolat sau în tezaure în diverse puncte ale cetății. Din mulțimea

29. Chetaru, Serova 2001, 13-54, foto 3b, fig. 20. – Pentru datarea ceramicii de lux din complexe funerare de la Dubăsari, vezi mai recent Teleagă 2008, 18-19.

30. Banaru 2007, 74.

31. Referitor la descoperirile de la Bunești-Averești, vezi Bazarciuc 1979, 33-36; Bazarciuc 1980 a, 164-176; Bazarciuc 1980 b, 61-80; Bazarciuc 1981, 563-570; Bazarciuc 1983 a, 211-217; Bazarciuc 1983 b, 249-273; Bazarciuc 1983-1984, 169-175; Bazarciuc 1986, 88-91; Bazarciuc 1987, 33-39.

acestor obiecte, printre care se numără fibule, brățări de argint spiralice cu extremitatea terminată în formă de cap de șarpe, cercei și verigi cu proeminențe conice, mărgelile din chihlimbar de culoare albastră și galbenă, perle bitronconice din foițe de aur, coliere din corali, măști antropomorfe etc., se evidențiază o celebră diademă princiară din aur cu greutatea de 757,6 grame, fără analogii directe în arealul nord-vest-pontic sau în teritoriile vecine (fig. 4). Lucrată din două bare paralele, unite în șase puncte care formează cinci ochiuri cu diferite diametre, și ornamentată cu motive florale și animale de pradă stilizate, piesa respectivă prezintă cu certitudine opera artistică a unui meșter care stăpânea elementele tehnicii folosite în lumea elenistică. Acesta și-ar fi putut desfășura activitatea într-un atelier de orfevrărie din coloniile grecești de pe litoralul Mării Negre, foarte probabil chiar la Histria, ipoteză în favoarea căreia par să pledeze și alte materiale descoperite în cetate. În acest sens, se impune atenției un tezaur în componența căruia intrau o drahmă histriană, 14 fibule tracice, două brățări masive cu capetele libere, o brățară spiralică și 15 verigi³², care, așa cum au arătat analizele metalografice, aveau toate același titlu de 916 % al argintului din care fuseseră lucrate.³³ Nu mai puțin semnificativă este descoperirea unei statuete feminine cu analogii la Histria, precum și a unor forme de vase și elemente de decor grecești manifeste în cazul ceramicii de producție locală.³⁴ Luate în ansamblu, toate aceste indicii certifică destul de convingător existența unor relații intense între cetatea greacă de pe malurile lacului Sinoe și conducătorii geți cu reședința la Bunești-Averești, legături care par să fi depășit cu mult sfera unor activități și interese comerciale.

O altă modalitate de difuzare a importurilor grecești în mediul indigen o constituie mobilitatea persoanelor. Un prim exemplu îl oferă unealta toreutică de la Oprișor, jud. Mehedinți, destinată ornamentării în relief a vaselor de metal, în special a fialelor de aur sau argint (fig. 5/1). Așa cum se poate constata pe baza contextului arheologic semnalat de I. Stângă³⁵, piesa respectivă a fost descoperită în locuința nr. 2 a unei așezări hallstattiene din regiunea Porților de Fier. Printre materialele însoțitoare au fost menționate un vas de tip *lekane* (fig. 5/2), aproape întregibil, un vas miniatural, două fusaiole și suportul unui *lekythos* cu figuri negre (fig. 5/3). Dintre alte descoperiri semnalate în apropiere, amintim și fragmentele ceramice de la vase lucrate cu mâna și la roata olarului, considerate importuri

32. Bazarciuc 1981, 563-570.

33. Mihăilescu-Bîrliba 1990, 129, nr. 34.

34. Teodor 1983-1984, n. 54.

35. Stângă 1992, 151-154, fig. 1; Kull 1997 b, 551-553, fig. 8.

grecești.³⁶ Trecând peste problemele de ordin torentic pe care le-a ridicat poansonul de la Oprișor³⁷, importantă pentru problema noastră este atribuirea ei drept unealtă a unui sau a unor meșteri itineranți care, așa cum considera M. Babeș, ar „fi lucrat în această arie mai largă, de ambele părți ale Dunării, la comanda unor dinști locali”³⁸. Indiferent dacă meșterul căruia i-ar fi aparținut piesa era un localnic sau, poate mai degrabă, un meșter de origine greacă, așa cum ar putea să indice și *lekythos*-ul aflat în posesia acestui personaj (vasul servind pentru păstrarea uleiurilor folosite la igiena corpului), avem un exemplu de difuzare a obiectelor datorită mobilității persoanelor. Asemenea meșteri itineranți, de data aceasta ceramiști, activau cu siguranță și în coloniile nord-vest-pontice, fapt dovedit și de prezența unui recipient chiot de tipul *chiup* la Berezan, cum observa și P. Alexandrescu³⁹. Așa cum am încercat să arătăm în altă parte, nu este exclusă posibilitatea ca utilizarea unor tehnici de construcție sud-mediteraneene la amenajarea unor cetăți traco-getice să poată fi legată de prezența fizică a unor meșteri și arhitecți greci care lucrau la comanda elitelor aristocratice locale.⁴⁰

După cum arătam mai sus, datorită numărului impresionant de atestări ale amforelor grecești în mediul indigen, difuzarea produselor transportate în aceste recipiente este pusă, de cele mai multe ori, pe seama relațiilor comerciale.⁴¹ Totuși, aceste descoperiri sunt în măsură să ne ofere informații suplimentare și despre alte posibilități de pătrundere a produselor în amfore. Ca exemplu am putea invoca difuzarea amforelor de Heracleea Pontică. Ca urmare a cartografierii acestor descoperiri la nord-vestul Pontului Euxin,⁴² în sudul Dobrogei a fost înregistrată o concentrare din aproximativ 40 de puncte geografice (fig. 6).⁴³ Demne de menționat sunt descoperirile de la Satu Nou-Valea lui Voicu, cu 63 de ștampile

36. Kull 1997 b, 555-566.

37. Babeș 1993, 125-134; Kull 1997 a, 689-710; Kull 1997 b, 566-584.

38. Babeș 1993, 131, nota 31.

39. Boardman 1988, 327.

40. Zanoci, Banaru 2009.

41. De exemplu Monachov 1999 și mai recent Mateevici 2007.

42. Banari 2003, 119-125, harta 10.

43. În contextul discuției pe marginea comunicării noastre am fost atenționați de dna dr. Livia Buzoianu despre posibilitatea atribuirii unora dintre aceste descoperiri și altor centre de producție decât Heracleea Pontică. Ținând să-i mulțumim pentru această sugestie și pe această cale, rămânem la interpretarea noastră până la apariția unor publicații noi în această privință.

heracleote,⁴⁴ și în special cele din cetatea de la Albești, cu 21 de amfore, unele întregibile, și 131 de ștampile.⁴⁵

Cele mai apropiate așezări grecești de pe litoralul pontic ar fi Tomis și Callatis. Dacă luăm în considerare faptul că ultima (ca și Chersonesul Tauric, de altfel), în calitate de colonie a Heracleei Pontice, a jucat un rol important în difuzarea produselor metropolei,⁴⁶ ar fi tentant să punem descoperirile de amfore heracleene din sudul Dobrogei în legătură cu activitatea comercială a orașului Callatis.⁴⁷ Totodată, o privire de ansamblu asupra lotului de amfore de la Callatis arată că celor 100 de ștampile heracleote de aici le corespund 457 de ștampile de Thasos și 774 de ștampile de Sinope, adică un număr de aproximativ cinci și, respectiv, opt ori mai mare⁴⁸, fapt care ar indica și alte posibilități de pătrundere a acestor produse în sudul Dobrogei.⁴⁹ Luând în discuție această situație arheologică, V. Lungu încearcă să explice concentrarea de descoperiri de amfore heracleote de aici ca o urmare a expediției militare a lui Lysimachos. Pornind de la informația lui Memnon, conform căruia la expediția împotriva geților în armata macedoneană participa și un detașament de mercenari heracleoți sub conducerea strategului Clearchos [Memnon, *Fr. Gr. Hist.* III B, p. 341], cercetătoarea română admite posibilitatea ca produsele transportate în amfore de Heracleea să nu fi constituit altceva decât proviantul corpului de mercenari din acest oraș pontic.⁵⁰ Din punctul nostru de vedere, un argument relevant în sprijinul acestei ipoteze ne poate oferi și un fragment din *Economica* pseudo-aristotelică. Astfel, într-un pasaj din lucrarea amintită se menționează că Heracleea, care, pe lângă faptul că trecea printr-o perioadă de criză economică, se mai afla și într-un conflict cu regii bosporani, ar fi trimis în Bosporul asiatic cantități importante de alimente. Produsele, din care făceau parte pâinea, uleiul de măsline, vinul etc., urmau să fie vândute pe loc mercenarilor, urmând ca aceștia să fie plătiți cu banii colectați [(Ps.-)Aristotel, *Economica II*, 2, 1347].⁵¹

44. Irimia, Conovici 1989, 115-154; Irimia, Conovici 1990, 81-96; Conovici, Irimia 1991, 139-175; cf. acum și Irimia, Conovici, Ganciu 2011.

45. Rădulescu *et alii* 1993, 122-125, 129-131; recent Buzoianu, Bărbulescu 2008.

46. Sîrbu 1979, 130; Kac 1965, 135; Saprykin 1986, 78; Saprykin 1997.

47. Cu atât mai mult cu cât la Tomis fuseseră semnalate până în anul 1992 numai 15 ștampile heracleote dintr-un lot de 505 exemplare (Buzoianu 1992, 99 și urm.).

48. Avram, Poenaru-Bordea 1988, 34, tab. III; Avram 1991b, 122-123 și nota 155.

49. Avram 1991b, 122-123, cu n. 164.

50. Lungu 1992, 77.

51. „...The people of Heraclea, when they were sending forty ships against the tyrants on the Bosphorus, not being well provided with money, bought up from the merchants all their corn and oil and wine and the rest of their stores, fixing a date in the future at which they were to make the payment. Now it suited the merchants, better to sell their cargoes wholesale rather than retail. So the people of Heraclea, giving the

În contextul celor de mai sus, am putea invoca și o informație a lui Poli-biu despre conflictul stârnit de Mithridates II, care amenințase că va ataca orașul Sinope. Astfel, solicitând sprijinul altor orașe grecești pentru a se apăra, sinopenii au primit din partea Rhodosului un ajutor din 10 000 de amfore cu vin [4, 56]. O informație nu mai puțin interesantă în această privință găsim în *Anabasis*-ul lui Xenophon. Descriind expediția „celor zece mii” prin ținutul triburilor tracice, el relatează și despre vinul din rația mercenarilor, care, din pricina temperaturilor scăzute, înghețase în vase [*Anab.* VII 4, 1 și urm.].⁵²

Un alt exemplu pentru difuzarea importurilor grecești prin intermediul trupelor militare ar putea să ne ofere tezaurul cu piese de bronz de la Olănești, Republica Moldova, probabil o depozitare rituală, unică în felul ei pentru întregul spațiu sud-est-european.⁵³ Găsit la o adâncime de 0,8 m în locul din dreptul vadului peste râul Nistru (trecerea de aici fiind cunoscută încă din Antichitate), acesta era alcătuit din șase coifuri cu urme de folosire, șase perechi de cnemide, un candelabru de bronz închinat lui Artemis din Efes, o aplică cu chipul Atenei și un pandantiv (fig. 7). Fără a exclude și alte posibilități privind condițiile provenienței și reperele cronologice ale acestei depuneri, nu poate fi exclusă întrutotul din categoria supozițiilor nici legătura directă a acestei descoperiri cu o mișcare a unor trupe militare prin această regiune. Argumentele principale care susțin faptul că aceste piese au aparținut unor militari de origine greacă sunt atât caracterul funcțional al obiectelor depozitate, cât și prezența unor litere grecești sau începuturi de nume pe mai multe din ele. Totodată, rămâne de văzut dacă aceste puncte de reper constituie și indicii sigure pentru a susține o legătură directă între proveniența tezaurului de la Olănești și expediția lui Zopirion în Pont din anii 331-330 a. Chr., care ar fi trecut Nistrul în apropierea locului unde a fost depus tezaurul.⁵⁴ Așadar, dacă luăm în considerare faptul că confruntările militare dintre coloniile grecești⁵⁵ și

soldiers two months pay, took the provisions with them on board merchant-vessels and put an official in charge of each of the ships. When they reached the enemies territory, the soldiers bought up all the provisions from them. Thus money was collected before the generals had to pay the soldiers again, and so the same money was distributed time after time until they returned home” (după *Oeconomica*, de E.S. Forster, Oxford, 1920). – Cu privire la această informație, a se vedea și Saprykin 1986, 70 și urm.

52. „...Es lag ein tiefer Schnee, und die Kälte war so heftig, dass das Wasser, was man zum Essen holte, und der Wein in den Gefäßen gefror. Vielen Griechen erfroren Nasen und Ohren.” (după *Xenophons Anabasis. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Karl Wilhelm Halbkart*, Jena, Verlag Friedrich Frommann, 1804).

53. Privitor la condițiile descoperirii, vezi Sergeev 1966, 132-142.

54. În favoarea unei asemenea ipoteze s-a pronunțat deja Sergeev 1966, 141 și urm. Pentru expediția lui Zopirion în Pont, a se vedea și Samojlova 1993, 46-51.

55. Amintim aici alianța militară dintre Histria și Callatis împotriva Byzantionului, menționată de Memnon [FGrH III b, 434 Fr.13 (21)], a cărei cauză a fost răspândirea

dintre acestea și marile puteri din afara spațiului pontic,⁵⁶ pe de o parte, precum și numeroasele conflicte ale orașelor pontice cu formațiunile politice locale,⁵⁷ pe de altă parte, au constituit un fenomen destul de răspândit în Antichitatea pontică, volumul de produse difuzate pe această cale nu poate fi unul neglijabil.

Ajunși în acest punct al demersului nostru, credem că am reușit, pe baza exemplurilor discutate mai sus, să punctăm importanța pe care o poate aduce materialul arheologic la reconstituirea modalităților de difuzare a produselor grecești în mediul indigen.

Abstract

Regular Trade, or Exchange of Goods? Considerations about the Modalities of Disseminating Greek Imports on the Northwestern Coast of the Black Sea

Various objects of Greek origin are an important source in studying different aspects of the relations between the Greek colonists and the native inhabitants of the northwestern coast of the Black Sea, a phenomenon characteristic of other peripheral areas of the Ancient World as well. Of special interest are the ways through which these products reached

monopolului asupra Tomisului. În această privință, a se vedea Pippidi 1965, 197; Pippidi 1967, 155; Avram 1991b, 104; Vinogradov, Zolotarëv 1999, 128. Pentru o fază mai târzie a fost semnalat conflictul dintre Apollonia Pontică, susținută de Histria, și Mesambria pentru deținerea salinelor din împrejurimi (IGB I² 388). Pentru alte regiuni, amintim aici ocuparea orașului Sestos de către Abydos și predarea acestuia către regele trac Kotys I [Dem., 23, 158]. – În general despre conflictele din Pont, la Jajlenko 1990, 249-260; Gallotta 2012, 439-445.

56. Astfel, este cunoscută coaliția dintre triburile tracice și orașele pontice, în fruntea cărora stătea Callatisul, împotriva lui Lysimachos ([Diodor XIX, 73]; cf. și Ehrhardt 1988, 299-300). În legătură cu aceasta menționăm că, conform informațiilor oferite de Iustinian [IX 2, 1], Apollonia Pontică a mijlocit tratativele dintre regele Macedoniei Filip II și regele scit Ataias. Pentru istoria conflictelor scito-macedonene, a se vedea Șelov 1971, 54-63.

57. Din diverse surse literare și epigrafice aflăm că asupra Histriei (dar poate și asupra altor colonii vest-pontice) își extindeau controlul formațiunile politice conduse de un *rex Histrianorum* [Iustinus = Trogus Pompeius IX, 2, 1-2]; cf. Pârvan 1923, 56-65), Zalmodegikos (Pippidi 1967, 170 și urm.) și Rhemaxos (Pippidi 1967, 186-187), Olbia plătea tribut regelui sailor, Saitapharnes (IOSPE² 32, B, 8-11; Pippidi 1967, 174-175; Karyškovskij 1971, 43-44; Karyškovskij, Klejman 1985, 67-68), iar Tyras, lui Akrosandros (Samojlova 1988, 100). În același context se înscrie și episodul Dromichaites, cunoscut prin războiul victorios împotriva lui Lysimach, a cărui cauză a fost văzută, pe bună dreptate, în exercitarea protectoratului asupra coloniilor dobrogene (Pippidi 1965, 215-216). – Pentru relațiile militar-politice dintre traci și greci, vezi Dimitrov, 1979, 300-310; Ehrhardt 1988, 299-300.

or could reach the non-Greek consumers' environment. We assume that not all Mediterranean products carry a strictly commercial significance. Therefore, they cannot be used altogether to reconstruct the trade picture of the time. The question formulated in this article is the extent to which archaeological data can help us in noticing the possibilities of goods dissemination, other than those linked to the regular trade between the Greeks and the natives. Based on the archaeological context analysis of some Greek discoveries in the Thracian and Scythian areas (presentation of the finds from Olănești and Dubăsari, the Republic of Moldova, Oprișor, and Bunești-Averești, Romania, has a special role here), the material from which some of the imported items were made, the frequency and geographical distribution of discoveries, it can be stated that in addition to the regular trade between the Greeks and the barbarians a special role was played by the system of private and collective gifts, tributes and robberies, movements of mercenaries and of military troops, craftsmen's mobility, matrimonial relations, etc. Taken together, the examples discussed show unambiguously that the amount of Greek products distributed by other means cannot be neglected when trying to reconstruct the overall picture of the trade relations between the Greeks and the natives in different regions of Greek colonization.

Bibliografie

- Adloff, Mau 2005 F. Adloff, S. Mau (eds), *Vom Geben und Nehmen. Zur Soziologie der Reziprozität*, Frankfurt.
- Alexandrescu 1966 a P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în *Histria II*, București, 134-294.
- Alexandrescu 1966 b P. Alexandrescu, *Hydria de la Artand*, StCl, 8, 207-210.
- Alexandrescu 1970 P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice. Grădiștea de la Roxolani*, StCl, 12, 149-156.
- Alexandrescu 1972 P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice. Importurile grecești în bazinul Niprului și Bugului*, StCl, 14, 165-174.
- Alexandrescu 1974 P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice. Arheologia spațiului carpato-balcanic în veacurile VI–V î.e.n.*, SCIVA, 25, 2, 209-216.
- Alexandrescu 1975 P. Alexandrescu, *Les importations grecques dans les bassins du Dniepr et du Bug*, RA, 1-2, 1975, 63-72.
- Alexandrescu 1976 P. Alexandrescu, *Pour une chronologie des VIe-IVe siècles*, Thraco-Dacica, 1, 117-126.
- Alexandrescu 1978 P. Alexandrescu, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe-IVe s.)*, București–Paris.

- Alexandrescu 1988 P. Alexandrescu, *Dosar pentru Marea Neagră*, în J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București, 409-428.
- Arnăut 2003 T. Arnăut, *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Chișinău.
- Arnăut, Ursu-Naniu 1996 T. Arnăut, R. Ursu-Naniu, *Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean*, Iași.
- Avram 1989 A. Avram, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*, *Symposia Thracologica*, 7, 70-93.
- Avram 1991 a A. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, *StCl*, 27, 19-30.
- Avram 1991 b A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, *Dacia NS*, 35, 103-137.
- Avram 1996 A. Avram, *Modes de contacts entre Grecs et Gètes à Histria à l'époque archaïque*, în O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (ed.), *Sur les traces des Argonautes: 6e Symposium de Vani (Colchide)*, 22-29 sept. 1990, Paris, 241-251.
- Avram, Poenaru-Bordea 1988 A. Avram, G. Poenaru-Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, *Dacia NS*, 32, 27-35.
- Babeș 1993 M. Babeș, *O unealtă toreutică din sec. IV-III a. Chr. de la Oprișor (jud. Mehedinți)*, *SCIVA*, 44, 2, 125-134.
- Bäbler 2005 B. Bäbler, *Greek and Barbarians on the Black Sea Shore: Material remains and literary perceptions*, în D. Kacharava, M. Faudot, E. Geny (ed.), *Pont-Euxin et Polis. Polis Hellenis et Polis Barbaron. Actes du Xe Symposium de Vani – 23-26 septembre 2002*, Besançon, 49-62.
- Banari 2003 V. Banari, *Die Beziehungen von Griechen und Barbaren im nordwestlichen Pontos-Gebiet. Untersuchungen zu Handel- und Warenaustausch vom 7. bis 3. Jh. v. Chr. auf Grundlage der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen im Nordwesten des Schwarzen Meeres (Diss.)*, Mannheim.
- Banaru 2007 V. Banaru, *Cu privire la difuzarea ceramicii cu figuri roșii în nord-vestul Pontului Euxin (reflecții pe marginea unei cărți recente despre comerțul și funcționalitatea vaselor atice în spațiul pontic)*, *Tyragetia SN*, 1(16), 1, 63-87.
- Banaru 2007 a V. Banaru, *Observații pe marginea unui volum recent privitor la așezarea antică de pe insula Berezan*, *ArhMold*, 30, 287-296.
- Baumann 1973-1974 V.H. Baumann, *Considerațiuni asupra importului de amfore grecești în Nordul Dobrogei*, *Peuce*, 4, 29-60.
- Bazarciuc 1979 V.V. Bazarciuc, *Date noi privind cultura geto-dacică în lumina recentelor cercetări arheologice în zona Hușilor*, *Hierasus*, 2, 33-36.

- Bazarciuc 1980 a V.V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești–Dealul Bobului (județul Vaslui)*, MCA, 14, 164-176.
- Bazarciuc 1980 b V.V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești (județul Vaslui)*, AMM, 2, 61-80.
- Bazarciuc 1981 V.V. Bazarciuc, *Tezaurul geto-dacic de la Bunești, jud.Vaslui*, SCIVA, 32, 4, 563-570.
- Bazarciuc 1983-1984 V.V. Bazarciuc, *O nouă descoperire geto-dacică în Po-dișul Central Moldovenesc*, AMM, 5-6, 169-181.
- Bazarciuc 1983 a V.V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești, județul Vaslui*, MCA, 15, 211-217.
- Bazarciuc 1983 b V.V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești, județul Vaslui*, SCIVA, 34, 3, 249-273.
- Bazarciuc 1986 V.V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești–Averești, județul Vaslui*, MCA, 16, 89-91.
- Bazarciuc 1987 V.V. Bazarciuc, *Noi descoperiri în cetatea geto-dacică de la Bunești (județul Vaslui)*, SCIVA, 38, 1, 33-39.
- Bîrzescu 2012 I. Bîrzescu, *Histria XV. Die archaischen und frühklassischen Transportamphoren*, Bukarest.
- Boardman 1988 J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București.
- Borisfen – Berezan' 2005 Borisfen – Berezan'. *Načalo antičnoj epochi v Severnom Pričernomor'e. K 120-letiju archeologičeskich raskopok na ostrove Berezan'. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ėrmitaže 23 ijunja–11 sentebrja 2005 g.*, St. Petersburg.
- Bouzek 1990 J. Bouzek, *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*, Prague.
- Bouzek 2005 J. Bouzek, *East Greek fine pottery in the Black Sea Area: Archaic and Hellenistic: a revision*, în D. Kacharava, M. Faudot, E. Geny (ed.), *Pont-Euxin et Polis. Polis Hellenis et Polis Barbaron. Actes du Xe Symposium de Vani – 23-26 septembre 2002*, Besançon, 63-76.
- Bouzek, Wasowicz 1991 J. Bouzek, A. Wasowicz, *Le Pont dans l'épopée et dans l'archéologie: 6e colloque sur l'histoire ancienne de la Mer Noire, du 22 au 29 septembre 1990 à Vani*, DHA 17, 431-444.
- Brašinskij 1984 I.B. Brašinskij, *Metody issledovanija antičnoj trgovli*, Leningrad.
- Brătianu 1969 G.I. Brătianu, *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Munich.
- Brujako 1993 I.V. Brujako, *Severo-Zapadnoe Pričernomor'e v VII-V vv. do n. é. Načalo kolonizačii Nižnego Podnestrov'ja*, *Antičnyj mir i archeologija*, 9, 60-79.

- Buzoianu 1992 L. Buzoianu, *Importurile de amfore la Tomis în perioada elenistică*, Pontica, 25, 99-165.
- Buzoianu, Bărbulescu 2008 L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albești – Monografie arheologică*, Constanța.
- Černenko 1968 E.V. Černenko, *Skifskij dospech*, Kiev.
- Černenko 2006 E.V. Černenko, *Die Schutzwaffen der Skythen*, Stuttgart.
- Chetragu, Serova 1987 N.A. Chetragu, N.L. Serova, *Skifskie kurgany v Dubossarskom rajone, în Moldavskoe Podnestrov'e v pervobytnuju epochu*, Chișinău, 107-131.
- Chetragu, Serova 1990 N.A. Chetragu, N.L. Serova, *Issledovanija skifskogo kurgana 21 u g. Dubossary*, AIM, 120-132.
- Chetragu, Serova 1992 N.A. Chetragu, N.L. Serova, *Issledovanie kurganov v Dubosarskom rajone*, AIM, 141-171.
- Chetragu, Serova 2001 N.A. Chetragu, N.L. Serova, *Necropola aristocrației scitice de la Dubăsari (sec. V-IV î. e. n.)*, Chișinău.
- Cojocaru 2004 V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.
- Cojocaru 2007 V. Cojocaru, *Despre așa-numitul „protectorat” scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice*, Peuce SN, 3-4, 109-120.
- Cojocaru 2009 V. Cojocaru, *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das „skythische Protektorat” als offene Frage*, Tyche, 23, 1-20.
- Conovici, Irimia 1991 N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts a Satu Nou (comm. d'Oltina, dep. de Constanza)*, Dacia NS, 35, 139-175.
- Dehn, Frey 1962 W. Dehn, O.-H. Frey, *Die absolute Chronologie der Hallstatt- und Frühlatènezeit Mitteleuropas auf Grund des Südimports*, în *Atti del VI congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche*, Roma 29 agosto–3 settembre 1962, 1, Firenze, 197-208.
- Dimitrov 1979 B. Dimitrov, *Relations commerciales et politiques des cités grecques sur le littoral de la Thrace pontique à l'époque archaïque*, Thracia Pontica, 1, 300-310.
- Dobroljubskij 1999 A.O. Dobroljubskij, *V poiskach antičnoj Odessy*, Stratum, 3, 241-259.
- Domăneanțu 2006 C. Domăneanțu, *Două complexe din epocă arhaică redescoperite la Histria*, Pontica, 39, 75-93.
- Dupont 1983 P. Dupont, *Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros. Rapport préliminaire*, Dacia NS, 27, 19-43.
- Dupont 1995-1996 P. Dupont, *Amphores archaïques de Grèce propre en Mer Noire. Etat de la question*, Il Maro Nero, 2, 85-98.

- Dupont 1999 P. Dupont, *La circulation amphorique en Mer Noire à l'époque archaïque. Spécificités et problèmes*, în Y. Garlan (ed.), *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Aix-en-Provence, 143-162.
- Eftimie 1959 V. Eftimie, *Imports of stamped amphorae in the lower Danubian regions and a draft Rumania corpus of amphora stamps*, *Dacia NS*, 3, 195-216.
- Ehrhardt 1983 N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Frankfurt/Main-Bern-New York-Paris.
- Ehrhardt 1985 N. Ehrhardt, *Probleme der griechischen Kolonisation am Beispiel der milesischen Gründungen*, *Eos*, 73, 81-99.
- Ehrhardt 1988 N. Ehrhardt, *Konstanten in den politischen Beziehungen zwischen Thrakien und Griechen auf dem Balkan*, *Eos*, 76, 289-304.
- Fornasier, Böttger 2002 J. Fornasier, B. Böttger (ed.), *Das Bosporanische Reich. Der Nordosten des Schwarzen Meeres in der Antike*, Mainz.
- Gallotta 2012 S. Gallotta, *Le poleis del Mar Nero tra conflittualità e concordia: Eraclea Pontica*, în *Atti del Convegno internazionale Salvare la polis, costruire la concordia, progettare la pace*, Torino, 439-445.
- Garlan 1999 Y. Garlan, *Réflexions sur le commerce des amphores grecques en Mer Noire*, în Y. Garlan (ed.), *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Aix-en-Provence, 131-142.
- Gavriljuk 1999 N.A. Gavriljuk, *Istorija ekonomiki stepnoj Skifii v VI-III vv. do n. e.*, Kiev.
- Gavriljuk 2007 N.O. Gavriljuk, *Torgivlja miž grekami ta skifami u VI-IV st. do n.e.*, în *Nadčornomor'ja u iX st. do n.e. – na počatku XIX st.: studii z istorii ta arheologii*, Kiev, 60-70.
- Gras 1987 M. Gras, *Amphores commerciales et histoire archaïque*, *DialArch*, 2, 41-50.
- Gras 2000 M. Gras, *Archäologie des Handels*, în A.H. Borbein, T. Hölscher, P. Zanker (ed.), *Klassische Archäologie. Eine Einführung*, Darmstadt, 332-344.
- Greki i varvary 2005 K.K. Marčenko (ed.), *Greki i varvary Severnogo Pričernomor'ja v skifskuju epochu*, Sankt-Petersburg.
- Gumă 1991 M. Gumă, *Cîteva precizări asupra unor tipuri de coifuri de la sfîrșitul primei epoci a fierului și începutul celei de a doua descoperite în sud-vestul României*, *Thraco-Dacica*, 12, 85-103.
- Il'ina 2000 J.I. Il'ina, *O novych nachodkach vostočno-grečeskoj keramiki na ostroe Berezan'*, în V.J. Zuev (ed.), *ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Pamjati Jurija Viktoroviča Andreeva*, Sankt Petersburg, 201-209.
- Il'inskaja, Terenožkin 1983 V.A. Il'inskaja, A.I. Terenožkin, *Skifija VII-VI vv. do n. e.*, Kiev.

- Irimia 1977 M. Irimia, *Un tip de brățări din a doua epocă a fierului la Dunărea de Jos*, Peuce, 6, 73-77.
- Irimia, Conovici 1989 M. Irimia, N. Conovici, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu“* (com. Oltina, jud. Constanța), *Thracodacica*, 10, 115-154.
- Irimia, Conovici 1990 M. Irimia, N. Conovici, *Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou*, com. Oltina, jud. Constanța – *campania 1989*, *Pontica*, 23, 81-96.
- Irimia, Conovici, Ganciu 2011 M. Irimia, N. Conovici, A. Ganciu, *Sondajul arheologic de la Satu Nou – „Vadu Vacilor“* (com. Oltina, jud. Constanța), Constanța.
- Jajlenko 1990 V.P. Jajlenko, *Ol'vija i Bospor v ellinističeskuju epochu*, în *Ellinizm: ekonomika, politika, kul'tura*, Moscova, 249-260.
- Kac 1965 V.I. Kac, *O roli torgovogo faktora v voznikovenii Chersonesa Tavričeskogo*, în *Učennye zapiski MOPI im. N.K. Krupskoj* 121, 5, 135.
- Karyškovskij 1971 P.O. Karyškovskij, *Istrija i ee sosedi na rubeže III-II vv. do n. e.*, *VDI*, 2, 36-55.
- Karyškovskij 1988 P.O. Karyškovskij, *Novye epigrafičeskie nachodki v Nižnem Podnestrov'e*, în *Problemy drevnego i srednevekovogo Chersonesa*, Sevastopol, 56-58.
- Karyškovskij, Klejman 1985 P.O. Karyškovskij, I.B. Klejman, *Drevnij gorod Tira*, Kiev.
- Kerschner 2006 a M. Kerschner, *Zum Beginn und zu den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. Die Evidenz der ostgriechischen Keramik*, *Eurasia Antiqua*, 12, 227-250.
- Kerschner 2006 b M. Kerschner, *Zur Herkunftsbestimmung archaischer ostgriechischer Keramik: die Funde aus Berezan im Akademischen Kunstmuseum der Universität Bonn und im Robertinum der Universität Halle-Wittenberg*, *IstMitt*, 56, 129-156.
- Kimmig 1985 W. Kimmig, *Der Handel in der Hallstattzeit*, în K. Düwel, H. Jakuhn et alii (ed.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa I. Methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschichtlicher Zeit und in der Antike. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philologisch-historische Klasse, III.143*, Göttingen, 214-230.
- Köhler 1985 U. Köhler, *Formen des Handels in ethnologischer Sicht*, în K. Düwel, H. Jakuhn et alii (ed.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa I. Methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschichtlicher Zeit und in der Antike. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philologisch-historische Klasse, III. 143*, Göttingen, 13-55.

- Kull 1997 a B. Kull, *Orient und Okcident. Aspekte der Deutung des Hortes von Rogozen*, în C. Becker, M.-L. Dunkelmann, C. Metzner-Belsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Teržan (ed.), *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Espelkamp, 689-710.
- Kull 1997 b B. Kull, *Die Siedlung Oprisor bei Turnu Severin (Rumänien) und ihre Bedeutung für die thrakische Toreutik. Mit einem Fundbericht von I. Stângă*, Germania, 75, 551-584.
- Lawall 1998 M. Lawall, *Ceramics and positivism revisited: Greek transport amphoras and history*, în H. Parkins, C. Smith (ed.), *Trade, traders and the ancient city*, London–New York, 75-101.
- Levinschi 2005 A. Levinschi, *Considerații asupra începuturilor de locuire a geților în silvostepa Moldovei*, Tyragetia SN, 14, 63-70.
- Levițki 1998 O. Levițki, *Considerații asupra monumentelor funerare din perioada hallstattiană târzie de pe teritoriul Moldovei*, Revista arheologică, 2, 28-59.
- Lungu 1992 V. Lungu, *Circulația amforelor ștampilate în zona Capul Doljman*, Pontica, 25, 69-97.
- Lungu 1993 V. Lungu, *Pour une chronologie de la ceramique attique du Nord de la Dobroudja (IV-IIIe siècles av. J. Chr.)*, Pontica, 26, 159-190.
- Lungu 1994 V. Lungu, *Amfore ștampilate din Nordul Dobrogei*, Pontica, 27, 133-155.
- Marčenko 1988 K.K. Marčenko, *Varvary v sostave naselenija Berezani i Ol'vii vo vtoroj polovine VII – pervoj polovine I v. do n. è.*, Leningrad.
- Marčenko 1991 K.K. Marčenko, *O vostočnoj granice rasselenija frakijcev v Severnom Pričernomor'e arhaičeskogo vremeni (arheologičeskij aspekt)*, Thracia Pontica, 4, 209-212.
- Marčenko 1992 K.K. Marčenko, *Frakijcy na teritorii Nižnego Pobuž'ja v VII–VI vv. do n. è.*, în *Severo-Zapadnoe Pričernomor'e. Ritmy kulturogeneza*, Odessa, 41-42.
- Martynenko 1997 A.I. Martynenko, *Poslednij etap fasosskogo importa v Nikonij*, în *Nikonij i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja*, Odessa, 55-60.
- Mateevici 2005 N. Mateevici, *Rolul amforelor grecești în comerțul greco-barbar din spațiul bugo-carpatic în sec. VI–începutul sec. II a. Chr.*, Tyragetia, 14, 71-80.
- Mateevici 2007 N. Mateevici, *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI–începutul sec. II a. Chr.*, Chișinău.
- Mauss 1990 M. Mauss, *Die Gabe. Form und Funktion des Austauschs in archaischen Gesellschaften*, Frankfurt.
- Măndescu 2010 D. Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V-III a. Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*, Brăila.

- Mănucu-Adameșteanu 1996 M. Mănucu-Adameșteanu, *Ὀργάμη πόλι ἐπὶ τῷ Ἰστρῷ*, în M. Porumb (ed.), *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 101-109.
- Mănucu-Adameșteanu 2000 M. Mănucu-Adameșteanu, *Ceramique archaïque d'Orgame*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques peripheriques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 195-204.
- Mănucu-Adameșteanu 2000-2001 M. Mănucu-Adameșteanu, *Amforele arhaice de la Orgame și câteva probleme de economie antică*, *Pontica*, 33-34, 211-218.
- Meljukova 1958 A.I. Meljukova, *Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Podnestrov'ja*, *MIA*, 64, 5-102.
- Meljukova 1965 A.I. Meljukova, *Skifskie elementy v getskoj kul'ture*, *Krat-Soob (M)*, 105, 32-41.
- Meljukova 1967 A.I. Meljukova, *Skify i gety na Nižnem Dnestre*, în *Tezisy dokladov Vsesojuznoj sessii posvjaščennoj itogam archeologičeskich issledovanij 1966 g.*, Chișinău, 22-24.
- Meljukova 1969 A.I. Meljukova, *K voprosu o granice meždu skifami i getami*, în *Drevnie frakijcy v Severnom Pričernomor'e*, Moscova, 61-80.
- Meljukova 1976 A.I. Meljukova, *K voprosu o vzaimootnošenii skifskogo i frakijskogo iskusstva*, în *Skifo-sibirskij zverinnyj stil' v iskusstve narodov Evrazii*, Moscova, 106-127.
- Meljukova 1979 A.I. Meljukova, *Skifija i frakijskij mir*, Moscova.
- Meljukova 1988 A.I. Meljukova, *Narody Severnogo Pričernomor'ja nakanune i v period grečeskoj kolonizačii*, în *Mestnye etnopolitičeskie ob'edinenija Pričernomor'ja v VII-IV vv. do n. è.*, Tbilisi, 8-27.
- Meljukova 1989 A.I. Meljukova, *Skifskie pamjatniki stepi Severnogo Pričernomor'ja*, în A.I. Meljukova (ed.), *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifosarmatskoe vremja*, Moscova, 51-67.
- Mihăilescu-Bîrliba 1990 V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă*, Iași.
- Minns 1913 E.H. Minns, *Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge.
- Mitrea 1961 B. Mitrea, *Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales*, *StCl*, 3, 83-88.
- Mitrea 1984 B. Mitrea, *Etape cronologica în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, *Thraco-Dacica*, 5, 111-121.
- Monachov 1999 S.J. Monachov, *Torgovyje svjazi v Pričernomor'e: Po materialam grečeskoj keramičeskoj tary VII-II vv. do n. e. (Diss.)*, Saratov.

- Morel 1999 J.-P. Morel, *Conclusion: Remarques sur les amphores de la Mer Noire*, în Y. Garlan (ed.), *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Aix-en-Provence, 281-286.
- Niculiță 1987 I.T. Niculiță, *Severnyye frakijcy VI-I vv. do n. è.*, Chișinău.
- Niculiță 1992 I.T. Niculiță, *Traco-geții la est de Prut, Carpica*, 23, 1, 107-113.
- Ochotnikov 1990 S.B. Ochotnikov, *Nižnee Podnestrov'e v VI-V vv. do n. è.*, Kiev.
- Ol'chovskij 1981 V.S. Ol'chovskij, *Naselenie Kryma po dannym antičnych avtorov*, SovArh, 3, 52-65.
- Onajko 1960 N.A. Onajko, *Antičnyj import na territorii Srednego Pridneprov'ja (VII-V vv. do n. è.)*, SovArh, 2, 25-41.
- Onajko 1966 N.A. Onajko, *Antičnyj import v Pridneprov'e i Pobuž'e v VII-V vv. do n. e.*, Moscova.
- Oppermann 2002 M. Oppermann, *Zu Charakter und Dislokation der bemalten griechischen Importkeramik am Westpontos in archaischer und klassischer Zeit*, în M. Faudot, A. Fraysse, E. Geny (ed.), *Pont-Euxin et commerce. La genèse de la «Route de la soie». Actes du IXe Symposium de Vani (Colchide) – 1999*, Paris, 109-124.
- Oppermann 2004 M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach.
- Oppermann 2005 M. Oppermann, *Probleme der Akkulturation und des Kulturtransfers in der Bildkunst des Westpontos in vorrömischer Zeit*, în F. Fless, M. Treister (ed.), *Bilder und Objekte als Träger kultureller und interkultureller Kommunikation im Schwarzmeergebiet. Kolloquium in Zschortau/Sachsen vom 13.2-15.2 2003*, Rahden/Westf., 83-89.
- Oppermann 2007 M. Oppermann, *Thraker, Griechen und Römer an der Westküste des Schwarzen Meeres*, Mainz.
- Ostroverchov 1980 A.S. Ostroverchov, *Étapy i charakter greko-skifskich ékonomičeskich svjazej v Podneprov'e i Pobuž'e*, în *Issledovanija po antičnoj archeologii Jugo-Zapada Ukrainskoj SSR*, Kiev, 23-39.
- Pârvan 1923 V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București.
- Papacostea, Ciocîltan 2007 Ș. Papacostea, V. Ciocîltan, *Marea Neagră, răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)*, Constanța.
- Petrenko 1978 V.G. Petrenko, *Ukrašenija Skifii VII-III vv. do n. e.*, Moscova.
- Pippidi 1967 D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București.
- Pippidi 1965 D.M. Pippidi, *Străinii de peste mări*, în *Din istoria Dobrogei I. Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 137-324.
- Podossinov 1996 A.V. Podossinov, *Barbarisierte Hellenen – hellenisierte Barbaren. Zur Dialektik ethno-kultureller Kontakte in der Region des Mare*

- Ponticum, în B. Funk (ed.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters*, Tübingen, 415-426.
- Podossinov 1987 A.V. Podossinov, *Ovids Dichtung als Quelle für die Geschichte des Schwarzmeergebiets*, Konstanz.
- Podossinov 1984 A.V. Podossinov, *Ovidij i Pričernomor'e: Opyt istočniko-vedčeskogo analiza poetičeskogo teksta*, în *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR*, Materialy i issledovanija, 1983, Moscova, 8-178.
- Popilian 1981 G. Popilian, *Noi mărturii arheologice descoperite la Craiova privind civilizația geto-dacică*, Arhivele Olteniei, 1, 45-52.
- Posamentir 2006 R. Posamentir, *The Greeks in Berezan and Naukratis: A Similar Story?*, în U. Schlotzhauer, A. Villing (ed.), *Naukratis: Greek diversity in Egypt: studies on East Greek pottery and exchange in the Eastern Mediterranean*, London, 159-168.
- Rădulescu et alii 1993 A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluță-Georgescu, *Observații privind așezarea greco-autohtonă de la Albești*, Pontica, 26, 121-158.
- Robert 1937 L. Robert, *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie mineure*, Paris.
- Rusjaeva 1999 A.S. Rusjaeva, *Proniknovenie èllinov na territoriju ukrainskoj lesostepi v archaičeskoe vremja (k postanovke problemy)*, VDI, 4, 84-97.
- Samojlova 1988 T.L. Samojlova, *Tira v VI-I vv. do n. è.*, Kiev.
- Samojlova 1993 T.L. Samojlova, *Pochod Zopiriona i Severo-Zapadnoe Pričernomor'e*, în *Drevnosti pričernomorskich stepej*, Odessa, 46-51.
- Samojlova 1997 T.L. Samojlova, *Sinopskij import v Nižnee Podnestrov'e (po dannym keramičeskoi epigrafiki)*, în *Nikonij i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja*, Odessa, 220-223.
- Saprykin 1986 J.S. Saprykin, *Gerakleja pontijskaja i Chersones tauričeskij*, Moscova.
- Saprykin 1997 J.S. Saprykin, *Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI-I centuries B.C.)*, Amsterdam.
- Schindler 2004 M.P. Schindler, *Von Süd nach Nord: Transalpinen Handel und Siedlungen im Alpenraum*, în M. Guggisberg (ed.), *Die Hydria von Grächwil. Zur Funktion und Rezeption mediterraner Importe in Mitteleuropa. Akten Internationales Kolloquium anlässlich des 150. Jahrestages der Entdeckung der Hydria von Grächwil. Universität Bern, 12. und 13. Oktober 2001*, Bern, 71-78.
- Seibert 1963 J. Seibert, *Metropolis und Apoikie. Historische Beiträge zur Geschichte ihrer gegenseitigen Beziehungen*, Würzburg.
- Sekerskaja 1976 N.M. Sekerskaja, *Archaičeskaja keramika iz Nikonija*, MASP, 8, 84-95.

- Sekerskaja 1987 N.M. Sekerskaja, *Okul'tach v Nikonii*, în *Novye issledovanija po archeologii Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 27-37.
- Šelov 1971 D.B. Šelov, *Skifo-makedonskij konflikt v istorii antičnogo mira*, MIA, 177, 54-63.
- Sergeev 1966 G.P. Sergeev, *Oloneštiskij antičnyj klad*, VDI, 2, 132-142.
- Serova 1989 N.L. Serova, *Grečeskaja keramičeskaja tara iz skifskich kurganov Moldavii*, AIM, 149-163.
- Sinika 2007 V.S. Sinika, *Pogrebal'nye pamjatniki skifskoj kul'tury konca VII – načala III v. do n. e. na territorii Dnestro-Prutsko-Dunajskich stepej (Diss.)*, Moscova.
- Sîrbu 1979 V. Sîrbu, *Considerații privind importul amforelor elene și elenistice pe teritoriul României (sec. VI-I î. e. n.)*, *Danubius*, 8-9, 123-144.
- Sîrbu 1982 V. Sîrbu, *Importuri grecești în Cîmpia Brăilei (sec. V-I î. e. n.)*, *Pontica*, 15, 99-124.
- Sîrbu 1983 V. Sîrbu, *Nouvelles considérations générales concernant l'importation des amphores grecques sur le territoire de la Roumanie (les VIe-Ier siècles av. n. e.)*, *Pontica*, 16, 43-67.
- Sîrbu 1985 V. Sîrbu, *Considérations concernant l'importation des amphores grecques sur le territoire de la Roumanie (les VIe-Ier siècles av. n. e.)*, *Thracia Pontica*, 2, 243-271.
- Sîrbu 1985 V. Sîrbu, *Probleme istorice și arheologice ale Cîmpiei Române privite în contextul estului României (secolele VI-IV î. e. n.)*, *Istros*, 4, 15-24.
- Skifskie pamjatniki 1986 *Skifskie pogrebal'nye pamjatniki stepei Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev.
- Skržinskaja 1991 M.V. Skržinskaja, *Drevnegrečeskij fol'klor i literatura o Severnom Pričernomor'e*, Kiev.
- Skržinskaja 2001 M.V. Skržinskaja, *Skifija glazami Ellinov*, Sankt Petersburg.
- Stângă 1992 I. Stângă, *Découvertes archéologiques inédites appartenant à l'époque Latène dans le département de Mehedinți*, *Symposia Thracologica*, 9, 151-154.
- Stegbauer 2002 C. Stegbauer, *Reziprozität. Einführung in soziale Formen der Gegenseitigkeit*, Wiesbaden.
- Teleagă 1999 E. Teleagă, *Despre cronologia descoperirilor funerare de la Corbu și Nuntași*, SCIVA, 50, 1-2, 33-44.
- Teleagă 2008 E. Teleagă, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. - Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Rahden.
- Teodor 1983-1984 S. Teodor, *Cu privire la relațiile dintre geții est-carpatici și lumea greco-macedoniană*, AMM, 5-6, 155-168.
- Tsetskhladze 2010 G. Tsetskhladze, *„Beware of Greeks Bearing Gifts“: Gifts, Tribute, Bribery and Cultural Contacts in the Greek Colonial World*, în R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang, I. Madreiter (ed.), *Interkulturalität in*

der Alten Welt: Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts, Wiesbaden, 41-61.

Tudor 1954 D. Tudor, *Amfore elenistice descoperite în adâncul RPR (Referat asupra relațiilor dintre greci și autohtoni)*, în *Studii și referate privind istoria RPR 1*, București, 81-88.

Tudor 1967 D. Tudor, *Răspîndirea amforelor grecești ștampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia*, *ArhMold*, 5, 37-79.

Vachtina 1981 M.J. Vachtina, *Osvjazjach grekov s mestnym naseleniem stepnoj zony Severnogo Pričernomor'ja v VII – VI vv do n. è.*, în *Demografičeskaja situacija v Pričernomor'je v period Velikoj grečeskoj kolonizacii*, Tbilisi, 108-109.

Vachtina 1989 M.J. Vachtina, *Grečeskie poselenija Severnogo Pričernomor'ja v VII – VI vv. do n. è. (k probleme pervych kontaktov)*, în *Kočevniki evrazijskich stepei i antičnyj mir*, Novočerkask, 74-88.

Vachtina 1993 M.J. Vachtina, *K voprosu o vlijanii demografičeskoj situacii na stanovlenie i razvitii greko-varvarskich svjazej v različnyh rajonach Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, *Peterburgskij archeologičeskij vestnik*, 6, 53-55.

Vachtina 1996 M.J. Vachtina, *Grečeskaja raspisnaja keramika iz raskopok Nemirovskogo gorodišča*, *Archeologija (Kiev)*, 4, 83-93.

Vachtina 2004 M.J. Vachtina, *O načale rasprostronenija južnoinoijskogo keramičeskogo importa v varvarskom mire Severnogo Pričernomor'ja*, în *Bosporskij fenomen: Problemy chronologii i datirovki pamjatnikov. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii 2*, Sankt Petersburg, 204-211.

Vinogradov 1996 J.G. Vinogradov, *Zur Klasifizierung der griechisch-barbarischen Abhängigkeitsverhältnisse der vorrömischen Zeit im pontischen Raum* în B. Funk (ed.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters*, Tübingen, 427-437.

Vinogradov 1997 J.G. Vinogradov, *Voennye konflikty na Ponte s učastiem èllinističeskich grečeskich polisov iz-za monopol'nyh i territorial'nyh pritjazanij*, în *Bospor i antičnyj mir*, Nižnij Novgorod.

Vinogradov, Domanskij, Marčenko 1990 J.G. Vinogradov, J.V. Domanskij, K.K. Marčenko, *Sopostavitel'nyj analiz pis'mennyh i archeologičeskich istočnikov o probleme rannej istorii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, în *Pričernomor'e v VII-V vv. do n. e.*, Tbilisi, 75-98 (= *Sources écrites et archéologiques du Pont Nord-Ouest. Analyse comparative*, în *Le Pont-Euxin vu par les Grecs. Sources écrites et archéologie*, Paris, 121-139).

Vinogradov, Zolotarëv 1999 J.G. Vinogradov, M.I. Zolotarëv, *Chersones iznačal'nyj*, în *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy (1996-1997)*, Moscov, 91-129.

- Vulpe 1970 A. Vulpe, *Cercetări arheologice și interpretări istorice privind sec. VII–V î. e. n. în spațiul carpato-dunărean*, MemAntiq, 2, 115-213.
- Zaginajlo 1972 A.G. Zaginajlo, *Rozkopki Roksolanivs'kogo gorodišča*, Arheologični doslidžennja na Ukraini v 1969 r. 4, 195-200.
- Zaginajlo 1966 A.G. Zaginajlo, *Monetnye nachodki na Roksolanskom gorodišče 1957–1963 gg.*, MASP, 5, 100-130.
- Zanoci, Banaru 2009 A. Zanoci, V. Banaru, *Zwischen hallstattzeitlichen Traditionen und hellenistischen Einflüssen: Einige Überlegungen und Rekonstruktionsvorschläge zu den Befestigungsanlagen östlich der Karpaten im 6.-3. Jh. v. Chr.*, în P. Trebsche, I. Balzer, C. Eggl, J. Fries-Knoblach, J. Koch, J. Wiethold (ed.), *Architektur: Funktion und Rekonstruktion. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während des 6. Deutschen Archäologenkongresses in Mannheim 2008*, Langenweißbach, 129-139.
- Zirra 1994 V.V. Zirra, *Cronologia obiectelor mărunte din așezarea întărită de la Coțofenii din Dos/Dolj*, Mousaios, 4, 1, 71-90.

Sticlăria elenistică și romană din Pontul Euxin. Între producție și import

COSTEL CHIRIAC, SEVER-PETRU BOȚAN

A trecut mai bine de jumătate de secol de la apariția, în 1957, a binecunoscutei lucrări a Clasinei Isings despre sticlăria antică de pe teritoriul Imperiului Roman și din regiunile adiacente acestuia.¹ Autoarea era conștientă că, într-o Europă divizată politic și militar, așa cum era ea după al Doilea Război Mondial, un astfel de demers cu caracter științific presupunea o serie de privațiuni inerente în privința accesului la informațiile și publicațiile de profil din Europa de Est. Din nefericire, și colegii ei din Europa de Est treceau prin aceleași dificultăți de documentare și cercetare.

Cu toate acestea, interesul pentru studiul sticlăriei antice, în general, nu a scăzut nici în estul Europei, depășind dificultățile inerente vremurilor nu de mult trecute. Cercetătorii și oamenii de știință din țările circumscrise bazinului Mării Negre, atât din fosta URSS (Rusia, Ucraina și Georgia), cât și din România, Bulgaria și Turcia, au continuat, fiecare în aria sa de activitate, să descopere, să cerceteze și să publice studii în acest domeniu fascinant care este istoria sticlăriei vechi.²

Trebuie să remarcăm că literatura de specialitate din fostele țări comuniste dedicată domeniului s-a impus mai greu în rândurile lumii științifice europene și internaționale și din alte motive, precum cunoașterea insuficientă a limbilor publicațiilor din unele țări est-europene sau carențele științifice ale acestor publicații.

Ne propunem ca în rândurile ce urmează să facem, mai întâi, o trecere în revistă a nivelului și orientării activității de cercetare și publicare a materialelor arheologice pe teritoriul țărilor foste comuniste riverane Mării

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Autorii mulțumesc, încă o dată, pentru sprijinul acordat în tehnoredactarea acestui text domnului Ștefan Honcu, doctorand al Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

Costel Chiriac, Institutul de Arheologie Iași; chiriaccostel@yahoo.com;

Sever-Petru Boțan, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași; sever_botan@yahoo.com.

1. Isings 1957, *passim*.

2. O imagine cuprinzătoare, de sinteză, asupra studiilor privind cercetarea sticlăriei antice din țările aparținând fostei Uniuni Sovietice, situate pe țărmurile de N și de E ale Mării Negre, vezi la Šciapova 1983 *passim* și la Sorokina 1989, 142-149.

Negre în legătură cu două probleme capitale pentru istoria sticlăriei antice din Pontul Euxin. Pe scurt, este vorba despre fenomenul importurilor vitrice (îndeosebi vesela) în epocile elenistică și romană, cu predilecție în nordul și vestul bazinului pontic, fără a ignora, în limita cunoștințelor accesibile nouă, nici referirile la litoralul sudic și estic.

Un al doilea scop al acestor rânduri este de a răspunde, la nivelul actual al informațiilor, unei probleme care, deși mult timp neglijată, nu și-a găsit decât parțial rezolvarea. Este vorba despre existența *demonstrată* (și nu *presupusă*, cum întâlnim de regulă în bibliografie) a unei producții vitrice *pontice*, zonală sau locală. Această discuție trenează încă din deceniile șase și șapte ale secolului trecut și nici astăzi răspunsurile nu sunt categorice și clare.

Între diversele areale de pătrundere și răspândire a veselei de sticlă în perioadele elenistică și romană, spațiul circumpontic ocupă un loc de excepție, atât prin cantitatea, cât și prin calitatea și varietatea produselor întâlnite aici. Aflată într-o poziție geografică privilegiată, în raport cu imensul spațiu situat la nord de bazinul pontic, fapt ce îi conferea și un potențial economic deosebit, această zonă a atras încă de timpuriu atenția coloniștilor greci, care au fondat aici numeroase așezări, la început cu rol comercial (*emporion*), dar care, mai apoi, s-au extins și s-au transformat în orașe.³ Toate aceste colonii au desfășurat o activitate economică susținută, atât cu populațiile din jur (tracii, geții, sciții și, mai apoi, sarmații), cât și cu regiuni mai îndepărtate precum Asia Mică, Levant, Egipt, ca și, mai apoi, cu provinciile romane occidentale.⁴ Printre numeroasele produse de import ce ajungeau aici, fie pe mare, fie pe uscat, se numără vasele și obiectele fabricate din sticlă. Distribuția și caracteristicile răspândirii acestora conturează două perioade distincte – prima între secolele III și I a. Chr. și cea de-a doua între secolele I și III p. Chr. – asupra cărora vom zăbovi mai pe larg în studiul de față.

Deși cu o pondere extrem de mare în cadrul descoperirilor arheologice, vesela de sticlă reprezintă, încă, sub raportul cercetării științifice, un domeniu neexploatat pe deplin. În ceea ce privește spațiul nord-pontic, acesta s-a dovedit a fi o zonă puțin cunoscută în literatura de specialitate din Occident, poate și din cauza accesului limitat (din punct de vedere lingvistic) la bibliografia existentă în unele țări comuniste.⁵ Singura excepție de dată recentă o reprezintă catalogul pieselor vitrice din colecția

3. Carpenter 1948, 1-10; Povalahev 2008, 250; Kokhelenko, Kuznetsov 1990, 69; Batty 2007, 2-8; Reger 2007b, 460-483; Tsetskhladze 1994, 111-135; Tsetskhladze 1998, 9-68; Cojocaru 2004, 79-116.

4. Rostovtzeff 1957, 153-154.

5. Isings 1957; Raskolnikoff 1975, *passim*; Treister, Vinogradov 1993, 521-563.

muzeului Luvru⁶, ce încorporează și Colecția Messaksoudi, compusă în special din vase provenind de la Panticapaeum și din Peninsula Taman. Despre numeroase piese, datate în special între secolele I și III p. Chr., autoarele lucrării citate avansează ipoteza că ar fi fost produse în atelierele locale, bazându-se în special pe frecvența și ponderea descoperirilor.

În ceea ce privește spațiul vest-pontic, literatura de specialitate occidentală este la fel de săracă. Singurele mențiuni se leagă tot de problematica unei producții locale, care, după cum vom vedea, a stârmit și stârmește încă numeroase discuții, pe baza unor forme precum sticlele cu corp piriform și decor cu filament aplicat pe gât⁷ sau unguentariile cu corpul în formă de clopot larg și înalt⁸, considerate a fi de proveniență tomitană, deși, până acum, nu există suficiente elemente certe care să illustreze activitatea concretă a unor ateliere în acest oraș (fig. 14).

Revenind la publicațiile privind vesela de sticlă din nordul Pontului Euxin, trebuie să subliniem consistența literaturii de specialitate, rusă și ucraineană.⁹ Începutul interesului pentru aceste piese într-un context mai larg s-a manifestat încă din secolul al XIX-lea, când au fost ilustrate o serie de piese provenind din necropolele de la Panticapaeum.¹⁰ Primul studiu consistent avea să apară însă abia în 1914, fiind datorat lui M. Rostovtzeff, care făcea o analiză detaliată a cupelilor cu decor pictat descoperite la Olbia.¹¹

Interesul pentru studiul sticlăriei antice a luat un avânt considerabil începând cu anii 1960, fiind urmărite o serie de direcții de cercetare bine stabilite, precum: 1. conturarea unei viziuni de ansamblu asupra circulației vaselor de sticlă în bazinul nord-pontic¹²; 2. editarea unor descoperiri din diverse așezări, precum Panticapaeum, Tanais, Olbia, Tyras sau, mai recent, Gurzuf¹³; 3. publicarea unor colecții muzeale importante alcătuite din piese de proveniență nord-pontică (Ermitaj sau Odessa)¹⁴; 4. discutarea și analizarea anumitor categorii de vase, precum pahare cu inscripții în limba greacă (în acest sens, exemplarul descoperit la Loo, lângă Soci,

6. Arveiller-Dulong, Nenna 2000, 2005.

7. Weinberg 1992, 133-134, nr. 109 și fig. 109.

8. Glušević 2000, 188, care susține că o variantă derivată a tipului Isings 82A – identificată cu forma De Tomasso 53 pe baza raportului diferit între gât și corp – ar fi fost, eventual, produsă în atelierele de sticlărie de la Tomis.

9. Vezi Sorokina 1989, 142-149.

10. Sorokina 1995, 62.

11. Rostovtzeff 1914, 1-26.

12. Sorokina 1968 a, 67-79; Sorokina 1984, 233-236; Treister, Vinogradov 1993, 530.

13. Sorokina 1962, 210-236; Sorokina 1965, 202-248; Sorokina 1976, 199-209; Son 1988, 47-56; Novicenkova 2002, 15-26.

14. Kunina 1997 b; Sorokina 1978 a, 267-274; Polishchuk 2006, 336-353.

e cel mai elocvent)¹⁵, pahare decorate cu „muguri de lotus”¹⁶, pahare cu reprezentări mitologice¹⁷, vase antropomorfe¹⁸, pahare fațetate¹⁹, patere²⁰, ulcioare de proveniență așa-zis bosporană²¹, *kantharoi* elenistici și romani timpurii²², *aryballoi*²³ sau *unguentaria*.²⁴ Alte direcții de cercetare au vizat identificarea ponderii importurilor din diferite regiuni ale Imperiului Roman,²⁵ dar, în același timp, a căpătat consistență și discuția asupra unei eventuale producții locale²⁶, în special odată cu descoperirea unor ateliere de prelucrat sticla datând din secolele II-IV p. Chr., la Alma Kermen²⁷, Chersones²⁸, Tanais²⁹ sau Komarovo.³⁰

Deosebit de interesante sunt însă și descoperirile din teritoriile aflate la periferia și în hinterlandul cetăților de pe coastă, locuite de triburile scitice. Unele morminte tumulare scitice, de exemplu, conțin suficientă veselă de sticlă, de foarte bună calitate, provenind fie din Asia Mică, fie din zona est-mediteraneeană, ca urmare a unor schimburi comerciale de lungă durată cu aceste zone, fie în mod direct, fie prin intermediul coloniilor grecești.³¹

Nu în ultimul rând, o altă direcție de cercetare care a luat amploare, ceva mai târziu, și în Occident o constituie analizele chimice efectuate asupra pastei vitrice, pentru a se putea determina, pe baza valorilor obținute, eventualele areale de proveniență a sticlei. Asemenea studii au fost realizate pentru sticlăria provenind de la Tanais, Panticapaeum sau Hermonassa³², dar și din alte situri aflate în nordul Mării Negre.³³

Comparativ, bibliografia de specialitate despre sticlăria antică descoperită pe țărmul vestic al Pontului Euxin este mult mai săracă. În ceea ce

15. Braund 1991, 268-269 – purtând inscripția „bucură-te, căci ești aici”.

16. Ryžova 2004, 229-237.

17. Kunina 2003, 73-78.

18. Sorokina 1968 b, 181-189.

19. Sorokina 1978 b, 111-122.

20. Kunina 1964, 37-39.

21. Kunina 1997 a, 134-148.

22. Zasetskaja, Marčenko 1995, 90-104.

23. Sorokina 1987, 40-46.

24. Kunina, Sorokina 1972, 146-177.

25. Kunina 1984, 147-164.

26. Sorokina 1965, 202-248; Alexeeva, Arsen'eva 1966, 176-188 – pentru vasele de secol II-III p. Chr. provenind probabil din atelierele de la Tanais.

27. Vysots'ka 1964, 7-20.

28. Belov 1965, 237-239; Raschke 1978, 742, nota 400.

29. Šciapova 1983, 157.

30. Šciapova 1978, 230-242; Welker 1985, 28.

31. Vezi aici sinteza lui Dzigovski, Ostroverhov 2000.

32. Šciapova 1962, 237-240; Šciapova 1965, 249-265.

33. Sorokina 1989, 144; Dzigovski, Ostroverhov 2000, 94-114; 170-175.

privește Dobrogea romană, în afară de câteva articole ce menționează și vasele de sticlă printre alte descoperiri arheologice, cunoscuta lucrare a lui M. Bucovală rămâne, deocamdată, singura lucrare monografică despre vasele descoperite la Tomis.³⁴ Piesele vitrice provenind de la Histria sau Callatis, rămase în continuare inedite, trebuie cât mai curând publicate și analizate pentru a obține o imagine mai clară asupra distribuției acestor vase. De asemenea, în lipsa unor dovezi clare, nu putem proba, încă, doar cu argumente de ordin cantitativ existența unei producții locale.

Pentru spațiul litoral din Bulgaria de astăzi, cea mai importantă contribuție este seria de studii privind sticlăria antică de pe litoralul vestic al Mării Negre semnate de Al. Minčev. Cercetătorul bulgar face o analiză tipologică a principalelor categorii de vase de sticlă ce datează din secolele I-VI p. Chr., clasificându-le, după funcționalitate, în patru grupe: 1. boluri și platouri³⁵, 2. pahare și cupe de băut³⁶, 3. ulcioare³⁷ și 4. sticle sau recipiente prismatice de transport.³⁸ Pe lângă descoperirile de pe litoralul bulgăresc de la Dionysopolis, Odessos, Anchialos, Mesambria sau Apollonia, mai sunt discutate comparativ și o serie de piese editate provenind de la Tomis și Callatis, fapt ce pune în evidență omogenitatea acestui spațiu în ce privește distribuția și răspândirea formelor vitrice. Un al cincilea studiu semnat de același Al. Minčev a apărut ulterior și reprezintă un rezumat al cercetărilor sale, în care autorul ne oferă și o tipologie cuprinzând șapte categorii de vase, fiecare cu subtipurile sale.³⁹

În sfârșit, nu pot fi trecute cu vederea două articole cu caracter general despre sticlăria antică de pe teritoriul Bulgariei de astăzi semnate de Djingov⁴⁰ și, mai recent, de Belivanova.⁴¹ Acestea, chiar dacă nu se referă în exclusivitate la sticlăria din orașele de pe coastă, iau în discuție numeroase exemplare descoperite acolo.

În spațiul nord-pontic vesela de sticlă sub forma diverselor vase de mici dimensiuni modelate pe miez de nisip (de tip *alabastron*, *amphoriskos*, *oenochoe*) a pătruns încă de timpuriu, în urma strânselor legături comerciale întreținute de colonii cu spațiul egeo-mediteranean. Din punct de vedere cantitativ, aceste vase sunt extrem de bine reprezentate mai ales în

34. Bucovală 1968; pentru analize asupra veselei de sticlă de la Tomis, vezi: Belc, Irimia 2004.

35. Minčev 1984, 5-21.

36. Minčev 1988, 35-59.

37. Minčev 1989, 13-26.

38. Minčev 1990, 56-78.

39. Minčev 1992, 73-80 și fig. 4-8.

40. Djingov 1965, 11-20.

41. Belivanova 1999, 35-49.

necropolele de la Panticapaeum, Nymphaeum sau Chersones, în special între secolele VI și III a. Chr. În afară de aceste mici recipiente folosite în special pentru păstrarea parfumurilor și a unguentelor aromatice, vesela de uz cotidian este cvasi-absentă din zonele de coastă.

Cu totul altfel stau însă lucrurile în cazul zonelor din vecinătatea centrelor grecești, unde vesela de sticlă este prezentă în inventarul funerar al mormintelor tumulare scitice. Vasele cele mai interesante sunt așa-numitele „boluri ahemenide” realizate prin turnare în tipar și decorate la exterior cu un motiv vegetal asemănător petalelor de lotus.⁴² Asemenea exemplare au fost descoperite la Algeti (în Georgia)⁴³, în kurganele de la Kurdjipsk⁴⁴, Tolstaya Moșila⁴⁵, Semenovka lângă Tyras⁴⁶ (fig. 1). Printre descoperirile de acest gen menționăm și cele două vase de sticlă de tip „ahemenid” dintr-un mormânt aristocratic de la Amisos, pe coasta sudică a Mării Negre, datat la începutul secolului III a. Chr.⁴⁷ Inspirat din formele veselei de metal prețios, aceste vase par să fi fost extrem de populare în rândul aristocrației locale. Este interesant, însă, de subliniat că ele nu apar în coloniile grecești de pe litoral, fapt ce ne arată că aceste vase ajungeau la sciți nu prin intermediul grecilor, ci prin contact direct cu centrele din Asia Mică pe drumurile caravanelor care străbăteau Caucazul.⁴⁸ Această tendință, ce denotă inerția comercială, dar și o uniformitate economică scăzută a coloniilor grecești, avea să se mențină și mai departe, în epoca elenistică, până către cea de-a doua jumătate a secolului I a. Chr.⁴⁹ Pentru industria vitrică, epoca elenistică a reprezentat o perioadă extrem de propice de experimentare tehnică și decorativă, în care tipurile de vase sporesc în paralel cu utilitatea lor funcțională. Dezvoltarea tehnicilor de turnare în tipar a permis obținerea unor categorii variate de veselă de masă, care intra atunci, pentru prima dată, în uzul cotidian.⁵⁰ Ca o consecință firească, sporește și

42. Pentru discuții mai largi, vezi Triantafyllidis 2001, 13-17; Dzigovski, Ostroverhov 2000, 55-79 – care discută răspândirea acestora în mediul scitic (vezi fig. 22).

43. Makharadze, Saginashvili 1999, 11-17.

44. Galanina 1970, 35-44.

45. *Apud* Dzigovski, Ostroverhov 2000, 57.

46. Dzigovski, Ostroverhov 2000, 225; Simonenko 2003, 42-43, într-un mormânt sarmatic datat pe baza materialului arheologic în secolele III-II a. Chr.

47. Erciyas 2006, 72.

48. Galanina 1970, 40; Raschke 1978, 687-688, nota 44, 692, nota 90, 741, nota 399; Dzigovski, Ostroverhov 2000, 79.

49. Sorokina 1984, 233.

50. Grose 1981, 61-72.

numărul atelierelor în care se produceau asemenea vase, centre precum Alexandria sau Sidon devenind celebre pentru calitatea produselor lor.⁵¹

În zona litoralului nord-pontic vesela de sticlă turnată este însă relativ rară⁵², importurile de veselă „de lux” vizând teritoriile adiacente precum cele din vestul Caucazului. Astfel, se întâlnesc aici numeroase vase de tip *kantharos* (cu picior inelar sau talpă), lucrate din sticlă de foarte bună calitate, care însă nu apar în spațiul vizat de noi.⁵³ Tot aici poate fi amintit și bolul cu decor aurit descoperit în Caucaz, la Mozdok, și considerat a fi de proveniență alexandrină (fig. 4/4).⁵⁴ Asemenea boluri, aparținând primei perioade de producție a veselei elenistice (secolele III-II a. Chr.), deși nu sunt numeroase, au avut o arie de răspândire largă, fiind întâlnite din Asia Mică și Egipt până în Italia, la Canosa și Tresilico.⁵⁵ Ele se detașează de celelalte vase prin rafinamentul artistic și finețea decorului și pot fi considerate produse de lux.

O altă piesă cu caracter unic este și amfora de sticlă descoperită la începutul secolului XX la Olbia⁵⁶ (fig. 4/1). Înălțimea sa (de aproape 60 de centimetri) face din ea cel mai mare vas de sticlă realizat înainte de inventarea procedurii suflării.⁵⁷ Atât stilistic, cât și tehnologic, amfora, aflată astăzi la Muzeul Național din Berlin, se poate încadra în perioada finală a grupului Canosa, din a doua jumătate a secolului al II-lea a. Chr.

Discrepanța vizibilă dintre calitatea vaselor de sticlă din zona litorală și cea a vaselor din spațiul scito-sarmatic sugerează că acestea erau încă inaccesibile populației de rând și erau destinate mai degrabă aristocrației barbare, dispusă să plătească sume însemnate pentru a le obține. Numărul relativ mic de asemenea produse nu necesită apariția și dezvoltarea unei producții locale, nevoile fiind suplinite doar prin importuri.

O situație aparte se întâlnește însă la sanctuarul de la Gurzuf, în Crimeea⁵⁸ (fig. 14). Deși perioada sa de maximă înflorire se leagă de începuturile prezenței romane în Pontul Euxin (în a doua jumătate a secolului I a. Chr.), obiecte folosite în scopuri ritualice au fost depuse aici mult mai de

51. Gramatopol 1982; Rostovtzeff 1936, 242-248.

52. Rogov 2002, 276-277, constată, la rândul său, raritatea vaselor de sticlă elenistice pe coasta nord-pontică, comentând descoperirea unui bol elenistic fragmentar, obținut prin turnare, la Panskoye, în Crimeea de vest.

53. Zasetkaja, Marčenko 1995, 92-95, datate în secolele II-I a. Chr.

54. Adriani 1967, 105-127.

55. Harden 1968, 21-47.

56. Platz-Hörster 2002, 73-79, care notează și similitudinile dintre aceasta și cele două exemplare provenind din Grecia, de la Palaiokastro – vezi Weinberg 1992, 56-58 și nr. 48, 50.

57. Pentru tehnica de producție, vezi Lierke 2009, 35.

58. Treister, Vinogradov 1993, 527.

timpuriu. Un caz interesant este descoperirea a 27 de boluri semisferice și conice, fragmentare, cu cromatică și dimensiuni diferite. Acestea au putut fi împărțite în șase grupe, dintre care primele patru se datează în secolele II-I a. Chr.⁵⁹ și constituie aproape singurele descoperiri de acest gen din nordul Mării Negre.

Aceste boluri fabricate, prin turnare, din sticlă groasă, colorată și de bună calitate reprezintă, oarecum, forma-simbol a industriei vitrice siropalestiniene din perioada elenistică. Numai la Tel Anafa, unde, probabil, a funcționat un centru de producție a acestor vase, au fost descoperite peste 3000 de exemplare de diferite forme și mărimi⁶⁰, dar distribuția lor zonală este mult mai mare, cuprinzând și spațiul grecesc (Delos sau Agora ateniană)⁶¹. Rolul lor de ofrandă, dar și absența lor aproape totală în coloniile de pe litoral pot sublinia valoarea acestor produse.

Situația este similară și în ceea ce privește zona vest-pontică, unde nu se cunoaște, până în prezent, nici un exemplar descoperit. Foarte interesant este însă faptul că asemenea piese se întâlnesc destul de frecvent în mediul dacic. Descoperirile de la Poiana (jud. Galați)⁶², Grădiștea (jud. Brăila)⁶³, Pietroasele – Gruitul Dării (jud. Buzău)⁶⁴ sau Piatra Craivii (jud. Alba)⁶⁵ se datează undeva în a doua jumătate a secolului al II-lea a. Chr.–prima jumătate a sec. I a. Chr. și sunt similare, toate, în ceea ce privește forma și tipologia. Ele indică faptul că spațiul intra- și extra-carpatic aflat în afara dominației romane era un consumator de astfel de produse „de lux” aduse, de cele mai multe ori, de la mare distanță.

În privința zonei litorale vest-pontice, aceasta diferă de regiunea de nord numai sub raportul numeric al pieselor descoperite. Se observă, astfel, că vesela lucrată pe miez de nisip este dominantă și este datată mai ales în secolele V-IV a. Chr., după care ea descrește cantitativ din cauze pe care nu le putem încă preciza. Astfel, trebuie să amintim aici piesele de tip *amphoriskos* descoperite la Callatis – într-un mormânt de incinerare,⁶⁶ la Dunavățu de Sus, lângă Murighiol,⁶⁷ și la Tomis (datat către sfârșitul

59. Novichenkova 2002, 15-26.

60. Weinberg 1970, 17-27.

61. Weinberg 1992, 25-27; Weinberg, Stern 2009, 24-25 și nr. 17-35; Nenna 1999, 65-102.

62. Teodor, Chiriac 1994, 194, forma B, nr. 2, la care se mai adaugă și alte fragmente deocamdată inedite.

63. Sîrbu 1996, 93, nr. 1-5 și fig. 106.

64. Dupoi, Sîrbu 2001, 44 și fig. 65/2.

65. Plantos 2006, 145-146 și pl. 1.

66. Bîrlădeanu-Zavatin 1980, 227-229, fig. 3 și pl. 2/3; Măndescu 2010, 105, nr. 389 și pl. 176 a.

67. Simion 1985, 272-279 și pl. 49/1.

perioadei elenistice)⁶⁸, la care se adaugă altele de tip *alabastron* de la Vadu, lângă Histria⁶⁹, Histria – „Zona Sacră”⁷⁰ și Histria – necropola tumulară (Tumulul 1)⁷¹ (fig. 3). Pe litoralul bulgăresc, descoperiri de acest gen au fost făcute la Mesambria, Odessos și Apollonia⁷², ele fiind încadrate tipologic în aceleași categorii ca și piesele amintite mai sus (fig. 2).⁷³

Urmărind evoluția tuturor acestor descoperiri în bazinul nord-vest pontic, putem observa că vesela de sticlă a pătruns aici în etape diferite. O primă etapă, anterioară epocii elenistice, se încadrează în secolele VI-IV a. Chr. și se caracterizează printr-un aflux masiv de vase modelate pe miez de nisip provenind din estul mediteraneean și în special din spațiul grecesc (unde atelierile din Rhodos erau renumite pentru asemenea vase), ca urmare a legăturilor strânse dintre orașele grecești metropolitane și coloniile lor. Vesela de băut, din sticlă turnată, este slab reprezentată în zona litorală, însă ea se întâlnește relativ frecvent în mormintele scitice, fapt ce arată fie că aceasta era inaccesibilă coloniștilor, fie că era adusă pe rute ale caravelor dinspre regiunile est-caucaziene, ocolind, astfel, zona de coastă. Această situație se menține și pe parcursul epocii elenistice, când, cu câteva excepții (cum ar fi amfora de la Olbia sau bolurile „plane” cu decor gravat de la Gurzuf), descoperirile de vase de sticlă sunt aproape inexistente⁷⁴, fapt explicat de unii cercetători prin slabele legături comerciale cu centrele producătoare de asemenea vase situate atât în Orient, cât și în Occident.

Către sfârșitul epocii elenistice în spațiul nord-pontic au pătruns, începând cu secolul I a. Chr., numeroase piese de un rafinament tehnic deosebit, considerate produse de lux. Repertoriul acestor forme este destul de consistent; în ceea ce ne privește, vom face în continuare o trecere în revistă a câtorva exemple reprezentative.

Constatăm, printre altele, că vesela pictată este destul de bine reprezentată în nordul Pontului Euxin. Cercetările au pus în evidență faptul că pictura, ca decor, apare frecvent în special pe două tipuri de vase, și anume: bolurile semisferice de tipul Isings 12⁷⁵ și *amphoriskoi* cu corp

68. Bucovală 1975, 375-388.

69. Bucovală 1968, 80, tip. XXXVIII, nr. 128 și fig. 128.

70. Fragment de *alabastron* inedit descoperit în campania 2007. Mulțumim colegilor Al. Avram și I. Bîrzescu pentru amabilitatea de a ne încredința materialul vitric pentru studiu.

71. Alexandrescu 1966, 173, pl. 74.I.4.

72. Djingov 1965, 12.

73. Minčev 1980, 115.

74. Rogov 2002, 276-277.

75. Isings 1957, 27-30.

piriform de tipul Isings 15.⁷⁶ Ambele tipuri de vase au fost în uz în secolul I p. Chr., devenind extrem de populare mai ales în a doua treime a secolului I p. Chr.⁷⁷ Decorațiunile care acoperă suprafața exterioară a vaselor se compun fie din motive vegetale (frunze, vrejuri, ghirlande), fie din motive zoomorfe (păsări, gazele, pești). Ca semn distinctiv, majoritatea acestor vase au imprimat pe bază un decor compus dintr-o rozetă înconjurată fie de puncte, fie de motive vegetale.⁷⁸ Acest decor poate reprezenta, în opinia unora, un tip de marcă de producător, prin care atelierele își personalizau produsele.⁷⁹ Pe baza decorului propriu-zis, dar și a acestei mărci, B. Rütli a identificat patru categorii de asemenea vase. Distribuția în teritoriu a acestor piese este și ea foarte largă, vasele fiind răspândite pe tot cuprinsul Imperiului Roman, fapt ce l-a determinat pe cercetătorul elvețian să afirme că existau, în mod sigur, mai multe ateliere de producție.⁸⁰ Dacă până nu demult vesela cu decor pictat era considerată exclusiv un produs al atelierelor alexandrine (având în vedere și tematica decorului, cu scene inspirate din mediul acvatic),⁸¹ teoriile recente asupra locului de proveniență al acestor vase acceptă faptul că ele au fost produse în mai multe centre, inclusiv în nordul Italiei.⁸² În nordul Pontului Euxin aceste vase cu decor pictat se întâlnesc în număr semnificativ, fiind, probabil, apreciate pentru eleganța și exotismul motivelor decorative. În afară de cele trei exemplare de boluri (dintre care doar unul fragmentar) descoperite la Olbia și decorate cu gazele sau păsări⁸³ (fig. 4/3), se mai cunoaște un exemplar similar provenind probabil de la Panticapaeum, decorat cu ghirlande vegetale și păsări, care pare să fi fost un produs al aceluiași atelier.⁸⁴ Un alt fragment pictat a fost descoperit la Tanais⁸⁵, însă, după formă și decor, acesta pare să fi aparținut unui pahar de tipul celor descoperite la Begram, în Afganistan⁸⁶, sau la Lübsow, în Polonia⁸⁷. Tot aici poate fi menționat încă un exemplar fragmentar descoperit într-un *kurgan* din regiunea Azov, pe care este reprezentată o luptă între doi cocoși.⁸⁸ Atât prin formă, cât și prin

76. Isings 1957, 32-34.

77. Rütli 1991, 123-124.

78. Rütli 1991, 131, fig. 26.

79. De Villefosse 1874, 285; Rostovtzeff 1963, 156; Rütli 1991.

80. Rütli 1991, 133.

81. Rostovtzeff 1914, 6; Coarelli 1963, 62; Nenna 2008, 16-17.

82. Rütli 1991, 134; Kunina 1997 B, 289.

83. Rostovtzeff 1914, 1-26.

84. Dulong, Nenna 2005, 293, nr. 871.

85. Sorokina 1965, 230, fig. 4/3.

86. Hamelin 1954, 153-183; Cambon 2012, 81-91.

87. Coarelli 1963, 61-85.

88. Dzigovski, Ostroverhov 2000, 139-140, tip 6 și fig. 42/3.

motivele decorative, acest vas este similar cu piesele de la Olbia și Panticapaeum. Descoperirea sa într-un mormânt barbar arată cât de apreciate erau aceste vase deopotrivă în mediul grecesc și în cel scito-sarmatic, din nordul Pontului Euxin.

În seria veselei de sticlă pictată poate fi încadrat un exemplar curios de recipient cilindric cu gât subțire (cu înălțimea de cca 14 cm) descoperit la Tyras și etichetat, în mod eronat, credem noi, drept *balsamarium*.⁸⁹ Sticla de culoare roz este acoperită cu un desen reprezentând diverse motive vegetale și geometrice, dispuse în registre horizontale. După forma și caracterul ornamentului, vasul este datat de către autor în secolul I p. Chr., fiind atribuit atelierelor alexandrine.

În fine, nu poate fi trecută cu vederea amfora pictată descoperită într-un mormânt de la Panticapaeum la începutul secolului trecut⁹⁰ (fig. 4/2). Aceasta este realizată din pastă de sticlă de culoare închisă, peste care a fost aplicat un strat de pictură în care predomină galbenul, reprezentând diverse motive vegetale. În afară de această piesă, plasată, cronologic, către jumătatea secolului I p. Chr., mai este cunoscut și un al doilea exemplar, provenind de la Salamis, din Cipru, despre care se crede însă că ar aparține unei serii mai târzii.⁹¹ Piesa de la Panticapaeum este considerată de N. Sorokina a fi de proveniență nord-italică, însă fabricată, probabil, de un meșter cipriot și adusă mai apoi, împreună cu alte produse de factură italică, pentru a fi folosită de membrii elitei locale.⁹²

Un grup aparte în repertoriul veselei de sticlă din secolul I p. Chr. îl reprezintă vasele suflate în tipar purtând diverse inscripții sau mărci de producător. În general, vesela de acest tip este compusă din vase de băut, precum pahare de diverse forme și mărimi, și ulcioare cu corpul piriform prevăzute cu una sau două toarte. Ele s-au bucurat de o largă răspândire, mai ales în prima jumătate a secolului I p. Chr., fiind fabricate în zona siro-palestiniană și în special în Sidon de meșteri specializați în producția veselei de lux, care au știut să se folosească cel mai bine de avantajele procedeului suflării ce fusese descoperit nu de mult. Numele acestor artiști sunt cunoscute astăzi din mărcile de fabricant întâlnite pe asemenea vase⁹³, iar dintre ei se remarcă faimosul Ennion, ale cărui produse sunt

89. Son 1988, 51, tip. II și fig. 4/1.

90. Kunina 1997 b, 289, nr. 178, fig. 107; Rützi 1991, 124, 135, pl. 32/a.

91. Rützi 1991, 124.

92. Sorokina 1993, 59-66.

93. Harden 1935, 163-186; Calvi 1965, 9-16; Israeli 1983, 65-71; Harden 1987, 151-155, 164-166; Price 1991.

deja celebre pentru calitatea pastei vitrice, pentru frumusețea decorului, dar și prin arealul larg de răspândire.

În necropola de la Panticapaeum au fost descoperite patru vase ce pot fi atribuite meșterului sidonian, între care doar amfora poartă inscripția Ἐννίων ἐποίησεν (fig. 6/5). Celelalte piese (3 vase de tip *oenochoe*) au fost atribuite activității lui Ennion datorită similitudinilor de formă și decor, însă lipsa marcajului poate sugera și faptul că au fost produse de către discipoli ai săi în tipare diferite.⁹⁴ Se remarcă în mod particular două *oenochoe* realizate din sticlă de culoare albastru-cobalt (nr. 111-112) „pătată” cu intruziuni superficiale de pastă de sticlă alb-opac (ger. *Buntgeflecktes Glas*), într-o tehnică ce s-a menținut până către al treilea sfert al secolului I p. Chr.⁹⁵

Tot din aceeași categorie, a veselei suflate în tipar și decorate cu diverse inscripții, fac parte și paharele sau cupele pe care sunt inscripționate diverse urări în limba greacă, de tipul λαβὲ τὴν νείκην (obține victoria!), κατάχαιρε καὶ εὐφραίνου („bucură-te și fii fericit!”), εὐφραίνου ἐφ’ ὧ πάρεϊ („fii fericit că ești aici!”) și altele, datate între a doua jumătate a secolului I și începutul secolului al II-lea p. Chr.⁹⁶ Inscripția ocupă în general partea centrală a vasului, fiind încadrată de diverse brâuri cu motive vegetale în relief (fig. 6/4).

De proveniență sidoniană, aceste vase aveau darul de a transmite un compliment/o urare celui căruia îi erau oferite.⁹⁷ În opinia Ninei Sorokina, unele vase puteau fi acordate și drept premiu câștigătorilor unor întreceri, în vreme ce altele ar fi putut avea o destinație liturgică.⁹⁸

După cum era de așteptat, asemenea piese sunt extrem de bine reprezentate pe litoralul nordic al Mării Negre, întâlnindu-se în majoritatea orașelor grecești. La Panticapaeum ele au apărut atât în necropolă⁹⁹, cât și pe acropola așezării. În mod curios însă, acolo au fost găsite într-un nivel din sec. III p. Chr., fapt explicat de Sorokina prin distrugerea stratigrafiei originare.¹⁰⁰ Tot Sorokina menționează alte două exemplare (tipurile F și G din clasificarea lui Harden) ca fiind descoperite la Olbia și Berezan, în vreme ce un număr neprecizat de asemenea piese provin din necropola de la Chersones.¹⁰¹ În fine, o cupă fragmentară de tipul G din clasificarea

94. Kunina 1973, 101-150, tip I-II; vezi și Kunina 1997 b, 273, nr. 109-112.

95. Pentru o descriere amănunțită a tehnicii, vezi Teodor, Chiriac 1994, 199.

96. Harden 1935, 171-180, grupele F-L; Price 1991, 64; Stern 1995, 97-103.

97. Stern 1995, 98.

98. Sorokina 1962, 231; Sorokina 1984, 235.

99. Kunina 1997 b, 274, nr. 113-115; Dulong, Nenna 2005, 294, nr. 873.

100. Sorokina 1962, 231.

101. Kadeev, Soročan 1989, 26-27.

lui Harden a fost descoperită într-un mormânt de femeie din secolele I-II p. Chr., de la Loo, lângă Soci.¹⁰²

Pe coasta de vest a Mării Negre se cunoaște până acum un singur exemplar fragmentar de tipul Harden grupa G, foarte asemănător vasului de la Loo, provenind din necropola Tomisului și datat, prin analogie, în secolele I-II p. Chr.¹⁰³ Toate aceste vase a căror proveniență este destul de bine cunoscută relevă intensitatea legăturilor comerciale ale spațiului nord- și vest-pontic cu zona siro-palestiniană, odată cu prima jumătate a secolului I p. Chr.

Tot în categoria paharelor suflate în tipar, un subtip aparte sunt așa-numitele pahare decorate cu zeități sau cu anotimpuri (fig. 6/3). Acestea sunt suflate în tipar, au o formă aproape cilindrică ce se îngustează ușor spre bază, iar buza este tăiată drept. Decorul constă în patru registre delimitate între ele de coloane, în care sunt reprezentate diferite personaje redată în profil, spre dreapta. În funcție de atributele fiecărui personaj, dar și de maniera de redare, aceste pahare pot fi împărțite în patru grupe distincte.¹⁰⁴ Între acestea, predominant este motivul decorativ al Grupei I, asupra căreia ne vom opri și noi.

Modelele care au stat la baza decorului acestor pahare își găsesc bune analogii în reprezentările de pe vesela de metal, de pe cea de ceramică, dar și în arta statuară, gliptică sau pe monede. Pe baza acestora, cele patru personaje au fost identificate, în ordine, cu: A. Hermes, B. Iarna, C. Herakles și D. Hymen sau Primăvara.¹⁰⁵ Majoritatea exemplarelor cunoscute cu acest registru decorativ au fost descoperite în zona Asiei Mici, fapt ce a dat naștere teoriei că ar fi fost produse local și apoi răspândite, mai ales în Orient. Ele se întâlnesc aproape exclusiv în mediul funerar, existând posibilitatea ca depunerea lor drept ofrande să fie legată de anumite evenimente sportive.¹⁰⁶ În spațiul nord-vest pontic sunt cunoscute trei exemplare aparținând Grupei I din clasificarea lui Weinberg, două dintre acestea provenind din contexte funerare databile în a doua jumătate a secolului I p. Chr., mai precis în vremea Flaviilor, atunci când vesela de acest tip suflată în tipar era extrem de răspândită. Primul pahar provine din necropola Chersonesului,¹⁰⁷ al doilea – dintr-un mormânt de la Tomis,¹⁰⁸

102. Braund 1991, 268-270.

103. Lungu, Chera 1992, 276-278.

104. Weinberg 1972, 26-47; Harden 1987, 163-164; Wight 1994, 24-55.

105. Weinberg 1972, 27-28, grupa I.

106. Drăghici 2007-2008, 88.

107. Kunina 2003, 73-78.

108. Lungu, Chera 1992, 273-276, fig. 1,2; Drăghici 2007-2008, 77-92.

în vreme ce ultimul a fost achiziționat la Panticapaeum și se găsește azi în colecțiile Muzeului Ermitaj de la St. Petersburg.¹⁰⁹

Un alt tip de vase suflante în tipar și care rămân în uz multă vreme, între a doua jumătate a secolului I p. Chr. și secolul al V-lea p. Chr., sunt cele decorate cu capete umane¹¹⁰ (fig. 6/1). Acestea erau inspirate din vesela de ceramică de tradiție elenistică și puteau reprezenta fie un singur cap, fie două capete (după modelul lui Ianus *bifrons*). Arealul lor de proveniență pare să fi fost zona siro-palestiniană, însă mai târziu tipul a fost preluat și de atelierele italice sau renane, aceste vase cunoscând atât o arie largă de răspândire, cât și o mare diversitate de subtipuri. Astfel, ele pot reprezenta personaje mitologice (între care Medusa ocupă un rol important), diverse figuri dionisiace, precum și capete de negri, copii sau chiar figuri grotești.¹¹¹

În arealul nord-vest pontic, cel mai timpuriu exemplar pare să fie cel descoperit într-un mormânt de la Mangalia-Nord, reprezentând, probabil, un cap de femeie (negresă, nubiană?) și fiind încadrat cronologic în a doua jumătate a secolului I p. Chr.¹¹² (fig. 6/2).

În ceea ce privește nordul Pontului Euxin, toate exemplarele se datează în contexte mai târzii începând cu secolul al II-lea p. Chr. Între acestea se remarcă un exemplar deosebit de cană cu mâner reprezentându-l pe Dionysos. Vasul a fost descoperit la Kepoi într-un mormânt datat, pe baza materialului arheologic, în a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr., autoarea articolului considerându-l un produs al atelierelor siriene.¹¹³ Un alt exemplar, care îl înfățișează pe Dionysos și capul Medusei pe baza vasului, provine din necropola de la Chersones, dintr-un mormânt din secolul al II-lea p. Chr.¹¹⁴ Exemplare de acest tip au mai fost semnalate la Olbia și Panticapaeum (Kerci),¹¹⁵ dovedind faptul că aceste piese erau extrem de populare, mai ales drept ofrande funerare. Ele sunt produse ale atelierelor siriene și reflectă strânsele legături comerciale existente între Levant și spațiul pontic.

Un alt tip de vas, folosit în special pentru libații, este *patera* cu ansă orizontală, care a cunoscut o largă răspândire între a doua jumătate a secolului I și începutul celui următor, fiind inspirat din vesela similară de metal. Majoritatea exemplarelor lucrate în argint sau bronz au mânere frumos

109. Kunina 1997 b, 275, nr. 117 și fig. 76.

110. Isings 1957, 93-94, forma 78 a (pahare) și b (sticle).

111. Stern 1995, 203, cu exemple.

112. Iconomu 1968, 235-268; Bucovală 1968, 53, tipul XX.

113. Sorokina 1968 b, 181-189.

114. Kunina 1997 b, 281, nr. 153.

115. Sorokina 1968 b, 188.

ornamentate în relief, cu figuri umane, motive vegetale sau zoomorfe și uneori cu inscripții ce pot reprezenta mărci de producător.¹¹⁶ Piesele de sticlă sunt mai simple, însă în anumite cazuri mânerele sunt și ele decorate divers. În general, acestea sunt lucrate din sticlă comună de culoare verzuiie, însă, ocazional, pot fi întâlnite și exemplare mai deosebite, așa cum este și cazul unor vase din zona studiată de noi.

Două astfel de piese deosebite au fost descoperite, împreună, într-un mormânt de la Panticapaeum, alături de un inventar foarte bogat datat în prima jumătate a secolului I p. Chr.¹¹⁷ Prima piesă lucrată din sticlă de culoare albastră este mai adâncă și are un mâner canelat prevăzut în capăt cu o protuberanță de sticlă turtită,¹¹⁸ în vreme ce a doua, din sticlă de culoare verde-gălbui, este mai puțin adâncă și se sprijină pe o talpă inelară, având tot un mâner canelat și terminându-se în formă de cap de câine sau de lup, stilizat¹¹⁹ (fig. 7/3).

Tot din nordul Mării Negre – de la Olbia¹²⁰ și Tyras¹²¹ – provin alte două vase adânci, cu corpul semisferic, talpă inelară și mânerul scurt și plat, fără motive decorative. Acestea sunt cunoscute sub numele de *trulla* și erau folosite în cadrul veselei de uz cotidian, pentru servirea lichidelor și chiar pentru băut. Deși diferite de patere atât prin funcționalitate, cât și prin formă, acestea sunt uneori asociate tipologic.¹²²

Pe coasta de vest a Mării Negre este atestat atât un exemplar de *trulla* – într-un mormânt de la Tomis¹²³ –, cât și un exemplar deosebit de pateră descoperit tot în necropola tomitană și similar, ca formă și colorit, cu primul exemplar de la Panticapaeum¹²⁴ (fig. 7/1, 2). Patera de la Tomis este realizată din sticlă de culoare albastru-cobalt cu „pete albe” asemănătoare celor de pe vasul de tip *oenochoe* atribuit lui Ennion și amintit mai sus (vezi *supra*). Piesa, considerată un produs italic, a fost descoperită alături de alte vase de sticlă (bol semisferic de tipul Isings 12 și cană prismatică de tipul Isings 50) și ceramică într-un mormânt de inhumăție rămas încă nepublicat, datat în a doua jumătate a secolului I p. Chr.

Unul dintre cele mai răspândite tipuri de vase începând cu a doua jumătate a secolului I p. Chr. sunt recipientele de formă prismatică și

116. Strong 1966, 146 și fig. 30.

117. Kunina 1964, 39.

118. Kunina 1997 b, 285, nr. 160.

119. Kunina 1997 b, 285, nr. 160.

120. Kunina 1997 b, 294-295, nr. 202.

121. Son 1988, 53, fig. 3/3.

122. Isings 1957, 92, forma 75 a/b.

123. Bucovală 1968, 36, tipul VIII, nr. 27.

124. Chiriac 1996, 103.

cilindrică (tip Isings 50 și 51) folosite pentru transportul sau păstrarea diverselor lichide. Unele dintre aceste sticle sunt decorate pe bază, fie cu motive geometrice, fie cu mărci ce conțin uneori numele producătorului. Pe baza acestora au fost alcătuite numeroase repertorii ce permit identificarea cu aproximație a unor eventuale areale de producție.¹²⁵

În arealul studiat de noi sticlele decorate cu diverse motive geometrice sunt foarte bine reprezentate, fiind întâlnite atât în nordul Pontului Euxin – la Olbia, Panticapaeum, Nymphaeum, Tyras sau Tanais¹²⁶ –, cât și pe litoralul vestic – la Tomis, Callatis¹²⁷, Dionysopolis, Odessos sau Anchialos.¹²⁸ Între aceste exemplare se detașează însă o cană de formă cilindrică decorată cu volute și marcată pe bază cu inscripția FROTI, despre care se știe că ar fi fost descoperită în 1911 la Olbia.¹²⁹

Aceste sticle cilindrice mono- și bi-ansate purtând marca Frontinus provin din atelierele renane, fiind întâlnite în număr mare pe teritoriul Franței și al Germaniei de astăzi în contexte arheologice datate între secolele II și IV p. Chr. Studiile mai recente au avansat, astfel, ipoteza că Frontinus nu este numele unui meșter sticlar propriu-zis, ci, mai degrabă, numele unei familii sau al unei „firme” de producție vitrică, ce a funcționat vreme de aproape două secole.¹³⁰

Exemplarul descoperit la Olbia trebuie tratat însă cu prudență, dat fiind că este, până în prezent, unicul vas de acest tip provenind din spațiul ponto-danubian. Considerăm că este prematur să luăm în calcul posibilitatea unor schimburi comerciale constante cu spațiul renan, cu atât mai mult cu cât avem de-a face doar cu o descoperire izolată.

*

Din incursiunea întreprinsă în rândurile anterioare se pot contura unele observații de ordin general în legătură cu tabloul divers și sugestiv al descoperirilor de vase vitrice în bazinul pontic. Vom sintetiza în cele ce

125. Froehner 1879; Foy, Nenna 2006; Tek 2001, 86, unde autorul, în *Appedix*, nr. 3, menționează prezența pe un fragment de cană prismatică descoperit într-un mormânt de lângă Kerçi (Panticapaeum) a numelui, imprimat pe bază, IOLOKOS, probabil producător (?).

126. Nenna 2006, 421-424.

127. Bucovală 1968, 30-32, tipul V, nr. 14-18.

128. Minčev 1990, 53-78.

129. Kunina 1981, 44-46.

130. Cabart 2006, 149-189.

urmează aceste observații în câteva concluzii definitive, dar nu definitive, despre stadiul cercetării actuale.

Așa cum deja s-a remarcat anterior, regiunile pontice au constituit, începând încă din secolul al VI-lea a. Chr., un debușeu al produselor vitrice egeo-mediteraneene, îndeosebi pentru vasele de mici dimensiuni lucrate pe miez (engl. *core-made*, ger. *Sandkerntechnik*)¹³¹ de tip *alabastron*, *amphoriskos*, *aryballos* ori *oenochoe* (fig. 2). Se constată o relativă unitate de răspândire a acestor produse, în secolele VI-IV a. Chr., în tot arealul pontic, cu notabile accente cantitative pe litoralul nordic.¹³² Aceste diferențe rezultă, în mod explicabil, și din dimensiunea geografică reală a zonei, dar și, credem noi, dintr-o cerere mai mare de produse din partea locuitorilor. Aici trebuie menționat faptul că, pe lângă rolul de vase pentru unguente, parfumuri, produse farmaceutice etc., flacoanele mici lucrate pe *miez de nisip* erau frecvent depuse în morminte, drept ofrande. În ceea ce privește coasta de vest a Pontului, această practică funerară este documentată atât pe teritoriul Dobrogei românești, cât și pe litoralul bulgăresc (fig. 3, fig. 14).¹³³

Numărul acestor mici vase nu este, totuși, semnificativ în această parte a bazinului pontic, față de cel dintre Olbia și Gorgippia sau chiar de pe litoralul est-pontic.¹³⁴ Din punct de vedere cronologic remarcăm, în același timp, o sensibilă descreștere a numărului de astfel de recipiente între secolele III și I a. Chr., față de etapa anterioară a sec. VI-IV a. Chr. O explicație ar fi, poate, și aceea că, în ciuda tuturor aparențelor, în epoca elenistică, mai ales în sec. III-II a. Chr., vesela de sticlă este în general destul de modest reprezentată în întreg perimetrul orașelor grecești din Marea Neagră. Vasele prelucrate pe *miez de nisip*, aparținând celei mai vechi tehnici de prelucrare a sticlei în vederea obținerii de recipiente, au fost foarte apreciate, probabil, în prima fază de existență a coloniilor pontice. Schimbul de produse și comerțul cu populațiile indigene au dus la absorbția, dinspre

131. Discuții recente și interesante cu privire la reevaluarea din punct de vedere tehnic a procedeelelor de obținere a veselei de sticlă înainte de inventarea procedeelelor suflării, vezi la Lierke 2009.

132. Bucovăla 1968, 18-19; Minčev 1980, 111-115; Sorokina 1984, 233-234 și pl. LXX; Grose 1989, 109-110, 113; Kunina 1997 b, 28-29; Dzigovski, Ostroverhov 2000, 79-126, 224-225; Novičenkova N. 2002, 105; Polishchuk 2006, 336-349.

133. Alexandrescu 1966, 173, tumulul I, 4 (sec. V a. Chr.); Bucovăla 1968, 144-145, tipul XXXVIII, fig. V, *alabastron* de la Vadu, jud. Constanța (lângă Histria); Galanina 1970, 35-44; Simion 1985, 272-279, pl. 49/1; *amphoriskos* de la Dunavățul de Sus (lângă Murighiol), jud. Tulcea; Simon 2003, 324, 328, pl. 2/1 și 337, nota 5; Panayotova 2007, 103-104, 109; Teleagă 2008, 461, nr. 1094, pl. 202/1; autorul localizează greșit *amphoriskos*-ul descoperit la Dunavățul de Sus, jud. Tulcea (vezi anterior Simion 2003), ca provenind de la Dunavățul de Jos.

134. Sorokina 1984, 234; Alekseeva 1997, 203.

marile centre egeo-mediteraneene, a unei mari cantități de flacoane și vase de mici dimensiuni de către piața circumpontică, mai ales în perioada clasică, împreună cu exemplare similare confecționate din alabastru. Coloritul viu al acestor piese era menit, desigur, să atragă din punct de vedere estetic, ele fiind ulterior folosite în mod curent, deseori (în practicile funerare) în chip de obiecte cu rol de ofrande.¹³⁵ Însă nu intenționăm, în rândurile de față, să ne ocupăm de aceste aspecte care țin de viața religioasă sau de mentalitățile comunităților locale sau învecinate (barbare).

Îndrăznim, totuși, să argumentăm relativa absență a veselei de masă, de transport sau de lux din așezările și, cu unele excepții, chiar din necropolele orașelor pontice prin chiar situația social-economică și demografică a lumii grecești din bazinul estic al Mediteranei și din orașele microasiatice. Transformările socio-politice și evoluția economică a acestei zone au afectat și lumea grecească din Marea Neagră, dependentă, în egală măsură, de vechile metropole și de formațiunile statale și militare autohtone.¹³⁶

Referindu-ne strict la observațiile privind sticlăria elenistică din Pont, nu putem decât să remarcăm, așa cum am subliniat mai sus, cantitatea sensibil redusă de vase provenind din săpăturile arheologice ori din descoperiri întâmplătoare databile între secolele IV și II a. Chr. Cu excepția unor boluri întregi sau întregibile (fiale) de tip *ahemenid* (fig. 1), din centrele Orientului Mijlociu, semnalate în câteva puncte situate la mare distanță de litoral, în mormintele barbare cu influență greco-orientală, nici faimoasele vase *alexandrine* lucrate cu decor din foiță de aur nu sunt satisfăcător reprezentate.¹³⁷ Așa cum am precizat anterior, nu trebuie neglijată explicația privind activitatea comercială a caravelor ce veneau dinspre Orientul Mijlociu având ca urmare difuzarea acestor produse de lux, mai ales în rândurile aristocrației din triburile nord-pontice, printre care și sciții ori sarmații.¹³⁸ Semnalăm prezența la Olbia a unui fragment de bol *alexandrin* cu decor cu foiță de aur¹³⁹ (fig. 4/4) și la Semenovka (pe Nistrul inferior),

135. Alexandrescu 1966, 173, tumulul I, 4 (sec. V a. Chr.); Bîrlădeanu-Zavatin 1980, 227, pl. II/3; Kunina 1997, 28; Panayotova 2007, 103-104, 109.

136. Privitor la evoluția lumii elenistice, îndeosebi în zona egeo-mediteraneană, vezi pe larg studiul lui Rostovtzeff 1936, 231-252; Ruscu 2002, 59-127, cu bibliografia aferentă; Avram, Bounegru 1997 și bibliografia; Avram, în: ISM III 1999, 32-54; Cojocaru 2004, 116-120 și bibliografia citată.

137. Sorokina 1984, 234; Dzigovski, Ostroverhov 2000, 206-211; Kunina 1997, 30.

138. Sorokina 1984, 234; Ostroverhov, Ohotnikov 1991, 44-52; Dzigovski, Ostroverhov 2000, 198-201, 217-218; Mordvinčeva 2005, 275-285; Bârcă 2006 b, 187; Bârcă 2006 a, 176-177; Bârcă, Simonenko 2009, 199; Symonenko 2011, 70, 77.

139. Harden 1968, 21-47; Sorokina 1984, 234; Kunina 1997 b, 30.

nu departe de Tyras, a unui fragment de bol *ahemenid* (datat la sfârșitul sec. III–începutul sec. II a. Chr.).¹⁴⁰

Este interesant de amintit că la Histria, la săpăturile de la templul Afro-ditei, cu ani în urmă, s-a găsit un vas fragmentar de faianță ptolemeică, datat în secolul III a. Chr., care ar sugera, totuși, implicarea cetății în comerțul cu centrele de producție egiptene și est-mediteraneene, lucru încă insuficient clarificat în ceea ce privește întreg țărmul vest-pontic.¹⁴¹ În fine, la fel de timidă este și prezența faimoaselor boluri turnate siro-palestiniene, decorate cu linii gravate, care erau foarte populare în secolele II-I a. Chr. în bazinul Mediteranei și în regiunile învecinate.¹⁴²

Din acest punct de vedere, așa cum am menționat mai sus, în Marea Neagră, tot pe coasta de nord, la Gurzuf (în Crimeea), se cunosc descoperirile cu caracter excepțional legate de un sanctuar care a funcționat în două etape: prima, din sec. II a. Chr. până în prima jumătate a secolului I a. Chr., iar cea de a doua, din anii 30-20 a. Chr. până în prima jumătate a secolului II p. Chr.¹⁴³ Numărul foarte mare de fragmente de vase elenistice și romane timpurii de diferite forme, printre care vasele lucrate pe *miez de nisip*, bolurile *plane* cu decor liniar gravat (engl. *plain grooved bowls*) siro-palestiniene și bolurile turnate, policrome, de la sfârșitul epocii elenistice demonstrează predilecția celor care depuneau ofrande pentru vasele de sticlă de foarte bună calitate, care impresionau prin coloritul viu și prin eleganța formelor. Din păcate, așa cum remarcă K. Novičenkova, cea care a studiat bolurile elenistice de la Gurzuf, nici un vas nu a putut fi reconstituit. Cele 27 de exemplare, recent publicate, sunt colorate în verde-gălbui, galben-cafeniu, albastru-turcoaz etc.¹⁴⁴ Ele au forme semisferice, conice sau intermediare și au analogii perfecte în piesele găsite la Dura Europos, Tel-Anafa, Antikythera și regiunea italo-dalmată, din sec. II-I a. Chr. Bolurile de epocă romană timpurie din sec. I a. Chr.-I p. Chr. au și ele analogii în Italia, Siria, Palestina, ca și în Kuban și Germania.¹⁴⁵ Am insistat asupra

140. Ostroverhov, Ohotnikov 1991, 44-52.

141. Alexandrescu 1989, 116-121. Din acest punct de vedere, nu este lipsită de interes prezența unui vas de faianță egipteană descoperit la Odessos, similar celui de la Histria, vezi Oppermann 2004, 380, pl. 57/6. Pentru relațiile orașelor vest-pontice cu Asia Mică și Egiptul, vezi, mai pe larg, comentariile lui Barnea 1972; pentru aspecte privind istoria comerțului maritim în bazinul Mării Negre (armatori, colegii profesionale și rute comerciale), vezi, pe larg, discuțiile la Bounegru 2004, 61-72; pentru prezența pieselor de faianță în mediul sarmatic, vezi, mai nou, Symonenko 2011, 70.

142. Hayes 1975, 16-17; Grose 1989, 204-207; Weinberg 1992, 25-28.

143. Novichenkova N. 1995; Novichenkova N. 1996; Novičenkova N. 2002; Novichenkova K. 2002; Treister, Vinogradov 1993, 527.

144. Novichenkova N. 2002, 105-106; Novichenkova K. 2002.

145. Hayes 1975, 16-17; Grose 1991, 241-247; Weinberg 1992, 25-33.

descoperirilor de la Gurzuf deoarece, pe lângă importanța lor legată de viața spirituală a zonei nord-pontice în Antichitatea greco-romană și chiar din această cauză, eșantionul descoperirilor de acolo, inclusiv sticlăria, ar putea reprezenta o „coloană” stratigrafico-tipologică și cronologică pe care cercetătorii zonei au datoria să o precizeze și s-o clarifice în detaliu. Din acest punct de vedere, împreună cu obiectele de ceramică, de metal, piesele de armament, monedele și obiectele de podoabă și vestimentație, sticlăria de la Gurzuf ar putea fi un eșantion remarcabil pentru fenomenul importurilor de produse de calitate în lumea pontică pentru o mare parte din perioada elenistică și romană timpurie.¹⁴⁶ În ceea ce privește coasta vestică a Mării Negre, așa cum am mai precizat anterior, nu se poate vorbi de o prezență semnificativă a veselei de sticlă elenistică, cu atât mai puțin despre descoperiri remarcabile. Din contră, în opinia noastră, nivelul cantitativ și calitativ al veselei vitrice de pe coasta de vest a Mării Negre este, așa cum o arată descoperirile până în momentul de față, unul modest în comparație cu zonele egeo-mediteraneene sau chiar cu unele zone din Marea Neagră. Această stare de lucruri ar putea avea o explicație în nivelul redus de receptare și absorbție a produselor vitrice de import în coloniile situate în segmentul maritim dintre Olbia și Byzantion. Către această concluzie ne orientează absența unor descoperiri caracteristice ca formă și decor pe care le întâlnim în lumea greco-orientală din bazinul Mediteranei. Se știe că situația economică a societăților tribale din imediata vecinătate a zonei menționate anterior nu a fost, cu unele excepții în timp și spațiu, una de prea mare prosperitate. Cu toate acestea, lipsa unor vase de sticlă pe măsura ceramicii grecești, de foarte bună calitate, remarcată în unele așezări și necropole din zona Olbiei, a Histriei, a Callatidei sau de pe actualul litoral bulgăresc, la Dionysopolis, Odessos, Mesambria și Apollonia, ridică unele semne de întrebare ce trebuie lămurite. Nu negăm existența cercetărilor, pentru că ele s-au desfășurat cvasi-permanent, uneori cu rezultate remarcabile, pe măsura așteptărilor.¹⁴⁷

Considerând jumătatea secolului I a. Chr. drept momentul în care a fost inventat procedeul suflării sticlei, abia în etapa următoare se poate vorbi despre o adevărată revoluție a prelucrării și comercializării produselor vitrice pe întreaga suprafață a lumii greco-romane, dar și dincolo de granițele ei economice.¹⁴⁸ Activitatea de obținere a vaselor de sticlă prin suflare

146. Treister, Vinogradov 1993, 527.

147. Kryzhytsky *et alii* 2003, 391-397; Krapivina 2005, 249-258; Lungu 2007; Krapivina 2008, 201-203; Müller 2010; Alexandrescu 1966, 133-294; Bucovală 1967, 3-8; Rogov 2002.

148. Pentru transformările economice din lumea elenistică târzie la începutul cuceririi romane în bazinul de est al Mediteranei, vezi comentariile lui Rostovtzeff

este dublată de un avânt fără precedent al mai vechii tehnici de obținere a veselei prin turnare-presare (fig. 5).¹⁴⁹ Explozia de culori și forme, de decor și rafinament artistic în domeniul producerii și ornamentării vaselor de sticlă nu a ocolit nici bazinul Mării Negre, care s-a dovedit, și de această dată, cu mai multă tărie decât în epoca elenistică timpurie, un mare consumator de asemenea produse. Importul de veselă, pe calea apei sau pe uscat, rămâne *sursa esențială* a descoperirilor din așezările și necropolele greco-romane situate în Marea Neagră. Existența unor state puternice către sfârșitul epocii elenistice precum Regatul Bosporan, statul dac în sec. I a. Chr.-I p. Chr. ori Regatul Odrid, ca și activitatea politică și militară sau preferințele comerciale ori artistice ale unor dinastii precum Mithridates VI Eupator¹⁵⁰ au declanșat, inevitabil, o tendință de concurență și atragere spre Marea Neagră a unor interese comerciale dinspre zonele tradiționale de producție vitrică, precum Siria-Palestina, Egipt, Cipru, Rhodos, Asia Mică și, ceva mai târziu, Italia și Europa central-vestică.¹⁵¹ Noua piață de desfacere oferea, pe lângă multitudinea de puncte de desfacere, și o clientelă provenind din aristocrația populației indigene aflate în hinterlandul orașelor grecești, cu un standard economic și o apetență pentru lux demne de invidiat chiar în lumea sudică din Mediterana și din Marea Egee. O multitudine de forme și decoruri sosesc pe piața nord-pontică și, mai ales, în spațiul Regatului Bosporan în secolele I a. Chr.-I p. Chr., dar și în centre ca Olbia sau Chersones, de unde ulterior sunt difuzate în lumea barbară. Această situație constituie expresia unei continuități de interese și a forței economice a elitei scito-sarmatice, ca și a vârfurilor aristocratice din orașele bosporane: Panticapaeum, Tanais, Kepoi, Gorgippia¹⁵², Hermonassa ori Phanagoria. Constatăm, încă o dată că în coloniile vest-pontice de la Tyras la Apollonia nu se manifestă aceeași paletă vie, colorată, de vase siro-palestiniene ori italice pe care o întâlnim în orașele din nord (fig. 12, 13). Remarcăm, în mod surprinzător, absența unor forme de vase tipice (bolurile

1936, 247-252. Pentru producția vitrică, vezi discuțiile la Isings 1957, 1-13; Hayes 1975, 29-30; Grose 1977, 9-29; Harden 1987, 87-91; Israeli 1991; Weinberg 1992, 33-38.

149. Grose 1977, 9, 29 și nota 1.

150. Pentru interpretări recente pe baze epigrafice ale momentului Mithridates VI în Pontul de vest, vezi, mai recent, Avram, Bounegru 1997; Cojocaru 2004, 116-120. Pentru preferințele artistice în domeniul portretisticii gliptice și monetare ale lui Mithridates VI Eupator, vezi comentariile lui Plantzos 1999, 55-56.

151. Sorokina 1984, 234 și pl. 70-71; Kadeev, Soročan 1989, 11-59; Kunina 1997 b, 36-43; Minchev 2007; discuții privind producția de sticlă și comerțul practicat la sfârșitul epocii elenistice și în epoca romană dinspre Mediterana spre Orient, vezi la Raschke 1978, 763-764 și nota 511.

152. Alekseeva 1997, 203-205.

Sings 1 și 2, *millefiori* sau *marmorate*) sau prezența anemică a altora, ca și o lipsă evidentă a veselei policrome ori viu colorate.¹⁵³ Chiar și banalele boluri cu coaste (engl. *Pillar-moulded bowls*, germ. *Rippenschalen*), policrome ori monocolor, ca și cele cu coaste subțiri (germ. *zarte Rippenschalen*) sunt, cu mici excepții (Tomis), aproape inexistente, atât în descoperirile funerare, cât și în așezări.¹⁵⁴ Cu aceeași surprindere observăm însă că ele apar în număr apreciabil, alături de alte tipuri de vase de băut sau de depozitare, în așezările fortificate geto-dacice (*dave*) și în mormintele sarmatice dintre Dunăre, Carpați și Bug.¹⁵⁵

Este, desigur, o dovadă a *maturizării* culturilor materiale din acest areal imens aflat sub influența și sub controlul economic, parțial, al lumii elenistice circumpontice, până la apariția politică și militară a Romei în zonă.¹⁵⁶ Același fenomen, dar mult mai pregnant, trebuie să se fi petrecut și pe coasta de est a Mării Negre.¹⁵⁷ Cu altă ocazie¹⁵⁸, am lansat punctul de vedere conform căruia, în secolele II a. Chr.–I p. Chr., vesela de sticlă ar fi ajuns în regiunile est-carpătice ale Daciei preromane, ca și pe teritoriul de astăzi al Republicii Moldova și în sudul Ucrainei, grație comerțului practicat prin intermediarii din coloniile nord-pontice, care se deplasau prin spațiul sarmatic spre vestul Mării Negre pe uscat sau pe calea apei, pe la gurile Dunării, urcând apoi spre zonele submontane, pe Siret, Buzău, Troțuș sau, mai la sud, pe valea Ialomiței sau pe valea Argeșului.¹⁵⁹ În acest mod am putea explica, în mare măsură, absența aproape totală a veselei policrome tipice, ca forme și decor, din necropolele și așezările vest-pontice din epocile

153. Pentru nivelul relativ modest al sticlăriei vest-pontice în comparație cu situația din nordul Mării Negre, sunt ilustrative, pentru forme, decor și cromatică, descoperirile și observațiile următorilor autori: Bucovală 1968, 154; Minchev 2007; Drăghici 2009.

154. Bucovală 1968, 37-38, tipul IX/28,29 (boluri cu coaste = *Rippenschalen*) și 39-40 tipul X/32 (*zarte Rippenschalen*); Bucovală 1984; Lungu, Chera 1992; Chiriac 1999, 67-71; pentru o prezentare recentă a repertoriului vaselor de sticlă de la Tomis, vezi la Drăghici 2009.

155. Glodariu 1974, 72; Grosu 1990; Teodor, Chiriac 1994, 188-189; Mordvinčeva 2005, 283; Popa 2006; Bârcă, Simonenko 2009, 199; Boțan, Chiriac 2011, 154-155; Symonenko 2011, 70-74; pentru comentarii cu caracter istoric, arheologic, dar și socio-cultural legate de prezența sticlei în descoperiri din așezările civile, militare, rurale sau urbane romane din Europa central-vestică, precum și din lumea barbară, care sunt în mare măsură valabile și pentru partea orientală a imperiului, vezi Van Lith, Randsborg 1985.

156. Rostovtzeff 1957, 153-154; Suceveanu, Barnea 1991, 22-37; Avram, în: ISM III 1999, 60-73; Ruscu 2002, 127-145.

157. Saginašvili 1970; Sorokina 1995, 68; Kunina 1997 b, 22.

158. Teodor, Chiriac 1994, 192; Chiriac 1999, 67-71.

159. Pentru discuțiile privind vesela de sticlă de epocă romană din regiunile est-carpătice, vezi Glodariu 1974, 114-115; Teodor, Chiriac 1994, 192; Ioniță 2000, 333-338; Ioniță 2000-2001, 233-236; Bârcă 2006, 176-178; Boțan, Chiriac 2011, 159, 176.

elenistică târzie și romană timpurie.¹⁶⁰ Nu putem exclude însă, în totalitate, posibilitatea ca o parte din materialul vitric din sec. II-I a. Chr. să fi pătruns în așezările daco-getice nord-dunărene venind direct dinspre sud, pe calea mării și apoi pe Dunăre, către *davele* și așezările situate în regiunile extra-carpaticе. În comparație cu bogăția de forme și tipuri de vase pe care Nina Sorokina o prezintă în cele două tabele sinoptice publicate în 1984¹⁶¹ (fig. 12, 13), privind situația descoperirilor nord-pontice, imaginea realităților arheologice legate de sticlăria de pe țărmul de vest al Mării Negre este relativ modestă.¹⁶²

Pe bună dreptate, intervalul cronologic dintre începutul secolului I p. Chr. și jumătatea secolului II p. Chr. poate fi considerat o perioadă de maximă activitate a comerțului cu vase de sticlă în Marea Neagră. În această vreme apar și dispar, în funcție de modă și cerințe, o multitudine de forme și tipuri de vase de pe piața produselor vitrice a lumii romane timpurii, din zona estică a imperiului, cum ar fi vasele *millefiori* și sticla pictată. Așa cum constată D.F. Grose și N. Sorokina, în ultimele două-trei decenii ale secolului I a. Chr. și primele trei decenii ale secolului I p. Chr. explozia industriei vitrice policrome și monocrome a fost o urmare a extinderii activității atelierelor siro-palestiniene în Italia.¹⁶³ Paralel, un curent de creație tehnico-artistică reprezentat de vesela suflată în tipare deschise sau închise, producând vase ce poartă numele meșterilor vitrari (precum sidonianul Ennion), apare pe piața est-mediteraneană, dar și pe cea pontică. Exemplul vaselor cu marca lui Ennion (fig. 6/5), de la Panticapaeum (amforete și cupe), ne demonstrează rapiditatea cu care circulau aceste produse către lumea nord-pontică, dar și gusturile deosebite ale clientelei locale. În necropolele de la Panticapaeum, Chersones, Olbia, Kepoi și, ceva mai timid, Tomis,¹⁶⁴ ca și în cele de pe coasta de est a Mării Negre,¹⁶⁵ vesela de băut și de transport este bine reprezentată. Când sticlăria policromă descrește ca număr și impact, apare ca înlocuitor estetic și mai puțin costisitor vesela pătată (suflată în tipar sau liber) cu fire de praf vitric în contrast cromatic față de culoarea inițială a vasului.¹⁶⁶ Un exemplu de excepție îl întâlnim de data aceasta, așa cum am arătat și mai sus,

160. Dzigovski, Ostroverhov 2000, 228-229; Chiriac 1999, 67-71; pentru discuții și bibliografia asupra acestei probleme, vezi Raschke 1978, 692 și nota 70.

161. Sorokina 1984, 233-236 și pl. LXX-LXXI.

162. Bucovală 1968, 154; Lungu, Chera 1992; Drăghici 2009.

163. Grose 1977, 29; Grose 1991, 1-18; Sorokina 1984, 233-234.

164. Lungu, Chera 1992; Drăghici 2009.

165. Saginašvili 1970, 89-93.

166. Kunina 1997 b, cat. nr. 110-112.

la Tomis. Este vorba despre o patera albastră cu pete albe (engl. *splashed glass, blobbed vessels*) (fig. 7/1, 2) descoperită într-un mormânt de înhumare datat în a doua jumătate a secolului I p. Chr.¹⁶⁷ Reamintim alte tehnici de decor menite a pune în evidență calitatea inegalabilă a sticlei ca suport tehnic și artistic: decorul pictat, gravat, aplicat, polizat etc. Ca o curiozitate deocamdată greu de explicat, semnalăm lipsa vaselor lucrate și decorate în tehnica *millefiori*, ca și a veselei pictate (de genul cupelor de la Olbia),¹⁶⁸ în segmentul de litoral cuprins între Tyras și Apollonia. Instalarea garnizoanelor romane în unele puncte ale țărmului Mării Negre (mai ales după înființarea provinciei Moesia și după războaiele dintre daci și romani urmate de crearea provinciei Dacia) au generat un echilibru în zonă.¹⁶⁹ Acest echilibru s-a manifestat în primul rând prin protejarea comerțului în cadre legislative¹⁷⁰ bine conturate ca o tendință locală de a face față importului și de a-i suplini lipsurile prin deschiderea unor ateliere de prelucrat sticla.¹⁷¹ Factorul militar roman, fie din vexilațiile legiunilor moesice detașate în Pont, fie din trupele auxiliare aflate în unele centre dintre Tyras și Phasis, a fost un important consumator de veselă de sticlă.¹⁷² Tot din acest punct de vedere ar putea fi abordată prezența paharelor polifațetate de tip Eggers 187 (Isings 21), a căror situație este, încă, insuficient cercetată.¹⁷³ Astfel de vase nu sunt, după cunoștințele noastre, semnalate în centrele pontice. Ca o apariție rară, constatăm descoperirea la Histria a unei urne cinerare de tip *italic* (fig. 8/1), din secolele I-II p. Chr., cu atât mai importantă cu cât și

167. Chiriac 1996, 103; despre vasele lucrate în această tehnică de decor, întâlnită la numeroase piese de pe coasta de nord a Mării Negre, N. Kunina considera că erau fabricate în nordul Italiei: Kunina 1984, 147-151; pentru discuții, vezi și Sorokina 1962, 218; pentru reprezentarea acestei forme în nordul Mării Negre, amintim cele două piese similare de la Panticapaeum, vezi Kunina 1964.

168. Rostovtzeff 1914; Rütli 1991 a, 133-134, unde autorul, discutând despre bolurile pictate de la Olbia și Kerçi, consideră că este greu de localizat zona atelierelor în care au fost produse, deși ele sunt relativ răspândite atât în Europa central-vestică, precum și în Algeria și Marea Britanie. Același autor consideră că s-ar putea crede că, datorită faptului că ele apar mai bine reprezentate către zonele de graniță ale imperiului, aceste vase pot avea legătură cu prezența armatei romane.

169. Rostovtzeff 1957, 153-154; pentru rolul armatei din Moesia Inferior și din nordul Pontului Euxin, vezi mai nou lucrarea lui Matei-Popescu 2010.

170. Bounegru 2004, 61-72.

171. Bucovală 1968; Šelov 1965; Gramatopol 1982, 149-151; Kunina 1997 b, 19-20; Šciapova 1983, 163; Sorokina 1984, 234; pentru coasta de nord a Mării Negre, vezi și Treister, Vinogradov 1993, 530.

172. Dzigovski, Ostroverhov 2000, 198-201; Matei-Popescu 2010, 278.

173. Oliver Jr. 1984; Bârcă, Simonenko 2009, 198, fig. 73/7; Symonenko 2011, 77-78.

G. Davidson Weinberg menționa că aceste vase constituie rarități și pentru bazinul estic al Mediteranei (Grecia).¹⁷⁴

Prezența romană în Pont, începând cu războaiele mithridatice din secolul I a. Chr. și până în perioada Vespasian–Traian, a fost, din multe puncte de vedere, benefică pentru comerțul cu vase de sticlă, după cum ne lasă să înțelegem tabloul succint expus anterior.¹⁷⁵ Afirmam că un maximum al importurilor din regiunile mediteraneene și, după secolul I a. Chr., și al celor italice¹⁷⁶ a generat premisele economice și comerciale ce au facilitat apariția unei producții mai întâi locale și, ulterior, zonale (sec. III-IV p. Chr.).

Așa cum au constatat cercetătorii¹⁷⁷, marile direcții comerciale care le-gau, în mod tradițional, Pontul Euxin cu zonele metropolelor și ale marilor centre de producție erau orientate către lumea egeo-mediteraneeană. Acestea își aveau originea, în cazul veselei de sticlă, ca și în cazul altor produse, în bazinul estic al Mediteranei (inclusiv Asia Mică și Egeea), zona siro-palestiniană, regiunea Alexandriei egiptene și, începând cu a doua jumătate a secolului I a. Chr., Italia și Europa central-vestică.¹⁷⁸ Aceste rute s-au menținut, în mare parte, pe toată durata Antichității greco-romane. Trebuie subliniat că, odată cu ocuparea Traciei și Moesiei, până la începutul sec. I p. Chr. și a Daciei, după anul 106 p. Chr., valea Dunării devine o arteră comercială și pentru zonele nord-pontice și central-europene. Aceste impulsuri dinspre vest au încurajat și apariția viitoarei producții locale de sticlărie. Scăderea prețului veselei, îndeosebi după jumătatea secolului II p. Chr. și în secolul III, se datorează standardizării formelor și unei cantități de vase provenite din atelierele situate în vecinătatea marilor orașe pontice. Acum putem vorbi de un nivel uniform de acceptare a vaselor de sticlă, care s-au impus prin utilitate și mai puțin prin calitățile estetice sau artistice deosebite. Este vorba, dacă nu greșim, de faptul că vesela de sticlă era considerată un produs banal, dar indispensabil în mai multe sectoare de activitate, inclusiv în practicile farmaceutice, funerare etc. Specializarea strictă a unor meserii a impus crearea de forme de vase a căror

174. Weinberg 1992, 121, 122, nr. 91.

175. Avram 1998, 112-129.

176. Pentru discuții de ordin general privind relațiile comerciale ale orașelor vest-pontice în epocă romană, vezi unele observații la Bounegru 2007, 321-330.

177. Rostovtzeff 1957, 69-72, 175, 610, 621, 634, 736; Kropotkin 1970; Kadeev, Soročan 1989; Žhuravlev 2007.

178. Reger 2007; Preshlenov 2008, 300-304.

funcționalitate este mai greu de explicat astăzi, unele chiar curioase, dar utile la vremea respectivă.¹⁷⁹

În secolele II-III p. Chr. Pontul Euxin era, încă, un mare importator și un consumator de sticlă prin excelență.¹⁸⁰ În ceea ce privește apariția producției locale de sticlă în centrele economice mai de seamă din bazinul Mării Negre, lucrurile trebuie analizate cu maximă prudență. Deși, luând act de existența unei cantități impresionante de veselă de sticlă descoperite de-a lungul vremii în cele mai diferite puncte din acest areal apreciabil, am fi, poate, tentați să presupunem o activitate zonală, de profil, timpurie și viguroasă, lucrurile nu stau însă chiar așa. Școala sovietică, în frunte cu N. Kunina, N. Sorokina, D.B. Šelov, Ju. Šciapova, A.S. Ostroverhov și alții, a căutat să demonstreze apariția unei producții zonale pe țărmul de nord al Mării Negre, ca și pe cel de est, fără a lua în seamă unele caracteristici și particularități ale fenomenului, încă din perioada anterioară secolului I a. Chr.¹⁸¹ Lucrarea cercetătorilor ucraineni A.N. Dzigovski și A.S. Ostroverhov analizează în amănunt problemele legate de studiul producției vitrice și al răspândirii ei în nord-vestul regiunilor pontice, folosind pe larg numeroase informații și date tehnice și fizico-chimice. Demersul lor demonstrează complexitatea de factori de natură biologică, tehnică și umană ce converg către configurarea unui proces obișnuit de producere și prelucrare a sticlei.¹⁸²

În 1995, N. Sorokina amintea analizele făcute asupra unor eșantioane de sticlă de la Tanais, Panticapaeum și Hermonassa, analize care dovedeau importul de vase din lumea romană, chiar și din provinciile central-europene.¹⁸³ Aceeași autoare menționează existența probată (și nu doar

179. Sorokina 1984, 234-235 (pl. 70, 71, nr. 55-96).

180. Sorokina 1962; Kunina 1964; Šelov 1965; Kunina, Sorokina 1972; Gramatopol 1982, 149-165; Sorokina 1984, 235-236; Kunina 1984, 148-149; Kunina 1981; Son 1988.

181. Saginašvili 1970; Kryzhytsky *et alii* 2003, 450; Sorokina 1995, 68; Treister, Vinogradov 1993, 530; Sorokina 1989, 144. Pentru anumite nuanțări de ordin cronologic privind apariția și circulația unor forme de vase în regiunea bosporană, vezi comentariile și observațiile de la Šciapova 1983, 161 și urm.

182. Dzigovski, Ostroverhov 2000; Sorokina 1995, 65; cercetătorul turc A.T. Tek, discutând despre producția vitrică în Asia Mică în Antichitatea greco-romană, deși subliniază numărul semnificativ al descoperirilor și rolul Anatoliei în dezvoltarea acestei *industrii*, constată, pe de altă parte, lipsa de consistență a dovezilor materiale în acest sens, Tek 2005, 108-123.

183. Sorokina 1995, 65; problema stabilirii raportului dintre cantitatea veselei de import și cea produsă local este deosebit de sensibilă, chiar și în complexe de descoperiri precum necropolele. J. Istenič 1999, 71-77, atrage atenția că, în necropolele de la Poetovio, sursa de proveniență a veselei de sticlă poate fi doar sugerată, și nu stabilită cu precizie, deoarece e posibil ca unele dintre piese să fi fost lucrate chiar la Poetovium după prototipuri nord-italice. Pentru realizarea unor astfel de recipiente se

presupusă) a unei producții de sticlă în Armenia și Iberia (caucaziană)¹⁸⁴ încă de la sfârșitul sec. I p. Chr.¹⁸⁵ În fine, în săpăturile sistematice sau ocazionale de la Chersones¹⁸⁶, Tanais¹⁸⁷, Alma Kermen¹⁸⁸, Panticapaeum¹⁸⁹ și Phanagoria¹⁹⁰ au fost găsite urme de ateliere, unelte, forme de prelucrare, resturi de la fabricarea și prelucrarea sticlei (zгурă, resturi de prelucrare, sticlă nepurificată sau în curs de prelucrare).¹⁹¹ Amintim că la Tomis au fost găsite, de către M. Bucovală, în 1964, urmele a două cuptoare de prelucrat sticla, obiective care, din păcate, nu au putut fi cercetate riguros¹⁹² (vezi și fig. 8/2). Autorul menționa, în cunoscuta lucrare din 1968, că, datorită stadiului de atunci al cercetării, problema fabricării sticlei la Tomis „nu se poate susține decât cu titlul ipotetic”.¹⁹³ Tot în zona Poșta Veche din Constanța, locul unde semnala M. Bucovală cele două cuptoare menționate, unul dintre autorii acestor rânduri (C. Chiriac) a avut privilegiul să descopere, cu ocazia unor săpături de salvare în vecinătatea străzii Ec. Varga, la mică distanță de Biserica Greacă, în anul 1989, urme de resturi

foloseau și *lingouri* importate sau sticlă reciclată. Aceasta este situația unor unguentarii de tip Isings 8/28 și a unor vase Isings 50, 62, 67.

184. Sorokina 1989, 144.

185. Sorokina 1995, 68; Saginašvili 1970, 93.

186. Belov 1965, 237-239, admite, pe baza descoperirilor arheologice, că putem afirma cu certitudine că la Chersones se poate vorbi de o producție locală de la sfârșitul sec. III-începutul sec. IV p. Chr.; Bucovală 1968, 20; Šciapova 1983, 163; Sorokina 1984, 235-236; afirmă că la Chersones se poate vorbi despre o producție de sticlă din a doua jumătate a sec. I p. Chr., aceasta fiind legată de prezența garnizoanei romane. Aceeași autoare consideră că în sec. III p. Chr. se poate plasa o întrerupere a folosirii produselor de sticlă (?); Kunina 1997 a, 135; Kunina 1997 b, 20-22.

187. Alexeeva, Arsen'eva 1966 prezintă descoperirea unui atelier de produs sticlă descoperit *in situ* (cu tipare, forme de turnat, creuzete), care a fost distrus pe la jumătatea sec. III p. Chr. Produsele obținute în acest atelier erau: cupe, castroane, ulcioare etc.; sunt de calitate obișnuită, iar formele sunt identice cu cele descoperite la Alma Kermen. În urma analizelor efectuate asupra sticlării de aici s-a constatat că sticla era preparată după o rețetă cu sodiu-nisip-var, asemănătoare vaselor de sticlă din alte centre nord-pontice. Aceleași autoare afirmă că descoperirile de sticlărie în oraș sunt relativ puține, ca de altfel și în necropola târzie. Se consideră că, atât la Tanais, cât și la Alma Kermen, tehnologia folosită era de inspirație romană; Sorokina 1965, 234; Kunina 1997 a, 135; Kunina 1997 b, 22; Raschke 1978, 741-742 și nota 400; Welker 1985, 28.

188. Vysots'ka 1964, 7; Gramatopol 1982, 150-151; Kunina 1997 a, 135; Kunina 1997 b, 20; Dzigovski, Ostroverhov 2000, 199-200.

189. Kunina, Sorokina 1972; Gramatopol 1982, 150;

190. Šciapova 1983, 163; Kunina 1997 a, 135; Kunina 1997 b, 22; Dzigovski, Ostroverhov 2000, 199-200.

191. Kunina 1997 a; alte comentarii asupra acestei probleme vezi la Raschke 1978, 741-742, nota 400; Welker 1985, 28.

192. Bucovală 1968, 154-155 și fig. 12 /a, b; Belc, Irimia 2004, 86-87.

193. Bucovală 1968, 154.

vitrică similare celor găsite de autorul citat anterior. Al. Minčev, cel care a studiat sticlăria de pe țărmul de vest al Mării Negre, este și el de părere că la Odessos au existat elemente care să probeze o producție locală care, probabil ca și la Tomis, era destinată obținerii de vase comune, fără pretenții de rafinament tehnic și artistic (fig. 10). La Tomis, ca și la Odessos, aceste ateliere locale (încă necercetate concludent din punct de vedere arheologic) trebuie să fi fost active începând, cel mai devreme, cu a doua jumătate a sec. II p. Chr. În ceea ce privește produsele *locale*, notăm o scurtă observație a lui G. Davidson Weinberg despre un vas din Muzeul Național din Atena (fig. 9/2) care, în opinia cunoscutei cercetătoare, ar fi putut proveni, prin import, de la Tomis, acesta fiind un produs local.¹⁹⁴ Este vorba despre un vas de tip *carafă*, cu corp bitronconic, de dimensiuni mici, cu gâtul relativ scurt, gura evazată (pâlnie) și îngroșată. Decorul vasului constă într-un fir de sticlă înfășurat pe gât în câteva spire (fig. 9/1). Forma este, într-adevăr, bine documentată la Tomis, în necropole, și se datează în sec. III-IV p. Chr., fiind înregistrată în lucrarea lui M. Bucovală ca tipul XXIX.¹⁹⁵ Vase de acest tip au fost semnalate și la Callatis (fig. 9/3,4).¹⁹⁶ Ipoteza identificării unui produs tomitan pe o piață egeo-mediteraneeană este tentantă, însă nu dispune de întregul suport științific pentru a se dovedi reală. Este, totuși, de admis înființarea unor sucursale pontice ale marilor ateliere siro-palestiniene ori microasiatice în orașele vest-pontice, eventual din secolele II-III p. Chr., în condițiile unei cereri crescânde de produse și ale siguranței de funcționare oferite de administrația romană.¹⁹⁷

Produse presupus locale au fost sesizate și în repertoriul veselei vitrică de la Odessos.¹⁹⁸ Al. Minčev înclină spre aceeași datare, în sec. III-IV p. Chr., a vaselor vizate (*balsamaria*, căni, carafe). Calitatea acestor vase este adesea modestă (fig. 11/1-5). Cronologic, această primă fază de existență a unor ateliere locale sau zonale (în Crimeea) se pare că a fost de scurtă durată, cel de la Tanais fiind distrus către anii 40 ai sec. III p. Chr. Altele, printre

194. Weinberg 1992 prezintă un vas de sec. III p. Chr., cu proveniență necunoscută, pe care îl atribuie unei posibile producții tomitane. Vasul are corp bitronconic, iar gâtul, ornamentat cu un fir de sticlă spiralat, este evazat spre buză (pâlnie), 133-134, nr. 109.

195. Bucovală 1968, 64-66, nr. 85-92.

196. Inedite.

197. Rostovtzeff 1957, 153-154; Buzoianu, Bărbulescu 2007, 328; Drăghici 2009, 216.

198. La Odessos este cunoscută mențiunea unui cuptor pentru prelucrarea sticlei, Bucovală 1968, 19; Gramatopol 1982, 150; Preshlenov 2008.

care și cele vest-pontice, au rezistat o vreme mai îndelungată, după cum par să demonstreze unele vase din sec. IV-V p. Chr. din zonele amintite.¹⁹⁹

*

În concluzie, privind obiectiv evoluția istorică și evidența arheologică a produselor vitrice (cu predilecție a veselei) din zona Mării Negre, putem face câteva scurte precizări:

1. Începând cu sec. VI a. Chr. și până în secolele II-III p. Chr. importul de vase de sticlă a fost permanent factorul comercial care a alimentat necesitățile și cererile lumii grecești, greco-romane și barbare care a locuit de-a lungul timpului în aceste ținuturi. În legătură cu drumurile comerciale și legăturile Pontului cu lumea orientală, microasiatică sau mediteraneeană și central-europeană nu mai există astăzi semne de întrebare.
2. Despre o producție pontică de vase de sticlă, producție destinată necesităților cotidiene locale, se poate vorbi abia începând cu sec. III-IV p. Chr. în termeni modești și rezonabili. Sunt, în continuare, necesare eforturi științifice complexe pentru definirea unor caracteristici proprii acestei noțiuni.
3. În stadiul actual al cercetărilor putem afirma că este sesizabilă o diferență clară, îndeosebi calitativă și tehnico-artistică, între vesela de sticlă descoperită pe coasta de nord a Mării Negre (inclusiv pe teritoriul Regatului Bosporan) și cea din restul bazinului pontic, cu precădere în epoca elenistică târzie și în cea romană timpurie (sec. II a. Chr.–II p. Chr.). Considerăm că această diferență se datorează nivelului economic sensibil mai ridicat al elitei socio-politice și militare din orașele nord-pontice, în comparație cu nivelul din restul zonelor litorale ale Mării Negre (cu unele excepții în timp și spațiu). Această constatare o exprimăm sub rezerva viitoarelor descoperiri, care ar putea modifica într-o direcție sau alta actualele afirmații.
4. Se poate susține că factorul militar roman a jucat, în secolele I-III p. Chr., un rol activ în prefigurarea și apariția unei producții de sticlărie locală necesare și modeste.
5. Putem considera bazinul pontic un spațiu de aprovizionare și difuziune a produselor vitrice pentru lumea barbară din zona de răsărit a Europei antice.

199. Cholakova 2008; Belov 1965, 238.

Abstract

Hellenistic and Roman Glassware of the Pontic Area. Between Production and Import

Aspects of the glassware production and importation during the Hellenistic and the Roman periods have attracted the attention of many researchers in the countries around the Black Sea as well as on other parts of the world. During the last six to seven decades several general views have been outlined on the basis of archaeological investigations, which indicate that, although there are some signs of glass production in the Pontic area before the Roman age, it may have been only production of beads and, possibly, of core-made vessels. Earlier Russian and Soviet specialists as well as the ones of Romania and Bulgaria agreed on the fact that real production of glassware became evident during the last part of the 2nd and 3rd centuries AD. Such production was, however, of a regional kind, as it was meant to meet the demand of glassware for urban areas and for the immediate surroundings of bigger centers on the coast.

In parallel with and previous to the appearance of the production under discussion there existed – continuously, beginning as early as the 6th to 4th centuries BC – active trade in glassware from the Mediterranean and the Aegean areas (Asia Minor, Egypt, Rhodes, Cyprus, etc.). Such trade became diversified and generalized during the Hellenistic and the Roman periods, as great centers of glassware production appeared in Syria-Palestine, Egypt (Alexandria), Italy, Central and West Europe.

Specialists have pointed out categories of glassware and shapes specific to distinct periods or production areas up until the 3rd and 4th centuries AD. Attention has been drawn on visible differences among certain regions of the Pontic area, in regard to quality and quantity of glassware discovered in settlements, necropoleis, sanctuaries, etc. One conclusion that can be drawn after such observations is that the West Pontic regions (the coast of today's Romania and Bulgaria) have a lower position in regard to the technical and artistic qualities of the Hellenistic and Roman glassware as well as to the very amount of finds of the category under discussion. One first reason would be that the local populations of those regions were economically weaker than the ones of the North Pontic coast. However, we can consider that during the Roman age there was a standard level of circulation and usage of glassware in most Circum-Pontic settlements. After the 3rd century AD even consolidated regional production became manifest, with obvious impact on the economic relations with

local populations. At present, specialists are also trying to become more precise in interpretations of issues that regard provenance of imported glassware during the early Roman age.

Bibliografie

- Adriani 1967 A. Adriani, *Un vetro dorato alessandrino dal Caucaso*, BSAA, 42, 105-127.
- Alexandrescu 1966 P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955-1961*, în E. Condurachi (ed.), *Histria II*, București, 133-294.
- Alexandrescu 1989 P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice*, StCl, 26, 111-121.
- Alekseeva 1997 E.M. Alekseeva, *Antičnyj gorod Gorgippija*, Moscova.
- Alexeeva, Arsen'eva 1966 E.M. Alekseeva, E.M., T.M. Arsen'eva, *Steklo-deliie Tanaisa*, SovArh, 2, 176-188.
- Arveiller-Dulong, Nenna 2000 V. Arveiller-Dulong, M.D. Nenna, *Les verres antiques du Musée du Louvre. Contenants à parfum en verre moulé sur noyau et vaisselle moulée VIIe siècle avant J.C.–Ier siècle après J.C., I*, Paris.
- Arveiller-Dulong, Nenna 2005 V. Arveiller-Dulong, M.D. Nenna, *Les verres antiques du Musée du Louvre. Vaisselle et contenants du Ier siècle au debut du VIIe siècle après J.C., II*, Paris.
- Avram 1998 A. Avram, *P. Vinicius und Kallatis: Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, în G.R. Tsetschladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 115–129.
- Avram, Bounegru 1997 A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica, 30, 155-166.
- Barnea 1972 I. Barnea, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul*, Pontica, 5, 251-262.
- Batty 2008 R. Batty, *Rome and the Nomads*, Oxford.
- Bârcă 2006 a V. Bârcă, *Istorie și civilizație. Sarmății în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr.–începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj-Napoca.
- Bârcă 2006 b V. Bârcă, *Nomazi ai stepelor. Sarmății timpurii în spațiul nord-pontic (sec. II-I a. Chr.)*, Cluj-Napoca.
- Bârcă, Simonenko 2009 V. Bârcă, O. Simonenko, *Călăreții stepelor. Sarmății în spațiul nord-pontic*, Cluj-Napoca.
- Belc, Irimia 2004 M. Belc, M. Irimia, *Analiza prin activare neutronică a unor piese antice*, Constanța.

- Belivanova 1999 A. Belivanova, *Early Roman Glass from Bulgaria (1st century—the first half of the 2nd century)*, ArchBulg, 3/1, 35-49.
- Belov 1965 G.D. Belov, *Steklodelie v Chersonese*, SovArh, 3, 237-239.
- Bîrlădeanu-Zavatin 1980 E. Bîrlădeanu-Zavatin, *Noi descoperiri în necropolele callatiene. I*, Pontica, 13, 216-240.
- Boțan, Chiriac 2011 S.P. Boțan, C. Chiriac, *Considerații privind vasele de sticlă edite provenind din așezările dacice de la est de Carpați (secolele II î.Hr.-II d.Hr.)*, ArhMold, 34, 151-176.
- Bounegru 2004 O. Bounegru, *Notes sur la Koine commerciale du Pont Gauche à l'époque romaine*, Peuce SN, 15, 61-72.
- Bounegru 2007 O. Bounegru, *Notes sur les relations commerciales au Pont Gauche à l'époque romaine*, ACS Varna, 321-330.
- Braund 1991 D.S. Braund, *Rimsko – Sirijkaia stekljannaja čaša iz Loo bliz Soči*, SovArh, 3, 268-270.
- Bucovală 1967 M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța.
- Bucovală 1968 M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța.
- Bucovală 1975 M. Bucovală, *Un alt mormînt de epocă elenistică tîrzie la Tomis*, Pontica, 8, 375-388.
- Bucovală 1984 M. Bucovală, *Roman Glass Vessel discovered in Dobrudja*, JGS, 26, 59-63.
- Buzoianu, Bărbulescu 2007 L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis*, AGCBS II.1, 287-336.
- Cabart 2006 H. Cabart, *Les barillets*, în D. Foy, M.D. Nenna (ed.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques, I*, Lyon, 149-190.
- Cambon 2010 P. Cambon, *The Begram Glasses from Afghanistan*, în B. Zorn, A. Hilgner (ed.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Mainz, 81-91.
- Calvi 1965 C. Calvi, *La coppa vitrea di Aristeas nella collezione Strada*, JGS, 7, 9-16.
- Carpenter 1948 R. Carpenter, *The Greek Penetration of the Black Sea*, AJA, 52, 1-10.
- Chiriac 1996 C. Chiriac, *About a glass imitation of the sigillata form Dragendorff 27 = Conspectus 32.2*, RCRFActa 33, 103-104.
- Chiriac 1998 C. Chiriac, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Carsium (I)*, ArhMold, 21, 223-226.
- Chiriac 1999 C. Chiriac, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Carsium (II)*, ArhMold, 22, 67-83.
- Cholakova 2008 A. Cholakova, *Proizvodstvo na staklo i stakleni sadove prez kasnata antičnost v balgarskite zemi* în E. Genčeva (ed.), *Yugoiztočna*

Europa prez antičnospa, VI v.pr.Hr.–načaloto na VII v.sl.Hr. (Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova – Milcheva), Sofia, 471-479.

- Coarelli 1963 F. Coarelli, *Su alcuni vetri dipinti scoperti nella Germania Indipendente e sul commercio alessandrino in Occidente nei primi due secoli dell'Impero*, ArchClass, 15, 61-85.
- Cojocar 2004 V. Cojocar, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.
- De Villefosse 1874 H. De Villefosse, *Verres antiques trouvés en Algérie*, RA NS, 27, 281-289.
- Djिंगov 1965 G. Djिंगov, *Drevnoto staklo i stakloproizvodstvo v Bălgaria*, Arheologija (Sofia), 7/4, 11-20.
- Drăghici 2007-2008 C. Drăghici, *Reprezentări mitologice în sticlăria de epocă imperială. Studiu de caz: „Paharul cu zei” de la Tomis, Moesia Inferior*, CAB, 14-15, 77-92.
- Drăghici 2009 C. Drăghici, *Glassware from Tomis: chronological and typological aspects*, AAIHV, 211-216.
- Dupoi, Sîrbu 2001 V. Dupoi, V. Sîrbu, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele-Gruicul Dării, județul Buzău, I, Buzău*.
- Dzigovski, Ostroverhov 2000 A.N. Dzigovski, A.S. Ostroverhov, *Stekljannaja posuda kak istoričeskoe javlenie v pamjatnikach skifo-sarmatskogo vremeni Ukrainy, Moldovy Rossijskogo Podon'ja (VI v. do n.e.–IV v. n.e.)*, Odessa.
- Erciyas 2006 D.B. Erciyas, *Wealth, aristocracy, and royal propaganda under the Hellenistic kingdom of the Mithridats*, Leiden.
- Froehner 1879 W. Froehner, *Nomenclature des verriers grecs et romains*, Paris.
- Galanina 1970 L.K. Galanina, *Stekljannye sosudy iz Kurdžipskogo kurgana*, ArhSb, 12, 35-44.
- Glodariu 1974 I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj-Napoca.
- Gluščević 2000 S. Gluščević, *Roman Glass in Zadar. Certain characteristic forms*, AAIHV, 14, 182-189.
- Gramatopol 1982 M. Gramatopol, *Artă și arheologie dacică și romană*, București.
- Grosu 1990 V.I. Grosu, *Chronologija pamjatnikov sarmatskoi kultury dneistrovsko – prutskovo meždureč'ija*, Chișinău.
- Grose 1977 D.F. Grose, *Early Blown Glass: The Western Evidence*, JGS, 19, 9-29.
- Grose 1981 D.F. Grose, *The Hellenistic Glass Industry Reconsidered*, AAIHV, 8, 61-72.

- Grose 1989 D.F. Grose, *Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 B.C. to A.D.50*, New York.
- Grose 1991 D.F. Grose, *Early Imperial Roman Cast Glass: the Translucent Coloured and Colourless Fine Wares*, în M. Newby, K. Painter (ed.), *Roman Glass. Two Centuries of Art and Invention*, London, 1-18.
- Hamelin 1954 P. Hamelin, *Matériaux pour servir a l'étude des verreries de Bégram, CahByrsa, 4*, 153-183.
- Harden 1935 D.B. Harden, *Romano-Syrian Glasses with Mold Blown Inscriptions*, JRS, 25, 163-186.
- Harden 1968 D.B. Harden, *The Canosa Group of Hellenistic Glasses in the British Museum*, JGS, 10, 21-47.
- Harden 1987 D.B. Harden (ed.), *Glass of the Caesars*, Milano.
- Hayes 1975 J.W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Ontario.
- Iconomu 1968 C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun, Pontice*, 235-268.
- Ioniță 2000 I. Ioniță, *Vase de sticlă romane la dacii liberi (secolele II-III p.Chr.)*, Istros, 10, 325-362.
- Ioniță 2000-2001 I. Ioniță, *Vase de sticlă romane la dacii liberi (secolele II-III d. Hr.)*, ArhMold, 23-24, 219-247.
- Istenič 1999 J. Istenič, *Poetovio, zahodna grobiča I.Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradev*, Ljubljana.
- Isings 1957 C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Gröningen-Djakarta.
- Israeli 1983 Y. Israeli, *Ennion in Jerusalem*, JGS, 25, 65-71.
- Israeli 1991 Y. Israeli, *The invention of blowing*, în M. Newby, K. Painter (ed.), *Roman Glass. Two Centuries of Art and Invention*, London, 46-55.
- Kadeev, Soročan 1989 V.I. Kadeev, S.B. Soročan, *Ekonomičeskie svjazi antičnych gorodov severnogo pričernomor'ja*, Harkov.
- Kochelenko, Kuznetsov 1990 G. Kochelenko, V. Kuznetsov, *La Colonisation grecque du Bosphore Cimmérien*, în P. Lévêque, O. Lordkipanidze (ed.), *Le Pont Euxin vu par les Grecs*, Besançon, 67-84.
- Krapivina 2005 V.V. Krapivina, *Problems of the chronology of the Late Hellenistic Strata of Olbia*, în V.F. Stolba, L. Hannestad (ed.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC*, Aarhus, 249-258.
- Krapivina 2007 V.V. Krapivina, *Olbia Pontica in the 3rd-4th Centuries AD*, AGCBS II.1, Oxford, 591-626.
- Krapivina 2008 V.V. Krapivina, *Trading Connections of Olbia Pontica in the 1st-4th Centuries A.D.*, în S.C. Ailincăi, C. Micu, F. Mihail (ed.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 201-204.

- Kropotkin 1970 V.V. Kropotkin, *Rimskie importnye izdelija v Vostočnoj Evrope (II v. do n. e.–V v. n. e.)*, Moscova.
- Kryzhytsky et alii 2003 S.D. Kryzhytsky, V.V. Krapivina, N.A. Lejpunskaja, V.V. Nazarov, *Olbia – Berezan*, în AGCBS I.1, Thessaloniki, 389–505.
- Kunina 1964 N. Kunina, *Dve stekljannye patery iz nekropolja Pantikapeja*, SoobErm, 25, 37-39.
- Kunina 1968 N. Kunina, *Figurnyj stekljannyj sosud iz Kep*, SovArh, 4, 181-189.
- Kunina 1973 N. Kunina, *Sirijskie vydutye v forme stekljannye sosudy iz nekropolja Pantikapeja*, în K.S. Gorbunova (ed.), *Pamjatniki antičnogo prikladnogo iskusstva*, Sankt Petersburg, 101-150.
- Kunina 1981 N. Kunina, *Stekljannyj sosud gall'skogo mastera iz Ol'vii*, SoobErm, 46, 44-46.
- Kunina 1984 N. Kunina, *K voprosu o zapadnom importe stekla na Bospor*, TrudyErmit, 24 – Kul'tura i iskusstvo antičnogo mira 6, 147-164.
- Kunina 1997 a N. Kunina, *K voprosu o steklodellii na Bospore*, TrudyErmit, 18 – Kul'tura i iskusstvo antičnogo mira 7, 134-148.
- Kunina 1997 b N. Kunina, *Ancient Glass in the Hermitage Collection*, St. Petersburg.
- Kunina 2003 N. Kunina, *Fragment stekljanogo reliefnogo kupka iz Chersonesa*, SoobErm, 60, 73-78.
- Kunina, Sorokina 1972 N. Kunina, N. Sorokina, *Stekljannye bal'zamarii Bospora*, TrudyErm, 13, 146-177.
- Lierke 2009 R. Lierke, *Die nicht-geblasenen antiken Glasgefäße*, Offenbach/Main.
- Lungu 2007 V. Lungu, *Necropoles grecques du Pont Gauche: Istros, Orgamé, Tomis, Callatis*, în AGCBS II.1, Oxford, 337-382.
- Lungu, Chera 1992 V. Lungu, C. Chera, *Importuri de vase de sticlă suflate în tipar descoperite în necropolele Tomisului*, Pontica, 25, 273-280.
- Makharadze, Saginashvili 1999 G. Makharadze, M. Saginashvili, *An Achaemenian Glass Bowl from Sairkhe*, JGS, 41, 11-17.
- Matei-Popescu 2010 F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Râmnicu Vâlcea.
- Măndescu 2010 D. Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V-III a.Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*, Brăila.
- Minčev 1980 A. Minčev, *Antično staklo (V-I v. pr. n. e.) vâv Varneskija Muzej*, IzvestijaVarna, 16, 111-115.
- Minčev 1984 A. Minčev, *Antično staklo ot Zapadnoto Cernomorie (I-VI v.)*, I, *Kupi i panički*, IzvestijaVarna, 20, 5-21.

- Minčev 1988 A. Minčev, *Antično staklo ot Zapadnoto Cernomorie (I-VI v.), II, Čaši*, *Izvestija Varna*, 24, 35-59.
- Minčev 1989 A. Minčev, *Antično staklo ot Zapadnoto Cernomorie (I-VI v.), II, Kani*, *Izvestija Varna*, 25, 13-26.
- Minčev 1990 A. Minčev, *Antično staklo ot Zapadnoto Cernomorie (I-VI v.), III, Butilki*, *Izvestija Varna*, 26, 56-78.
- Minčev 1992 A. Minčev, *Spätantike Gläser von der Westlichen Schwarzmeerküste*, în R. Pillinger et alii (ed.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, Viena, 73-80.
- Minchev 2003 A. Minchev, *Odessos*, în AGCBS I.1, Thessaloniki, 209-277.
- Minchev 2007 A. Minchev, *Ex Oriente: Eastern Imports of Roman Period in Odessos (1st-3rd century AD)*, ACS Varna, 331-351.
- Mordvinčeva 2005 V. Mordvinčeva, *The Royal Grave from the Time of Mithridates in the Crimea*, în V.F. Stolba, L. Hannestad (ed.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC*, Aarhus, 275-285.
- Müller 2010 C. Müller, *D'Olbia à Tanais. Territoires et réseaux d'échanges dans la Mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique*, Bordeaux.
- Nenna 1999 M.D. Nenna, *Exploration archéologique de Délos XXXVII. Les Verres*, Atena.
- Nenna 2006 M.D. Nenna, *Marques sur verre des bords de la Mer Noire*, în D. Foy, M.D. Nenna (ed.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques, II*, Lyon, 421-430.
- Nenna 2008 M.D. Nenna, *Un bol en verre peint du Ier siècle apr. J.C. à représentation nilotique*, JGS, 50, 15-29.
- Novichenkova N. 1995 N.G. Novichenkova, *The archaeological collection of the Yalta Historical-Literary Museum*, ACSS, 2/1, 112-123.
- Novichenkova N. 1996 N.G. Novichenkova, *The Sanctuary of the Crimean Yaila*, ACSS, 3/2-3, 181-217.
- Novičenkova N. 2002 N.G. Novičenkova, *Ustrojstvo i obrjadnosti svjatilišča u perevala Gurzuskoe Sedlo, Yalta*.
- Novičenkova K. 2002 K.V. Novičenkova, *Stekljann'ie gladkostenn'ie časy yz svjatylyšča antjčnogo vremeny y perevala Gurzufskoe sedlo*, MAIËT 9, Simferopol, 15-26.
- Oliver Jr. 1984 A. Oliver Jr., *Early Roman Faceted Glass*, JGS, 26, 35-58.
- Oppermann 2004 M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach.
- Ostroverhov, Ohotnikov 1991 A.S. Ostroverhov, S.B. Ohotnikov, *O proișhoždenii steklyannyh fial iz kurganov Severnogo i Vostočnogo Pričernomor'ja*,

în *Severo-Zapadnoe Pričernomor'e-Kontaktnaja zona drevnih kul'tur*, Kiev, 44-52.

Panayotova 2007 K. Panayotova, *Burial and post-burial rites in the necropoleis of the Greek colonies on the Bulgarian Black Sea Littoral*, în AGCBS II.1, Oxford, 85-126.

Plantos 2006 C. Plantos, *Two Greek-Roman Glass Vessels in the Dacian Fortress and Settlement from Piatra Craivii (Alba County)*, *Apulum*, 43/1, 145-150.

Plantzos 1999 D. Plantzos, *Hellenistic Engraved Gemes*, Oxford.

Platz-Hörster 2002 G. Platz-Horster, *Die Berliner Glasamphora aus Olbia – Herstellung und Handel von Glas im Hellenismus*, în P. Themelis (ed.), *To Γυαλί από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Atena, 73-79.

Polishchuk 2006 L.Y. Polishchuk, *Ancient Glassware*, în J. Bodzek (ed.), *Treasures from the Black Sea Coast. Gold, Sculpture, Pottery from the Archaeological Museum in Odessa*, Cracovia, 336-353.

Popa 2006 A. Popa, *Frühkaiserzeitliches Toilettgeschirr aus Glas aus dem Gebiet Jenseits der Dakisch-Moesischen Reichsgrenze*, în V. Mihăilescu-Bîrliba, C. Hriban, L. Munteanu (ed.), *Miscellanea romano-barbarica. In honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata*, București, 81-96.

Povalahev 2006 N. Povalahev, *Die Griechen am Nordpontos. Die nordpontische Kolonisation im Kontext der Großen Griechischen Kolonisationsbewegung vom 8. bis 6. Jahrhundert v. Chr.*, München.

Preshlenov 2008 H. Preshlenov, *The Bulgarian Black Sea Region in the Economy of the Roman Empire*, în E. Genčeva (ed.), *Yugoiztočna Evropa prez anticnostta, VI v.pr.Hr.–nacaloto na VII v. sl. Hr. (Studia in honorem Aleksandra Dimitrova – Milcheva)*, Sofia, 300-323.

Price 1991 J. Price, *Decorated Mould-Blown Glass Tablewares in the First Century AD*, în M. Newby, K. Painter (ed.), *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, London, 56-75.

Puklina 2010 O.O. Puklina, *Glass objects*, în N.A. Lejpunskaja et alii (ed.), *The Lower City of Olbia (Sector NGS) from the 6th century BC to the 4th century AD, I*, Aarhus, 487-503.

Raschke 1978 M.G. Raschke, *New Studies in Roman Commerce with the East*, în ANRW, II.9.2, 604-1378.

Raskolnikoff 1975 M. Raskolnikoff, *La recherche soviétique et l'histoire économique et sociale du monde hellénistique et romain*, Strasbourg.

Reger 2007 a G. Reger, *Traders and travelers in the Black and Aegean Seas*, în V. Gabrielsen, J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 273-285.

- Reger 2007 b G. Reger, *Hellenistic Greece and western Asia Minor*, în W. Scheidel, I. Morris, R. Saller (ed.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge, 460-483.
- Rogov 2002 E.Ya. Rogov, *Glass objects*, în L. Hannestad, V.F. Stolba, A.N. Sčeglov (ed.), *Panskoye I, 1. The monumental Building U6*, Aarhus, 276-277.
- Rostovtzeff 1914 M. Rostovtzeff, *Stekliannie raspisnie vazy pozdneellinističeskogo vremeni i istoriia dekorativnoj zhivopisi*, *Izvestija Imperatorskoi Arheologiceskoi Kommissii*, 54, 1-26.
- Rostovtzeff 1936 M. Rostovtzeff, *The Hellenistic World and its Economic Development*, *The American Historical Review*, 41/2, 231-252.
- Rostovtzeff 1957 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire²*, I-II, Oxford.
- Rostovtzeff 1963 M. Rostovtzeff, *Vasi di vetro dipinto del periodo tardo ellenistico e la storia della pittura decorativa*, *ArchClass*, 15, 151-179.
- Ruscu 2002 L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.
- Rütti 1991 a B. Rütti, *Early Enamelled Glass*, în M. Newby, K. Painter (ed.), *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, London, 122-136.
- Rütti 1991 b B. Rütti, *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, Augst.
- Ryžova 2003 L.A. Ryžova, *Stekljanye kanfary Chersonesskogo zapovednika*, *ChersSbor* 12, 151-164.
- Ryžova 2004 Ju. Ryžova, *Glass Beakers of the 1st-2nd Centuries AD with „lotus bud“ relief from Chersonesos*, *Novensia*, 15, 229-237.
- Saginašvili 1970 M.N. Saginašvili, *Stekljannye sosudy Urbnisskogo moğil'nika. Katalog*, Tbilisi.
- Samoylova 2007 T.L. Samoylova, *Tyras: The Greek City on the river Tyras*, în AGCBS II.2, Oxford, 435-470.
- Symonenko 2011 A.V. Symonenko, *Rimskij import u sarmatov severnogo Pričernomorija*, Sankt Petersburg.
- Sîrbu 1996 V. Sîrbu, *Dava getică de la Grădiștea, județul Brăila, I*, Brăila.
- Šciapova 1962 Ju. Šciapova, *Rezul'taty spektral'nogo analiza steklyannychi izdelij iz Pantikapeja*, *MIA*, 103, 237-240.
- Šciapova 1965 Ju. Šciapova, *Rezul'taty spektral'nogo analiza stekla iz Tanaisa*, *MIA*, 127, 249-265.
- Šciapova 1978 Ju. Šciapova, *Masterskaya po proizvodstvu stekla u s. Komarova (III-IV vv)*, *SovArh*, 3, 230-242.
- Šciapova 1983 Ju. Šciapova, *Očerki istorii drevnego steklodelija (po materialam doliny Nila Blijnego vostoka i Evropy)*, Moscova.

- Šelov 1965 D.B. Šelov, *Italijskie i zapadnorimskie izdelija v trgovle Tanaisa pervyh vekov n.e.*, ActaArchHung, 17, 251-274.
- Simion 1985 G. Simion, *Éléments de civilisation grecque classique dans le monde gétique de la zone Istro-pontique*, PRAKTIKA. Actes de XII-e Congrès International d'Archéologie Classique, Atena, 272-279.
- Simion 2003 G. Simion, *Culturi antice în zona gurilor Dunării, I, Preistorie și protoistorie*, Tulcea.
- Son 1988 N.O. Son, *Skljani posudni z Tiri*, Arheologija (Kiev), 63, 47-56.
- Sorokina 1962 N.P. Sorokina, *Steklo iz raskopok Pantikapeia*, MIA, 103, 210-236.
- Sorokina 1965 N.P. Sorokina, *Stekliannie sosudy iz Tanaisa*, MIA, 127, 202-248.
- Sorokina 1968 a N.P. Sorokina, *Das antike Glas der Nordschwarzmeerküste*, AAIHV, 4, 67-79.
- Sorokina 1968 b N.P. Sorokina, *Figurnyi stekljannyi sosud iz Kep*, SovArh, 4, 181-189.
- Sorokina 1976 N.P. Sorokina, *Pozdneantichnoe steklo iz Olvii*, în N.I. Sokolovski (ed.), *Khudozhestvennaia kultura i arheologija antichnogo mira*, Moskva, 199-209.
- Sorokina 1978 a N.P. Sorokina, *Antičnoe steklo v sobranii Odesskogo Arheologiceskogo Muzeja*, în V.N. Stanko (ed.), *Arheologiceskie issledovanija Severo-Zapadnogo Pričernomorija*, Kiev, 267-274.
- Sorokina 1978 b N.P. Sorokina, *Facetentenschliffgläser des 2en-3en Jhd. u.Z. aus dem Schwarzmeergebiet*, AAIHV, 7, 111-122.
- Sorokina 1984 N.P. Sorokina, *Steklannaya posuda*, în *Arheologija SSSR. Anticnye gosudarstva Severnogo Pričernomor'ya*, Moscova, 233-236.
- Sorokina 1987 N.P. Sorokina, *Glass Aryballoi (First-Third Centuries A.D.) from the Northern Black Sea Region*, JGS, 29, 40-46.
- Sorokina 1989 N.P. Sorokina, *Osnovnye napravlenija izučenija stekla pervyh vekov n.e. Severnogo Pričernomor'ja* în *Arheologičeskie issledovanija na juge Vostočnoj Evropy Trudy Gosudarstvennogo Ordena Lenia Istoričeskogo Muzeja*, 70, Moscova, 142-149.
- Sorokina 1993 N.P. Sorokina, *Wo wurde der Amphoriskos aus Pantikapaion geblasen und bemalt?*, AAIHV, 12, 59-66.
- Sorokina 1995 N.P. Sorokina, *Ancient Glass: Studies by scholars from Russia and the Sovereign States of the Caucasus*, ACSS, 2/1, 62-70.
- Stern 1995 E.M. Stern, *Roman Mold-blown Glass. The First through Sixth Centuries*, Roma.
- Strong 1966 E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, London.

- Suceveanu, Barnea 1991 A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București.
- Teleagă 2008 E. Teleagă, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6 Jh.-Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Rahden/Westf.
- Teodor, Chiriac 1994 S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galați) I*, ArhMold, 17, 183-222.
- Tek 2001 T.A. Tek, *Prismatic Glass Bottles with Greek Inscriptions from Arycanda in Lycia*, AAIHV, 15, 82-87.
- Tek 2005 T.A. Tek, *Antik dönemde Anadolu'da cam üretimi (The Ancient Time's Glass Production in Anatolia)*, în Seres III. Uluslararası katılımlı seramik, cam, emaye, sır ve boya semineri, 17-19 Ekim 2005 Eskişehir, Eskişehir, 108-123.
- Treister, Vinogradov 1993 M.J. Treister, Y.G. Vinogradov, *Archaeology on the Northern Coast of the Black Sea*, AJA, 97/3, 521-563.
- Triantafyllidis 2001 P. Triantafyllidis, *Achaemenian Glass Production*, AAIHV, 15, 13-17.
- Tsetsckhladze 1994 G.R. Tsetsckhladze, *Greek Penetration of the Black Sea*, în G.R. Tsetsckhladze, F. De Angelis (ed.), *The Archaeology of Greek Colonisation. Essays dedicated to Sir John Boardman*, Oxford, 111-135.
- Tsetsckhladze 1998 G.R. Tsetsckhladze, *Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stage, Models, Native Populations*, în G.R. Tsetsckhladze (ed.), *Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 9-68.
- Van Lith, Randsborg 1985 S. Van Lith, K. Randsborg, *Roman Glass in the West: A Social Study*, BROB, 35, 413-532.
- Vysots'ka 1964 T.M. Vysots'ka, *Pro vyrobnyctvo skla v pizn'oantyčnomu Krymu*, Arheologija (Kiev), 16, 7-20.
- Weinberg 1970 G.D. Weinberg, *Hellenistic Glass from Tel Anafa in Upper Galilee*, JGS, 12, 17-27.
- Weinberg 1972 G.D. Weinberg, *Mould-blown beakers with mythological scenes*, JGS, 14, 26-47.
- Weinberg 1992 G.D. Weinberg, *Glass Vessels in Ancient Greece*, Atena.
- Weinberg, Stern 2009 G.D. Weinberg, E.M. Stern, *The Athenian Agora 34. Vessel glass*, Princeton.
- Wight 1994 K.B. Wight, *Mythological beakers: a re-examination*, JGS, 36, 24-55.
- Welker 1985 E. Welker, *Die römischen Gläser von Nida-Heddernheim II*, Bonn.

- Zasetskaja, Marčenko 1995 I.P. Zasetskaja, I.I. Marčenko, *Klassificatsija stekljannyh kantharov pozdnellinističeskogo i rannerimskogo vremeni*, ArhSb, 32, 90-104.
- Zubar 1982 V.M. Zubar, *Nekropol' Chersonesa Tavričeskovo, I-IV vv n.e.*, Kiev.
- Žuravlev 2007 D.V. Žuravlev, *Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods: Imports and Local Productions*, în V. Gabrielsen, J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 209-237.

Opaițe romane la Tomis: considerații asupra fenomenului de producție locală și difuzare

IRINA NASTASI

Pentru vestul Pontului Euxin categoria ceramică a corpurilor de iluminat, de import sau produse local, este bine reprezentată atât în siturile de pe litoral, cât și în cele din Dobrogea continentală și de pe linia Dunării, atât în mediul urban, cât și în așezările rurale adiacente. Materialul provenit din centrele urbane este cel mai cunoscut, însă noi campanii arheologice desfășurate în arii rurale din Dobrogea antică au adus în atenția cercetătorilor opaițe locale, de calitate, pe baza cărora poate fi dezvoltat subiectul referitor la interacțiunea dintre mediul urban și cel rural. Alături de alte obiecte comercializate din centrele urbane în teritoriul rural apropiat, opaițele trebuie luate în calcul în orice discuție privitoare la capacitatea de producție a centrelor locale, la destinatarii acestor obiecte, la preferințele lor în materie de calitate sau decor, la puterea de cumpărare a unei comunități rurale etc. În aceeași măsură, este interesant de urmărit și în ce alte puncte extra-provinciale apar izolat sau eventual în mai multe exemplare opaițe susceptibile de a fi fost produse la Tomis.

Interesul nostru pentru această categorie ceramică este de dată recentă și se datorează descoperirii de opaițe tomitane în mediul rural din vecinătatea coloniei vest-pontice. În urma cercetărilor arheologice preventive desfășurate pe centura ocolitoare a municipiului Constanța, într-o arie de locuire rurală romană (II-IV p. Chr.) situată la aproximativ 8 km vest de incinta tomitană târzie, alături de alte categorii de materiale au fost descoperite și opaițe. Câteva sunt întregi, altele – fragmentare, însă cu suficient de multe detalii păstrate pentru a le putea încadra pe unele dintre ele în tipurile produse la Tomis în perioada romană. Prin urmare, am încercat, în această scurtă prezentare, să trasăm un cadru general privind producția de lucerne la Tomis, modul și aria lor de difuzare, pentru a putea integra și patru dintre piesele nou descoperite, urmând ca volumul avut în vedere spre publicare de către echipa de cercetare să conțină catalogul și analiza completă a tuturor obiectelor de acest gen.¹

Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța;
irina.nastasi@gmail.com.

1. Săpăturile arheologice preventive s-au desfășurat între 2010 și 2011, pe traseul centurii ocolitoare a municipiului Constanța, între km 8+400 și 9+500, fiind întreprinse de

Opațiile formează o categorie importantă din inventarul arheologic descoperit la Tomis. Din acest motiv, au beneficiat mai mult de atenția cercetătorilor.² Astfel, pentru Tomis, tipologia alcătuită de Constantin Iconomu³ este utilizată și astăzi pentru încadrarea cronologică și stabilirea provenienței noilor descoperiri. Imaginea este completată de publicații mai noi, care fac cunoscute descoperiri din întreg spațiul danubiano-pontic: Capidava⁴, Halmyris⁵, Tropaeum Traiani⁶, Histria⁷, Durostorum⁸, Noviodunum⁹, dar și din mediul rural – Poșta, com. Frecăței.¹⁰

De asemenea, deosebit de interesantă este recenta contribuție a lui Florin Topoleanu,¹¹ care, prin publicarea a 143 de opație aflate în colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova – Ploiești, a întregit suita descoperirilor de opație de la Tomis. În colecțiile muzeului prahovean au intrat numeroase astfel de obiecte, unele descoperite la Tomis, altele presupuse a proveni de la Tomis (în lipsa specificării locului de descoperire), achiziționate de la diverși colecționari sau amatori de antichități. Din păcate, pentru multe opație a căror proveniență tomitană este presupusă de către autor, locul de descoperire este necunoscut, din cauza vânzărilor succesive prin care au trecut piesele înainte de a ajunge în muzeul ploieștean.

Fără a intra în detalii de ordin tipologic, vom încerca o enumerare a locurilor în care au fost descoperite opație considerate a fi produse tomitane, prin încadrarea acestora în trei direcții de difuzare: în interiorul teritoriului tomitan, în interiorul provinciei, în exteriorul acesteia. Analiza se bazează în special pe consultarea materialului publicat (mai puțin piesele provenite din cercetările arheologice preventive amintite). Din acest motiv lucrarea noastră are mai degrabă un caracter teoretic, privitor la

membrii colectivului de cercetare din cadrul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, L. Cliante și Irina Nastasi, sub conducerea lui Tr. Cliante (responsabil științific).

2. Bucovală 1970, 201; Iconomu 1970, *passim*; Papuc 1976, 201-205; Panaitescu 1977, 341-342; Iconomu, Bordeianu 1981, *passim*; Rădulescu 1981, *passim*; Lungu, Chera-Mărgineanu 1982, 188; Chera-Mărgineanu, Lungu 1984, 116-117; Chera, Lungu 1985, 206; Lungu, Chera 1985, 216-220; Lungu, Chera 1986, 105; Bucovală, Pașca 1988-1989, 149-150; Bucovală, Pașca 1991, 231; Bucovală, Pașca 1992, 269; Bucovală 1993, 212-213; Bucovală 1998, 188-189; Băjenaru 2002-2003, *passim*; Dobrinescu 2007, 504.

3. Iconomu 1967, *passim*; Iconomu 1986, *passim*.

4. Covacef, Corbu 1991; Opreș 2003, 163-175.

5. Topoleanu 2000, 177-219.

6. Panaitescu 1976, 207-208; Gamureac 2009, 269-270.

7. Rusu-Bolindeț 2011, *passim*.

8. Mușețeanu 2003; Mușețeanu, Elefterescu 1983, *passim*.

9. Bauman 2009, *passim*.

10. Nuțu, Paraschiv 2012, *passim*.

11. Topoleanu 2012, *passim*.

coordonatele producției de opaițe la Tomis și mai ales la difuzarea lor. Deși aceste teme au constituit subiectul mai multor studii de specialitate, multe dintre opaițele descoperite la Tomis au rămas încă inedite. Ne referim aici la lotul descoperit în încăperile boltite ale edificiului cu mozaic; deși materialele sunt numai de import, ele ar putea aduce noutăți privind prototipurile celor produse la Tomis în perioada romană târzie. De asemenea, există un numeros grup inedit de opaițe descoperite în inventarele funerare ale necropolelor tomitane. Având în vedere faptul că depunerea în morminte a opaițelor produse local este atestată la Tomis, publicarea lor va îmbogăți numărul pieselor din această categorie. După cum am amintit deja, cercetările preventive desfășurate în apropierea Constanței au scos la lumină alte exemplare, a căror publicare poate aduce noi informații referitoare la răspândirea produselor tomitane în teritoriul rural al cetății. Cele patru piese selectate de noi aparțin tipului Loeschcke VIII:

1) Opaiț fragmentar (discul și toarta sparte); tip Iconomu 1986 IX; L = 7,2 cm, l = 6,3 cm, Db = 3,9 cm; folosit; pastă cărămie, densă, cu incluziuni de mici particule calcaroase; modelat în tipar; ardere incompletă – miezul toartei are culoare cenușie; corpul rotund; ciocul ieșit în afară, cordiform, cu orificiul de ardere destul de larg; toarta inelară; discul concav, încadrat de două cercuri concentrice; deși discul este spart, s-au conservat marginea orificiului de alimentare, poziționat în dreapta decorului, și partea inferioară, pe care se poate distinge piciorul unui crater; baza circulară poartă ștampila meșterului tomitan *Euctemon* (EYKTHMON/EITOI/EI), încadrată de două cercuri concentrice (fig. 1a și 1b).

2) Fragment de opaiț; tip Iconomu 1986 IX; folosit; pastă cărămie deschisă, cu impurități și particule calcaroase; acoperit cu angobă mai închisă la culoare; toarta inelară; discul spart, delimitat de două cercuri concentrice slab imprimate, decorat cu un crater – se disting partea inferioară a acestuia și marginea orificiului de alimentare, situat în partea stângă a decorului (fig. 2).

3) Opaiț întreg; tip Iconomu 1986 IX; L = 10,3 cm, l = 8,7 cm; folosit; pastă cărămie, angobă maronie; corpul rotunjit; ciocul cordiform; toarta inelară; pe disc reprezentarea unui cocoș încadrat de două cercuri concentrice; orificiul de alimentare în dreapta decorului (fig. 3).

4) Fragment de opaiț; tip Iconomu 1986 IX; pastă cărămie, densă, cu mici particule de calcar, angobă maronie; corpul rotunjit; ciocul cordiform; toarta inelară; bordura decorată cu un șir de alveole triunghiulare, terminate în zona ciocului (spartă) cu o proeminență circulară; discul decorat

cu un taur, din care se mai păstrează pe marginea spărturii numai capul orientat spre stânga; pe fund se păstrează literele ΔI (fig. 4a și 4b).¹²

La piesele 1, 2 și 4 discul pare spart înaintea deteriorării definitive și a ieșirii din uz a piesei. Acesta este un aspect interesant întâlnit la opaițele tip Loeschcke VIII. A fost descoperit un număr mare de exemplare cu discul spart în inventarul mai multor situri romane. La prima vedere această situație s-ar explica prin fragilitatea discului, care la o utilizare defectuoasă sau la o depozitare necorespunzătoare ar fi în pericol de deteriorare. Într-adevăr, pe reprezentarea secțiunii verticale prin corpul unui opaiț de acest tip se poate observa faptul că discul este cel mai subțire dintre pereții săi, probabil din cauza presării insistente a lutului moale în tipar, în vederea imprimării clare a decorului. Conform unor noi ipoteze, spargerea se producea intenționat, nu accidental. Pentru câteva exemplare de acest tip descoperite la Chersones, aflate în colecția Muzeului de Stat din Moscova, o explicație ar fi spargerea discului pentru lărgirea orificiului de alimentare.¹³ Este o ipoteză plauzibilă pentru nordul Mării Negre, mai ales dacă ne gândim la faptul că în afara uleiului de măsline, importat de la mare distanță, erau folosiți ca înlocuitori combustibili care necesitau un orificiu de alimentare cu diametru mare.¹⁴ O interpretare deosebită este dată pentru un depozit de sute de opaițe de tip Loeschcke VIII descoperite într-un nivel roman timpuriu al unei *villa maritima* din Apollonia (Palestina romană).¹⁵ Este unul dintre cele mai mari loturi de opaițe cu discul spart intenționat publicate până în prezent. Practica distrugerii părții decorate este legată, în acest caz, de incompatibilitatea motivelor decorative păgâne cu normele religioase respectate de deținătorii lor. Astfel, în mai multe situri din arealul locuit de evrei, samariteni și creștini se observă deteriorarea intenționată a unor artefacte cu reprezentări păgâne.¹⁶ Pentru Tomis însă, acest obicei pare să țină mai degrabă de o realitate pragmatică: înlăturarea dependenței stricte de folosirea uleiului de măsline importat pentru iluminat.

12. Pentru o listă completă a analogiilor, vezi Topoleanu 2012, nr. 58, 118 (pentru piesele 1 și 2), 115 (pentru piesa 3), nr. 70, 128 (pentru piesa 4).

13. Chrzanovski, Žhuravlev 1998, nr. 55, 56 și 57, 104-106.

14. Analizele chimice asupra conținutului păstrat în porii pereților interiori au arătat că în afară de uleiul de măsline, cel mai potrivit combustibil pentru iluminat, erau utilizate și grăsimi animale sau ceară de albine, cf. Højte 2010, 424.

15. Tal, Texeira Bastos 2012, 109.

16. Tal, Texeira Bastos 2012, 112.

I. Producția de opaite la Tomis

Nevoia de corpuri de iluminat a fost satisfăcută la Tomis în perioada romană și romano-bizantină prin import – mai ales pentru cei care își permiteau achiziționarea acestora –, dar și prin producerea lor pe plan local. Este bine cunoscut faptul că Tomis a fost un important centru regional de producție în perioada romană,¹⁷ iar noile descoperiri nu fac decât să întărească această realitate. Dovezi directe (descoperirea unei gropi cu rebuturi în zona Poșta Nouă, ștampila lui *Marcus tomitanus*, descoperirea de tipare databile în secolele VI-VII p. Chr.) și indirecte (exemplare care, deși în număr mic, apar numai la Tomis, apetența pentru anumite motive decorative) atestă importanța acestui centru producător în perioada romană. Pentru stabilirea exemplarelor care aparțineau producției locale, Constantin Iconomu a avut în vedere mai multe criterii: calitatea pastei, cantitatea (cele locale, mai ieftine și deci mai accesibile, sunt prezente în număr mai mare), analogiile (identitatea ca formă, pastă, mod de prelucrare, decor și eventual marcă), existența ștampilelor, diferența de dimensiuni între importuri și imitațiile lor, analiza fizico-chimică a pastei.¹⁸ Prin aplicarea acestor criterii, C. Iconomu a identificat aproximativ 42 de tipuri de opaite susceptibile de a fi fost produse la Tomis, unele pe scară largă, altele în câteva exemplare.

Pentru subiectul care ne interesează, analiza macroscopică și chimică a pastei ar fi cel mai util și sigur criteriu de atribuire a statutului de produs local pentru diferite opaite. În pofida aprecierilor, care se pot face pe baza elementelor de decor, formă, cantitate, calitate, în contextul marii mobilități a tiparelor unor categorii de opaite, analiza compoziției pastei și compararea rezultatelor pot oferi un răspuns mult mai valid referitor la originea locală a unor produse.¹⁹

Opaitele tomitane au fost produse în perioada romană prin utilizarea tiparelor confecționate fie prin luarea amprenteii unor tipuri de import, fie independent de acestea, prin introducerea unor elemente de originalitate locală.²⁰ De asemenea, descoperirile de la edificiul cu mozaic dovedesc că se practica și achiziționarea unor tipare de import. În paralel, opaitele au fost lucrate și la mână, însă în cantități mici, în vederea satisfacerii unor

17. Iconomu 1986, 183-184; Rădulescu 1981, 193-194.

18. Iconomu 1986, 31-32; pentru criterii de stabilire a apartenenței locale a unui opaite, vezi și Benea 2008, 302-303.

19. Mai ales în condițiile în care metoda a fost aplicată cu succes încă de la sfârșitul anilor '70 ai secolului XX, asupra unor loturi de opaite de tip *Firmalampen*, cf. Schneider 1994, iar recent și în spațiul românesc, cf. Benea 2008, 303.

20. Pentru tipurile considerate parțial originale, vezi Iconomu 1986, 184.

necesități gospodărești într-un mod necostisitor. Materia primă a fost extrasă din vecinătatea orașului, probabil din apropierea zonei în care funcționau atelierele.²¹ Judecând după tipurile de opaițe produse, la Tomis și-au desfășurat activitatea mai mulți meșteri în perioada romană. Nu avem informații privitoare la locurile în care se petrecea modelarea pieselor (nu considerăm că descoperirea tiparelor ascunse în încăperea cu nr. 4 a edificiului cu mozaic trebuie pusă în legătură cu desfășurarea activității de modelare în interiorul magaziei). Există, de asemenea, puține informații privitoare la instalațiile propriu-zise în care avea loc arderea pieselor la Tomis. În general opaițele puteau fi produse: a) în cantități mari, mai ales în perioada timpurie, arse în cuptoare special amenajate; un cuptor descoperit la Tomis, cu sute de opaițe, este menționat de Vasile Barbu²², însă fără precizarea mai multor detalii referitoare la locul exact în care era amplasat sau la tipurile de opaițe aflate înăuntru. Aceste instalații erau diferite de cele utilizate pentru materialele de construcții, prin dimensiuni, capacitate, formă²³; b) în aceleași cuptoare folosite pentru alte tipuri ceramice.²⁴ La Oltina, în camera de ardere a cuptorului cu numărul 2, destinat materialelor de construcție, alături de alte fragmente de vase, au fost descoperite și trei opaițe; două aparțin aceluiași tip, însă cu pastă diferită, iar al treilea, considerat tip hibrid, este, probabil, produs local.²⁵ Chiar pentru Tomis este admisă ipoteza practicării șarjelor cu conținut diferit față de cel destinat inițial tipului de cuptor construit²⁶; c) în paralel, a existat și o producție de opaițe lucrate la mână (probabil la nivel individual, gospodăresc), neglijent modelate, prost arse, descoperite atât în Tomis²⁷, cât și în teritoriul rural dobrogean. Și în alte centre pontice s-a practicat, în perioada romană, modelarea opaițelor la mână.²⁸ Acestea erau produse casnice, puse de obicei în legătură cu populația locală, care cu siguranță

21. Cuptoarele pentru ars materiale de construcție descoperite în „cartierul de vest” al orașului Tomis erau înconjurate de gropi pentru extracția lutului, cf. Rădulescu 1967, 21 și n. 22.

22. Barbu 1972, 105.

23. Pentru astfel de instalații, vezi Tudor 1965, 44-45.

24. Pentru Tomis este atestată funcționarea a două cuptoare pentru vase din ceramică, cu șarjele surprinse *in situ*, datate între sfârșitul secolului II p. Chr. și mijlocul secolului III p. Chr. și situate în afara incintei romane timpurii, cf. Rădulescu 1991, 28 și 35.

25. Irimia 1968, 399-400.

26. Grupul de cuptoare C_{IV}-C_{VI} pare să fi fost utilizat nu numai pentru producerea țiglei, ci și pentru arderea recipientelor ceramice, cf. Rădulescu 1966, 22.

27. Scorpan 1969, 264.

28. La Olbia, de exemplu, între opaițele descoperite în sectorul NGS (partea de nord a orașului de jos), cele care datează din perioada romană timpurie sunt produse exclusiv la mână, cf. Højte 2010, 424.

nu puteau fi considerate bunuri integrate schimbului comercial și care, prin urmare, nu prezintă interes pentru subiectul tratat.

Într-o discuție privitoare la producția locală de opaițe trebuie avută în vedere și diferențierea dintre produsele unor ateliere de branșă și imitațiile locale.²⁹ Un exemplu în acest sens îl oferă opaițele de tip *Firmalampen*. Se pare că au fost produse și la Tomis, ipoteză sugerată de apariția ștampilei meșterului *Euctemon* pe fundul unor piese de acest tip.³⁰ Prin urmare, chiar dacă în Moesia Inferior exista o filială a producătorilor din Peninsula Italică, opaițele din această categorie cu ștampila lui *Euctemon* pot fi considerate mai degrabă imitații locale, tomitane. Probabil și în cazul celorlalte tipuri de opaițe tomitane este vorba tot despre ateliere care produceau imitații locale, și nu despre filiale ale unor ateliere bine cunoscute în imperiu.

În general, producția tomitană s-a remarcat prin opaițe de calitate bună, prin forme care au imitat tipuri la modă, dar și prin contribuția cu elemente proprii, în special în ceea ce privește preferința pentru anumite elemente decorative. Remarcăm, astfel, o predilecție pentru anumite decoruri aflate în acord cu realitățile cotidiene tomitane: Fortuna cu cornul abundenței și cârma (una dintre reprezentările definitorii pentru cetatea vest-pontică), Nereida călare pe hipocamp, gladiatorii, dar și ciorchinele, craterul cu struguri, cocoșul, taurul, scoica etc.

Pentru primul secol al erei noastre producția locală numără puține exemplare.³¹ Însă pentru secolele II-IV p. Chr. producția de opaițe de la Tomis este destul de bine documentată prin:

– descoperirea gropii cu rebuturi din zona *extra-murană* a orașului (Poșta Nouă); identificarea unei serii de forme specifice regiunii dintre Dunăre și Marea Neagră, cu incontestabilă preponderență în descoperirile arheologice de la Tomis,³² datorată atelierelor care funcționau în zonă,³³ dintre care cel mai cunoscut este cel al lui *Euctemon*;

– ștampila în relief „MAPKOY/TOMEITHC/ΕΠΟΙΕ[Ι]”, identificată pe fundul unui opaiț datat în primul sfert al secolului II p. Chr.,³⁴ constituie

29. Schneider 1994, 139.

30. Iconomu 1986, 150.

31. Iconomu 1986, 183.

32. Pentru tipurile considerate a fi produse la Tomis, vezi Iconomu 1986, 183.

33. Pentru posibilitatea existenței la Tomis a unui atelier al meșterului, care își marca produsele cu ștampila ΔI, vezi Iconomu 1986, 157 și argumentele aduse pentru atribuirea rolului de marcă de olar ștampilei ΔI, cf. Oța 2009.

34. Iconomu 1967, 70, nr. 235; Bucovală 1970, 201, fig 11/1; Iconomu 1986, tip XXVII, var. II, 166, pl. 5/7; Iacob *et alii* 2012, nr. 159, 126.

dovada cea mai importantă a existenței unui meșter care producea opaițe în atelierul său din Tomis;

– păstrarea tradiției atelierelor timpurii până în secolul IV p. Chr., prin continuarea producției de către urmașii meșterilor inițiatori;

– descoperirea de rebuturi, care sunt importante chiar dacă nu provin dintr-un context arheologic clar. De exemplu, în timpul campaniei de înregistrare a pieselor fără număr de inventar provenite din săpăturile vechi și aflate în depozitul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, ne-a atras atenția un opaiț fragmentar, cu locul de descoperire neprecizat (Inv. 48 638). Este un rebut provenit cel mai probabil din Tomis. Aparține unei șarje așezate necorespunzător în timpul arderii – are corpul turtit, astfel încât prin spărtură se observă cum partea interioară a discului atinge fundul. De asemenea, toarta inelară este turtită. Opaițul este atât de deformat, încât decorul discului nu este vizibil (pare totuși să se distingă imaginea unui taur cu capul spre dreapta, cu orificiul de alimentare sub el, în partea inferioară a discului). Opaițul are culoarea maronie la exterior și nu este acoperit de angobă. Miezu, de culoare cenușie, indică un proces de producție necorespunzător, care a dat naștere unui produs inutilizabil. În pofida neprecizării locului de descoperire, prin forma sa și prin caracteristicile pasteii, piesa pare să fie un produs tomitan (fig. 5).

Pentru secolele V-VI p. Chr. producția de opaițe la Tomis poate fi atestată indirect printr-un număr de imitații după cele de origine atică, micro-asiatică și nord-africană, presupuse de unii autori a fi produsele atelierelor tomitane.³⁵ Pentru sfârșitul secolului VI-începutul secolului VII, descoperirea a șapte tipare – cinci dintre ele apărute în timpul săpăturilor de la edificiul cu mozaic din Tomis – întărește ipoteza existenței unei continuități în tradiția producerii de opaițe în oraș. Acestea dau seamă de o situație aparte, deoarece au fost ascunse între cărămizile zidului încăperii boltite cu numărul IV de pe terasa care susținea nivelul pavimentului cu mozaic (patru tipare pentru partea superioară și trei pentru cea inferioară).³⁶ Toate aparțin aceluiași tip, însă au decoruri diferite. Tiparele corespund categoriei Iconomu 1986 LIII – lucerne cu corpul alungit și plat, inspirate după lămpile nord-africane.³⁷ În afară de cele de la Constanța, au mai fost identificate încă patru tipare pentru jumătatea superioară a opaițului la Sucidava³⁸, Ulmetum, Dinogetia și Enisala.³⁹ Faptul că nu au fost descoperite opaițe produse cu aceste tipare arată că, imediat după importul sau

35. Iconomu 1986, 183; Topoleanu 2012, 188-189.

36. Iconomu 1976, 136; Rădulescu 1981, 205.

37. Iconomu 1986, 173.

38. Iconomu 1976, 138.

39. Iconomu 1986, 173-174.

eventual producerea lor locală, evenimentele de la sfârșitul secolului VI p. Chr. și începutul secolului următor au împiedicat procesul de fabricație propriu-zis. Oricum, identitatea tiparului de la Sucidava cu unul dintre cele de la Tomis, repartiția celorlalte în diferite zone ale Scythiei, atât pe linia Dunării, cât și în interiorul provinciei și pe litoralul de vest și preponderența lor printre descoperirile de la Tomis pledează pentru proveniența acestora din metropola Pontului Stâng. În ceea ce privește opaitele de tip balcanic, în studiile de specialitate este avut în vedere și Tomisul ca centru producător.⁴⁰ Analogia dintre cele 3 exemplare de tip balcanic din inventarul epavei bizantine de la Yassi Ada⁴¹ și cele tomitane din lotul de la edificiul cu mozaic nu trebuie să ne ducă cu gândul la o posibilă proveniență a acestora din Tomis, ci mai degrabă la faptul că încărcătura vasului scufundat provenea din același centru comercial care a furnizat și materialele aflate în încăperile boltite ale construcției din Tomis.

În secolele V-VI p. Chr., la Tomis se înregistrează o intensă activitate meșteșugărească, de prelucrare a materialelor de construcții din ceramică în *cartierul de vest*, în care au fost descoperite șase cuptoare de mari dimensiuni, folosite pentru arderea unor șarje mari de materiale de construcție, aflate în strânsă legătură cu construirea celor două bazilici din apropiere. Situată lor, trei *intra muros* și trei *extra muros*, arată că nu se ținea cont de o departajare clară a sectoarelor meșteșugărești față de oraș, ci acestea erau așezate în apropierea zonei în care era și cerere mare de materiale. E posibil ca, în cazul cetății Tomis, amplasarea cuptoarelor pentru ars ceramică să nu fi ținut neapărat cont de o structură urbanistică în ceea ce privește zonele meșteșugărești, ci mai degrabă de prezența unui spațiu deschis în apropiere, din care se puteau extrage cantitățile necesare de lut de bună calitate. Spre exemplu, pentru secolul IV p. Chr., groapa de rebuturi descoperită în zona Poșta Nouă trebuie să se fi situat în apropiere de atelierul propriu-zis, ceea ce ar însemna o poziționare a acestuia în afara incintei, la aproximativ 250 m nord. De asemenea, pentru secolul V p. Chr., grupul de cuptoare cercetat în apropierea cartierului de vest nu se poziționează conform unei rigori urbanistice, ci amplasarea lui pare să țină cont mai mult de clădirile cărora le era destinat materialul produs și mai ales de calitatea lutului din zonă.⁴² Prin urmare, deși opaitele de import erau de foarte bună calitate, la Tomis continuau să fie produse obiecte ceramice, inclusiv opaite. Produsele de lux erau importate pentru o anumită categorie a clientelei tomitane și completau producția locală.

40. Topoleanu 2012, 197.

41. Vitteli 1982, 199.

42. Rădulescu 1966, 21, n. 22 și 83; Rădulescu 1969, 350.

II. Difuzarea opaițelor tomitane

Un aspect care trebuie avut în vedere este cel privitor la aria de difuzare a opaițelor tomitane. Fie că vorbim despre comercializarea produsului propriu-zis, fie numai despre „difuzarea” modelului astfel încât același tip să poată fi produs și în alte centre, avem de-a face cu vectorii unei rețele de răspândire a produselor locale dinspre Tomis către alte centre pontice, dunărene sau așezări din interiorul provinciei.

Prin urmare, cartarea exemplarelor încadrate tipurilor tomitane, chiar și fără analiza pastei, oferă totuși un prim răspuns cu privire la aria de difuzare a opaițelor tomitane sub forma produselor finite sau a modelelor și chiar a tiparelor necesare unei producții proprii pentru alte centre. Dacă această situație ilustrează de fapt activitatea acelorași meșteri care lucrau cu tiparele personale și cu materialul zonei în care produceau, în centre diferite, în aceeași perioadă este însă greu de demonstrat.

Deși, în ceea ce privește relațiile comerciale, cea mai mare importanță o au produsele exportate sau importate pe scară largă, datorită cărora se stabilesc în general rutele comerciale, este interesant de văzut și ce obiecte ajung acolo în urma stabilirii acestor rute, care pot fi considerate produse secundare, ajunse nu în urma unui schimb organizat, ci mai degrabă accidental, datorită necesităților individuale. Prin urmare, prezența unor opaițe considerate tomitane în centre pontice mai îndepărtate (cum ar fi Chersonesul⁴³) nu trebuie neapărat pusă pe seama unui comerț cu această categorie de piese (cu apariții dispersate și singulare în spațiile amintite), ci mai degrabă pe seama necesității individuale a membrilor echipajului unui vas comercial sau a călătorilor de a se aproviziona cu diverse produse de uz personal.⁴⁴ Chiar dacă Tomis a fost un centru de producție a anumitor categorii de lucerne, este puțin probabil ca opaițele confecționate în *officinae* tomitane să fi avut calitatea și căutarea necesare pentru a fi exportate în afara provinciei. Cea mai plauzibilă ipoteză este aceea conform căreia aparițiile dispersate de opaițe tomitane în diferite centre pontice se datorează achiziționării lor de către diverși membri ai echipajului, la oprirea corăbiilor în portul tomitan pentru preluarea încărcăturii, care constituia de fapt motivul prezenței acestora în metropola Pontului Stâng.⁴⁵ De asemenea, înregistrarea unor corpuri de iluminat tomitane în

43. Iconomu 1986, 154, 157; Žuravlev 2007, 216.

44. Lămpile, alături de vesela de bucătărie și alte categorii de obiecte de uz comun, făceau parte din inventarul obișnuit al echipajului unei ambarcațiuni; vezi Vitelli 1982, 189.

45. Vitelli 1982, 189 amintește inclusiv valoarea de suvenir a opaițelor.

Dacia, la Drajna de Sus de exemplu, se explică prin detașarea în Dacia a unor unități militare moesice în perioada romană timpurie.⁴⁶

Precizarea unor arii de difuziune în absența analizei compoziției pastei este mai mult orientativă, mai ales din cauză că același tip de opaiț putea fi produs în mai multe centre.⁴⁷ Pentru aria de difuzare am avut în vedere opaițele tomitane care au anumite elemente de originalitate locală, care au fost produse în cantități mari și ale căror locuri de descoperire au fost centralizate de Constantin Iconomu. Am completat această listă cu descoperiri mai noi, în măsura în care a fost posibil.

Prin urmare, putem identifica trei tipuri de direcții de răspândire atestate pe baza opaițelor descoperite în diferite situri (și confirmate de alte categorii de materiale prezente în cantități mai mari), datorate relațiilor comerciale, militare sau de altă natură stabilite anterior între Tomis și alte centre:

1) în interiorul teritoriului tomitan (pentru perioada romană timpurie), în imediata vecinătate a orașului – una dintre dovezile interacțiunii comerciale dintre centrele pontice și așezările din teritoriul lor sunt și opaițele. Datorită dimensiunii lor reduse, corpurile de iluminat erau ușor de transportat, fluxul lor către așezările din teritoriu fiind foarte ușor de asigurat. Notăm descoperirile de la Ovidiu⁴⁸ și din săpăturile arheologice preventive desfășurate recent în apropierea municipiului Constanța. Apreciem că în perioada romană timpurie, în teritoriul tomitan, aflusul de opaițe de import sau de produse locale de calitate este destul de mare, în comparație cu nordul Mării Negre, de exemplu. În așezările rurale din aria nord-pontică apar puține opaițe, cele mai multe fiind lucrate la mână,⁴⁹ deși în orașele de pe coastă existau mijloace de producție prin utilizarea tiparelor.⁵⁰

2) răspândirea *intra provinciam* – în orașele vest-pontice, în așezările situate de-a lungul Dunării sau în interiorul continental al Dobrogei, de exemplu la Histria⁵¹, Mangalia⁵², Cavarna⁵³, Barboși⁵⁴, Măcin⁵⁵,

46. Topoleanu 2012, 146.

47. Schneider 1995, *passim*; Iconomu 1986, 147-190; Benea 2008, *passim*.

48. Iconomu 1986, 157.

49. Belinskoe, așezări din teritoriul orașelor bosporane, cf. Žuravlev 2007, 226-227.

50. Žuravlev 2007, 221.

51. Rusu-Bolindeț 2011, *passim*; Iconomu 1986, 152.

52. Iconomu 1986, 152.

53. Iconomu 1986, 157.

54. Iconomu 1986, 157.

55. Paraschiv 1997, 326.

Hârșova⁵⁶, Babadag⁵⁷, Sâmbăta Nouă⁵⁸, Pecineaga, Pantelimonul de Sus, Adamclisi⁵⁹ etc.

3) în centre din afara provinciei – amintim descoperirile de la Chersones⁶⁰, Kerçi⁶¹, Dobrich⁶², Drajna de Sus⁶³ etc.

La Chersones se pare că au ajuns opaițe din atelierul lui *Euctemon*⁶⁴, dar și o piesă din atelierul care a produs opaițe cu taurul pe disc și ștampila ΔI pe fund. În același centru pontic s-a aflat un opaiț de tip balcanic, datat în secolul VI p. Chr., care are analogii la Tomis și pe care autorul îl consideră provenit din spațiul vest-pontic.⁶⁵ Este foarte posibil, având în vedere prezența unor lucerne tomitane timpurii la Chersones, ca și acesta să fi ajuns aici tot dinspre Tomis. Oricum, având în vedere că, începând cu secolele VI-VII p. Chr., la Chersones – un bine-cunoscut centru exportator de ceară – încep să fie utilizate pe scară largă lumânările⁶⁶, devine clar caracterul întâmplător al apariției unei piese din Tomis sau din alt centru vest-pontic.

În ceea ce privește difuzarea opaițelor tomitane în centrele pontice, este puțin probabil ca acestea să fi fost obiectul unui comerț sistematic, organizat. Prezența lor de multe ori singulară sau în numai două, eventual trei exemplare (Chersones) indică faptul că ele nu ajungeau acolo ca obiecte achiziționate din Tomis pentru comercializare, ci mai degrabă ca obiecte din inventarul personal al navigatorilor și negustorilor. Un exemplu în acest sens îl oferă epava din secolul VII p. Chr. de la Yassi Ada, care transporta, pe lângă încărcătura principală, de amfore, și câteva opaițe (destul de puține pentru a fi comercializate și care mai degrabă aparțineau echipajului).⁶⁷

În concluzie, producția tomitană de opaițe s-a adresat în primul rând cererii locale și regionale. Cele câteva exemple izolate care au ajuns

56. Nicolae 1994, 203, 206, 209.

57. Vasiliu, Paraschiv 1999, 259-261.

58. Iconomu 1986, 152.

59. Iconomu 1986, 152.

60. Iconomu 1986, 154, 157; Žuravlev 2007, 216.

61. Două exemplare din categoria opaițelor cu ciocul scurt, cordiform sau numai reliefat, unul decorat cu reprezentarea taurului, iar celălalt, cu imaginea lui Harpocrate, cf. Iconomu 1986, 157.

62. Iconomu 1986, 158.

63. Topoleanu 2012, nr. 88, 155-156.

64. Žuravlev 2007, 216.

65. Yasheva *et alii*, nr. 366, 603.

66. Žuravlev 2007, 227.

67. Vitelli 1982, 189.

în puncte mai îndepărtate s-au datorat mai degrabă întâmplării decât existenței unui comerț organizat. Posibilitatea ca opaițe cu decor, formă și uneori chiar ștampile identice să fi fost produse în mai multe centre conferă un caracter ipotetic, deocamdată, identificării unor produse sigur tomitane. Analizele fizico-chimice amănunțite asupra pastei vor fi în măsură să stabilească criterii sigure de recunoaștere a produselor locale, putând astfel să confirme sau să infirme ipotezele avansate.

Abstract

Roman Lamps from Tomis:

Considerations on the Local Production and Diffusion

The discovery of Roman local lamps in a rural settlement situated 8 km west from Tomis suscitated our interest on this subject. We selected four artefacts from these recent finds and tried to integrate them in a larger point of view regarding local lamp production at Tomis and also the spreading of these artefacts in its rural territory, *intra provinciam* and in centers situated outside the province's borders. Our brief study is based on previous publications that recorded lamps produced in Tomis in other places situated in our area of interest. Therefore, it has a certain amount of probability, which can only be prevented by running chemical or mineralogical tests on lamps supposedly produced in Tomis. Although we mainly focus on early Roman items, dated between the 2nd century and the first half of the 4th century (especially Loeschcke VIII type), we also included few brief considerations regarding lamps production at Tomis in the late Roman period.

Bibliografie

- Barbu 1972 V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, Constanța.
- Baumann 2009 V.H. Baumann, *Lucernele de la Noviodunum*, Peuce SN, 7, 217-310.
- Băjenaru 2002-2003 C. Băjenaru, *Un opaiț cu simboluri paleocreștine descoperit la Tomis*, Pontica, 35-35, 217-223.
- Benea 2008 D. Benea, *Ateliere locale de opaițe în provincia Dacia*, în D. Benea et alii (ed.), *Dacia în sistemul socio-economic roman*, Timișoara, 301-340.

- Bucovală 1970 M. Bucovală, *Descoperiri noi în zona suburbană a Tomisului, Pontica*, 3, 189-209.
- Bucovală 1993 M. Bucovală, *Cavou din secolul IV d. Chr. descoperit în necropola de vest a Tomisului, Pontica*, 26, 207-214.
- Bucovală 1998 M. Bucovală, *Raport preliminar privind cercetările arheologice cu caracter de salvare din Constanța, strada Sulmona nr. 7, Pontica*, 31, 171-200.
- Bucovală, Pașca 1988-1989 M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis, Pontica*, 21-22, 123-161.
- Bucovală, Pașca 1991 M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului, Pontica*, 24, 185-236.
- Bucovală, Pașca 1992 M. Bucovală, C. Pașca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului (1992), Pontica*, 25, 241-272.
- Chera 1997 C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis, Pontica*, 30, 217-236.
- Chera, Lungu 1985 C. Chera, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis, Pontica*, 18, 203-214.
- Chera-Mărgineanu, Lungu 1984 C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane, Pontica*, 17, 109-130.
- Chrzanovski, Žhuravlev 1998 L. Chrzanovski, D.V. Žhuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum – Moscow, Moscova*.
- Covacef, Corbu 1991 Z. Covacef, E. Corbu, *Considerații asupra unor categorii de opaițe descoperite în sectorul V al cetății Capidava, Pontica*, 24, 287-297.
- Dobrinescu 2007 C. Dobrinescu, *Un opaiț cu figuri antropomorfe descoperit într-un mormânt la Tomis, Pontica*, 40, 503-508.
- Gămureac 2009 E. Gămureac, *Edificiul B1 din sectorul B al cetății Tropaeum Traiani. Considerații preliminare privind cercetările din 2005-2008, Pontica*, 42, 243-299.
- Harțuche, Bounegru 1982 N. Harțuche, O. Bounegru, *Opaițe grecești și romane din colecțiile Muzeului Brăilei, Pontica*, 15, 221-233.
- Iacob et alii 2012 M. Iacob, D. Paraschiv, G. Nuțu (ed.), *Romanii în Pontul Stâng în timpul principatului. Catalogul expoziției. / The Romans in the Left Pontus during the principate. Exhibition catalog, Tulcea*.
- Iconomu 1967 C. Iconomu, *Opaițe greco-romane, Constanța*.
- Iconomu 1968 C. Iconomu, *Cercetări arheologice de la Mangalia și Neptun, Pontice*, 1, 235-268.
- Iconomu 1976 C. Iconomu, *Descoperiri de tipare de opaițe la Tomis, Pontica*, 9, 136-146.

- Iconomu 1986 C. Iconomu, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos – lucernele (sec. I-VII e.n.) (Diss.)*, București, 1986.
- Iconomu, Bordeianu 1981 C. Iconomu, C. Bordeianu, *O nouă descoperire de lucerne la Constanța*, Pontica, 14, 269-276.
- Irimia 1968 M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramica de la Oltina (jud. Constanța)*, Pontice, 1, 379-408.
- Kimpe et alii 2001 K. Kimpe, P.A. Jacobs, M. Waelkens, *Analysis of oil used in late Roman oil lamps with different mass spectrometric techniques revealed the presence of predominantly olive oil together with traces of animal fat*, Journal of Chromatography A, 937, 87-95.
- Lungu, Chera-Mărgineanu 1982 V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, *Contribuții la cunoașterea unei necropole a Tomisului*, Pontica, 15, 175-199.
- Lungu, Chera 1985 V. Lungu, C. Chera, *Un mormânt în plăci, de epocă romană, descoperit la Tomis*, Pontica, 18, 215-234.
- Lungu, Chera 1986 V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica, 19, 89-114.
- Højte 2010 J.M. Højte, *Lamps*, în N.A. Leipunskaia, P. Guldager Bilde, J.M. Højte (ed.), *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century AD*, I, Aarhus, 423-437.
- Mușețeanu 2003 C. Mușețeanu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, București.
- Mușețeanu, Elefterescu 1983 C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Lampes romaines de Durostorum*, Dacia NS, 27, 109-128.
- Nicolae 1994 C. Nicolae, *Câteva opaițe descoperite la Carsium*, Pontica, 27, 199-207.
- Oța 2009 L. Oța, *Un posibil producător de opaițe din Moesia Inferior*, Apulum, 46, 385-396.
- Panaiteșcu 1976 A. Panaiteșcu, *Morminte din necropolele cetății Tropaeum Traiani*, Pontica, 9, 207-211.
- Panaiteșcu 1977 A. Panaiteșcu, *Mormânt de epocă romană la Tomis*, Pontica, 10, 339-343.
- Papuc 1976 G. Papuc, *Opaițe de import la Tomis*, Pontica, 9, 201-205.
- Paraschiv 1997 D. Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica, 30, 317-330.
- Rădulescu 1966 A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța.
- Rădulescu 1969 A. Rădulescu, *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcție din lut*, Pontica, 2, 333-353.

- Rădulescu 1981 A. Rădulescu, *Die lokale Herstellung der Beleuchtungsgegenstände – Lucernae*, Pontica, 14, 181-209.
- Rădulescu 1991 A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récents dans le périmètre de la cité de Tomis*, Études byzantines et post-byzantines, 2, 23-45.
- Rusu-Bolindeț 2011 V. Rusu-Bolindeț, *Lămpi de perioadă romană timpurie de la Histria. Aspecte legate de activitatea atelierelor care produc lămpi din Dobrogea romană*, Pontica, 44, 269-292.
- Schneider 1995 G. Schneider, *Studies of Roman Lamps from the Northern Provinces and from Rome*, în G. Olcese (ed.), *Ceramica romana e archeometria. Lo stato degli studi. Atti delle Giornate internazionali di studio, Castello di Montegufoni (Firenze) 26–27 apr. 1993*, Firenze, 127-142.
- Scorpan 1969 C. Scorpan, *Imitații getice după opaițe greco-romane*, Pontica, 2, 253-268.
- Stolba 2012 V.F. Stolba, *Panskoye I. II, The Necropolis, Aarchus*.
- Tal, Texeira Bastos 2012 O. Tal, M. Texeira Bastos, *Intentionally Broken Discus Lamps from Roman Apollonia: A New Interpretation*, TelAvivJA, 39, 104-114.
- Topoleanu 2000 Fl. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Chr.)*, Tulcea.
- Topoleanu 2012 Fl. Topoleanu, *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova – Ploiești, Ploiești*.
- Vasiliu, Paraschiv 1999 I. Vasiliu, D. Paraschiv, *Cercetări arheologice în necropola romană timpurie de la Babadag*, Pontica, 32, 253-266.
- Vitelli 1982 K.D. Vitelli, *The lamps*, în G.F. Bass, F.H. van Doorninck Jr. (ed.), *Yassi Ada, I, A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, 189-201.
- Yashaeva et alii 2011 T. Yashaeva, E. Denisova, N. Ginkut, V. Zalesskaya, D. Zhuralev, *The Legacy of Byzantine Cherson*, Sevastopol–Austin.
- Zăgreanu 2011 R.I. Zăgreanu, *Roman lamps in the Collection of Székely National Museum*, Acta Siculica, Sfântu Gheorghe, 169-176.
- Žuravlev 2007 D.V. Žuravlev, *Lighting equipment of the northern Pontic area in the Roman and late Roman periods. Imports and local production*, în V. Gabrielsen, J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 209-238.

Contribuții la cercetarea fenomenului semnelor monetare în contextul lumii grecești vest-pontice (cronologie, forme, penetrație)

GABRIEL TALMAȚCHI

I. Condițiile și cauzele apariției semnelor monetare

Fenomenul producerii semnelor monetare cu valoare economică a cuprins la un moment dat, într-un anumit context, majoritatea coloniilor nord și vest-pontice milesiene. El reprezintă o reacție pozitivă la o necesitate reală a pieței economice și a comerțului desfășurat în mediul geografic local sau imediat adiacent. Subiectul studiului de față nu acoperă totalitatea categoriilor de semne monetare cunoscute în acest areal, ci pe cele mai răspândite în descoperiri, produse în cantități mari și „împrăștiate” cu predilecție în spațiile de interferențe culturale și economice-comerciale, coloniale și din mediul autohton. Aceste semne monetare au reprezentat una dintre numeroasele căi ce asigurau participarea prin atragere a elementului local, perpetuarea unor raporturi economice și de colaborare socială. Ele se constituie într-o altă latură a civilizației grecești, destinată a stârni o receptivitate ridicată a geților în preluarea unor modele grecești de viață cotidiană. Semnele monetare au apărut dinspre interiorul universului ionian colonial, iar legăturile comerciale din zonă sunt o dovadă în acest sens pentru epoca arhaică. Acestea beneficiau și de existența unor „circuite comerciale ponto-ioniene”¹, care se derulau în mod constant.

Ulterior, în al doilea sfert al secolului V a. Chr., interesul manifestat pentru existența unui material circulant individualizat și cvasi-standardizat a dus la emiterea de monede de către aceleași colonii analizate din perspectiva semnelor deja amintite. În epocile clasică, elenistică și romană timpurie majoritatea acestor colonii au turnat (pentru început) și bătut în monetării o multitudine de tipuri monetare. Această activitate se integra unui fenomen general, grecesc și roman, apărut dincolo de limitele apropiate ale spațiului cercetat. Totodată, emiterea de monedă ținea seama de anumite secvențe economice și comerciale înfloritoare ale centrelor urbane dobrogene. Moneda metalică a apărut în lumea antică din necesități

Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; gtalmatchi@yahoo.com.

1. Avram, Poenaru Bordea 2001, 590.

practice, care priveau simplificarea tranzacțiilor comerciale (mijloc de schimb), crearea unui etalon al valorii, de mici dimensiuni, ușor de manevrat și transportat, obținerea unei rezerve de valoare (tezaurizarea) și apariția unui mijloc sigur și recunoscut de plată. Emiterea de monede venea în întâmpinarea interesului economic-comercial și a propagandei manifestate de fiecare colonie în parte în teritoriul său rural și dincolo de limitele sale comerciale (din perioada arhaică² până inclusiv în epoca romană³).

*

Colonizarea și recolonizarea greacă desfășurată pe coasta dobrogeană a Pontului Euxin, rezultat, într-o primă fază, probabil, al interesului aristocrației maritime⁴ sau, într-o fază ulterioară, al cererilor coloniilor înseși sau al prezenței unor „grupuri de refugiați”⁵, a condus la atragerea treptată a comunităților locale în sistemul economic al lumii grecești, unde unul dintre elementele fundamentale pentru bunul său mers era moneda⁶ (sau, pentru început, semnul monetar).

Semnele monetare create au servit drept mijloc de schimb pentru efectuarea tranzacțiilor comerciale într-un cadru socio-economic favorabil.⁷ Selectarea unei poziții teritoriale avantajoase, realizarea unui contact pașnic, dezvoltat ulterior și din punct de vedere comercial și social, la început ocazional, iar apoi de durată, reprezintă etapele colonizării, cu precădere ale celei milesiene.⁸ În ceea ce privește relațiile economice și comerciale, acestea s-au derulat pornind de la expansiunea mărfii (produsă în alte centre), apoi prin expansiunea autorității și a prestigiului pe fondul producerii în regie proprie a mărfurilor căutate (moneda jucând un rol semnificativ din acest punct de vedere, ca simbol, și mai puțin ca economie monetară sau circulație monetară, pentru perioada arhaică), și abia apoi prin expansiunea teritorială politică.⁹ În acest sens, desemnarea unor responsabilități economice clare, într-un cadru bine organizat și adaptat tuturor posibilităților oferite de realitățile curente sau doar ocazionale (în acest caz, nesistematizate), a devenit jalon necesar în evoluția economică și comercială a coloniilor grecești. O dovadă a modului lor de organizare economică o constituie relațiile

2. Iliescu 1970, 87-98.

3. ISM II 67-68.

4. Alexandrescu 1986 a, 63.

5. Avram, Poenaru Bordea 2001, 543.

6. Planet 1992, 36.

7. Preda, Nubar 1973, 18.

8. Pentru Histria și relațiile cu comunitățile locale, vezi la Avram 1991, 19-30; Irimia 1993, 159.

9. Roebuck 1959, 134; Talmațchi 2006 a, 52.

dezvoltate cu comunitățile autohtone din *chora*. Întemeierea celor trei colonii grecești Histria, Callatis și Tomis, în secolele VII-VI a. Chr., la puțin timp una după alta¹⁰, a permis instalarea graduală a unei civilizații avansate din multe puncte de vedere, coloniile gășind, în cadrul lumii autohtone din apropierea litoralului și din interiorul teritoriului, parteneri și colaboratori¹¹ care s-au adaptat la modul de viață grecesc.¹² În timp, relațiile politice, militare, economice și comerciale au avut de suferit din cauza modificării raporturilor de forțe dintre populația de origine grecească și comunitățile locale.

Din punct de vedere premonetar și apoi monetar, perioada din preajma mijlocului secolului al VI-lea a. Chr. (de exemplu la Histria¹³) reprezintă momentul apariției pe piață a unui etalon care putea măsura/echivala o marfă.¹⁴ Dezvoltarea cunoscută de economia și, implicit, de schimburile practicate de comunitățile umane din regiunile de vest și nord-vest ale Pontului Euxin a condus la înlocuirea treptată a trocului cu o formă mai avansată a comerțului, în care se foloseau instrumente metalice de măsurare a valorii produselor supuse schimbului, sub forma unor vârfuri de săgeți și a unor delfinași (sau peștișori) cu valoare monetară. Ambele categorii de piese s-au transformat în unități de măsură și contrapartidă a schimburilor.¹⁵ La Histria, mijlocul de schimb era vârful de săgeată turnat în mod special în tipare. Acesta nu era produs doar aici, ci și într-un număr semnificativ de colonii milesiene.¹⁶ Vechimea, experiența și nivelul economic atins le-au asigurat, probabil, acestor colonii posibilități de emiteră a

10. Histria este întemeiată pe la jumătatea secolului al VI-lea sau în ultimul sfert al aceluiași secol (cf. Dimitriu 1964 b, 255); Tomisul este întemeiat pe la mijlocul secolului al VI-lea (cf. Stoian 1961, 238-239; Stoian 1962, 17; Coja 1990, 160; Preda 2001, 113), în a doua sa parte sau în ultimul sfert al aceluiași veac (cf. Bărbulescu, Buzoianu 1995, 61); Callatisul a fost întemeiat în a doua parte sau la sfârșitul secolului al VI-lea (cf. Pippidi, Berciu 1968, 150; Avram 1999, 9 și urm.), deși primele atestări arheologice le cunoaștem din veacul al IV-lea (cf. Preda 1980; Ulanici 1974, 191-195; Avram, Poenaru Bordea 2001, 540).

11. Buzoianu 2001, 300.

12. Ștefan 1982, 199-202.

13. Talmațchi, Papuc 2007, 21; Talmațchi 2010 b, 388, 391.

14. Alegerea respectivei date (de pe la mijlocul secolului al VI-lea a. Chr.) s-a făcut ținând seama de contextele cronologice ale descoperirilor arheologice, de unele analogii, ca și de datarea relativă a recipientelor (acolo unde au existat) care conțineau respectivele depozite de semne monetare; pentru precizări privind acest aspect, vezi Talmațchi 2010 a, 55-60; de asemenea, nu în ultimul rând, fenomenul producerii semnelor monetare nu poate preceda generalizarea folosirii monedei (cu toate funcțiile sale) în lumea greacă.

15. Subliniem faptul că, pe parcursul acestui articol, ne vom referi strict la vârfurile de săgeți-monetare și la delfinași.

16. Aricescu 1975, 23; Oberländer-Târnoveanu 1978, 147; Poenaru Bordea 1978, 3; Mănuclu-Adameșteanu 1984, 23; Preda 1998, 37-38.

vârfurilor de săgeți-semne monetare. Putem enumera ca emitente Olbia, Apollonia Pontică, dar și alte centre grecești ioniene. De asemenea, pare din ce în ce mai posibil ca la un moment dat toate coloniile milesiene din spațiul analizat să fi produs în paralel semne monetare. Oricum, chiar considerate un instrument de schimb primitiv,¹⁷ ele au apărut în teritoriile controlate din punct de vedere economic de respectiva colonie milesiană. Ar fi dificil de explicat apariția unei uniuni „financiare” pentru semnele monetare atât de timpurii, dar putem constata existența în spațiul vestic și nord-vestic al Pontului Euxin a unei tendințe de turnare a unor etaloane reclamate de realitățile economice, pentru asigurarea unui liant perfect în circulația mărfurilor. Vârfurile de săgeți-semne monetare și delfinașii nu par, la prima vedere, să fi avut o valoare clar determinată¹⁸, dar răspundeau unor cerințe de natură economică, cu implicații religioase și politice. Ele nu au întrunit însă toate caracteristicile și funcțiile pe care urma să le aibă moneda în lumea greacă.

II. Aspecte privind cronologia semnelor monetare

Pomind de la o retrospectivă asupra informațiilor existente în bibliografia de specialitate, primele vârfuri de săgeți-semne monetare par să fi fost turnate pe la jumătatea secolului al VI-lea a. Chr. (eventual ± 500), așa cum a propus, în 1982, V.V. Ruban¹⁹ (Gh. Poenaru Bordea s-a oprit la o dată post cca 550²⁰). Din punctul nostru de vedere, luând în calcul o serie de date, am susținut (ca ipoteză de lucru) coborârea datei de emiterre a vârfurilor de săgeți-semne monetare la jumătatea secolului al VI-lea a. Chr. (și nu în a doua sa parte, cum s-a mai propus), poate chiar în ultimele două decenii ale primei jumătăți a veacului al VI-lea.²¹ În fundamentarea părerii noastre, am atras atenția, printre altele, asupra faptului că multe din vârfurile de săgeți-semne monetare, descoperite până în prezent apar în așezările greco-indigene sau în orașele grecești în primul nivel de locuire (de obicei în locuințe adâncite).

17. Mitrea 1984, 112.

18. Talmațchi 2008 b, 16; Talmațchi 2009, 596; Cojocaru 2010, 87-114; Cojocaru 2011, 26-49.

19. Ruban 1982, 17-18; remarcăm și o observație a aceluiași cercetător făcută în anul 1981, conform căreia vârfurile de săgeți-semne monetare apar în așezările grecești de la nord de Olbia și de pe malul stâng al Bugului în prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr., lipsind din așezările apărute la mijlocul și în cea de a doua jumătate a aceluiași secol, cf. Ruban 1981, 71.

20. Poenaru Bordea 2001, 9.

21. Talmațchi 2002-2003, 360; Talmațchi 2010 a, 57-60; Talmațchi 2011 a, 72-73.

Nu în ultimul rând, menționăm descoperirea de astfel de semne monetare în așezările de pe limanul Berezan și de-a lungul zonei de nord-vest a limanului Niprului, până la confluența cu limanul Bugului, datate, pe baza materialelor arheologice, în prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr.²² Ulterior, în așezările apărute în apropierea Olbiei și de-a lungul limanului Bugului în a doua jumătate a aceluiași veac, vârfulurile de săgeți-semne monetare apar tot mai rar în descoperiri, lăsând locul delfinașilor olbieni.²³ Continuarea apariției lor inclusiv în sec. V a. Chr., uneori alături de monedele de tipul „cu roata”²⁴, se explică prin puterea tradiției și a inerției folosirii lor.²⁵

Din punct de vedere cronologic, situația este relativ dificil de stabilit pentru delfinașii olbieni. Inexistența unei cronologii detaliate a emisiunilor și a perioadei de circulație a diverselor tipuri de delfinași olbieni nu permite folosirea lor ca elemente certe de datare pentru diferite complexe arheologice situate în nord-vestul Pontului Euxin. Datarea lor teoretică a fost făcută prin metoda stratigrafică, în urma căreia s-a constatat că nu depășesc ultimul sfert al secolului al VI-lea a. Chr. și prima treime a secolului al V-lea a. Chr.²⁶ (sau poate chiar ultima treime a aceluiași secol).²⁷ Suntem de părere că producerea vârfulurilor de săgeți-semne monetare este anterioară producerii delfinașilor, aceștia din urmă fiind turnați, probabil, pe la mijlocul secolului al VI-lea a. Chr.²⁸

III. Despre forma semnelor monetare

Din punctul nostru de vedere, am avea de făcut câteva scurte precizări privind forma vârfulurilor de săgeți-semne monetare (fig. 1 și 2). Astfel, în prima grupă, credem că o parte dintre piesele de acest gen (în special cele fusiforme, extrem de alungite și cu urme abia perceptibile ale unor eventuale „nervuri”, care par a fi și cele mai timpurii exemplare din această categorie de semne monetare) au o formă fără vreo legătură cu frunza de salcie sau cu cea de laur. Este posibil ca acestea să ilustreze, prin unele

22. Ruban 1982, 16-17.

23. Ruban 1981, 71; despre prezența delfinașilor olbieni în descoperiri izolate din Dobrogea, vezi Talmațchi 2002, 20-25; Talmațchi 2003 a, 32-40; Talmațchi 2003 b, 28-32; Talmațchi 2008 a, 12-15.

24. Poenaru Bordea, Oberländer-Târnoveanu 1980, 149.

25. În acest sens, la Nikonion este cunoscut un vârf de săgeată descoperit într-un context arheologic datând din secolul al IV-lea a. Chr., cf. Zaginajlo 1982, 24.

26. Zolotarjov 1997, 141, 143-144.

27. Zolotarjov 1997, 143-144.

28. Talmațchi 2010, 60-61.

asemănări, frunzele de măslin. Explicația ar putea fi folosirea unei concepții strategice de tradiție milesiană. De asemenea, primele astfel de așa-zise vârfuri de săgeți nu vin în întâmpinarea populației locale în mod absolut, ci exprimă (până la stabilirea unor relații greco-autohtone mult mai profunde) o intenție de schimb venită în primul rând din partea populației eline.²⁹ Vârfurile de săgeți-semne monetare reprezintă, de fapt, simboluri măsurabile ale unor relații economice și comerciale, pentru rularea în anumite „standarde” stabilite zonal. Ele erau destinate stabilirii unor contrapartide pentru mărfuri precum (la acel moment) produsele cerealiere și piscicole. Acestea din urmă par să fi fost cele mai căutate mărfuri în rândul populației de origine greacă, iar respectivele semne monetare e posibil să fi trecut, după această primă punte de legătură stabilită prin intermediul vârfurilor de săgeți fusiforme, și prin alte etape (în a doua jumătate a secolului VI a. Chr.), luând forma spicului de grâu (cele clasice) sau a peștilor marini.³⁰ Diferențele mai mult sau mai puțin pregnante apărute la forma semnelor monetare au fost puse pe seama diferențelor religioase, economice și politice prezente în fiecare cetate în parte.³¹ Totodată, unele modificări stilistice ar putea fi cauzate de trecerea unei anumite perioade între două forme asemănătoare, dar neidentice.

Semnele monetare adaptate din vârfuri de săgeți de luptă, din cea de a doua grupă tipologică, ar putea fi opera autohtonilor interesați de procurarea semnelor de schimb căutate pe piața locală. În această ordine de idei, am ținut seama și de faptul că semnele monetare din cea de a doua grupă sunt descoperite în contexte (inclusiv arheologice) în care apar și vârfuri

29. Talmațchi 2010 a, 41.

30. Este vorba de câteva descoperiri inedite care vor vedea lumina tiparului într-un viitor apropiat. În studierea acestor semne monetare (vârfurile de săgeți-semne monetare), considerăm că reprezentarea lor trebuie să fie extrem de clară (mai precis semnificația și destinația lor) pentru populația secolelor VI-V a. Chr., pe înțelesul tuturor (și nu ne referim la vârfurile de săgeți de luptă clasice). Credem mai degrabă că trebuie stabilită o legătură cu elementele economice care țineau de viața de fiecare zi, de necesitatea comercială existentă în raporturile de început stabilite între greci și autohtoni (în speță populația getică). Din punctul nostru de vedere, turnarea acestor semne monetare a trebuit să țină seama de atragerea, sub o anumită formă, a elementelor locale în schimb, iar această cale, cea mai simplă, pare a reda simbolic (mai mult sau mai puțin) nu o armă de luptă (vârful de săgeată militar), ci însăși marfa pentru tranzacționarea căreia a fost creată (cereale-spic de grâu, produse piscicole-pești etc.). Nu este exclus ca la un moment dat aceste semne monetare să fi asigurat și nevoile monetare din cetăți (așa cum foarte bine a intuit și Poenaru Bordea 2001, 9); vom reveni pe larg cu aceste ipoteze, însoțite și de cuvenitele argumente științifice, într-un material viitor.

31. Topalov 2007, 730.

de săgeți de luptă „clasice” (numărul lor variază de la câteva exemplare până la zeci sau chiar sute, amestecate cu semnele monetare³²).

Numărul mare de descoperiri din categoria delfinașilor olbieni a creat premisele realizării unor clasificări tipologice. Îl amintim în acest sens pe L.P. Charko, care a împărțit toate exemplarele anepigrafice în cinci tipuri, cu observații de cronologie pentru fiecare categorie în parte.³³ V.A. Anochin consideră că pot fi evidențiate trei tipuri de bază ale delfinașilor mici anepigrafici, turnarea lor fiind specifică perioadei delimitate de al treilea sfert al sec. VI a. Chr. și sfârșitul aceluiași secol.³⁴ Totuși, de curând a fost propusă o nouă clasificare a categoriilor de delfinași olbieni de către N.A. Frolova și M.G. Abramzon.³⁵ Conform acestora, există un exemplar de dimensiuni neobișnuite care se datează în secolul al VI-lea, altele anepigrafice de la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea a. Chr. și următoarele în secolele V-IV a. Chr. În general, și această ultimă încercare de organizare a delfinașilor respectă liniile trasate anterior, ținând seama, din nou, de tipologie și de prezența sau absența unor legende imprimate pe una din fețele pieselor. Descoperirea tuturor tipurilor clasificate de delfinași olbieni într-un singur tezaur apărut pe insula Berezan (în urma unor săpături arheologice) pare să anuleze toate încercările de până acum de ordonare după forma exterioară și greutatea pieselor.³⁶

IV. Penetrația și distribuția descoperirilor de semne monetare

Analizând complexul proces al contactelor desfășurate între populația autohtonă și cea de origine greacă, Bucur Mitrea stabilea o primă etapă pornind de la schimburile produs contra produs (troc), etapă la finalul căreia au apărut semnele monetare.³⁷ Acestea din urmă au fost, probabil, reclamate de apariția unor probleme cauzate de schimbul bazat doar pe

32. Descoperirea lor „amestecată” uneori cu vârfuri de săgeți de luptă propriu-zise, în mediul autohton, poate susține ipoteza surprinderii tocmai a unor săgeți deja transformate, respectiv a unor săgeți ce urmau să sufere același proces de transformare. Nu putem exclude, în faza finală de producere și „circulație” a acestor semne monetare, posibilitatea constituirii unor loturi de vârfuri în care unele să fie acceptate cu valoare monetară fără a mai fi supuse procesului de transformare și, de la caz la caz, de umplere a tijeii cu plumb pentru a obține o greutate optimă. Totodată, e posibil ca același meșter să fi produs în tipare diferite, dar în același atelier atât semne monetare, cât și vârfuri de săgeți de luptă necesare ca echipament militar ofensiv.

33. Charko 1964, 323-330.

34. Anochin 1989, 10.

35. Frolova, Abramzon 2005, 38-43, pl. 246-252.

36. Zolotarjov 1997, 142-143.

37. Mitrea 1961, 84.

troc, de necesitatea creării unui etalon de schimb pe care toată lumea să-l fi putut realiza și mult mai ușor de manevrat și de transportat pe distanțe mai lungi.

Vârfurile de săgeți-semne monetare apar atât izolat, cât și în tezaure, mai ales în teritoriile rurale și pe ariile de influență ale coloniilor.³⁸ Descoperirile izolate făcute în afara teritoriilor rurale ale coloniilor ne-ar putea indica, eventual, prezența unor comunități locale situate pe rute bătute de negustorii greci porniți în căutarea unor noi și profitabile linii de schimb sau a unor comunități dezvoltate din punct de vedere economic. Descoperirea izolată a vârfulor de săgeți-semne monetare nu confirmă o practică obișnuită. Totuși, există astfel de descoperiri, dar ele nu trebuie puse în mod absolut pe seama descompletării unor depozite.³⁹ De asemenea, majoritatea tezaurelor compuse din vârfulor de săgeți-semne monetare au fost descoperite fortuit, așadar nu puteau beneficia de detalii privind contextul descoperirii. Unele dintre aceste tezaure au fost recuperate la puțin timp după descoperire, altele au ajuns în colecții ale statului român mult mai târziu, piesele fiind selectate intenționat.

Locurile de descoperire ale semnelor monetare par să corespundă unor centre getice cunoscute. Prezența fie a vârfulor de săgeți-semne monetare, fie a delfinașilor olbieni în descoperiri izolate sau în tezaure atestă existența unor legături economice și comerciale între comunitățile locale și negustorii greci de pe litoral în faza arhaică de manifestare a acestora.⁴⁰

Tezaurele care au în componența lor vârfulor de săgeți-semne monetare se pot împărți după numărul de exemplare, în trei categorii. Prima categorie o formează cele care se constituie în sume mici, de 20-50 de piese. O a doua categorie o formează cele care erau compuse din câteva sute de exemplare, unde nu putem să nu observăm apartenența majorității acestor puncte la *chora* histriană. În sfârșit, o a treia categorie o formează tezaurele de peste 1000 de exemplare care provin din apropierea unor importante centre coloniale, Apollonia Pontică, respectiv Histria. Cu alte cuvinte, în teritoriile coloniilor milesiene de pe coasta vestică a Pontului pot fi întâlnite depozite bogate ca număr de piese sau mai puțin relevante din acest punct de vedere. De asemenea, din punct de vedere arheologic, datele din teren au confirmat, pentru așezările autohtone sau greco-autohtone, prezența semnelor monetare.

Prezența unor vârfulor de săgeți de luptă propriu-zise în același depozit cu vârfulor de săgeți-semne monetare (special turnate sau transformate

38. Preda, Nubar 1978, 18-19; Poenaru Bordea 2001, 9-10.

39. Talmațchi 2008, 8-9.

40. Talmațchi 2009, 600.

din vârfuri de săgeți de luptă) nu mai reprezintă un element inedit (și ne referim strict la descoperirile apărute în spațiul dobrogean, în așezări greco-autohtone sau doar autohtone). Faptul că există această asociere, între cele două categorii cunoscute de vârfuri de săgeți-semne monetare și vârfuri de săgeți de luptă propriu-zise, nu trebuie să pară, după părerea noastră, un lucru greu de explicat. Probabil săgețile de luptă urmau să fie „prelucrate”, prin tăierea vârfului, și, de la caz la caz, în funcție de greutatea exemplarelor, să fie și umplute cu plumb în zona pedunculului. De asemenea, faptul că între vârfurile de săgeți de luptă propriu-zise apar mai multe tipuri și variante (care s-ar putea să fie diferite și din punct de vedere cronologic) ar putea fi explicat prin selecția făcută de respectivii „meșteri” având în vedere posibilitatea de umplere a pedunculului, dar și existența inițială a unei greutăți conforme sau cât de cât apropiate de ipoteticul standard luat în considerare. În concluzie, multe piese se pot prezenta în forma lor brută, de „arme de luptă”, chiar dacă erau integrate unui complex monetar destinat schimbului.

Revenind la centrele urbane grecești de pe coastă, putem face câteva observații. La Histria au fost descoperite vârfuri de săgeți-semne monetare, dar nu a fost precizat numărul și nici eventualul context arheologic. Foarte puținele date, printre care găsim precizate și câteva contexte arheologice, nu ne pot ajuta, întrucât ele aparțin altor epoci istorice, perioadei romane în special, așa cum se poate constata în sectorul Terme, respectiv la basilica mare episcopală. La Tomis, toate piesele izolate au fost descoperite în anii 1971-1974 și 2001 în urma unor săpături sistematice, la „Parcul Catedralei” și în zona apropiată, în inventarul unor locuințe-bordei în care mai apărea ceramică indigenă și grecească arhaică. Descoperirile din 2001 au fost făcute în nivelurile N0-N1, datate cu aproximație în a doua jumătate a secolului al VI-lea a. Chr.⁴¹ Săpătura a identificat aici două nivele de distrugere care au afectat complexe de locuire.⁴²

Descoperirea de semne monetare în centrul regiunii dobrogene nu este o noutate, putând fi enumerate și alte puncte asemănătoare, toate fiind izolate.⁴³ S-a sugerat posibilitatea ca aceste descoperiri izolate să fie resturi ale unor tezaure.⁴⁴ Noi preferăm să rămânem circumspecți. Evident că,

41. Papuc *et alii* 2002, 108.

42. E posibil ca unul dintre incendii să fi fost cauzat de intervenția militară a lui Darius în zona Pontului sau de distrugerile provocate de sciți, care urmăreau contingentele armatei persane, *cf.* Alexandrescu 1956, 319-324; Alexandrescu 1986, 20; reținem și contraargumentele la această ipoteză, *cf.* Dimitriu 1964 a, 140-141.

43. Vezi harta descoperirilor izolate de vârfuri de săgeți-semne monetare în vestul și nord-vestul Pontului Euxin și datele din repertoriu la Talmațchi 2006, 80 și Talmațchi 2010 a, 81-87, 288, pl. 66, 291, pl. 69.

44. Irimia 2004-2005, 350-351.

din punct de vedere „monetar“ (dacă ne este permisă doar aici folosirea acestui termen în cazul semnelor⁴⁵), nu putem exclude nici gruparea lor. Având în vedere contextul de descoperire, preferăm să le considerăm, în parte, izolate. Informațiile existente ne-au indicat descoperirea lor pe o arie largă. Această situație nu este valabilă doar pentru teritoriul dobrogean, ci se întâlnește și în spațiul altor centre din nord-vestul și sud-vestul Pontului Euxin, și nu doar pentru semnele monetare de tip vârfuri de săgeți, ci și pentru alte asemenea semne monetare, specifice pentru Kerkinitis sau Apollonia Pontică. Aceste semne monetare nu apar frecvent în săpăturile arheologice din siturile greco-autohtone, fapt vădit, în parte, și de publicarea incompletă sau pur și simplu nepublicarea descoperirilor monetare din săpăturile arheologice sistematice.

O altă posibilă cale de penetrare a vârfurilor de săgeți-semne monetare în mediul local a fost Dunărea.⁴⁶ Așa cum am putut observa pentru diverse perioade din istoria monetară a Antichității dobrogene (circulația monedelor autonome și coloniale ale centrelor vest-pontice dobrogene⁴⁷, a denarului roman republican⁴⁸, a monedelor imperiale romane⁴⁹ etc.), zona centrală are descoperiri puțin reprezentative și, ca urmare, pare să fi fost mai puțin permeabilă la influențe culturale și economice-comerciale sau chiar mai slab populată. În consecință, schimburile trebuie să fi fost mai dificil de realizat sau oricum limitate.⁵⁰ Dacă au existat, transporturile prin interiorul Dobrogei, în jumătatea sudică (în cea nordică realitățile erau

45. Nu folosim termenul de monedă propriu-zisă sau circulație monetară atunci când vorbim de semnele monetare, întrucât monedele dețineau mai multe caracteristici și funcții, astfel: se putea plăti sau măsura valoric o marfă, era acceptată și garantată de un stat sau de un oraș (prin impunere), de simplul utilizator sau de negustor (prin convenție), fiind o expresie directă a autorității, de afirmare a prestigiului, de manifestare politică, uneori în limitele supravegherii administrative, economice și militare, alteori dincolo de aceste granițe fluctuante, căpătând o funcție publică și financiar-urbanistică. Detaliile epigrafice, iconografice, metalul constitutiv, valoarea internă, simbolismul religios-magic și altele rămâneau la latitudinea autorităților (propagandă oficială) – toate aceste informații se regăsesc la Gorini 1980, 697; Borba Florenzano 1993, 71-77; Martin 1996, 257-283; Von Reden 1997, 154-176; Bouyon 1998, 10-14; Cahn 2000, 33; Howgego 2005, 44; după cum se poate observa, semnele monetare ating doar parțial caracteristicile monedei în perioada antică (de aceea nu le numim simplu monede, ci semne monetare); faptul că totuși prezintă și calități ale monedei (puține), în general, este motivul (printre altele) pentru care nu le numim premonetare.

46. Talmațchi 2011 b, 57.

47. Oberländer-Târnoveanu 1978, 59-87; Talmațchi 2006 b.

48. Talmațchi 2006 c.

49. Oberländer-Târnoveanu, Oberländer-Târnoveanu 2000, 405-419; Talmațchi 2005-2006, 331-374.

50. Talmațchi 2009, 602.

diferite, o mare parte din zonă fiind integrată în χώρα histriană), au fost posibile datorită favorizării lor de către populația getică pornind de la necesități de natură economică.⁵¹ Totuși, drumurile pe uscat prin interiorul teritoriilor în această perioadă par să fi fost anevoioase, costisitoare și poate chiar nesigure. Singurul traseu folosit, care traversa regiunea, pare să fi fost cel care lega Tomisul de Axiopolis, atât în epoca preromană, cât și în cea romană. De altfel, acesta și limesul dunărean rămân importante artere economice și comerciale pentru penetrația produselor meșteșugărești grecești în ariile situate la vest și la nord de fluviu.

Descoperirile izolate făcute în afara teritoriilor rurale ale coloniilor ne-ar putea indica eventual prezența unor importante comunități locale situate în apropierea unor rute urmate de negustorii greci porniți în căutarea unor noi și profitabile linii de schimb. De altfel, ele apar în contexte sau zone cu potențial arheologic, unde predomină caracterul getic al descoperirilor. Și de aici abaterea de la traseele relativ sigure. Spre sud, de-a lungul coastei vest-pontice, se remarcă densitatea descoperirilor din apropierea Apolloniei Pontice, unul dintre cele mai timpurii centre colonizate de ionieni în arealul pontic și beneficiara unei exploatări masive a pescuitului, a terenurilor agricole, a materialului lemnos forestier etc. Comerțul practicat de colonie pe arii largi a asigurat o prosperitate semnificativă, ilustrată și de bogata producție monetară în argint și bronz.⁵² Alături de Histria, Apollonia a funcționat și ea ca centru de emisie a vârfurilor de săgeți-semne monetare.⁵³ Acest lucru îl dovedește și activitatea sa comercială, inclusiv legăturile stabilite de cetate cu populația locală.⁵⁴ Mai mult, după S. Topalov⁵⁵, toate coloniile milesiene de pe coastele de nord și vest ale Pontului Euxin au folosit în perioada timpurie vârfurile de săgeți-semne monetare produse de Apollonia Pontică (fapt puțin probabil, totuși, dacă luăm în calcul descoperirile de la Berezan etc.⁵⁶).

Penetrația semnelor monetare specifice vestului Pontului Euxin spre coastele nord-vestice a fost urmată, pe același traseu, și de monedele de bronz turnate din tipul „cu roata”, respectiv didrahmele și drahmele histriene.⁵⁷ Penetrația este un fenomen care privește tot ceea ce circulă ca marfă în afară de moneda propriu-zisă (care are funcții extrem de clare, bine

51. Baumann 1973-1975, 30.

52. Stephanova 1980, 3-9.

53. S. Topalov consideră colonia Apollonia Pontică primul centru emitent de vârfuri de săgeți-semne monetare, vezi Topalov 2007, 725-726, 728.

54. Dimitrov 2004, 19-22; Topalov 2007, 684.

55. Topalov 2007, 728.

56. Talmațchi 2009, 603.

57. Mitrea 1983, 119-133; Talmațchi 2004, 175-176.

definite și se manifestă ca monedă doar prin circulație monetară⁵⁸). Descoperirile făcute în urma săpăturilor arheologice desfășurate în așezările aflate la nord de Olbia⁵⁹, pe malul drept al limanului Bugului, au adus în atenția cercetării numeroase exemplare din categoria delfinașilor olbieni, dar nici un vârf de săgeată-semn monetar.⁶⁰ Acestea din urmă sunt prezente în nivelurile timpurii ale așezării de pe insula Berezan, apoi în diferite puncte (probabil așezări și *emporium*) aflate în partea inferioară a limanului Berezanului, fără a pierde din vedere prezența lor la Olbia. Situația poate fi explicată, ținând seama de datarea așezărilor respective, pe baza descoperirilor arheologice. Astfel, vârfurile de săgeată-semne monetare încep să apară în prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr. și lipsesc din așezările întemeiate pe la mijlocul sau, mai ales, în al treilea sfert al aceluiași secol. Prezența acestor semne monetare prefigurează circulația monedelor propriu-zise, indicând direcții de schimb economice-comerciale și deplasări frecvente ale negustorilor din și spre colonii.

Delfinașii olbieni sunt o altă categorie de semne monetare care au circulat în spațiul supus cercetării (fig. 3). În contrast cu studiul vârfurilor de săgeți-semne monetare, nu am încercat să ținem o evidență privind totalitatea descoperirilor de acest tip făcute pe coastele apusene și nordice ale Pontului Euxin. Totuși, am ținut seama de unele aspecte definitorii pentru circulația lor în anumite spații geografice. Centrul olbian a atins spre sfârșitul secolului al VI-lea o mare densitate demografică, fapt ce a permis, după anul 560, o evoluție economică deosebită.⁶¹ Primele etaloane monetare emise de cetate au fost delfinașii și peștișorii,⁶² identificați inițial cu diverse specii de pești marini. La fel ca în cazul vârfurilor de săgeți-semne monetare, ele erau turnate în tipare după normele deja amintite.

58. Morrisson 1992, 6.

59. Lista așezărilor (care nu este și nici nu ne-am dorit a fi exhaustivă) cu respectivele descoperiri, conform bibliografiei disponibile, poate fi consultată la Talmațchi 2010 a, 79 și notele 89-95.

60. Dacă totuși, în bibliografia de specialitate, există și astfel de descoperiri (iar nouă, dintr-o regretabilă eroare, ne-au scăpat), numărul lor nu poate fi decât mic și, în consecință, nu credem că schimbă datele principale generale constatate.

61. Kryzhytskyy *et alii* 2003, 398.

62. Ei sunt numiți astfel după forma lor și după simbolul reprezentat, chiar dacă în literatura de specialitate rusă și ucraineană cei doi termeni sunt subsumați variantei de delfinași, conform observației exprimate de colegul Victor Cojocaru, căruia îi mulțumim pentru sugestie. Discuția privind folosirea unui singur termen pentru a reda cele două categorii de forme marine merită, din punctul nostru de vedere, o atenție aparte, întrucât în perioada aceea era vorba, în mod clar, de realizări artistice diferite (în tipare cu reprezentări diferite, cu detalii constitutive particulare). Or eventuala lor tratare amestecată în bibliografia rusă și ucraineană (cel puțin din punctul de vedere al formei și al reprezentărilor) merită nuanțări detaliate și precise.

Referitor la funcția lor, acestea au fost folosite până la apariția monedei propriu-zise, circulând în paralel cu vârfurile de săgeți-semne monetare,⁶³ deși au fost exprimate și rezerve privind eventuala contemporaneitate a celor două categorii.⁶⁴

Printre descoperirile izolate din Dobrogea se remarcă cea de la Târgușor (com. Târgușor, jud. Constanța).⁶⁵ Este vorba de un delfinaș olbian de argint, o descoperire unică din punctul de vedere al metalului constitutiv.⁶⁶ Cu alte cuvinte, putem vorbi de apariția bimetalismului și în cazul semnelor monetare. În unele tezaure descoperite până în acest moment delfinașii apar asociați cu vârfuri de săgeți, iar în altele sunt singuri, ceea ce ar putea să sugereze o datare a lor mai târzie.⁶⁷ E posibil ca respectivele depozite (cu piese amestecate sau doar cu delfinași) să fi ajuns în mediul greco-autohton prin intermediul Histriei⁶⁸ sau, eventual, purtate chiar de negustorii olbieni.

În proporție covârșitoare, delfinașii au fost descoperiți la Olbia și în așezările din *chora* polisului grec; la vest de Bug apariția lor este sporadică.⁶⁹ Atrage atenția descoperirea lor cu precădere în spațiul agorei locale, nu departe de mediul de schimb căruia îi erau destinați (în jur de zece tezaure).⁷⁰ Întâlnite cu precădere în zona cuprinsă între Nistru și Kuban,⁷¹ descoperirile dobrogene pot fi explicate, probabil, prin bunele relații care existau între coloniile milesiene Olbia și Histria, cea din urmă servind ca intermediar pentru penetrația mărfurilor olbiene în mediul său de influență economică și comercială dobrogeană și nord-fluvială.⁷² Nu excludem nici posibilitatea ca ele să fi fost aduse în zonă direct, „la purtător“, prin intermediul activității negustorilor olbieni. Pentru existența relațiilor dintre coloniile vest-pontice dobrogene și Olbia avem suficiente dovezi cât privește perioadele arhaică și clasică, dar mai puține dovezi cât privește perioada elenistică.⁷³ Dar delfinașii au cunoscut nu doar o semnificație

63. Poenaru Bordea 1997, 57.

64. Zaginajlo 1976, 71; Ruban 1982, 16-18.

65. Talmațchi 2005, 80, nr. 43; Talmațchi 2006, 86, nr. 38; Talmațchi 2008 a, 13.

66. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, nr. inv. 68.884; greutate 1.84 gr.; dimensiuni 19 mm.

67. Pentru informații bogate privind descoperiri izolate sau de tezaure de peștișori și delfinași olbieni în Dobrogea și în alte locuri, vezi Talmațchi 2010 a, 77-79, 87-88, 99-100; strict pentru spațiul dobrogean, vezi și Talmațchi 2003 a, 32-40.

68. Preda, Nubar 1973, 49; Talmațchi 2001, 136.

69. Ruban 1982, 15-20.

70. Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 131, nr. 987, 989-991, 993, 135, nr. 1018, 1021, 140, nr. 1063 etc.

71. Mihăilescu-Bîrliba 1990, 38.

72. Preda, Nubar 1973, 49.

73. Ruscu 2002, 185.

economică, ci și una magico-religioasă, care ținea de cultul lui Apollo Delphinos.⁷⁴ Acesta ocupa o poziție centrală în cadrul credințelor religioase specifice centrelor grecești milesiene pontice, probabil odată cu jumătatea secolului al VI-lea a. Chr. Un alt aspect ar fi asocierea în diverse depozite a delfinașilor olbieni. Ne referim aici la cei apăruiți la Berezan alături de *aes grave* olbiene⁷⁵ și la Olbia împreună cu monede olbiene și panticapeene în majoritate de bronz etc.⁷⁶

În perioada de început a relațiilor dintre coloniști și localnici, producerea (probabilă) a vârfurilor de săgeți-semne monetare propriu-zise de către grecii din Histria și din alte centre milesiene a fost necesară pentru fluidizarea comerțului, simplificarea schimbului propriu-zis și atragerea localnicilor într-un proces economic ce i-a influențat din multe puncte de vedere, ei devenind treptat o componentă semnificativă chiar în cadrul coloniilor vest și nord-vest pontice. Se crea, pe această cale, un instrument auxiliar privilegiat al comerțului în procesul de schimb, sub o formă definită și standardizată, care avea, probabil, o valoare „legală” și garantată de autoritatea locală, cu un sistem al pondului cvasi-creat, dar care nu a deținut toate caracteristicile și funcțiile monedei grecești. Sub nici o formă apariția lor nu reprezenta un șoc.⁷⁷ În acest stadiu al cercetărilor, nu știm dacă toate coloniile milesiene au turnat vârfuri de săgeți-semne monetare, însă dacă așa ar fi stat lucrurile ar fi trebuit să apară dovezi încă de pe la jumătatea secolului al VI-lea a. Chr., iar situația să fi fost acceptată în comunitățile greco-autohtone sau autohtone mai ales începând cu a doua jumătate a aceluiași secol. Putem constata, din perspectiva temei abordate, existența unor relații apropiate între centrele ioniene aflate pe coastele de vest și nord-vest ale Pontului Euxin. Descoperirea unor semne monetare, inclusiv a celor care prezintă simboluri, poate sugera răspândirea lor prin intermediul circulației oamenilor pe anumite direcții geografice. Constatarea este valabilă nu numai pentru semnele monetare, ci și pentru monedele propriu-zise.⁷⁸ Raporturile directe între Tomis și Apollonia Pontică, respectiv între Histria și Olbia nu sunt excluse; dimpotrivă, unele

74. Despre rolul magico-religios al delfinașilor, vezi la Anochin 1986, 83-85; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 39; despre cultul lui Apollo Delphinos la Olbia, vezi Levi 1964, 140-143, 174; Rousyaeva 2010, 66-67, 69-70, 73, 79; Krizhitskij 2010, 96-97; Petropoulos 2010, 286-287.

75. Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 131, nr. 995.

76. Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 135, nr. 1018-1019, 1021, 139, nr. 1054, 1058, 140, nr. 1061, 1063.

77. „Șocul pe care l-a produs, pe piețele cetăților din Pontul Stâng, apariția semnelor premonetare foliforme”, cf. Ocheșeanu, Dicu 1983, 448.

78. Poenaru Bordea 1970, 133.

descoperiri arheologice și numismatice oferă câteva elemente care susțin această ipoteză. Este adevărat că o mare parte din aceste elemente datează dintr-o epocă ulterioară perioadei pe care o analizăm, dar traseele respective nu au apărut dintr-odată, ci au necesitat etape anterioare de manifestare.

Folosirea (sau acceptarea⁷⁹) semnelor monetare de către autohtoni este un alt fapt constatat pe baza descoperirilor arheologice și numismatice. Găsirea lor în mediu local este similară cu descoperirea în necropolele autohtone a asocierii dintre ceramica grecească de import cu piese de producție locală, respectiv cu ceramică indigenă.⁸⁰

Declinul folosirii semnelor monetare în Pontul Stâng l-am pune, printre altele, pe seama expediției regelui Darius I de la sfârșitul secolului al VI-lea. Acest moment trebuie să fi fost dificil pentru comunitățile grecești, autohtone și greco-autohtone (acțiunea împotriva sciților s-a petrecut în anul 513, 514 sau 519 a. Chr.).⁸¹ În acel moment s-a petrecut distrugerea masivă a cetății Histria⁸² (probabil cu aceleași efecte și la Callatis și la Tomis)⁸³, documentată arheologic în zona sacră.⁸⁴ Această distrugere a fost pusă pe seama perșilor, dar poate fi luată în calcul și o distrugere de către sciți, probabil din pricina atitudinii pașnice, „pro-persane”, din partea histrienilor.⁸⁵ Deși avea un obiectiv clar, expediția militară a avut un rezultat considerat îndoielnic și, prin retragerea grăbită, a permis pătrunderea, mai întâi sporadică, apoi din ce în ce mai insistentă, a grupurilor scitice care, în numeroase rânduri, au devastat spațiile dobrogene.⁸⁶ Totodată, pe măsură ce trupele persane înaintau spre comunitățile scitice din nord-vestul Pontului Euxin, populația din zonă lua contact pentru prima dată cu moneda propriu-zisă, așa cum ne-o demonstrează noile descoperiri monetare făcute de-a lungul coastelor vestice și sud-vestice.⁸⁷ Credem

79. Sigur că putem găsi și interpretări alternative pentru semnificația prezenței lor în mediul local, de exemplu drept daruri cu valoare de *status symbols* (alături de veselă grecească de lux), cf. Avram 1989, 75; marea majoritate a cercetătorilor care s-au aplecat asupra acestei probleme au înclinat să acorde un sens comercial (de la premonetar la monetar), cf. Poenaru Bordea 2001, 9.

80. Irimia 1975, 89-114.

81. Alexandrescu 1986 b, 28, nr. 99; pentru 513-512, vezi Dimitriu 1964 a, 140.

82. Preda 1982, 19-24.

83. Există și părerea conform căreia cetatea n-ar fi avut de suferit distrugeri, datorită unei poziții rezervate, iar distrugerile prezente s-ar putea explica și pune pe seama sciților apăruți în condițiile retragerii armatei persane; vezi la Dimitriu 1964 a, 133-144; Alexandrescu 1986 b, 29-30 și nota 107.

84. Alexandrescu 2005, 93-94.

85. Ruscu 2002, 55-56.

86. Alexandrescu 1956, 334; Ruscu 2002, 39.

87. Pentru întreaga discuție, vezi la Petac, Talmațchi, Ioniță 2011, 331-336.

că, prin implicațiile sale, acest moment a influențat modul de abordare a diferitelor aspecte economice și comerciale, propunând noul etalon monetar, mult mai bine realizat ca formă și valoare. De altfel, la Berezan restrângerea teritoriului așezării grecești și scăderea numărului de locuitori la începutul secolului al V-lea a. Chr. s-ar putea datora impunerii protectoratului scitic.⁸⁸ Păstrarea vârfurilor de săgeți și a delfinașilor, poate cu aceeași semnificație, și în secolul al IV-lea a. Chr. pare o excepție, și nu o regulă, așa cum ne-o demonstrează descoperirile arheologice și numismatice. Rămâne ca posibilele descoperiri viitoare să aducă eventuale precizări și clasificări care să clarifice și alte aspecte, încă neelucidate.

Abstract

Contributions regarding the Research of Monetary Signs
in the West Pontic Greek World Context
(Chronology, Forms, Penetration)

By the middle of the 1st millennium BC the growing economy and implicitly the trade practiced by the communities in the Western and North-Western parts of the Black Sea led to the gradual replacement of barter with a more evolved form of trade, namely a metal instrument measuring the value of the exchanged items, represented in the form of arrowheads-monetary signs, respectively Olbian dolphins with monetary value. They turned into units of measurement and counterpart of exchange.

The first aspect, which refers to the categories of arrowheads-monetary signs, focuses on their chronology. It has been considered that the period between the second half of the 6th century BC and the 5th century BC is archaeologically well-grounded. However, the data from the last decade allow new valuable interpretations. All these let us assume that the arrowheads-monetary signs were already issued in the last two decades of the first half of the 6th century, and not only in the second half of the 6th century. From chronological point of view, the situation is difficult to determine for the Olbian dolphins, though they are cast, probably, starting around the middle of the 6th century BC, being stratigraphically identified to the first third of the 5th century BC.

The second aspect focused upon is the form of the arrowheads-monetary signs. The first category (items shaped for commercial purposes)

88. Vinogradov 1980, 63-100.

comprises mostly items of a form considered a replication of willow or laurel leaves. In our opinion, the shape of these leaves might illustrate, through its similarities (nervures and other details included), an olive leaf (with a clearly peaceful meaning). The same peaceful significance is perfectly confirmed by the strategy adopted by the Ionian Greek elements when colonizing the Western coast of the Black Sea. Although there is no similar information regarding Miletus, the contact with the locals, along with the development of colonization and its increase in the Northern, Western and South-Western sides of the Black Sea could provide the opportunity to turn a peaceful symbol of the Greek world into a material form appropriate for maintaining and intensifying economic links with the local communities.

Currency signs adapted from war arrowheads from the second category could also be the work of local inhabitants interested in acquiring exchange signs found on the local market. In this respect, we took into account the fact that the currency signs from the second typological group were discovered in contexts (archaeological contexts included) in which the „classical“ war arrows appear consistently. The number of war arrowheads starts from several items and increases to dozens or hundreds, being mixed with the arrows considered currency signs.

The large number of discoveries in the category Olbian dolphins has created the premises of achieving a typological classification, but finding the discovery of all these types already in a treasure from an archaeological context, in Berezan island, cancelled all attempts of ordering so far after the external form and parts weight.

The circulation and acceptance of arrowheads and Olbian dolphins as monetary signs was due to their form and not necessarily to their weight, which varied. This fact may be interpreted in direct connection with the moment of the use of the arrowheads-monetary signs and the context of the early colonial realities occurring on the Western Black Sea coast. This hypothesis is supported by the area of the discoveries, isolated or in hoards. We prefer to support the opinion that the role of these items was primarily economic. The arrowheads-monetary signs were already classified as forms of payment in both the mixed Greek and local environments, in mainly Greek areas, within *poleis* or spaces of economic and political influence.

Bibliografie

- Alexandrescu 1956 P. Alexandrescu, *Izvoare grecești despre retragerea lui Darius în expediția scitică*, SCIV, 7, 3-4, 319-341.
- Alexandrescu 1986 a P. Alexandrescu, *Aristotel despre Constituția Histriei*, StCl, 24, 63-70.
- Alexandrescu 1986 b P. Alexandrescu, *Histria în epoca arhaică (II)*, Pontica, 19, 19-32.
- Alexandrescu 2005 P. Alexandrescu, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (fouilles 1915-1989)*, București.
- Anochin 1986 V. A. Anochin, *Moneti-strelki, în Olvija i ee okrug, Kiev*.
- Anochin 1989 V. A. Anochin, *Monety antičnyh gorodov Severo-Zapadnogo Pričernomor`ja*, Kiev.
- Aricescu 1975 A. Aricescu, *Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala*, SCN, 6, 17-24.
- Avram 1989 A. Avram, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*, Symposia Thracologica, 7, 70-93.
- Avram 1991 A. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, StCl, 27, 19-30.
- Avram 1999 A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, volume III. Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris.
- Baumann 1973-1975 V.H. Baumann, *Considerații asupra importului de amfore grecești în nordul Dobrogei*, Peuce, 4, 29-59.
- Bărbulescu, Buzoianu 1995 M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Tomisul în lumina izvoarelor literare antice*, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 61-68.
- Borba Florenzano 1993 M.B. Borba Florenzano, *Political propaganda in Agathocles Coins*, în *Actes du XIe Congrès de Numismatique*, Bruxelles 1991, Louvain-La-Neuve, 71-77.
- Bouyon 1998 B. Bouyon, *Etudes de gravure monétaire, de l'Italie grecque archaïque à l'Europe du 17e siècle*, Wetteren.
- Buzoianu 2001 L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanța.
- Cahn 2000 H.A. Cahn, *La moneta greca dalle guerre persiane ad Alessandro Magno*, în *La moneta Greca e Romana*, Roma, 33-43.
- Charko 1964 I. P. Charko, *Monety iz raskopok Ol'vii v 1946-1947 gg.*, în *Ol'via. Temenos i agora*, Moskva-Leningrad.
- Coja 1990 M. Coja, *Greek Colonists and Native populations in Dobruja (Moesia Inferior): The Archaeological Evidence*, în *Greek Colonists and Native Populations, Proceedings of the First Australian Congress of Classical*

Archaeology held in honour of Emeritus Professor A.D. Trendall, Sydney, 9-14 July 1985, Oxford, 157-168.

- Cojocaru 2010 V. Cojocaru, *Interferențe greco-scitice ca reflecție a circulației monetare la marginea stepii, în Cercetări Istorice, 24-26, 87-114.*
- Cojocaru 2011 V. Cojocaru, *Von Pfeilspitzen zu „skythischen“ Münzen: zu griechisch-skythischen Beziehungen im Spiegel des Geldumlaufs am Rande der Steppe, în L. Präger (ed.), Nomadismus in der „Alten Welt“: Formen der Repräsentation in Vergangenheit und Gegenwart, Münster–Berlin–Wien–Zürich–London, 26-49.*
- Dimitriu 1964 a S. Dimitriu, *Événements du Pont-Euxin de la fin du VIe siècle av. n.e. reflétés dans l'histoire d'Histria, Dacia NS, 8, 133-144.*
- Dimitriu 1964 b S. Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei, SCIV, 15, 2, 251-257.*
- Dimitrov 2004 B. Dimitrov, *Apollonia Pontica, Sofia.*
- Frolova, Ambrazon 2005 N.A. Frolova, M.G. Abramzon, *Moneti Ol'vii v Sobpanii Gosudarstvennogo Muzeja. Katalog, Moskva.*
- Gorini 1980 G. Gorini, *La Monetazione, în Da Aquaeileia a Venezia, Cultura, Contatti e Tradizioni, Milano, 697-749.*
- Howgego 2005 C. Howgego, *Istoria antică prin monedă, Cluj-Napoca.*
- Iliescu 1970 V. Iliescu, *Cu privire la coloniile grecești din Dobrogea și la data constituirii teritoriului lor rural, Pontica, 3, 87-98.*
- Irimia 1975 M. Irimia, *Observații privind arheologia secolelor VII-V î.e.n. în Dobrogea, Pontica, 8, 89-114.*
- Irimia 1993 M. Irimia, *Geții din Dobrogea în a doua jumătate a mileniului I a.Chr. și legăturile lor cu alte populații, în Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu“. Valori ale civilizației românești în Dobrogea, dedicat Centenarului Școlii Normale „Constantin Brătescu“ din Constanța și aniversării a 115 ani de la reîntegrarea Dobrogei la Statul Român, Constanța, 156-176.*
- Irimia 2004-2005 M. Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Ali-man, jud. Constanța), Pontica, 37-38, 319-384.*
- Krizhitskij 2010 S.D. Krizhitskij, *Hellenic temples in the northern Black Sea region, în E.K. Petropoulos, A.A. Maslennikov (ed.), Ancient sacral Monuments in the Black Sea, Thessaloniki, 93-126.*
- Kryzhytskyy et alii 2003 S.D. Kryzhytskyy, V.V. Krapivina, N.A. Lejpuns-kaja, V.V. Nazarov, *Olbia-Berezan, în AGCBS, 1/2, Thessaloniki, 389-651.*
- Levi 1964 E.I. Levi, *Materialy ol'vijskogo temenosa (Obščaja karakteristika), în Ol'vija. Temenos i agora, Moscova, 131-174.*
- Martin 1996 T.R. Martin, *Why did the Greek Polis originally needed coins?, Historia, 45, 3, 257-283.*

- Mănuclu-Adameșteanu 1984 M. Mănuclu-Adameșteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vișina (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, SCN, 8, 17-24.
- Mihăilescu-Bîrliba 1990 V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă*, Iași.
- Mitrea 1961 B. Mitrea, *Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales*, StCl, 3, 83-88.
- Mitrea 1983 B. Mitrea, *La monnaie de la ville d'Histria chez les gëto-daces et est-Carpathiques*, QTNAC, 12, 119-133.
- Mitrea 1984 B. Mitrea, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica, 5, 1-2, 111-122.
- Morrisson 1992 C. Morriřon, *La Numismatique*, Paris.
- Oberländer-Târnoveau 1978 E. Oberländer-Târnoveau, *Aspecte ale circulației monedei grecești în Dobrogea de Nord (sec. VI î.e.n.-I e. n.)*, Pontica, 11, 59-87.
- Oberländer-Târnoveau – Oberländer-Târnoveau 2000 E. Oberländer-Târnoveau, I. Oberländer-Târnoveau, *Quelques remarques sur la circulation des monnaies en bronze dans la zone des Bouches du Danube à l'époque romaine (Ier-IIIe siècles après J.-C.)*, în *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 1950-2000, Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate, 1955-2000*, Tulcea, 405-409.
- Ocheșeanu, Dicu 1983 R. Ocheșeanu, P.I. Dicu, *Monede antice și bizantine din Dobrogea*, BSNR, 75-76, 129-130, 441-455.
- Papuc et alii 2002 G. Papuc, T. Cliante, G. Talmațchi, C.I. Dobrinescu, C. Băjenaru, *Constanța, jud. Constanța (Tomis), Punct: str. Arhiepiscopiei, nr. 23*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001, A XXXVI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Buziaș, 28 mai-1 iunie 2002*, București, 108-111.
- Petac, Talmațchi, Ioniță 2011 E. Petac, G. Talmațchi, V. Ioniță, *Le trésor des monnaies perses d'or trouvé à Argamum/Orgamé (Jurilovca, dép. Tulcea, Roumanie)*, în N. Holmes (ed.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow, 2009, I*, Glasgow, 331-336.
- Petropoulos 2010 E.K. Petropoulos, *Apollo's cult in the Black Sea area and the greek colonists: some remarks*, în E.K. Petropoulos, A.A. Maslennikov (ed.), *Ancient sacral Monuments in the Black Sea, Thessaloniki*, 283-293.
- Planet 1992 F. Planet, *La monnaie. La cité l'Histoire*, Lyon.
- Poenaru Bordea 1970 G. Poenaru Bordea, *Discuții pe marginea câtorva monede străine din Dobrogea antică*, SCIV, 21, 1, 133-144.

- Poenaru Bordea 1978 G. Poenaru Bordea, *Viața economică în Pontul Stâng în epoca elenistică în lumina izvoarelor arheologice și numismatice* (rezumatul tezei de doctorat), București.
- Poenaru Bordea 1997 G. Poenaru Bordea, *Emisiunile monetare din atelierele grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î. Hr.-III). Un stadiu al problemei, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 56-70.
- Poenaru Bordea 2001 G. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei, în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 9-33.
- Poenaru Bordea 2004 G. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs, în Presenza e funzioni della moneta nelle choraie delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero, Atti del XII Convegno organizzato dall'Università „Frederico II” e dal centro internazionale di studi numismatici Napoli, 16-17 giugno 2000, Roma, 27-70.*
- Poenaru Bordea, Oberländer-Târnoveanu 1980 G. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *Contributions à l'étude des monnaies-pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976, vol. II, Histoire et Archéologie)*, București, 141-150.
- Preda 1980 C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București.
- Preda 1982 C. Preda, *Unele considerații privind geții din Dobrogea în secolele VI-IV î. e. n.*, *Thraco-Dacica*, 3, 19-24.
- Preda 1998 C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București.
- Preda, Nubar 1973 C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, București.
- Roebuck 1959 C. Roebuck, *Ionian trade and colonisation*, New York.
- Rousyaeva 2010 A. Rousyaeva, *Sanctuaries in the context of the cultural and historical development of Olbia Pontica*, în E.K. Petropoulos, A.A. Maslennikov (ed.), *Ancient sacral monuments in the Black Sea*, Thessaloniki, 63-92.
- Ruban 1981 V.V. Ruban, *Archeologičeskij complex iz poselenija Čertovatoe, rna. Bugskom Limane*, PDKSZP, 63-73.
- Ruban 1982 V.V. Ruban, *O chronologhičeskom sootnošenii lityh strelo i del'finovidnyh bronzovyh monet na territorij Nižnego Pobu'jia*, în *Numizmatika Antičnogo Pričenomor`ja, Sbornik Naučnyh Trudov, akademija Nauk Ukrainskoj SSR, Odesskij Archeologičeskij Muzei*, Kiev, 15-20.

- Ruscu 2002 L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.
- Stephanova 1980 A. Stephanova, *Les monnaies et le commerce d'Apollonia du Pont (V^e-IVe s)*, *Numizmatika*, 14, 4, 3-9.
- Stoian 1961 I. Stoian, *La città pontica di Tomis. Saggio storico*, *Dacia NS*, 5, 233-257.
- Stoian 1962 I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București.
- Ștefan 1982 A. Ștefan, *Probleme ale strategiei Histriei și ale organizării teritoriului său rural în epocă preromană*, *SCIVA*, 33, 2, 199-208.
- Talmațchi, Papuc 2007 G. Talmațchi, G. Papuc, *The arrowhead-monetary signs hoard founded in Constanța (Constanța county)*, în *Coin Hoards of Dobruja, I*, Constanța, 11-35.
- Talmațchi 2001 G. Talmațchi, *Contribuții privind circulația monetară dobrogeană în secolele VI-I a. Chr.*, *Analele Universității Creștine Dimitrie Cantemir*, 4, 120-145.
- Talmațchi 2002 G. Talmațchi, *Delfinași olbieni descoperiți în Dobrogea*, *Analele Dobrogei*, 7, 20-25.
- Talmațchi 2002-2003 G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare și monetae în Dobrogea (sec. VI-I a. Chr.)*, *Pontica*, 35-36, 357-394.
- Talmațchi 2003 a G. Talmațchi, *Un tezaur de vârfuri de săgeți premonetare și peștișori olbieni descoperit în Dobrogea*, *Analele Universității Dimitrie Cantemir*, 5, 32-40.
- Talmațchi 2003 b G. Talmațchi, *Olbian dolphins discovered in Dobroudja*, *Strabon*, 1, 28-32.
- Talmațchi 2004 G. Talmațchi, *Aspecte privind circulația monedelor în spațiul extracarpatic dintre Dunăre și Nistru emise de coloniile grecești vest-dobrogene (sec. V-I a. Chr.)*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila-Călărași, 175-182.
- Talmațchi 2005 G. Talmațchi, *Semne monetare din zona carpato-pontică la mijlocul mileniului I a. Chr.*, *Analele Universității Creștine Dimitrie Cantemir*, 6, 55-82.
- Talmațchi 2005-2006 G. Talmațchi, *Date noi privind descoperiri monetare romane din Dobrogea*, *Peuce*, 3-4, 331-374.
- Talmațchi 2006 a G. Talmațchi, *Aspecte privind condițiile economico-comerciale favorabile apariției și dezvoltării atelierelor monetare în cadrul orașelor vest-pontice dobrogene în perioada autonomă*, *Danubius*, 24, 51-62.
- Talmațchi 2006 b G. Talmațchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte*, *Wetteren*.

- Talmațchi 2006 c G. Talmațchi, *The Roman Republican Coinage in Dobruja, Cluj-Napoca*.
- Talmațchi 2008 a G. Talmațchi, *Contribuții la cunoașterea prezenței semnelor monetare în Dobrogea prin prisma noilor descoperiri*, *Ephemeris Napocensis*, 18, 7-24.
- Talmațchi 2008 b G. Talmațchi, *Semnele monetare și monetăriile vest-pontice dobrogene (secolele VI-V a.Chr. – stadiul cercetărilor, noi ipoteze și perspective, în Monedă și Comerț în sud-estul Europei, II, Sibiu, 7-32*.
- Talmațchi 2009 G. Talmațchi, *Despre semnele monetare din zona de vest și nord-vest a Pontului Euxin (secolele VI-V a.Chr.)*, *Pontica*, 42, 587-610.
- Talmațchi 2010 a G. Talmațchi, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI-V a.Chr.)*, Cluj-Napoca.
- Talmațchi 2010 b G. Talmațchi, *About some discoveries of arrowheads-monetary signs in south-west Dobruja*, *Pontica*, 43, 387-398.
- Talmațchi 2011 a G. Talmațchi, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epocă autonomă*, Cluj-Napoca.
- Talmațchi 2011 b G. Talmațchi, *Despre cronologia complexului de așezări de la Floriile (com. Alimanu, jud. Constanța) prin prisma datelor arheologice și numismatice, în O jumătate de veac în slujba istoriei Bucureștilor, Omagiu profesorului Ion Panait la 80 de ani*, București, 45-65.
- Thompson, Mørkholm, Kraay 1973 M. Thompson, O. Mørkholm, C.M. Kraay, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York.
- Topalov 2007 S. Topalov, *Apollonia Pontica. Contribution to the study of the coin minting of the city 6th-1st c. B. C., I-II*, Sofia.
- Ulanici 1974 A. Ulanici, *Cu privire la data întemeierii orașului Callatis*, *Muzeul Național*, 1, 191-195.
- Vinogradov 1980 I.G. Vinogradov, *Die historische Entwicklung der griechischen Poleis der nördlichen Schwarzmeergebietes im 5 Jh. v. Chr.*, *Chiron*, 10, 63-100.
- von Reden 1997 S. von Reden, *Money, Law and Exchange: Coinage in the Greek Polis*, *JHS*, 117, 154-176.
- Zaginajlo 1976 A.G. Zaginajlo, *K voprosy ob ekonomičeskich svjazjah Zapadnogo i Severnogo-Zapadnogo Pričernomor'ja VI-IV vv. do n.e. po Numizmatičeskim dannym*, *MASP*, 8, 70-83.
- Zaginajlo 1982 A.G. Zaginajlo, *Kamenskij klad strelovidnyh lityh monet, în Numizmatika Antičnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 20-28.
- Zolotarjov 1997 M.I. Zolotarjov, *Novi skar ol'vis'kih del'finopodibnih monet z rozkopok na o. Berezan*, *Arheologija (Kiev)*, 4, 141-144.

Legăturile orașelor grecești vest-pontice cu populațiile „barbare” în epoca elenistică. Evidența numismatică

LUCIAN MUNTEANU

Prin caracteristicile sale, documentul monetar poate avea o contribuție semnificativă în studierea legăturilor dintre lumea greacă și populațiile „barbare”. Dimensiunile numismatice ale acestor raporturi au fost evidențiate, de-a lungul timpului, în istoriografia românească, mai ales prin contribuțiile lui B. Mitrea¹, C. Preda², Gh. Poenaru Bordea³ și, recent, G. Talmațchi.⁴

Am conceput articolul de față în două părți distincte. Prima dintre ele conține o succintă prezentare a descoperirilor monetare vest-pontice din perioada elenistică. Pe baza acestora, în cea de-a doua parte vom încerca să recunoaștem modalitățile de pătrundere și rolul cu care sunt investite monedele în mediul autohton.

Suportul oricărei investigații de acest fel îl constituie, fără îndoială, descoperirile monetare. Ne-am străduit să repertoriem, cât mai complet, emisiunile bătute în centrele grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre, din metale diferite, aflate izolat sau în tezaure.⁵ Schema cronologică detaliată propusă, relativ recent, de G. Poenaru Bordea⁶, cu mici modificări datorate limitelor temporale ale cercetării de față, constituie soluția

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Institutul de Arheologie Iași; lucanas2000@yahoo.com.

1. Mitrea 1961; Mitrea 1965; Mitrea 1983; Mitrea 1985; Mitrea 2011 a; Mitrea 2011 b.

2. Preda 1975; Preda 1998, 40-84, 111-115; Preda 2008-2009; Preda, Nubar 1973.

3. Poenaru Bordea 1974; Poenaru Bordea 1997; Poenaru Bordea 2001 a; Poenaru Bordea 2001 b; Poenaru Bordea 2004; Poenaru Bordea 2010.

4. Talmațchi 2000-2001; Talmațchi 2002-2003; Talmațchi 2004; Talmațchi 2006 a; Talmațchi 2011 a.

5. Avem în vedere cronicile cu descoperiri monetare naționale și regionale. De asemenea, am utilizat repertoriile generale, întocmite de B. Mitrea (Mitrea 1984, 119-122; Mitrea 1985, 51-53), C. Preda (Preda 1975, 81-84; Preda 1998, 54-60, 70-72, 76-78, 83-84, 114-115), V. Mihăilescu-Bîrliba (Mihăilescu-Bîrliba 1990, 126-148), G. Poenaru Bordea (Poenaru Bordea 2001a, 20-26; Poenaru Bordea 2004, 44-66, 68-70), G. Talmațchi (Talmațchi 2006 a, 88-154) sau T. Părpăuță (Părpăuță 2006, 167-247, 407-460). Pentru descoperirile mai recente, care au fost incluse în calculele de față, vezi Talmațchi 2003-2005 a; Talmațchi 2003-2005 b; Talmațchi 2003-2005 c; Talmațchi 2010; Talmațchi 2011 a; Talmațchi 2011 b; Talmațchi 2011 c; Talmațchi, Cliante 2006-2007; Talmațchi, Lungu 2006; Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005; Boldureanu 2007; Custurea, Talmațchi 2011; Isvoranu 2011; Preda 2011; Mitrea 2011 a; Mitrea 2011 b.

6. Poenaru Bordea 2001 b; Poenaru Bordea 2004; Poenaru Bordea 2010.

adecvată pentru organizarea acestui vast material numismatic. Într-o manieră succintă, am încercat să urmărim repartizarea geografică și datarea principalelor descoperiri aparținând fiecăreia dintre cele patru categorii distincte de emisiuni pontice.

a) Emisiunile din argint ale cetății Histria (din grupele a treia și a patra)⁷ (Anexa I). Aceste piese domină, cantitativ, toate celelalte descoperiri monetare vest-pontice, situație explicată prin activitatea prolifică a atelierului în anumite perioade⁸ sau, mai probabil, prin durata îndelungată de batere.⁹ Cele mai multe monede provin din regiunea Dobrogei, unde se concentrează, într-o manieră echitabilă, în apropierea cursului Dunării și în zona litoralului. Mai bine de un sfert din descoperirile izolate dobrogene (28,1%) se află în interiorul teritoriului coloniei milesiene¹⁰, fiind depășite, cu puțin, de valorile similare calculate pentru așezările getice¹¹ (20 de situri cu 31,1% din totalul descoperirilor izolate). Se apreciază că răspândirea generalizată a monedelor histriene din argint din aceste ultime două grupe în spațiul dobrogean a avut loc începând cu a doua jumătate a secolului al IV-lea și prima parte a veacului următor.¹² Aceleași trăsături spațiale și cronologice par să caracterizeze și piesele aflate la sud de acest areal, în nord-estul Bulgariei.

Pentru întreg teritoriul se conturează două zone de concentrare a depozitelor de argint histriene, una în nordul Dobrogei românești (cu nouă tezaure), iar cealaltă, în partea ei de sud-vest, împreună cu sectorul dunărean din nord-estul Bulgariei (cu 11 tezaure). Unele dintre aceste acumulări, precum cele de la Dăieni (jud. Tulcea)¹³ sau Ion Corvin (jud. Constanța)¹⁴, au un număr considerabil de piese.

Tabloul descoperirilor din mediul „barbar” nord-dunărean este unul diferit, atât în ceea ce privește numărul pieselor găsite, cât și datarea lor.

7. Am utilizat definiția grupelor propusă de G. Poenaru Bordea (Poenaru Bordea 2001 a, 16-18; Poenaru Bordea 2001 b, 562-564; Poenaru Bordea 2004, 30-36, 47-57) și, recent, de G. Talmațchi (Talmațchi 2011 a, 338-340).

8. Anii 310-305 a. Chr. au fost considerați perioada de vârf pentru producția monetară a Histriei (Dimitrov 1998, 215-217).

9. Discuții argumentate privind prelungirea emiterii nominalurilor histriene din argint, vezi Mihăilescu-Bîrliba 1990, 48 (până în secolul al III-lea a. Chr.) și Talmațchi 2010, 403-404; Talmațchi 2011 a, 340; Talmațchi 2011 d, 489 (până în secolul al II-lea a. Chr.).

10. Pentru *chora* histriană, a se vedea Avram 1990 și Avram 2006, 59-67.

11. Au fost luate în considerare așezările getice din Dobrogea, identificate de Irimia 2007, 141-164. Calcule asemănătoare, pentru descoperirile dobrogene de acest fel, au fost realizate de Talmațchi 2006 a, 38-39.

12. Talmațchi 2011 a, 339; Talmațchi 2011 b, 19.

13. Moisil 1913 a, 22, nr. 14; Custurea, Talmațchi 2011, 189, nr. 36.I.

14. Moisil 1913 b, 63, nr. 23 (Cuzgun); Custurea, Talmațchi 2011, 229, nr. 65.

La sud de Carpați ele au un grad ridicat de dispersie, pe un areal întins, între Dunăre și Jiu, cu excepția grupului din zona Borcea. În Moldova este vizibilă o concentrare a descoperirilor între cursurile inferioare ale râurilor Siret și Prut, până în Podișul Central Moldovenesc. O posibilă aglomerație de tezaure, unele dintre ele descoperite recent, se profilează în zona centrală a Basarabiei.

Doar în foarte puține cazuri materialul monetar poate fi corelat cu așezări autohtone, la Crăsanii de Jos (com. Balaciu, jud. Ialomița)¹⁵, Hotarele (jud. Giurgiu)¹⁶, Pietroasele (jud. Buzău)¹⁷, respectiv la Barboși-Galați (jud. Galați)¹⁸, Benești (com. Tanacu, jud. Vaslui)¹⁹, Bunești (com. Averești, jud. Vaslui)²⁰, Căbești (com. Podu Turcului, jud. Bacău)²¹, Poiana (com. Nicorești, jud. Galați)²² și Stolniceni (r. Hîncești, Republica Moldova)²³. Limitele cronologice ale descoperirilor sunt generoase, iar acolo unde există temeuri numismatice și arheologice se pot accepta ca posibile repere: mijlocul secolului al III-lea a. Chr. (tezaurele de la Borănești [com. Coșereni, jud. Ialomița]²⁴, Hotarele²⁵, Stolniceni²⁶, toate conținând imitații „barbare” după tetradrahmele lui Filip II, și, probabil, cele de la Doroțcaia [r. Dubăsari, Republica Moldova], care cuprinde și piese histriene imitate,²⁷ și de la Bunești, în prezența fibulelor de schemă tracică, cu piciorul îndoit în formă de S²⁸), a doua jumătate a veacului următor (descoperirile izolate din

15. Conovici 1983, 39, nr. 2.

16. Preda 1966; Preda 1968 (Scărișoara).

17. Preda, Dupoi 1980, 145, nr. 1.

18. Mitrea 1981, 382, nr. 4.

19. Solomon 1932, 10-11; pentru așezarea getică, vezi și Teodor 1999, 135, nr. 17.

20. Bazarciuc 1980, 169; Bazarciuc 1981, 566.

21. Mitrea 1964, 372, nr. 3; Chițescu 1968, 446-447.

22. Mitrea 2011 a, 195, nr. 2, 198, nr. 1, 202, nr. 1-3.

23. Levinschi 1994-1995, 319-320; Levinschi 1999, 94-95.

24. Rențea, Poenaru Bordea 2003, 23-24.

25. Pentru o datare mai timpurie, vezi Preda 1966, 230 și Rențea, Poenaru Bordea 2003, 24.

26. Datele privind contextul acestei descoperiri sunt destul de contradictorii: vasul cu monede ar fi apărut la 300 m de cetatea getică (Levinschi 1994-1995, 319), la 150-200 m de valul ce poartă numele cetății (Levinschi 1999, 92) sau, cel mai probabil, în cadrul așezării getice alăturate fortificației (Levinschi 2004, 132); a se vedea și Arnăut 2003, 265, 281-282; Măndescu 2010, cat. 152, nr. 605.

27. Zaginajlo, Nudel'man 1971; pentru imitațiile histriene, vezi, recent, Talmațchi 2008b, 505-506; Talmațchi 2011a, 95-98.

28. Astfel de artefacte au fost datate de către V.V. Zirra între sfârșitul secolului al IV-lea și jumătatea veacului următor (tip III C – Zirra 1996-1998, 40, fig. 6, 45-46), iar de către D. Măndescu, la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al III-lea (tip III 3 b – Măndescu 2000, 81, 89-90; Măndescu 2004, 41-44; Mănescu 2010, 340-342).

davele de la Crăsanii de Jos²⁹, Pietroasele³⁰, Poiana³¹ și, probabil, Barboși-Galați³²) și chiar începutul secolului I a. Chr. (tezaurele de la Cremerari [com. Galicea, jud. Vâlcea]³³, Râncăcirov [com. Călinești, jud. Argeș]³⁴ și Târnava [com. Botoroaga, jud. Teleorman]³⁵, toate având în compoziția lor și denari republicani). Majoritatea situațiilor identificate ar putea susține prelungirea perioadei de emisie a argintului histrian, precum și pătrunderea târzie a acestor piese în mediul „barbar”, unde au avut o durată de viață îndelungată.³⁶

b) Emisiunile din bronz și din aur ale cetății Histria (Anexa II). Au fost incluse aici și piesele din bronz de tip Apollo și Istros, ținând cont de opiniile recente, care extind, cu argumente, baterea lor până chiar spre secolul al II-lea a. Chr.³⁷

Cea mai mare parte a emisiunilor din bronz histriene provin de pe teritoriul Dobrogei. Un procent covârșitor din acestea (91,5%) au fost găsite în cetate și în teritoriul ei. Restul descoperirilor se împart între zona litoralului (Tomis, Callatis și teritoriile lor) și cea dunăreană. Am repertoriat 18 posibile locuiri getice, care conțin o mică parte din această categorie de numerar mărunt (4,4%). Tipurile monetare cel mai bine reprezentate sunt cele cu efigia lui Apollo, de diverse dimensiuni și greutate, și cea a lui Istros, considerate a fi și cele mai longevive.³⁸ Din punct de vedere cronologic, descoperirile dobrogene acoperă întreaga perioadă elenistică. Singura informație despre prezența în acest areal a unor piese de aur histriene a apărut în literatura de specialitate în urmă cu mai bine de un deceniu, fără a fi însă confirmată. Este vorba de un tezaur dispersat pe piața de antichități, găsit în anii '90, „în apropiere de Tomis”³⁹ sau „la nord de

29. Conovici 1983, 42-43;

30. Preda, Dupoi 1980, 145-147.

31. Cronologia descoperirilor monetare din ultimul nivel de la Poiana (nivelul al IV-lea) este discutată, pe larg, de Teodor, Mihăilescu-Bîrliba 1993, 122-127; Vulpe, Teodor 2003, 101).

32. Din păcate, nu există nici o legătură certă între această piesă și nivelurile getodacice ale stațiunii (Mihăilescu-Bîrliba 1990, 134, nr. 91).

33. Iliescu 1958, 449-450, nr. 5.

34. Mitrea 1979, 372, nr. 14; Poenaru Bordea, Dicu 1989, 79, nota 15.

35. Mitrea 1968.

36. Mihăilescu-Bîrliba 1990, 49-50.

37. Talmațchi 2011 a, 340-341. Ipoteza inițială, care se referă doar la tipul monetar cu Apollo, aparține lui Mihăilescu-Bîrliba 1990, 51.

38. Talmațchi 2011 a, 340-341.

39. Poenaru Bordea 2001 a, 18-19 și nota 113; Poenaru Bordea 2001 b, 565; Poenaru Bordea 2004, 58, nr. 16.

Mangalia⁴⁰ sau localizat, mai nou, la Cumpăna (jud. Constanța)⁴¹, care conținea o cantitate impresionantă (aproximativ 20 de kilograme) de stateri de tip Lysimach, din vremea lui Mithridates VI Eupator, bătute în cele trei ateliere vest-pontice.

La nordul Dunării, monedele din bronz ale coloniei milesiene constituie o prezență sporadică. Semnificative sunt cele două depozite de la Fedești (com. Șuletea, jud. Vaslui) și Călan (jud. Hunedoara), diferite sub toate aspectele. Primul dintre ele, recuperat în mai multe loturi, conține peste 300 de piese histriene, de tip Apollo, majoritatea bine conservate, necirculate, datate la sfârșitul secolului al IV-lea, împreună cu o emisiune, mai veche, a cetății Bottike.⁴² Mai plauzibilă ni se pare plasarea lui în contextul politic și economic autohton din veacul următor.⁴³ Cel de-al doilea tezaur, recent descoperit la Călan, este de mici dimensiuni și aparține secolului I a. Chr.⁴⁴ Numărul descoperirilor izolate este destul de restrâns și majoritatea pot fi asociate cu centre ale civilizației geto-dacice clasice: Brad (com. Negri, jud. Bacău)⁴⁵, Barboși-Galați⁴⁶, Sprâncenata (jud. Olt)⁴⁷, Luncani-Piatra Roșie (com. Boșorod, jud. Hunedoara)⁴⁸ și Costești (com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara).⁴⁹ Cu puține excepții, precum în cazul pieselor de la Fedești, numerarul mărunț histrian de la nordul Dunării constă în monede cu un grad ridicat de uzură, contramarcate, încadrate cronologic în secolele II-I a. Chr.⁵⁰

Piese de aur ale aceleiași cetăți sunt prezente doar în marele tezaur de la Anadol (azi Dolinskoe, regiunea Odessa, Ucraina). Inițial au fost identificați 19 stateri histrieni, de tip Alexandru cel Mare⁵¹, dar în lumina cercetărilor recente numărul lor pare să se reducă semnificativ.⁵²

c) Emisiunile cetății Callatis (Anexa III). Cea mai mare parte a descoperirilor de acest fel de pe teritoriul Dobrogei au fost bătute din bronz,

40. Custurea, Talmațchi 2011, 188, nr. 35; 396-397, nr. XVII.

41. Custurea, Talmațchi 2011, 188, nr. 35.

42. Mitrea, Buzdugan 1984; Mitrea, Buzdugan 1989; Petolescu 2000; Petolescu, Buzdugan 1996; Poenaru Bordea 2004, 51, nr. 44.

43. Mihăilescu-Bîrlița 1990, 51.

44. Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005.

45. Ursachi, Mihăilescu-Bîrlița 1992, 104, nr. 1.

46. Sanie, Sanie 1991, 53, nr. 1; Sanie, Sanie 2011, 125, nr. 1; Preda 2011, 161, nr. 2.

47. Preda 1986, 68, nr. a.

48. Daicovicu 1954, 76, nr. 2; Poenaru Bordea 2004, 58, nr. 9.

49. Macrea 1933-1935, 148-152, nr. 2-20; Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 31.

50. Discuții recente cu privire la contramarcarea emisiunilor de bronz ale atelierelor vest-pontice, la Talmațchi 2008 c; Talmațchi 2011 a, 549-569.

51. Pridik 1902, 76, nr. 494-510; IGCH 866.

52. Petac 2010, 569-571; Vilcu, Petac 2012.

de-a lungul întregii perioade. În puține situații ele sunt însoțite de exemplare timpurii, din argint. Orașul și teritoriul aferent⁵³ contribuie cu peste o treime (36,5%) din totalul descoperirilor izolate dobrogene, revendicându-și, în schimb, o parte considerabilă din acumulările din metal comun, în vreme ce așezările indigene (11 situri) asigură un sfert din această sumă (24,4%). Se observă o densitate ridicată a punctelor repertoriate în regiunea litorală, între Tomis și Odessos. Pe lângă bronzurile majoritare, apar aici și piese din argint, de tip Herakles și, mai la sud, de tip Alexandru cel Mare, mai ales în tezaure elenistice.⁵⁴ Spre interior, două zone cu o relativă concentrare de numerar mărunț ar putea fi identificate în partea de nord-est și, mai ales, în cea de sud-vest a Dobrogei românești. Cu excepția unor tezaure timpurii din argint și din bronz⁵⁵, contextul arheologic al pieselor callatienene din acest areal aparține, în majoritatea cazurilor, secolelor II-I a. Chr.⁵⁶

Emisiunile din aur ale cetății, din trei perioade distincte, sunt prezente în compoziția depozitelor de la Dăieni (57 de stateri de tip Alexandru cel Mare, din anii 250-225 a. Chr.)⁵⁷, Bâlgarevo (regiunea Dobrich, Bulgaria; doi stateri de tip Lysimach, de la sfârșitul secolului al II-lea)⁵⁸ și Cumpăna (probabil stateri de același tip, dar din vremea lui Mithridates VI Eupator).⁵⁹

O inversare semnificativă a raportului cantitativ între metale se produce în descoperirile din mediul „barbar”, nord-dunărean. Un număr impresionant de monede de aur, cu sigla orașului, se găsesc în tezaurele de la Anadol (240 de stateri de tip Alexandru și, probabil, o bună parte din cele 57 de piese atribuite inițial atelierului de la Tomis)⁶⁰ și Mărășești (jud. Vrancea; 17 stateri de tip Alexandru și alți trei de tip Lysimach, târzii)⁶¹. Singurul depozit din metal comun, de mici dimensiuni, a apărut în nivelul al IV-lea al așezării de la Poiana și conține 32 de piese contramarcate,

53. Pentru *chora* callatiană și limitele sale, am utilizat Avram 1991 și Avram 2006, 67-70. A se vedea și rezultatele obținute, pentru această categorie de descoperiri din Dobrogea, de Talmațchi 2006 a, 39.

54. Astfel de piese au fost antrenate în circulația comercială elenistică până în Asia Mică (Poenaru Bordea 2001 b, 568).

55. Talmațchi 2011 a, 434.

56. Talmațchi 2002-2003, 396; Talmațchi 2011 b, 19.

57. Poenaru Bordea 2005, 12-13, nr. 1-36; Preda, Petac 2006, 30-32, nr. 93, 99-103, 107-108, 33-34, nr. 110-111, 115-116, 120; Petac 2004-2009, 9-13, nr. 1-14.

58. Gerasimov 1975, 25, nr. 2-3; IGCH 954; corect identificați în CH II, 34, nr. 123; Poenaru Bordea 2004, 59, nr. 5.

59. Custurea, Talmațchi 2011, 188, nr. 35.

60. Pridik 1902, 68, nr. 188-222, 71, nr. 279-414, 76, nr. 513-568, 77-78, nr. 578-628; IGCH 866; Poenaru Bordea 1979, 42-43, 46; Poenaru Bordea 2004, 59, nr. 2.

61. Poenaru Bordea 1974, 108-109, nr. 64-83.

dintre care două par să fi fost aurite.⁶² Credem că informația referitoare la aceste ultime două monede este veridică, deoarece ea provine chiar de la specialiștii care au realizat cercetarea arheologică. În același orizont cronologic, al secolelor II-I a. Chr., se încadrează și bronzurile izolate din centrele autohtone de la Grădiștea (jud. Brăila)⁶³, Popești (com. Mihăilești, jud. Giurgiu)⁶⁴, Radovanu (jud. Călărași)⁶⁵ și Poiana.⁶⁶

d) Emisiunile cetății Tomis (Anexa IV). Numerarul mărunț al coloniei milesiene, cu o remarcabilă diversitate iconografică, prevalează în descoperirile din arealul dobrogean. Majoritatea pieselor izolate (50,9%) și aproape toate depozitele au fost descoperite în interiorul cetății, contribuția așezărilor din teritoriu⁶⁷ fiind, în mod surprinzător, una ne semnificativă.⁶⁸ Mai multe exemplare provin din așezările autohtone din afara acestuia (10 situri care acoperă 11,2% din descoperirile izolate). Aria de răspândire predilectă a bronzurilor tomitane pare să fie cea din jumătatea sudică a provinciei, unde se grupează spre zona litorală și spre cea dunăreană, mai ales în colțul de sud-vest.

Monedele de aur ale orașului aflate în tezaure sunt stateri de tip Lysimach, timpurii (doar un exemplar la Bâlgarevo⁶⁹) și, mai ales, târzii (probabil o piesă la Graničar [regiunea Burgas, Bulgaria]⁷⁰ și multe altele, presupuse, la Cumpăna⁷¹).

La stânga Dunării sunt consemnate foarte puține descoperiri certe. Doar câteva exemplare, din metal comun, uzate și contramarcate, au apărut în săpăturile din așezările getice de la Barboși-Galați⁷², Piscul Crăsani⁷³, Radovanu⁷⁴ și Târgșoru Vechi (jud. Prahova).⁷⁵ În urma revizuirii cronologiei emisiunilor din aur ale cetății, este greu de susținut prezența

62. Teodor, Nicu, Țau 1987; Teodor, Mihăilescu-Bîrliba 1993, 128, nr. 5-36.

63. Mitrea 1988, 216, nr. 4.

64. Cojocărescu 1981, 143, nr. 5.

65. Morintz, Șerbănescu 1985, 27; Șerbănescu 1987, 155, nr. 1-2.

66. Mitrea 2011 a, 198, nr. 2, 202, nr. 4-5, 216, nr. 1 (?).

67. Pentru identificarea teritoriului tomitan am utilizat Irimia 2006. A se vedea și valorile determinate la Talmațchi 2006 a, 39.

68. Poenaru Bordea 2001 b, 569.

69. Gerasimov 1975, 25, nr. 4; IGCH 954; CH II, 34, nr. 123; Poenaru Bordea 2004, 64, nr. 1.

70. IGCH 974; vezi și opinia lui F. de Callataj cu privire la încadrarea cronologică a acestei piese (Callataj 1995, 44; Callataj 1997, 148).

71. Custurea, Talmațchi 2011, 188, nr. 35.

72. Sanie, Sanie 1991, 53, nr. 2-4; Sanie, Sanie 2011, 125-126, nr. 2-4.

73. Conovici 1983, 39-40, nr. 3-4 (Copuzu, com. Balaciu, jud. Ialomița).

74. Glodariu 1974, 259, nr. XXVIII. 84.

75. Mitrea 1963, 590, nr. 7.

staterilor tomitani de tip Alexandru în depozitul de la Anadol.⁷⁶ În schimb, două exemplare de tip Lysimach, din perioade distincte⁷⁷, compun adstratul târziu al tezaurului de la Mărășești. O piesă de același fel, probabil din vremea lui Mithridates VI, este înregistrată în documente din secolul al XIX-lea ca fiind descoperită în zona Munților Orăștiei.⁷⁸ Ea ar fi putut aparține unuia dintre depozitele descoperite aici de-a lungul timpului, care conțineau stateri de tip Lysimach.

Din descoperirile publicate am reușit să repertoriem o cantitate însemnată de monede bătute de cele trei centre vest-pontice în epoca elenistică, ce depășește 5600 de exemplare (a se vedea cifrele înregistrate în Anexe). Cea mai mare parte dintre acestea (peste 75%) au fost descoperite pe teritoriul Dobrogei. În interiorul acestui areal se conturează două zone cu trăsături monetare distincte. Prima dintre ele este coasta litorală, cu cetățile grecești, teritoriile aferente și unele așezări din vecinătatea lor. Densitatea descoperirilor de numerar mărunț, izolate sau în tezaure de mici dimensiuni, și volumul lor considerabil probează existența, aici, a unei circulații monetare reale, cu toate caracteristicile ei.⁷⁹

Pentru restul provinciei, ni se prezintă o imagine deosebită, în ceea ce privește atât cantitatea pieselor (mai puțin numeroase), cât și calitatea acestora (majoritatea fiind din metal prețios, deseori tezaurizat). Din păcate, orice încercare de a corela documentul numismatic cu centre de locuire indigenă în Dobrogea se dovedește o sarcină dificilă, în stadiul actual al cunoștințelor.⁸⁰ În peste jumătate din așezările identificate ca aparținând geților, adică în 28 de situri, majoritatea doar semnalate, au fost descoperite monede, în foarte puține cazuri însoțite de date arheologice. Predomină emisiunile din argint, mai ales sub formă de acumulări, în vreme ce bronzurile apar sporadic, spre sfârșitul perioadei, în secolele II-I a. Chr. Siturile cele mai productive sunt cele din apropierea cursului Dunării, în partea de nord (Murghiol [jud. Tulcea], Tulcea [jud. Tulcea], Isaccea [jud. Tulcea], Măcin [jud. Tulcea]) și în cea de sud-vest a provinciei (Adâncata – Floriile [com. Alimanu, jud. Constanța], Izvoarele [com. Lipnița, jud. Constanța], Ostrov [jud. Constanța]). Descoperirile din interiorul comunităților getice din Dobrogea par să indice faptul că orașele grecești au reușit doar într-o

76. Pridik 1902, 78, nr. 630-686; Poenaru Bordea 1979, 42-43, 46; Poenaru Bordea 2004, 64, nr. (*); cei 57 de stateri tomitani sunt, în realitate, emisiuni de la Callatis și Odessos.

77. Poenaru Bordea 1974, 109, nr. 87-88, 123 și nota 97; F. Callatay încadrează doar piesa nr. 88 în categoria ultimelor emisiuni (Callatay 1995, 40, 44, 49 și nota 16).

78. Winkler 1960, 454 (IV. Grădiștea Muncelului); Munteanu 2005, 248-251.

79. Talmațchi 2006 a, 41-42; Talmațchi 2008 a, 19.

80. Pentru stadiul cercetării arheologice a așezărilor getice din Dobrogea, vezi Irimia 2007, 139-140.

mică măsură să-și atragă partenerii autohtoni într-o relație comercială, cu reale pârghii monetare. Cel mai probabil, utilizarea monedei ca instrument de schimb s-a realizat, în mediul local, în situații excepționale, în anumite zone și într-o etapă târzie.⁸¹

Doar un sfert dintre descoperirile vest-pontice sunt localizate la nordul Dunării. Ele ajung aici, cel mai adesea, sub forma nominalurilor de valoare, din aur și argint, în depozite gata constituite, uneori chiar din bronzuri. Toate estimările cantitative le plasează în poziții periferice în peisajul monetar din acest areal, în primele patru secole a. Chr. Cele peste 1200 de piese de la Histria, Callatis și Tomis repertoriate de noi reprezintă doar 8,4% din totalul descoperirilor monetare găsite în tezaure sau izolat la nordul Dunării și datate în perioada secolelor IV-I a. Chr.⁸² De asemenea, ni se pare relevantă situația pieselor provenind din așezările autohtone, pentru care am calculat valori foarte mici (6,8 %) în interiorul acestei categorii de descoperiri.⁸³ Doar 46 de exemplare izolate s-au găsit în 17 situri, majoritatea aparținând perioadei de maximă dezvoltare a civilizației autohtone. Datele de care dispunem ne îndreptățesc să judecăm cu scepticism existența unei circulații efective a emisiunilor pontice în acest areal.⁸⁴ Ele sunt mai degrabă consecința unui fenomen de penetrație, caracteristic majorității teritoriilor periferice bazinului mediteranean.⁸⁵

O analiză recentă a descoperirilor numismatice din întreaga Dacie preromană demonstrează că, până la începutul secolului I a. Chr., nu se poate susține, în mod concret, existența unei economii monetare și, implicit, a unei circulații monetare. Comerțul extern (fără îndoială, deosebit de intens și bogat) cu partenerii greci se baza, așa cum o arată descoperirile arheologice, pe schimbul propriu-zis de mărfuri (troc).⁸⁶ O confirmare a acestei

81. Vezi și opiniile lui G. Talmațchi asupra acestei probleme (Talmațchi 2004, 177; Talmațchi 2008 a, 19; Talmațchi 2008 b, 506-507; Talmațchi 2010, 402; Talmațchi 2011 b, 18; Talmațchi 2011 c, 451-453; Talmațchi, Cliante 2006-2007, 23).

82. Ne-am raportat la cea mai recentă bază de date numismatice, creată de T. Părpăuță (Părpăuță 2006, 152, 154, 167-309 – Anexele I-II și 407-430 - Anexa VI; în total au fost repertoriate 13.303 monede străine și locale).

83. Părpăuță 2006, 156, 431-460 – Anexa VII și tab. VI-VIII; în total au fost înregistrate 61 de așezări din Dacia preromană, cu 2.373 de monede, dar listele respective sunt incomplete, lipsind unele situri identificate chiar în studiul de față, precum cele de la Benești, Căbești sau Hotarele.

84. O astfel de poziție, singulară la momentul respectiv, vezi la Mihăilescu-Bîrliba 1990, 50; ulterior, ea a fost consolidată, mai ales prin cercetările lui G. Talmațchi (Talmațchi 2004, 176-177; Talmațchi 2006 a, 44; Talmațchi 2008 b, 506; Talmațchi 2011 c, 452-453).

85. Gorini 1998, 71, 74, 77.

86. Mihăilescu-Bîrliba 2003-2005, 100-102; despre rolul trocului în relațiile dintre grecii din nordul și vestul Pontului și populațiile „barbare”, a se vedea și Banaru 2013 (în acest volum).

poziții am putea căuta în descoperirile monetare din siturile de la Poiana și de la Barboși, considerate centre de desfacere a mărfurilor grecești și de aprovizionare a zonelor getice învecinate.⁸⁷ Primul dintre aceste situri a beneficiat de investigații sistematice, îndelungate și s-a dovedit extrem de generos din punct de vedere numismatic. Lista monedelor găsite aici, pe toată durata de existență a așezării, conține opt piese vest-pontice⁸⁸, care reprezintă doar 2,4% din totalul descoperirilor izolate⁸⁹; cifra crește foarte puțin (până la 3,9%) dacă includem în aceste calcule și tezaurele.⁹⁰ Un număr chiar mai mic de astfel de emisiuni⁹¹ provin din cetățuia geto-dacică de la Barboși. Procentul acestora din totalul pieselor izolate (17,4%) pare neverosimil, deoarece numărul descoperirilor despre care avem date certe este foarte mic.⁹²

În cele mai multe cazuri, căile de pătrundere a monedelor pontice în mediul autohton sunt non-comerciale, iar pentru a le putea recunoaște trebuie să apelăm la diferite categorii de izvoare, epigrafice, literare sau arheologice. Urmărind, în general, mărturiile scrise, am încercat să identificăm câteva modalități prin care monedele grecilor ar fi putut ajunge în mâinile „barbarilor”.⁹³

1. Prima dintre ele o constituie sumele plătite în baza unor înțelegeri încheiate cu populațiile „barbare”.⁹⁴ Se pot identifica mai multe feluri de plăți, în funcție de natura, durata sau scopul în vederea căruia au fost încheiate acordurile în care acestea sunt prevăzute. Cea mai consistentă dintre sume era, probabil, tributul (regulat ?) (φόρος) plătit în schimbul protecției militare, în cadrul unor tratate de lungă durată, cu clauze precise (ὁμολογία).⁹⁵ În cazul Histriei, s-au păstrat mențiuni despre astfel de relații cu basilei locali de la începutul secolului al

87. Teodor 1999, 94; Vulpe, Teodor 2003, 106 (Poiana); Sanie, Sanie 2011, 47 (cu bibliografia mai veche) (Barboși).

88. *Vide supra*, n. 22 (Histria – 5 AR) și n. 66 (Callatis – 3 AE).

89. Am utilizat Catalogul întocmit de B. Mitrea (Mitrea 2011 a, 192-205).

90. Mitrea 2011 a, 192-216.

91. *Vide supra*, n. 46 (Histria – 1 AE) și n. 72 (Tomis – 3 AE).

92. Au fost luate în calcul loturile publicate de Sanie, Sanie 2011, 125-128, nr. 1-16, și Preda 2011, 161-162, nr. 1-9 (cu observația că piesele nr. 1 și 10, din primul lot, și respectiv nr. 2 și 4, din cel de-al doilea lot, sunt identice).

93. O schemă asemănătoare, foarte elaborată și documentată, a fost concepută de A. Bursche, cu privire la relațiile dintre Imperiul Roman și *Barbaricum* în cursul secolelor III-IV p. Chr. (Bursche 1996, 105-121).

94. Date mai precise despre contextul în care funcționează aceste relații și despre natura lor juridică și diplomatică, vezi Pippidi 1967, 167-221; Ștefan 1984; Avram 1989 și Ruscu 2002, 268-326.

95. Pippidi 1967, 208; Ștefan 1984, 333; Avram 1989, 86; Ruscu 2002, 272-273.

II-lea a. Chr., precum Rhemaxos și fiul său,⁹⁶ sau poate chiar din veacul anterior, precum Zalmodegikos⁹⁷. Aproximativ aceleași perioade îi aparțin atestările similare de la Olbia⁹⁸ și Mesambria⁹⁹.

O categorie aparte o constituie sumele plătite ocazional, pentru răscumpărarea teritoriului cetății.¹⁰⁰ Ele sunt incluse în acorduri cu un scop precis și cu o durată limitată, precum cele încheiate de colonia milesiană cu căpetenii „barbare” de origine tracă (Zoltes)¹⁰¹ sau, probabil, cu cele germanice (Ates)¹⁰². Prin reînnoirea periodică a armistițiilor cu aceiași parteneri nestatornici, cum se dovedesc tracia și, poate, skirii, plățile incidentale ar fi putut deveni, în timp, tributuri regulate pentru răscumpărarea permanentă a teritoriului, după scenariul descris de Polibiu în cazul Byzantionului.¹⁰³ În sfârșit, chiar dacă nu sunt menționate în izvoare, anumite angajamente pecuniare ale grecilor trebuie să se fi regăsit în alianțele militare temporare cu vecinii „barbari”, precum cea cu tracia și sciții împotriva lui Lysimach, consemnată de Diodor.¹⁰⁴

Toate aceste categorii de plăți se realizau mai ales în monede din metal prețios. Avea întâietate aurul, care este menționat, în diferite ocazii, în inscripțiile elenistice ale celor trei orașe vest-pontice.¹⁰⁵ Dintre acestea, doar în cazul Histriei este atestată folosirea monedelor din aur în relațiile cu populațiile „barbare”.¹⁰⁶ Situații asemănătoare, din perioade apropiate, sunt consemnate în spațiul pontic, la Olbia¹⁰⁷, Mesambria¹⁰⁸ sau

96. ISM I 15; o datare a acestui document în jurul anului 190 a. Chr. la Cojocaru 2004, 386.

97. ISM I 8; Pippidi 1967, 173-180; Avram 1989, 85.

98. IOSPE I² 32; încadrări cronologice recente la Cojocaru 2004, 400 (anii 250-214/212 a. Chr.) și Avram 2012 (cca 220 a. Chr.).

99. IGB I² 307 (anii 281-277 a. Chr.).

100. Ștefan 1984, 333; Avram 1989, 86; Ruscu 2002, 270-272.

101. ISM I 15.

102. SEG LII 724; decretul în cinstea lui Meniskos e datat de către A. Avram între anii 220 și 210 a. Chr. (Avram 2012). Din păcate, din cauza condițiilor vâgii de descoperire (în necropola medievală de la Pliska), nu există certitudinea provenienței histriene a inscripției, ea putând să aparțină unei alte colonii milesiene de pe coasta de vest a Mării Negre. Astfel că toate referirile la acest decret, în lucrarea de față, trebuie privite cu prudență.

103. Polibiu IV, 45, 1-8; 46, 3-4; Avram 1989, 87; Avram 2012.

104. Diodor din Sicilia XIX, 73, 1-5; Ștefan 1984, 332; Avram 1989, 87; Ruscu 2002, 85, 292 (interpretarea numismatică a acestor evenimente, față de care avem rezerve), 269-271 (discuții pe marginea termenilor folosiți de autorul grec).

105. ISM I 1, 9, 15, 19, 58; SEG XLVII 1125; SEG LII 724 (Histria); ISM II 1, 2 (Tomis); ISM III 3, 35 (Callatis).

106. ISM I 15, r. 31: [ἀ]πὸ χρυσῶν ἐξ[ακ]οσίων; SEG LII, 724, r. 23-24: [χρ]υσοῦς [e.g. ἐξ]α[κ]οσίους.

107. IOSPE I² 32.

108. IGB I² 307.

Byzantion¹⁰⁹. Cel mai probabil, este vorba despre stateri de aur, de tip Alexandru cel Mare și Lysimach¹¹⁰, bătute în atelierele proprii, dar și de emisiuni similare provenind din numeroase centre greco-macedonene și ajunse pe piața orașelor.¹¹¹ Majoritatea depozitelor care conțin astfel de stateri postumi din secolele III-II a. Chr., aflate în mediul autohton, ar putea fi puse în legătură cu obligațiile financiare, de natură diversă, ale cetăților grecești nord-vest pontice.¹¹² Din păcate, orice corelări mai precise între documentul numismatic și izvoarele scrise sunt aproape imposibil de realizat, în stadiul actual al descoperirilor. Asocierea orizontului de tezaure din sudul Moldovei, de la începutul veacului al II-lea a. Chr. (nucleul de la Mărășești, Anadol, Cazacii Vechi [regiunea Odessa, Ucraina] și Pavlovka [regiunea Odessa, Ucraina]), cu plățile menționate în decretul în cinstea lui Agathokles, din aceeași perioadă, nu poate fi probată cu certitudine, rămânând la stadiul de ipoteză.¹¹³

S-a presupus, pe baze mai puțin solide, că o parte din plățile grecilor ar fi inclus și monede din argint.¹¹⁴ Trebuie avută în vedere o asemenea posibilitate, mai ales pentru perioadele timpurii, înainte de apariția emisiunilor de aur ale coloniilor. În acest sens, concentrările masive de tezaure histriene din nordul și sud-vestul Dobrogei românești și, respectiv, din nord-estul Bulgariei, unele dintre ele conținând o mare cantitate de monede, precum cele de la Dăieni, Ion Corvin sau Măcin, ar putea atesta dialogul politic cu partenerii autohtoni din vecinătate.¹¹⁵ O semnificație asemănătoare ar putea avea și unele dintre descoperirile de același fel, dar ceva mai târzii, de la nordul Dunării.

2. Sume mari de bani ajung în mediul „barbar” prin remunerarea prestațiilor militare, mercenariatul fiind o îndeletnicire curentă și destul de profitabilă în epoca elenistică.¹¹⁶ Pentru o perioadă mai veche avem mărturii epigrafice doar de la Histria, care, pentru a-și apăra teritoriul în fața

109. Polibiu IV, 46, 3-4.

110. Mihailov, în: IGB I², 261; Pippidi, în: ISM I, 74; Avram, în: ISM III, 294-295.

111. Mecanisme de control strict asupra monedelor străine sunt atestate la Olbia încă din a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr. (IOSPE I² 24; IGDOP 14; SEG XLVIII, 1013) și ele puteau asigura cetăților necesarul de metal prețios (vezi Vinogradov, Karyškovskij 1997; Melville Jones 2007, 200-201, nr. 349).

112. Originea majorității staterilor greco-macedoneni descoperiți la nordul Dunării trebuie căutată în coloniile grecești nord și vest-pontice (Mihăilescu-Bîrliba 1990, 60).

113. Poenaru Bordea 1974, 125; Preda 1998, 114-115.

114. O astfel de ipoteză vezi la Ștefan 1984, 335, care se sprijină pe mențiuni din IOSPE I² 32; ISM I 15, și de la Polibiu IV, 46, 3-4.

115. Pentru evoluția politică a celor două formațiuni getice din Dobrogea, vezi, mai recent, Ruscu 2002, 68-70, 84-85, 280-292; Irimia 2007.

116. Despre implicațiile monetare ale acestei activități, vezi, mai nou, Callataj 1999; Callataj 2009, 59-70.

tracilor și a skirilor, folosea oșteni cu plată, arcași¹¹⁷ și călăreți¹¹⁸, recrutați, probabil, dintre localnicii din vecinătate. În cursul secolelor II-I a. Chr., o parte dintre atelierele orașelor grecești dobrogene băteau monede de „tip scitic”.¹¹⁹ Am putea să presupunem că una dintre destinațiile probabile ale acestor emisiuni ar fi fost tocmai recompensarea unor astfel de servicii militare.¹²⁰

Dar episodul cel mai bine documentat, din mai multe categorii de surse, este cel din vremea războaielor mithridatice. În armata regelui Pontului se regăseau numeroși mercenari „barbari”, din zona Dunării și a Mării Negre, inclusiv dintre neamurile trace, printre care se aflau, probabil, și geți¹²¹, o parte din ei fiind angajați prin intermediul aliaților vest-pontici. Pentru plata lor s-au folosit monede locale, special bătute în acest scop.¹²² Este vorba de staterii târzii, de tip Lysimach, care întrunesc toate caracteristicile unor emisiuni excepționale: stil inferior, greutate redusă, titlu variabil, interval restrâns de batere și cantități impresionante.¹²³ În această categorie de descoperiri pot fi incluse, deocamdată, doar tezaurele de la Mărășești (adstratul târziu), Graničar și Cumpăna, precum și unele dintre piesele izolate, înregistrate de noi fără contexte clare de descoperire (vezi Anexele III-IV), care ar putea indica existența unor depozite împrăștiate.

3. Răscumpărarea captivilor se putea realiza de către cetate, dar, cel mai adesea, ea implica inițiative private.¹²⁴ Prin reprezentanții ei, Histria

117. ISM I 5, cu comentariul lui D.M. Pippidi la p. 88; Pippidi 1967, 102-103.

118. SEG LII 724; Avram 2012.

119. Argumente convingătoare în acest sens oferă Talmațchi, Andreescu 2008, 458-464. Foarte recent, Histria a fost inclusă în rândul atelierelor despre care se știe că băteau astfel de emisiuni (Petac, Vasiliță, Ioniță 2010, 185-186).

120. Șciții din această perioadă s-ar fi putut stabili în teritoriul callatian, în calitate de mercenari (Avram 1991, 128-130); de asemenea, în epoca elenistică este atestată folosirea sistematică a monedelor de bronz pentru plățile militare (Psoma 2009). Pentru monede „scitice” bătute în alte centre pontice, vezi Anochin 1991; Cojocaru 2005-2006, 117 (emisiunile de acest fel, corelate cu alte mărturii, dovedesc mai degrabă existența unor relații pașnice între greci și sciți).

121. Appianus, XII, 5, 32 (unul dintre ofițerii acestuia poartă numele de Dromichaites); 3, 15; 10, 69.

122. Ipoteza îi aparține lui G. Poenaru Bordea (Poenaru Bordea 1974, 124; Poenaru Bordea 1979, 50), fiind, ulterior, preluată de F. de Callataÿ (Callataÿ 1995, 45; Callataÿ 1997, 150). A se vedea și interpretarea unor descoperiri funerare mai vechi de la Histria și Callatis, atribuite de A. Rustoiu unor războinici proveniți din zona Dunării oltene, angajați în armata regelui Pontului (Rustoiu 2000, 277-282).

123. Poenaru Bordea 1974, 124; Poenaru Bordea 1979, 48-51; Poenaru Bordea 1999, 158-159; Poenaru Bordea 2000, 85; Callataÿ 1995, 39-45; Callataÿ 1997, 139-150; analize recente asupra compoziției și titlului acestor emisiuni vezi la Vîlcu *et alii* 2011, 507, 509-510.

124. O dezbateră pe marginea modalităților de eliberare a captivilor („voie privée” vs „voie officielle”), la Bielman 1994, 277-309.

a negociat eliberarea, probabil contra cost, a peste 60 de ostatici de la Zalmodegikos. Reținerea acestora, voluntară, avea rolul de a întări acordul între cele două părți.¹²⁵ Situații diferite prezintă unele documente histriene care onorează binefăcătorii pentru meritul de a fi contribuit la eliberarea unor captivi (prizonieri).¹²⁶ În contextul care ne interesează, am identificat un singur caz în care un oficial al cetății, Aristagoras, negociază cu „barbarii”, probabil geții lui Burebista, ca să-și răscumpere concetățenii căzuți în robie, acordându-le, în acest scop, „barbarilor” împrumuturi fără dobândă.¹²⁷

4. Jafurile erau obișnuite în lumea elenistică, iar printre bunurile de valoare prădate se aflau, probabil, metale prețioase sub formă de monede, chiar dacă nu sunt menționate explicit în documente. În această perioadă, teritoriile cetăților și așezările din interiorul lor erau atacate, în mod frecvent, de populațiile „barbare” învecinate, precum tracii lui Zoltes sau, probabil, skirii lui Ates.¹²⁸ Este atestată, pe baze epigrafice și arheologice, chiar distrugerea parțială a Histriei, la fel ca în cazul Olbiei¹²⁹, în timpul expedițiilor de jaf și pradă ale lui Burebista.¹³⁰ Captura de război a luptătorilor daci participanți la această campanie ar fi conținut, printre altele, monede pontice din bronz, care au fost descoperite în zona cetăților din Munții Orăștiei.¹³¹ Probabil că, în legătură cu acest episod, ar trebui studiate și tezaurele cu stateri de tip Lysimach, atât cele identificate de noi în documente¹³², cât și cele descoperite recent în împrejurimile Sarmizegetusei¹³³. Din păcate, în momentul de față nu dispunem de date suficiente despre aceste piese pentru a putea face aprecieri mai concrete asupra

125. ISM I 8; vezi discuțiile despre semnificația termenilor la Pippidi 1967, 177 și Avram 1989, 86; Ruscu 2002, 273.

126. ISM I 4, 16, 54; SEG XLVII 1125.

127. ISM I 54, p. 144.

128. La începutul secolului al III-lea a. Chr., skirii s-ar fi așezat în nordul Deltei Dunării, în Bugeac, de unde puteau ataca ușor Histria (Avram 2012).

129. Dion Chrysostomos XXXVI, 4 (The Loeb Classical Library, 1940).

130. Analize detaliate ale acestui eveniment, cu întreaga bibliografie, la Ruscu 2002, 297-307, și, recent, la Avram 2010, 639-641; Rădulescu, Suceveanu 2010, 679-680.

131. Macrea 1933-1935, 159-160; o reluare a acestei ipoteze, cu argumente numismatice recente, vezi la Grămăticu, Oberländer-Târnoaveanu 2003-2005, 31-32; alte interpretări vezi la Macrea 1933-1935, 159-160 (tribut al histrienilor); Crișan 1991, 344-346 (rezultat al circulației monetare); Mitrea 1978, 95; Mitrea 1985, 55 (bani de buzunar ai negustorilor greci); Crișan 1991, 346; Poenaru Bordea 2004, 37 (banii meșterilor greci).

132. Munteanu 2005; în stadiul actual al cercetărilor, se acceptă că în zona Munților Orăștiei (probabil în cetatea de la Costești – „Cetățuie” [Glodariu 2010, 672]) se afla centrul de putere al stăpânirii lui Burebista, indiferent de controversele privind originea lui (sintetizate la Ruscu 2002, 295-297; Vulpe 2010, 669-670).

133. Vilcu 2010, 202. Probabil că mai există astfel de descoperiri, unele recuperate de autoritățile române în ultimii ani, despre care avem, însă, doar informații incerte.

prezenței lor în mediul „barbar”, unde ar fi putut ajunge sub formă de pradă, tribut sau plăți mercenare.¹³⁴

5. Acțiunile diplomatice ale cetăților au constat, fără îndoială, și în daruri, unele sub formă de bani, acordate șefilor locali, cu scopul de a le câștiga bunăvoința.¹³⁵ Patru inscripții histriene onorează reprezentanți oficiali ai cetății, care au îndeplinit solii pe lângă diferiți stăpânitori „barbari”, înfruntând numeroase primejdii în drumul lor.¹³⁶

6. Trebuie avută în vedere și deplasarea locuitorilor cetăților, în scopuri diverse, în teritoriul „barbar” de la nordul Dunării. O parte din monedele pontice de bronz din secolele II-I a. Chr. descoperite în *davele* getice și-ar putea avea originea în „banii de buzunar” ai grecilor¹³⁷, care erau greu de folosit în mediul în care se aflau.

Modalitățile non-comerciale de pătrundere a emisiunilor pontice în lumea „barbară” sunt numeroase și variate. Din păcate, doar o parte dintre acestea pot fi asociate, în mod concret, cu documentele numismatice existente. Pentru cele mai multe dintre descoperiri putem presupune doar unele dintre soluțiile de mai sus, fără a le putea identifica mai precis.

Toate aceste forme de contact, pe care le-am clasificat, se definesc din perspectiva partenerului civilizată (grecii) și din cea a specialiștilor moderni. În viziunea majorității autohtonilor ele apăreau, cel mai probabil, ca schimburi de bunuri ceremoniale, de prestigiu sau schimburi de servicii.¹³⁸

În momentul pătrunderii în mediul „barbar”, funcțiile monedei se modifică, ca o consecință a depărtării de autoritatea care o garantează (cetea pontică) și a absenței unei convenții asupra întrebuirii ei în noul spațiu.¹³⁹ Prin metalul conținut, aceasta conservă, de cele mai multe ori, doar funcția de garanție a valorii, la care se adaugă noi însușiri ce țin de domeniul relațiilor sociale, politice sau al manifestărilor magico-religioase. Piese din metal prețios constituiau o categorie de bunuri personale, de bogăție individuală. Tezaurile de mari dimensiuni, precum cele de la Anadol, Mărășești sau chiar de la Dăieni și Ion Corvin, care concentrau valori considerabile, atestau rangul, puterea și prestigiul deținătorilor în interiorul comunității.¹⁴⁰ Putem presupune și existența unor semnificații legate

134. Poenaru Bordea 1979, 50; Poenaru Bordea 1999, 159; Ruscu 2002, 301, 305, 307; Munteanu 2005, 253-254; Vilcu 2010, 207.

135. Oberländer-Târnoaveanu 1978, 65; Mitrea 2011a, 191; a se vedea cazul Olbiei (IOSPE I² 32, și comentariile lui Cojocaru 2004, 398-403).

136. ISM I 8, 12, 15, 54.

137. Mitrea 1978, 95; Mitrea 1985, 55-56.

138. Bursche 1996, 105

139. Mihăilescu-Bîrliaba 2003-2005, 100; Bursche 2008, 396-397.

140. Bursche 2008, 403.

de iconografia pieselor grecești. Deținerea și etalarea imaginilor dinaștilor elenistici, precum cele ale lui Alexandru de pe staterii de tip Lysimach, de exemplu, constituiau o dovadă a prestigiului elitelor locale.¹⁴¹

De asemenea, este documentată folosirea monedelor pontice în practicile religioase ale autohtonilor. În legătură cu depunerile de ofrande au fost interpretate piesele aflate în două gropi de cult din puncte diferite ale *davei* de la Piscu Crăsani (o drahmă histriană și, respectiv, două bronzuri tomitane). Ele au fost îngropate, ritual, împreună cu alte bunuri și materiale (ceramică, un vârf de săgeată).¹⁴² O situație asemănătoare, din mediul local, a fost recent semnalată în urma cercetărilor arheologice de pe traseul autostrăzii din jurul Constanței.¹⁴³ Alte descoperiri de același fel apar în contexte funerare, fiind depuse intenționat ca „obol al lui Charon”, atât în morminte de incinerare, cât și în cele de inhumare. La nordul Dunării, se pare că ele au fost selectate dintre drahmele histriene (la Butori [raionul Grigoriopol, Republica Moldova]¹⁴⁴ și Derwent [regiunea Odessa, Ucraina]¹⁴⁵), în vreme ce în Dobrogea erau preferate piesele din metal comun (la Ciucurova [jud. Tulcea]¹⁴⁶ și Medgidia [jud. Constanța]¹⁴⁷).

Numeroasele analize metalografice, realizate mai ales în ultimii ani, confirmă faptul că monedele grecești târzii, din Thasos, Macedonia Prima, Dyrrachium sau Apollonia, constituiau o sursă importantă de materie primă pentru obiectele de podoabă realizate în mediul indigen.¹⁴⁸ În absența unor date concrete, ca cele de mai sus, putem doar presupune o întrebuițare similară pentru unele dintre piesele din argint ale Histriei într-un spațiu lipsit de resurse, dar bogat în descoperiri de artefacte proprii din metal prețios. Singurele indicii în acest sens ar putea fi tezaurele de la Bunești și Durlești – Chișinău (Republica Moldova), ambele de la răsărit de Carpați. Primul depozit, aflat în așezare, conținea numeroase fibule, brățări și verigi din argint, produse local, împreună cu o drahmă histriană.¹⁴⁹ Din cel de-al doilea depozit s-au recuperat, recent, o singură monedă de același fel, din cele șapte inițiale, împreună cu o emisiune

141. Bursche vorbește despre funcția ideologică a monedelor romane în mediul „barbar” (Bursche 2008, 400).

142. Conovici 1983, 39-40, 42-43; o astfel de interpretare a acestor „gropi de cult” vezi la Babeș 2010, 780.

143. Talmațchi 2010, 401-402 și nota 3.

144. Meljukova 1972, 81.

145. Andrukh, Suničuk 1987, 45.

146. Simion 1976, 163.

147. Talmațchi 2006 b, 93-94, nr. 28.

148. Oberländer-Târnoveanu *et alii* 2010, 5-9.

149. Bazarciuc 1980, 169-171; Bazarciuc 1981; vezi și comentariile lui Măndescu 2010, cat. 36-37, nr. 90.

de la Tyras și câteva perechi de cercei.¹⁵⁰ Ne apare tentantă ipoteza atribuirii unei destinații asemănătoare și pieselor histriene din compoziția tezaurilor muntenești târzii, precum cele de la Cremenari, Râncăcirov sau Târnava, despre care avem însă foarte puține cunoștințe. Într-un singur caz, emisiunile din bronz ale cetății milesiene sunt asociate cu obiecte de podoabă realizate din același metal: este vorba de cel mai mare depozit de astfel de monede, aflat la nordul Dunării, la Fedești, depozit care cuprindea, se pare, o verigă și o brățară lucrate din bronz, prin tehnica turnării în tipare bivalve.¹⁵¹

Valoarea documentară a descoperirilor monetare nu trebuie restrânsă exclusiv la domeniul relațiilor economice și comerciale. Corelate cu alte categorii de izvoare, ele pot atesta legături mult mai complexe între orașele grecești vest-pontice și populațiile „barbare” în epoca elenistică.

Abstract

The Relations between Western Pontic Greek Cities
and “Barbarian” Populations in the Hellenistic Period.
The Numismatic Evidence

In the present paper we discuss certain aspects of the relations between the Western Pontic Greek *poleis* (Histria, Callatis, Tomis) and the “Barbarian” world (Getian, Thracian, Scythian) in terms of a specific category of materials: numismatic finds. The research base is represented by the discoveries of coins – of different metals, found either isolated or in hoards – minted in these centers. The database analysis has several objectives, such as: the chronology of Pontic monetary issues in the “Barbarian” area, the manner of their spreading, and the role they were expected to play in the area under discussion.

The dating of numismatic finds outside the issuing space has a relative character, relying on the information provided by the context of discoveries and the associated monetary species. The reasons and manner, in which such items are distributed in the non-Greek area, varies according to the region and the period analyzed. Archaeological discoveries confirm the existence of trade relations, with which a monetary component may be

150. Boldureanu 2007, 354, nr. 1.

151. Din păcate, această informație, corectă și valoroasă, este puțin cunoscută în literatura de specialitate (Buzdugan, Rotaru 1997, 28, 86, fig. 2-3).

associated in some cases. Also, preserved written sources (ancient authors, and especially inscriptions) recorded numerous other (non-commercial) possible ways, by which Greek coins fell into the hands of “Barbarians”: 1. tribute (single or annual) and payment of amounts required by the treaties of alliance; 2. military payments to mercenaries; 3. ransoms for prisoners; 4. plundering raids; 5. diplomatic gifts; 6. the mobility of the people. In any such situation one must study the complex connotations – such as social, political or religious – gained by some of the monetary issues once spread in the “Barbarian” area.

Bibliografie

- Andrukh, Suničuk 1987 S.I. Andrukh, E.E. Suničuk, *Zachoroneniya zažitočnyh Skifov v nizov'jach Dunaja*, în G.A. Dzis-Rajko (ed.), *Novye issledovanija po archeologii Severnogo Pričernomor'ja: Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, 38-46.
- Anochin 1991 V.A. Anochin, *Die Münzen der skythischen und sarmatischen Könige*, *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 18, Hamburg, 141-150.
- Arnăut 2003 T. Arnăut, *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Chișinău.
- Avram 1989 A. Avram, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*, în *Symposia Thracologica. Al XII-lea Simpozion Național de Tracologie, septembrie 1989, Tulcea, 7, București*, 70-93.
- Avram 1990 A. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch-romischer Zeit*, în P. Alexandrescu, W. Schuller (ed.), *Histria: eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 9-45.
- Avram 1991 A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, *Dacia NS*, 31, 103-137.
- Avram 2006 A. Avram, *The Territories of Istros and Kallatis*, în P.G. Bilde, V.F. Stolba (ed.), *Surveying the Greek Chora: the Black Sea region in a comparative perspective*, Aarhus, 59-80.
- Avram 2010 A. Avram, *Coloniile grecești din Dobrogea. i) Istoria politică a coloniilor grecești din Dobrogea*, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate²*, București, 617-644.
- Avram 2012 A. Avram, *Decretul de la Histria, SEG 53, 724. Prima mențiune a bastarnilor la Dunărea de Jos, comunicare la Simpozionul Național „Po-leis din Marea Neagră în epocile elenistică și romană”, București, 27-28 septembrie 2012.*
- Babeș 2010 Babeș, M., *Civilizația geto-dacă din a doua jumătate a secolului al II-lea a. Chr. Până la începutul secolului al II-lea p. Chr. c) Descoperirile*

funerare, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*², București, 776-782.

- Banaru 2013 V. Banaru, *Comerț organizat sau schimb de mărfuri? Considerații cu privire la formele și căile de difuzare a importurilor grecești în nord-vestul Pontului Euxin* (vezi în volumul de față).
- Bazarciuc 1980 V.V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești – Dealul Bobului* (jud. Vaslui), MCA, 14, 164-176.
- Bazarciuc 1981 V.V. Bazarciuc, *Tezaurul geto-dacic de la Bunești – Vaslui*, SCIVA, 32, 4, 563-570.
- Bielman 1994 A. Bielman, *Retour à la liberté. Libération et sauvetage des prisonniers en Grèce ancienne. Recueil d'inscriptions honorant des sauveteurs et analyse critique*, Lausanne.
- Boldureanu 2007 A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor monetare (I)*, Tyragetia NS, 1, 1, 351-360.
- Bursche 1996 A. Bursche, *Later Roman-Barbarian contacts in central Europe: numismatic evidence. Spätromische Münzfunde aus Mitteleuropa: ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen zwischen Rom und den Barbaricum im 3. und 4. Jh. n. Chr.*, Berlin.
- Bursche 2008 A. Bursche, *Function of Roman coins in Barbaricum of Later Antiquity. An anthropological essay*, în A. Bursche et alii (ed.), *Roman Coins outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH exploratory Workshop, Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland), 3-6 September 2005*, Wetteren, 395-416.
- Buzdugan, Rotaru 1997 C. Buzdugan, M. Rotaru, *Antichitățile Elanului, Bârlad*.
- Callataj 1995 F. de Callataj, *Les derniers statères posthumes de Lysimaque émis à Istros, Tomis et Callatis*, în S. Torbatov, V. Yotov (ed.), *Numismatic and Sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobrudja. International Symposium, Dobrich 1993/ Dobrudža 12, Dobrič*, 39-50.
- Callataj 1997 F. de Callataj, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Numismatica Lovaniensia 18, Louvain-la-Neuve.
- Callataj 1999 F. de Callataj, *Guerres et monnayages à l'époque hellénistique*, în F. de Callataj (ed.), *Dossiers d'Archéologie: Numismatique grecque, romaine et celte*, 248, novembre 1999, 28-35.
- Callataj 2009 F. de Callataj, *Armies poorly paid in coins (the Anabasis of the Ten-Thousands) and coins for soldiers poorly transformed by the markets (the Hellenistic Thasian-Type tetradrachms) in Ancient Greece*, RBN, 155, 51-70.
- Chițescu 1968 M. Chițescu, *Cercetări pe teren privind două descoperiri monetare (Căbești, jud. Bacău: drahme istriene, și Luica, jud. Ilfov: tetradrahme thasiene)*, SCN, 4, 446-450.

- Cojocaru 2004 V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a.Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.
- Cojocaru 2005-2006 V. Cojocaru, *Despre așa-numitul „protectorat” scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice*, Peuce, 3-4, 109-120.
- Cojocărescu 1981 M. Cojocărescu, *Monede din așezarea geto-dacică de la Popești*, CAB, 3, 142-153.
- Conovici 1983 N. Conovici, *Noi descoperiri monetare în perimetrul davei getice de la Piscul Crăsani*, Cercetări Numismatice, 5, 39-50.
- Crișan 1991 I.H. Crișan, *Monede grecești descoperite în cetățile dacice din Munții Sebeșului*, Pontica, 24, 343-346.
- Custurea, Talmațchi 2011 G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea*, Constanța.
- Daicoviciu 1954 C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București.
- Dimitrov 1998 K. Dimitrov, *CH IV 28 et la chronologie des monnaies d'argent d'Histria au 4e siècle av. J.C.*, în U. Peter (ed.), *Stephanos nomismatikos: Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Berlin, 215-219.
- Gerasimov 1975 T. Gerasimov, *Un trésor de monnaies antiques du sud de la Dobroudja*, SCN, 8, 25-26.
- Glodariu 1974 I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, Cluj.
- Glodariu 2010 I. Glodariu, *Burebista. b) Ascensiunea lui Burebista*, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate²*, București, 671-672.
- Gorini 1998 G. Gorini, *La penetrazione della moneta greca in Italia settentrionale*, în G. Gorini (ed.), *Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico. Atti del Convegno Internazionale, Aosta, 13-14 ottobre 1995*, Padova, 71-79.
- Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005 S. Grămăticu, E. Oberländer-Târnoveanu, *Un depozit de monede autonome histriene descoperit la Călan, jud. Hunedoara*, Cercetări Numismatice, 9-11, 25-36.
- Iliescu 1958 O. Iliescu, *Însemnări referitoare la descoperiri monetare (II)*, SCN, 2, 447-443.
- Irimia 2006 M. Irimia, *Überlegungen über das Hinterland von Tomis in hellenistischer Zeit*, în V. Lica (ed.), *Historiae Diversitas. Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag*, Galați, 51-74.
- Irimia 2007 M. Irimia, *Considerații privind așezările getice din Dobrogea și problema existenței unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica, 40, 137-225.

- Isvoranu 2011 T. Isvoranu, *Monede grecești de la Tomis, în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, Pontica, 44, 473-496.*
- Levinschi 1994-1995 A. Levinschi, *Un tezaur monetar de la Stolniceni (considerații preliminare), Tyragetia, 4-5, 319-324.*
- Levinschi 1999 A.N. Levinschi, *Stolničenskijklad: kul'turno-chronologičeskaja interpretacija monet tipa Huš'-Vovriešt, în N.D. Russev, V.P. Kirilko (ed.), Vremya deneg, Stratum plus, 6, 92-99.*
- Levinschi 2004 A. Levinschi, *Monedele de tip Huși-Vovriești, în T. Arnăut et alii (ed.), Studii de istorie veche și medievală. Omagiu profesorului Gheorghe Postică, Chișinău, 131-136.*
- Macrea 1933-1935 M. Macrea, *Monetele din cetatea dacă de la Costești, Anuarul Institutului de Studii Clasice Cluj, 2, 147-163.*
- Măndescu 2000 D. Măndescu, *Fibula de schemă tracică – noi puncte de vedere, SCIVA, 51, 1-2, 71-92.*
- Măndescu 2004 D. Măndescu, *Câteva particularități regionale ale fibulei de schemă tracică, Peuce SN, 2, 41-48.*
- Măndescu 2010 D. Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V-III a. Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani, Brăila.*
- Meljukova 1972 A.I. Meljukova, *Raskopki kurganov u s. Butory Grigorio-pol'skogo rajona, AIM, 3, 77-95.*
- Melville Jones 2007 J.R. Melville Jones, *Testimonia numaria. Greek and Latin Texts concerning Ancient Greek Coinage. II. Addenda and commentary, London.*
- Mihăilescu-Bîrliba 1990 V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă, Iași.*
- Mihăilescu-Bîrliba 2003-2005 V. Mihăilescu-Bîrliba, *Comerț fără monedă și monedă fără comerț în Dacia preromană, Cercetări Numismatice, 9-11, 99-103.*
- Mitrea 1961 B. Mitrea, *Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales, StCl, 3, 83-88.*
- Mitrea 1963 B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire la République Populaire Roumaine, Dacia NS, 7, 589-599.*
- Mitrea 1964 B. Mitrea, *Découvertes anciennes et plus récentes de monnaies antiques et byzantines dans la République Populaire Roumaine, Dacia NS, 8, 371-384.*
- Mitrea 1965 B. Mitrea, *Descoperirile monetare și legăturile de schimb ale Histriei cu populațiile locale în sec. V-IV î.e.n., StCl, 7, 143-167.*
- Mitrea 1968 B. Mitrea, *Notiță despre un tezaur necunoscut de monede romane republicane descoperit în Muntenia, SCN, 4, 381-384.*

- Mitrea 1978 B. Mitrea, *Monede pontice la daco-geții lui Burebista*, Pontica, 11, 89-96.
- Mitrea 1979 B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie, 1978 (XXII)*, Dacia NS, 23, 371-376.
- Mitrea 1981 B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1980 (XXIV)*, Dacia NS, 25, 381-390.
- Mitrea 1983 B. Mitrea, *La monnaie de la ville d’Histria chez les geto-daces et est-Carpathiques*, QTNAC, 12, 119-133.
- Mitrea 1985 B. Mitrea, *Geto-dacii și monedele vest-pontice din secolele III–I î.e.n.*, Thraco-Dacica, 6, 1-2, 50-58.
- Mitrea 1988 B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1987 (XXXI)*, Dacia NS, 32, 215-230.
- Mitrea 2011 b B. Mitrea, *Monedele descoperite în cetățuia geto-dacă de la Poiana*, în S. Sanie, T.-E. Marin (ed.), *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a. Chr.-II p. Chr.)*, I, Iași, 575-621.
- Mitrea 2011a B. Mitrea, *Monedele descoperite în cetățuia geto-dacă de la Poiana*, ArhMold, 34, 187-219.
- Mitrea, Buzdugan 1984 B. Mitrea, C. Buzdugan, *Un tezaur de monede istriene descoperit în Moldova*, SCN, 8, 25-36.
- Mitrea, Buzdugan 1989 B. Mitrea, C. Buzdugan, *Tezaurul de la Fedești (Moldova)*, SCN, 9, 11-22.
- Moisil 1913 a C. Moisil, *Monete și tezaure monetare găsite în România și în Ținuturile românești învecinate (Vechiul teritoriu geto-dac)*, BSNR, 10, 19, 1913, 19-22.
- Moisil 1913 b C. Moisil, *Monete și tezaure monetare găsite în România și în Ținuturile românești învecinate (Vechiul teritoriu geto-dac)*, BSNR, 10, 20, 1913, 62-64.
- Morintz, Șerbănescu 1985 S. Morintz, D. Șerbănescu, *Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctul „Gorgana a doua” (jud. Călărași)*. 1. Așezarea din epoca bronzului. 2. Așezarea geto-dacică. *Studii preliminare*, Thraco-Dacica, 6, 1-2, 5-30.
- Munteanu 2005 L. Munteanu, *Quelques considérations concernant les découvertes des monnaies d’or de type Lysimaque dans la Dacie intracarpatique*, în V. Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea (from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest)*, Iași, 237-254.
- Oberländer-Târnoveanu 1978 E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale circulației monedei grecești în Dobrogea de nord (sec. VI î.e.n.-I e.n.)*, Pontica, 11, 59-87.

- Oberländer-Târnoveanu *et alii* 2010 E. Oberländer-Târnoveanu *et alii*, *Aurul și argintul Daciei în lumina ultimelor cercetări arheometrice*, Simpozion Archaeomet 28-29 octombrie 2010, <http://www.romarchaeomet.ro/ro/evenimente/simpozion2010/program.html> (accesat la 10.12. 2012).
- Părpăuță 2006 T. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană (secolele IV a. Chr.-I p. Chr.)*, Iași.
- Petac 2004-2009 E. Petac, *Noi date privind tezaurul de monede de aur din perioada elenistică descoperite în Dobrogea: o nouă cronologie a tezaurului de la Dăeni, jud. Tulcea*, BSNR, 98-103, 152-157, 9-20.
- Petac 2010 E. Petac, *Istros numismatic repertory – from the Alexander the Great staters to the Lysimachus type*, în M.V. Angelescu *et alii* (ed.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 569-572.
- Petac, Vasiliță, Ioniță 2010 E. Petac, Ș. Vasiliță, V. Ioniță, *Considerații privind un tip monetar histrian rar din perioada elenistică*, SCN SN, 1 (13), 181-187.
- Petolescu 2000 C.M. Petolescu, *À propos de la datation des monnaies en bronze d'Istros*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 301-302.
- Petolescu, Buzdugan 1996 C.M. Petolescu, C. Buzdugan, *Date noi privind tezaurul de monede histriene descoperit la Fedești (jud. Vaslui)*, Cercetări Numismatice, 7, 15-18.
- Pippidi 1967 D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României²*, București.
- Poenaru Bordea 1974 G. Poenaru Bordea, *Le trésor de Mărășești. Les statères en or des cités du Pont Gauche et le problème des relations avec le monde grec et les populations locales aux VIe-Ier siècles av.n.è.*, Dacia NS, 18, 103-125.
- Poenaru Bordea 1979 G. Poenaru Bordea, *Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque*, RBN, 125, 37-51.
- Poenaru Bordea 1997 G. Poenaru Bordea, *Emisiunile monetare ale atelierelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î. Hr.-III d.Hr.). Un stadiu al problemei*, în G.G. Potra (ed.), *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 56-70.
- Poenaru Bordea 1999 G. Poenaru Bordea, *A propos du Pont Occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator*, RBN, 145, 155-164.
- Poenaru Bordea 2000 G. Poenaru Bordea, *Mithridates (Mithradates) (Mithridate) VI Eupator Dionysos*, în C. Preda (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, III (M-Q), București, 83-86.

- Poenaru Bordea 2001 a G. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în E. Nicolae (ed.), *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28-30 mai 2000. Comunicări, studii și note*, București, 9-33.
- Poenaru Bordea 2001 b G. Poenaru Bordea, *Coloniile grecești din Dobrogea. e. Emisiunile monetare*, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 557-571.
- Poenaru Bordea 2004 G. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au I^e siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influences et ailleurs*, în V. Marrazza et alii (ed.), *Presenza e funzioni della moneta nelle choraî delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero*, *Atti del XII Convegno organizzato dall'Università „Federico II” e dal Centro Internazionale di Studi Numismatici*, Napoli, 16-17 giugno 2000, Roma, 27-70.
- Poenaru Bordea 2005 G. Poenaru Bordea, *Tezaurul de la Dăeni, jud. Tulcea. Catalogul monedelor din colecția Muzeului Național de Antichități*, în E. Nicolae (ed.), *Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003)*, Chișinău, 26-28 noiembrie 2003, *Comunicări, studii și note*, București, 11-22.
- Poenaru Bordea 2010 G. Poenaru Bordea, *Coloniile grecești din Dobrogea. e) Emisiunile monetare*, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*², București, 585-599.
- Poenaru Bordea, Dicu 1989 G. Poenaru Bordea, P.I. Dicu, *Monede romane târzii și bizantine (secolele IV-XI) descoperite pe teritoriul județului Argeș*, SCN, 9, 76-88.
- Preda 1966 C. Preda, *Aspects de la circulation des drachmes d'Histria dans la Plaine Gétique et la datation des premières imitations de type Philippe II (Trésor de Scărișoara, district d'Oltenița)*, Dacia NS, 10, 221-235.
- Preda 1968 C. Preda, *Încă două drahme histriene și o „imitație” de tip Filip al II-lea din tezaurul de la Scărișoara*, SCN, 4, 441-442.
- Preda 1975 C. Preda, *Über die Silbermunzen der Stadt Istros*, Dacia NS, 19, 77-85.
- Preda 1986 C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprîncenata*, București.
- Preda 1998 C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București.
- Preda 2008-2009 C. Preda, *Note numismatice. 1. Circulația monetară în așezările extra-carpatice de tip dava*, SCIVA, 59-60, 173-182.
- Preda 2011 C. Preda, *Monede descoperite în situl daco-roman de la Barboși-Galați*, SCN SN, 2 (14), 159-164.

- Preda, Nubar 1973 C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, București.
- Preda, Dupoi 1980 F. Preda, V. Dupoi, *Monede descoperite în așezarea getică de la Pietroasele (jud. Buzău)*, SCN, 7, 145-147.
- Preda, Petac 2006 C. Preda, E. Petac, *Les monnaies d'or de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine. I. Monnaies grecques et romaines*, Wetteren.
- Pridik 1902 E.M. Pridik, *Anadol'skii klad zolotykh staterov 1895 goda*, *Izvestija Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommissii* 3, St.-Petersburg, 58-92, pl. 8-13.
- Psoma 2009 S. Psoma, *Tas sitarchias kai tous misthous ([Arist.], OEC. 1351b). Bronze Currencies and Cash-Allowances in Mainland Greece, Thrace and the Kingdom of Macedonia*, RBN, 155, 3-38.
- Rădulescu, Suceveanu 2010 A. Rădulescu, A. Suceveanu, *Coloniile grecești din Dobrogea. e) Emisiunile monetare*, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate²*, București, 674-680.
- Rențea, Poenaru Bordea 2003 E. Rențea, G. Poenaru Bordea, *Un important tezaur de monede de argint istriene și tetradrahme Filip II, originale și imitații fidele*, în E. Nicolae (ed.), *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la Proclamarea Independenței României*, Chișinău, 24-26 septembrie 2002, *Comunicări, studii și note*, București, 9-32.
- Ruscu 2002 L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.
- Rustoiu 2000 A. Rustoiu, *Mercenari „barbari” la Histria și Callatis în sec. I a. Chr. Interpretări arheologice și istorice*, Istros, 10, 277-288.
- Sanie, Sanie 1991 S. Sanie, Ș. Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși (III). Materiale arheologice recoltate. B. Piese din metal. b) Arme; c) Podoabe. C. Tezaure și monede izolate; D. Importuri elenistice și romane*, ArhMold, 14, 45-55.
- Sanie, Sanie 2011 S. Sanie, Ș. Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Galați-Barboși*, în S. Sanie, T.-E. Marin (ed.), *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a. Chr.-II p. Chr.)*, I, Iași, 46-161.
- Simion 1976 G. Simion, *Les Gètes de la Dobroudja septentrionale du VIe au Ier siècle av. n. è.*, *Thrace-Dacica*, 1, 143-163.
- Solomon 1932 C. Solomon, *Un muzeu regional în Tecuciu*, Tecuciu.
- Șerbănescu 1987 D. Șerbănescu, *Monede descoperite în dava geto-dacică de la Radovanu*, *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos*, 3-4, 155-160.
- Ștefan 1984 A. Ștefan, *Relations étrangères des cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique*, în J. Harmatta (ed.), *Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques*, I, Budapest, 329-338.

- Talmațchi 2000-2001 G. Talmațchi, *Monede autonome histriene, tomitane și callatiene descoperite în Dobrogea*, ArhMold, 23-24, 183-197.
- Talmațchi 2002-2003 G. Talmațchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis și Tomis*, Pontica, 35-36, 395-408.
- Talmațchi 2004 G. Talmațchi, *Aspecte privind circulația monedelor în spațiul extracarpatic dintre Dunăre și Nistru emise de coloniile grecești vest-dobrogene (sec. V-I a.Chr.)*, în I. Cândea et alii (ed.), *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 175-182.
- Talmațchi 2003-2005 a G. Talmațchi, *Monede callatiene din perioada autonomiei descoperite în Dobrogea*, Cercetări Numismatice, 9-11, 9-11.
- Talmațchi 2003-2005 b G. Talmațchi, *Noi precizări privind descoperirile monetare rezultate în urma săpăturilor arheologice de la „Parcul Catedralei-Constanța”, din anii 1971-1974*, Cercetări Numismatice, 9-11, 13-17.
- Talmațchi 2003-2005 c G. Talmațchi, *Monede autonome grecești și macedonene descoperite în așezarea greco-autohtonă de la Adâncata-Floriile (com. Aliman, jud. Constanța)*, Cercetări Numismatice, 9-11, 19-24.
- Talmațchi 2006 a G. Talmațchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte*, Wetteren.
- Talmațchi 2006 b G. Talmațchi, *Monedele de tip macedonean în Dobrogea. De la începuturi până la crearea regatului de la Tylis în Thracia*, Sfântu Gheorghe.
- Talmațchi 2008 a G. Talmațchi, *Politici monetare în contextul realităților politico-militare și comerciale-economice din Dobrogea preromană. Evidența numismatică*, Apulum, 45, 1-27.
- Talmațchi 2008 b G. Talmațchi, *Aspecte ale prezenței monedelor geto-dacice în teritoriul pontic prin prisma noilor descoperiri*, Pontica, 41, 473-532.
- Talmațchi 2008 c G. Talmațchi, *Despre contramarcarea monedelor orașelor vest-pontice dobrogene în epocă autonomă*, Cercetări Numismatice, 14, 155-188.
- Talmațchi 2010 G. Talmațchi, *About a small hoard including Histrian silver coins of Apollon type discovered in Dobrudja*, Pontica, 43, 399-406.
- Talmațchi 2011 a G. Talmațchi, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epoca autonomă. Iconografie, legendă, metrologie, cronologie și contramarcare*, Cluj-Napoca.
- Talmațchi 2011 b G. Talmațchi, *Date noi privind realitățile monetare din Dobrogea preromană*, Studia Universitatis Sibiniensis, 8, 9-26.
- Talmațchi 2011 c G. Talmațchi, *Aspecte ale circulației și penetrației monetare în teritoriul pontic (secolele VI-I a. Chr.)*, Pontica, 44, 449-468.

- Talmațchi 2011 d G. Talmațchi, *Despre magistrații monetari și cronologia monetărilor grecești dobrogene în perioada preromană*, Peuce SN, 9, 483-500.
- Talmațchi, Andreescu 2008 G. Talmațchi, G. Andreescu, *Monede de „tip scitic” aflate într-o colecție particulară din Constanța*, Pontica, 41, 451-472.
- Talmațchi, Cliante 2006-2007 G. Talmațchi, T. Cliante, *Descoperiri de semne monetare, monede grecești autonome și macedonene în Tomis, apărute în urma cercetărilor arheologice*, Cercetări Numismatice, 12-13, 13-26.
- Talmațchi, Lungu 2006 G. Talmațchi, L. Lungu, *Descoperiri monetare inedite din zona Ulmetum. Considerații asupra circulației monetare*, Pontica, 39, 381-413.
- Teodor 1999 S. Teodor, *Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î.Hr. Considerații generale și repertoriu arheologic*, București.
- Teodor, Mihăilescu-Bîrliba 1993 S. Teodor, V. Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperiri monetare din așezarea geto-dacică de la Poiana – Tecuci*, ArhMold, 16, 121-130.
- Teodor, Nicu, Țau 1987 S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, județul Galați*, Thraco-Dacica, 8, 1-2, 133-138.
- Ursachi, Mihăilescu-Bîrliba 1992 V. Ursachi, V. Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperiri monetare din așezarea dacică de la Brad*, ArhMold, 15, 97-105.
- Vinogradov, Karyškovskij 1997 J.G. Vinogradov, P.O. Karyškovskij, *Das Olbische Münzdekret des Kanobos und der Wert der Edelmetalle am Pontos in 4. Jh. V. Chr.*, în PS, 250-275.
- Vîlcu 2010 A. Vîlcu *Sur les statères en or de type Koson*, în R. Băjenaru et alii (ed.), *Recent Studies on Past and Present. I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area From Prehistory to the Early Medieval Age*, Transylvanian Review, 19, Suppl. 5.1, Cluj-Napoca, 199-212.
- Vîlcu, Petac 2012 A. Vîlcu, E. Petac, *Asupra cronologiei staterilor de aur de tip Alexandru cel Mare bătute la Istros*, în *Al XXIX-lea Simpozion național de numismatică, Bacău, 15-17 iunie 2012. Rezumatele comunicărilor*, 6-7.
- Vîlcu et alii 2011 A. Vîlcu et alii, *Considerations regarding the Greek gold coins struck during the 4th to the 1st centuries B.C. in the light of the XRF analysis*, Peuce SN, 9, 501-512.
- Vulpe 2010 A. Vulpe, *Burebista. a) Preliminarii*, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*², București, 667-671.
- Vulpe, Teodor 2003 R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, București.

- Winkler 1960 I. Winkler, *Note despre colecția monetară a lui Dániel Lészay*, SCN, 3, 451-463.
- Zaginajlo, Nudel'man 1971 A.G. Zaginajlo, A.A. Nudel'man, *Dorockoj klad drevnegreceskih serebrjanyh monet IV v. do n.e.*, MASP, 7, 122-137.
- Zirra 1996-1998 V.V. Zirra, *Bemerkungen zu den thrako-getischen Fibeln*, Dacia NS, 40-42, 29-53.

Anexa I. Descoperiri monetare aparținând orașului Histria
(AR, grupa III-IV)

Histria	Dobrogea	Moldova	Muntenia	Bulgaria (fără Dobrogea)
Tezaure	2187 AR (19 tez)	246 AR (6 tez)	81 AR (5 tez)	175 AR (6 tez)
Izolate	188 AR (55 pc)	146 AR (32 pc)	25 AR (14 pc)	31 AR (20 pc)
Total	2375 AR (19 tez; 55 pc)	704 AR (17 tez; 66 pc)		

Lista descoperirilor: Adamclisi (jud. Constanța) – 1 AR; Adâncata-Floariile (com. Alimanu, jud. Constanța) – 5 AR; Agigea (jud. Constanța) – 1 AR; Albești (jud. Constanța) – 3 AR; Argamum (com. Jurilovca, jud. Tulcea) – 1 AR; Babadag (jud. Tulcea) – 1 AR; Baraclar (Bulg.) – 1 AR; Barboși-Galați (jud. Galați) – 1 AR; Bâlgarka (Bulg.) – tez 10 AR; Bârlad (jud. Vaslui) – 2 AR; Benești (com. Tanacu, jud. Vaslui) – 1 AR; Berești (jud. Galați) – 1 AR; Bistreț (jud. Olt) – 1 AR; Bontești (com. Cârligele, jud. Vrancea) – 1 AR; Borănești (com. Coșereni, jud. Ialomița) – tez 63 AR; Borcea (jud. Călărași) – 3 AR; Brăcima (Bulg.) – tez 10 AR; Brăila (jud. Brăila) – 4 AR; Bunești (com. Averești, jud. Vaslui) – tez 1 AR; Butori (R. Mold.) – 1 AR; Camena (com. Baia, jud. Tulcea) – 2 AR; Canlia (com. Lipnița, jud. Constanța) – 2 AR; Capul Șabla (Bulg.) – 2 AR; Căbești (com. Podu Turcului, jud. Bacău) – tez 30 AR; Căciulești (com. Girov, jud. Neamț) – 2 AR; Călărași (jud. Călărași) – 1 AR; Cerepcău (R. Mold.) – 1 AR; Cernavodă (jud. Constanța) – 1 AR; Cetatea Albă (Belgorod-Dnestrovskij, Ucr.) – 3 AR; Ciripcău (R. Mold.) – 1 AR; Constanța (jud. Constanța) – tez 110 AR; 10 AR; Crăsanii de Jos (com. Balaciu, jud. Ialomița) – 1 AR; Credința (com. Chirnogeni, jud. Constanța) – 1 AR; Cremenari (com. Galicea, jud. Vâlcea) – tez 4 AR; Cumpăna (jud. Constanța) – 2 AR; Dăeni (jud. Tulcea) – tez cca 2000 AR; tez 1 AR; Deleni (jud. Constanța) – 1 AR; Dervent (Ucr.) – 1 AR; Devnia (Bulg.) – 1 AR; Dimităr Ganevo (Bulg.) – 1 AR; Dobrogea (provincie) – tez 400 AR; tez 7 AR; 53 AR; Dobrogled (Bulg.) – tez 67 AR; Doliște (Bulg.) – 2 AR; Doroșcani (com. Popești, jud. Iași) – AR; Doroțcaia (R. Mold.) – tez

152. Pentru toate descoperirile din Anexe, a se vedea, mai ales, lista bibliografică de la nota 5; în cazul tezaurelor, sunt consemnate doar piesele cetății respective, pe care acestea le conțin. Au fost folosite următoarele abrevieri: AV – aur, AR – argint, AE – bronz; tez – tezaur, pc – punct (cu descoperiri), ex – exemplare.

Pentru descoperirile de monede histriene din Moldova, se referă la spațiul Daciei răsăritene, dintre Carpații Orientali, Nistru, Marea Neagră și Dunăre (Mihăilescu-Bîrliba 1990, 14).

162 AR; **Dunărea** (com. Seimeni, jud. Constanța) – 1 AR; **Dunăreni** (jud. Constanța) – 1 AR; **Durlești – Chișinău** (R. Mold.) – tez 7 AR; **Enisala** (jud. Tulcea) – tez 37 AR; 2AR; **Fântânele** (jud. Constanța) – 1 AR; **Focșani** (jud. Vrancea) – 1 AR; **Gaber** (Bulg.) – 1 AR; **Galați** (jud. Galați) – 1 AR; **Galița** (com. Ostrov, jud. Constanța) – 7 AR; **Găiceana** (jud. Bacău) – 3 AR; **Gâldău** (com. Jegălia, jud. Călărași) – 1 AR; **Gebeduke** (Bulg.) – 1 AR; **Giurgiu** (jud. Giurgiu) – 2 AR; **Glăvănești** (com. Glăvănești, jud. Bacău) – 1 AR; **Gura Dobrogei** (com. Cogeașlac, jud. Constanța) – 1 AR; **Hârșova** (jud. Constanța) – tez AR; 3 AR; **Histria** (com. Istria, jud. Constanța) – 7 AR; **Holboca** (jud. Iași) – 1 AR; **Horodiște** (R. Mold.) – 1 AR; **Hotarele** (jud. Giurgiu) – tez 9 AR; **Iezeru** (com. Jegălia, jud. Călărași) – 1 AR; **Ion Corvin** (jud. Constanța) – tez AR; **Insula Șerpilor** (Ucr.) – 2 AR; **Isaccea** (jud. Tulcea) – 5 AR; **Istria** (jud. Constanța) – 8 AR; **Izvoarele** (jud. Tulcea) – 2 AR; **Izvoarele** (com. Lipnița, jud. Constanța) – 1 AR; **Jijila** (jud. Tulcea) – 1 AR; **Jurilovca** (jud. Tulcea) – 2 AR; **Kaloian** (Bulg.) – 2 AR; **Kaolinovo** (Bulg.) – tez 28 AR; **Kičevo** (Bulg.) – 1 AR; **Krajnovo** (Bulg.) – tez 24 AR; **Krumovo** (Bulg.) – 1 AR; **Mangalia** (jud. Constanța) – 5 AR; **Măcin** (jud. Tulcea) – tez 200 AR; **Medgidia** (jud. Constanța) – 1 AR; **Medoveč** (Bulg.) – 1 AR; **Murfatlar** (jud. Constanța) – 1 AR; **Murgeni** (jud. Vaslui) – 1 AR; **Murighiol** (jud. Tulcea) – 1 AR; **Năvodari** (jud. Constanța) – 1 AR; **Niculitel** (jud. Tulcea) – 1 AR; **Nunțași** (com. Istria, jud. Constanța) – 3 AR; **Obârșeni** (com. Vinderei, jud. Vaslui) – 1 AR; **Obârșia** (jud. Olt) – 1 AR; **Obrociște** (Bulg.) – tez 4 AR; **Orlovka** (Ucr.) – cca 100; **Ostrov** (jud. Constanța) – 2 AR; **Pamidovo** (Bulg.) – tez 2 AR; **Pantelimonul de Sus** (jud. Constanța) – tez 5 AR; **Pădureni** (com. Dobromir, jud. Constanța) – 1 AR; **Pecineaga** (jud. Constanța) – 4 AR; **Plovdiv** (Bulg.) – 3 AR; **Pietroasele** (jud. Buzău) – 1 AR; **Piua Petrii** (com. Giurgeni, jud. Ialomița) – 1 AR; **Piscu** (jud. Galați) – 1 AR; **Ploiești** (jud. Prahova) – 6 AR; **Poiana** (com. Nicorești, jud. Galați) – 5 AR; **Poiana Teiului** (jud. Tulcea) – tez AR; **Pomarevo** (Bulg.) – 1 AR; **Prilep** (Bulg.) – 2 AR; **Prisecani** (com. Boghești, jud. Vrancea) – 1 AR; **Prodănești** (com. Berești-Meria, jud. Galați) – 1 AR; **Rasova** (jud. Constanța) – 1 AR; **Razdjal** (Bulg.) – tez 160 AR; **Răzoarele** (com. Oltina, jud. Constanța) – 1 AR; **Râncăciiov** (com. Călinești, jud. Argeș) – tez 4 AR; **Reni** (Ucr.) – 1 AR; **Roșița** (Bulg.) – 1 AR; **Roxolani** (Ucr.) – tez 2 AR; 5 AR; **Sarighiol** (Bulg.) – 1 AR; **Satu Nou** (com. Oltina, jud. Constanța) – 3 AR; **Sălcioara** (com. Jurilovca, jud. Tulcea) – 2 AR; **Sborianovo** (Bulg.) – 6 AR; **Seimeni** (jud. Constanța) – 1 AR; **Silistra** (Bulg.) – tez 104 AR; tez 22 AR; tez 2 AR; **Sinoe** (com. Mihai Viteazu, jud. Constanța) – tez 5 AR; 5 AR; **Slava Cercheză** (jud. Tulcea) – 4 AR; **Slava Rusă** (com. Slava Cercheză, jud. Tulcea) – 1 AR; **Smoljan** (Bulg.) – 2 AR; **Sofia** (Bulg.) –

1 AR; **Spiru Haret** (com. Berteștii de Jos, jud. Brăila) – 1 AR; **Stara Zagora** (Bulg.) – 1 AR; **Stolniceni** (R. Mold.) – tez 44 AR; **Tăvădărești** (com. Dealul Morii, jud. Bacău) – 1 AR; **Târgușor** (jud. Constanța) – 1 AR; **Târnava** (com. Botoroaga, jud. Teleorman) – tez 1 AR; **Telița** (com. Frecăței, jud. Tulcea) – 2 AR; **Todorovo** (Bulg.) – tez 50 AR; **Tulcea** (jud. Tulcea) – tez 104 AR; 5 AR; **Tuzla** (Ucr.) – 2 AR; **Vadu** (com. Corbu, jud. Constanța) – 4 AR; **Valea Teilor** (jud. Tulcea) – 6 AR; **Varna** (Bulg.) – 1 AR; **Vaslui** (jud. Vaslui) – 1 AR; **Văcăreni** (com. Luncavița, jud. Tulcea) – 1 AR; **Vărăști** (com. Dorobanțu, jud. Călărași) – 1 AR; **Vetrișoia** (jud. Vaslui) – 1 AR; **Viile** (com. Ion Corvin, jud. Constanța) – 1 AR; **Vladislavovo** (Bulg.) – 1 AR; **Vulturu** (jud. Constanța) – 2 AR.

Anexa II. Descoperiri monetare aparținând orașului Histria (AV și AE)

Histria	Dobrogea	N. Dunării	S. Dunării (fără Dobrogea)
Tezaur	(?) AV (1 tez)	19 AV (1 tez)	
	9 AE (5 tez)	315 AE (3 tez)	
Izolate	1095 AE (49 pc)	26 AE (8 pc)	2 AE (2 pc)
Total	1114 ex (6 tez; 49 pc)	362 ex (4 tez; 10 pc)	

Lista descoperirilor: **Adamclisi** (jud. Constanța) – 1 AE; **Adâncata-Flo-riile** (com. Alimanu, jud. Constanța) – 15 AE; **Agigea** (jud. Constanța) – 1 AE; **Albești** (jud. Constanța) – 4 AE; **Anadol** (Dolinskoe, Ucr.) – tez 19 (?) AV; **Argamum** (com. Jurilovca, jud. Tulcea) – 15 AE; **Babadag** (jud. Tulcea) – 1 AE; **Barboși-Galați** (jud. Galați) – 1 AE; **Bărăganu** (com. Mereni, jud. Constanța) – 3 AE; **Brad** (com. Negri, jud. Bacău) – 1 AE; **Caliacra** (Bulg.) – 1 AE; **Călan** (jud. Hunedoara) – tez 11 AE; **Cerbu** (com. Topolog, jud. Tulcea) – 1 AE; **Cernavodă** (jud. Constanța) – 1 AE; **Cheia** (com. Târgușor, jud. Constanța) – 1 AE; **Ciucurova** (jud. Tulcea) – 1 AE; **Cochirleni** (com. Rasova, jud. Constanța) – 1 AE; **Cogealac** (jud. Constanța) – 1 AE; **Constanța** (jud. Constanța) – 7 AE; **Costești** (com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara) – 20 AE; **Cumpăna** (jud. Constanța) – tez AV; **Dervent** (com. Ostrov, jud. Constanța) – 1 AE; **Dobrogea** (provincie) – tez AE; 18 AE; **Dorobanțu** (com. Nicolae Bălcescu, jud. Constanța) – 3 AE; **Draganovo** (Bulg.) – 1 AE; **Dunăreni** (com. Aliman, jud. Constanța) – 1 AE; **Fedești** (com. Șuletea, jud. Vaslui) – tez cca 300 AE; **Garvăn** (com. Jijila, jud.

Tulcea) – 1 AE; **Ghindărești** (jud. Constanța) – 1 AE; **Gura Dobrogei** (com. Cogealac, jud. Constanța) – 1 AE; **Hârșova** (jud. Constanța) – 1 AE; **Histria** (com. Istria, jud. Constanța) – 831 AE; **Insula Șerpilor** (Ucr.) – 1 AE; **Ion Corvin** (jud. Constanța) – 1 AE; **Isaccea** (jud. Tulcea) – tez 2 AE; 7 AE; **Istria** (jud. Constanța) – 4 AE; **Izvoarele** (com. Lipnița, jud. Constanța) – 7 AE; **Jurilovca** (com. Jurilovca, jud. Tulcea) – 3 AE; **Kesterič** (Bulg.) – 1 AE; **Limanu** (jud. Constanța) – 2 AE; **Luncani** (com. Boșorod, jud. Hunedoara) – 1 AE; **Mangalia** (jud. Constanța) – 2 AE; **Mihai Viteazu** (jud. Constanța) – 2 AE; **Năvodari** (jud. Constanța) – 1 AE; **Nunțași** (com. Istria, jud. Constanța) – 3 AE; **Oarța de Sus** (com. Oarța de Jos, jud. Maramureș) – 1 AE; **Ostrov** (jud. Constanța) – 2 AE; **Palazu Mic** (com. Mihail Kogălniceanu, jud. Constanța) – 1 AE; **Pantelimonul de Sus** (jud. Constanța) – tez 2 AE; **Pecineaga** (jud. Constanța) – 1 AE; **Piatra Frecăței** (com. Ostrov, jud. Tulcea) – 1 AE; **Piatra Frecăței** (com. Frecăței, jud. Brăila) – 1 AE; **Râncăciuv** (com. Călinești, jud. Argeș) – tez 4 AE; **Salcia** (jud. Tulcea) – 1 AE; **Sarichioi** (jud. Tulcea) – tez 3 AE; 1 AE; **Sălcioara** (com. Jurilovca, jud. Tulcea) – 2 AE; **Silistra** (Bulg.) – 4 AE; **Sinoe** (com. Mihai Viteazu, jud. Constanța) – 115 AE; **Sprâncenata** (jud. Olt) – 1 AE; **Tariverde** (com. Cogealac, jud. Constanța) – 5 AE; **Târgușor** (jud. Constanța) – 1 AE; **Tulcea** (jud. Tulcea) – tez 2 AE; 2 AE; **Tuzla** (com. Tuzla, jud. Constanța) – 1 AE; **Vadu** (com. Corbu, jud. Constanța) – 1 AE; **Valu lui Traian** (jud. Constanța) – 5 AE.

Anexa III. Descoperiri monetare aparținând orașului Callatis
(AV, AR și AE)

Callatis	Dobrogea		N. Dunării		S. Dunării (fără Dobrogea)	
Tezaure	59 AV (3 tez)		260 AV (2 tez)		1 AV (1 tez)	
	1 AR (2 tez)				9 AR (6 tez)	
	88 AE (7 tez)		32 AE (1 tez)		1 AE (1 tez)	
Izolate	3 AV	(44 pc)	4 AV	(13 pc)		(14 pc)
	17 AR				9 AR	
	179 AE		14 AE		16 AE	
Total	347 ex (12 tez; 44 pc)		346 ex (11 tez; 27 pc)			

Lista descoperirilor: **Adamclisi** (jud. Constanța) – tez 4 AE; 2 AE; **Adâncata-Floriile** (com. Alimanu, jud. Constanța) – 2 AE; **Albești** (jud.

Constanța) – 1 AR; 13 AE; **Anadol** (Dolinskoe, Ucr.) – tez 240 (?) AV; **Balcic** (Bulg.) – 3 AE; **Barboși-Galați** (jud. Galați) – 1 AV; **Băltenii de Jos** (com. Beștepe, jud. Tulcea) – 1 AE; **Băneasa** (jud. Constanța) – 1 AR; **Bărăganu** (com. Mereni, jud. Constanța) – 3 AE; **Bălgarevo** (Bulg.) – tez 2 AV; **Belgun** (Bulg.) – 2 AE; **Bojureț** (Bulg.) – 1 AR; 1 AE; **Caliacra** (Bulg.) – 2 AE; **Canlia** (com. Lipnița, jud. Constanța) – 1 AE; **Capidava** (com. Topalu, jud. Constanța) – 1 AV; **Capul Șabla** (Bulg.) – tez 10 AE; 1 AR; **Cavarna** (Bulg.) – 2 AE; **Cernavodă** (jud. Constanța) – 1 AE; **Ciorani** (com. Pufești, jud. Vrancea) – AE; **Constanța** (jud. Constanța) – 12 AE; **Cumpăna** (jud. Constanța) – tez AV; **Čiauskiroi** (Bulg.) – 1 AE; **Dăeni** (jud. Tulcea) – tez 57 AV; **Dâlgopol** (Bulg.) – 1 AR; **Dobrogea** (provincie) – tez AE; 2 AV; 2 AR; 39 AE; **Dorobanțu** (com. Nicolae Bălcescu, jud. Constanța) – 1 AE; **Drobeta Turnu Severin** (jud. Mehedinți) – 1 AE; **Eforie Sud** (jud. Constanța) – 1 AE; **Efreitor Bakalovo** (Bulg.) – 1 AE; **Golem** (Bulg.) – tez 2 AR; **Grădiștea** (jud. Brăila) – 1 AE; **Grădiștea** (jud. Călărași) – 1 AV; **Hârșova** (jud. Constanța) – 2 AE; **Histria** (com. Istria, jud. Constanța) – 13 AE; **Insula Șerpilor** (Ucr.) – AE; **Ion Corvin** (jud. Constanța) – tez AR; **Isaccea** (jud. Tulcea) – 17 AE; **Izvoarele** (com. Lipnița, jud. Constanța) – 5 AE; **Kaimenčivo** (Bulg.) – 1 AR; **Kalimanthi** (Bulg.) – 1 AR; **Kirazli** (Tur.) – tez 1 AV; **Limanu** (jud. Constanța) – 1 AE; **Malomir** (Bulg.) – tez AR; **Mangalia** (jud. Constanța) – tez 50 AE; tez 16 AE; tez 8 AE; 3 AR; 18 AE; **Mărășești** (jud. Vrancea) – tez 20 AV; **Mektepini** (Tur.) – tez 2 AR; **Meydančikkale** (Tur.) – tez 1 AR; **Momino** (Bulg.) – 1 AE; **Murighiol** (jud. Tulcea) – 5 AE; **Năvodari** (jud. Constanța) – 1 AE; **Neikovo** (Bulg.) – 2 AE; **Obročište** (Bulg.) – 2 AE; **Odyrci** (Bulg.) – 1 AR; **Onogur** (Bulg.) – 1 AE; **Osenovo** (Bulg.) – 1 AE; **Ostrov** (jud. Constanța) – 2 AE; **Pecineaga** (jud. Constanța) – 2 AR; 11 AE; **Piua Petrii** (com. Giurgeni, jud. Ialomița) – 1 AE; **Plopeni** (com. Chirnogeni, jud. Constanța) – 3 AR; 1 AE; **Plovdiv** (Bulg.) – 1 AR; 1 AE; **Poiana** (com. Nicorești, jud. Galați) – tez 32 AE; 4 AE; **Popești** (com. Mihăilești, jud. Giurgiu) – 1 AE; **Preslav** (Bulg.) – tez 1 AE; **Racovița** (com. Voineasa, jud. Olt) – 3 AE; **Radovanu** (com. Radovanu, jud. Călărași) – 2 AE; **Rândunica** (com. Mihail Kogălniceanu, jud. Tulcea) – 1 AE; **Satu Nou** (com. Oltina, jud. Constanța) – 1 AE; **Sborianovo** (Bulg.) – 2 AR; **Schitu** (com. Costinești, jud. Constanța) – 1 AE; **Scorțeni** (R. Mold.) – 2 AV; Silistra (Bulg.) – tez 1 AR; **Sinoe** (com. Mihai Viteazu, jud. Constanța) – 3 AE; **Slava Rusă** (com. Slava Cercheză, jud. Tulcea) – 1 AE; **Smoljan** (Bulg.) – 1 AR; 8 AE; **Sokolnik** (Bulg.) – 1 AR; **Sveti Nicola** (Bulg.) – 1 AE; **Telița** (com. Frecăței, jud. Tulcea) – 1 AE; **Topola** (Bulg.) – 1 AR; 1 AE; **Turcoaia** (jud. Tulcea) – 1 AE; **Tuzla** (jud. Constanța) – tez AE; 3 AE; **Ulmeni** (jud. Călărași) – 1 AE; **Valu lui Traian** (jud. Constanța) – 2 AE; **Varna** (Bulg.) – tez 2 AR; tez 2 AR; 1 AR; **Zlatni Piasathi** (Bulg.) – 1 AE.

Anexa IV. Descoperiri monetare aparținând orașului Tomis
(AV, AR și AE)

Tomis	Dobrogea		N. Dunării		S. Dunării (fără Dobrogea)	
Tezaure	2 AV (3 tez)		59 AV (2 tez)			
					3 AR (2 tez)	
	129 AE (8 tez)		1 AE (1 tez)			
Izolate	1 AV	33 pc		7 pc	1 AV	5 pc
	203 AE		17 AE		4 AE	
Total	335 ex (11 tez; 33 pc)		85 ex (5 tez; 12 pc)			

Lista descoperirilor: **Adamclisi** (jud. Constanța) – 1 AE; **Adâncata-Flo-riile** (com. Alimanu, jud. Constanța) – 1 AE; **Anadol** (Dolinskoe, Ucr.) – tez 57 (?) AV; **Argamum** (com. Jurilovca, jud. Tulcea) – AE; **Barboși-Galați** (jud. Galați) – 3AE; **Bărăganu** (com. Mereni, jud. Constanța) – 7 AE; **Bălgarevo** (Bulg.) – tez 1 AV; **Capidava** (com. Topalu, jud. Constanța) – 1 AE; **Cataloi** (com. Frecăței, jud. Tulcea) – 1 AE; **Cavarna** (Bulg.) – 1 AV; **Cetatea Albă** (Belgorod-Dnestrovskij, Ucr.) – 1 AE; **Constanța** (jud. Constanța) – tez 5 AE; tez 11 AE; tez 4 AE; tez 8 AE; tez 100 AE; 86 AE; **Copuzu** (com. Balaciu, jud. Ialomița) – 2AE; **Crângu** (com. Ion Corvin, jud. Constanța) – 1 AE; **Cumpăna** (jud. Constanța) – tez AV; **Delos** (Gre.) – 1 AE; **Dobrogea** (provincie) – tez AE; 35 AE; **Draganovo** (Bulg.) – 1 AE; **Durankulak** (Bulg.) – 1 AE; **Graničar** (Bulg.) – tez 1 AV; **Hârșova** (jud. Constanța) – 2 AE; **Histria** (com. Istria, jud. Constanța) – 32 AE; **Insula Șerpilor** (Ucr.) – 8 AE; **Isaccea** (jud. Tulcea) – 2 AE; **Izvoarele** (com. Lipnița, jud. Constanța) – 7 AE; **Kirazli** (Tur.) – tez 1 AR; **Lanurile** (com. Bărăganu, jud. Constanța) – 1 AE; **Mangalia** (jud. Constanța) – 4 AE; **Mărășești** (jud. Vrancea) – tez 2 AV; **Medgidia** (jud. Constanța) – tez 1 AE; **Mektepini** (Tur.) – tez 2 AR; **Mihail Kogălniceanu** (jud. Constanța) – 1 AE; **Murighiol** (jud. Tulcea) – 1 AE; **Odârthi** (Bulg.) – 1 AE; **Odyrci** (Bulg.) – 1 AE; **Oltina** (jud. Constanța) – 1 AE; **Ostrov** (jud. Constanța) – 1 AE; **Ovidiu** (jud. Constanța) – 2 AE; **Peștera** (jud. Constanța) – 1 AE; **Radovanu** (jud. Călărași) – 1 AE; **Răzoarele** (com. Oltina, jud. Constanța) – 1 AE; **Roseți** (jud. Călărași) – 1 AE; **Satu Nou** (com. Oltina, jud. Constanța) – 1 AE; **Schitu** (com. Costinești, jud. Constanța) – 1 AE; **Sinoe** (com. Mihai Viteazu, jud. Constanța) – 2 AE; **Târgșoru Vechi** (jud. Prahova) – 1 AE; **Telerig** (Bulg.) – 1 AE; **Thessaloniki** (Gre.) – 1 AE;

Topraisar (jud. Constanța) – 1 AE; **Tufani** (com. Independența, jud. Constanța) – 3 AE; **Tulcea** (jud. Tulcea) – 1 AV; **Turcoaia** (jud. Tulcea) – 2 AE; **Tuzla** (jud. Constanța) – tez AE; **Valu lui Traian** (jud. Constanța) – 2 AE; **Vârteju** (com. Măgurele, jud. Ilfov) – tez 1 (?) AE; **Visterna** (com. Sarichioi, jud. Tulcea) – 1 AE.

Modele iconografice comune în cetățile pontice din epocile elenistică și romană

FLORINA PANAIT BÎRZESCU

În mulțimea de reprezentări de divinități pe care le întâlnim în orașele grecești din regiunea Mării Negre în epocile elenistică și romană, putem remarca existența unei anumite standardizări, cel puțin în ceea ce privește statuaria de mici dimensiuni și reliefulurile votive, fapt care se datorează nu numai uniformizării continue a imaginii de cult începute încă din perioadă clasică¹, ci și procesului de producere a acestor artefacte, proces în care un rol important l-a avut circulația modelelor, fie prin importarea lor, fie prin intermediul sculptorilor itineranți. În cele ce urmează vom încerca, printr-o serie de studii de caz, să conturăm o imagine despre originea și răspândirea acestor modele în spațiul pontic, în ceea ce privește reprezentările de divinități. Implicațiile acestei teme nu privesc numai aspectul tehnico-artistic al producerii unui obiect ce servea cultului, ci pot aduce clarificări necesare pentru înțelegerea fenomenului religios. Este de urmărit îndeosebi modul în care această producție artistică reușește să răspundă particularităților locale de cult.² Modele iconografice circulau sub forma unor mulaje din lut, folosite pentru producerea în serie a sculpturilor din marmură sau bronz, un fenomen de mult constatat și descris prin numeroase exemple.³ Acest studiu se concentrează în principal

Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”; florina12@gmail.com.

1. Carpenter 1994, 62.

2. Am preferat să folosim expresia „model iconografic” deoarece accepțiunea sa este destul de flexibilă și se adaptează unui variat număr de cazuri, care cuprind toate treptele reproducerii, de la copierea exactă la cea liberă, fără să implice în vreun fel judecăți de valoare legate de critica copiilor și de controversile stârnite de aceasta. În terminologia lui Lippold termenul *Vorbild* este utilizat atât pentru imitația liberă, *Nachbildung*, cât și pentru copii, care pot transforma modelul, în ceea ce privește stilul, forma și proporția, dar pot rămâne fidele modelului, în ceea ce privește trăsăturile principale, cf. Lippold 1923, 3-4. Despre terminologia și problematica reproducerilor, la Lippold 1923, 2 urm.; Zanker 1974, XVII; Strocka 1979, 143-173; Niemeier 1985, 8-18; Rolley 1999, 406-409. Despre controversile legate de critica copiilor: Ridgway 1984, *passim*; Hallet 1995, 121-160; Gazda 1995, 121-156; Gazda 2002, *passim*.

3. Lippold 1923; Bieber 1977; Bol 1972, 47-103; Strocka 1979, 143-173; Ridgway 1984, 31-34; Hees-Landwehr 1985; Niemeier 1985; Palagia 2006, 243-279.

asupra a două probleme: 1) standardizarea și variația în produsele de serie din micro-statuaria – având ca studii de caz iconografia Kybele și a lui Dionysos – și 2) originea și circulația modelelor iconografice din spațiul pontic în statuaria din a) marmură și b) bronz.

I. Standardizarea și variația în produsele de serie din micro-statuaria

a) Variațiile unei iconografii standardizate: Kybele

Kybele este una dintre divinitățile care au avut încă din perioada arhaică o imagine standardizată. Cel mai comun tip, care o redă pe Mama Zeilor șezând, a fost creat în Ionia arhaică, de unde a fost preluat în Eolia și dezvoltat mai departe, prin adăugarea leului în poala zeiței.⁴ Odată cu statuia lui Agorakritos, creată pentru Metroonul din agora ateniană, se introduce un nou element: gestul libației⁵, care, alături de *tympanon*, completează imaginea caracteristică a zeiței. Aceasta a fost reprodusă astfel până la sfârșitul Antichității, singurele variații regăsindu-se în tratarea faldurilor și în unele detalii, cum ar fi dispunerea leilor – în poalele zeiței sau încadrându-i tronul. Numeroasele reprezentări ale Kybele și descoperite în cetățile din zona Mării Negre⁶ oferă o bună perspectivă asupra modelelor iconografice care le-au inspirat și, prin urmare, asupra originii și receptării acestora în spațiul pontic. Cele mai timpurii reprezentări ale Kybele datează de la sfârșitul epocii arhaice și poartă marca cetății de origine a coloniștilor. Este vorba de trei reliefuri descoperite la Apollonia⁷ și de două descoperite la Olbia⁸. Acestea sunt creații din piatră locală după modele ioniene. În formele

4. Modelul a fost preluat de coloniile eoliene, adăugându-i-se un nou element: leul din poala zeiței. Acesta nu este atestat în arta ioniană; era probabil necesar în cetățile eoliene (precum Kyme) pentru a o identifica pe zeiță drept Kybele, cf. Neumann 1983, 130-131. Despre influența modelului milesian în spațiul eolian, vezi și Rein 1993, 42-44. Spre deosebire de reliefurile milesiene, cele eoliene se deosebesc și prin tipul de tron, care nu este un scaun simplu, ci o bancă, care ocupă toată suprafața reliefului, cf. Neumann 1983, cat. 57, 58, pl. 17.3-4 (Kyme). Aceste deosebiri s-ar putea explica prin referința la o anumită imagine de cult, cf. Langlotz 1975, 163.

5. E. Simon, în LIMC VIII.1, s.v. Kybele, 764, cat. 47 a-c.

6. Un catalog al reprezentărilor sale din cetățile vest-pontice, la Chiekova 2008, 137 și urm.; cf. și Tacheva-Hitova 1983, *passim*; pentru Olbia, a se vedea Rusjaeva 1992, 143-148; cu completări în Drevnejšij temenos Ol' vii, 20-22; pentru nordul Mării Negre, a se vedea Kobylina 1976, 71 și urm., în special 136-139; Sokolov 1974, cat. 64; pentru Chersones: Ivanova 1976, cat. 44-56.

7. Gălăbov 1961, 226-227, fig. 5-6; în structura generală a figurii zeiței și în formele masive ale figurii se recunoaște proveniența ioniană, mai precis milesiană, a acestora, cf. Alexandrescu Vianu 1980, 262-263, fig. 1.

8. Rusjaeva 1992, 144, fig. 47.

masive ale corpului, în postura șezândă a figurii, în maniera redării drapajului, precum și în tipul de relief *naiskos*, reliefurile se apropie cel mai mult de exemplare cunoscute de la Milet.⁹ Perpetuarea acestui tip în epoca elenistică poate fi recunoscută în unele exemplare care păstrează tipul de tron simplu, rectangular.¹⁰ În epocile elenistică și romană acest tip de statueta este reprodusă în numeroase exemplare, după o schemă simplificată a modelului attic cu patera și *tympanon*, schemă caracterizată prin drapajul *chitonului* redat prin caneluri asemenea unei coloane, prin faldurile grele ale *himationului* și prin *chitonul* sus încins. Deși ecourile modelului attic par să se întrevadă în unele exemplare¹¹, aspectul general al acestor statuete, în mod particular *chitonul* sus încins, indică mai degrabă un model creat în epoca elenistică, care a inspirat și statuia Kybelei de la Pergam¹². Statuile de cult, cum ar fi cea descoperită la Pantikapaion¹³ în complexul rezidențial de pe muntele lui Mithridates (fig. 1) și alta recent descoperită într-un sanctuar din Dionysopolis,¹⁴ urmează același model attic, interpretat în stilul epocii romane. O statuie similară se afla și în sanctuarul din Phasis (Colchida), pe care Arrian l-a vizitat în secolul II p. Chr. Acesta din urmă descrie statuia ca semănând cu cea aflată în Metroonul din Atena.¹⁵

O statueta de la Pantikapaion¹⁶ păstrează intactă o compoziție mai puțin obișnuită: unul din lei se află în partea dreaptă a tronului, iar celălalt, mai mic, în locul obișnuit al *tympanon*-ului (fig. 2). Poate statuia de pe acropola aceleiași cetăți, al cărei braț stâng – azi pierdut – era, foarte probabil, ridicat și nu se sprijinea pe *tympanon*-ul aflat jos în stânga tronului, ci tot pe un leu. Avem de a face probabil cu o particularitate a iconografiei zeiței din cetatea nord-pontică. În afară de acestea, sunt puține exemple care se abat de la tipul iconografic descris mai sus. Din Pontul Stâng, respectiv de la Histria și Tomis, provin

9. Alexandrescu Vianu 1980, 262-263. Pentru analogii, a se vedea Neumann 1983, cat. 48, pl. 16.1 = LIMC VIII.1, s.v. Kybele, cat. 30; Vermaseren 1987, cat. 702 (Milet), 709-710 (Didyma).

10. Bordenache 1969, cat. 49, pl. 23.

11. Alexandrescu Vianu 2000, 41, cat. 15, 20, pl. 8, 9.

12. Vermaseren 1987, cat. 349, pl. 76; Neumann 1983, cat. 554, pl. 41, 1.2; LIMC VIII.1, s.v. Kybele, cat. 48a; Kruip 2011, 225-227, fig. 1-4. Datată la începutul (Neumann) sau la jumătatea (Kruip) secolului II a. Chr.

13. Statuia este considerată a fi o copie romană după un original grecesc din secolul IV a. Chr. – cf. Waldhauer 1936, 20, cat. 248, pl. 14-15; Kobylina 1976, 3, 17, cat. I.1, pl. 1. Cea din Pantikapaion se apropie cel mai mult de o statuie de epocă augustană descoperită în templul Kybelei de pe Palatin (Roma), cf. LIMC VIII.1, s. v. Kybele, cat. 49.

14. Lazarenko et alii 2010, 13-55.

15. Arrian, *Periplous Euxeinou Pontou* 9.1, trad. A. Silberman, ed. Belles Lettres, Paris, 1995.

16. Sokolov 1974, cat. 64.

reprezentări ce reproduc un model efesian (fig. 3)¹⁷, respectiv pergamenian (fig. 4)¹⁸. Acestea ar atesta circulația unor persoane¹⁹ care venerau divinitatea onorată în cele două cetăți, respectiv Efes și Pergam. Probabil reliefurile au fost realizate după modele iconografice care au circulat în Pont pentru a servi pe piața locală drept imagini votive pentru o filială a cultului zeiței.

Circulația modelelor iconografice care serveau unor ateliere locale pontice pentru producerea de reliefuri votive este cel mai bine exemplificată de două reliefuri de la Olbia (fig. 5)²⁰ și Pantikapaion (fig. 6)²¹, care o redau pe zeiță șezând într-o *aedicula* între două personaje: Hermes și Hecate.²² Față de exemplarul de la Pantikapaion, cel de la Olbia are *aedicula* simplificată, fără acrotere și rozetă, iar personajele prezintă aceleași detalii ale atributelor, posturii și veșmintelor, dar mult schematizate, fără redarea profunzimii și a perspectivei. De asemenea, dimensiunile sale sunt mult mai mici – 33 față de 79 cm. Cele două reliefuri, de la Olbia și Pantikapaion, sunt un exemplu de reproducere a unui model attic-ionian de relief votiv realizată în coloniile pontice în epoca romană.

b) Standardizarea unei iconografii variate: Dionysos

Spre deosebire de Kybele, iconografia lui Dionysos a cunoscut încă din perioada arhaică o bogată variație iconografică, de la un Dionysos matur la tânărul imberb sau copilul Dionysos, de la nuditate la diverse drapaje, combinate într-o multitudine de posturi ce marchează fiecare etapă a evoluției artei sculpturale grecești.²³ Amploarea deosebită a cultului său

17. Acesta reproduce imaginea Kybelei din Efes, însoțită de Hermes-Kadmilos și Zeus (Sabazios ?), vezi Bordenache 1969, cat. 59; Tacheva-Hitova 1983, cat. II.41. Caracterul fortuit al descoperirii și datarea timpurie, spre sfârșitul secolului al IV-lea a. Chr., ridică semne de întrebare asupra provenienței tomitane a fragmentului – cf. Alexandrescu Vianu 1990, 221, nota 16.

18. Tomis: Bordenache 1969, cat. 57. Referința la imaginea Kybelei de la Pergam este notabilă în pliurile în formă de U pe care chitonul le face deasupra abdomenului, cf. Alexandrescu Vianu 1990, p. 221-222.

19. Vezi și Tacheva-Hitova 1983, 138.

20. Kobylina 1976, 4, 19, cat. I.7, pl. 5. Personajul feminin aflat la dreapta zeiței, care ține în mâini două făclii lungi, este interpretat în ambele cazuri drept Kore. Günter 1994, 28-33, demonstrează însă că este vorba de Hecate, cf. LIMC VIII.1, s.v. Kybele, 752.

21. Kobylina 1976, 4, 19, cat. I.6, pl. 4. Relieful este datat pe baza analogiei cu alte reliefuri funerare și votive descoperite la Pantikapaion și datate în secolul I p. Chr.

22. Acestea apar deopotrivă în reliefuri atice și ioniene, reflectând foarte probabil asocierea lor în cultul Kybelei. LIMC VIII.1, s.v. Kybele, 752, cat. 40a (Magnesia pe Meandru), cat. 41 (Acropola Atenei); Vermaseren 1987, 219, cat. 734 (Adrasan, Pamphylia). Acoliiții zeiței apar fie în interiorul aediculei, fie pe coloanele acesteia.

23. Pentru un repertoriu al iconografiei lui Dionysos, vezi Gaspari, în LIMC III.1, v. Dionysos, 414-514.

în epocile elenistică și romană, reflectată în bogata evidență epigrafică și iconografică din cetățile Pontului Euxin²⁴, ne oferă prilejul să urmărim tendințele producției de reprezentări sculpturale de divinități din această perioadă. Eliminând din discuție capetele arhaizante ale unei divinități masculine cu barbă, care pot fi la fel de bine atribuite lui Dionysos sau lui Hermes, în tipul celui realizat de Alkamenes distingem două – modelele iconografice cel mai frecvent reproduse.

Primul arată un Dionysos nud, imberb, cu părul strâns într-un coc, împodobit cu struguri și frunze de viță și iederă (fig. 8, 10–12).²⁵ Prin postură și tratarea anatomică, acesta se înscrie în tradiția praxiteliană; mai precis, prototipul acestui tip iconografic a fost, foarte probabil, o prelucrare după statuia lui Apollo Lykeios, opera lui Praxiteles.²⁶ Prin modificarea piciorului de sprijin, a gestului mâinii drepte sau prin adăugarea unor elemente de drapaj și a unor atribute, acest prototip a fost transpus într-o serie de variante. Dintre acestea fac parte și două statui fragmentare de la Dionysopolis și Tomis. Cea de la Dionysopolis²⁷ este un tors, care nu păstrează nici o urmă de fald sau de atribut. Doar pletele de pe umeri și dinamica torsului, imprimată de postura mâinilor și picioarelor, asigură identificarea sa cu Dionysos. Linia umerilor și a șoldurilor arată o încordare a părții stângi, pe care se concentra și greutatea corpului, o încordare în contrast cu partea dreaptă a corpului, care apare deschisă prin piciorul relaxat ușor înainte și prin brațul ridicat. Toate acestea plasează piesa de la Dionysopolis în seria reproducerilor după un model derivat din cel al „Satyrului vărsând”.²⁸ Statuia de la Tomis²⁹ a fost de asemenea realizată după un model derivat din cel al lui Apollo Lykeios. Aceasta păstrează postura picioarelor, însă nu și a brațelor, iar după liniile torsului, a cărui musculatură este slab reliefată, e greu de precizat unghiul în care era ridicat brațul drept. Elementul nou al acestei piese este mantia, care nu e înfășurată în jurul taliei, ca la Apollo din Cyrene, ci cade în pliuri drepte, lipsite de profunzime, acoperind întreaga parte stângă a corpului și oferind astfel suport posturii întregii compoziții sculpturale.

24. Pentru cultul lui Dionysos în coloniile vest-pontice: Chiekova 2008, 71-113; pentru Olbia: Rusjaeva 1992, 96-100; Rusjaeva 2005, 389-410.

25. Descoperiri fragmentare care pot fi atribuite acestui tip după se cunosc la Chersonesos: Ivanova 1976, cat. 6-8; Tomis: Bordenache 1969, cat. 106, pl. 47.

26. Schröder 1989, *passim*. Prima atestare în statuaria a acestui tip datează din secolul I a. Chr., însă o serie de teracote din cetăți din Asia Minor stau mărturie pentru faptul că deja la sfârșitul secolului III–începutul secolului II a. Chr. exista un exemplar din marmură redându-l pe Dionysos în postura lui Lykeios, cf. Schröder 1989, 13-15.

27. Muzeul din Burgas, nr. inv. 30.

28. Pochmarski 1974, 123-126, fig. 29A; Schröder 1989, 74-76, cat. AA 1-10.

29. Bordenache 1969, 63, cat. 114, pl. 51.

Cele două statui fragmentare ilustrează varietatea modelelor iconografice destinate redării lui Dionysos în statuaria de dimensiuni medii și mari. În micro-statuaria însă este notabilă preferința pentru un tip compozit, ce îmbina postura praxiteliană cu câteva atribute independente de aceasta, precum *thyrsos*-ul ținut ca un sceptor. Pe o serie de mici reliefuri votive descoperite îndeosebi în cetățile vest-pontice³⁰, zeul este redat ținând în dreapta lăsată jos *kantharos*-ul, iar în stânga, *thyrsos*-ul; el poartă cizmulițe în picioare și uneori o *nebridă* petrecută oblic în fața torsului. Caracteristice acestui tip sunt moliciunea posturii și trăsăturile anatomice efeminate, tipic praxiteliene. Gestul mâinii stângi, care susține *thyrsos*-ul precum o lance, este însă un element eclectic, care aduce aminte de iconografia dinaștilor. El oferă un teoretic punct de sprijin necesar posturii praxiteliene, însă din punctul de vedere al compoziției aparține altui model iconografic, cunoscut sub numele de Dionysos tipul Hope.³¹

Acesta din urmă poartă un chiton scurt încins deasupra genunchilor, o *nebridă* petrecută oblic deasupra, o mantie ținută precum un șal pe antebrațe și cizme în picioare. *Thyrsos*-ul ținut precum o lance, aidoma dinaștilor, nu este aici doar semnul distinctiv al *thiasos*-ului bachic, ci sceptorul divinității atotputernice, care în lupta cu giganții de pe friza altarului din Pergam devine o adevărată armă. De altfel, Isler-Kerény³² remarcă pe de o parte similitudinea portului său cu cel al Artemidei și faptul că această vestimentație pune accentul pe latura războinică a divinității, iar pe de altă parte faptul că în același timp îl caracterizează pe zeul victorios venit din Orient, pantera de la picioarele sale amintind tocmai acest episod. Acest model iconografic, creat foarte probabil în sec. IV a. Chr. în Attica, a fost preluat la Pergam în secolul II a. Chr. pentru a reda statuia de cult a lui Dionysos Kathegemon, divinitatea protectoare a dinastiei attalide.³³ Deși este mult mai rar reprodus decât cel nud, îl întâlnim în cetățile din Marea Neagră într-un număr surprinzător de mare de exemplare. Statuile care îl redau astfel, în picioare, la Pantikapaion³⁴, Tiritake³⁵ și Histria³⁶,

30. Bordenache 1969, cat. 107, 111, 113 (Tomis); Covacef 2011, cat. 41, fig. 55 (Tomis); Alexandrescu Vianu 2000, cat. 173 (Histria); Tončeva 1960, 77, cat. 1-5, fig. 39 (Odessos).

31. Pochmarski 1974, 69-72; C. Gasparri, în LIMC III.1, s.v. Dionysos, 436, cat. 128; Todisco 1993, 96, fig. 100; Isler-Kerény 2010, 67. Același tip iconografic îl întâlnim într-o postură dinamică pe friza altarului din Pergam, cf. Moreno 1994, 460.

32. Isler-Kerény 2010, 67.

33. Musti 1986, 105-128; Müller 1989, 499-553.

34. Waldhauer 1931, 31, fig. 31; Sokolov 1974, cat. 16.

35. Sokolov 1974, cat. 70.

36. Descoperirea recentă la Histria a unei statui de mărime colosală, care păstrează pantera și cizma zeului, pare să se încadreze în acest tablou; vezi Avram *et alii* 2010-2011, 39-101, pl. 30c (sub tipar). Un studiu al acestei piese este pregătit de Maria Alexandrescu Vianu.

sau șezând, la Dionysopolis³⁷ funcționau, foarte probabil, ca statui de cult. Imaginea de pe o serie de emisiuni monetare ale Tomisului³⁸ care îl arată pe zeu cu aceleași atribute între coloanele unui templu face probabil referire la aceeași statuie. În cetățile vest-pontice acest tip iconografic apare pe o serie de trei reliefuri votive (fig. 7, 9)³⁹, dintre care unul cu inscripție, din care aflăm că cel reprezentat este însuși zeul suprem al Pergamului: Dionysos Kathegemon⁴⁰. Este posibil ca iconografia divinității din Pergam să fi influențat imaginea de cult a lui Dionysos din cetățile pontice. Acest tip de Dionysos pare să fie mult mai rar reprodus și, cel puțin în cele trei cazuri, Pantikapaion, Histria și Dionysopolis, a fost folosit pentru crearea unor statui de cult. Cele două elemente caracteristice ale sale, pantera și *thyrsos*-ul, au fost adăugate tipului nud al lui Dionysos, derivat din tipul Lykeios, îndeosebi în arta minoră – pe micile reliefuri votive (fig. 8, 10–12), în gliptică și pe emisiunile monetare –, unde apare ca un tip standard de reprezentare a zeului. Această uniformizare a iconografiei se datorează în mare măsură popularității tipului Dionysos în maniera Lykeios. Semnificația sa, strâns legată de euforia *thiasos*-ului bachic, a determinat preferința pentru acest model multiplicat în varii compoziții, deseori cu scop decorativ.⁴¹

2. Originea și circulația modelelor iconografice din spațiul pontic

a) Statuaria din marmură

Reproducerea unui model iconografic într-o serie de statui din marmură este atestată în spațiul pontic, de exemplu, în cazul statuetei Artemidei la vânătoare de la Tomis (fig. 13)⁴², Olbia (fig. 14)⁴³ și Odessos (fig. 15)⁴⁴. Cea de la Tomis face parte dintr-o serie de replici romane (tipul Büne-mann-Cherchel), copii după o reelaborare elenistică a tipului Versailles, creat în secolul IV a. Chr.⁴⁵ Spre deosebire de aceasta, statueta tomitană nu

37. Oppermann 2004, 262, pl. 61.2.

38. AMNG I.2, cat. 2919 (Caracalla); cat. 2954 (Plautilla); cat. 2980 (Geta); cat. 3339, 3340, 3355 (Maximinus).

39. Alexandrescu Vianu 2000, cat. 57-58, 174, 175 (Histria); Bordenache 1969, cat. 116 (Tomis); Covacef 2011, cat. 19, fig. 28; cat. 20, fig. 29 (Tomis).

40. ISM I 121; Canarache *et alii* 1963, 32, cat. 4, fig. 13-16; Alexandrescu Vianu 2009b, 31, fig. 15; Covacef 2011, cat. 19, fig. 28.

41. Gaspari, în LIMC III.1, s.v. Dionysos, 513.

42. Bordenache 1969, cat. 64, pl. 29; LIMC II.1, s.v. Artemis/Diana, cat. 28b.

43. Rusjaeva 1992, 108, fig. 34.

44. Tončeva 1960, 72, pl. 2.10.

45. Bordenache 1969, 42; LIMC II.1, s.v. Artemis/Diana, 806. Celelalte două statuete, de la Olbia și Odessos, sunt reproduceri (Wiederholungen) după alte variante elenistice ale Artemidei la vânătoare.

poartă veșmântul cu textură groasă a tipului Versailles, ci un *chiton* subțire, care aderă la corp, evidențiindu-i formele, iar capătul mantiei înfășurate în jurul taliei nu cade în față la jumătate, ci sub brațul stâng. În celelalte replici, Cherchel⁴⁶ și München⁴⁷, s-a păstrat la picioarele zeiței câinele redat în momentul atacării vânatului și, de asemenea, o coafură de tip *krobylos*. Așa cum observa și primul editor al piesei tomitane, Gabriela Bordenache, în stadiul actual al cunoștințelor e dificil de stabilit dacă aceasta a fost importată dintr-un atelier de sculptură activ în epoca romană sau este o creație a atelierului local, pe baza unui model.⁴⁸ Cele trei replici ale Artemidei tipul Bünemann-Cherchel atestă circulația produselor sculpturale de serie într-o arie largă, care nu se mai limita la spațiul egeean, ci cuprindea și vestul Imperiului Roman. Prin urmare, este greu sesizabilă atașarea acestui model de un anume cult, respectiv epicleză. Probabil prototipul clasic a servit cultului Artemidei Brauronia de la Atena,⁴⁹ iar reluările sale în numeroasele variante de epocă elenistică și romană au devenit imagini generice ale zeiței, potrivite pentru orice cult, fie ca reprezentare de cult, fie votivă sau decorativă. Astfel s-ar explica preferința în cetățile pontice a acestui tip iconografic.⁵⁰

În coloniile pontice, o excepție ar fi reprezentarea Artemidei *elaphebolos*. Aceasta redă finalul vânătorii, anume sacrificarea cerbului. Se deosebește de tipul Versailles prin postura zeiței, care forțează cu genunchiul un cerb doborât la picioarele sale, în același timp înfigându-i lancea în gât. Imaginea zeiței este cunoscută în statuaria printr-un număr restrâns de reproduceri (fig. 16)⁵¹, în schimb apare constant pe emisiunile monetare ale Chersonesului Tauric (fig. 17)⁵². Aceasta întruchipează foarte probabil statuia de cult a divinității protectoare a cetății, atestată epigrafic drept

46. LIMC II.1, s.v. Artemis/Diana, cat. 28a.

47. LIMC II.1, s.v. Artemis/Diana, cat. 28c.

48. Bordenache 1969, 42.

49. LIMC II.1, s.v. Artemis/Diana, 806.

50. Aceasta se reflectă cel mai bine în iconografia numismatică a coloniilor vest pontice: Callatis: AMNG I.1, cat. 303 (Septimius Severus); cat. 317 (Caracalla); cat. 324 (Geta); cat. 336 (Iulia Mamaea); cat. 351 (Philippus); cat. 363 (Otcilia). Tomis: AMNG I.2, cat. 2696-2700 (Commodus); cat. 2738-2742 (Septimius Severus); cat. 2793, 2808 (Iulia Domna); cat. 2844-2852, pl. 21.25 (Caracalla); cat. 2943 (Plautilla); cat. 2963, 2996 (Geta); cat. 3058 (Elagabalus); cat. 3121 (Iulia Paula); cat. 3168-3169, 3295 (Severus Alexander); cat. 3309 (Maximinus); cat. 3520-3521 (Gordian III și Tranquillina).

51. LIMC II.1, s.v. Artemis, cat. 402 (Delos), 403 (Delos); la acestea se mai adaugă două statui fragmentare provenind din Roma (Horti Tauriani, Esquilin), respectiv din Muzeul de Artă Toledo din Ohio – cf. Guldager Bilde 2003, 169-175. O variantă a acestui tip, care se deosebește prin *chitonul* lung, provine din Chersonesos – cf. LIMC II.1, s.v. Artemis, cat. 397.

52. Anohkin 1980, cat. 77-81, 91-92, 133-146.

Parthenos.⁵³ Pare probabil ca tipul iconografic al Artemidei *elaphebolos* să fi fost creat în secolul IV a. Chr. pentru imaginea de cult a zeiței din cetatea pontică, iar de aici s-a răspândit în spațiul extra-pontic în perioada elenistică.⁵⁴ Un argument pentru originea pontică a acestei imagini este prezența lancei, arma caracteristică zeiței nordice, respectiv tracice.⁵⁵ Este un caz rarisim, dar nu unic, în care un model iconografic dintr-o cetate pontică se răspândește în afara Mării Negre.

Un alt exemplu este cel al statuii de cult a lui Hades-Plouton din Sinope, care, conform unei serii de mărturii literare⁵⁶, a fost luată de Ptolemeu I și adusă la Alexandria pentru a servi ca statuie de cult a lui Sarapis, noua divinitate greco-egipteană, protectoare a dinastiei lagide. Doar grație surselor literare aflăm că statuia lui Plouton din Sinope era de dimensiuni monumentale și că a fost creată de sculptorul Bryaxis (sau de un omonim). Statuia nu ne este cunoscută decât prin intermediul unei serii de reproduceri în diverse medii din epoca romană provenind în mare parte din Alexandria. Acestea arată un personaj masculin cu barbă tronând, înveșmântat în *chiton* și *himation*, purtând pe cap un *kalathos* și ținând sceptrul în mâna stângă, în timp ce dreapta o întinde în față către Cerberul care se află la picioarele sale.⁵⁷

53. Iconografia numismatică și evidența epigrafică par să indice că cele două divinități sunt una și aceeași. Despre problematica identificării divinității taurice cu Artemis există o literatură bogată, din care amintim: E. Diehl, RE XVIII, 36.3, s.v. Parthenos, col. 1965-1967; Rusjaeva 1999, 99-104; Rusjaeva 2005, 262-286.

54. Contemporaneitatea celor patru sculpturi păstrate care o ilustrează pe zeiță ucigând cerbul sugerează că perioada de răspândire a iconografiei sale în spațiul extra-pontic ar coincide cu domnia lui Mithridates VI Eupator, cf. Guldager Bilde 2003, 165-177, îndeosebi 176-177.

55. Deoudi 2010, 47.

56. Sursele literare sunt adunate de Roeder în RE, I.A, 2, s.v. Sarapis, col. 2403-2305, 2423; G. Clerc, J. Leclant, LIMC VII.1, s.v. Sarapis, 667. Conform tradiției antice, lui Ptolemeu I i se relevă în somn noua divinitate protectoare a casei și regatului său. Timotheos, din neamul Eumolpizilor, îi aduce la cunoștință lui Ptolemeu că divinitatea care i-a apărut în somn nu este alta decât marele zeu onorat la Sinope. După ce inițial Scydrothemis refuză să doneze trimișilor lui Ptolemeu imaginea de cult a zeului, aceștia reușesc, după trei ani, să aducă prin forță statuia la Alexandria. Aici statuia lui Plouton din Sinope a început să fie venerată ca Sarapis alături de Isis într-un templu construit pe colina Rhakotis. Conform altor teorii moderne, povestea relatată de autorii antici nu este decât o legendă, originea lui Sarapis fiind de căutat în Babilonia sau în Siria, cf. Roeder în RE, I.A, 2, s.v. Sarapis, col. 2403. Indiferent de originea cultului, relevant este faptul că doctrina oficială din Alexandria recunoștea statuia lui Plouton din Sinope drept prima statuie de cult a lui Sarapis.

57. LIMC VII.1, s.v. Sarapis, cat. 1-19, 121, 127-128, 135, 150, 154-155, 178, 196, 198. Reprezentările de acest tip sunt mai degrabă identificate drept Sarapis, excepție făcând cele pentru care contextul exclude această interpretare. Este cazul unei statui de epocă romană descoperite în teatrul din Hierapolis (Phrygia). Aceasta și imaginea de pe o serie de emisiuni monetare din aceeași cetate sunt, foarte probabil, ecouri ale statuii de cult care se afla în sanctuarul oracular al lui Plouton, cf. LIMC IV.1-2, s.v. Hades, cat. 8, 8a; 389-390.

Tot din zona pontică provine imaginea lui Glykon, o divinitate oraculară cu puteri vindecătoare, creată în secolul II p. Chr. de un anume Alexandros la Abonouteichos (Paphlagonia).⁵⁸ Cultul s-a răspândit în zona pontică, în special în sud și vest, de unde provine și singura statuie de cult păstrată, anume cea din tezaurul de sculpturi de la Tomis (fig. 21).⁵⁹ În afară de aceasta, imaginea zeului șarpe se mai păstrează într-o serie de statuete din bronz, emisiuni monetare și geme.⁶⁰ Acestea indică răspândirea cultului într-o arie largă, ce depășea spațiul pontic, unde a fost creat. Emulația artistică ce a dus la crearea acestor imagini de cult pare să se fi concentrat în zona sud-pontică. Imaginea Artemidei *elaphebolos* din Chersonesul Tauric, care se regăsește și în cetăți din regatul mithridatic,⁶¹ indică tot această zonă ca eventuală sursă de inspirație pentru inedita imagine a Stăpânei fiarelor (πότνια θηρῶν). Originea modelelor iconografice se află în ateliere de sculptură din Asia Mică. Foarte probabil de aici provin sculptorii (de exemplu Bryaxis) care au creat statui de cult pentru cetățile pontice. Răspândirea lor se datorează celebrității fie a cultului (Glykon), fie a imaginii de cult (Artemis *elpebolos*, Plouton-Sarapis).

Ultimele trei cazuri reprezintă mai degrabă excepția decât regula circulației modelelor iconografice în spațiul pontico-egeean. De regulă fenomenul era invers. Cetățile pontice au importat modele iconografice din centrele artistice faimoase ale vremii. În epocile elenistică și romană cele mai active școli și ateliere de sculptură se aflau în cetăți din Asia Minor, din insulele egeene și din Alexandria.⁶² Afrodita din Kepoi, Nemesis și Tyche din Tomis sunt doar câteva exemple dintre cele mai cunoscute reproduceri după modele originare din aceste centre. Prima face parte dintr-o serie de replici⁶³ după un model creat într-un atelier rhodian spre sfârșitul secolului al III-lea sau în prima jumătate a secolului al II-lea a. Chr. Personajul feminin semi-nud, cu un picior ridicat pe o stâncă și cu un *himation* acoperindu-i partea de jos a corpului, este ușor de confundat cu o nimfă (fig. 18). Însă descoperirea exemplarului din Kepoi⁶⁴ într-un sanctuar

58. F. Cumont, în RE VII, 13, s.v. Glykon, col. 1468-1469; G. Bordenache, în LIMC IV.1, s.v. Glykon, 279-280.

59. Canarache *et alii* 1963, cat. 24, pl. 55-57; Bordenache 1964, 157-160, fig. 6-7; Bordenache 1970, 135-138; LIMC IV.1, s.v. Glykon, cat. 1; Alexandrescu Vianu 2009b, 30, fig. 11; Covacef 2011, cat. 8, fig. 12.

60. LIMC IV.1, s.v. Glykon, cat. 2-20. Pentru reprezentările de pe emisiunile monetare ale Callatisului: AMNG I.1, cat. 311 (Septimius Severus); cat. 329 (Geta); cat. 334 (Severus Alexander); cat. 346 (Gordian III); 361, 367 (Philipp).

61. Guldager Bilde 2003, 175-177.

62. Bieber 1961; Pollit 1986; Linfert 1976; Moreno 1994.

63. LIMC II.1, s.v. Aphrodite, 74, cat. 644 (Roma); 645 (Broadlands, Hampshire); 647 (Istanbul); alte exemplare la Linfert 1976, 91, notele 305-307.

64. Kobylina 1972, 24-25, pl. 15; Sokolov 1974, 98-99, pl. 95-96; LIMC II.1, s.v. Aphrodite, cat. 646; Alexandrescu Vianu 1997, 32, fig. 12.

asigură nu numai identificarea zeiței, ci și datarea replicii nord-pontice, pe baza contextului arheologic, în secolul II a. Chr.⁶⁵ – printre cele mai timpurii exemplare din această serie de reproduceri. Acestea se înrudesesc cu un exemplar descoperit în Rhodos⁶⁶ printr-o serie de detalii, precum șanțurile intermitente ale pliurilor, scurtele adâncituri tăiate ale faldurilor, modelarea corpului și a stâncii pe care se află piciorul ridicat. Se deosebesc însă prin dimensiunile mai mici, prin postura inversată a piciorului și prin motivul capătului veșmântului adus în față peste piciorul ridicat, care la exemplarul din Rhodos apare ca un fald adânc de formă semicirculară, iar în seria de replici este redat printr-o linie dreaptă marcată de trei mici pliuri triunghiulare. Toate acestea indică existența unui prototip al seriei de replici, o reluare a unui model care s-a aflat și la originea sculpturii descoperite la Rhodos.

Tot un prototip de origine microasiatică se observă și în cazul dublei Nemesis din Tomis (fig. 19). Aceasta este o reproducere de serie după statuia de cult a dublei Nemesis din Smyrna⁶⁷, creată în epoca elenistică târzie de un anume sculptor Boupalos⁶⁸. De la Tomis se cunosc două exemplare: două statui fragmentare⁶⁹ și alte două întregi, parte a unui *naiskos* votiv descoperit în tezaurul de sculpturi.⁷⁰ Statuile au aceeași schemă compozițională, cu mâna dreaptă adusă în dreptul pieptului, în bine cunoscutul gest magic, cu stânga lăsată jos ținând răbojul. Veșmântul, format dintr-un dublu *chiton* cu mâneci scurte, încins deasupra taliei, și un *himation* petrecut oblic în fața torsului, aderă la corp în falduri grele și formează pliuri în maniera arhaizantă, ceea ce plasează exemplarele tomitane printre lucrările neo-atice din epoca hadrianică.⁷¹ Cele două grupuri statuare

65. Tsetskhladze, Kuznetsov 2000, 354.

66. A. Delivorrias, în LIMC II.1, v. Aphrodite, 74, cat. 648 (Rhodos); Merker 1973, 26-27, cat. 12; Linfert 1976, 91, pl. 38, fig. 199; Machaira 1998, 144, fig. 8. Acesta se află în capătul seriei, prin dimensiunile mai mari (3/4 din statura umană).

67. Heidenreich 1964, *passim*; Fleischer 1978, 392-396; Karanastassi în LIMC VI.1, s.v. Nemesis, 734;

68. Heidenreich 1964, *passim*; Heidenreich 1988, 81-85; cu siguranță nu poate fi vorba de sculptorul arhaic omonim, ci de un Boupalos II, care a activat într-un atelier micro-asiatic probabil spre sfârșitul perioadei elenistice, cf. Bordenache 1969, 54-55; Zagdoun 1989, 9, nota 72.

69. Bordenache 1965, 72 -79, pl. 6-7; Bordenache 1969, cat. 91; LIMC VI.1, s.v. Nemesis, cat. 147.a-b.

70. Bordenache 1965, 72 -79, pl. 5; Herdejürgen 1968, 88, cat. 2; Bordenache 1969, 54, pl. 41.F; Heideanreich 1988, 83, fig. 5; LIMC VI.1, s.v. Nemesis, cat. 146; Alexandrescu Vianu 2009b, 33, fig. 20; Covacef 2011, cat. 9, fig. 13.

71. Îndeosebi bucla triunghiulară pe care o formează chitonul pe axa centrală a figurii, o dată la marginea apoptygmei, a doua oară la poale, precum și faldul lateral al veșmântului, în zigzag, apropie exemplarele de la Tomis de piese din secolul II p. Chr. provenind din atelierele din Asia Minor, de la Pergam sau Rhodos – cf. Zagdoun

corespund nu numai în ceea ce privește compoziția, tipologia și stilul folosite, ci și în privința dimensiunilor, astfel încât putem afirma fără greș că acestea au fost realizate în același atelier, foarte probabil unul local.⁷²

O altă creație locală, a unui sculptor originar din Nikomedia⁷³, este și Tyche din Tomis (fig. 20)⁷⁴. Aceasta este o variantă a unui model bithynian, pentru care cea mai bună analogie o oferă statuia Tychei din Prusia ad Hypium.⁷⁵ Originea bithyniană a modelului Tychei de la Tomis este susținută o serie de elemente precum drapajul amplu, folosirea predilectă a trepanului, evidentă mai ales în frunza care acoperă partea inferioară a micului Pontos de la picioarele zeiței și în trăsăturile faciale ale celor două personaje asemănătoare unor portrete din Nicomedia ale Sabinei, respectiv ale lui Commodus.⁷⁶ Exemplarul tomitan este o adaptare, o reconstruire a unui model bithynian, în care expresia barocă este mult mai potolită, iar zeița este individualizată prin adăugarea figurii masculine de la picioarele ei. Aceasta este inspirată din iconografia divinităților marine și întruchipează mai degrabă Tomisul, metropola Pontului.⁷⁷

b) Statuaria din bronz

Producția în serie se observă cel mai bine în statuaria din bronz. Căci, spre deosebire de sculptura în marmură, la care reproducerea mecanică după un model lasă mai multă libertate artistului în prelucrarea detaliilor, la cea în bronz mulajul realizat după un model păstrează exact negativul suprafeței originale, care apoi, prin procedeul „cerii topite”, este

1989, 179, 182. În afară de aceste analogii, un alt argument este eclectismul ce poate fi observat în stilul diferit al pliurilor apoptygmei în partea posterioară a figurilor – cf. Bordenache 1965, 73.

72. Bordenache 1969, 54.

73. Despre prezența sculptorilor bithynieni în Pontul Stâng, vezi Alexandrescu Vianu 2009b, 53-80.

74. Bordenache 1964, 167-175; Bordenache 1965, 67-76, pl. 8-9; Bordenache 1970, 136-138; Lichocka 1997, 39, fig. 366 a-d; Alexandrescu Vianu 2009a, 76-80, fig. 10.1-4; Alexandrescu Vianu 2009b, 31, fig. 14.a-c; Covacef 2011, cat. 6, fig. 8.

75. Traversari 1993, 18-25, fig. 1-5; LIMC VIII.1, s.v. Tyche, cat. 51.

76. Alexandrescu Vianu 2009a, 76-80, fig. 10.1-4, 11.1-3.

77. Coroana murală pe care o poartă personajul masculin al statuii este un indiciu pentru personificarea Tomisului; atributele din mâinile sale, un arbore și prora unei nave, sunt, pe de altă parte, o aluzie la dualitatea pământ–mare a cetății, care își datora probabil prosperitatea, asemenea Atenei, celor două spații – cf. Alexandrescu Vianu 2009b, 31. Pe o serie de monede cu reprezentarea aceluiași tip iconografic se distinge un rac pe capul personajului masculin: AMNG I.2, cat. 2761 (Septimius Severus); cat. 2897-2899 (Caracalla); cat. 2949-2951 (Plautilla); cat. 3246-3252 (Severus Alexander); cat. 3351, 3352, pl. 7.15 (Maximinus); cat. 3365, pl. 7.17, 3481-3489 (Gordian III); cat. 3570, pl. 7.20 (Filip Senior); cat. 3613, pl. 7.22 (Filip II). Foarte probabil acesta reflectă o altă statuie, nu pe cea descoperită în tezaurul de sculpturi de la Tomis.

transformat în produsul finit.⁷⁸ Spre deosebire de statuile din marmură, evidența pentru cele din bronz este extrem de redusă, cele câteva descoperiri cunoscute fiind rare și accidentale. De aceea, exemplele luate în calcul nu se vor limita la reprezentările de divinități. Cea mai mare parte a evidenței de care dispunem este formată din baze de statui, la care s-ar mai putea adăuga mențiunile din decretele onorifice de ridicare a unor statui în două cetăți. Dintre acestea, se disting două baze de la Histria (fig. 22)⁷⁹ și Olbia (fig. 23)⁸⁰, dedicate lui Apollo Ietros spre sfârșitul secolului al V-lea, respectiv în a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr. Cele două baze prezintă pe suprafața superioară urmele încastrării unor statui de bronz care, judecând după poza identică a picioarelor și a atributului, aveau aproximativ aceleași dimensiuni, postură și construcție a corpului, cu mici variații în dispunerea piciorului stâng (mai înaintat, la exemplarul de la Histria) și în dispunerea atributului (care este mai aproape de picior în comparație cu cel de la Olbia). Deși restituirea modelului reprodus doar după urmele de pe suprafața superioară a bazelor este imposibilă și nici identificarea personajului reprezentat (zeu sau dedicant) nu este clară, cele două baze reprezintă totuși un bun exemplu de replici realizate în bronz după un model comun.⁸¹

Un alt exemplu de acest tip, care permite și considerații legate de originea și dimensiunile răspândirii modelului, este o statuie fragmentară din bronz⁸² descoperită în sanctuarul din Vani, în Colchida (fig. 24). Ea face parte dintr-o serie de copii după un model realizat în Attica în secolul V a. Chr. Asupra acestui fapt toate părerile concordă în literatura de specialitate, torsul din Vani reprezentând un caz tipic de continuare a reproducerilor clasic timpurii în epocă elenistică.⁸³ În ceea ce privește tipul modelului, înclinăm mai degrabă să credem că acesta este mai aproape de cel al lui Apollo tipul Omphalos decât de statuia cunoscută drept „băiatul lui Kritios”. Prelucrarea intensă a suprafeței modelului de ceară,

78. Ridgway 1984, 33; descrierea procesului la Mattusch 1996, 10-18, 221.

79. ISM I 169; Alexandrescu Vianu 2000, 85-87, cat. 101, pl. 43a.

80. Levi 1965, 86-95; Calder 1971, 325-329; Treister 1999, cat. 2(5), pl. 3,2, fig. 5-6.

81. Acest lucru a fost, de altfel, remarcat de William Calder (Calder 1971, 328-329), care, luând în calcul menționarea sculptorului Leochares Atenianul pe baza olbiană, considera statuia histriană o copie a celei olbiene, menționarea sculptorului fiind ea însăși un argument pentru calitatea și măiestria execuției statuii olbiene. Însă refacerea după o altă logică a arborelui genealogic al familiei sacerdotale (cf. Alexandrescu Vianu 1988, 275-280; Alexandrescu Vianu 1989, 1-15) de care aparținea și dedicantul histrian a permis redatarea inscripției de pe baza histriană spre sfârșitul secolului al V-lea a. Chr., ceea ce concordă, de altfel, cu paleografia inscripției și face ipoteza sus amintită caducă.

82. Lordkipanidze 1991, 189-192, pl. 15, 16, fig. 10; Lordkipanidze 1994, 230-234, fig. 1.

83. Mattusch 1996, 206-216, pl. 6.4; Ridgway 2002, 202, pl. 95.

observată de Carol Mattusch⁸⁴ în analiza sa, explică atenuarea definirii musculaturii, mult mai pronunțată la exemplarele din marmură. Nu este un argument suficient însă pentru a considera piesa de la Vani un original, așa cum propuneau Brunilde Sismondo Ridgway și Carol Mattusch. În încercarea de a contrapune istoriografiei germane, orientată în special spre critica copiilor, un alt mod de a scrie istoria artei, cele două autoare relativizează înseși conceptele de original și copie.⁸⁵ Or ceea ce separă cei doi termeni nu este doar diferența dintre emulație și imitație în actul artistic, ci și distanța în timp. Reproducerea unui model dintr-o epocă îndepărtată nu are în vedere doar valoarea formală a originalului reprodus, ci și pe cea intrinsecă, motiv pentru care copia realizată are tocmai scopul de a fi un substitut pentru originalul reprodus.⁸⁶ Spre deosebire de statuile de la Histria și Olbia prezentate mai sus, care au fost realizate la scurt interval una de alta, în stilul epocii respective, și care drept urmare pot fi considerate replici, statuia de la Vani face parte dintr-o serie de copii elenistice și romane după un model clasic timpuriu, menite să redea probabil un Apollo în tipul Omphalos. Stilul anacronic al statuii este mai degrabă o marcă a vechimii, și prin urmare a sacralului, și este de presupus că era destinat reprezentării unui zeu, nu a unui muritor.

Continuarea reproducerii modelelor clasice în epoca romană este cel mai bine exemplificată, pentru statuaria din bronz, de o descoperire dintr-un golf al localității Cide (Kastamonou Villayet, Turcia), de pe coasta de sud a Mării Negre (fig. 25). Statuia înfățișând un personaj masculin nud se păstrează în întregime, cu excepția brațelor. Destinată probabil a fi o

84. Mattusch 1996, 214-216. Grosimea neregulată a bronzului arată că ceara nu a fost simplu luată ca tipar după modelul din lut, ci s-a adăugat pe alocuri pentru ca prin prelucrare să se obțină efectul dorit. Torsul prezintă și o serie mare de reparaturi. Examinarea tehnică a piesei a arătat că avem de a face cu un original, căci modelul de ceară a servit ca model. Mattusch recunoaște că acesta a fost realizat după un prototip care a servit ca model pentru modelul din ceară, dar prelucrarea suprafeței de ceară prin multe detalii îl distinge ca original.

85. După Ridgway (1984, 6), dacă a copia înseamnă a reproduce o lucrare care să înlocuiască originalul, cel puțin ca intenție, atunci grecii au copiat de la început, în epoca arhaică, statui precum cele ale lui Kleobis și Biton, sau Dermys și Kittylos, sau statuile din grupul Geneleos de la Samos, care nu sunt altceva decât produse de serie, rezultate ale copierii. Carol Mattusch insistă asupra faptului că termeni precum original grec și copie romană sunt constructe moderne (1996, 149-151), artificiale și simplificate, impunând limitări serioase înțelegerii sculpturii antice. Propune, prin urmare, să nu mai căutăm originalul în copii. Lippold folosește o serie de termeni pentru a face deosebirea între original, prototip, copie etc. Acestea sunt concepte proprii limbii germane, care, odată traduse, fac ca distincția între copie și original aproape să dispară.

86. Reproducerea unui model care este, în compoziție și stil, o creație a altor sculptori din epoci trecute nu poate fi considerată originală. Cum nici o reproducere a unui tablou de Picasso nu poate fi considerată originală; în schimb, două exemplare similare ale aceluiași autor pot fi considerate replici, cf. Strocka 1979, 158; a se vedea și Rolley 1999, 406.

dedicație pentru un sanctuar, aceasta este un exemplu de creație nouă de epocă augustană în stil polycletian.⁸⁷ Toate aceste cazuri amintite mai sus sunt dovezi ale receptării modelelor clasice în arealul cetăților din Marea Neagră începând cu epoca clasică până în epoca romană, dovezi care ne oferă o idee despre dimensiunile producției și circulației acestor modele în spațiul Mării Negre.

Studiul modelelor folosite în reprezentările de divinități au arătat în cazul Kybelei variațiile puțin sesizabile ale unei iconografii standardizate încă din perioada arhaică. Rarele abateri de la schema devenită populară odată cu creația lui Agorakritos indică fie particularitățile unor culte din afara spațiului pontic, precum cel efesian sau cel pergamenian, fie posibile particularități locale, de exemplu la Pantikapaion. Cea mai mare parte a modelelor folosite în reprezentările de divinități din Marea Neagră au fost importate din cetățile ioniene, acestea servind producerii în serie a statuțelor și reliefurilor, din perioada arhaică până în cea romană. Pe de altă parte, standardizarea chiar și a unei iconografii variate, precum este cea a lui Dionysos, impusă probabil din rațiuni de simplificare a producției, care suplinea, de altfel, nevoia de votive a unui sanctuar, se explică prin popularitatea unor modele iconografice. Dintre acestea se disting în perioadele elenistică și romană cel al lui Dionysos în tipul Apollo Lykeios și cel în tipul Dionysos Hope.

Sursele modelelor iconografice folosite pentru reprezentările divinităților în spațiul pontic se află în centrele egeene, de unde au fost importate și adaptate sau pur și simplu reproduse în serie de mai multe ateliere pontice. Acestea sunt fie reproduceri (Afrodita din Kepoi), fie prelucrări ce răspund unor necesități locale de cult (Tyche), în unele cazuri fiind evidentă nu numai importarea modelului, ci și a cultului (Nemesis). În puține cazuri avem de a face cu crearea unor imagini care s-au răspândit cu precădere în mediul pontic, de unde au fost exportate și în afară; iar acestea aparțin mai degrabă coastei nordice a Anatoliei decât Mării Negre. Statuaria din bronz, deși mult mai slab reprezentată de descoperiri, oferă prin intermediul câtorva exemple imaginea receptării modelelor atice clasice, acestea fiind folosite fie pentru producerea în serie a unor replici, fie pentru copierea sau realizarea unor creații noi destinate împodobirii spațiului sacru.

Aceste câteva exemple, enunțate pentru a ilustra variatele forme pe care le putea îmbrăca răspândirea unor modele iconografice în cetățile pontice, evidențiază dinamica activității artistice din acest spațiu și conectarea sa la mediul artistic egeean, care au continuat să se manifeste la fel de intens și în epocile elenistică și romană.

87. Ișkan 1998, 91-99, pl. 35-46.

Abstract

Common Iconographic Models from the Black Sea Cities in the Hellenistic and Roman Periods

The study of the iconographic models used for rendering the deities has revealed, in the case of Kybele, little variations of a standardised iconography, even since the Archaic period. The few deviations from the schema, which become popular with the creation of Agorakritos, indicate either particularities of religious groups outside the Black Sea, such as Ephesus or Pergamum, or possible local peculiarities, the case of Pantikapaion.

On the other hand the standardization of a diverse iconography, such as that of Dionysus, necessary for the sake of simplifying the production that supplied the needs of votives for sanctuaries, can be explained through the popularity of several models. Among these, in the Hellenistic and Roman periods there are distinguishing that of Dionysus in the manner of Apollo Lykeios and that of Dionysus Kathegemon, the latter being preferred for cult statues, while the former is preferred especially for small votive statues and reliefs, to which the new attributes of Dionysus Kathegemon, the thyrsus and cantharus, were added.

Most parts of the models have been imported from the Ionian cities from the archaic period to the Roman times, being either copied or adapted in the workshops of the Black Sea area. They served either for making of replicas (Aphrodite from Kepoi) or variants that responded to local cult needs (Tyche from Tomis). In some cases it is evident that not only the model was imported, but also the cult (Nemesis from Smyrna in Tomis). In few cases we are dealing with models created and spread mainly in the Black Sea, from where they were exported, and these are belonging rather to the northern coast of Anatolia than to the Black Sea (the Taurian Artemis, Glykon from Abonouteichos or Sarapis from Sinope). The bronze statues, although much more poorly represented by the discoveries, are showing through several examples, the reception in the Black Sea cities of the classical attic models, which were used either for mass production of replicas, or for copying or creating new variants of images necessary for the embellishment of the sacred space.

These few examples, set out to illustrate the various ways, in which the iconographic models have spread out in the cities of the Black Sea area, highlight the dynamics of the artistic activity of this area and its connection to the Aegean artistic background that continued to gather way in the Hellenistic and Roman periods just as intensely as in the previous times.

Bibliografie

- Alexandrescu Vianu 1980 M. Alexandrescu Vianu, *Sur la diffusion du culte de Cybèle dans le bassin de la Mer Noire à l'époque archaïque*, *Dacia NS*, 24, 261-265.
- Alexandrescu Vianu 1988 M. Alexandrescu Vianu, *O noua posibilă genealogie a familiei lui Hippolochos fiul lui Theodotos de la Histria*, *SCIVA*, 39, 3, 275-280.
- Alexandrescu Vianu 1989 M. Alexandrescu Vianu, *Notes de prosopographie histrienne. La famille d'Hippolochos, fils de Théodotos*, în M.-M. Mactoux, E. Gény (ed.), *Mélanges Pierre Lévêque III. Anthropologie et société*, Besançon, 1-5.
- Alexandrescu Vianu 1990 M. Alexandrescu Vianu, *Nouveaux documents concernant le culte de Cybèle à Istros*, *Dacia NS*, 34, 219-222.
- Alexandrescu Vianu 1997 M. Alexandrescu Vianu, *Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin*, *BCH*, 121, 15-32.
- Alexandrescu Vianu 2000 M. Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, București-Paris.
- Alexandrescu Vianu 2009a M. Alexandrescu Vianu, *Ateliere de sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia*, *SCIVA*, 59-60, 53-80.
- Alexandrescu Vianu 2009b M. Alexandrescu Vianu, *The treasury of sculptures from Tomis. The cult inventory of a temple*, *Dacia NS*, 53, 27-46.
- Anokhin 1980 V.A. Anokhin, *The coinage of Chersonesus, IV century BC–XII century AD*, Oxford.
- Avram et alii 2008 A. Avram, I. Bîrzescu, K. Zimmermann, *Die apollinische Trias in Istros*, în R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer (ed.), *Kult(ur)kontakte: Apollon in Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, Akten der Table Ronde in Mainz vom 11.-12. März 2004*, Rahden/Westf., 108-134.
- Avram et alii 2010-2011 A. Avram, I. Bîrzescu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, K. Zimmermann, *Archeologische Ausgrabungen aus der Tempelzone von Histria, Il Mar Nero* 8, 39-101 (sub tipar).
- Bieber 1961 M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York.
- Bol 1972 P.C. Bol, *Die Skulpturen des Schiffsfundes von Antikythera*, Berlin.
- Bordenache 1964 G. Bordenache, *Contributi per la storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, *StCl*, 6, 155-178.
- Bordenache 1965 G. Bordenache, *Il deposito di sculture votive di Tomis. Aspetti culturali e artistici*, *Eirene*, 4, 67-79.

- Bordenache 1969 G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest, I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, București.
- Bordenache 1970 G. Bordenache, *Ancora su due sculture del deposito di Constanza: Glycon, la Tyche di Tomis*, *StCl*, 12, 135-138.
- Calder 1971 W.M. Calder, *Stratonides Athenaios*, *AJA*, 75, 325-329.
- Canarache et alii 1963 V. Canarache, A. Aricescu, V. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București.
- Carpenter 1994 T.H. Carpenter, *The Terrible Twins in Sixth-Century Attic Art*, în J. Solomon (ed.), *Apollo. Origins and influences*, London, 61-79.
- Chiekova 2008 D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Berna.
- Covacef 2011 Z. Covacef, *Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Cluj-Napoca.
- Deoudi 2010 M. Deoudi, *Die thrakische Jägerin. Römische Steindenkmäler aus Macedonia und Thracia*, Hemsbach.
- Fleischer 1978 R. Fleischer, *Eine neue Darstellung der doppelten Nemesis von Smyrna*, în *Hommages à Maarten J. Vermaseren. Recueil d'études offert à l'occasion de son soixantième anniversaire le 7 avril 1978*, Leiden, 392-396.
- Gazda 1995 E.K. Gazda, *Roman Sculpture and the Ethos of Emulation: Reconsidering and Repetition*, în C.P. Jones, C. Segal (ed.), *Greece and Rome: Influence, Integration, Resistance*, HSCPh, 97, 121-156.
- Gazda 2002 E.K. Gazda (ed.), *The Ancient Art of Emulation: Studies in Artistic Originality and Tradition from Present to Classical Antiquity*, Ann Arbor.
- Gălăbov 1961 I. Gălăbov, *Nouvelles sculptures d'Apollonia*, în: *Izsledvanija v pamet na Karel Skorpil. Studia in memoriam Karel Skorpil*, Sofia, 223-232.
- Guldager Bilde 2003 P. Guldager Bilde, *Wandering images: from Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike*, în P. Guldager Bilde, J.M. Højte, V.F. Stolba (ed.), *The Cauldron of Arianas. Studies presented to A. N. Ščeglov on the Occasion of his 70th Birthday*, Aarhus, 165-183.
- Hallet 1995 C.H. Hallet, *Kopienkritik and the Works of Polykleitos*, în W.G. Moon (ed.), *Polykleitos, the Doryphoros and Tradition*, Madison, 121-160.
- Hees-Landwehr 1985 C. von Hees-Landwehr, *Die antiken Gipsabgüsse aus Baiae. Griechische Bronzstatuen in Abgüssen römischer Zeit*, Berlin.
- Heidenreich 1964 R. Heidenreich, *Buphalus alter redivivus*, în *Festgabe anlässlich der Winckelmannsfeier des Archäologischen Institutes der Karl-Marx-Universität, Leipzig*.

- Heidenreich 1988 R. Heidenreich, *Griechisches aus Turkmenien*, ArchAnz, 1988, 81-85.
- Herdejürgen 1968 H. Herdejürgen, *Untersuchungen zur Thronenden Göttin aus Tarent in Berlin und zur archaischen und archaistischen Schrägmanteltracht*, Waldsassen.
- Isler-Kerény 2010 C. Isler-Kerény, *Dionysos am Pergamonaltar*, Antike Kunst, 53, 62-73.
- Işkan 1998 H. Işkan, *Der bronzene Jüngling aus dem Schwarzen Meer*, Antike Plastik, 26, 91-99.
- Ivanova 1976 A.P. Ivanova, *Antičnaja skul'ptura Hersonesa*, Kiev.
- Karajotov 1995 I. Karajotov, *Le monnayage d'Apollonia à la lumière des découvertes les plus recentes, în Thracia 11. Studia in honorem Alexandri Fol*, Sofia, 397-408.
- Kobylyna 1972 M.M. Kobylyna, *Antičnaja skul'ptura severnogo Pričernomor'ja*, Moscova.
- Kobylyna 1976 M.M. Kobylyna, *Divinités orientales sur le littoral nord de la Mer Noire*, Leiden.
- Kruip 2011 M. Kruip, *Die Sitzstatue der Kybele*, în R. Grüßinger, V. Kästner, A. Scholl (ed.), *Pergamon. Panorama der antiken Metropole. Eine Ausstellung der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin, 225-227.
- Langlotz 1975 E. Langlotz, *Studien zur nordostgriechischen Kunst*, Mainz/Rhein.
- Lazarenko et alii 2010 I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, în E.K. Petropoulos, A.A. Maslennikov (ed.), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Salonic, 13-55.
- Levi 1965 E.I. Levi, *Ol'vijskaja nadpis' s posvjaščeniem Apollonu Vraču*, VDI, 2, 86-95.
- Lichočka 1997 B. Lichočka, *L'iconographie de Fortuna dans l'empire romain*, Varsovie.
- Linfert 1976 A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien an weiblichen Gewandfiguren*, Wiesbaden.
- Lippold 1923 G. Lippold, *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen*, Munchen.
- Lordkipanidze 1991 O. Lordkipanidze, *Vani: An Ancient City of Colchis*, GRBS, 32, 1991, 151-195.
- Lordkipanidze 1994 O. Lordkipanidze, *A Bronze Statue from Vani, Georgia*, ACSS, 1/2, 1994, 230-234.

- Machaira 1998 B. Μαχαίρα, *Παρατηρήσεις σχητικά με τη θεματική παραγωγή της «Σχολής» της Ρόδου*, în O. Palagia, W. Coulson (ed.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, March 15-17, 1996*, Oxford, 137-148.
- Mattusch 1996 C. Mattusch, *Classical bronzes. The art and craft of Greek and Roman statuary*, Ithaca-London.
- Merker 1973 G. Merker, *The Hellenistic Sculpture of Rhodes*, Göteborg.
- Moreno 1994 P. Moreno, *Scultura ellenistica*, 1-2, Roma.
- Musti 1986 D. Musti, *Il dionisismo degli Attalidi: antecedenti, modelli, sviluppi*, în *L'association dionysiaque dans les sociétés anciennes. Actes de la table ronde organisée par L'École française de Rome, 24-25 mai 1984*, Rome, 105-128.
- Müller 1989 H. Müller, *Ein neues hellenistisches Weihepigramm aus Pergamon*, *Chiron*, 19, 499-553.
- Naumann 1983 F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen Kunst*, Tübingen.
- Niemeier 1985 J.-P. Niemeier, *Kopien und Nachahmungen im Hellenismus. Ein Beitrag zum Klassizismus des 2. und frühen 1. Jhs. v. Chr.*, Bonn.
- Oppermann 2004 M. Oppermann, *Die westpontische Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach.
- Palagia 2006 O. Palagia, *Marble carving techniques*, în O. Palagia (ed.), *Greek sculpture. Function, materials and techniques in the Archaic and Classical Periods*, New York, 243-279.
- Pochmarski 1974 E. Pochmarski, *Das Bild des Dioysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands (Diss.)*, Wien.
- Pollitt 1986 J.J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, London.
- Rein 1993 M.J. Rein, *The cult and iconography of Lydian Kybele*, Ann Arbor.
- Ridgway 1984 B.S. Ridgway, *Roman copies of Greek sculpture: the problems of the originals*, Ann Arbor.
- Ridgway 2002 B.S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture III. The Styles of ca. 100-31 B.C.*, Wisconsin.
- Rolley 1999 C. Rolley, *La sculpture grecque, 2. La période classique*, Paris.
- Rusjaeva 1999 A. S. Rusjaeva, *Le culte de la Parthénos à Chersonésos Taurique à l'époque de sa fondation*, în O. Lordkipanidze, P. Lévêque (ed.), *Religions du Pont-Euxin, Actes du VIIIe Symposium de Vani 1997*, Paris, 99-104.
- Rusjaeva 2005 A.S. Rusjaeva, *Religija pontijskih ellinov v antičnuju epohu*, Kiev.

- Schröder 1989 S.F. Schröder, *Römische Bacchusbilder in der Tradition des Apollon Lykeios. Studien zur Bildformulierung und Bildbedeutung in spät-hellenistisch – römischer Zeit*, Roma.
- Sokolov 1974 G. Sokolov, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast*, Leningrad.
- Strocka 1979 V.M. Strocka, *Variante, Wiederholung und Serie in der griechischen Bildhauerei*, JDAI, 94, 143-173.
- Tacheva-Hitova 1983 M. Tacheva-Hitova, *Eastern cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century BC-4th century AD)*, Leiden, 1983.
- Todisco 1993 L. Todisco, *Scultura greca del IV secolo. Maestri e scuole di statuaria tra classicità ed ellenismo*, Milano.
- Tončeva 1960 G. Tončeva, *Neizdadeni kultovi pamentnici v'v varnenskija muzej*, Izvestija Varna, 11, 1960, p. 71-94.
- Traversari 1993 G. Traversari, *La Tyche da Prusias ad Hypium e la „scuola“ micro asiatica di Nicomedia*, Roma.
- Treister 1999 M.J. Trejster, *Materialy k korpisu postamentev bronzovyh statuj Severnogo Pričernomor'ja*, Hersoneskij Sbornik, 10, 121-158.
- Tsetskhladze, Kuznetsov 2000 G.R. Tsetskhladze, V.D. Kuznetsov, *On the cult of Aphrodite in Kepoi*, în G.R. Tsetskhladze, A.J.N.W. Prag, A.M. Snodgrass (ed.), *Periplous. Papers on Classical Art and Archaeology presented to Sir John Boardman*, London, 353-360.
- Vermaseren 1987 M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA), I. Asia Minor*, Leiden.
- Waldhauer 1931 O. Waldhauer, *Die antiken Sculpturen der Ermitage II*, Berlin–Leipzig.
- Waldhauer 1936 O. Waldhauer, *Die antiken Sculpturen der Ermitage III*, Berlin–Leipzig.
- Zagdoun 1989 M.-A. Zagdoun, *La sculpture archaïsante dans l'art hellénistique et dans l'art romain de Haut-Empire*, Atena–Paris.
- Zanker 1974 P. Zanker, *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderungen des Kunstgeschmacks in der römischen Kaiserzeit*, Mainz/Rhein.

Teracote și vase plastice cu reprezentări zoomorfe din sanctuarele cetăților grecești din Marea Neagră

IULIAN BÎRZESCU

Votivele din sanctuarele pontice nu au beneficiat decât foarte rar de studii detaliate¹, îndeosebi în publicații disparate, atenția fiind acordată mai ales acelor votive care poartă inscripții, celor din sursele literare sau celor monumentale. În cele mai multe cazuri nu există date cu privire la locul exact de descoperire, descrierile rezumându-se la o simplă menționare acompaniată de ilustrație. Cu toate aceste neajunsuri de ordin metodologic, încercarea de a pune în valoare într-o manieră sintetică informațiile existente pentru ofrandele din sanctuarele pontice nu trebuie respinsă, ci dimpotrivă, mai ales dacă avem în vedere numărul deloc neglijabil de descoperiri.

Studiul de față privește teracotele și vasele plastice zoomorfe², categorie puțin discutată pentru cetățile grecești din Marea Neagră. În primul rând sunt prezentate descoperirile votive apărute în sanctuare pontice începând cu epoca arhaică³. Obiceiul depunerii acestor tipuri de votive nu este specific numai sanctuarelor din Marea Neagră, ci trebuie privit într-un context mai larg, în primul rând al Ioniei arhaice și clasice timpurii și al lumii egeene și microasiatice, pentru perioadele clasică târzie, elenistică și romană timpurie.

Plecând de la descoperirile arheologice, în studiul de față sunt luate în discuție câteva aspecte privind semnificația și originea teracotelor ce reprezintă animale, păsări și pești în sanctuarele pontice începând cu perioada arhaică și terminând cu cea romană timpurie. O primă problemă privește identificarea tipurilor din sanctuarele pontice, anume dacă avem de-a face cu tipuri specifice acestor sanctuare sau cu tipuri importate din lumea egeeană, respectiv adaptate fără mari modificări. O altă problemă privește legătura dintre teracotele zoomorfe din cetățile pontice și reprezentările de aceeași natură din mediul așa-zis indigen.

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; iulian2@gmail.com.

1. Alexandrescu Vianu 2005; Drevnejšij temenos Ol'vii; Achilleus Kult 2006.
2. Statuetele din teracotă care au reprezentări umane alături de animale, pești sau păsări sunt mult mai numeroase, dar nu fac obiectul discuției de față.
3. Pentru reprezentări de animale în sanctuarele grecești, a se vedea Bevan 1986.

În centrul discuției stau descoperirile din principalele sanctuare ale cetăților grecești din Marea Neagră, mai ales din perspectiva legăturii deosebit de strânse cu marile sanctuare din Egeea, evidențiată îndeosebi de studierea arhitecturii, a monumentelor de artă și a inscripțiilor.⁴ Același lucru se poate spune și despre alte ofrande, printre care se numără și teracotele figurate, căci acestea, fie că vorbim de importuri directe sau de imitații, își au originea în principal în centrele egeene.

Primele teracote zoomorfe într-un sanctuar ionian, în Heraionul samian, au fost datate în secolul al X-lea a. Chr.,⁵ depunerea lor fiind o practică bine documentată și pentru alte sanctuare până la începutul colonizării Mării Negre, în secolul al VII-lea. În cazul Miletului, principalul inițiator al acestui proces, sunt cunoscute astfel de teracote mai ales din sanctuarul Afroditei din Oikous⁶, alături de figurine asemănătoare din bronz din sanctuarul Athenei⁷. Deși numărul exemplarelor publicate din sanctuarele Ioniei propriu-zise este mai degrabă mic, spectrul formelor și calitatea lor indică faptul că depunerea de figurine zoomorfe era un obicei răspândit încă de la începuturi. Având în vedere legătura strânsă dintre colonie și metropolă, este de așteptat ca și în cazul acestui tip de votive să existe apropieri. Pentru coloniile megariene, descoperirile sunt mult mai puțin numeroase, sanctuarele, mai ales în faza lor inițială, fiind prea puțin cunoscute.

O categorie înrudită cu teracotele e reprezentată de vasele plastice.⁸ De multe ori acestea utilizează aceleași matrițe de fabricație ca și teracotele, doar o mică deschizătură – îndeosebi în partea superioară – și tratarea diferită a interiorului făcând diferența.⁹ Prin definiție, vasele plastice îndeplineau în sanctuar o altă funcție decât cea a teracotelor. Uneori, în literatura de specialitate acestea sunt tratate împreună, altele vasele plastice sunt publicate alături de ceramica obișnuită. Vasele plastice apar în cetățile grecești din Pontul Euxin din perioada arhaică până în cea romană. Ca și în cazul statuțelor de teracotă, vasele plastice din cetățile pontice au preluat modele din Egeea, fiind parte a coroplasticii grecești.

4. Dana 2011, 87.

5. Walter 1990, 54-56; Jarosch 1994.

6. von Graeve 2007, 646.

7. Held 2000, 124-126.

8. Maksimova 1927; Tuchelt 1962, 13-16; Ducat 1966. Despre folosirea și semnificația vaselor plastice în formă de animale, precum și despre raportul acestora cu teracotele figurate, vezi Guggisberg 1996, 329-331.

9. Este cazul, de exemplu, al adorantelor cu porumbel, descoperiri comune în sanctuarele pontice, care se întâlnesc atât ca *alabastra*, cât și ca simple statuete de teracotă.

Dintre descoperiri, sunt discutate aici în primul rând cele¹⁰ din sanctuarele de la Olbia, cel al lui Ahile de pe insula Leuke, cel din partea de nord-est a cetății Histria, cel de la Kytia și sanctuarul rural din Poljanka. Singurul sanctuar în care teracotele au fost publicate într-un mod sistematic este cel histrian: 18 teracote (aproape 1/5 din total) cu reprezentări de animale publicate, descoperite în sanctuar până în 1990, cele mai multe datând de la sfârșitul perioadei arhaice.¹¹ Este un procent mare, dacă avem în vedere că în alte locuri din Marea Neagră, în care s-a putut face o statistică, acestea depășesc cu greu 5% din total.¹² Dintre acestea, predomină teracotele executate prin matrițe, cele modelate cu mâna fiind însă, și ele, atestate pentru întreaga perioadă antică.

I. Teracote în formă de animale

Teracotele reprezentând tauri își fac apariția în sanctuarele de la Olbia¹³ și de la Histria¹⁴ în perioada arhaică târzie-clasică timpurie. Este vorba în primul rând de exemplare de dimensiuni mici și medii, descoperite fără un context precis. Taurii sunt de regulă asociați cultului lui Zeus, cult, de altfel, bine documentat epigrafic în cele două sanctuare. Practica depunerii de teracote în formă de tauri continuă în perioada elenistică atât în Delphinionul de la Olbia,¹⁵ cât și la Histria, în Zona Sacră (fig. 7), fiind documentată tot prin exemplare izolate. Din Delphinionul olbian din perioada elenistică provin boukrania¹⁶, de tipuri apropiate de cele din Thesmophorionul thasian¹⁷. Chiar dacă în câteva cazuri este vorba de un rol mai degrabă decorativ, căci avem de-a face cu aplici, cele mai multe boukrania din teracotă par să fi avut un caracter votiv.

Realizat după un cu totul alt model decât la Olbia și la Histria, taurul descoperit în sanctuarul de la Poljanka (fig. 2)¹⁸ se remarcă prin capul pronunțat și ochii exoftalmici. Este un model de inspirație egeeană. Locul

10. Teracotele cu reprezentări de animale sunt tratate destul de rar în literatură, pentru descoperiri în context funerar în bazinul mediteranean, v. Huysecom-Haxhi 2003.

11. Alexandrescu Vianu 2005, 507, cat. 51-68.

12. Este cazul, de exemplu, al sectorului NGS de la Olbia, unde, din cele 400 de teracote studiate, 5% reprezintă figurine zoomorfe, cf. Guldager Bilde 2010, 441-443. Multe dintre teracotele descoperite aici proveneau probabil din depozite votive, ce vor fi fost distruse de decapările ulterioare.

13. Rusjaeva 1982, 136, fig. 53.

14. Alexandrescu Vianu 2005, 507 cat. Tc 68.

15. Rusjaeva 1982, 136-137.

16. Rusjaeva 1982, 136, fig. 53, 1.

17. Muller 1996, 462-463, cat. 1218-1223, pl. 141.

18. Maslennikov 2006, 20-21.

de producție al teracotei este, în acest caz, ca și la Histria și la Olbia, greu de stabilit în lipsa unor analize de pastă. Adesea detaliile anatomice indică matrițe și patrițe de bună calitate. Locale sunt, probabil, teracotele lucrate la mână, precum este cazul unei teracote din Zona Sacră de la Histria.

Bine evidențiate de descoperirile din sanctuare, unde, cel mai probabil, erau depuse ca votive, teracotele în formă de taur au fost descoperite în cetățile pontice și în alte contexte, de exemplu la Kerkinitis¹⁹. Dacă, pentru începuturi, originea acestora este de căutat mai degrabă în Ionia, în perioada elenistică sunt atestate și producții locale după modele egeene, de exemplu la Callatis²⁰ și Chersones²¹. Alte modele e posibil să fi fost inspirate din statuaria. Astfel de statui sunt atestate în Marea Neagră, de exemplu la Tyras²².

Un alt animal preferat de coroplaștii greci este porcul domestic.²³ De regulă asociate cultului Demetrei, figurinele reprezentând porci își fac apariția în sanctuarele pontice la sfârșitul secolului al VI-lea a. Chr. Este vorba de descoperiri de la Olbia, în Delphinion,²⁴ și în Zona Sacră de la Histria (fig. 5). Numărul mic de figurine indică mai degrabă faptul că avem de-a face cu piese izolate, depunerea acestor teracote ne jucând un rol important în cult. De altfel, numărul reprezentărilor de porci din sanctuarele pontice nu diferă de cel din necropole sau așezări.

Exemplarele păstrate au adesea urme de culoare albă pentru suprafața corpului și roșie pentru detalii. Modelul pentru teracotele de la Histria și Olbia trebuie căutat în Grecia de est, descoperiri de astfel de teracote fiind făcute, de exemplu, în Rhodos²⁵. Este vorba de o figurină robustă, cu picioarele abia scoase în evidență, fără niciun detaliu, capul este văzut ca o ușoară ieșitură a corpului, detaliile anatomice precum ochii, urechile și râțul fiind abia schițate. Lipsa de detalii în redarea capului este atenuată însă de folosirea unor culori simple. Alte caracteristici ale acestui tip sunt coama bine evidențiată și lipsa cozii. Modele zvelte din secolul al IV-lea a. Chr. sunt cunoscute în Pont (fig. 1)²⁶, inclusiv în mediul indigen, unde sunt preferate reprezentările de mistreți.²⁷ În perioada elenistică

19. Kutajsov 2004, 84, 289, fig. 86, 2-3.

20. Canarache 1969, 158, cat. 228.

21. TSP II, pl. 18, 5.

22. Statuie de marmură, cf. Samojlova 1988, fig. 28.

23. Meyer *et alii* 2004.

24. TSP I.

25. La Lindos, cf. Blinkenberg 1931, 583, cat. 2410, pl. 113 și Ialysos, cf. Clara Rhodos IV, 118, fig. 108.

26. TSP IV, 38, pl. 43, fig. 8.

27. De exemplu, în tumulul de la Komyna Mogila, cf. L'or des Scythes, 128-129, cat. 24.

reprezentările de porci domestici lipsesc din coroplastică, dar apar în sculptură, de exemplu la Histria.²⁸

Singurul animal care apare doar în sanctuarele din Marea Neagră este viezurele. În sanctuarul din Kytaiia²⁹ a fost descoperită o astfel de teracotă, unică, de altfel, prin animalul reprezentat. Viezurele nu apare în scrierile antice și nici în arta greacă.³⁰ Care va fi fost semnificația acestuia rămâne o chestiune greu de rezolvat.

Alte teracote reprezentând animale au fost descoperite în contexte secundare sau în necropole. Lipsa lor din sanctuare ține mai degrabă de un stadiu al cercetării și de hazardul descoperirilor. Adesea ele au legătură cu regiunea în care apar, precum oaia³¹, capra³² sau cerbul (fig. 6)³³, altelei fac mai degrabă o figură exotică³⁴. Teracotele în formă de urși nu apar în sanctuarele pontice, deși sunt frecvent întâlnite în alte părți ale lumii grecești.³⁵

II. Teracote și vase în formă de păsări

Spectrul teracotelor în formă de păsări nu este nici el prea bogat în sanctuarele pontice. Ca și în cazul statuetelor amintite mai sus, avem de-a face cu tipuri de proveniență egeeană. Prin număr și tipuri, două păsări sunt bine reprezentate: porumbeii și cocoșii. Primii își fac apariția în secolul al VI-lea a. Chr. prin modele ioniene și sunt încă bine reprezentate în epocile târzii. Atât ca teracote figurate, cât mai ales ca vase plastice, reprezentările de porumbel se întâlnesc în sanctuarele de la Histria și Olbia fie simple, fie în asocieră cu dedicante. În cel de-al doilea caz, este vorba de personaje feminine drapate în *himatia*, care țin în mâna dreaptă un porumbel. Cât privește teracotele simple, acestea urmează la început două tipuri principale, unul cu proporții zvelte³⁶, celălalt mult mai îndesat³⁷, acesta

28. Alexandrescu Vianu 2000, 163, cat. 249, pl. 96.

29. Molev, Moleva 2003, 263, fig. 2/12.

30. Apropiată ca reprezentare este mangusta egipteană, *ichneumon*, care apare pe vase și ca statueta de bronz, cf. Fritzilas 2003, 136-139.

31. Canarache 1969, 161, cat. 234. Vase plastice la Tyras, cf. Karyškovskij, Klejman 1985, 104, fig. 34.

32. Oppermann 2004, 49, pl. 10/3.

33. O primă teracotă lucrată manual a fost datată la sfârșitul secolului al VI-lea a. Chr. și provine de la Tariverde, cf. Vulpe 1954, 106, fig. 27/3. Din aceeași perioadă apar și teracote cu reprezentarea unui personaj feminin ce ține în stânga arcul și în dreapta un cerb culcat, la Pantikapaion, cf. TSP III. Pentru tip, vezi și Klinger 2001.

34. Precum o maimuță frământând pâine, teracotă din epoca arhaică modelată cu mâna, descoperită la Apollonia – în necropolă, Oppermann 2004, 49, pl. 10/4, sau lei, cf. Canarache 1969, 160, cat. 233.

35. Bevan 1987.

36. La Berezan, cf. Borysthenes – Berezan 2005, 109, fig. 186.

37. În regiunea Bugului inferior, cf. Ochotnikov 1990, 42, pl. 12, 1-2.

din urmă, cu o evoluție până în epoca elenistică. Tot în epoca elenistică timpurie își face loc un nou tip, care se remarcă printr-un corp teșit.

Figurinele de adorante cu porumbel³⁸ descoperite în sanctuarele pontice au fost legate de cultul Afroditei, deși acest lucru nu poate fi verificat întotdeauna. Este cazul, de exemplu, al sanctuarului de pe insula Berezan recent descoperit³⁹ și al celui histrian⁴⁰, unde aceste teracote au ieșit la iveală în număr relativ mare. În literatura de specialitate sunt considerate cel mai adesea reprezentări ale Afroditei. De fapt, așa cum bine au evidențiat Stephanie Huysecom-Haxhi și Arthur Muller, este vorba de tinere adorante.⁴¹ Astfel de teracote au fost descoperite nu numai în sanctuarele Afroditei, ci și în sanctuarul lui Apollo Delphinios de la Olbia⁴², în necropole și în așezări. În epoca elenistică și romană porumbelii continuă să fie redați atât în asociere cu figurine umane, mai ales copii,⁴³ cât și ca figuri simple. Foarte rar apar reprezentări din marmură (Olbia). Dedicății de porumbelii din marmură, uneori purtând inscripție, au fost descoperite îndeosebi în sanctuarele Afroditei.⁴⁴

O a doua grupă de teracote în formă de pasăre, atestată în cetățile pontice din perioada arhaică până în perioada romană, e constituită din teracote în formă de cocoși. Dacă porumbelul este expresia inițierii feminine, cocoșul este expresia inițierii masculine.⁴⁵ Primele teracote reprezentând cocoși apar în sanctuarele pontice în jurul anului 500 a. Chr. Este vorba despre descoperiri din sanctuarul de la Histria (fig. 8)⁴⁶ și, aproximativ o generație mai târziu, de o altă descoperire din Achilleion-ul de pe insula Leuke (fig. 3). În primul caz avem de a face cu un model răspândit în lumea greacă, atât în Grecia de est, cât și în Pelopones (la Corint, Micene, Perachora și Argos). Foarte probabil, acesta s-a propagat de la Corint, unde apar primele reprezentări ale acestui tip iconografic pe vase, la începutul sec. VI a. Chr.⁴⁷ În Grecia de est, acest tip apare pe cupele caliciu chiote⁴⁸, în teracote fiind foarte răspândit începând cu sfârșitul sec. VI—începutul

38. Teracote ioniene de adorante cu porumbelii sunt răspândite în lumea greacă, în sudul Italiei, ex. la Taranto, cf. Lo Porto 1978, 136, pl. 70, fig. 21, în Rhodos, cf. Blinkenberg 1931, 512, cat. 2106, pl. 95 și 114 (Lindos), Clara Rhodos III, 200, fig. 194 (Ialysos).

39. Nazarov 2007, 541-547.

40. Alexandrescu Vianu 2005, 490-492, cat. 4-8, pl. 79-81.

41. Huysecom-Haxhi, Muller 2007, 231-247.

42. Levi 1964, 153 fig. 22, 3.

43. De exemplu, la Callatis, cf. Canarache 1969, 158, cat. 226.

44. Machaira 2008, 74-76, fig. 21, 1-16.

45. Grabow 2003, 140-141.

46. Descriere context cf. Avram, Bîrzescu 2012, 300.

47. Cu detalii cf. Payne 1931, 74-76, nota 9, fig. 20.

48. Cupe caliciu cu figuri negre, stilul animalier, cf. Lemos 1991, 331-332, pl. 208.

sec. V a. Chr.⁴⁹ Detaliile (proporțiile, penajul) sunt bine evidențiate, forma bidimensională permițând acest lucru. Cele două orificii din partea superioară indică faptul că avem de a face cu o aplică. Același model de cocoș de la Histria îl regăsim în lumea ioniană pontică la Pantikapaion, în necropolă.⁵⁰ Pe lângă cele două orificii, exemplarul histrian, ca și unul de pe insula Melos (descriș detaliat de Paul Jacobsthal), păstrează urmele a patru culori, o policromie deosebită, mai ales dacă avem în vedere dimensiunile reduse ale figurinei. O altă piesă aflată azi în Muzeul de Artă Allard Pierson indică faptul că între meșterii din Ionia și cei din Corint exista, și în ceea ce privește aceste reprezentări, o relație directă, meșterii coroplaști preluând foarte ușor un model dintr-o cetate în alta. E foarte probabil ca modelul să aibă o origine corintică; pe de altă parte, exemplele mai sus amintite indică popularitatea acestui model în mediul ionian.⁵¹ O primă întrebare privește funcționalitatea acestor aplici, având în vedere faptul că ele se întâlnesc atât în morminte, cât și în sanctuare. Prin forma lor și prin elementele de prindere, aplicile-cocoși par a fi gândite mai degrabă pentru a fi expuse în sanctuare; în morminte, acestea înlocuiau figurinele din teracotă propriu-zise.

O generație mai târziu, un nou tip se întâlnește în Achilleion-ul de pe insula Leuke.⁵² Față de reprezentările anterioare, cocoșul își pierde din formele zvelte și are mai puține detalii anatomice, fapt explicabil prin redarea tridimensională. În perioadele elenistică și romană acest tip de reprezentare continuă să fie prezent printre descoperirile arheologice, fie independent, fie într-o compoziție, ca atribut al unui tânăr sau al unui copil.

La începutul perioadei elenistice, în secolul al III-lea a. Chr., devine popular un model de cocoș ce stă pe un suport. O astfel de reprezentare este cunoscută la Apollonia.⁵³ Tot acum apar noi modele de teracote reprezentând cocoși, care sunt preluate din statuaria și redau pasărea în diverse posturi. În epoca elenistică, în sanctuare predomină reprezentările de cocoși în asociere cu figuri de copii, cocoșul fiind întotdeauna supradiimensionat.

49. Paul Jacobsthal deja în 1931 adunase 16 locuri de descoperire a acestui tip de aplică, descriindu-l în detaliu, v. Jacobsthal 1931, 90-91 pl. 67 a-c. O nouă discuție, mult mai sumară, la Higgins 1954, 250, cat. 917. Astfel de aplici se mai găsesc, în afară de cele menționate de Jacobsthal, la Paris, muzeul Luvru, cf. Mollard-Besques 1954, C 632, cât și în descoperirile de la Elaious, Propontida.

50. Silant'eva 1974, 16, pl. 3, 4.

51. Aplicile în formă de cocoși erau răspândite în Ionia de la începutul perioadei arhaice, de ex. în bronz, în Heraionul samian, cf. Tsakos, Viglaki-Sofianu 2012, 120. E foarte probabil ca aceste figurine din metal să fi stat la baza prototipurilor din ceramică.

52. Ochotnikov 2006, 64, pl. 14. 6.

53. Dremsizova 1948, 57-58, fig. 70.

Alte tipuri de păsări nu au fost descoperite în sanctuarele din Marea Neagră, fapt ce ține mai degrabă de un stadiu actual al cercetării. Un exemplu în acest sens sunt reprezentările de păsări acvatice descoperite în sanctuarul Afroditei de la Naukratis⁵⁴, ridicat de ionienii din Chios.

III. Teracote în formă de țestoase și pești

Dedicațiile de teracote reprezentând țestoase nu sunt deloc puține în sanctuarele grecești, acestora dedicându-li-se un studiu special de către Elinor Bevan în 1988.⁵⁵ Studiul cercetătoarei britanice se mărginește la descoperirile din zona mediteraneeană și egeeană. În Marea Neagră s-au descoperit teracote în formă de țestoasă atât în sanctuare, cât și în așezări și necropole.⁵⁶ Un tip bine reprezentat de la sfârșitul secolului al VI-lea-începutul secolului al V-lea a. Chr. apare în sanctuarul lui Apollo Delphinios de la Olbia⁵⁷, în așezarea de la Borysthenes (fig. 4)⁵⁸, în morminte la Apollonia și Tsikhisdziri (Colchida). Acesta este caracterizat prin folosirea mulajului pentru carapace, partea inferioară a corpului fiind lucrată cu mâna. Este un model stilizat, cu slabă evidențiere a capului și picioarelor, cu accentuarea în special a detaliilor carapacei. Care va fi fost semnificația reprezentărilor de țestoase este greu de precizat. Acestea nu erau sacrificate, doar carapacea era folosită la confecționarea lirei. În afară de lumea pontică, acest model este atestat și în alte sanctuare din lumea greacă, de exemplu pe insula Thasos, în Artemision.⁵⁹

Ceea ce deosebește coloniile pontice, în faza lor de început, de restul lumii grecești este turnarea/bateria semnelor monetare în formă de delfinași sau pești. Preferința pentru aceste forme este bizară, dacă luăm în considerare faptul că ele nu apar în alte forme artistice. Vase plastice și figurine în formă de pește sunt cunoscute din descoperirile de pe insula Berezan, anticul Borysthenes.⁶⁰ Însă monedele în formă de delfinași de la Olbia și cele în formă de pești de la Kerkinitis nu au nici o legătură stilistică cu piesele din teracotă. Forma acestor piese cu valoare monetară indică faptul că meșterii din colonii puteau să creeze modele noi de figurine, însă în coroplastică au preferat să importe modele din Egeea. Influența mediului așa-zis indigen este de asemenea slabă în producția coroplastică pontică, deși aici s-a

54. Gardner 1988, 58, pl. 14. Tot aici a fost descoperit, printre altele, și un leu din calcar.

55. Bevan 1988, 1-6.

56. Tsetschladze, Vashakidze 1994.

57. Rusjaeva 1982.

58. TSP I.

59. Huysecom-Haxhi 2009, 293-294, pl. 44, cat. 1604-1609.

60. Borysthenes – Berezan 2005.

dezvoltat cu preponderență un stil care are la bază reprezentările zoomorfe. În sanctuarele coloniilor pontice astfel de reprezentări lipsesc pentru începuturi, ceea ce arată că interferențele religioase au avut loc târziu, mai ales după ce arta greacă a pătruns în hinterland.

IV. Reprezentări de figuri fantastice: sirenele

Prin forma lor, sirenele sunt apropiate de categoria reprezentărilor de păsări. Ca muze ale tărâmului de dincolo, așa cum plastic s-a exprimat Ernst Buschor⁶¹, sirenele sunt atestate ca ofrande în sanctuarele grecești atât prin descoperiri arheologice, cât și prin informații literare⁶² și epigrafice. În cazul sanctuarelor pontice, sunt cunoscute numai reprezentări feminine de sirene, acestea predominând în coroplastica ioniană. Sirenii nu lipsesc dintre dedicațiile din sanctuarele ioniene. Un siren din argint (σερην ἀργύρεος), alături de o gorgonă de aur și o fială de argint, a fost dedicat ca zeciuială (δεκάτη) de doi perinthieni din Propontida în sanctuarul Herei din Samos.⁶³ În sanctuarele pontice astfel de dedicații prețioase nu au fost descoperite, în schimb au fost scoase la iveală numeroase figurine din teracotă. Două astfel de reprezentări provin din sanctuarul histrian. Este vorba de vase plastice de o calitate deosebită, dacă avem în vedere detaliile anatomice (fig. 9). Sirena este așezată cu picioarele strânse sub corp, aripile – de asemenea strânse, capul întors într-o parte. Judecând după forma toartei⁶⁴, aceste vase erau agățate asemenea micilor flacoane de parfum (*aryballoi*). În sanctuarele pontice nu există contexte arheologice clare care să lămurească dacă acestea erau atârinate sau depuse în locuri special amenajate (de exemplu *bothroi*). Modelul este unul sud-ionian, răspândit atât în nordul Egeei, cât și în coloniile pontice. În perioada elenistică reprezentările de sirene în coroplastică sunt mai puțin numeroase, iar modelul diferă. O arată o descoperire de la Apollonia, anume o sirenă redată în picioare, cu capul înainte și aripile ridicate. Este o teracotă lucrată la mână, foarte probabil locală, dar care se inspiră după un model de origine egeeană.⁶⁵ Alte reprezentări de figuri fantastice, în afară de sirene, nu au fost identificate în descoperirile din sanctuarele pontice.

61. Buschor 1944.

62. Hofstetter 1990, 24-26 (informații literare).

63. Klaffenbach 1953, 18-19; inscripție pe o stelă de marmură descoperită de Albert Rehm în 1924.

64. O excepție o reprezintă un vas plastic în formă de sirenă descoperit în necropola Olbiei, care diferă prin lipsa toartei și prin poziția gurii vasului – la coadă în loc de cap, acest vas fiind realizat după un alt tip de model; Oppermann 2004, pl. 10.1a-1b.

65. Buschor 64-62, fig. 49.

Înrudite cu reprezentările fantastice sunt figurinele grotești. Fie că este vorba de vase plastice de origine corintică⁶⁶ sau ioniană ori de teracote, acestea își fac apariția în coloniile pontice la sfârșitul epocii arhaice. Pe lângă un model având probabil la origine tipul Bes, figurinele de origine sud-ioniană reprezentând comaști, alături de modelele din Corint⁶⁷ sunt cel mai des întâlnite în sanctuarele pontice.

Teracotele și vasele plastice cu reprezentări zoomorfe sunt documentate începând cu a doua jumătate a sec. al VI-lea, într-o epocă relativ târzie, dacă avem în vedere că primele amenajări de cult sunt de la sfârșitul sec. al VII-lea a. Chr. La început avem de-a face cu un număr limitat de modele, de origine sud-ioniană. În perioada elenistică, figurile de animale sau păsări sunt mai ales integrate unor compoziții, jucând adesea un rol decorativ; continuă însă să fie depuse în sanctuare figurine izolate, de inspirație egeeană. Categoriile de animale întâlnite începând cu secolul al IV-lea a. Chr. nu diferă prea mult de cele din perioadele anterioare; doar modelele de inspirație sunt diferite.

Spre deosebire de alte sanctuare din Egeea (de exemplu Thasos, Milet, Dyrhachion), în care a putut fi stabilită o legătură strânsă între ateliere și sanctuare, pentru cetățile pontice acest lucru este departe de a fi clar stabilit. Atelierele coroplaștilor locali au produs numeroase teracote zoomorfe, însă din cauza publicațiilor insuficiente este greu de urmărit această legătură pentru sanctuarele pontice.

În ceea ce privește modul în care aceste mici ofrande erau depuse în sanctuare, informațiile sunt exclusiv arheologice; doar votivele prețioase sunt menționate de sursele literare și epigrafice.⁶⁸ Cele mai multe teracote au fost descoperite în poziții secundare, doar în puține cazuri contextele rămânând nederanjate.

66. Payne 1931, 170-180.

67. Descoperit în Zona Sacră de la Histria, His 1951 T, Inv. V 9005 A.

68. Alroth 1988, 195.

Abstract

Zoomorphic Terracottas and Plastic Vases from the Greek Sanctuaries in the Black Sea Area

This study concerns the zoomorphic terracottas and plastic vessels discovered in the sanctuaries of the Black Sea area. This common Greek offering practice was transferred to the Black Sea colonies from the moment of their foundation. Based on archaeological findings, some aspects of the origin and the meaning of terracottas from the Archaic to the Roman periods, representing animals, birds and fishes, are discussed. A first issue concerns the identification of the iconographical types, whether we are dealing with specific types in these sanctuaries or with imported types from the Aegean world, adapted with no changes. Another problem concerns the relation between the zoomorphic terracottas from the Black Sea colonies and those from their neighbours.

Bibliografie

- Achilleus Kult 2006 J. Hupe (ed.), *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*, Rahden.
- Alexandrescu Vianu 2000 M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest–Paris.
- Alexandrescu Vianu 2005 M. Alexandrescu Vianu, *Les statuettes et les reliefs en terre cuite*, în P. Alexandrescu et alii, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (fouilles 1915-1989)*, Bucarest–Paris, 486-509.
- Alroth 1988 B. Alroth, *The Positioning of Greek Votive Figurines*, în R. Hägg, N. Marinatos, G.C. Nordquist (ed.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*, Stockholm, 195-203.
- Avram, Bîrzescu 2012 A. Avram, I. Bîrzescu, *Fouilles récentes dans la Zone Sacrée d'Istros*, în P. Burgunder (ed.), *Etudes pontiques. Histoires, bibliographie et sites archéologiques du bassin de la Mer Noire*, *Etudes de lettres*, 290, 1-2, 279-310.
- Bevan 1986 E. Bevan, *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympic Deities*, Oxford.
- Bevan 1987 E. Bevan, *The Goddess Artemis, and the Dedication of Bears in Sanctuaries*, *ABSA*, 82, 17-21.

- Bevan 1988 E. Bevan, *Ancient Deities and Tortoise-Representations in Sanctuaries*, ABSA, 83, 1-6.
- Blinkenberg 1931 C. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles de l'Acropole, 1902-1914, I. Les petits objets*, Berlin, 1931.
- Borysthenes – Berezan 2005 *Borysthenes – Berezan. The 120th Anniversary of Archaeological Investigations of the Ancient Settlement on Berezan Island. The State Hermitage Museum, Sankt-Petersburg, 2005.*
- Buschor 1944 E. Buschor, *Die Musen des Jenseits*, München.
- Canarache 1969 V. Canarache, *Măști și figurine Tanagra din atelierele de la Callatis – Mangalia*, Constanța.
- Clara Rhodos III G. Jacopi, *Clara Rhodos III. Scavi nella necropoli di Jalisso 1924-1928*, Rhodos, 1929.
- Clara Rhodos IV G. Jacopi, *Clara Rhodos IV. Scavi nelle necropoli Camiresi 1929-1930*, Rhodos, 1931.
- Dana 2011 M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux.
- Dremsizova 1948 T. Dremsizova, *Terakotite ot necropola na Apolonija*, în *Razkopki i prouchvanija II, Apolonija na Chernomore*, Sofia, 53-58.
- Ducat 1966 J. Ducat, *Les vases plastiques rhodiens archaïques en terre cuite*, Paris.
- Fritzilas 2003 S. Fritzilas, *Ichneumon und Hund auf einem Skyphos des Malers von Philadelphia 5481*, în B. Schmalz, M. Söldner (ed.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext, Akten des Internationalen Vasen – Symposions vom 24. bis 28. September 2001 in Kiel*, Münster, 136-139.
- Gardner 1888 E.A. Gardner, *Naukratis, II*, London.
- Grabow 2003 E. Grabow, *Der Hahn – Haustier oder Dämon? Frühe Hahnbilder auf griechischen Vasen*, în B. Schmalz, M. Söldner (ed.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext, Akten des Internationalen Vasen – Symposions vom 24. bis 28. September 2001 in Kiel*, Münster, 140-141.
- von Graeve 2007 V. von Graeve, *Zur Kunstgeschichte früher milesischer Terrakotten*, în J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier, K. Zimmermann (ed.), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme, Panionien-Symposium Güzeltçamlı 26. September–1. Oktober 1999*, Mainz, 645-668.
- Guggisberg 1996 M.A. Guggisberg, *Frühgriechische Tierkeramik*, Mainz, 1996.
- Guldager Bilde 2010 P. Guldager Bilde, *Terracottas*, în N.A. Lejpunskaja, P. Guldager Bilde, J.M. Højte, V.V. Krapivina, S.D. Kryžickij (ed.), *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*, Aarhus, 439-464.
- Held 2000 W. Held, *Das Heiligtum der Athena in Milet*, Mainz.

- Higgins 1954 R.A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, I, Greek: 730-330 B.C.*, London.
- Hofstetter 1990 E. Hofstetter, *Sirenen im archaischen und klassischen Griechenland*, Würzburg.
- Huysecom-Haxhi 2003 S. Huysecom-Haxhi, *Terres cuites animales dans les nécropoles grecques archaïques et classiques du bassin méditerranéen*, în B. Gratien, A. Muller, D. Parayre (ed.), *Figurines animales des mondes anciens, Actes de la journée d'études organisée par l'Institut des Sciences de l'Antiquité de l'Université Charles-de-Gaulle – Lille 3, Villeneuve d'Ascq, 8 juin 2002*, Paris, 91-103.
- Huysecom-Haxhi, Muller 2007 S. Huysecom-Haxhi, A. Muller, *Déeses et/ou mortelles dans la plastique de terre cuite. Réponses actuelles à une question ancienne*, *Pallas*, 75, 231-247.
- Huysecom-Haxhi 2009 S. Huysecom-Haxhi, *Les figurines en terre cuite de l'Artémision de Thasos. Artisanat et piété populaire à l'époque de l'archaïsme mûr et récent*, Paris–Atena.
- Jacobsthal 1931 P. Jacobsthal, *Die melischen Reliefs*, Berlin.
- Jarosch 1994 V. Jarosch, *Samos XVIII. Samische Tonfiguren des 10. bis 7. Jahrhunderts v. Chr. Aus dem Heraion von Samos*, Bonn.
- Karyškovskij, Klejman 1985 P.O. Karyškovskij, I.B. Klejman, *Drevnij gorod Tira. Istoriko-arheologičeskij očerk*, Kiev.
- Klaffenbach 1953 G. Klaffenbach, *Archaische Weihinschrift aus Samos*, *MDAI*, 6, 15-20.
- Klinger 2001 S. Klinger, *A Terracotta Statuette of Artemis with a Deer at the Israel Museum*, *IEJ*, 51, 2, 208-224.
- L'or des Scythes E.D. Reeder (ed.), *L'or des rois Scythes, Galeries Nationales du Grand-Palais Paris, 25 septembre–31 décembre 2001*, Paris, 2001.
- Lemos 1991 A. Lemos, *Archaic Pottery of Chios. The Decorated Style*, Oxford.
- Levi et alii 1964 E.I. Levi et alii, *Ol'vija. Temenos i agora*, Moscova-Sankt Petersburg.
- Lo Porto 1978 Lo Porto, *Le importazioni della Grecia dell'Est in Puglia*, în *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident, Colloque International. Centre Jean Bérard, Paris–Napoli*, 131-137.
- Machaira 2008 Β. Μαχαιρα, *Το ιερό Αφροδίτης και Ερώτος στην Ιερά Οδό*, Atena.
- Maksimova 1927 M.I. Maksimova, *Les vases plastiques dans l'antiquité*, Paris.

- Maslennikov 2006 A.A. Maslennikov, *Sel'skie svjatilišča evropejskogo Bospora*, Moscova.
- Molev, Moleva 2003 E.A. Molev, N.V. Moleva, *Terrakotovyje statuetki iz Kitejskogo svjatilishcha*, Bosporskie Issledovanija, 3, 252-263.
- Mollard-Besques 1954 S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romaines, I. Epoques préhellénique, géométrique, archaïque et classique*, Paris.
- Muller 1996 A. Muller, *Les terres cuites votives du Thesmophorion. De l'atelier au sanctuaire*, Atena-Paris.
- Nazarov 2007 V.V. Nazarov, *A temenos of the 6th century B.C. at Berezan*, în J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier, K. Zimmermann (ed.), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme, Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September-1. Oktober 1999*, Mainz, 541-549.
- Ochotnikov 2006 S.B. Ochotnikov, *Achilleus auf der Insel Leuke*, în J. Hupe (ed.), *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*, Rahden, 49-87.
- Oppermann 2004 M. Oppermann, *Die westpontische Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach.
- Payne 1931 H. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*, Oxford.
- Rusjaeva 1982 A.S. Rusjaeva, *Antichnye terrakoty Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja (VI-I vv. do n.e.)*, Kiev.
- Samojlova 1988 T.L. Samojlova, *Tira VI-I vv. do n.e.*, Kiev.
- Silant'eva 1974 P.F. Silant'eva, *Terrakoty Pantikapeja*, în M.M. Kobylina (ed.), *Svod arheologicheskikh Istochnikov. Terrakotovyie statuetki, III. Pantikapaion*, Moscova.
- TSPI M.M. Kobylina (ed.), *Svod arheologicheskikh Istochnikov. Terrakoty Severnogo Prichernomor'ja, I. Statuetki severo-zapadnogo poberezh'ja Chernogo morja*, Moscova.
- TSP II M.M. Kobylina (ed.), *Svod arheologicheskikh Istochnikov. Terrakoty Severnogo Prichernomor'ja, II. Statuetki s territorii Hersonesskogo i zapadnoj chasti Bosporskogo gosudarstv*, Moscova.
- Tuchelt 1962 K. Tuchelt, *Tiergefäße in Kopf- und Protomengestalt. Untersuchungen zur Formengeschichte tierförmiger Gießgefäße*, Berlin.
- Vulpe 1954 R. Vulpe, *Săpăturile de la Tariverdi, 1953*, SCIV, 5, 400-408.
- Walter 1990 H. Walter, *Das griechische Heiligtum dargestellt am Heraion von Samos*, Stuttgart.

Abrevieri

Corpora, monografii

- ACS Varna *Ancient Civilisations and the Sea. International Conference in Honour of Prof. Michail Lazarov, Varna, 13th-15th October 2004, Varna, 2007.*
- AGCBS I.1-2 D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos (ed.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea, I.1-2, Thessaloniki, 2003.*
- AGCBS II.1-2 D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos (ed.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea, II.1-2, Oxford, 2007.*
- Album CIRB A.K. Gavrilov et alii (ed.), *Korpus bosporskich nadpisej. Al'bom illjustracij (KBN-al'bom) – Corpus inscriptionum regni Bosporani, Album imaginum, St. Petersburg, 2004.*
- AMNG I.1 B. Pick, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands I.1. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1898.*
- AMNG I.2 B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands I.2. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1910.*
- ANRW H. Temporini, W. Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen, Berlin–New York, 1978–.*
- BMC Pontus W. Wroth, *Catalogue of Greek Coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosphorus, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum 13, London, 1889.*
- CAH X A.K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott (ed.), *The Cambridge Ancient History², X. The Augustan Empire, 43 BC–AD 69, Cambridge, 1996.*
- CCCA M.J. Vermaseren (ed.), *Corpus cultus Cybele Attidisque I–VI, Leiden, 1987-1989.*
- CCET I Z. Gočeva, M. Oppermann, *Corpus cultus equitis Thracii I. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae (EPRO 74), Leiden, 1979.*
- CCET IV N. Hampartumian, *Corpus cultus equitis Thracii IV. Moesia Inferior (Romanian section) and Dacia (EPRO 74), Leiden, 1979.*
- CH II M.J. Price (ed.), *Coin Hoards, II, London, 1976.*
- CIG A. Boeckh, *Corpus Inscriptionum Graecarum I–IV, Berlin, 1828-1877.*
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, 1863–.*
- CIRB Struve, V.V. et alii (ed.), *Korpus bosporskich nadpisej – Corpus inscriptionum regni Bosporani, Moscova-Leningrad, 1965.*
- CMRDM E. Lane, *Corpus monumentorum religionis Dei Menis (EPRO 19) I, Leiden, 1971.*
- CMRED D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuvinorum (EPRO 13), I. The Monuments, Leiden, 1969; II. The Analysis and Interpretation of the Monuments, Leiden, 1976.*
- DID II R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, II. Romanii la Dunărea de Jos, București, 1968.*

- DNP Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Stuttgart/ Weimar, 1996–.
- Drevnejšij temenos Ol'vii *Drevnejšij temenos Ol'vii Pontijskoj*, MAIËT Suppl. 2, Simferopol, 2006.
- EAH The Encyclopedia of Ancient History, R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, S.R. Huebner (ed.), Oxford, 2013.
- F.Delphes III, 4 J. Pouilloux (ed.), *Fouilles de Delphes. III. Épigraphie 4. Les inscriptions de la terrasse du temple et de la région nord du sanctuaire (nos. 351-516)*, Paris, 1976.
- GG W. Peek, *Griechische Grabgedichte*, Berlin, 1960.
- GVI W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften*, Berlin, 1955.
- HAD R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.
- Histria IX M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, București–Paris, 2000.
- I.Amastris C. Marek, *Katalog der Inschriften von Amastris*, în: C. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen, 1993, 157-187.
- I.Beroia L. Gounaropoulou, M.B. Hatzopoulos, *Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξὺ τοῦ Ἀξίου ποτάμου). Τεύχος Α΄: Ἐπιγραφές Βεροίας*, Atena, 1998.
- I.Byzantion A. Łajtar, *Die Inschriften von Byzantion*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 58, Bonn, 2000.
- IDRE C.C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie I-II*, București, 1996-2000.
- IG *Inscriptiones Graecae*, Berlin, 1873-.
- IGB I² G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae I²*, Sofia, 1970.
- IGB IV G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae IV*, Sofia, 1966.
- IGB V G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae V*, Sofia, 1997.
- IGCH M. Thompson, O. Mørkholm, C.M. Kraay (ed.), *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973.
- IGDOP L. Dubois (ed.), *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Geneva, 1996.
- IGLR E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București 1976.
- IGRR R. Cagnat et alii (ed.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I-IV*, Paris, 1901-1927.
- I.Heraclea L. Jonnes, *The Inscriptions of Heraclea Pontica*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 47, Bonn.
- I.Kalchedon R. Merkelbach, *Die Inschriften von Kalchedon*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 20, Bonn, 1980.

- I.Klaudiu Polis F. Becker-Bertau, *Die Inschriften von Klaudiu Polis*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 31, Bonn, 1986.
- ILBR B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae)*, Sofia, 1989.
- ILS H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae. I-III*, Berlin, 1892-1916.
- IOSPE I² V.V. Latyshev, *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae I. Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum²*, St. Petersburg, 1916.
- I.Prusias ad Hipium W. Ameling, *Die Inschriften von Prusias ad Hipium*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 27, Bonn, 1985.
- ISE L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche. I-III*, Firenze, 1967-2002.
- I.Sinope D.H. French, *The Inscriptions of Sinope*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 64, Bonn, 2004.
- ISM I D.M. Pippidi, *Inscripțiile din Scythia Minor I. Histria și împrejurimile*, București, 1983.
- ISM II I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor II. Tomis și teritoriul său*, București, 1987.
- ISM III A. Avram, *Inscriptions de Scythie Mineure III. Callatis et son territoire*, București-Paris, 1999.
- ISM V E. Doruțiu-Boilă, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine, V. Capidava-Troesmis-Noviodunum*, București, 1980.
- K-W G. Kieseretzky, C. Watzinger, *Griechische Grabreliefs aus Südrussland*, Berlin, 1909.
- LAEBGEM E. Laflı (ed.), *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean, Acta Congressus Internationalis Smyrnensis II*, Izmir, 2009.
- LGPN IV P.M. Fraser, E. Matthews, R.W.V. Catling (ed.), *A Lexicon of Greek personal names IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.
- LIMC *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Zürich, 1981-1999.
- LP B.E. Thomasson, *Laterculi praesidium I*, Göteborg, 1984.
- NÉPCh I È.I. Solomonik (ed.), *Novye èpigrafičeskie pamjatniki Chersonesa I*, Kiev, 1964.
- NÉPCh I, II È.I. Solomonik (ed.), *Novye èpigrafičeskie pamjatniki Chersonesa II*, Kiev, 1973.
- NO T.N. Knipovič, E.I. Levi (ed.), *Nadpisi Ol'vii (1917/1965)*, Leningrad, 1968.
- PIR Prosopographia Imperii Romani, Berlin, 1898-.
- Pontika V.V. Latyšev, *Ποντικής. Sbornik naučnych i kritičeskich stat'ej po istorii, archeologii, geografii i èpigrafike Skifii, Kavkaza i grečeskich kolonij na poberež'jach Černogo Morja*, St. Petersburg, 1909.

- PS Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz, 1997.
- RE G. Wissowa (ed.), *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart–München.
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden, 1923–.
- SGDI H. Collitz, F. Bechtel, *Sammlung der griechischen Dialektinschriften, I-IV*, Göttingen 1884-1915.
- SGO R. Merkelbach, J. Stauber, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten, II, Die Nordküste Kleinasiens, Marmarameer und Pontos*, Leipzig, 2001.
- StudPont III J.C.G. Anderson, F. Cumont, H. Gregoire, *Studia Pontica III, Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et d'Arménie*, Bruxelles, 1910.
- Syll³ W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum I-IV*, Leipzig, 1915-1924.

Reviste¹

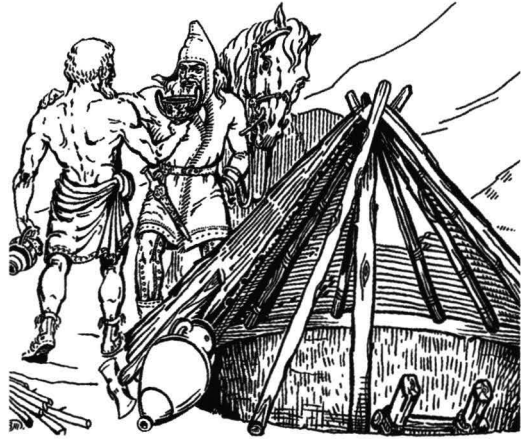
- AAIHV Annales de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, diversi loci.
- ACSS Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, Leiden.
- ALP Acta Linguistica Petropolitana. St. Petersburg.
- AMM Acta Moldaviae Merdionalis, Vaslui.
- AMV Acta Musei Varnaensis. Varna.
- Apulum Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
- ArchBulg Archaeologica Bulgarica, Sofia.
- Eurasia Antiqua Eurasia Antiqua, Mainz.
- Istros Istros, Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- MAIËT Materijaly po archeologij, istorii i étnografii Kryma, Simferopol.
- MCA Materiale și cercetări arheologice, București.
- Novensia Novensia, Varșovia.
- Peuce Peuce. Studii și comunicări de Istorie și Arheologie, Tulcea.
- PIFK Problemy istorii, filologii, kul'tury, Moscova–Magnitogorsk.
- SoobErm Soobščeniya Gosudarstvennogo Ermitaža, Sankt Petersburg.
- Stratum Stratum plus, St. Petersburg–Chișinău–Odessa.
- Tyragetia Tyragetia (arheologie, istorie antică), Serie nouă, Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău.
- VistD Vspomogatel'nye istoričeskie discipliny, Leningrad (St. Petersburg).

1. Alături de acestea, s-au folosit abrevierile din SCIVA și Année Philologique.

ILUSTRĂȚII

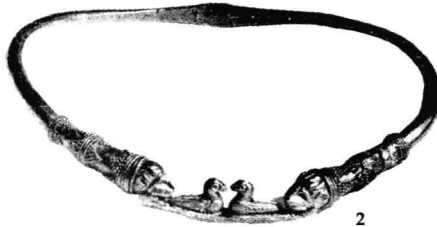
1

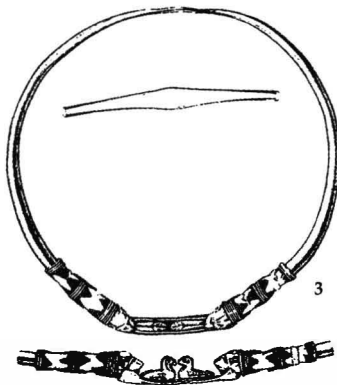
2

1

2

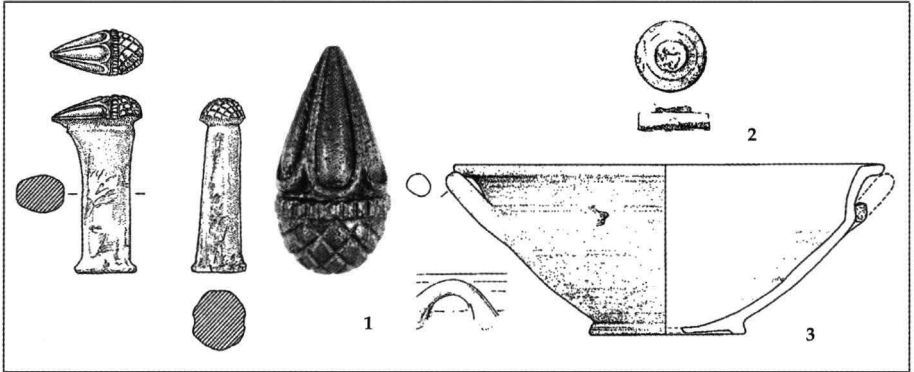
3

3

Fig. 1. Reconstrucție grafică a actului de transmitere a hydriei de la Grăchwil (după Schindler 2004, 76, fig. 6); Fig. 2. Reconstrucție grafică a unei tranzacții greco-scite (după Fornasier, Böttger 2002, 42, fig. 7); Fig. 3. Dubăsari, Republica Moldova: 1. Reconstrucție grafică a tumulului V; 2-3. Torques-ul de aur din inventarul funerar al tumulului V (după Chetaru, Serova 2001, fig. 2, 23, 24).

4

5

Fig. 4. Diadema din aur din cetatea getică de la Bunești-Averești, jud. Vaslui, România. Muzeul Național de Istorie a României, București (după <http://www.cultura-romana.com>, tablou 26.48); Fig. 5. Oprisor, jud. Mehedinți, România. 1. Unealta torentică de la Oprisor; 2. Vas de tip *lekane*; 3. Fragment de *lekythos* cu figurine negre (după Kull 1997 b).

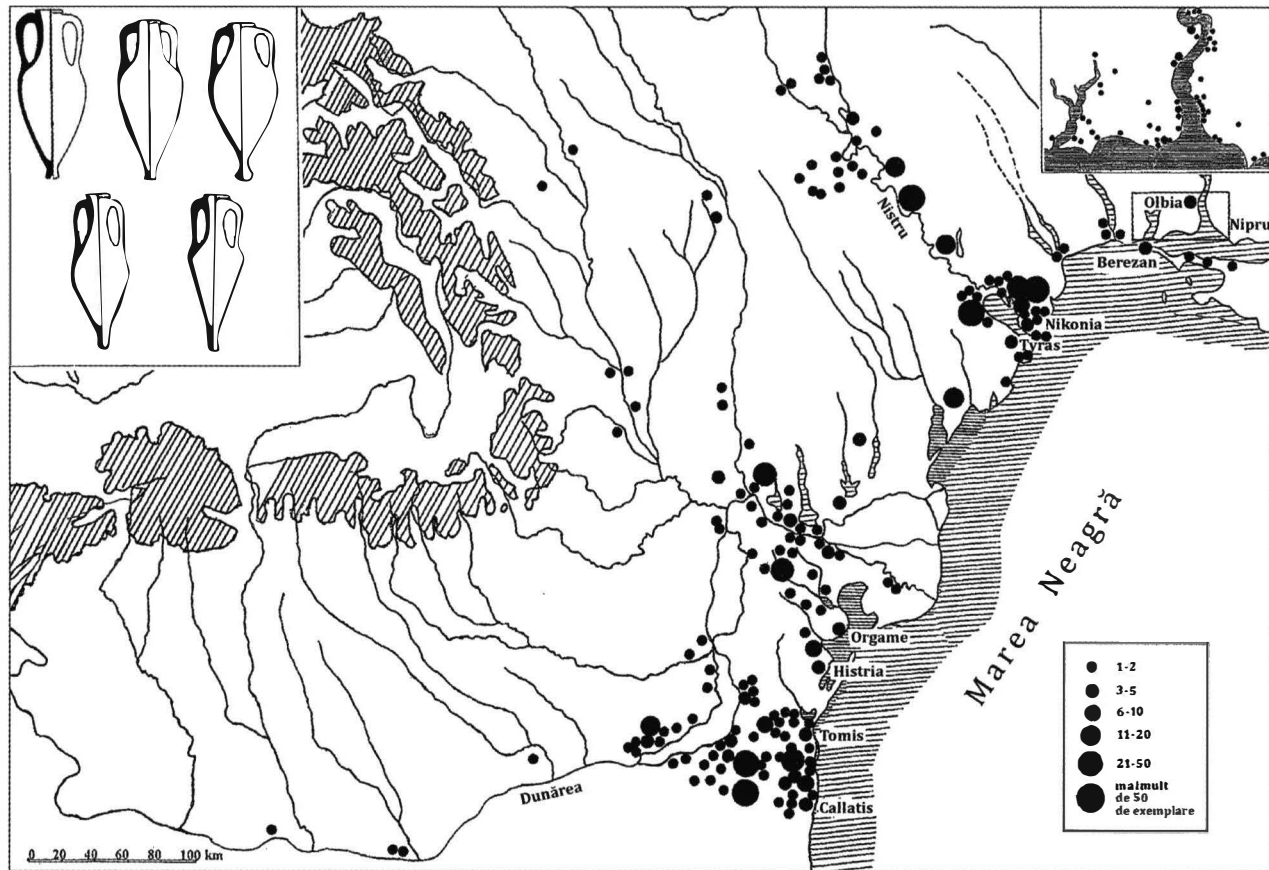

Fig. 6. Difuzarea amforelor din Heraclaea Pontică în nord-vestul Pontului Euxin.
<https://biblioteca-digitala.ro>

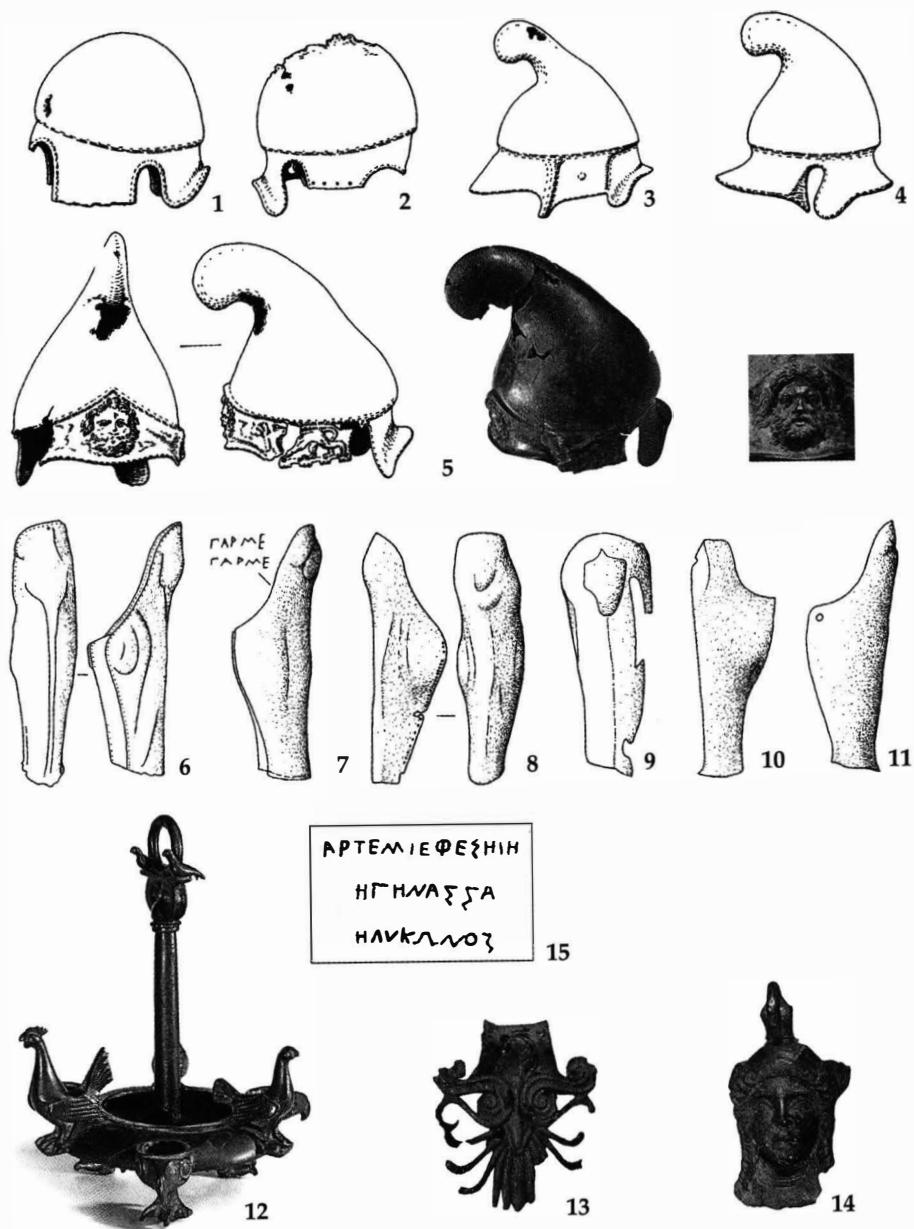

Fig. 7. Tezaurul de la Olănești (după Sergeev 1966, fig. 3; Černenko 1968, fig. 45/3-4 și 59/3; Černenko 2006, fig. 27/562-563, 28/589-590, 29/591, 32/654-656).

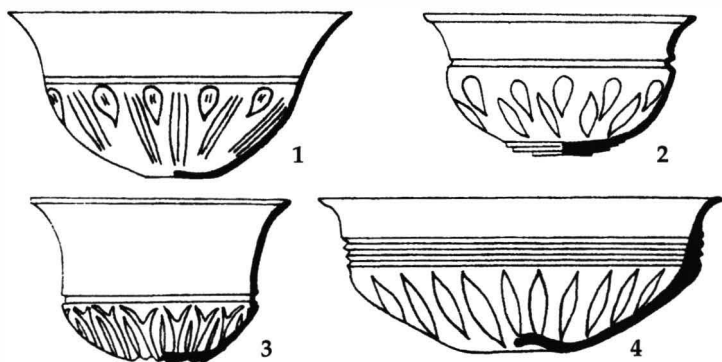

Fig. 1. Boluri ahemenide descoperite la 1. Algeti; 2. Tolstaja Mogila; 3. Semenovka; 4. Kurdjipsk.

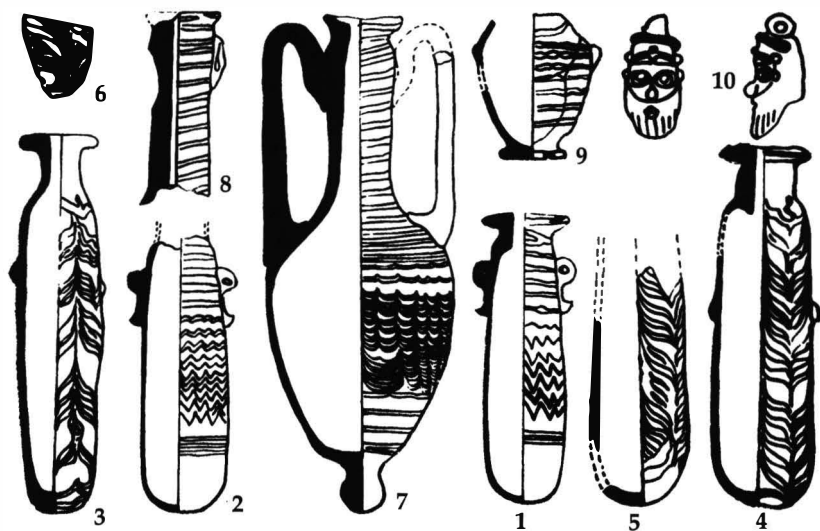

Fig. 2. Vase de sticlă fabricate pe miez de nisip, secolele V-I a. Chr., Muzeul de Arheologie Varna (după A. Mincev 1980).

Fig. 3. Vase de sticlă modelate pe miez de nisip, secolele V–I a. Chr. descoperite la: 1. Vadu, lângă Histria (după Bucovală 1968); 2. Histria, tumulul 1 (după Alexandrescu 1966); 3. Mangalia (după Bîrlădeanu-Zavatin 1980); 4. Histria, Zona Sacră (inedit); 5. Dunavățu de Sus, lângă Murighiol (după Simion 1985); 6. Constanța (după Bucovală 1975).

1

2

3

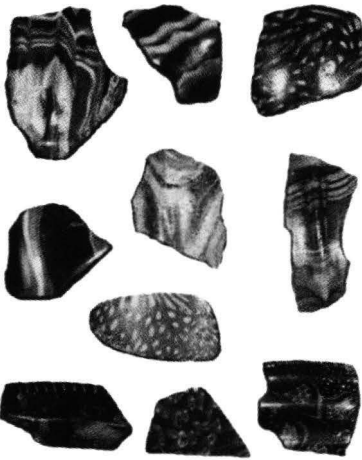

4

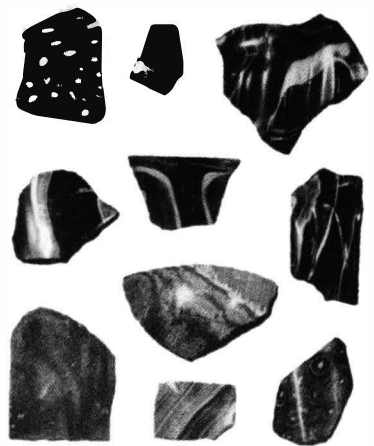
Fig. 4. Vase de sticlă descoperite la Olbia (1, 3-4) și Panticapaeum (2) 1. Amforă elenistică, sec. III-II a. Chr.; 2. Amforă cu decor vegetal pictat, sec. I p. Chr.; 3. Cupă cu decor zoomorf și vegetal pictat, sec. I p. Chr.; 4. Bol elenistic decorat cu foiță de aur, sec. III a. Chr.

1

2

3

Fig. 5. Veselă de sticlă marmorată descoperită la Panticapaeum: 1. Bol cu coaste, sec. I a. Chr.–I p. Chr.; 2, 3. Fragmente de boluri sau platouri cu decor variat, sec. I p. Chr. (după Kunina 1997).

Fig. 6. Diverse tipuri de vase suflate în tipar. Flacoane în formă de capete umane de la: 1. Kepoi, sec. II–III p. Chr. (după Sorokina 1957); 2. Mangalia, sec. I–II p. Chr. (după Iconomu 1968); 3. Pahar decorat cu zei de la Panticapaeum, sec. I p. Chr. (după Sorokina 1984); 4. Pahar cu inscripție în limba greacă de la Panticapaeum, sec. I p. Chr. (după Kunina 1997); 5. Ulcior purtând semnătura celebrului meșter Ennion din Sidon, sec. I p. Chr. (după Kunina 1997).

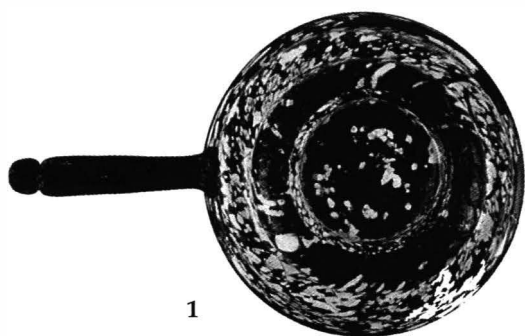
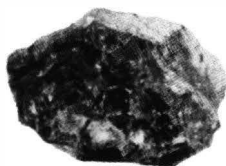
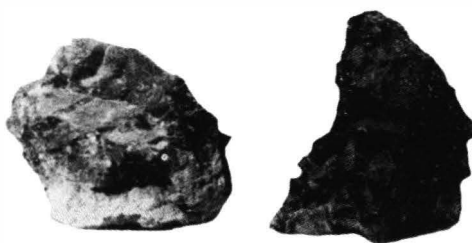

Fig. 7. Patere descoperite pe litoralul nord-vestic al Mării Negre: 1, 2. Constanța, sec. I p. Chr. (foto C. Chiriac); 3. Panticapaeum, sec. I p. Chr. (după Kunina 1997).

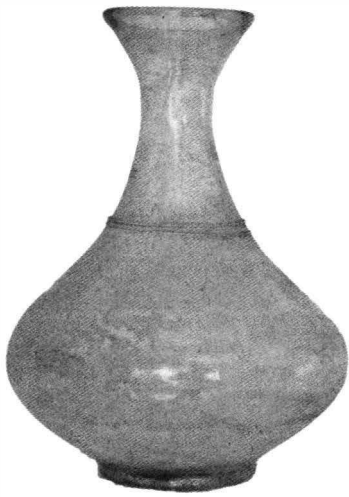

1

2

Fig. 8. 1. Urnă cinerară cu capac, Histria, sec. I-II p. Chr. (foto C. Drăghici); 2. Fragmente de material vitric rezultat din prelucrarea sticlei descoperite la Constanța (după Bucovală 1968).

1

2

3

4

Fig. 9. Vase tip „carafă” cu corp bitronconic de la: 1. Constanța (foto Z. Covacef); 2. Agora ateniană (după Weinberg 1992); 3, 4. Mangalia, sec. III p. Chr., posibile produse tomitane (inedite, foto M. Ionescu).

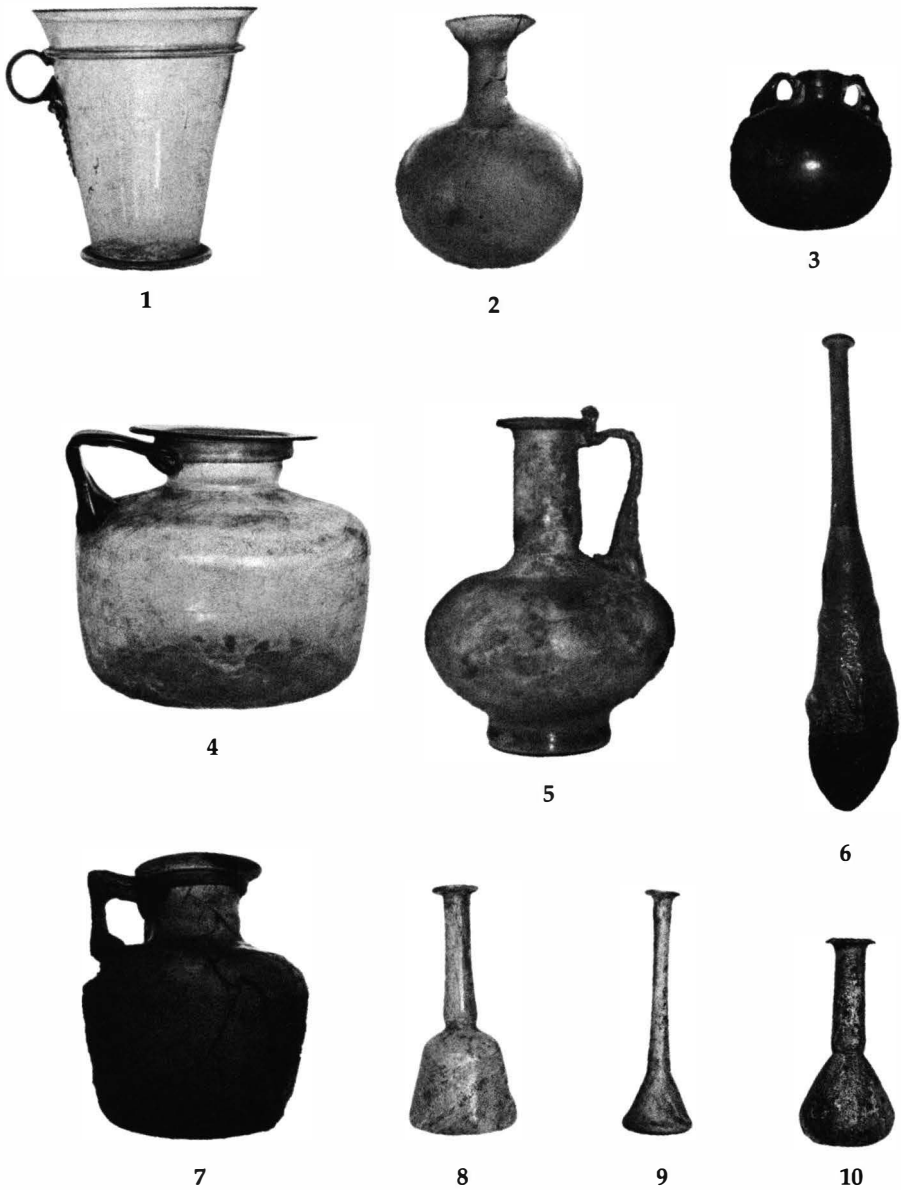

Fig. 10. Tipuri de vase de sticlă de epocă romană descoperite pe litoralul vestic al Mării Negre la Histria, Tomis, Callatis, sec. I–III p. Chr.

Fig. 11. 1-5. Vase de sticlă de la Odessos, sec. II-IV p. Chr., posibile produse locale (foto A. Mincev).

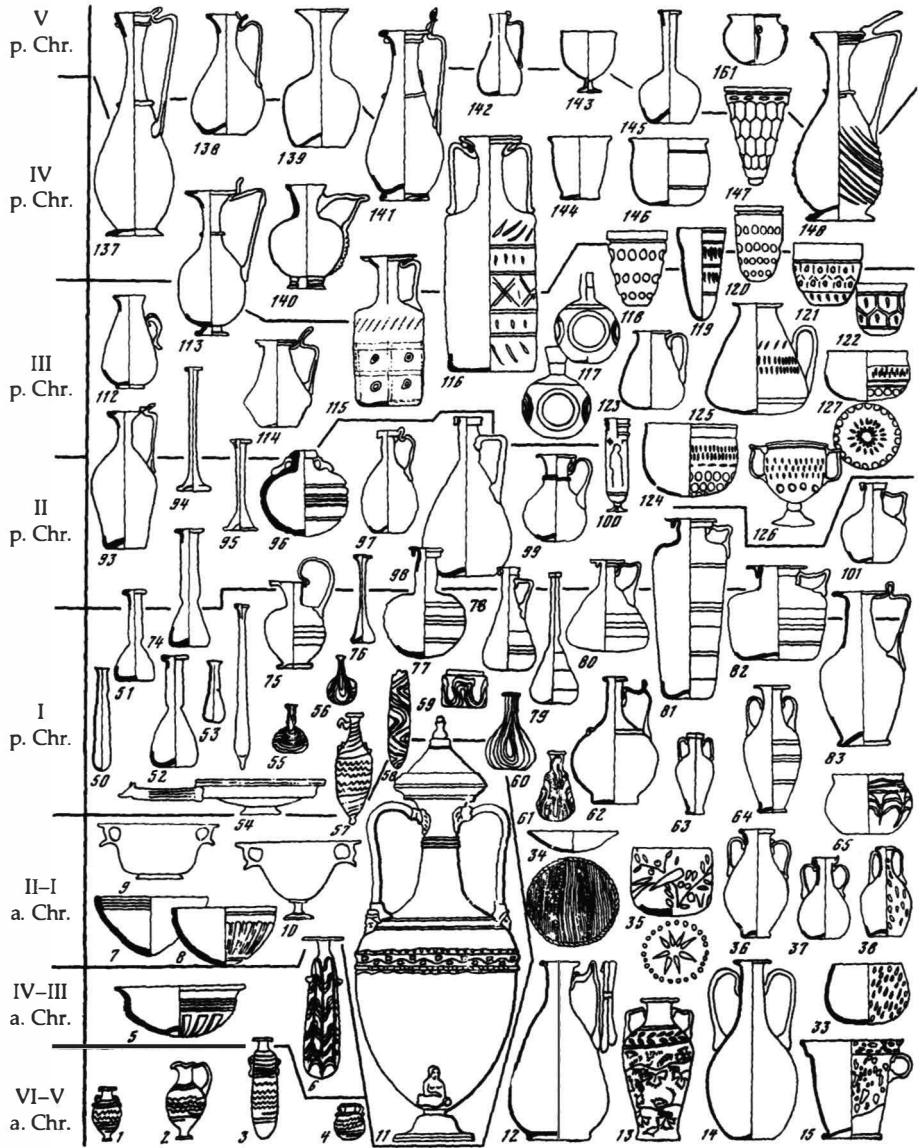

Fig. 12. Cronologia vaselor de sticlă din nordul Mării Negre, sec. VI a. Chr.–V p. Chr. (după Sorokina 1984).

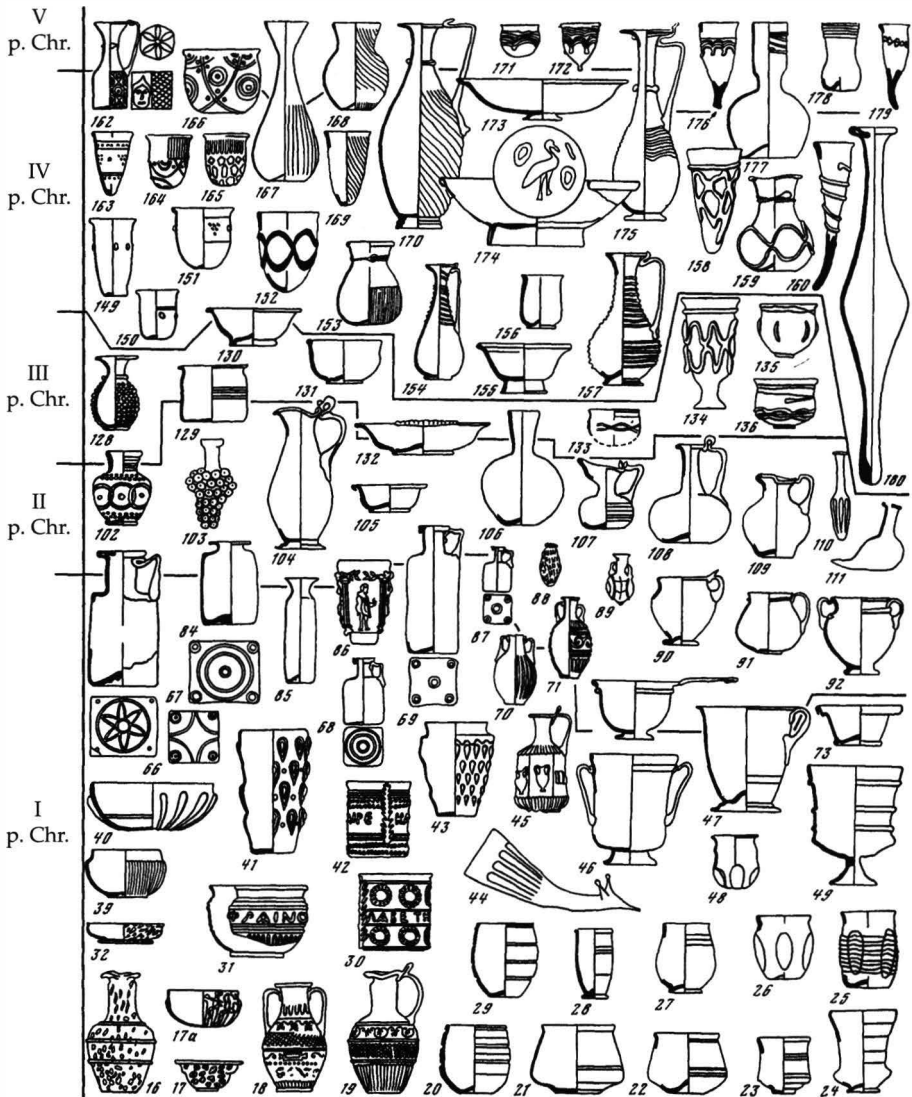

Fig. 13. Cronologia vaselor de sticlă din nordul Mării Negre, sec. I-V p. Chr. (după Sorokina 1984).

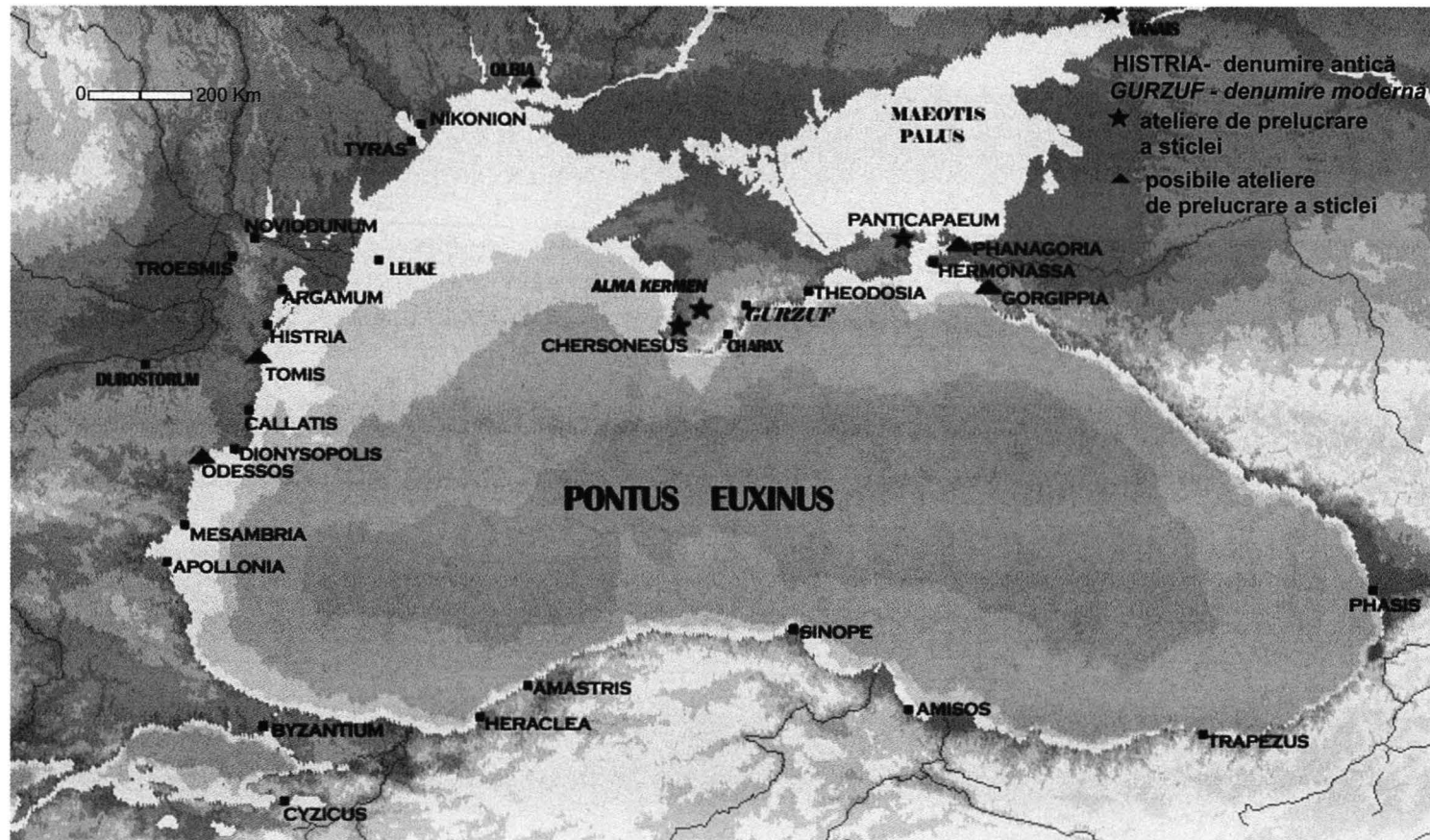

Fig. 14. Harta Pontului Euxin și a teritoriilor învecinate, sec. II a. Chr.-IV p. Chr.
<https://biblioteca-digitala.ro>

1a

1b

2

3

4a

4b

Fig. 1-4. Opaite descoperite la Tomis (foto I. Nastasi).

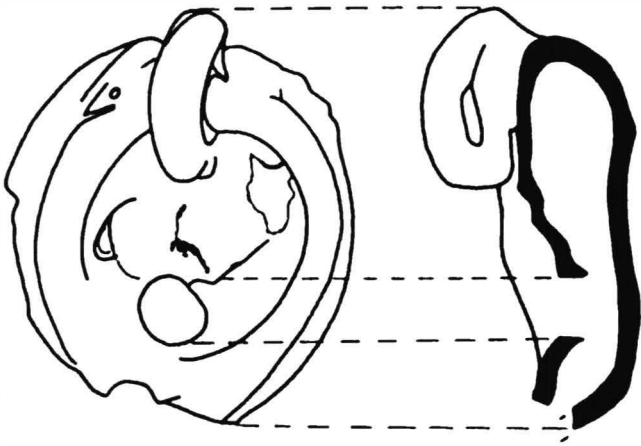

Fig. 5. Opaïț descoperit la Tomis (foto I. Nastasi).

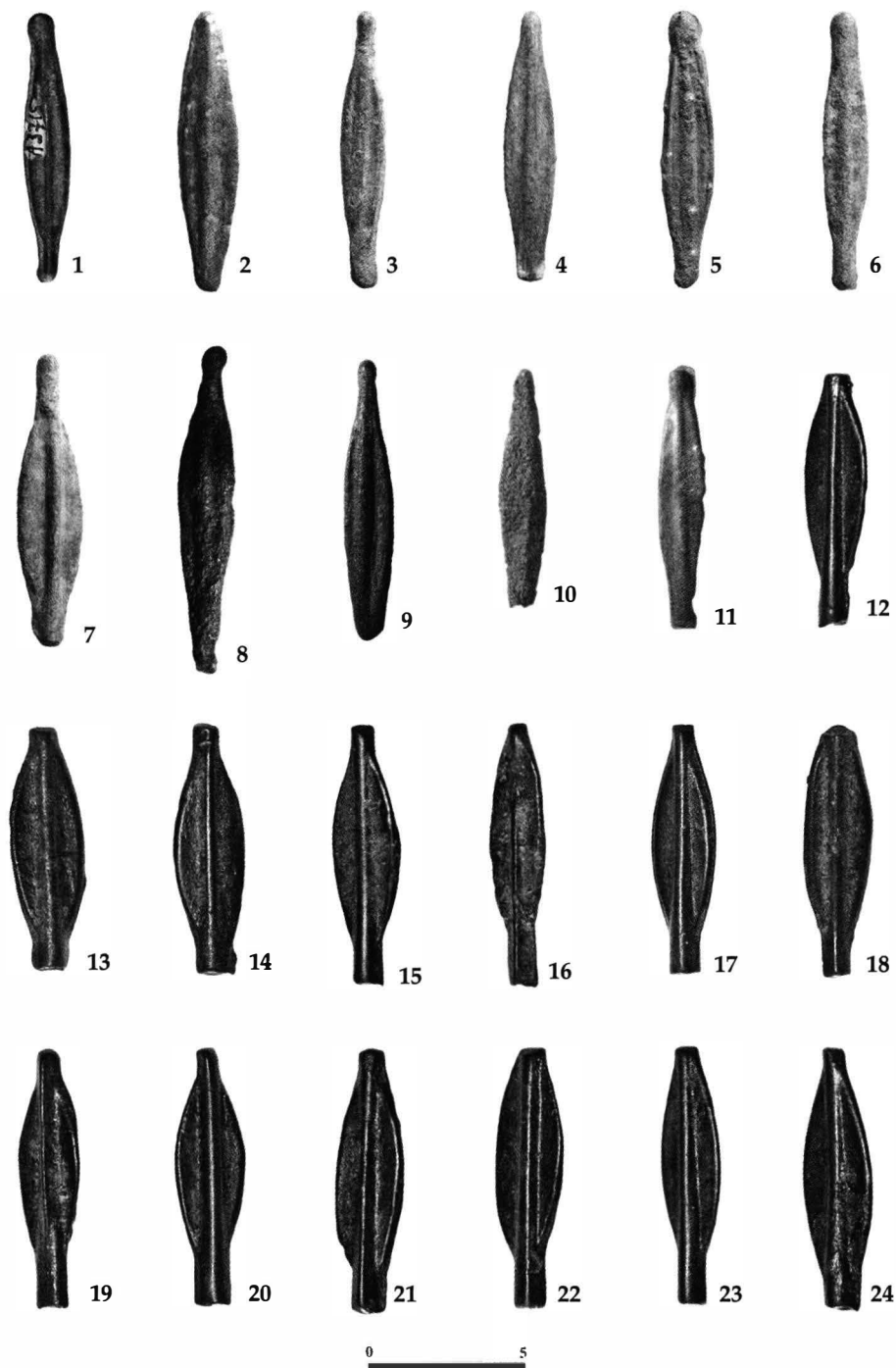

Fig. 1. Vârfuri de săgeți-semne monetare din prima categorie: piese timpurii (1-11) și piese clasice (12-24).

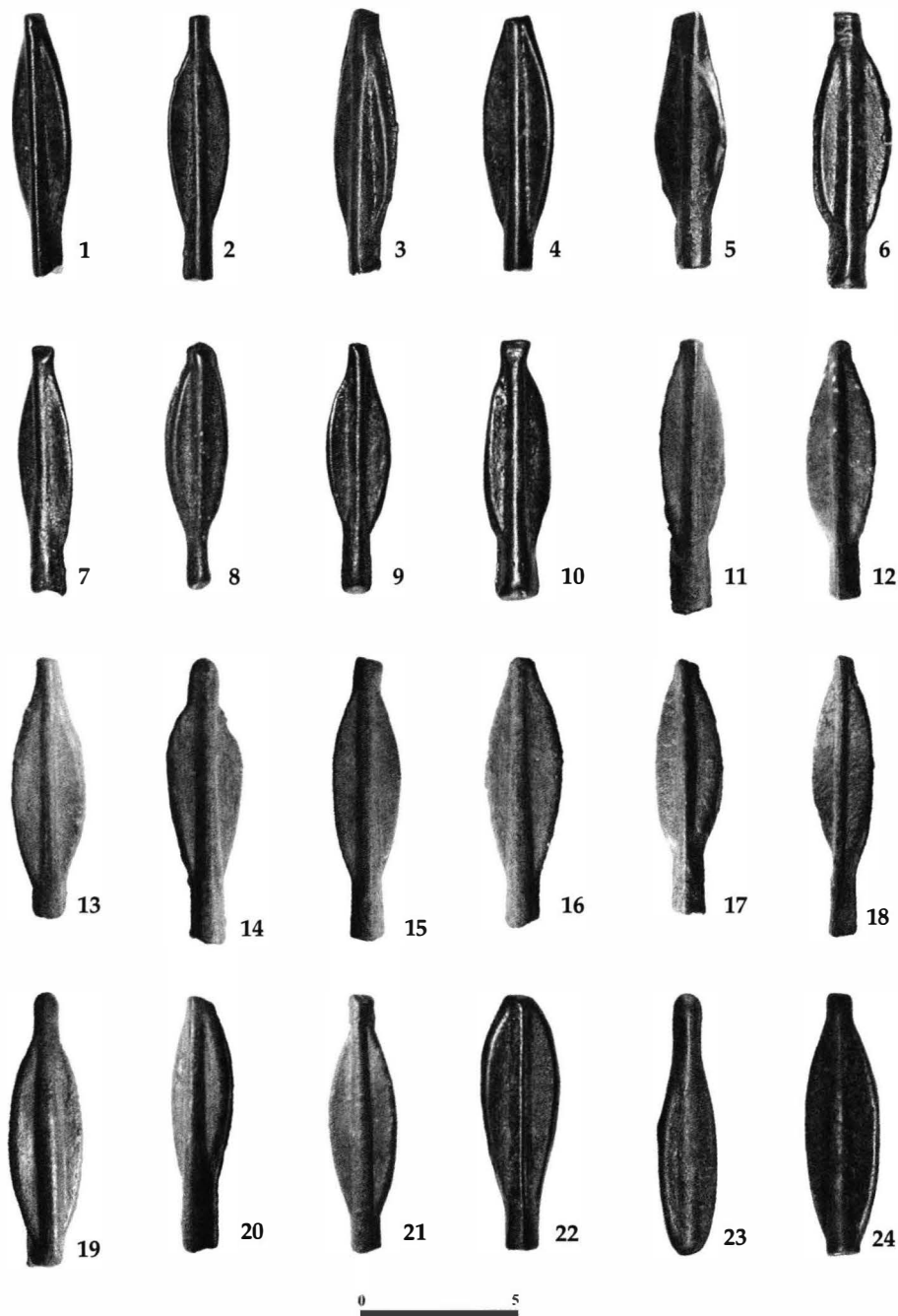

Fig. 2. Vârfuri de săgeţi-semne monetare din prima categorie: piese clasice (1-24).

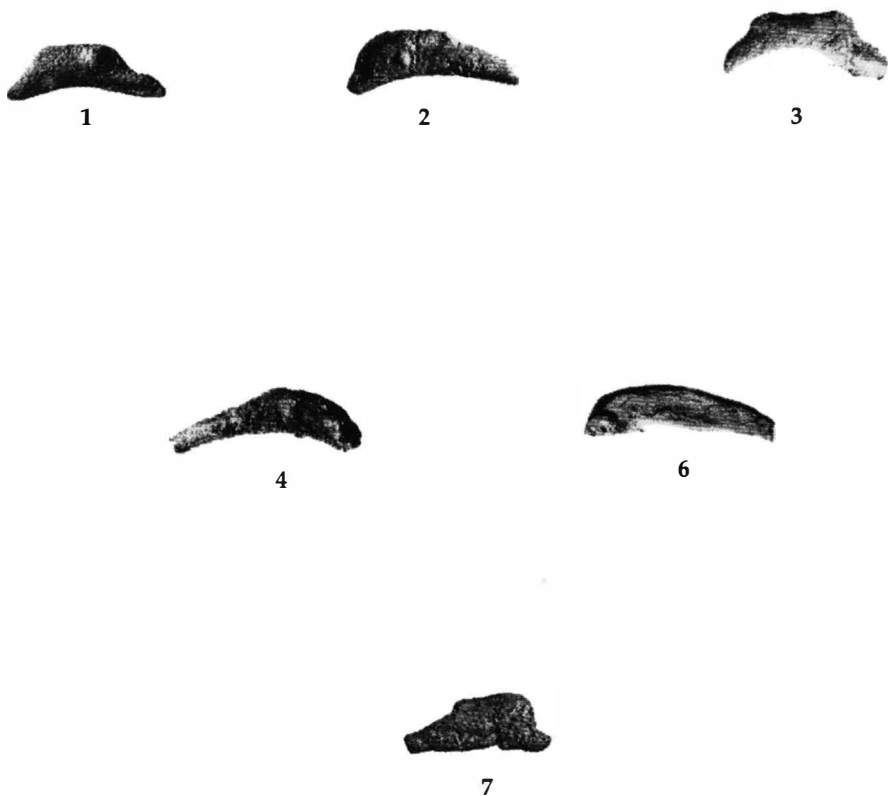

Fig. 3. Delfinași olbieni descoperiți în Dobrogea: depozitul de la Zebil (1-5) și o descoperire izolată de argint de la Târgușor (6).

1

2

3

4

5

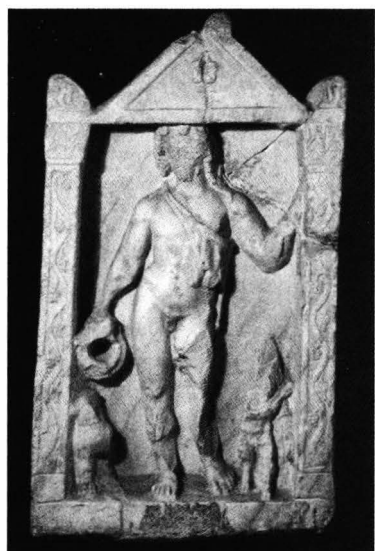

6

Reprezentări ale Cybelei. Fig. 1. Pantikapaion (după Kobylina 1976, cat. 1); Fig. 2. Pantikapaion (după Sokolov 1974, cat. 64); Fig. 3. Tomis (după Bordenache 1969, cat. 59); Fig. 4. Histria (după Alexandrescu Vianu 2000, cat. 23); Fig. 5. Olbia (după Kobylina 1976, pl. 5.I.7); Fig. 6. Pantikapaion (după Kobylina 1976, pl. 4.I.6).

7

8

9

10

11

12

Reprezentări ale lui Dionysos. Fig. 7. Histria (după Alexandrescu Vianu 2000, cat. 174); Fig. 8. Tomis (după Covacef 2011, cat. 41); Fig. 9. Tomis (după Covacef 2011, cat. 19); Fig. 10. Histria (după Bordenache 1969, cat. 105); Fig. 11. Odessos (după Toncheva 1960, fig. 39); Fig. 12. Mesambria (după IGBR I cat. 351).

13

14

16

15

17

Reprezentări ale Artemidei. Fig. 13. Tomis (după LIMC II, s.v. Artemis/Diana, cat. 28 b); Fig. 14. Olbia (după Rusjaeva 1992, fig. 34); Fig. 15. Odessos (după Toncheva 1960, fig. 10); Fig. 16. Chersones (după LIMC II, s.v. Artemis, cat. 397); Fig. 17. Chersones (după LIMC II, s.v. Artemis, cat. 400).

18

19

20

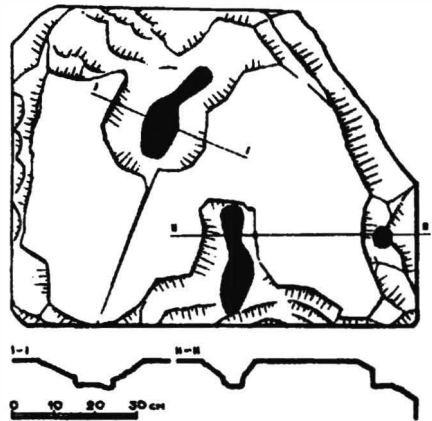

21

Fig. 18. Afrodita din Kepoi (după LIMC II, cat. 646); Fig. 19. Nemesis din Tomis (după Covacef 2011, cat. 9); Fig. 20. Tyche din Tomis (după Covacef 2011, cat. 6); Fig. 21. Glykon din Tomis (după Covacef 2011, cat. 8).

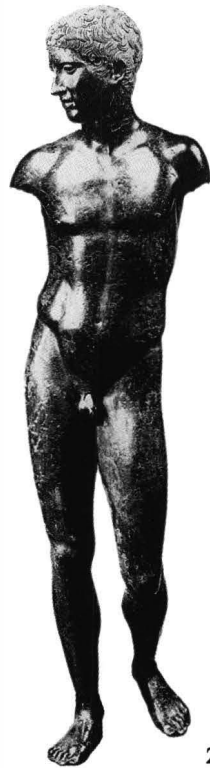
22

23

24

25

Fig. 22. Bază de statuie pentru Apollo Ietros, Histria (după Levi 1965, fig. 3);
 Fig. 23. Bază de statuie pentru Apollo Ietros, Olbia (după Treister 1999, pl. 3, cat. 2(5));
 Fig. 24. Statuie bronz, Vani, Colchida (după Lordkipanidze 1991, pl. 15); Fig. 25. Statuie
 bronz, Muzeul din Samsun, Turcia (după Işkan 1998, pl. 39.a).

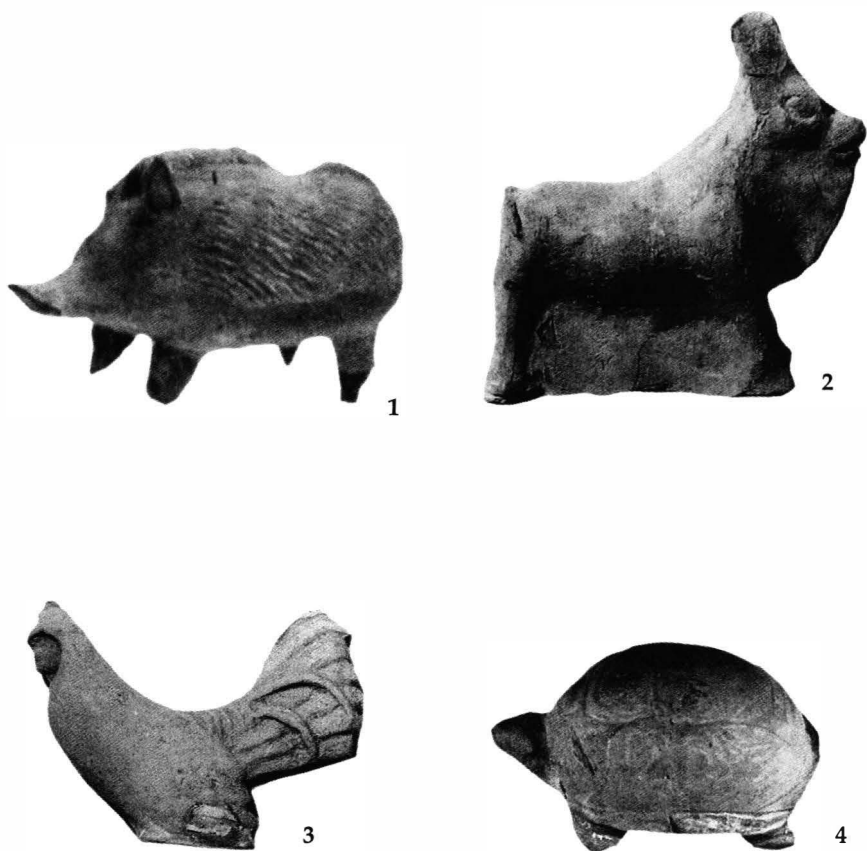

Fig. 1. Teracotă reprezentând un porc, Bol'shaja Bliznica (după TSP IV); Fig. 2. Teracotă reprezentând un taur, Poljanka (după Maslennikov 2006); Fig. 3. Aplică din teracotă cu reprezentarea unui cocoș, Borysthenes (după Hupe 2006); Fig. 4. Teracotă reprezentând o broască țestoasă, Borysthenes (după TSP IV).

Fig. 5. Figurină din teracotă reprezentând un porc, Histria, Zona Sacră; **Fig. 6.** Figurină din teracotă reprezentând un cerb, Tariverde; **Fig. 7.** Statuetă din teracotă reprezentând un taur, Histria, Zona Sacră; **Fig. 8.** Aplică din teracotă reprezentând un cocoș, Histria, Zona Sacră; **Fig. 9.** Vas plastic reprezentând o sireună, Histria, Zona Sacră.

Mobilitatea persoanelor și schimburile efectuate între cetățile grecești de pe coastele Mării Negre începând cu secolul al VII-lea a. Chr. au adus transformări culturale, socio-economice și politice fără precedent în această zonă geografică și în regiunile adiacente. Volumul de față cuprinde 15 contribuții științifice privitoare la istoria, epigrafia, arheologia și numismatica spațiului pontic, prin care autorii încearcă să lărgescă orizontul istoriografic românesc atât aducând în discuție concepte și problematici de actualitate pe plan internațional, cât și prezentând descoperiri arheologice mai noi și mai vechi făcute în zona Mării Negre (inscripții, monede, statui, sticlărie, ceramică).

ISBN 978-973-50-4236-3

